

ΛΕΞΑ
ΥΚΡΑΪΝΙΚΑ

Παμ 8

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

8

ПЕРЕКЛАДИ:
ПОЕЗІЯ, ПРОЗА, ДРАМА,
ПУБЛІЦИСТИКА
ТА ІНШЕ

ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

**Повне академічне
зібрання творів**

У ЧОТИРНАДЦЯТИ ТОМАХ

Том 8

ПЕРЕКЛАДИ:

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА, ДРАМА,

ПУБЛІЦИСТИКА

ТА ІНШЕ

ЛУЦЬК · 2021

УДК 821.1/9-1/-3=030.161.2+821.161.2'05-1/-3

У45

Редакційна колегія: Віра Агеева, Юрій Громик, Оксана Забужко,
Ірина Констанкевич, Марія Моклиця, Сергій Романов

Редактор тому, передмова: Максим Стріха

Упорядкування: Олена Маланій, Оксана Белих,
Людмила Бондарук, Ірина Біскуп, Вікторія Сірук, Вікторія Соколова

Коментар: Ольга Полюхович

До повного академічного зібрання творів Лесі Українки в 14 томах увійшли всі знайдені на сьогодні тексти письменниці. Відновлено фрагменти й матеріали, вилучені цензурою в попередніх виданнях. Додано розлогі текстологічні, історико-літературні та реальні коментарі.

Том 8 об'єднав тексти з перекладацького доробку письменниці, серед яких — уривки з «Рігведи» і Біблії, творів Гомера, Данте й Шекспіра, поезія Байрона, Гейне та Гюго, оповідання Гоголя, драми Метерлінка і Гауптмана, наукові й публіцистичні статті Драгоманова, Верна та ін. У додатку вміщено переклади російською мовою художніх творів і ділових документів.

Видання присвячене 150-річчю з дня народження Лесі Українки, підготовлене за сприяння Міністерства культури та інформаційної політики України та Українського інституту книги.

Розраховане на широку читацьку аудиторію та призначене для безоплатного розповсюдження.

ISBN 978-966-600-731-8

ISBN 978-966-600-723-3

(Т. 8)

© Волинський національний
університет імені Лесі Українки,
2021

ЗМІСТ

Максим Стріха. Перекладацький доробок Лесі Українки:
місце й вага на тлі історичної доби (Передмова) 11

ПОЕЗІЯ

Рігведа 51 915

Ліричні пісні давнього Єгипту 59 918

Гомер

Одіссея. Пісня III. В Пілосі 67 922

Одіссея. Пісня IV. У Лакедаймоні (уривок)..... 81 922

Книга Буття (Genesis) 82 929

Книга пророка Ісаї (I, ст. 2–3, 11–18) 94 930

Єзекіїль, XXXVII 95 932

Лист апостола Павла до Коринтян (Голова 13) 97 934

Данте Аліґ'єрі

Божественна комедія. Пекло. Пісня V (Уривок)..... 98 939

Марія Стюарт

Прощальна пісня Марії Стюарт (Сонет) 99 941

Вільям Шекспір

Макбет (Уривок) 100 944

Джордж Гордон Байрон

«Коли сниться мені, що ти любиш мене...» 110 947

Каїн (Уривок) 111 947

Генріх Гейне

Книга пісень

З циклу «Ліричні співанки»	119	953
З циклу «Поворот додому»	137	954
Світова тьма	159	954
Раткліф	162	954
Книга пісень		
З циклу «Подорож до Гарца»	166	954
Негода	178	955
Neue Liebe	180	957
Маврський король	181	957
Enfant perdu	184	958
Ткачі	185	958
Атта Тролля. Сон літньої ночі	186	960

Джакомо Леопарді

До тебе, Італіє (Уривок)	282	976
--------------------------------	-----	-----

Адам Міцкевич

З поеми «Конрад Валенрод»	283	979
---------------------------------	-----	-----

Віктор Гюґо

«Лагідні поети, співайте!..»	285	981
Сірёма (З Віктора Гюґо «Les raivres gens»)	286	982

Іван Тургенєв

Німфи	295	985
-------------	-----	-----

Семен Надсон

«Про любов твою...»	297	990
---------------------------	-----	-----

Ада Негрі

Кінець страйку	298	992
Умерлий поцілунок	299	994

Невідомий поет

«В небі ми жодного доброго батька не маєм...» (З німецької)	300	995
Пісня флорентинська (Переспів з італійської)	302	996

ПРОЗА

«Був собі в соляній оазі соляр...»
(Староєгипетська казка) 305 997

Микола Гоголь

Вечерниці на хуторі під Диканькою 307 1004
Запропаща грамота (Бувальщина) 312 1004
Зачароване місце 323 1004

П'єр-Жюль Етцель

Життя і філософські думки Пінгвіна 331 1008

Фелікс Волховський

Казка про несправедного царя
(Як він до розуму прийшов і яку людям пораду дав) 334 1013

Едмондо де Амічіс

Першого мая 377 1017
Дві дитини 380 1019

Мендель Розенбаум

Великдень у турмі 383 1023

ДРАМА

Моріс Метерлінк

Неминуча 391 1028

Гергарт Гауптман

Ткачі 418 1032

ПУБЛІЦИСТИКА Й НАУКА

Михайло Драгоманов

Про волю віри 503 1036

Моріс Верн

Історія і релігія жидів 525 1041
Біблія або книги Старого Завіта 564 1048
Євангелія 604 1056

Френсіс Артур Фегі		
Справа ірландської мови	641	1064
Шимон Дікштейн		
Хто з чого живе?	656	1070
Моріс Метерлінк		
Оливне гилля	685	1071

ДОДАТОК. ПЕРЕКЛАДИ РОСІЙСЬКОЮ МОВОЮ

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА

Генріх Гейне

Enfant perdu	701	1074
--------------------	-----	------

Марія Конопніцька

Я тоскую... ..	702	1076
Ах, зачем!.. ..	703	1076
Цветы	703	1076
В Вероне (На могиле Ромео и Джульетты)	704	1078

Іван Франко

Сам виноват	705	1082
Хороший заработок	715	1082
На дне	722	1084
Леса и пастбища (Рассказ бывшего уполномоченного) .	785	1085
История тулупа	798	1086
К свету!	804	1086

Габріеле д'Аннунціо

Уривки роману «Діви скель» та поезій (з тексту статті Лесі Українки «Два напрямлення в новейшій італійській літературі (Ада Негри и д'Аннунцио)») .	828	1091
---	-----	------

Жорж д'Еспарбес

Ух! волки!	837	1093
------------------	-----	------

Людвіґ Якововський

Как я раз Боженьку забыл	845	1097
Духи	848	1098

Ада Негрі

Уривки з поезій (З тексту статті Лесі Українки «Два напрямлення в новейшей итальянской литературе (Ада Негри и д'Аннунцио)»)	854	1098
--	-----	------

Уривки перекладів творів польських письменників (З тексту статті Лесі Українки «Заметки о новейшей польской литературе»)

Адам Асник	868	1100
Анджей Немоевський	869	1100
Вацлав Серошевський	870	1101
Генрик Сенкевич	871	1102
Єжи Жулавський	871	1103
Казімеж Глінський	872	1104
Казімеж Пшерва-Тетмаєр	872	1104
Стефан Жеромський	873	1105
Станіслав Пшибишевський	874	1106
Ян Каспрович	875	1107

ДІЛОВІ ДОКУМЕНТИ

Договор между Ю. Давыдовым и Г. Исахаровым, с одной стороны, и А. Язди — с другой, на покупку в Персии 2 млн. дубовых деревьев	877	1108
Лесная эксплуатация в Персии ее дубовых лесов	880	1110

DUBIA

Григорій Мачтет

На могилі. Подорожні малюнки Г. Мачтета	887	1114
---	-----	------

Коментарі та примітки	915	
-----------------------	-----	--

Номери сторінок, на яких починаються коментарі
до відповідних творів, подано курсивом у стовпці праворуч.

ПЕРЕДМОВА

ПЕРЕКЛАДАЦЬКИЙ ДОРОБОК ЛЕСІ УКРАЇНКИ: МІСЦЕ Й ВАГА НА ТЛІ ІСТОРИЧНОЇ ДОБИ

Для переважної більшості сьогоднішніх читачів ім'я Лесі Українки ніяк не асоціюватиметься з перекладами. А тим часом у першій системній праці, присвяченій її життю і творчості, Михайло Драй-Хмара достатньо докладно зупиняється і на цій іпостасі «великої європейки української літератури».¹

Згадано і про ретельно реалізовану гуртком «Плеяда» програму збагачення рідного письменства, яке щойно почало долати тісні рамки «вузького етнографізму» (переклади з Гейне постали саме в рамках цієї діяльності), і про літературні симпатії письменниці, де на чільних місцях стояли Байрон, той-таки Гейне і Метерлінк (усіх трьох вона перекладала), і про блискучі, хоч і виконані з проміжних французьких та німецьких версій, переклади уривків з «Рігведи» для «Стародавньої історії східних народів», і про лінгвістичну обдарованість Лесі Українки (окрім рідної, вона різною мірою володіла ще латиною, грекою, англійською, французькою, німецькою, італійською, іспанською, болгарською, польською, російською), і про її небажання перекладати в зрілому віці з російської (хоч першими напівдитячими перекладами були саме переклади з Гоголя), і про виконані на замовлення дядька Михайла Драгоманова переклади двох великих статей модного тоді біблієїста Моріса Верна (до радянського дванадцятитомника ці переклади не потрапили з міркувань вочевидь ідеологічних),

¹ Драй-Хмара М. Леся Українка. Життя й творчість. Київ: ДВУ, 1926. 156 с.

і навіть про переклади торгових контрактів, які смертельно хвора поетеса змушена була робити для багатих комерсантів задля заробітку в Єгипті («київських» грошей вистачало лише на лікування, а треба було ж із чогось ще й жити)...

Отже, Михайло Драй-Хмара, не лише поет і перекладач, а й фаховий філолог, поставився до перекладацьких зацікавлень Лесі Українки з належною увагою. Головна мета роботи молоді поетеси над Гейне та іншими чужомовними авторами для нього полягала в очевидному: «збагатити письменство українське та виробити і вдосконалити нашу літературну мову».^I

Дещо по-інакшому поглянула на постать Лесі Українки перекладачки у своїй підсумковій монографії «Дискурс модернізму в українській літературі» (1997, 1999) Соломія Павличко. Для дослідниці переклади межі XIX–XX століть (і зокрема, переклади Лесі Українки) були насамперед засобами модернізації української літератури. Соломія Павличко зосереджується насамперед на тих перекладах, які ілюструють тезу: «там, де починаються переклади й переспіви з західних літератур, відкривається естетичний простір для формування художніх принципів та системи іншого, ненародницького спрямування й відповідно ненародницького дискурсу».^{II}

Нарешті, на місце перекладів Лесі Українки в системі національної літератури (і культури в цілому) можна подивитися ще ширше, використавши найновіші тренди світового й вітчизняного перекладознавства.

Методологічний камертон для цього може дати стаття одного з лідерів сучасного американського перекладознавства (а zarazом — блискучого перекладача з італійської) Лоренса Венуті, надрукована в 2005 році в Принстоні в збірнику «Нація, мова й етика перекладу»,^{III} що відразу ж стала класикою

^I Драй-Хмара М. Леся Українка. Життя й творчість. С. 79.

^{II} Див.: Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. Київ: Либідь, 1999. С. 37–38.

^{III} Venuti L. Local Contingencies: Translation and National Identities//Nation, Language, and the Ethics of Translation/Ed. by S. Bermann and M. Wood. Princeton: Princeton UP, 2005. P. 177–202.

світової гуманітаристики. Ще від часу «культурного повороту» (*cultural turn*), що відбувся в західному перекладознавстві на початку 1990-х рр. і переніс наголос із абстрактних питань взаємодії мов на взаємодію культур, ряд помітних і впливових досліджень були присвячені тому, яким чином переклад сприяв проектові антиколоніального опору та зміні/формуванню національної ідентичності. Л. Венуті, перебуваючи в річищі панівного в західних *translation studies* дискурсу, розглянув випадки перекладу в Німеччині кінця XVIII століття (де мовою панівних верств була французька), Китаї початку XX століття (який перебував у напівколоніальному статусі, але де відбувалися процеси активної модернізації) та Каталонії першої половини XX століття (де режим генерала Франко забороняв каталонську мову й силоміць накидав каталонцям кастильську «загальноіспанську» ідентичність).

Висновок Л. Венуті був логічний та обґрунтований: своїми перекладами німецькі, китайські й каталонські перекладачі відповідних періодів намагалися сформувати національну ідентичність шляхом ототожнення читачів з певним національним дискурсом, який чітко відмежовувався від панівних чужоземних націй. Відтак переклад для всіх них був не лише літературним, а й (і часом — насамперед) націєтворчим проектом.

У своїй книзі «Український художній переклад: між літературою і націєтворенням»,¹ що вийшла в Києві в наступному 2006 році, автор цієї передмови писав по суті про те ж саме, що й Венуті (хоч зі згаданою вище статтею мав нагоду познайомитися лише дещо пізніше), — тільки з більшою докладністю й на прикладі України. Український переклад XIX й XX століть справді був зорієнтований на інтелігентні верстви, які були переважно двомовними (багатомовними) — майже всуціль неписьменне селянство перекладів з чужих мов вочевидь не потребувало. Отже, він виконував не тільки й не так

¹ Стріха М. Український художній переклад: між літературою і націєтворенням. Київ: Факт, 2006. С. 344.

інформаційну функцію (потенційні читачі могли ознайомитися з певним твором у перекладах мовами метрополій— російською, німецькою, польською або й безпосередньо в оригіналі), а передусім— функцію націєтворчу. Як і німецький переклад кінця XVIII століття— для суцільно франкомовної до того німецької аристократії, чи каталонський переклад ХХ століття— для примусово кастилізованих каталонців.

Водночас цей переклад уможлиблював пряме, без посередників, спілкування української культури з іноземними літературами й допомагав утверджувати ідею можливості прямих культурних зв'язків між українцями й іноземцями, а відтак й ідею культурної та політичної рівності українців з іншими європейськими народами. Він заперечував накинутий ззовні погляд на українську мову як лишень «говірку для хатнього вжитку». Поява українською мовою окремих знакових творів світового письменства мала підкреслити повноцінність цієї мови.

Про те, що перекладацтво «гарячого» Панька Куліша підпорядковувалося добре усвідомленій програмі, свідчить лист письменника до відомого поміщика-українофіла Григорія Галаґана, датований 30 березня 1857 року: «Ми збагатили московську річ словами, которих, при їх темноті науковій, у москалів не було. Тепер треба взять своє назад з лихвою, не вважаючи на те, що хозяйствовав на нашому добрі Пушкін і інші. Оце я, оддыхаючи, переложив перву пісню “Чайлд Гарольда” так, мов і на світі нема московської речі, а єсть тільки англійська і наша. <...> Так же само треба переложити і “Гамлета”, “Вільгельма Телля”, “Геца фон Берліхінген”, “Ламермурську молоду”, щоб виробити форми змужичлої речі нашої на послугу мислі всечоловічій».¹

Цікаво, що на цей лист звертає пильну увагу автор першої сучасної російської монографії про різні сценарії формування

¹ Див.: Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані/ ред. Ю.Луцького; передм. Ю.Шевельова. Нью-Йорк—Торонто: УВАН у США, 1984. С. 105.

нової української ідентичності Олексій Міллер.^I При цьому автор, майже не приховуючи своїх імперських симпатій, цілком усвідомлює важливість українського перекладу для руйнування урядового проекту «триєдиної російської нації» і натомість для кінцевого утвердження українського (а не «малоросійського») варіанту ідентичності українців.

Усвідомлювали небезпеку цього перекладу й ініціатори Валуєвської (1863) та Емської (1876) заборон. Київський, подільський та волинський генерал-губернатор М. Анненков у листі до шефа жандармів В. Долгорукова від 17 березня 1863 наголошував: «здешние простолюдины, как я убедился, часто объяснясь с просителями из всех управляемых мною губерний, понимают по русски едва ли не лучше жителей некоторых великорусских губерний, говорящих особым наречием, следовательно, желание перевода Священного Писания на малоросийский язык не может быть оправдано ни потребностями народа, ни свойством языка, и нельзя не думать, что это предприятие имеет характер скорее политический».^{II} Ця ж теза без змін перекочувала в мотиваційну частину Валуєвської заборони.

А фактичний ініціатор «валуєвської» та «емської» заборон Михайло Юзефович у своєму доносі на українофільський рух, написаному в жовтні 1875 року, особливо обурювався наявністю в київських книгарнях виданого роком раніше українського перекладу «Тараса Бульби» пера Михайла Лободовського, де замість Росії, Руської землі, руських стояло: Україна, Українська земля, українці, «а в конце концов пророчески провозглашен даже свой будущий украинский царь»!^{III} Цю ж тезу було

^I Див.: Міллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург: Алетей, 2000. С. 71–72 і далі.

^{II} Див.: Українська ідентичність і спроби мовного регулювання в Російській імперії: спроби державного регулювання. Упор. Г. Боряк. Київ: Кліо, 2015. С. 61.

^{III} Див.: Там само. С. 124.

без змін повторено в журналі Особливої наради від 18 травня 1876 року, яка підготувала текст Емського акту.

За таких умов перекладати українською означало кидати виклик самим підвалинам імперії Романових. Отже, саме завданню творення не лише мови, а й народу, очевидно, підпорядковували свої праці Куліш і Ніщинський, перекладаючи Шекспіра та Гомера. Це ясно усвідомлював Франко, умотивовуючи свою працю над Данте й Шекспіром. І цим керувалися у своїх перекладацьких зусиллях Кримський і Леся Українка. Знаменно, що Олександр Білецький, торкаючись творчості названих авторів у програмовій статті «Двадцять років нової української лірики», розпочинає не з їхньої оригінальної творчості, а саме з перекладацтва: «Вони поширили, по-перше, світогляд українського читача (а тим і письменника, що є ніби своєрідний рупор, що за його допомогою певна соціальна група заявляє про себе іншим), завівши до його вжитку цілу низку художніх перекладів всесвітньої поезії, від стародавньо-египетських пісень до Гете й Шіллера, Гайне й Беранже, “Калевали” й “Шах-Наме” — відомого перського поета Фірдусі».¹¹

Водночас саме через переклад формувалася українська лексика в царині, де вона не могла сформуватися іншим чином (через відсутність українськомовних вищих верств, армії, адміністрації, науки, церкви тощо). Свого часу до гострих дискусій спричинило мовне «ковальство» Михайла Старицького, що стало об'єктом закидів навіть «українофілів» Миколи Костомарова, Данила Мордовця чи Василя Горленка,

¹¹ У передмові до збірки «Поєми» (1899) Франко наголошував: «...Передача чужомовної поезії, поезії різних віків і народів рідною мовою збагачує душу цілої нації, присвоюючи їй такі форми і вирази чуття, яких вона не мала досі, будуючи золотий міст зрозуміння та спочування між нами і далекими людьми, давніми поколіннями...» Ці слова писалися тоді, коли тривала інтенсивна поетова праця над редагуванням Кулішевих перекладів із Шекспіра. (Див.: Франко І. Зібрання творів. Київ: Наукова думка, 1976. Т. 5. Наукова думка, 1976. С. 7–8.)

¹¹ Білецький О. Двадцять років нової української лірики//Плуг. Літературний альманах. Збірник перший. Харків: ДВУ, 1924. С. 162.

але в кінцевому підсумку виявилось надзвичайно продуктивним. Сьогодні ми вже не можемо уявити української мови без «викуваних» Старицьким іменників на позначення абстрактних понять («мрія», «байдужість» тощо), яких у народній мові до нього просто не існувало.

Відтак український переклад неодноразово ставав об'єктом переслідувань і заборон з боку царської та більшовицької влади, а його провідні представники постійно зазнавали репресій. Прикметним є те, що Емський акт 1876 року не виключав вживання української мови («малоросійського наріччя») в оригінальних творах красного письменства (лишень за ускладненої цензурної процедури, коли дозвіл у кожному випадку доводилося брати не в місцевого цензора, а в Головному управлінні в справах друку в Петербурзі), однак цілковито забороняв опублікування іншомовних текстів в українському перекладі. Очевидно, що заборона мала на меті законсервувати статус української мови як «наріччя для хатнього вжитку», зупинити процес формування модерної української нації. Про ці особливості історичної долі й ролі українського перекладу слід неодмінно пам'ятати, починаючи розмову про переклади Лесі Українки.

Перекладацький дебют письменниці відбувся надзвичайно рано. 1885 року у Львові вийшла перекладена за рік перед тим 13-річною Лесею спільно з братом Михайлом (і під наглядом матері, Олени Пчілки, що сама охоче бралася до перекладання) книжечка «Вечорниці на хуторі під Диканькою» Гоголя (містила «Передмову Панька Рудого», «Запропашу грамоту» та «Зачароване місце»). Стилистична майстерність цих перекладів відчутна, коли взятися навмання читати їх із першого-ліпшого місця, що трапить на очі: «Одного ж разу здумав вельможний гетьман послати за чимсь до цариці грамоту; тодішній повковий писарь — от, лиха година його знає, прозвища не згадаю... Вискряк не Вискряк, Мотузочка не Мотузочка, Голопуцьок не Голопуцьок... знаю тільки, що якось чудно починається те мудре прозвище, — покликав до себе діда і сказав йому, що от виражає його сам гетьман посланцем з грамотою

до цариці. Дід не любив довго збиратися: зашив грамоту в шапку, вивів коня, почоломкався з жінкою та з двома своїми, як він їх звав, поросятами, з котрих один був рідний батько хоч би й вашому оповідачу, і зняв за собою таку куряву, неначе п'ятнадцять хлопців заходились гратись посеред вулиці в “кашу”. На другий день, ще четверті півні не співали, дід уже був в Конотопі».

Таким перекладам безумовно віриш: саме так написав би Микола Гоголь, якби взявся писати таки рідною українською. І ці переклади саме природною соковитою мовою помітно переважають багато пізніших версій, які друкувалися і в сталінські часи, і в різних сьгоднішніх зорієнтованих на школу виданнях. Це переконливо довів Віталій Радчук, зіставляючи різні українські інтерпретації, вже починаючи від назви: адже Гоголівські «Вечера» оригіналу — це безумовно саме «Вечорниці», а не «Вечори», які ми знаходимо в більшості пізніших перекладів!¹ З дослідником можна посперечатися тільки щодо одного: він віддає в цитованій статті всі лаври лише Лесі — хоч її співавтор Михайло теж мав виразний літературний хист. До того ж, сьогодні вже неможливо встановити, де тут власний внесок двох юних перекладачів, а де заслуга їхньої матері Олени Пчілки, що на титулі видання 1885 року значилася редакторкою їхніх перекладів.

Незаперечно одне: мати справила величезний вплив на формування своєї дочки і як перекладачки теж, — адже вона й сама багато і вправно перекладала. Олена Пчілка, скориставшись із тимчасових цензурних послаблень (а то й з відвертої корумпованості місцевих цензорів), на початку 1880-х років надрукувала в Києві «Весняну ніч» (1880) та «Записки причинного» (1881) Миколи Гоголя. Вже після скасування Емської заборони в її перекладах у 1909 році вийшли ще дві Гоголеві книжки — «Заворожене місце» і «Одружіння». А крім того,

¹ Радчук В. Рудий Панько М. Гоголя в дівчачому люстерку Лесі Українки: конгеніальність тлумачки і звітність репортерів// Дивослово. 2017. №6. С. 42-52.

Олена Пчілка перекладала вірші та прозу Овідія, Джонатана Свіфта, Віктора Гюґо, Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Олександра Пушкіна, Михайла Лермонтова, Йоганна-Вольфганга Гете, Фрідріха Шіллера, Генріха Гейне, Гі де Мопассана, Лева Толстого, Федора Тютчева, Оскара Вайлда та інших класичних і сучасних для неї авторів. Деякі з тих перекладів сприймаються вже як дещо архаїчні — але переважна більшість із них досі залишаються взірцями доброго мовного стилю.

Як згадувала молодша сестра Лесі Українки Ольга Косач-Кривинюк у своєму фундаментальному дослідженні, мати вже в ті ж 13 років спонукала Лесю перейти від хатніх ігор в «Іліаду» та «Одіссею» до спільного з нею перекладання справжньої «Іліади».¹ На жаль, сліди цієї роботи до нашого часу не дійшли. Тому першим друкованим перекладом Лесі Українки став опублікований у львівській «Зорі» (1887, №10) уривок із поеми Адама Міцкевича «Конрад Валленрод»:

Вілія, що наші струмочки приймає, —
Дно золотее, личко блакитнее має;
Гарна Литвинка, що бере в ній воду, —
Серцем чистійша, красшу має вроду.

У коментарях до «книгоспілчанського» видання 1927 року Борис Якубський назвав цей переклад п'ятнадцятирічної поетеси «зразково точним».² Від себе додам: цієї точності дотримано не лише в переданні змісту й образності оригіналу. Леся Українка (напевно, умотивовано) відтворила цей силабічний в оригіналі (як і вся польська поезія) уривок українською силабікою.

Пізніший класичний переклад Максима Рильського виконаний уже силабо-тонікою («Вілія, мати струмків наших

¹ Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Нью-Йорк: УВАН, 1970. С. 54.

² Див.: Леся Українка. Твори. Том IV. Переклади/За заг. ред. Б.Якубського. Київ: Книгоспілка, 1927. С. I.

чистих, // Зір має синій і дно золотисте...»). Але чар поезії Міцкевича виразніше передано, напевно, таки в перекладі дуже молодій Лесі Українки. Не кажу вже про те, що «*Wilija, naszym strumieni rodzica*» юна поетеса й змістовно відтворила краще: в оригіналі Міцкевича Вілія виступає скоріше опікункою чи володаркою усіх литовських потоків. Рильський заміною полісемантичного тут *rodzica* на далеко однозначніше «мати» може створити в читача враження, наче повнова Вілія чомусь розбивається на численні струмки. Натомість Леся, дещо спрощуючи оригінал, водночас не вносить у читачеву голову сум'яття: Вілія в неї ці струмки таки приймає.

Забігаючи дещо наперед, скажемо: ця увага до точності відтворення оригіналу притаманна фактично всім перекладам Лесі Українки — вона не прихильниця вільних переспівів. Це підтверджує і наступний за часом опублікування її переклад — «Остання пісня Марії Стюарт» («Зоря», 1888, №24). Пізніше цей вірш потрапив до першої оригінальної збірки поетеси «На крилах пісень», і тому навіть багатьма літературознавцями сприймається як одна з численних Лесиних стилізацій на історичні мотиви. А тим часом це саме дуже точний переклад з французької (нещаслива шотландська королева була колись ученицею Ронсара!), що засвідчує і авторська примітка до його першодруку: «Сонет сей написала славетна безталанниця Марія Стюарт, сидячи в темниці, 1586 р. 22 листопа., після того, як дізналась, що смертний вирок її вже підписаний жорстокою сперечницею Єлизаветою».

Того ж 1888 року Леся Українка починає брати активну участь у гуртку «Плеяда» (чи «Література»), створеному її матір'ю Оленою Пчілкою. До учасників гуртка, що посіли помітне місце в історії українського перекладу, належали, окрім Лесі, її брат Михайло Косач (Обачний), Людмила Старицька-Черняхівська, Максим Славинський, Олександр Черняхівський, Іван Стешенко, Володимир Самійленко, Євген Тимченко, Олександр Лотоцький, Валерія О'Коннор-Вілінська. (Михайло Москаленко в своїй фундаментальній розвідці, присвяченій історії українського перекладу, звертає увагу на ще одну

важливу обставину: за доби Визвольних змагань більшість живих на той час представників «Плеяди» взяли активну участь у творенні української державності).¹

У листі від 5 листопада 1889 року Михайло Косач-Обачний пише до матері й сестри, які перебували на той час в Одесі на черговому Лесиному лікуванні, що учасники «Плеяди» вирішили перекласти українською **всі** (тут і далі виділення мое. — М. С.) найкращі твори російської, польської, а коли буде змога — то й інших літератур. Леся Михайло просить пошукати в Одесі добрих знавців французької, італійської та англійської. Найактуальнішими з російських авторів Михайло називає типових «народників» Гаршина та Короленка, яких, на його думку, потрібно перекласти **цілком**.

У листі від 26–28 листопада того ж року Леся Українка відповідає братові, що вже надсилає в «скарбничку» проекту невеличке оповідання «Життя і філософські думки Пінгвіна» пані Сталь. (Цей текст, що насправді належить французькому письменникові П'єру-Жулю Етцелю, вперше було надруковано тільки в 1976 році, у 7-му томі академічного 12-томника поетеси). Далі вона повідомляє, що вже бралася була до перекладання Свіфтових «Мандрів Гуллівера», але з недоладної переробки для дітей, проте зараз уже здобула повний англійський оригінал «Гуллівера й ліліпутів» і береться згодом перекласти всі чотири Гулліверові подорожі. На жаль, цим планам не судилося здійснитися.

Далі в цьому ж таки листі Леся Українка оповідає про свою роботу над лірикою Гейне і його «Атта Троллем» (видавничий проект українського Гейне письменниця спільно з Максимом Славинським таки реалізує у двох книжках, що вийдуть у Львові в 1892 і 1903 роках). Говорить про свою та материну згоду долучитися до перекладання Гаршина і Короленка. Але від того переходить до західноєвропейських авторів. Пише, що дуже важливо було б, аби Самійленко таки закінчив свого

¹ Див.: Москаленко М. Нариси з історії українського перекладу // Всесвіт. 2006. №7–8.

«Тартюфа». Емоційно зауважує: «Ага, от іще: конечно Сервантес потрібен бути у нас, а то що ж то за європейська бібліотека буде без “Дон-Кіхота”!»

А далі Леся Українка звертається до засадничого на той час питання: «коли перекладча література має видаватися для народу (для **простого** народу), то тоді каталог творів для перекладання можна, і навіть треба скоротити, бо навіщо ж народові принаймні тепер тії Полі Бурже, Байрони, Леопарді та хоч би й Шіллер і Гете? Коли ж це видання має бути і для інтелігенції, то тоді список треба б іще розширити, помістити туди: Сервантеса, Бомарше, Петрарку, Шеньє, Бальзака, Леконт-де-Ліля, Вальтер Скотта, Вольтера, Руссо, Сталь, Сирокомлю, Конопніцьку, Надсона, Некрасова. Мені здається, що без сих авторів наша література буде аж надто неповна».

Така програма вимагала б величезних ресурсів та зусиль, які, вочевидь, перевищували б тодішні скромні можливості «Плеяди» (та й незначний обсяг книжкового ринку Галичини, — адже видавати всі ті переклади в Російській імперії було заборонено, а через кордон їх можна було перевозити хіба що нелегально, наражаючись на ризик). Намагаючись зробити завдання хоч трохи реалістичнішим, Леся Українка пише: прозаїчні твори італійських та англійських авторів можна перекладати і з руських перекладів. Але тут-таки додає: «вірші треба конечно перекладати з первотвору, бо інакше може вийти щось зовсім далеке і неподобне». Відтак вона просить брата привезти їй Петрарку, або Леопарді, або Гольдоні.

Завершує лист Леся Українка довжелезним, на кілька сторінок, переліком творів світової літератури, які, на її думку, конче потрібно перекласти в першу чергу. До нього входять, зокрема, «Чайлд Гарольд» та «Манфред» Байрона, «Фауст» і «Вертер» Гете, «Знедолені», «Собор Паризької Богоматері» та «Трудівники моря» Гюго, «Записки з мертвого будинку» і «Злочин та кара» Достоевського, «Гайавата» Лонгфелло, «Поминки», «Кримські сонети» і «Балади» Міцкевича, «Борис Годунов», «Цигани» та «Руслан і Людмила» Пушкіна, «Мазепа» і вірші Словацького, «Війна і мир» Толстого, «Гамлет», «Отелло»,

«Макбет», «Король Лір», «Річард III» Шекспіра (з названих драм на той час драм було надруковано українською тільки переклади «Гамлета» Михайла Старицького і «Отелло» Пантелеймона Куліша), «Орлеанська дівка», «Розбійники», «Марія Стюарт» і «Дон Карлос» Шіллера, «Мадам Боварі» Флобера, «Дон Кіхот» Сервантеса, «Айвенго» та «Ваверлей» Скотта, «Сонети» Петrarки, вірші Леконта де Лілля й Теофіля Готье.

Цей перелік, сформований ще вісімнадцятилітньою дівчиною, може (принаймні почасті) підтвердити тезу Соломії Павличко: Леся Українка ще дуже молодою висуває власну концепцію перекладу з іноземних мов, яка була підпорядкована насамперед потребам модернізації української літератури.¹ Цю тезу підтверджує і наявність серед вузького кола її найулюбленіших авторів яскравого модерніста Метерлінка, чю одноактівку «Неминуца» вона пізніше надрукувала в «Літературно-науковому вістнику» (1900, т. 11, №9) у власному перекладі.

Але аж ніяк не менше Леся Українка дбала й про класичні підвалини для рідної літератури. Ще у 1888 році вона переклала гекзаметром третю пісню «Одіссеї». На жаль, з наступної четвертої пісні було перекладено лише перші п'ять рядків. На цьому робота урвалася (можливо, і тому, що тоді свій по-справжньому майстерний переклад «Одіссеї» завершував блискучий знавець грецької мови Петро Ніщинський-Байда). І в цьому теж виявилася характерна риса роботи Лесі Українки-перекладачки: робити ніби «на пробу» уривки великих класичних полотен. Так, рівно через 10 років з Байронового «Каїна» та Шекспірового «Макбета» було перекладено тільки вступні сцени, а з Дантового «Пекла» — 27 рядків П'ятої пісні (початок знаменитого епізоду Паоло і Франчески). Перекладено блискуче — але, на жаль, всі ці уривки було надруковано вже через багато років після смерті поетеси. Можна тільки шкодувати, що в усіх цих випадках робота над літературними

¹ Див.: Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. С. 44.

шедеврами (напевно, через відомі складні обставини життя поетеси) не посунулася далі уривків...

Про Лесину рішучість поставити переклад на службу «модернізаційним» потребам начебто свідчить найбільша її перекладацька праця — переклади віршів Гейне. Спершу 1892 року у Львові вийшла «Книга пісень», де Лесі Українці належать 92 переклади, а ще одному учасникові «Плеяди» Максимові Славинському (що заховався за псевдо «Стависький» — навіть простий друк в Австрії був для підданця імперії Романових річчю небезпечною) — 51. Цю книгу ще дуже молода поетка так само опрацьовувала під уважним наглядом Олени Пчілки, що написала до неї свою передмову, де наголошувала: «Скільки наших молодих літературних сил, зложивши літературну громадку, взялися думки подати на українській мові цілий ряд перекладів з славутніх світових авторів, вибираючи до перекладання видатніші їх твори. <...> За яким часом має вийти український переклад і інших творів Гейне; одночасно виготовляються громадкою переклади з інших славнозвісних світових авторів, французьких, англійських, італійських, польських і російських».¹ Надалі в передмові Олена Пчілка доводить: добрі переклади потрібні для розвитку української літератури аж ніяк не менше за добрі оригінальні твори.

На жаль, повною мірою цю амбітну програму «плеядівців» реалізовано не було — через надзвичайно несприятливі суспільно-політичні умови. Але й після виходу книжки Леся Українка не полишала перекладати твори німецького поета. Уже 6 лютого 1893 року вона закінчила переклад великої поеми «Атта Троль», але надруковано його було тільки через сім років у Львові в новозаснованому «Літературно-науковому вістнику» (1900, т. 9, кн. 1–2), а ще через три роки — і в книжці спільно з новими перекладами того ж Максима Славинського.^{II}

^I Книга пісень Генріха Гейне. Переклад Лесі Українки і Максима Стависького. Львів: З друкарні Товариства ім. Шевченка, 1892. С. V.

^{II} Гейне Г. Атта Троль. Раткліф. Балади. Переклади Лесі Українки та Максима Славинського. Львів: Вид. ред. «Літературно-наукового вістника», 1903. VI+133 с.

Належать Лесі Українці виконані в різні роки переклади ще кількох віршів Гейне («Маврський король», «Ткачі», «Негода», «В світлі місяця я бачив...», «Enfant perdu»). Частина з них з'явилася в українських журналах (після 1905 року вони почали виходити і в Києві) ще за Лесиною життя, частину було надруковано тільки посмертно.

Переклади Лесі Українки з Гейне є вельми вправними й вишуканими. А проте на них, як відзначив ще Освальд Бурггардт, позначився аж надто різний темперамент поета і його перекладачки: «з одного боку — насичений егоцентризм Гейне, що, замкнувшись у кришталеву сферу особистих відчущань, намагається часті прояви песимізму подолати життєрадісною філософією веселого епікурейства. <...> З другого боку — Леся Українка, що завжди відчувала себе часткою великого цілого, краплиною в морі, невеличкою зіркою, що, лише зливаючи свій промінь з іншими творить широку, що від обрїю до обрїю розляглася, Молочну Путь».¹

Аналогічний закид значно раніше, по свіжих слідах зробив і Михайло Драгоманов у листі до небоги: «Особливо злість Гейне не вийшла, може, через те, що ви з М. (Славинським. — М. С.) добрі люди... Ось, напр., “Da knixtest du höflich den höflichen Knix” у тебе перекладено зовсім без злості». Хоча й він погоджувався: «Переклади з Гейне читаються легко. Це вже багато».²

Проте, читаючи сьогодні цей закид, маємо пам'ятати й про надзвичайну вимогливість (а часом і просто дратівливість) Драгоманова-критика, який кинутим тоді ж мимохідь загалом несправедливим звинуваченням відохотив вразливого Володимира Самійленка від дальшої роботи над перекладом Данте.

Але й вимогливий Драгоманов не міг закинути Лесі Українці неточності у відтворенні змісту (Самійленку було поставлено на карб саме це). Йшлося лишень про настрій і темперамент

¹ Див.: Леся Українка. Твори. Том IV. Переклади. С. VII–VIII.

² Див.: Драй-Хмара М. Леся Українка. Життя й творчість. С. 79.

вислову. А прискіпливий Бурггардт у своїй фундаментальній передмові до четвертого тому «книгоспілчанського» видання (1927) зумів знайти на 92 перекладені письменницею вірші Гейне лише два (!) присутні відхилення від німецького оригіналу. Така точність у поетичному перекладі була притаманна лише небагатьом по-справжньому визначним майстрам. А в цьому ж випадку ішлося про роботу двадцятирічної дівчини...

До того ж, Леся безумовно мала вміння швидко вчитися. І вже в перекладі «Атти Тролля» коли не злість, то сарказм Гейне відтворено значно виразніше:

Хто найбільшая падлюка
Межи всіх падлюк німецьких,
Що живуть по всіх німецьких
Тридцяти шости країнах?

Вихід 1892 року книжки перекладів з Гейне насправді мав велике значення для тодішньої української громади. Прочитавши ці переклади, Микола Лисенко відразу ж хотів покласти їх на музику. У листі до матері від 5–7 липня 1893 року Леся Українка сповіщала: «Лисенко грав мені свої композиції на Гейне і я прийшла од них у нестям, бо вони справді дуже гарні. Він зложив музику на три пісні: “Коли настав чудовий май”, “Чого так поблідли ті рожі ясні” і “З мого тяжкого суму”. “Не жаль мені” ще буде писати». Загалом композитор написав 6 творів на переклади Лесі Українки і 7— на переклади Максима Славинського, з яких дует «Коли розлучаються двоє» відразу ж зробився надзвичайно популярним і досі часто звучить у концертах вокальної класики (можливо, виразності твору сприяла й тодішня відома драма родинного життя композитора). Таким чином, літературні переклади відразу ж перейшли і в царину, послуговуючись сучасною термінологією, «популярної культури».

З європейської класики у 1889 році Леся Українка за порадою Михайла Драгоманова переклала великий вірш Віктора Гюґо «Сірома». Вперше його надруковано під заголовком

«Бідні люди» в львівському часописі «Народ» (1891, №10–12), згодом передруковано у збірці «На крилах пісень» (1904) уже з присвятою дядькові. Тут письменниця пішла на формальний експеримент: написаний в оригіналі попарно римованим «олександрійським» дванадятискладівником вірш вона відтворила чотиристоповим анапестом:

Ніч. Зачинена добре убога хатина.
В хаті темно зовсім, бо вже пізня година, —
Тільки мріється, наче у чорній тіні
Висить мокра рибальська сіть при стіні...

Спонука такого експерименту не зовсім зрозуміла, адже на той час в українській поезії вже усталилася традиція «олександрійського» вірша як чергування попарно римованих шестистопових ямбів із чоловічими та жіночими римами. Так задля урочистості ще наприкінці 1850-х перекладав був свої «Псалми» Петро Гулак-Артемівський, так перекладав свого «Тартюфа» колега Лесі по «Плеяді» Володимир Самійленко. Пізніше такого експериментального ходу ніхто з інших українських перекладачів, здається, не наслідував, хоч формально такий експеримент цілком мав право на життя: рядки чотиристопових анапестів з чоловічими та жіночими римами містять по 12 і 13 складів, точнісінько так, як і відповідні рядки шестистопових ямбів (а силабічному французькому оригіналові і ямби, і анапести однаково чужі).

Приблизно тоді ж Леся Українка переклала ще один вірш Гюґо теж виразно «соціального» звучання — «Лагідні поети, співайте!..» (опублікований у журналі «Рідний край», 1906, №18). Тут вона теж експериментує з відтворенням силабіки трискладовими стопами — цього разу чергуванням п'яти і тристопових амфібрахіїв. Як свідчить лист до Івана Франка 2 березня 1895 року, поетеса примірялася й до перекладу драми Віктора Гюґо «Торквемада», — але так до нього й не взялася.

Щоб завершити із західноєвропейськими авторами, перекладеними Лесею Українкою, відзначмо: наприкінці 1894 року вона на прохання Михайла Павлика відтворила вірш

невідомого сучасного німецького поета (теж виразно «соціального змісту») «В небі ми жодного доброго батька не маєм...». Наступного року в «Зорі» було надруковано її переклад поезії в прозі Івана Тургенєва «Німфи» (1895, №24). Ще через рік вона переклала вірш відомого російського «декадента» Семена Надсона «Про любов твою, друже, я марив не раз...» (з долею поета, що лікувався в Боярці під Києвом та в Ялті від сухот, вона, напевно, відчувала й особисту спорідненість). Переклад було вкладено уста «молодого письменця» Ореста Груїча, героя найпершої Лесиної драматургічної спроби «Блакитна троянда».

1897 або 1898 року разом із початком «Каїна» був перекладений ранній вірш Байрона зі збірки «Години дозвілля», що в оригіналі носить назву «To M. S. G.»:

Коли сниться мені, що ти любиш мене,
Ти на сон мій не гнівайся, любя,—
Тільки в мріях я маю те щастя ясне,
Кожний ранок—оплакана згуба.

Зіставлення з оригіналом дозволяє побачити: **жодної** суттєвої деталі в перекладі не втрачено:

When I dream, that you love me, you'll surely forgive;
Extend not your anger to sleep;
For in visions alone your affection can live,—
I rise, and it leaves me to weep.

І звертання української перекладачки до анапестів тут цілком умотивоване оригіналом (хоч його ритміка й трохи розхитаніша,—але і тут перекладачка ніде не переходить припустимих конвенцій у відтворенні англійських просодійних особливостей засобами класичної української поезії).

У 1899 році Леся Українка переклала два вірші італійської поетеси, своєї сучасниці Ади Негрі «Кінець страйку» та «Смутної провесни, серед травиці...». Леся відверто симпатизувала «демократці» (з фаху народній вчительці) Аді Негрі,

і в російськомовній статті «Два напрямки в найновішій італійській літературі» протиставила її «аристократові» Габріеле д'Аннунціо. Приблизно тим самим часом датовано і переспів італійської народної пісні «Тебе не бачу, хоч вікно низенько...». Всі ці переклади з італійської письменниця теж надрукувала в редагованому Оленою Пчілкою часописі «Рідний край» (1907, 1912). Ще один переклад з італійської — «Пісню флорентійську» — Леся Українка зробила для своєї драматичної поеми «У пущі», де цю пісню наспівує Річард, ліплячи статую індіанки. З 12 рядків перекладу в остаточний текст драматичної поеми увійшли тільки вісім. Повний текст пісні надрукував Борис Якубський у примітках до IX тому «книгоспілчанського» видання «Творів Лесі Українки» (1930), — втім, вважаючи її власною стилізацією письменниці на тему відомих їй італійських пісень.

Напевно, в останні роки XIX століття Леся Українка переклала й початок великого програмового вірша Джакомо Леопарді «До тебе, Італіє»: «Стороно рідна, бачу ті арки, ті стіни...». Для класика італійської літератури цей написаний 1818 року текст був пронизаний болем невідповідності між давньою величчю Італії, — і її тодішнім жалюгідним станом. Щось таке неминуче мусила відчувати й перекладачка поеми — тільки щодо власної країни. На жаль, аркушик з двома десятками рядків перекладу аж дотепер пролежав у архіві рукописів письменниці і його першопублікація відбудеться тільки в цьому томі.

Перекладаючи Гейне, Байрона й Шекспіра, Леся Українка вже мала попередників, зокрема того-таки Панька Куліша, якого з одного боку глибоко шанувала, з другого — вважала його сповнені мовних дивоглядів (у межах Кулішевої концепції «старої» і «нової» Русі) пізні переклади недоладними. (Климент Квітка, зокрема, згадував про ставлення до цих перекладів своєї дружини: «переклади Куліша з Шекспіра находила недосконалыми і сама бралася за переклад “Макбета”, неважаючи на те, що Куліш уже зробив його. Деякі переклади Куліша з Шекспіра обурювали її, находила їх грубими до

божевілля».¹ Але давні східні тексти (окрім біблійних) аж до кінця XIX століття українською мовою майже не існували, отже, попередників тут поетеса мати не могла.

А тим часом ще у 1890–1891 роках Леся Українка працювала над складанням для молодшої сестри Ольги Косач-Кривинюк підручника «Стародавня історія східних народів». Пізніше, восени 1911 року Леся Українка заново редагувала цю книжку. В листі до сестри Ольги від 1 жовтня того року вона навіть дала їй нову назву: «Історія давніх народів Сходу. Зложила Леся Українка по Менару, Масперо і інших». Але погіршення стану здоров'я не дало підготувати видання до друку; вперше книжку було надруковано тільки в 1918-му в Катеринославі, для авторки вже помертвено. На жаль, з 1918 року аж до початку XXI століття цей підручник не перевидавався. Неодноразово передруковували з нього (починаючи з IV тому «книгоспільчанського» видання, 1927) лише цикл перекладів зі староіндійської «Рігведи» (12 текстів).

Тим часом Михайло Москаленко у своїх «Нарисах з історії українського перекладу» слушно нагадує: «Стародавня історія східних народів» — це не лише перший український популярний посібник із давньосхідної історії, а й масштабна антологія літератур стародавнього Сходу в перекладах Лесі Українки.² Адже як ілюстрації в цьому надзвичайно цікавому тексті наведено чимало творів давніх літератур або найпоказовіших уривків із них. Зокрема, крім двох коротких погребових пісень австралійських аборигенів у вступному розділі, в підручнику наведено переклади з таких літератур: давньоіндійської (крім уже згаданих гімнів «Рігведи», вибір текстів із «Законів Ману» та розповідь Крішни про себе із «Бгагават-гіти»), староіранської («Легенда про Заратустру», уривок із «Авести» та «Бегістунський напис»), давньоєгипетської (нагробні та інші написи, легенди, оповіді тощо), вавилонської

¹ Квітка К. На роковини смерті Лесі Українки // Спогади про Лесю Українку. Київ: Дніпро, 1971. С. 227.

² Див.: Москаленко М. Нариси з історії українського перекладу.

та асирійської (написи царів та ін.), давньогрецької (оповіді Геродота, Діодора Сицилійського та інших авторів з історії мідійців, персів, єгиптян, вавилонян тощо), давньоєврейської (невеликі уривки зі Старого Заповіту).

За винятком давньогрецьких текстів, приступних Лесі Українці в оригіналі, твори інших літератур вона, працюючи над «Стародавньою історією східних народів» (а також і пізніше) перекладала за проміжними текстами — науковими перекладами і розвідками таких відомих французьких та німецьких сходознавців, як Л. Менар, С. Ланглуа, Ґ. Масперо, А. Людвіґ, К.-А. Відеман.¹ Переклади з давньосхідних літератур Леся Українка здійснювала, активно радячись листовно з дядьком Михайлом Драгомановим, який не лише консультував її, ознайомлюючи з останніми досягненнями європейського сходознавства, а й надсилав їй відповідну наукову літературу.

Дещо пізніше Леся Українка переклала ще два фрагменти зі Старого Заповіту: уривок із Книги пророка Єзекіїля (37: 1–14), який зберігся в архіві родини Драгоманових,² а також уривок із першої частини Книги пророка Ісаїї (1:2–3, 11–18), наведений у листі до М. Драгоманова від 27 жовтня 1892 р. Обидва переклади зроблено з французького тексту Біблії. Ще один уривок (своєрідний критичний переказ-конспект Книги Буття) до останнього часу залишався недрукованим. Вже на межі серпня-вересня 1905 року письменниця переклала й главу 13 Листа апостола Павла до Коринтян (уперше надруковано в 1954 році).

¹ Першим українським перекладачем «Рігведи» безпосередньо із санскриту був відомий харківський індолог Павло Ріттер, який поповнив за часів радянських репресій довгий і сумний ряд постатей українського перекладацького мартирологу. Після арешту він збожеволів у тюрмі й загинув 1939 року. Див.: Доценко Р. Український індолог // Критика. Літературознавство. Вибране. Тернопіль: Навчальна книга «Богдан», 2013. С. 372–378.

² Перша публікація в спеціальному числі журналу «Сучасність», присвяченому 1000-літтю хрещення України-Русі (1988, №7–8) як ілюстрація до статті Петра Одарченка «Біблійні мотиви в творчості Лесі Українки»; вперше в Україні стараннями Михайла Москаленка надруковано в: На риках вавилонських. З найдавнішої літератури Шумеру, Вавилону, Палестини. Київ: Дніпро, 1993. С. 236.

Віршований уривок з Ісаїї знадобився був Драгоманову для статті, яку він писав тоді для органу Радикальної партії «Хлібороб». Як відзначав Петро Одарченко,¹ слова пророка Ісаїї набувають тут нового символічного змісту:

...Та мій люд до мене не признався.
Знає люд свого пана, осел знає ясла свої,
І мене тільки люди не знають мої,
Мій Израель мене відцурався.

А уривок з Єзекіїля обрано для перекладу, на думку того ж П. Одарченка, тому, що саме тут ясно висловлено ідею визволення поневоленого народу: «Народе мій! Ось я розкрию ваші могили і звезу вас з могил, і поверну вас у землю Израеля... і надам вам дух свій, і ви оживете, і я оселю вас на вашій землі...» Нарешті, П. Одарченко доходить виснову й про те, що з мовного погляду біблійні переклади Лесі Українки незрівнянно вищі від перекладів Івана Пулюя. Такий висновок ґрунтується на тому, що Леся вживає простіші й сучасніші мовні конструкції («оживуть» замість «ожують», «пророкуй» замість «вискажи пророцтво», «оживете» замість «ви поробились із нов живими» тощо). Цікаво, що всі наведені вище мовні вирішення Лесі повторив потім у своєму перекладі Біблії митрополит Іларіон (Іван Огієнко, 1962).

Відзначмо: перекладаючи біблійні тексти саме так, Леся Українка мала попередником Тараса Шевченка із його «Псалмами Давидовими». Проникливий перекладознавець (а заодно — глибокий знавець і шанувальник творчості Шевченка) Корній Чуковський колись написав про ці переклади так: «в основному вони дуже точні, але в кожному з них відчувається українець-бунтар, який ненавидить катів своєї рідної землі. Він обирав для перекладу з Біблії лише такі уривки, де Йордан і Дніпро збігалися. Коли в своїх перекладах він писав “Єрусалим”, було ясно, що для нього це **Київ**:

¹ Одарченко П. Біблійні мотиви у творчості Лесі Українки // Сучасність. 1988. № 7–8. С. 87–107.

І коли тебе забуду
Іерусалиме, —
Забвен буду, покинутий,
Рабом на чужбині;
І язик мій оніміє,
Висохне лукавий,
Як забуду пом'янути
Тебе, наша славо!»¹

Ще раз до давньоєгипетської поезії Леся Українка звернулася наприкінці життя, під час вимушеного зимового перебування в Єгипті. Ці переклади лірики Давнього Єгипту були надруковані в вересневому числі «Літературно-наукового вістника» за 1910 рік, — отже, на відміну від перекладів із «Стародавньої історії», стали відомі всім тодішнім освіченим українцям, що стежили за літературними новинами. Зроблено їх так само було не з давньоєгипетських оригіналів, а з наукового німецького перекладу професора Карла-Альфреда Відемана. Але в передньому слові Леся Українка наважується заперечувати знаному єгиптологіві: «Проф. Відеман вважає їх (пісні. — М. С.) не “народними”, а “літературними”, але, минаючи вже те, що ці терміни взагалі не мають твердої наукової основи, українцеві, звиклому до своїх високолітературних народних пісень, скоріш, либонь, здається, що власне **народна** душа могла зродити ці співи, прості, нештучні і щирі, хоч не-позбавлені й майстерності в вислові».¹¹ А звідси — й загальна тональність Лесиного перекладу:

Ой далеко до берега того,
До розкошів закохання мого!
Поміж нами річка протікає,
На мілизні крокодил чигає.
Я пушчуся річкою тією

¹ Див.: Чуковский К. Искусство перевода. Москва—Ленинград: Academia, 1936. С. 42–43.

¹¹ Леся Українка. Твори. Том IV. Переклади. С. 177.

Та й поплину низом течією.
Не боюся я лихої долі,
Мчу по хвилях, мов по суходолі.
Від кохання виростає сила!
Маю чари, бо навчила мила.

Звичайно, жодних рим в оригіналі немає. Леся Українка свідомо наближує давню любовну скаргу до української народної пісні. При цьому вона застерігає: «в перекладі додержано як найбільшої точності щодо тексту, поданого у проф. Відемана, і ніде зміст не віддавався на жертву формі (скоріш навпаки)».

Відома українська дослідниця перекладу Марина Новикова не побачила в таких діях перекладачки жодної сваволі: «так, переклад Лесі Українки й на сьогоднішні мірки схожий на запаморочливий експеримент. Як же так, Давній Єгипет, ієрогліфи, — й органічно вплетений в цю інокультурну, архаїчну екзотику стиль “рідної нашої пісні!” Але виникло таке вирішення не на порожньому місці. Не як примха чи хистка імпресія. За ним — захоплені студії египтології, мандрі Лесі Українки країною першотвору. А ще, перш за все — за ним рідний культурний фонд перекладачки. Вітчизняні запасники».¹

А що Леся Українка послуговувалася народною піснею тільки там, де доречно, свідчить і те, що єгипетський релігійний гімн у тій-таки добірці поетеса перекладає урочистим гексаметром:

Єсть же то Доброго Владаря наказ, хороша встанова.
Щоб наше людськеє тіло зникало із часом минуцим,
Інші ж речі величні тривали від літ предковичних.

(А ще в юності Леся Українка так само перекладала гексаметром і наближеними до гексаметру розмірами гімни «Рігведи» — укладаючи вже згадувану книжку «Стародавня історія східних народів»).

¹ Новикова М. Прекрасен наш союз. Литература — переводчик — жизнь. Київ: Рад. письменник, 1986. С. 52.

Досі йшлося переважно про поетичні переклади Лесі Українки. Але перекладала вона так само прозу, драматургію, публіцистику, наукові тексти.

Нагадаємо, що саме з прози (оповідання Гоголя) перекладацька кар'єра Лесі Українки й розпочалася. А в першому десятиріччі ХХ століття поетеса перекладала переважно саме прозу. Так, 1902 року в часописі «Воля» (№10–12) побачив світ її переклад оповідання італійського письменника Едмондо де Амічіса «Першого мая» (з його книжки «Карета для всіх»); ще одне невелике оповідання де Амічіса з цієї ж книжки, також датоване 1902 роком, лишилося в рукописі й було надруковане лише в 1976 році, в 7-му томі академічного дванадцятитомника.

У 1902 році у львівському журналі «Молода Україна» (№4) було надруковано переклад новели київського знайомого Лесі Українки політичного емігранта до США Менделя Розенбаума «Великдень у тюрмі». Прізвища перекладачки зазначено не було — адже йшлося про відверто «крамольний» текст із погляду російської цензури; але воно легко встановлюється на підставі листування письменниці. У 1903 році Леся переклала «Казку про несправедного царя, як він до розуму прийшов і яку людям пораду дав» (інша назва — «Казка про царя Семена») російського письменника і учасника революційного руху Фелікса Волховського, яка того ж року вийшла окремою книжкою в Женеві. Отже, цей переклад теж став внеском Лесі Українки в антиурядову діяльність напередодні подій 1905 року, які принесли підросійським українцям бодай мінімальні політичні свободи.

Есе Моріса Метерлінка «Оливне гілля» Леся Українка переклала 1906 року водночас із працею над власною статтею «Утопія в белетристиці» для київського часопису «Нова Громада» (вийшла в чч. 11, 12 за той самий рік): зокрема, в цій статті характеризується й есе Метерлінка. Цей переклад був надрукований лише в 1984 році в науковому збірнику.¹ Нарешті,

¹ Метерлінк М. Оливне гілля//Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження. Київ: Наукова думка, 1984. С. 5–15.

наприкінці 1900-х років Леся Українка, знову звертаючись до літератури Давнього Єгипту, переклала й одну з народних єгипетських казок часів XIII династії (за збірником визначного французького єгиптолога Гастона Масперо «Народні казки стародавнього Єгипту», що вийшов 1889 року в Парижі).

Пов'язано з прозовими перекладами Лесі Українки й кілька, сказати б, «публікаційних непорозумінь». У четвертому томі зібрання творів поетеси, що вийшов 1954 року, упорядники приписали їй переклад відомого оповідання Максима Горького «Старуха Ізергіль», що з'явився був друком у ч. 5 галицького часопису «Молода Україна» за 1902 рік. Однак до 12-томника цей переклад уже не ввійшов, адже в листі до літературознавця Олександра Дуна від 4 серпня 1972 року наймолодша сестра Лесі Українки Ізидора Косач підтвердила: насправді переклад належить їй, а Леся внесла до нього тільки невеликі редакційні виправлення.^I Зазначено було цю публікаційну помилку і в відомому дослідженні Мирослава Мороза.^{II} Попри це, міф про «Леся Українку — перекладачку Максима Горького» продовжує жити власним життям, перекочувавши з видань радянського часу в статтю про російського письменника в «Енциклопедії сучасної України». Забігаючи наперед, скажемо, що досі живе (принаймні в певних позаакадемічних середовищах) і міф про Леся Українку — перекладачку Комуністичного маніфесту (хоч жодних документованих фактів на його підтвердження так само не існує).

У 1899–1900 роках Леся Українка переклала дві драми. Поряд з уже згадуваною одноактивою Метерлінка «Неминуча» це були «Ткачі» німецького письменника-модерніста Гергарта Гауптмана, що заїмпонували поетесі своїм соціальним змістом. Повний текст перекладу, на жаль, не зберігся, — в листі від 27 березня 1902 Леся розпачливо допитується в Михайла Кривинюка: яку саме частину загублено при переписуванні

^I Леся Українка: доля, епоха, культура. Вип. 2. Луцьк, 2012. С. 194–200.

^{II} Мороз М. Літопис життя та творчості Лесі Українки. Київ: Наукова думка, 1992. С. 570, позиція 1781.

і висловлює готовність заново відновити втрачене; але ці плани так і не здійснилися, і від першого акту лишився тільки початок. Відтак цей переклад було надруковано лише в 1954 році.

Була Леся Українка й піонером перекладів українською мовою наукової гуманітаристики. У 1894–95 під впливом дядька Михайла Драгоманова і Михайла Павлика вона переклала три праці найактуальнішого на той час французького біблеїста Моріса Верна. Його статтю «Історія та релігія жидів» було надруковано в львівському часописі «Жите і слово» (1895, т. IV, кн. 4–5), а великі енциклопедійні статті про Старий Заповіт та Євангеліє вийшли брошурами 1903 і 1905 року у Львові з давньою передмовою Михайла Драгоманова; прізвище перекладачки було заховане за прозорим криптонімом «Л. У.».¹

З листування Лесі знаємо, що починала вона перекладати й «Священну історію» Верна, але дядько відохотив її, пишучи в листі від 21 вересня 1894 року, що ця праця застаріла і він сам береться написати книгу на ту ж тему. На жаль, ці плани теж не здійснилися. Як не реалізувався й намір Лесі взятися до перекладу класичного «Життя Ісуса» іншого визначного французького біблеїста Ернеста Ренана, про який вона писала Михайлові Павлику 3 липня 1895 року.

Список відомих нам науково-публіцистичних перекладів Лесі Українки завершують дві статті: «Про волю віри» Михайла Драгоманова (оригінал було написано російською), та «Справа ірландської мови» ірландського активіста й журналіста Френсіса Артура Фегі. Цю написану в оригіналі по-англійському статтю вмістила київська «Нова громада» в найпершому ж своєму числі за 1906 рік. Очевидно, і перекладачку, і редактора Бориса Грінченка привабили в ній відверті паралелі між ірландською та українською ситуацією.

Цікаво, що всі без винятку науково-публіцистичні переклади Лесі Українки до академічного дванадцятитомника

¹ Верн М. Біблія, або книги Старого Завіта. Переклад Л. У. з передмовою М. Драгоманова. Львів: З друкарні НТШ, 1903. 80 с.; Верн М. Євангеліє. Переклала з французького Л. У. Львів: З друкарні НТШ, 1905. 68 с.

1970-х не потрапили — адже і біблієстика, і проблеми свободи віросповідання, і політичне та мовне гноблення ірландців лишалися в тодішній УРСР темами небажаними.

Цікаво й те, що Михайло Драгоманов у вже згаданому листі від 21 вересня 1894 року досить гостро критикував мову Лесиних перекладів з Верна, закидаючи їм надлишок церковнослов'янїзмів і росїянїзмів: «Але ж ти мову українську собі виробила. Та то і є, що ви всі виробили мову, — та бідну, як тісний круг ідей, в котрім всі ви крутитесь. А прийдеться вийти з нього — і нема набою».¹ Навіть беручи під увагу нелагідну вдачу Михайла Драгоманова, не можна не розуміти, що за тим стояла реальна проблема несформованості ще наприкінці ХІХ століття корпусу української лексики на позначення абстрактних понять, яких просто не було в мові народу, позбавленого впродовж понад століття своїх вищих верств. Саме на подолання цієї лексичної бідності й було спрямоване мовне «ковальство» українських перекладачів.

Але часом таке «ковальство» було справді надмірне, особливо в Галичині, де перші наукові тексти було ще й пересипано германізмами й полонізмами. У листі від 29 вересня того ж 1894 року Леся виправдовувалася: «Правда і те, що мій переклад поганий. Євангеліє (тобто статтю Верна, присвячену аналізу Нового Заповіту. — М. С.) я стараюсь краще і точніше перекладати, хоч се і дуже трудно, бо, на мою думку, Верн досить тяжко пише, а окрім того, я не звикла перекладать небелетристики. За тісність і бідність мови я приймаю вину цілком на себе (так що кажіть краще не ви, а ти), се у мене мова вийшла така через реакцію против новітньої галицько-укр. мови наукової, так пересипаної неологізмами і чужими словами та зворотами, мені се так чогось збридло, що я навіть впала в другу крайність». Але, навіть беручи під увагу відому Лесину самокритичність, маємо визнати: мова її наукових перекладів Верна, попри всі неминучі проблеми етапу становлення,

¹ Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 277.

однак є безумовно кращою від мови переважної більшості тодішньої галицької наукової гуманітаристики.

Нарешті, 1901 року за межами Російської імперії вийшла брошура польського ученого-біолога, діяча марксистського руху Шимона Дікштейна «Хто з чого живе». Відомо, що Леся Українка опікувалася цим нелегальним виданням, написала для нього передмову. Але кому належить український переклад: їй самій (що цілком імовірно), чи комусь із її київських товаришів (наприклад, Іванові Стешенку, чи Михайлові Кривинюку, які так само перекладали марксистську літературу), сказати вже з певністю не можна.

Перекладала Леся й чужими мовами, — насамперед російською. Найпершими стали переклади двох оповідань німецького письменника Людвіга Якобовського, з яким Леся особисто познайомилася 1899 року в Берліні, і який планував у співпраці з Ольгою Кобилянською та Осипом Маковеем видати збірку творів українських письменників німецькою мовою. На жаль, ці плани не здійснилися через передчасну смерть Л. Якобовського. А петербурзький журнал «легальних марксистів» «Жизнь», для якого Леся переклала ці оповідання, було в 1901 році заборонено, — тож на першопублікацію їм довелося чекати аж сім десятиліть. Десь тоді ж Леся переклала й оповідання популярного тоді француза Жоржа д'Еспардеса — цей переклад було вперше надруковано тільки в 1976 році.

7 жовтня 1899 року Леся Українка прочитала у Київському літературно-артистичному товаристві — звісно ж, російською мовою, бо всі україномовні публічні виступи в Російській імперії було тоді ще безумовно заборонено, — велику доповідь «Два напрямки в найновішій італійській літературі». На її основі було написано вже згадувану однойменну фундаментальну статтю, яку було надруковано двічі — в «Иллюстрированном сборнике Киевского литературно-артистического общества», и в тому-таки «марксистському» часописі «Жизнь» (1900, №7), з яким Леся в той час активно співробітничала. Для доповіді й статті поетеса майстерно переклала російською три вишукані сонети Ґабріеле д'Аннунціо (який зі своїм

«аристократизмом» і «зведеною до принципу безпринципності» був для неї постаттю безумовно антипатичною) і понад півтора десятки віршів та великих уривків віршів «демократичної» Ади Негрі (якій відверто симпатизувала). Цікаво, що віднайдений варіант перекладу строфи одного з цих віршів «Я свой летучий стих...» було надруковано в київському виданні 1951 року як оригінальний вірш Лесі Українки. Тільки потім справедливості було відновлено, і в дванадцятитомнику цей текст перенесено вже до розділу незакінчених перекладів.

У 1900 році Леся переклала російською вірш Гейне «Enfant perdu» («Забутый пост я в битвах за свободу») для доповіді про німецького поета, прочитаної нею в тому ж таки Київському літературно-артистичному товаристві 23 березня 1900 року, — теж російською мовою. Цей переклад цілком вправний — але за експерсією та поетичністю відчутно поступається її ж україномовній версії «Стояв на чатах я в війні за волю».

У ч. 1 часопису «Жизнь» за 1901 рік було надруковано велику статтю Лесі Українки «Нотатки про найновішу польську літературу». У ній поетеса наводить у власних російських перекладах численні уривки з віршів Адама Асника, Яна Каспровича, Казимира Пшерви-Тетмаера, Казимира Глинського, Юліуша Жулавського. Часом це уривки буквально на один рядок, часом — більші, такі, що можуть мати й самостійне художнє значення. Поетеса ніде прямо не застерігає в тексті, що переклади віршів належать саме їй, але примітка до уривку з Каспровича не залишає в цьому сумнівів: «За выражение “мозг души” переводчик снимает с себя ответственность: это подлинные слова поэта szpik duszy».

Наприкінці 1902 року поетеса отримала від журналу «Мир Божий» замовлення написати статтю про славетну польську письменницю Марію Конопніцьку. У листі до сестри Ольги від 29 грудня Леся повідомляє, що пропрацювала над статтею три тижні, написала 50 сторінок і переклала «купу віршів». На жаль, у журналі стаття не вийшла, автограф її загубився, і збереглися лише чотири вірші Конопніцької, перекладені

зграбною російською силаботонікою. Вперше надруковано їх було лише в 1954 році.

Цікаво, що до силабічних експериментів (як у юнацькому фрагменті з Міцкевича) Леся Українка вже не поверталася. Та й до перекладів з польської теж — у вже згаданому вище листі до сестри Ольги вона назвала перекладання з польської дуже складним.

Нарешті, найбільша кількість російськомовних перекладів Лесі Українки стала наслідком її співпраці з видавництвом «Донская речь» у Ростові на Дону (крім усього, хвора письменниця гостро потребувала гонорарів, які українські журнали платили нерегулярно і вкрай скупо). Тут у 1903–1906 роках вийшли друком перекладені нею шість оповідань Івана Франка — чотири окремими книжечками-метеликами, два у збірнику малої прози «Тільки година» (одне з оповідань звідти, «Ліса й пасовиська», потім теж було передруковане окремою книжечкою). Ці тексти знаходили вдячного читача — бо три з оповідань вийшли трьома, ще одне — двома виданнями. Можливо, число видань було б ще більше — але 1907 в році видавництво «Донская речь» було закрито владою.

У цьому ж видавництві в 1905 році було надруковано переклад «Ткачів» Г. Гауптмана, — під криптонімом «Л. К.». На цій підставі переклад було надруковано в 6-му томі академічного 12-томника поетеси і її авторство жодному сумніву не піддавалося. Більше того, в коментарях було зазначено, що поетеса почала працювати спершу саме над російською версією, — хоч жодних переконливих підстав для такого твердження не існувало. Проте вже в 1980-ті М. Травушкін довів: у цьому разі під літерами «Л. К.» ховалася не Лариса Косач, а зовсім інша особа — Людмила Коломийцева.¹

З чужих мов Леся перекладала не лише російською. Для вже згаданої вище планованої Людвігом Якобовським збірки

¹ Травушкін М. виправити помилку: про переклад «Ткачів» Г. Гауптмана російською мовою // Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження. С. 178–180.

творів українських письменників німецькою мовою Леся сама переклала своє ще не друковане на той час оповідання «Голосні струни». В листі від 9 липня 1899 року вона просить Ольгу Кобилянську відредагувати цей переклад, — німецька в буковинській письменниці, як відомо, була й мовою творчості. Однак через смерть Л. Якововського збірку так і не було видано, а оповідання по-німецькому (вже як самостійний переклад Ольги Кобилянської) вийшло в віденському часописі «Rutensche Revue» (1903, №9, №10).

Цим не такий уже великий (як порівнювати не лише з Іваном Франком, але й Василем Щуратом, Павлом Грабовським чи з Борисом Грінченком) перелік Лесиних перекладів і вичерпується. І насамкінець варто відповісти на три запитання: що змушувало Лесю Українку братися до перекладання? Який вплив мало це перекладання на її власну творчість? І, нарешті, яке місце її перекладацького доробку в українській літературі?

Відповідь на перші запитання значною мірою дають цитовані вище передмова Олени Пчілки до львівського видання «Книги пісень» Гейне 1892 року і листування самої Лесі: перекладати потрібно, щоб підносити рідну літературу, **а до перекладу відтак слід ставитися як до ще одного національного обов'язку.**

Значення саме перекладів для становлення нормальної, не травмованої лихими обставинами літератури Леся добре розуміла з молодих років. У листі до Михайла Драгоманова від 3 березня 1892 року вона писала: «Українським же поетам слід би на якийсь час заборонити писати національно-патріотичні вірші, то, може, вони скоріше версифікації вивчилися примушені до того лірикою та **перекладами** (виділення моє. — М. С.), а то тепер вони найбільше надіються на патріотизм своїх читців, а не на ритм та розмір».

Ці міркування, звісно, стосуються художнього перекладу, особливості якого Леся так само тонко відчувала теж з молодих років. Так, у середині червня 1888 року зовсім юна Леся пише в листі до дядька, говорячи про французький переклад

«Влади тьми» Лева Толстого: «Читала я раз, не пам'ятаю чий, переклад “Тараса Бульби” по-французьки; взагалі він дуже гарний, але в тих місцях, де вживаються народні вирази, то дуже смішно виходить в дослівнім перекладі: наприклад, сучий син у його *film de chien*, матінка — *ma petit mère* і т. д. Сцени на Запоріжжі також чудно виходили. Тож коли “Тарас Бульба”, котрий все ж літературною мовою написаний, так чудно вийшов у перекладі, то яка ж може бути “Власть тьми”, котра написана найкацапішою мовою?»

Відтак 17-річна Леся Українка вже прекрасно розуміла: щоб розвивати мову й підносити літературу, художній переклад повинен бути саме **художнім**. На місці емоційно забарвлених і органічних зворотів оригіналу у ньому не мусить бути дивоглядів на кшталт «сина собаки» чи «моєї маленької мами», як у цитованому вище уривку. І завдання перекладача — знайти потрібні звороти саме засобами своєї мови.

Звісно, спонука до перекладання наукових текстів та публіцистики була інша, суто просвітницька. Письменниця чапіла над дуже складним для відтворення Верном, бо розуміла: ці тексти мусить знати тогочасна галицька інтелігенція, аби стати трохи інтелігентнішою і сучаснішою. Звідси і її запитання-сумнів: «цікаво, як то галичани читають Верна і яке він на них враження робить» (лист до подружжя Драгоманових від 6 (18) серпня 1894 року).

Нарешті, була й політично-агітаційна спонука для перекладу брошури Волховського чи статті Фегі про долю ірландської мови. Тож у кожному разі перекладання було для Лесі Українки **обов'язком**: національним, мистецьким, громадським. Вона не мала шансів заробити бодай щось своїми українськими перекладами (навіть «Літературно-науковий вістник» платив мало і нерегулярно). Помітна «фінансова» складова була, очевидно, тільки в роботі над російськими текстами для видавництва «Донская речь».

Системну відповідь на друге з трьох сформульованих вище запитань першим, здається, спробував дати Михайло Москаленко в уже не раз згадуваній тут розвідці «Нариси з історії

українського перекладу». Він помітив: фактично всі поетичні переклади Лесі Українки зроблено до 1901 року (єдиний виняток — пізній цикл «Ліричні пісні Давнього Єгипту», датований початком 1910-го).

Після для поетеси почалася велика драматургія: від «Одержимої» (1901) та «Вавілонського полону» (1903) і закінчуючи «Камінним господарем» (1912) і «Оргією» (1912–1913). Відтак схоже, що **переклади Лесі Українки — це її творча лабораторія, в якій можна вбачати витoki світових тем її зрілої поезії, підготовчий етап для найвищих досягнень її драматичної творчості.**

Ще Освальд Бурггардт спостережливо писав про це так: «Праця над перекладами, напівсвідомо чи несвідомо, мусила навіяти деякі ремінісценції і призвести також до цілком свідомого, може, вживання тих чи інших технічних засобів художнього оформлення. Насамперед це виявилось у вживанні властивого Гайне чотиристопового хорею. Скінчивши переклад великої, цим метром писаної поеми “Атта Троль”, поетка мусила ще далі чути той самий ритм: з десятків поезій Лесі Українки збудовано на ньому».¹ (Бурггардт називає поезії «Тиша морська», «Як дитиною, бувало...», «Мрії», «Легенда», «Трагедія», «Бранець», «На стоянці», «Епілог», відзначаючи, що переклад «Атта Тролля» поетеса закінчила 1893 р., і наприкінці того самого року була написана поема «Давня казка»).

Петро Одарченко у вже згаданій розвідці «Біблійні мотиви у творчості Лесі Українки» ставить у зв'язок із її перекладами зі Святого Письма (додамо від себе — і про Святе Письмо) такі оригінальні твори на біблійну тематику, як вірші «У пустині», «Ізраель в Єгипті», «І ти колись боролась, як Ізраель, Україно моя», «Де тії струни, де голос потужний», «Пророк», «Дочка Іефая», драматичні поеми «Вавілонський полон», «На руїнах», діалог в «Дому роботи, в оселі неволі». У великій частині цих текстів події давньої історії виразно проектуються на сучасну

¹ Бурггардт О. Леся Українка і Гайне // Леся Українка. Твори. Т. 4. Переклади. Київ: Книгоспілка, 1927. С. VIII.

письменниці українську ситуацію. Їхня політична гострота відчувалася і значно пізніше: недаремно «І ти колись боролась, як Ізраель, Україно моя» та «На руїнах» теж не було включено до академічного дванадцятитомника 1970-х.

Михайло Москаленко слушно зауважує, що уривки з Шекспірового «Макбета» та Байронового «Каїна», перекладені Лесею Українкою, мали першорядне значення для визрівання та стильової кристалізації п'ятистопового ямба її поетичних драм. Драматургія Гауптмана і Метерлінка, пропущена крізь призму перекладацького досвіду поетеси, також стала одним із наріжних каменів її власних драматургічних побудов. Не можна не погодитися з висновком дослідника, що й сам був першорядним перекладачем: «Переклади поетичних, прозових та драматичних творів навряд чи були коли-небудь для Лесі Українки самодостатньою сферою творчої діяльності, проте без праці на перекладацькому полі, а точніше, в перекладацькій творчій лабораторії, важко уявити оригінальний доробок геніальної поетеси таким, яким ми його знаємо».¹

Нарешті, лишається відповісти на третє запитання. Наведений вище аналіз текстів показує, що стилістична довершеність більшості перекладів Лесі Українки не лише робить їх важливим чинником перекладацького процесу межі ХІХ–ХХ століть, але й зробила ці переклади високим художнім взірцем для провідних перекладачів наступних поколінь, зокрема для Миколи Зерова, Михайла Драй-Хмари, Максима Рильського, Миколи Бажана, Григорія Кочура, Михайла Москаленка.

Разом з тим перекладацький доробок Лесі Українки порівняно невеликий і страшенно фрагментарний. У ньому багато блискучих, але незавершених уривків. Не менше й планів, які не здійснилися: письменниця хотіла перекласти вірші Мюссе й Леопарді, «Гулліверові мандрі» Свіфта, «Торквемаду» Віктора Гюґо, «Священну історію» Верна, «Життя Ісусове» Ренана, — називаю тільки частину перекладацьких планів, якими вона ділиться в листах, але яким так і не судилося втілитися

¹ Див.: Москаленко М. Нариси з історії українського перекладу.

в тексти (від роботи над Леопарді зацілів один-єдиний досі не друкований аркушик, від інших авторів не лишилося й цього).

А тим часом деякі з тих планів було вже й ретельно обмірковано, як про це свідчить написаний у березні 1890 року (коли Леся була прикута до ліжка) лист до брата Михайла:

Тепера буду мучить
Альфреда де Мюссе,
І як допоможуть музи,
То подолаю все.
Перекладу найперше
Елегію «Lucie»,
Там «Le mie prigioni»,
А там і «Ночі» всі.
Помучитись прийдеться
З усім тим не на жарт,
Але «козацька слава»
Теж чоґонебудь варт!..

Деякі з названих планів було й розпочато, як-от згадуваний вище переклад «Гуллівера» з дитячої переробки чи переклад «Священної історії» Верна. Але для нас сьогодні від цього переліку віє трагізмом: адже це все Леся Українка справді могла б зробити, якби не боротьба з недугою і нестатками.

До того ж, навіть побіжний перелік реально зробленого поетесою в царині перекладу дозволяє переконатися: власною перекладацькою практикою Леся Українка далеко не завжди дотримувалася сформульованої щодо неї Соломією Павличко «модернізаційної» настанови. Вона перекладала не так модерністів (винятками стали Гауптман та Метерлінк), як «класику» (лірику Давнього Єгипту, «Рігведу», Гомера, Шекспіра, Данте) й поетів-романтиків — Байрона, Гюґо й Міцкевича.¹ А над усім височіла постать Гейне, що посідав у перекладацькому

¹ Втім, приблизно таку саму структуру перекладацьких зацікавлень мали й Лесині сучасники росіяни Бальмонт, Брюсов, Блок — що аж ніяк не забирає в них права зватися модерністами!

доробкові поетеси унікальне місце. Нерозробленість літературного поля вимагала насамперед культуртрегерства — й Леся Українка сумлінно виконувала перекладами цю місію. Не цуралася вона й відвертого просвітництва — перекладаючи політичні агітки на кшталт брошури Волховського, чи наукові та публіцистичні статті.

Проте насправді місце перекладацького доробку Лесі Українки виявиться незрівнянно вищим, коли прийняти одну продуктивну тезу Марини Новикової, висловлену нею під час аналізу українських перекладів «Божественної Комедії» Данте: «Ф. Прокопович не перекладав Данте, але написав трагікомедію “Володимир” — її не обмине жоден український тлумач “Божественної Комедії” в пошуках адекватної метафізичної мови, піднесеної чи памфлетної. І. Франко, можливо, ближче за все перекладав Данте не в перекладах, а у власній ліриці зі збірок “Зів’яле листя”, “Semper tiro”, в пролозі до поеми “Мойсей”. Леся Українка (яка, ми пам’ятаємо, лишила вишукано перекладений уривок з початком знаменитого епізоду Паоло і Франчески з п’ятої пісні «Пекла». — М. С.) “перекладала” Данте своєю драматургією».¹

Додамо: Леся Українка «перекладала» власною оригінальною творчістю не лише Данте, але й Старий та Новий Заповіти, Шекспіра, Гете та багато інших вершинних постатей світової літератури. І з цього погляду вага скромного на позір перекладацького доробку Лесі Українки незміренно зростає.

Не забуваймо й про те, що цей перекладацький доробок був частиною великого націєтворчого проекту, який робив українців українцями. Адже коли Лесі було одинадцять років, переконаний українофіл і колишній «кирило-методієвець» Микола Костомаров взагалі заперечував необхідність перекладати європейську класику українською мовою, радячи «оставить всех Байронов, Мицкевичей etc в покое и не прибегать к насильственной ковке слов и выражений, которые

¹ Новикова М. Українська «Божественна Комедія» // Сучасність. 1995. Ч. 5. С. 62–64.

народу непонятны, да и самые произведения, ради которых они куются, простолюдину непонятны и пока не нужны».¹

Тож сама Леся Українка, ще від часів її роботи в «Плеяді», напевно, добре усвідомлювала, що перекладає вона не для абстрактного «народу», а насамперед задля того, щоб ввести свою літературу в коло інших світових літератур, які розвивалися за сприятливіших історичних обставин.

Максим Стріха, професор,
лауреат Премії імені Максима Рильського
Кабінету Міністрів України

¹ З іронії долі Микола Костомаров—Ієремія Галка—замолоду теж «грішив» перекладами, зокрема і з «затаврованого» ним на схилі літ Байрона. А ще Павло Зайцев і Микола Зеров завважили додаткову промовисту обставину—програмові «Книги буття українського народу» Костомарова були, врешті-решт, теж своєрідним перекладом-адаптацією Міцкевичевих «Книг польського народу й польського пілігримства»!

Поезія

РІГВЕДА

1. ГІМН РАННІЙ ЗОРІ

В повоз великий богині щасливої впряжені коні.
Всі нескмертельні боги посідали в той повоз.
Славна з'явилась богиня живуча, в повітрі,
з лона темноти з'явилась людські оселі красити.
З цілого світа найперша встає вона й шле нам здалека
пишні дари. Народилась зоря молодая, новая,
будить створіння, найперше приходить на поклики ранні.
В наші оселі нескмертна зоря завітала,
нашу хвалу прийняла в високостях повітря.
Вільна, осяйна іде, щедро сипле розкішній скарби.
Наче дівчина струнка, так, богине, ідеш ти
хутко на наші поданки. Всміхаючись, ти молодая,
йдеш ти раніше від сонця, осяйнее лоно одкривши.
Наче дівча молоденьке, що ненька скупала — така ти,
бачим блискучу красу твого тіла! О щасная зоре!
Ясно палай! Ні одна ще зоря не була така красна!

1. ГІМН ВОГНЕВІ (АГНІ)¹

Батько нашого роду поданки приносить.
Агні швидко біжить по всіх віттях кострища.
Вже не такий він слабій, молоденький як був колись першу
в час, як дві матері² його на світ народили.
Хутко він займе всі гілочки, ще не доткнуті.
Шириться, стелється, кинувсь на гілки найвищі,
швидше, все швидше... он кинувсь на нижчії знову.
Гляньте, як раптом Агні боговитий змінив свою постать.
Вітром розмааний, в'ється, тріщить, гоготить і вирує,
ділить свій племінь, і палить, чорні сліди полишає.
Мчить, наче повоз, червоним племінням вже неба сягає.
Швидко від саява его никне темрява наче ті птахи,
що то ховаються прудко від сонця упалів.
Вчуй нас, ти, боже поданків! Ти маєш прекраснее світло,
коней швидких, пишний повоз ти маєш!
Мудрий, щасливий Агні! о, зглянься на наші благання!
І допровадь нас скоріше до щастя й багатства!

2. ГІМН ВОГНЕВІ

Ясного Агні для вас викликаю, господаря люду,
ми його хвалимо в гімнах, поданки даємо,
він же на світі держить все створіння земне і богів усіх вічних.
Любо нам бога такого хвалити, що всім дає щастя,
любо дивитися, як він росте, як він промінням грає!
Племінем має на вітті мов гривую кінь у повозі.
От, роз'ярившись, дерево їсть він і жевріє люто;
наче вода він біжить і гуде, наче повоз,
палючи, стежку лишає він чорну. Він вабить, мов небо,
що усміхається ясно до нас із-за хмари.
Він по землі розстиляється й землю він палить.
Він розкидається врозтіч, неначе без догляду стадо.
Агні, розкинувши племінь, пече, пожирає рослини...
Дай нам, Агні, товариство хоробре, щасливе багатство
дай нам хорошу родину й великі достатки!

ГІМН СОНЦЕВІ (SURYA)

Сонце святе, що все віда, встає перед поглядом світа,
коні блискучі несуть його. І перед сонцем
оком світловим, як злодії никнуть і темрява й зорі.
Промінь, наче палкиї вогні освітили створіння.
Сурія,³ прудкий їздець, ти нам світло приносиш,
сявом небо сповняєш. Перед богами ти сходиш,
перед людьми, перед небом, всі бачать тебе і дивують.
Ти очищаєш, відзла захищаєш; тим світлом ти криєш
землю і люде, а небо й повітря ти ним заливаєш,
міряєш ночі і дні, споглядаєш створіння наземне.
Сім ясных коней твій повоз несуть. О, Сурія боже!
Боже споглядачу, маєш вінець із проміння над чолом.
Їде твій повоз, сім огирів сам ти запряг, і всім дав ярма окремі.
Вглядівши сяйво твоє, що блищить після темряви ночі,
падаєм ниць: ти найвищий з богів! Ти найкраще світло!
Ти, доброчинець, сьогодні зійшов так високо на небо,
тугу з серденька мого прожени, а з лица мого блідість.
Кидаю блідість пташкам лісовим, щоб мені не марніти,
а жовтяницю на жовтій квіти я кину.
Син Адіті⁴ встав потужний, він ворога мого поборе:
сам же я сили не маю змагатися з лихом жерущим.

ГІМН НАЙВИЩОМУ ДУХОВІ

Як не було ще нічого: буття й небуття, ні етеру, ні неба,
що покривало усе те, чого не було?
Де було скритее? У хвилях? в безодні? —
смерті й безсмертя тоді не було; і ніщо не ділило
темної ночі від ясного дня; жило тоді тільки
Все неподільне, а в ньому ніщо не жило.⁵
Отже і все, що було. Єго темнощі крили,
мов океан, безпросвітні. І Все було скрите глибоко,
скрите в самому собі, і вродилось воно і зростало
під своїм власним теплом. — І найперше кохання
Все прийняло, бо кохання — духовного світла первісток.
В думці міркуючи, мудрії ріші почули той зв'язок
що то єднає буття з небуттям. Але де ж був той промінь,
що то побачили ріші?⁶ Чи був він вгорі, чи в безодні?
Впало насіння і сили вродились; внизу — народження,
дія і воля — вгорі. — Але хто тее знає?
Хто ж нам повідав те, звідки повстали світа всі безкраї?
Аже пізніше, ніж тиї світа, всі боги народились.
Хто ж може відати, звідки пішло все? Хіба тільки той сам,
з кого повстали безкраї світа, — чи створив він,
чи не творив їх, — він бачив усе з високості,
він певне знає усе; а може і він не відає?..

1. ГІМН ПОГРЕБОВИЙ

Все має чергу свою: по житті смерть приходить.
Хай же сей поклик що ми до богів посилаєм тепера,
буде почутий. Ми ж будьмо веселі, танцюймо,
будьмо щасливі і дбаймо, щоб довше прожити.
А від помершого долі я бороню всіх живучих,
хай в ту дорогу не піде ніхто з сього люду.
Хай всі живуть по сто літ! Міртію⁷ в яму зачиняти.
Жінко, іди в ту господу, де маєш свій вік доживати.
В дітях, що він полишив тобі, знайдеш небіжчика свого.
Ти була гідна дружина господарю своєму.
Сей сагайдак у руках у помершого — міць наша, сила і слава.
О, що з тобою зробилось!.. А ми на сім світі zostавшись,
будьмо одважними людьми, щоб з ворогом гордим змагатись.
Ти ж повернись до землі, до широкої, доброї неньки,
що розстелилась далеко... О земле, розкрийся!
Будь ти до нього лагідна та добра, сховай його кості!
Вкрий його, земле, як шатою мати вкриває дитину!
Землю я сиплю на тебе тепера, копаю могилу,
щоб твої кості спокійно, вигодно лежали.
Предки глядітимуть гріб сей. Йама⁸ тут зробить оселю.

2. ГІМН ПОГРЕБОВИЙ

Підеш, одійдеш від нас тим шляхом, що по ньому ходили
наші батьки! Ти побачиш богів двох величних
владарів Йаму й Варуну,⁹ що наші зливання приймають.
З Йамою жити на небі високім ти будеш,
бо заслужив ти на тее. Покинь все лихее,
потім вернись до нас знову у постаті ясній, блискучій.

3. ГІМН ПОГРЕБОВИЙ

О, не пали його Агні, не завдавай йому болю!
Не роздирай його тіла! Як проймеш його ти, премудрий,
вічним Батькам його дай! Хай до Сурії вернуться очі,
Вайу¹⁰ дихання хай прийме. Дай небу й землі їм належне.
Водам, рослинам верни його тіла частини.
Тільки безсмертну частину пройми своїм племінем ясним,
боже огню, і зогрій своїм палом ту душу.
В постаті ясній неси в край, де правдивії люде.
Агні, нехай, він полине до прадідів наших.
Хай він приходить на покликі наші й подання.
Потім нехай оживе і прийме яку постать.
О, Дйатаведас!¹¹ Хай знову з'єднається він з яким тілом.

4. ГІМН ПОГРЕБОВИЙ

Хай понесе тебе звідсі далеко Пушан¹² той премудрий,
білого світу пастух, що над стадом своїм наглядає.
Хай тебе Агні віддасть батькам і богам доброчинним.
Хай захищає й глядить тебе вічний мандрівець,
Мудрий Пушан у обладі своїй. Хай провадить Савітрі¹³
в тую країну тебе, де живуть праві люде і предки.

5. ГІМН ДО ЙАМИ

Всіх, що одважні були на війні, що померли славутні,
всіх, що поданки великі давали, прийми їх до себе,
всіх, що робили добро, що любили добро й боронили,
правих, поважних батьків наших, Йама, прийми їх до себе!
Мудрих співців, що складали багато пісень святобливих,
сторожів сонця, тих Ріші поважних і правих,
ти їх до себе, о Йама прийми!

ПЕРЕМОГА ІНДРИ

Маю співати про ту перемогу, що вчора одержав
Індра¹⁴ стрілець. Переміг він Агі,¹⁵ розділив усі хвилі,
визволив він з гір небесних потоки... І ринули води...
Як до обори корови біжать, так летять вони в море...
Індро! Подужавши первістня хмар ти розбив еси чари
тих чарівниць, народження дав сонцеві, небові й зорі!
Перед тобою твій ворог зник... Індра вдарив на Врітру,
то ж найхмарніший був ворог. Потужним смертельним перуном
він йому тіло розбив. Мов підтяте сокирою древо,
долі простягся Агі. Наче прорвана гребля, лежить він,
водами вкритий, а там тії води утішили серце,
Врітра колись їх держав у своїх величезних обіймах,
Отже, Агі подоланого далять вони і стискають.
Кидають буйні й турботні вітри тіло Врітри і води
топлять його, він тепер така річ, що і назви нема їй!..
Сон, вічний сон покрива тепер ворога Індри!..

ГІМН ДО РАННЬОЇ ЗОРІ

Світло лагідне займається, промінням красить всю землю.
Слово й молитву провадить зоря, сипле барви блискучі
і одчиняє ворота деннії. У сні всі лежали;
ти ж сповістила, що час нам повстати, життям утішатись,
час нам приносити жертви і дбати про власний достаток.
Темрява скрізь панувала; зоря ж освітила край неба
і до живих завітала. О дочко небес, ти з'явилась!
Ти, молодая, серпанком блискучим укрита!
Скарбів наземних усіх ти цариця! Ідеш ти
вслід за минулими зорями, ти ж і найстарша
зір всіх прийдешніх, зір вічних. Іди веселити живучих
і оживляти умерлих!.. Зоря відколи нам сіяє?
Зорі сіяли нам досі і потім сіяти нам будуть.
Сяє зоря, в свою чергу, сіяє для нашого щастя.
Вмерли ті люди, що бачили сяйво предвічної зорі,
бачим зорю ми сьогодні, судилась же й нам тая доля,
згинуть і наші нащадки, що зорі прийдешні побачать.
В давні віки красно-пишно зоря променіла; сьогодні
щедро нам світить, і потім блищатиме ясно.
Смерті нема їй, ні старощів, завжди в промінні приходить.
Повідь огнисту зоря розливає в долинах небесних.
Темряву чорну жене промениста богиня.
В повіз чудовий запряжені коні червоні. Вже їде
світ весь будити зоря. Вставайте! бо знову з'явився
нам дух життя, щоб усіх оживляти! Ось темрява гине,
день наближається! Час до роботи приймається! Час жити!
Мати богів! Ясне око землі! Вістовнице поданків!
Зоре прекрасна! Світи нам і зглянься на наші поданки!
Славу нам дай, ясна зоре, ти, радоще світу!

ЛІРИЧНІ ПІСНІ ДАВНЬОГО ЄГИПТУ

ПЕРЕДМОВА

Пісні, подані тут, не фантазія і не наслідування. Се справжні твори давньої єгипетської поезії, що доховалися до нашого часу на каменях, у трунах молодих дівчат і — на смітниках великих давніх міст Через те декотрі маємо тільки в уривках). Кожда з пісень має більш як 3000 літ, одна тільки («Напис на стовпі») «молодша», бо походить з 700 року до Р[іздва] Х[ристового].

Перекладені вони на нашу мову не з єгипетського первотвору, звичайно, а з наукового німецького перекладу проф. А. Відемана,¹ причому з прозаїчної форми повернені в віршовану. Зроблено се тому, що коли все одно точного перекладу дати не можна, не будши єгиптологом, і коли ритміка єгипетського вірша та й сама вимова єгипетських слів нікому невідома (єгипетське ж письмо дає тільки ідеї, а не звуки), то зоставалося єдино-можливим перекладати не букву а дух первотвору. Дух же той, гадаю, не можна було б передати, перекладаючи пісню не піснею, а прозаїчним переказом, — не можна собі уявити ніякої пісні в такій формі. Крім того, деякі з тих пісень, попри екзотичні подробиці, в цілому промовляють чимсь таким близьким, знайомим, що ритм рідної нашої пісні самохіть пристає до того тричі тисячолітнього змісту. Таке було почуття перекладача, а якщо воно привело до помилки, то може колись український єгиптолог настане, що ту помилку поправить. Тим часом хотілось показати хоч так сі зразки ясної,

¹ Див.: А. Wiedemann. Die Unterhaltungs-Literatur der alten Aegypter, Leipzig 1903. — Тут і далі в цьому циклі примітки Лесі Українки.

радісної поезії великого, загадкового народу. Доля того народу не була веселою — вся історія його пройшла під гнітом або своїх деспотів, або чужих нападників — і все ж таки десь бралася сила не закривати очей на радощі світа й життя; — може тому той народ і прожив так довго!.. Ясними радощами усміхаються сфінкси, веселі барви сяють навіть на стінах гробовищ і рідко трапляється сумний вираз на скульптурних та мальованих поличчях тих папірусових трун, де замикались мумії чорні. Така сама ясність і радощі духа виявляються і в перекладених тут піснях. Проф. Відеман вважає їх не «народніми», а «літературними», але, минаючи вже те, що ці терміни взагалі не мають твердої наукової основи, українцеві, звиклому до своїх високолітературних народніх пісень, скоріш либонь здається правдоподібним, що, власне, народня душа могла зродити ці співи, прості, нештучні і щирі, хоч не позбавлені й майстерности в вислові. В перекладі додержано якнайближчої точности щодо тексту, поданого у проф. Відемана, і нігде зміст не віддавався на жертву формі (скоріш навпаки); тож коли ці прадавні пісні промовлять до душі новітньому читачеві, то се буде заслугою не перекладача, а народа-творця.

В перекладі додержано якнайближчої точности до тексту, поданого у проф. Відемана, і нігде зміст не віддавався на жертву формі (скоріш навпаки), тож коли ці пісні промовляють теперешньому читачеві до душі, то се буде заслугою не перекладача, а народа-творця.

А добре було б, коли б промовили! Стільки суму навколо, таким смутком повилася вся історія й сучасність наша, що морок починає опановувати душу і серце народу нашого, одбирати йому хіть до життя. Щоб набратися сили боротися з горем та лихом, треба мати хоч просвітки радощів — а їх так мало навіть в наших чудових, безсмертних народніх піснях — нехай же хоч промінь радощів давнього, вже згаслого народу, як живий промінь згаслої зорі звеселить нашу трудну путь хоч на хвилину. Може тому єгипетський народ жив так довго, що вмів почувати радощі навіть найтяжчого життя.

1

Ой далеко до берега того,
До розкошів закохання мого!
Поміж нами річка протікає,
На мілизні крокодил чигає.
Я пущуся річкою тією,
Та й поплину низом течією.
Не боюся я лихої долі,
Мчу по хвилях, мов по суходолі.
Від кохання виростає сила!
Маю чари, бо навчила мила.

2

(Уривок)

Як вона уста розкриє, щоб напиться поцілунку,
Я п'янію і без трунку!
Як надійде час вечірній, щоб для неї постіль слати,
Ой, слуго, май пильнувати!
Ти повий тонким серпанком постать любу чарівниці,
Постели їй мов цариці.
З полотна царського хуста маєш милій постелити,
Ще й олієм покропити...

3

Ох, якби я був при милій Негритянкою тією,
Я б ходив слідом за нею!
Ох, тоді б на любу постать досхочу я надивився,
Тобто радощів напився!..

4

Так любов до тебе всю мене проймає,
як вино водицю,
пахощі живицю,
Мов солодкий сік, що наскрізь проникає.
Ти ж, ти ж так спішишся, щоб уже скоріше
бути нам з тобою, —
рветься так до бою
Огир, що вбігає на побойовище.
По наказу неба милої коханне
як вогонь, палає,
милого бажанне
списом пробиває.

5

Чи ж моє серденько не пристало щиро
до твого кохання?
Я б тебе не кинув, хоч би дізнавав я
щодень катування,
Хоч би мене гнали в Сірію киями,
в Нубію різками,
Хоч би проганяли вгору канчуками,
в доли колючками.
Я ж би не послухав нічєї ради,
Зроду б я не зрікся любої відради!

6

Ой ляжу я долі посеред осади,
уже ж бо я хворий з тяжкої досади.
Ось ідуть одвідать сусіди зблизенька,
а помежи ними йде моя миленька.
Оступись, лікарю, мила хай лікує,
тільки мила знає, що мені бракує.

7

На хуторі в коханої моєї,
де серед двору є нова криниця,
відскочив засув, двері відчинились, —
я чую милая моя гнівиться.
Що, якби я був тим рабом придверним,
і то б на мене сердилась дівчина!
Якби почув той гнівний голосочок,
від страху я б зробився мов дитина.

8

Мій хороший! Серце прагне
господарити для тебе,
годувати, доглядати,
забуваючи про себе.
Щоб моя рука спочила на руці твоїй!
Якби ж ти мені відмовив
цілування-милування,
говорило б серце потай,
притлумляючи благання:
«Я самотне серед ночі, зник величний мій?
Я тепера наче мертве, мов лежу в труні, —
бо хіба ж не ти здоров'я і життя мені?..»
А якби ти привернувся
до мене близенько, —
«от знайшлося любе щастя!» —
мовило б серденько.

9

Кличе голос голубиний:
«Світ осяйний та милий!
Ой, куди б нам полинуги?»
Ні, голубоньку білий,
Ні не клич, я ж тут, край нього,
Я його обіймаю,
Ми так любо розмовляем,
Ми щасливі без краю!
Не розлучимось довіку,
ручка ручку стискає,
де хороше походити,
він мене провожає.
Між усіма дівоньками
я найкраща на вроду,
бо не журив мого серця
мій коханий ще зроду.

10

НАПИС НА СТОВПІ

(Хвала царівні)

Люба! Любе кохання її!
Люба! Любе кохання її перед всіми царями!
Люба! Любе кохання її перед всіми мужами!
Мила вона перед всіми жінками!
Люба в коханні царівна!
Ні з жінок, ні з дівчат щонайкраща не буде їй рівна!
В неї коси від темряви ночі темніші,
від ягід тернових чорніші.
В неї зуби міцніші від зубців кремінних в серпочка,
А рукою прислонені груди немов два квітчасті віночки...

«Спів, що вибито в храмі нагробнім покійного царя Антефа,¹⁶
що стоїть там перед співцем з арфою»¹

Єсть же то Доброго Владаря,^{II} хороша встанова,
щоб наше людське тіло зникало із часом минушим,
инший ж речі величні тривали від літ предковичних.
Навіть боги,^{III} що колись панували, спочили в гробницях.
Люде, в шанобу завітчані, розумом сяючі, й тії
в гробах поховані. Той, хто творив собі храми, —
де він тепер? де поділись його всі діла?
Чув я слова Імготепа, слова Гордудофа,^{IV}
Тож бо за тії слова прославляють їх так по всім світі.
Де ж тепер місто царів тих і що їм тепера належить?
Мури їх знищено, міст їх немов не було ніколи.
І вістовець не приходить од їх, щоб за їх розказати
Та призвести наше серце податись у тії місця,
Звідки вони одійшли на той світ...

Заспокой своє серце,
щоб не вражалось воно, не бентежилось дуже думками такими,
слухай бажання його, поки ще ти живеш на сім світі!
Пахощі лий на волосся твое, і з найтоньшого льону
хай тобі буде одежа, покроплена сутим
соком чудовим пахучим з усякого божого зілля.
Більше утіх заживай, аніж досі, нехай твое серце
буде невтомним. Йому потурай і тому, що хороше.
Справи свої на землі так рихтуй, як наказує серце,
поки надійде до тебе той день, повний смертної муки,

^I Сей спів (під таким заголовком) знайдено переписаним у кінці одного збірника ліричних пісень про кохання, що тут перекладені.

^{II} Добрий Владарь—Озіріс, що вважався переважно богом над мертвими.

^{III} Тут поет може має на увазі не справжніх богів, а фараонів, що вважалися втіленням богів на землі.

^{IV} Імготеп і Гордудуф (або Дадуфгор)—славні в давньому Єгипті царі-мудреці.

день, коли Бог нерухомого серця¹ не вчує благання.
Слізьми — життя не вернути людині, що зложена в гробі.
Отже святкуй собі радісний день, не бажай відпочинку.
Бачиш, не дано людині забрати з собою маєтків,
бачиш, ніхто ж, одійшовши туди, ще назад не вертався.

12

Щиро народніми проф. Відеман уважає отсі дві невеличкі пісеньки, написані над барелефами. Одна надписана над пастухом, що жене отару по залитих Нілом луках, а друга над волами, що гарманують (молотять). Навожу їх тута у примітці, бо вони не належать до загального характеру тих, що уміщені в тексті.

А. ПІСНЯ ПАСТУХА ДО ОТАРИ

«Ваш пастух живе з бідною,
день у день бредє водою,
він з рибою вітається
з німиною змовляється».

В. ПІСНЯ ВОЛІВ

Молотіть собі, молотіть собі,
гей, ви, волики, молотіть собі!
Дбайте соломи собі на рік,
а господарю пшениці на обрік.
Не приставайте, не спочивайте,
бо не гаряче, сонце не пече.

¹ Озіріс.

Гомер

ОДІССЕЯ

Пісня III. В Пілосі¹⁷

- Геліос¹⁸ вихопивсь, — озеро красне лишівши,
В небо міднясте, щоб там для безсмертних сіяти
І для тих смертних — вмирущих¹⁹ на землі родючій.
В Пілос вони ж, у Нелевсове²⁰ красно збудоване місто,
5 Вже прибули. Там на березі моря чинились подання
З чорних волів темнокудруму двігачу землі.
Дев'ять там лавок було, по п'ятсот що на кожній сиділо,
І від кожної та по дев'ять волів було дано.
Вкупі вони споживали і богові стегна палили,
10 Тії ж причаляли просто, й вітрило на човні поряднім
Склали здійнявши, самого спинили і вийшли із його:
Вийшов з човна Телемахос,²¹ вийшла й Атена.²²
Перша мовляла йому ясноока богиня Атена:
«Тож, Телемахос, тобі не подоба стидатись нітрохи,
15 Бо ти для того і море проплив, щоб розвідать про батька,
Де його криє земля і яка його доля спіткала.
Йди лиш тепер ти до Нестора,²³ коней смирителя, просто,
Знатимеш, раду яку він ховає у грудях.
Сам ти благай його, так щоб по правді промовив.
20 Він же неправди не скаже, бо вельми розсудливий єсть він».
Їй знов розумний Телемахос так одповідав на тее:
«Менторе,²⁴ як же піду я та й як я із ним привітаюсь?
Я ж бо неправний зовсім в речах зручних.
Сором молодшому мужу старшого питати».

- 25 Мовила йому на те ясноока богиня Атена:
«Дещо, Телемахос, сам ти у серці своєму зміркуеш,
Инше ж дорадить і бог, бо я мислю,
Що не без волі богів ти родився й зростився».
Мовивши так, попереду пішла тая Паллас Атена
- 30 Швидко, а він поступав за богинею слідом.
І приступили до збору пілоських мужів і до лавок,
Нестор²⁵ сидів там з своїми синами, кругом товариство,
Бенкет готуючи, м'ясо пекли й на рожни настромляли.
Ледве ж гостей вони вгляділи, разом пішли всі назустріч,
- 35 Руки до їх простягли і умовляли сідати.
І Несторенко найперше Пейзістратос²⁶ зближивсь,
Взяв їх за руки обох і при бенкеті посадовив їх
Та на баранячих шкурах м'яких і на пісках тих морських
Край Тразімедеса-брата²⁷ і батька свогого,
- 40 Дав із спільного частку й вина теж налив їм
В кубок із золота і, привітавши, промовив
До Атенайї Паллас, до дочки земледержця Діоса:²⁸
«Гостю, владарю, тепер Посейдаону²⁹ ти помолися,
Бо то на бенкет його ви натрапили, тута прийшовши.
- 45 Як вже зіллеш і помолишся, як подобає,
Дай і йому потім кубок з вином як мед добрим,
Та щоб излив, бо я мислю, що й він теж несмертним
Буде молитись: бо люде усії (нуждаються) в богах.
Але молодший він єсть однакових літ ізо мною,
- 50 Тож через те тобі першому дам золотого я кубка».
Мовивши так, вклав у руки з вином добрим кубок.
Рада була Атенайя з правдивого мудрого мужа
Та що він злотого кубка подав їй найпершій.
Потім вона Посейдаона вельми благала владаря:
- 55 «Вчуй, земледержець Посейдаон, і не одмов же
Нам, що благаємо, тії діла покінчати.³⁰
Несторові і синам його слави вділи ти найперше,
Потім подай надгороду приемную иншим
Всеньким пілосцям за тую препишну сотницю.

- 60 Дай Телемахосу теж і мені повернутись, скінчивши
Те, задля чого сюди прибули ми на чорному, прудкому човні».
Потім, як все вже скінчила й сама помолилась,
То віддала Телемахосу кубок двойнястий, хороший,
І помолився однаково син Одиссева³¹ коханий.
- 65 Тії ж тоді, що найкраще м'ясо пекли і здіймали,
І, розділивши на частки, бенкет владнали преславний,
Отже, коли до пиття й до їди вдовольнили жадобу,
Річ тоді зняв до їх Нестор Геренський³² візниця:
«Краще тепер уже у гостей розпитати,
- 70 Вивідать, хто вони суть, коли вже наситились³³ їдою.
Хто есте, гості? звідкіль приплили по вільготній дорозі?
Чи то за ділом яким, чи даремне блукали
Морем, наче розбійники, которі блукають,
Гублячи душі та зле все чужинцям несучи».³⁴
- 75 Так Телемахос розумний на тее йому відповідав,
Зважившись, бо йому в серце Атена сама ту одвагу
Вклала, щоб він розпитав про давно вже відбувшого батька
(Та й щоб здобув собі добру славу між людьми):
«Ой ти, Нелеенку Несторе, славо велика ахайців!
- 80 Звідки, питаеш ти, ми; отже, я розкажу тобі тее:
Ми із Итаки сюди прибули, що лежить під Нейоном.³⁵
Діло ж це, власне, моє, не народне, про котре кажу я.
Слави шукаю широкої батька мого і не вчую
Про Одиссева терплячого; кажуть, колись він,
- 85 Разом з тобою б'ючись, зруйнував те троянське місто.
Тож про всіх інших, котрі воювали троянців,
Чули ми, — дехто загинув від згуби лихої,
Згубу ж його учинив невідому для нас Кронієнко:³⁶
Жаден не може напевне сказати, де він згинув,
- 90 Чи то на суші він згинув від мужів ворожих,
Чи то у морі у тих Амфітритиних³⁷ хвилях.
Отже, коліна тобі обіймаю я, чи не волиш ти
Про його згубу лихую вповідати, може, ти бачив
Очима своїми? чи розповідь чув від мандрівця?

- 95 Надто нещасним десь мати його породила!
Тільки не жалуй мене, боячися, і не заспокоюй,
Але вповідай по правді, як бачив на очі. Благаю,
Якщо з тобою коли-небудь батько мій, славний Одиссеєв,
Слово яке, а чи діло вчинив, загадавши,
- 100 В краю Троянським, де лихо приймали ахайці,
Тее для мене тепер пригадай і по правді вповідай».
Тож одповідав йому тоді Нестор, той кінник Геренський:
«Любий! то ж ти³⁸ нагадав мені лихо, що в тому
Краю приймали невтримливі в гніві синове ахайські;
- 105 Тож, коли всі ми човнами по морю туманним блукали
Та за здобичею, де лиш водив нас Ахіллєвс;³⁹
І коли всі за великеє місто Пріама⁴⁰-владаря змагались,
Скільки тоді там загинуло мужів найкращих!
Там же і Айяс⁴¹ коханець Арея⁴² поліг, і Ахіллєвс,
- 110 Там і Патроклос,⁴³ отой богорівний порадник,
Там і коханий мій син, бездоганний, найкращий,
Мій Антілохос,⁴⁴ вояк і в бігу найпрудчіший!
Та і багато лиха ми при тім терпіли!⁴⁵ Хто ж тее
Зміг би усе розказати з людей умирущих?
- 115 Хоч би на п'ять і на шість літ зоставс ти,
Не розпитав би про все, що стерпіли там божі ахайці,
Краще вернися та їдь в свою рідную землю.
Дев'ять-бо літ піклувались ми й лихо їм ткали
Різними хитрощами, ледве що вдіяв Кроніон!
- 120 Там же ніколи ніхто не гадав дорівнятися йому,
Розумом надто-бо вже переміг всього божий Одиссеєв,
Різними хитрощами, той твій батько, коли вже ти справді
Його нащадок еси. Мене диво бере, як погляну!
Справді що й мовою схожий, — зовсім не сказав би,
- 125 Щоб такий муж молодий та отак промовляв би.
Отже, і там тоді ми, я і божий Одиссеєв,
Ані на зборі, ні в раді ніколи не мовили різно,
Мали-бо дух ми єдиний у думці й в розумній пораді, —
Так говорили аргейцям, як тільки найкраще здавалось.

- 130 Як же Пріамове місто високее ми зруйнували,
Сіли в човни, тоді бог розрізнив всіх ахайців,
Зевс-бо тяжкее тоді воріття для аргейців замислив
В серці своїм, бо не всі були мудрі й правдиві.
З їх же багато кого тоді доля лихая спостигла
- 135 Гнівом згубливим дочки ясноокої дужого батька,
Котра поміж обома Атреенками⁴⁶ чвару вчинила.
В раду тоді поскликали вони всіх ахайців,
Швидко, але непорядно, при заході сонця,
Як же зійшлися п'яні⁴⁷ од вина ті синове ахайські,
- 140 Річ промовляли до їх, задля чого народ ізбрали.
Тож наказав Менелаос⁴⁸ тоді всім ахайцям
Про воріття пригадати по спині широкого моря,
Та Агамемнону⁴⁹ не сподобалось усе те, він радив
Люд затримати й принести святії сотниці.
- 145 Та щоб власкавити⁵⁰ гнів Атенайї страшенний,
Тож не знав, нерозумний, що тее не мало быть вчутим,
Бо не так швидко міняється звага⁵¹ богів вічносущих!
Так вони вдвох все змагалися прикрими тими словами,
Стоячи. Тії ж повстали, наніжжями красні ахайці,
- 150 Чвара була, бо подвійну вони уподобали раду.
Спали ж вночі, замишляючи злее один на другого
В серці своїому, бо Зевс тее лихо послав їм за злее.
Зрана ж ми човни спустили у божеє море,⁵²
Там ми поставили статки й жінок, уперезаних красно.
- 155 Тож половина народу зосталась сидіти
Там біля пастиря люду Атреенка⁵³ Агамемнона;
А половина, на човни вступивши, поїхала. Дуже
Прудко плили ми, бо вигладив бог многорибнее море.
До Тенедоса⁵⁴ ж припливши, богам принесли ми подання,
- 160 В дім повертаючись. Зевс не бажав воріття нам,⁵⁵
Лютий, він чвару лихую чинив знов, удруге.
Тії, котрі відділились, зійшли на закручені човни
За войовитим владарем Одісеевсом тим хитроумним,
Роблячи те на догоду Атреенку Агамемнону.

- 165 Я ж із човнами, котрі були разом зі мною,
Втік, бо я відав, що лихо нам бог замишляє.
Втік і коханець Ареса⁵⁶ Тідеенко⁵⁷ враз з товариством.
Потім уже прилучився до нас Менелаос русавий,
Як на Лесбос⁵⁸ прибули ми й про довгую путь наряджались:
- 170 Чи нам повище Хіюса⁵⁹ скелистого плисти,
Маючи острів Псірію⁶⁰ по лівую руку,
А чи понижче Хіюса, край Мімаса вітряного.
Бога ото ж ми просили подати ознаку, тоді він
Те показав⁶¹ і звелів посередині моря в Евбойю⁶²
- 175 Просто плисти, щоб скоріше від лиха втекти нам.
Вітер здійнявся і з свистом повіяв, і дуже ми прудко
По многорибній дорозі промчались і у Герайстос⁶³
Ми прибули уночі. Посейдаону там ми багато
Стегн із волів принесли, перемірявши море широке.
- 180 День був четвертий, як з красними човнами вже у Аргосі⁶⁴
Все товариство того Діомедеса,⁶⁵ сина Тідея,⁶⁶ смирителя коней,
Стало. А я простував до Пілоса, весь час не спинявся
Вітер, котрого для нас послав віяти бог іще перше.
Так я прибув, любий сину. Не чув і не знаю
- 185 Про усіх інших, хто згинув з ахайців і хто з їх zostався.
Тее ж, що, сидячи тута у наших палатах,
Чув я, що правда була, тее, знай, не втаю я від тебе.
Кажуть, що добре прийшли списоборнії ті мірмідонці,
Тож Ахіллєвса величного син той осяйний⁶⁷ привів їх.
- 190 І Філоктетес,⁶⁸ син ясного Пойяса,⁶⁹ добре вернувся.
В Крету⁷⁰ привів Ідомєневс⁷¹ усе товариство,
Котре втекло од війни, не взяло в його й жадного море.
Про Атреенка й сами ви вже чули, далеко живучи,
Як повернувсь і як Аїгїстос⁷² згубу лихую замислив.
- 195 (Правда, що й той заплатив теж страшенно!)
Як же то добре, коли, уміраючи, сина покине
Муж! Тож помстився він потім на батька забійці
Злому Аїгїстосі, котрий убив йому славного батька.
(Отже й ти, любий, — як бачу, який ти величний і гарний, —

- 200 Дужий, еси, і про тебе теж добре хтось скаже нащадкам)».
Так Телемахос розумний на тее йому відповідав:
«Ой ти, Нелеенку Несторе, славо велика ахайців!
Правда, він сильно помстився, і всіі ахайці
Знають широкою славу і чутимуть тее нащадки.
- 205 Якби мені дали силу такую боги, щоб помстивсь я
Над женихами за їхню пиху лиходійну,
Тож замишляють на мене зухвальці отії злочинства.
Але боги ще не випряли щастя такого
Батьку моему й мені. Тож тепер все терпіти повинен».
- 210 Тож оповідав йому тоді Нестор, той кінник Геренський:
«Любий, тож ти нагадав мені тее й промовив,
Кажу-бо, що женихів тих у неньки твоєї багато
Є у господі, й вони, проти волі твоєї, лихе замишляють.
Мов мені, чи ти по волі коришся, чи люде тобою
- 215 Нехтують в краї твоєму, послухавши голоса бога.
Хто знає, може, коли за наругу помститься,⁷³ прибувши
Сам лиш один він або із ахайцями всіми?
Як би волила тебе так любить ясноока Атена,
Як Одіссева славетного, так-бо за ним піклувалась
- 220 В краю Троянськім, де лихо приймали усі ми, ахайці;
(Я ж бо не бачив ніколи, щоб бог кого явно любив так
І пробував з ним так явно, як з ним тоді Паллас Атена).
Якби й тебе так волила любити й в душі піклуватись,
Дехто з їх, певне, забувся б про тее весілля».
- 225 Так Телемахос розумний на тее йому відповідав:
«Діду! те слово не може сповнитись, я знаю.
Надто багато сказав! мене диво бере! Тож не буде
Того, хоч би й сподівався я, хоч би і боги так бажали!».
Знов ясноока богиня Атена йому промовляла:
- 230 «Що ж то за слово в тебе з-за огради зубів пролетіло?
О Телемахосе! богові легко, як схоче, й далеко з чужини
Визволить мужа. Волю я, натерпівшись лиха багато,
Знову додому вернутись і день повороту побачить,
Аніж, прибувши, загинуть при хатнім багатті, як згинув

- 235 Агамемно́н від Айгістоса хитрощів і від своєї дружини.
Правда, що навіть боги від звичайної смерти
Мужа коханого їм захистити не можуть, коли вже
Доля згублива пошле тую смерть (розтягаючу тіло)».
Їй Телемахос розумний на тее отак відповідав:
- 240 «Менторе, не говорімо про те, хоч і журимось вельми,
Бо для його воріття неможливе, йому вже
Смерть присудили⁷⁴ нескертні і чорную Керу.⁷⁵
Иншее слово бажаю тепер я спитати й промовить
Нестору, він же найкраще за всіх знає правду і мудрість,
- 245 Кажуть, він владар уже над трьома поколіннями мужів,
Тим і здається мені він, немов вигляда, як нескертний.
Ой ти, Нелеенку Несторе, ти розкажи лиш по правді,
Як то умер Агамемнон Атреенко славний широко?
Де був Менелаос? як тому згубу замислив
- 250 Той зломисленний Айгістос? убив він дужого вельми.
Чи він не був у Аргосі ахайському, тільки де-инде
Поміж людьми він блукав, що одваживсь убити?»
Тож відповідав йому тоді Нестор, той кінїик Геренський:
«Отже, тобі я, дитино, усе розкажу те по правді.
- 255 Легко ото собі думати можеш, як тее вчинилось,
І чи живого Айгістоса ще у палатах побачив,
З Трої прибувши, Атреенко той Менелаос русявий.
Тож над умершим ніхто не насипав могильної землі,
Тільки собаки та хижее птаство його розірвали,
- 260 Як він в долині далеко від міста лежав, і ахаянка жадна
Не голосила за ним: змислив надто велике злочинство.
Тож ми, велику воївлю кінчаючи, там пробували,
Він же спокійно в куточку в Аргосі, що коней годує,
Агамемнона дружину обещував довго словами,
- 265 Спершу ж вона одмагалась від того ганебного вчинку,⁷⁶
Божая та Клітаймнестра,⁷⁷ бо добре було в неї серце!
Був що й співець при їй й муж, що йому доручив то найбільше,
їдучи в Трою Атреенко, оберигати дружину.
Але коли її вирок богів оковав, щоб згубити,

- 270 То вже, співця того вивізни на незаселений острів,
Кинули там на поталу і здобич для хижого птаства,
І він охочу охотою в дім свій її запровадив.
Стегон багато тоді попалив він богам на престолах,
Ще ж він багато оздоб начіпляв, і тканин теж, і злота,
- 275 Діло велике вчинив-бо, що й сам у душі не надіявсь.
Ми ж тоді разом плили, повертаючи з Трої,
Я й Атреєнко, бажали добра ми один для другого.
Але коли прибули ми в Суніон⁷⁸ святий, рік Атенський,
Там керовничого вбив Менелаосу Фейбос Аполлон,⁷⁹
- 280 Влучивши в його своїми ясними стрілами,
Як той держав у руках демено біжучого човна,
Онеторенко Фронтіс,⁸⁰ що відзначивсь в людському роді
Тим керуванням човна, як вітри на його напірали.
От і затримавсь він там (хоч і дуже спішився в дорогу),
- 285 Щоб поховати товариша й почесьт віддати погребову.
Але коли уже й він, плывучи по виновому морю
В довбаних човнах своїх, до Крутої гори до Малейї⁸¹
Швидко прибув, тоді Зевс далевидець дорогу страшную
Змислив; од подиху вітрів гучних⁸² розходились
- 290 Хвилі великі потворні, із горами рівні.
Човни тоді розгубивши, до Крети прибились,
Та біля Іарданоса⁸³ хвиль проживають кідони,⁸⁴
Єсть іще скеля висока і рівна⁸⁵ на морі
Близько границі Гортіноса,⁸⁶ в морі туманнім,
- 295 Нотос⁸⁷ великую хвилю жене там на скелю західну
Файстос,⁸⁸ а сей малий камінь великую хвилю одгонить.
Човни ж туди приплили,⁸⁹ і ледве втекли там від згуби
Мужі, бо човни об скелі тоді розтрошили
Хвилі. Інших п'ять човнів (з темно-синіми носами)
- 300 Вітер з водою⁹⁰ понісши, прибили їх аж у Айгіптос.⁹¹
Тож він, багацько зібравши там злота і статків,
Все із човнами блукав та поміж чужомовними людьми.
Вдома ж тим часом Айгістос лихее замислив,
Вбив Атреєнка, а люд же собі покоровив він.

- 305 Сім літ він владав в багатій на злото Мікені,^{92,93}
Але на восьмий на лихо йому прибув божий Орестес⁹⁴
Знов із Атен і убив тоді батькозабивцю
Злого Айгістоса, котрий убив йому славного батька.
Вбивши його, із аргейцями бенкет владнав погребовий,
- 310 По легкодухому тому Айгістосу й матері бридкій.
В той самий день і приїхав до його з війни Менелáoс,
Віз так багато він скарбів, що ледве човни їх держали.
Отже ти, любий, не довго блукай від господи далеко,
В домі своєму покинувши скарби, ще й мужів
- 315 Стільки зухвалих, щоб часом тобі усього не пожерли,
Ділячи скарби, поки з подоріжжя даремного прийдеш.
До Менелаоса тільки наказую я тобі й раджу
Їхати, бо він із чужини вернувся недавно,
Та від людей, від котрих в душі не надіявсь
- 320 Він повернутись, найперш його вітри загнали
В море широке таке, що звідти вже навіть і птаство
Не прилітає щороку, страшне воно єсть і велике,
Їдь лиш тепера на човнах своїх із своїм товариством!
Якщо ти пішки бажаєш, то коні і по́воз для тебе
- 325 Будуть, синове ж мої провідничими будуть для тебе
До Лакедаймона⁹⁵ божого, де Менелáoс русявий.
Сам ти благай його, та щоб по правді промовив,
Він же неправди не скаже, бо вельми розсудливий єсть він».
Мовив отак. І зайшов Геліос, і темнота настала.
- 330 Тож промовляла до їх ясноока богиня Атена:
«Діду, ото вже по правді ти теє усе розповідав.
Але утніте лишень язики, і вина розмішайте,
Щоб Посейдаонові та і другим несмертним
Зливши, про ліжку помислили ми, бо вже й час є для того.»⁹⁶
- 335 Бо вже і світло заходить в темноті,⁹⁷ а довш не подоба
Бенкетувати на бенкеті божім і треба вертатись».
Так говорила Діоса дочка, і послушали тії.
Їм вістовці та на руки води изливали,
Хлопці кратери напитками понаповняли,

- 340 І між всіма розділили, наливши у кубки двойчасті.
Кинули всі язика у огонь і, повставши, зливали.
Як же злили й напилися, як тільки душа їх бажала,
То боговитий Телемахос і Атеная
Знов пожадали обое вернутись на довбаний човен.
- 345 Тільки їх Нестор затримав і корив так словами:
«Зевс хай від того боронить та й інші боги всі немертні,
Та щоб від мене пішли ви до прудкого човна,
Мов я такий вже зовсім безодежний і бідний,
Що ані покривів, ані плащів у господі не маю багато,
- 350 Щоб було м'яко самому і гості щоб спали,
Але ж у мене ще є і плащі, й покривала хороші.
Справді Одиссева, мужа такого, син любий ніколи
Та на помості човна⁹⁸ спатъ не ляже, поки ще живу я,
Але і потім зостануться ще у палатах синове,
- 355 Гості приймати,⁹⁹ як часом хто прийде до дому мойого».
Знов ясноока богиня Атена йому промовляла:
«Добре те все ти сказав, любий діду. Годиться
Слухатъ тебе Телемахосу, так єсть далеко найкраще.
Він же тепер за тобою піде, та щоб спати
- 360 В тебе в палатах, я вже до чорного човна
Йду, товариство потішити й дещо сказати.
Бо тож один лиш найстаршим між ними хвалюся я бути.
Мужі вони молоді, ті, що ідуть за нами для дружби,
Віку усі одного з Телемахосом, духом величним.
- 365 Там я і ляжу на довбанім чорному човні
Ниньки, а рано до Кавконів¹⁰⁰ я веледушних
Їду: належиться там мені довг, і не єсть він недавній,
Та й не малий. Ти ж його (бо прийшов він до дому твого)
Виряди разом з синами і з повозом, дай йому коней,
- 370 Котрі в тебе у бігу найпрудчіші й силою ліпші...».¹⁰¹
Отже, промовивши так, одійшла ясноока Атена,
Видом подобна орлиці, всіх диво взяло, хто те бачив,
І здивувався старий, як побачив отее на очі.
Взяв Телемахоса руку, по йменню назвав, слово мовив:

- 375 «Друже любий, вже ж ти не безсилий еси і не злий, я гадаю.¹⁰²
Боги з тобою, таким молодим, провідничими їздять,
Бо вже оце не хто инший з маючих олімпійські оселі,
Тільки¹⁰³ Діоса дочка та преславная Трітогенейя,¹⁰⁴
Славного батька твого шанувала вона між аргейців.
- 380 Владарко, змилуйся, дай мені славу ясную,
Дай і самому мені, і синам, і поважній дружині!
Я ж тобі дам однорічную, широколобу корову,
Тую телицю, що муж під ярмо не підводив ніколи,
Дам я для тебе її із рогами, облитими злотом».
- 385 Так він, благаючи, мовив, і вчула те Паллас Атена.
Нестор же кінник Геренський потім попровадив
Всіх і зятів, і синів та до красного дому свого.
Як же прийшли до господи преславної того владаря,
В ряд посідали вони на стільцях, на посадах.
- 390 Як же прийшли, знов вина їм старий розмішав у кратерах.
Трунку солодкого, що через літ одинадцять
Вийняла ключниця і одв'язала зав'язку,
Його в кратері змішав той старий і, багато Атени
Зливши, дочці тій айгідодержавного Діоса він помолився.
- 395 Як же злили й напилися як тільки душа їх бажала,
Спати схотівши, пішли вони кожний до дому свого,
Нестор, той кінник Геренський, поклав Телемахоса в себе
Спати, Одиссева божого любого сина,
Та на оздобному ліжку у гучній блискучій повітці,
- 400 З ним гарносписий Пейзістратос ліг ватаг мужів,
Котрий з синів його всіх лиш один був юнак у палатах.
Сам же він спати уклався в куточку високого дому,
Тож господиня дружина йому уладнала те ліжко і постіль.
Вроджена ранком з пучками рожевими Еос¹⁰⁵ явилась, —
- 405 З ліжка схопивсь тоді Нестор, той кінник Геренський,
Вийшовши, там на обтесаних сів він каміннях,
Котрі стояли у його напроти дверей тих високих,
Білі, що, паче олива, блищали,¹⁰⁶ на їх же колись-то
Нелевс часами сидів, отой богорівний порадник,

- 410 Але, подужаний Керою, він вже зійшов до Аїду,
Нестор Геренський там сів, охорона ахайців,
Берло маючий. Гуртом же збірались до його синове,
Йдучи з світлиці: Ехефрон, Стратіос,
Аретос, Персевс і рівний богам Тразімедес.
- 415 З ними прийшов іще й шостий, Пейзістратос ватаг,
І Телемахоса богу подобного там посадили привівши.
Річ до їх зняв тоді Нестор, той кінник Геренський:
«Швидко мені, любі діти, чиніть мою волю,
Щоб я найперше від інших богів уласкавив Атену,¹⁰⁷
- 420 Котра видимо прийшла до мене на боговий бенкет розкішний.
Йди лиш котрий у долину по тую корову, нехай там
Швидше приходить, хай муж прижене, той пастух над волами.¹⁰⁸
В чорний човен Телемахоса духом величного теж хай
Йде хто і все приведе товариство, зостануться ж тільки
- 425 Двое. Хай же Лаеркесу-золотарю¹⁰⁹ хто накаже
Тута прийти, щоб він злотом облив нам коровині роги.
Інші ж всі заставайтесь тут у гурті й накажіте
Там у господі служницям, щоб бенкет преславний владнали,
Посади й дрова нехай принесуть і прозору воду».
- 430 Мовив отак, заходились усі: тож прийшла і корова
З поля, від човна порядного прудкого прийшло теж
Все товариство того Телемахоса з серцем величним.
Злотар прийшов, мідний приряд в руках мав,
мистець той свідомий,
Молот, ковадло і зроблені красно обценьки,
- 435 Котрими злото оброблював. Отже, прийшла і Атена,
Щоб на подання дивитись. А Нестор, старий отой кінник,
Золота дав, той же роги корови облив ним
Штучно, щоб тішилась, бачивши тую оздобу, богиня.
Вів ту корову за роги Стратіос¹¹⁰ і божий Ехефрон.¹¹¹
- 440 Аретос,¹¹² воду святу несучи їм в уквітчанім збані,
Йшов із кімнати,¹¹³ а в другій руці ніс ячмінь для подання
В кошику. Ярий в воївлі стояв Тразімедес і келеп
Гострий держав у руці, щоб корову ударить.¹¹⁴
Персевс¹¹⁵ начиння тримав, а Нестор, старий отой кінник,

- 445 Воду святу і ячмінь для подання. Почав і Атену
Довго благав,¹¹⁶ спочатку і шерсть з голови в пломінь кинув.
Потім, як вже помолився й ячмінь для подання посипав,
То тоді Несторів син Тразімедес, високий душею,¹¹⁷
Ставши близенько, ударив, розсік келеп жили на шиї
- 450 І зломив ту коровину ярість,¹¹⁸ і скрикнули разом
Дочки усі, й невістки, і шановна дружина
Несторова, Еввідіка,¹¹⁹ найстарша з Кліменоса¹²⁰ дочок.
Шию від землі широкодорожної вгору задерли
І притримали її, ватаг мужів забив Пейзістратос.
- 455 Чорная кров потекла тоді з неї й дух тіло покинув.¹²¹
Миттю її розрубали і зараз одрізали стегна
Всі, як годиться, і тлустостю їх обгорнули,
Вдвоє зложивши, й на їх свіжини положили.
Пік їх на дровах старий та іскристим випом покропивши,
- 460 А молоді коло його тримали в руках п'ятизубці,
Потім, як стегна уже попекли й скоштували утрібки,
Потім усе те остатнє покряяли і на рожни настромили,
І попекли, у руках рожни гострії мавши.
Тож Телемахоса красная та Полікаста¹²² скупала,
- 465 Нестора того Нелеенка доня молодша,
Як же скупала і маслом мастким намастила,
Красного пла́ща на його накинула ще ж і хітона,
З купілю вийшов до люду несмертним подобний,
Потім, пішовши до Нестора, сів біля пастиря люду
- 470 Тії ж тоді, що найкраще м'ясо пекли і здіймали,
їли і бенкетували, метушились добрії мужі,
В кубки злотисті вино наливаючи тее.
Потім, коли до пиття й до їди вдовольнили жадобу,
Річ до їх зняв тоді Нестор, той кінник Геренський:
- 475 «Діти мої, Телемахосу коней хорошої шерсти¹²³
Ви приведіть і впряжіте у повоз, щоб путь ту сповнив він».
Мовив отак, і послухали ті його, не сперечались,
Швидко йому запрягли прудких коней у по́воз.
Жінка ключарка поклала вина їм і хліба, й наїдків,

- 480 Котрі владарі їдять, вихованці Діоса.
Тож уступив Телемахос у повоз прекрасний,
Після його Несторенко Пейзістратос, ватаг той мужів,
В повоз вступив і у руки схопив тії віжки,
Бичем погнав, і вони вже побігли по волі
- 485 Геть по долині й покинули Пілос, високее місто.
Гнались вони цілий вечір, ярмо те несучи.
Геліос, отже, зайшов, і всі вулиці посутеніли,
В Фери¹²⁴ вони прибули та у дім Діоклеса,¹²⁵
Сина того Орсілохоса,¹²⁶ котрий Альфейоса¹²⁷ син був.
- 490 Ніч там проспала, і він надавав їм гостинців.
Вроджена ранком з пучками рожевими Еос явилась, —
Коней вони запрягли і вступили у повоз оздобний.
Виїхали из воріт і з гучної повітки.
Бічем погнав, і вони вже побігли по волі.
- 495 Як прибули ж у долину, що родить пшеницю, то там вже
Путь укінчили: так бігли ті прудкії коні.
Геліос потім зайшов, і дороги усі потемніли.

ПІСНЯ ІV. У ЛАКЕДАЙМОНІ

(Уривок)

- Отже, вони прибули в Лакедаймон, долину скелисту,
До Менелаоса дому славутнього потім вони подалися.
Його застали, — з родиною всею справляв він весілля
Сина й дочки бездоганної в домі своєму,
- 5 Котру тоді віддавав за Ахіллевса мужнього сина...

КНИГА БУТЯ

(Genesis)

PRIESTER ¹²⁸	JANWIST ¹²⁹	ELONIST ¹³⁰
<p>Гл. 1. Космогонія 1-ша: Дух божий носиться над хаосом. Бог творить світ в 7 дн.: 1 д. — світло і темрява, 2 д. — небо, 3 — земля, море, рослини, 4 — світла небесні, 5 — живі створіння, Б. благословив їх, 6 — люде, чоловік та жінка, — господарі світа, Б. благословив їх, 7 — Бог спочив, і <u>освятив сьомий день.</u></p>	<p>Гл. 2. Космогонія 2: Б. створив небо й землю і в середині землі рослини, потім пустив воду з землі, потім чоловіка зліпив з землі і душу людську вдунув. Рай-сад з усяким деревом, там же дерево життя і дерево добра та зла. З райської ріки йдуть 4: Фісон, Геон, Тігр та Евфрат. Чоловік глядить рай. Б. під страхом смерти забороняє їсти з дер. добра та зла. Б. творить для А. живі створіння, А. дає їм назви. Б. творить жінку</p>	

з ребра А., щоб була йому помічниця й дружина.
Гл. 3. 1. Гріхопадєніє. Змії спокуша жінку, щоб їсти з д. д. і зла. «Будете як боги знаючи добро і зло». Жінка дає чоловікові, і дять. Перш усього зрозуміли сором і зробили одєжу. Почувши голос Б. гуляючого, сховались. Б. проклинає людей і змія, дає їм вічне ворогування між собою. Людей проклина слабостями і працею і смертю. А. назива ж. своєю «Життя», «бо вона дає життя усьому». Прогана людей з раю, давши їм одєжу шкуратяну і посливши проти рая і становить херувіма стерегти д. життя, щоб люде не стали богами («яко єдин от Нас»).

Гл. 5. Б. створив Адама й жінку і по образу і подоби своїй благословив їх. А. (2 Генеалогія)
родив Сіфа, умер 930-ти літ,
Сіф р. Еноса (С. ум. 912),
Е. р. Каїнана (Е. ум. 905),
К. р. Малелеїла (К. 910),
М. р. Яреда (М. 895),
І. р. Еноха (І. 962),
Е. р. Матусала (Е. 365),
М. р. Ламеха (М. 969),
Л. р. Ное (Л. 753),
Ное р. Сіма, Хама, Яфета.

Гл. 4. 2. Гріхопадєніє. Ева родить Каїна та Авеля. Каїн хлібороб, Амель пастух.
Б. прийма жертви Ав., і не прийма жертв К. «бо К. по правді приніс, та по правді розділив». К. підступно вбива Ав. (з задрощів) і пробує скрити се від Б. Б. проклина К. і його працю, карає його вічним страхом. Б. проклина всякого, хто заб'є К. («7 раз помститься») К. селиться проти Едема в землі Наїд.
І-ша Генеалогія. К. родить Еноха строителя, Е. Гаїдада, Г. Малелеїла, М. Матусайла, М. Ламеха, Л. пастуха Йовіла та музику Ювала (від ж. Ади), і Товела коваля і дочку Ноему (від ж. Селли). «Сказав Ламех своїм жінкам: Ада і Селла:

слухайте голосу мого
ж. Лам. і чуйте слова мої:
що мужа забив я в язву собі,
і хлопця в струп собі. Що 7 раз
помститься за К., за Л. ж 77 раз». А.
та Ева мали ще Сіфа замість
Ав. С. мав Еноса побожного.

<p>1-ша Ген.</p> <p>Адам Сіф Енос Каїнан Малелейл Яред Енох Магусайл Ламех Ное</p>	<p>Адам</p> <p>Каїн, Авель, Сіф</p> <p>Енох Енос</p> <p>Гаїдад Мал. Маг. Ламех</p> <p>Йовіл, Ювал, Товела, Ноема</p>
---	---

Гл. 5. «І нарік (Ламех) имя йому (синові) Ное, говорячи: сей заспокоїть нас від діл наших, від печалі рук наших і від землі, що її прокляв Бог».

Гл. 6. Ное був праведник милій Богові. Ной мав 3 сини: Сіма, Хама, Яфета. Земля сповнилась гріхів і Б. задумав погубити усе живе. Ноеві Б. наказує зробити просмолену скриню з брусів (300 локтів довгий, 50 л. широкій, 30 л. високий, стріха склепінням поділений на кімнати з дверима). Б. обіцяє навести потоп на землю, а Ноеві наказує увійти в скриню самому з родиною, взяти по 2 парі з кожного створіння і їди на дорогу. Ное так зробив.

Гл. 6. Сини божі сходять на землю і еднаються з дочками людськими, від яких родяться велити, богопротигвне племя, Б. відбера людям вічне життя і визначає це 120 л. Велити — лихе племя, Б. загадав знищити все живе на землі за нечесть людську. Між усіма один правий — Ное.

Гл. 7. І Б. наказав Ноеві увійти з родиною в скриню і взяти з собою по 7 пар чистих створіннів і по 2 парі нечистих. (Var. усіх по 2 парі). Через 7 днів Б. обіцяє навести потоп на 40 доб. Ное слухає Б. і робить

Гл. 7. Як був потоп, то Ной мав 600 літ. 600-го року 2-го місяця 27 дня Ноевого життя настала повідь і дощ, тоді увійшов у скриню Ное з жінкою, трьома синами, і трьома невістками, і з двома парами всякого створіння. Вода прибула і скриня поплила, вода здійнялась на 15 локтів і покрила всі гори і все живе погинуло. Вода стояла високо 150 днів.

Гл. 8. Б. згадує Ное і Духом святим стримує воду. По 150 днях вода ущухає і скриня пристає на г. Арараті, 7-го міс. 27 дня. Вода спадає до 10-го міс. 1-го дня з'являються верхи гір. 601-го року, 1-го міс., 1-го дня життя Ноевого потоп скінчився зовсім. 2-го міс., 27 дня висохла

так. По 7-ми днях настав потоп і дощ ішов 40 доб. Бог зачинив скриню, вода підійшла і здійняла скриню. Все, що зоставалось живого на землі, погинуло.

Гл. 8. Дощ і повідь перестали, по 40-а днях. Ное ворона посилає дивитись, чи спала вода, чи видно сушу, той не вернувся, потім тричі посилав голубку: раз вернулась, удруге принесла гілку, втретє не вернулась. Ное побачив сушу. Тоді всі вишли на землю.

Ное зробив жертвенник, приніс жертву («всесожженіє») з усяких чистих створіннів. Б. простив людей і обіцяв, що більш не губитиме всього живучого на землі і світовий стрій зостанеться той самий.

земля і Б. казав усім вийти на землю із скрині.

Гл. 9. Б. благословляє рід людський, дає йому владу над усім живучим. Тільки щоб не їли ніякої крові і не проливали людської крові. Б. обіцяє, що погопу більш не буде, і на знак того робить веселку на небі, щоб нагадувала обітницю. Ное жив по потопі 350 л., а всіх 950 л.

Гл. 10. Генеалогія синів Н.

1. Яфет: Гомер, Магот, Мадай, Яван, Еліса, Товел, Мосох, Тірас.

Сини Гомера: Асханає, Ріфат, Торгама.

Сини Явана: Еліса, Тарсіс, Кітійські та Родійські, та всякі островитяне.

2. Хам: Хус, Мезраїм, Фут, Ханаан.

Гл. 9. Ное мав три сина Сіма, Хама (батька Ханаанові), Яфета, від них пішов рід людський.

Коли Ное, упившись, лежав раз одкритий, то Хам сміявся з нього, а Сім та Яфет накрили батька не дивлячись. За те Ной благословив Сіма та Яфета, а Хама прокляв і сина його Ханаана зарік на вічне рабство Сімові та Яфетові.

Гл. 10. Ген. син. Н.

Хам: Хус, Мезраїм, Ханаан.

Сини Хуса: Сава, Евіла, Савата,
Рагма, Савадака.
Сини Рагма: Сава, Дедан.
3. Сім: Елам, Ассур, Арфаксад,
Луд, Арам, Кайнан.
Сини Арама: Ос, Ул, Гатер,
Мосах.

С. Хуса: Неврод «ловець-вели-
тень», царство його: Вавілон,
Орех, Архад, Халанні в землі
Сенаар. Звідти пішов Ассур,
місто його Ніневія і Ровот,
Халах і Дасем.
С. Мезраїма: Людіїм, Нефталім,
Енеметїїм, Лавїїм, Пагросонїїм,
Хаслонїїм, Фїлістім, Гафторїїм.
С. Ханаана: Сїдон, Хеттяй,
Евусей, Аморей, Гергесей,
Евей, Арукей, Асенней, Арадїй,
Самарей, Амагїя.
Границя країни Хан.: Герар,
Газа, Содом, Гоморра, Адама,
Севоїм, Дас.

Гл. 11. Вар. Генеалогії

Сім (100+500 літ)

Арфаксад (135+330 л.)

Каїнан (130+330 л.)

Сала (130+330 л.)

Евер (134+370)

Фалек (130+209)

Рагав (132+207)

Серуг (130+200)

Нахор (79+129)

Тарра (70+205)

Аврам, Нахор, Арран

Лот

Сім

Арфаксад

Каїнан

Сала ¹³¹

Евер

Фалек, Єктан

Елмодад, Салев, Сармат,
Ярах, Одорр, Евіл, Декл,
Евал, Авімаїл, Савев,
Уфір, Евіл, Йовав.

Гл. 11. Перше у всіх була одна мова. Але раз люде зійшлись на поле в Сеннаарі, і почали будувати місто і стовп з цегли, щоб був до самого неба. Б. подумав, що коли люде всі одного одного знатимуть і розумітимуть, то все зроблять, що схочуть, і ото він помішав їм мову, щоб не розумілися, і розсіяв по світі, щоб не зналися.

Гл. 11. Арран вмер в Халдеї, Аврам оженився з Сарою, Нахор з Мельхою, своєю племінницею. Сара була неплодна.

Гл. 12. Б. сказав Авраму, щоб він ішов у землю, яку йому Б. покаже, обіцяє благословити його і зробити його племя великим народом. Аврам пішов до Сіхема «до дуба високого»,

Гл. 11. Тарра з Аврамом та Сарою, та з Лотом вийшли з Халдеї в Харран.¹³²

Гл. 12. По смерті Тарри, Аврам та Лот з родиною, рабами і статком виходять по наказу Б. з Харрана в Ханаан.

де жили хананеї, там з'явився йому Б. і пообіцяв дати його нащадкам землю Ханаан.

Аврам поставив там жертвеник. Потім пішов до Бетеля (Вігіля) і там поставив жертвенник між Бетелем та Агге, звідти пішов у пустиню. Там був голод і Аврам пішов від голоду в Єгипет.

Гл. 12. Ідучи в Єгипет Аврам казав Сарі, щоб не признавалася, що вона його жінка, а казала б, що сестра, аби єгиптяне не забили через неї Аврама та не відобрали б її, бо вона була гарна дуже. Як же скаже, що сестра, то обом буде добре. Єгиптяне побачили, що Сара гарна, сказали князям, а князі Фараону, Фараон забрав її собі. Аврамові була теж

Гл. 20. Аврам пішов на південь в Герар і оселився між Кадісом та Суром. І казав усім, що Сара сестра йому, щоб не вбили його за неї. Цар Герарський Абімелех забрав С. собі. Але Б. явився Абім. у сні і заборонив йому займати С., під страхом смерті і карі на весь край, наказав віддати її чоловікові. За С. Б. зробив неплідними жінок Герарських. Абім. віддав С. А.,

Гл. 13. Лоткові та Авр. стало тісно вкупі і вони розішлись: Лот поселився понад Йорданом, Авр. в землі Ханаанській.

догода, як братові цариці. Але Б. мучив Фараона за Аврамову жінку. Тоді Ф., довідавшись, що С. жінка А., сказав А.: «чому не сказав, що вона твоя жінка?» і віддав її А. І казав йому вийти з Єгипта з усіма своїми.
Гл. 13. Аврам з жінкою і з Лотом вийшов з Єгипта дуже багатий. Прийшли знов на давнє місце між Бетелем та Агге, де стояв жертвенник. Лот теж мав великі статки і їм стало тісно жити вкупі (пастухи їхні завагались між собою), і вони розішлись: Л. пішов в розкішну країну до міст Содома та Гоморри, там же були дуже лихі люде. Б. обіцяв Авр. всю землю Пал., А. вселився в Хевроні, і поставив жертвенник під Дубом Мамвійським.

дорікаючи його за обман. Але А. сказав, що С. сестра йому по батькові, хоч не по матері, і разом з тим жінка. Абім. надгородив Авр. злотом, сріблом і всяким статком, і дав йому право селитись де хоче в його землі. Авр. помолився Б. і Б. одвернув кару від дому Абім. і країни його.

КНИГА ПРОРОКА ІСАЇ

(I, ст. 2–3, 11–18)

Чуло небо й землі розповіло, що Бог промовляв:

«Я синів народив, я їм долю послав,
Та до мене мій люд не признався.
Знає віл свого пана, осел знає яслі свої,
А мене тільки люде не знають мої,
Мій Ізраель мене відцурався!»

Так говорить Господь: «Що для мене ся безліч дарів?
Досить ви попалили ягнят, баранів,
Мені кров кіз, телят вже немила.
Ви до мене не йдіть, хто від вас вимагає сього?
Не приходьте ви більше до двору мого,
Бридки пахощі ваші й кадила!

Ваших свят, і субот, і Великого дня не терплю!
Святкування, постів, празників не люблю,
Ненавидить душа моя того!
Досить ждав я! тепер за гріхи покарати вже час!
Руки здіймете, — я одвернуся од вас,
Я не вчую благання гучного.

Ваші руки в крові, тож обмийте, щоб чисті були,
Скиньте нечисть і гріх, що на душу взяли,
Перестаньте неправду любити.
Справедливо судіть: хто покривджений, ви захистіть,
Сироті і вдовиці по правді чиніть,
І добро наробіть робити.

І тоді, — каже Бог, — ви прийдіте, я суд вам зроблю,
Хоч би ви од гріхів червоніли, то я вас, як сніг, убілю;
Хоч би ви од гріхів паленіли, то я вас, як вовну, вбілю».

ЄЗЕКІЇЛЬ, XXXVII

1. Рука Вічного була на мені, і Вічний казав вийти моему духові, і він спустив мене посеред поля, що було вкрите кістками.
2. І Він казав мені обійти їх навколо; і от їх велика сила скрізь на тому полі, і всі вони дуже сухі.
3. Тоді Він сказав мені: Сину Чоловічий, чи могли б сі кості ожити? Я відповів: Господи Вічний, ти про те відаєш.
4. Тоді Він сказав: Пророкуй над кістками, промов до їх: Кості сухарі, слухайте вічного Слова!
5. Так промовляв Господь Вічний до тих костей: Ось я зроблю, що дух вступить в вас, і ви оживите.
6. Я відновлю жили на вас, я зроблю, що наросте м'ясо, я покрию вас шкурою, потім я надам дух, і ви оживете і ви пізнаєте, що я Вічний.
7. Тоді я пророкував, як Він мені наказав; і як тільки я те прорік, почався гомін, потім рух, і кості зібрались до купи.
8. І я дивився, і ось поробилися на їх жили, потім поросло м'ясо, і все те покрилось шкурою; але духу не було.
9. Тоді Він сказав мені: Пророкуй до духа, Сину Чоловічий, і скажи духові. Так сказав Господь Вічний: Духу! прийди від чотирьох вітрів і повій на сих побитих, і нехай оживуть.
10. Я пророкував, як Він мені наказав, і дух вступив у їх, і вони ожили і стали на ноги великим військом.
11. Тоді Він сказав мені: Сину Чоловічий, сі кості—се цілий дім Ізраеля. От вони говорять: наші кості всохли, наша надія пропала, все скінчене для нас.
12. Отже для того пророкуй і скажи їм: Так сказав Господь Вічний! Народе мій! Ось я розкрию ваші могили і звезу вас з могил, і поверну вас у землю Ізраеля.

13. І пізнаєте, що я Вічний, коли я розкрию могили ваші і звезду вас з могил.
14. І я надам вам дух свій, і ви оживете, і я оселю вас на вашій землі; і ви пізнаєте, що я, Вічний, скажу і зроблю тее. Так говорить Господь.

ЛИСТ АПОСТОЛА ПАВЛА ДО КОРИНТЯН

(ГОЛОВА 13)

1. Хоч би я говорив усіма людськими й янгольськими мовами, та не мав би любови, то був би я міддю, що звенить, або цимбалом,¹³³ що брентить.
2. І хоч би я мав пророцтва дар, і знав би всі таємниці, і тямив усі знаття, і як би мав усю ту віру, що навіть гори перестановляє, та не мав би любови, то був би нічим.
3. І хоч би роздав я всі свої маетки, і хоч би тіло своє віддав спалити, а любови не мав би, то не було б мені користи ніякої.
4. Любов довго терпить, милосердя має, любов не заздрить, любов не пишається, не гордує,¹³⁴
5. не бує, не допоминається свого, не роздражнюється, не мислить зла,
6. не радіє з неправди, а радіє з правди.¹³⁵
7. вона все любить, всьому віри діймає, на все вповає, все терпить.
8. Любов ніколи не відпадає,¹³⁶ хоч би й пророцтва перестали, хоч би й мови замовкли, хоч би й знаття затратились.
9. Бо ми тільки частково знаємо і частково пророкуємо,
10. а як прийде довершене,¹³⁷ тоді все часткове непотрібне буде.¹³⁸
11. Поки я був дитиною, то говорив як дитина, і думав як дитина, і міркував як дитина; а як став дорослим, відкинув дитяче.¹³⁹
12. Адже ми тепер бачимо немов ворожачи на свічаді,¹⁴⁰ тоді ж око в око,¹⁴¹ тепер я розумію частково, а тоді пізнаю все так, як і мене самого пізнано було.
13. Тепер же зостаються віра, надія, любов, три їх, але найбільша з них — любов.

Данте Аліґ'єрі

БОЖЕСТВЕННА КОМЕДІЯ

ПЕКЛО. ПІСНЯ V (УРИВОК)

Здалека почало мені вчуватись¹⁴²
Квиління жалібне, страшне ридання
І плач, аж серце почало стискатись.
Стояв я там, де вічнеє смеркання,¹⁴³
Де гомін, мов шум моря у негоду,¹⁴⁴
Мов вітрів супротивних бушування.
Пекельний вихорь не спиняє ходу,
Жене раптово духів далі й далі
І крутить їх, мов каламутну воду.¹⁴⁵
Отам-то чутно скарги, крики, жалі!
Як тільки стрінуться дві юрби душ прокляті,¹⁴⁶
Кленуть небесну мудрість від печалі.
І я довідався, що тут на муки взяті
Всі грішники, що тілом зогрішили,
Убогі розумом, а почуттям багаті.¹⁴⁷
Немов шпаки, що ціле небо вкрили,¹⁴⁸
Зібравшись в громаду всі, зимою,¹⁴⁹
Зібрались духі ті — їх вітри збили¹⁵⁰
З усіх усюд, з гори, з низин юрбою,¹⁵¹
Нема надії їм, нема спочину,
Ніколи не розстануться з журбою.¹⁵²
Як часом видно зграю журавлину,¹⁵³
Що лине в небі з жалібним квилінням,¹⁵⁴
Так бачив я, як душі без упину
Летіли в вихрі з криком-голосінням.
«Учителю, — сказав я, — хто ті люде,¹⁵⁵
Що в чорнім вихрі мучаться летінням?»

Марія Стюарт

ПРОЩАЛЬНА ПІСНЯ МАРІЇ СТЮАРТ

(Сонет)¹⁵⁶

«Que suis-je, hélas!, et de quoi sert ma vie?»¹⁵⁷

Що я тепер, о Боже! жить мені для чого?
Слабá, мов тіло, в котрім серця вже нема,
Тінь марна я, мене жаль-туга обіймá,
Самої смерти прагну я — и більше вже нічого.

Лишіть свою ненáтлю, вороги, — до то́го,
Хто в серцю заміров владáрних не здойма; —
Бо муку бóльшую, ніж має сил, прийма; —
Не довго втримувать вам лютость серця сво́го!

Згадайте, друзі, — ви́, котрі мене любили, —
Що без пори и волі я в житю сему́
Нічого доброго зробить не мала сили;

Конця ж бажайте безталанню моєму́,
Бо вже коли я тóт недолі дóсить маю,
Хай буду я щаслива там, у иншім кра́ю!..¹⁵⁸

Сонет сей написала славутня безталанниця Марія Стюарт, сидючи у темниці, — 1586 р. 22 листопаду, після того як дізналась, що смертний вирок їй уже підписаний жорстокою сперечницею, Єлисаветою. Чулая лебедина пісня Маріина, зложена в таку хвилину, дивує ще більше штучною літературною формою сонета...

Вільям Шекспір

МАКБЕТ

(Уривок)

АКТ I

СЦЕНА I. ПОЛЕ

Грім і блискавка. Входять три відьми.

1 ВІДЬМА

Коли ми стрінемось, сестриці?
Чі в грім, чі в дощ, чі в блискавиці?

2 ВІДЬМА

Коли перешумить війна
І щастя, й горе дасть вона.

3 ВІДЬМА

Ще поки сонце не зайде.

1 ВІДЬМА

Ми стрінемось, та тільки де?

2 ВІДЬМА

На полі.

3 ВІДЬМА

І Макбет прийде.

1 ВІДЬМА

Я йду, сивий дідько!

Всі

Жаба кличе. Швидко!
Зло до добра, добро до зла!
Хай вітер несе нас, хай криє нас мла!

СЦЕНА II. — ТАБОР ПІД ФОРЕСОМ

Тривогу б'ють. Входить король Дункан, Малькольм, Дональбен, Ленокс з товариством. Стрічають раненого вояка.

ДУНКАН

Хто сей вояк поранений? Він може,
Здається, розказати, як там справа
Стоїть з повстанням.

МАЛЬКОЛЬМ

Сей отой старший,
Що визволяв так щиро і одважно
З полону. — Помагай-біг, славний друже!
Король бажає знати, що там чутно
На бойовиську.

ВОЯК

Там обидва війська,
Мов два плавці, що плинуть навперейми,
А силою однакові. Там лютий
Макдональд-бунтівник
До нього все що є лихого в світі,
Зібралось він з західних островів
Зібрав до себе кернів, галловгласів.
Йому всміхалась доля, та недовго.
Макбет одважний (варт його так звати)
На злість фортуні, видобув меча,
Що парував від крові супостатів,
Як слід одважному, пробив мечем дорогу
До самого злочинця. Ще ж не мовив
Йому ні слова, як уже розтяв
Його на двоє з голови до п'ят.
І голову його прибив на наших шанцях.

ДУНКАН

От добрий родич! от одважний лицарь!

ВОЯК

Та звідки сонце сходить, звідти й туча
Ходить — громова і топить кораблі;

Так доля привела недолю. Слухай, слухай,
Шотландський владарю! одвага збройна
Втікати упертих кернів научила,
Але король норвеський незабаром,
Узброївши чималу силу війська,
Напав на нас.

Дункан

Але се не злякало
Хоробру старшину, Макбета й Банко?

Вояк

Де ж там!
Так горобець орла злякає, заяць лева.
Кажу вам правду, що вони обидва
Немов з подвійними набоями гармати,
Отак вони вдарили на ворога завзято.
Вони в крові скупатися хотіли,
Чі нагадати людям про Голгофу,
Запевне так...
Але я млію, рани всі відкрились...

Дункан

І рани і слова твої тобі пристали,
Бо чесні. — Заведіть його до лікарів.

Вояка ведуть далі. Виходить Россе.

Хто там іде?

Малькольм

То Россе, тан шановний.

Ленокс

Що за непевний погляд! так неначе
Він має нам страшне щось розказати.

Россе

Над королем хай буде божа ласка.

Дункан

Шановний тале, звідки?

РОССЕ

З Файфа, мій владарю,
Там корогви норвеські здійнялись
І холоду нагнали на весь люд наш.
Там війська сила й сам король норвеський.
Привів їх той бридкий, невірний зрадник,
Кавдорський тан, і чвара почалась.
Та сей жених Беллони, сильне збройний,
Зострів таких, як сам, не гірших вояків,
Зітнувся меч з мечем, рука з рукою стрілась,
І затремтіла зрадницька душа.
Ми подолали.

ДУНКАН

Се велике щастя!

РОССЕ

Свено, король норвеський, просить миру.
Ми не дали йому ховати вбитих,
Поки в святого Кольма церкві він не дав нам
Сто тисяч злотих на громадський вжиток.

ДУНКАН

Але сей тан Кавдорський більш не буде
Нам зраджувать. — Ідіть, його скарайте,
Його ж маєтності Макбетові віддайте.

РОССЕ

Все буде вчинено.

ДУНКАН

Де він програв, Макбет шляхетний виграв.

Виходять.

СЦЕНА ІІІ. — СТЕП

Грім. Входять три відьми.

1 ВІДЬМА

Де ти була, сестро?

2 ВІДЬМА

Свиней била.

3 ВІДЬМА

Сестро, а ти де була?

1 ВІДЬМА

Там жінка моряка набрала десь каштанів

Та й жерла, жерла, жерла.

Кажу: дай і мені!

А та паскуда крикнула: геть, відьмо!

Тепера чоловік її пливе в Алеппо,

А я й собі не проста,

Неначе миш безхвоста,

За ним, за ним, за ним.

2 ВІДЬМА

Я дам тобі вітра.

1 ВІДЬМА

Ти добра, хоч хитра.

3 ВІДЬМА

А я дам другого.

1 ВІДЬМА

Я маю всі вітри за того.

Буйні вітри загудуть,

Всі чотири нападуть

На мале судно.

Я зроблю йому причину,

Не засне і на хвилину,

Буде тямити мене,

Сам себе він прокляне!

Сім ночей без престанку

Буде мати лихоманку.

Хоч йому не згине човен,

Та вже ж буде лиха повен.
Дивись, що я маю!

2 ВІДЬМА

Що, що, покажи!

1 ВІДЬМА

Пальці з рук того рибалки,
Що з човном розбився в скалки.
Чутно, бубни гудуть.

3 ВІДЬМА

Гуде, гуде,
Макбет іде!

ВСІ

Віщі сестри, винозорі
Через море, через гори
Ми летим, летим, летим.
Три на нас, а три на люде,
А ще три, то дев'ять буде.
Тихо! — Чари наведім.

Віходить Макбет і Банко.

МАКБЕТ

Який тяжкий і славний був сей день!

БАНКО

Чі ще до Фореса далеко. — Що за диво?
Якись жінки, непевні, дикі видом;
І не подібні до людей наземних,
Хоч на землі стоять. Чі ви живі?
Чі можна вас питать? Мене ви зрозуміли,
Здається, бо поклали тонкі пальці
На звислі губи. Певне ви жінки,
Хоч ваші бороди і не дають напевне
Сього сказать.

МАКБЕТ

Хто ви? скажіть, коли се вільно.

1 ВІДЬМА

Здоров, Макбете, тане над Гламісом!

2 ВІДЬМА

Здоров, Макбете, тале над Кавдором!

3 ВІДЬМА

Здоров, Макбете! королем ти будеш.

БАНКО

Мій пане, що ви стали, мов злякались
Таких речей приємних? — Але пробі,
Чі ви привиддя, чі ви справді те,
Чим здається? Товариша мого
Вітали ви тим щастям, що він має,
Ще більшу гідність віщували, навіть врешті
Корону обіцяли. А мені нічого?
Коли ви знаєте, що доля засіває,
Яке насіння зійде, яке ні,
Скажіть. Я не прошу і не боюся
Ні ласки вашої, ні гніву.

1 ВІДЬМА

Слава!

2 ВІДЬМА

Слава!

3 ВІДЬМА

Слава!

1 ВІДЬМА

Ти менший, від Макбета, хоч і більший.

2 ВІДЬМА

Не так щасливий, але щасливіший.

3 ВІДЬМА

Ти зродиш королів, сам королем не будеш.
Макбете й Банко, слава!

1 ВІДЬМА

Макбете й Банко, слава!

МАКБЕТ

Ви, недомови, стійте, ще кажіть!
Сінель умер і я тан над Гламісом.
Але Кавдор? Кавдорський тан живий,
Він дужий лицарь; так я вам не вірю,

Що стану я королем, як я не вірю
В кавдорське танство. Звідки в вас, скажіть,
Знаття таємне? і чого ви тут
На дикому степу нам перейшли дорогу
З вітанням віщим? Говоріть, кажу вам!
Відьми зникають.

БАНКО

Земля, як і вода, баньки пускає часом,
Оце ж вони були. Куди привиддя зникли?

МАКБЕТ

В повітря, вимарене тіло так розтало
Як дух в повітрі. Шкода, що так зникли!

БАНКО

Чи справді се було, про що ми розмовляєм?
Чи може ми яке нечисте зілля ззіли,
Що розум нам сковало.

МАКБЕТ

Ви — батько королів.

БАНКО

А Ви — король.

МАКБЕТ

І тан Кавдорський — так вони казали?

БАНКО

Така була їх мова і слова.
Хто там?

Ввіходять Россе і Ангус.

РОССЕ

Макбете, наш король був дуже радий
З твоєї перемоги, він читав
Про те, як ти завзято бив повстанців,
І сам не знав, хвалить чи дивуватись
І чим тебе надгородить. А потім,
В той самий день, довідався він знову,
Що ти стояв проти норвежців дужих,
Сам смерти не лякався, тільки іншим

Смерть завдавав. Неначе в казці хутко
Гінці йшли за гінцями, кожний з них
Тебе звав славним оборонцем царства
І честь тобі складав.

АНГУС

Тож нас послав
Наш владарь, щоб тобі подякувать від нього.
Та не платить тобі, а кликати до нього.

РОССЕ

А щоб ти певний був у більшій шані,
Мені він доручив тебе назвати
Кавдорським таном. З тим тебе віншую,
Преславний тане, маєш нову гідність.

БАНКО

Невже й нечиста сила каже правду?

МАКБЕТ

Кавдорський тан живий, нащо вбирати
Мене в чужу одежу?

АНГУС

Був він таном.
Його життя тепер під вироком тяжким,
Бо він життя не варт. Він був у змові
З норвеським королем, чи той бунтівникам
Давав таємну поміч, чи обох їх
Приводив на погибель краю, невідомо.
Оскаржений за зраду, він признався,
І має згинути.

МАКБЕТ

Гламис і тан Кавдорський.
А далі більше. — За труди спасибі. —
Чи сподіваєтесь нащадків-королів?
Ті, що дали мені Кавдорське танство,
Вам обіцяли більше.

БАНКО

Коли вірить,
То ви ще маєте отримати корону

Окрім Кавдора. Але от що дивно:
Нераз, щоб нас до згуби допровадить,
Нам темна сила спершу правду каже,
Аби ми віри поїняли, а потім
В безодню заведе. Панове, пару слів!

МАКБЕТ

Вже сказано дві правди,
Се мов пролог щасливий перед грою
Величних, пишних сцен. — Панове, дяка. —
Таке надземне піклування
Не може бути зле; але й не добре. Якщо зле,
Нащо воно мене запевнило в удачі
І з правди почало? Я — тан Кавдорський.

Джордж Гордон Байрон

«КОЛИ СНИТЬСЯ МЕНІ, ЩО ТИ ЛЮБИШ МЕНЕ...»

Коли сниться мені, що ти любиш мене,
Ти на сон мій не гнівайся, любя, —
Тільки в мріях я маю те щастя ясне,
Кожний ранок — оплакана згуба.

Любий сон! забери собі силу мою,
А мені дай безсилля розкішне,
Може, знов, як і в ту ніч, я буду в раю,
Ох, яке ж то життя буде пишне!

Смерть і сон — кажуть люди, — то браття рідні,
Сон єсть образ мовчазної смерти,
Коли смерть може дати кращий рай, ніж у сні,
То я прагну скоріше умерти.

Ох! не хмур, моя мила, брівок лагідних,
Не гадай, що я надто щасливий!
Коли грішний був сон, — я спокутував гріх:
Зник без сліду мій сон чарівливий...

Хоч я бачив, кохана, твій усміх у сні,
Не карай ти мене за примари!
Після мрій чарівних прокидатись мені —
Се страшніше від всякої кари!

КАЇН

(Уривок)

АКТ I

СЦЕНА I

Країна поза раєм. — Час, схід сонця. Адам, Ева, Каїн, Авель, Ада і Селла приносять жертву.

АДАМ

Боже! Премудрий, вічний, безконечний!
З тьми над безоднею створив ти світло
Над водами єдиним словом. — Слава!..
Встає нам світло дня, Егові слава!

ЕВА

Боже! ти дав імення дневі й одрізнув
Від ночі ранок, доти злиті вкупу;
Од хвилі хвилю одділив; назвав
Частину твору свого твердю. — Слава!

АВЕЛЬ

Боже! створив ти з елементів різних
Повітря, землю, океан, вогонь,
І вкупі з білим днем і темрявою ночі
Створінням дав життя, щоб утішались,
І щоб тебе й твій світ любили. — Слава!

АДА

Боже одвічний! батьку всього світа!
Ти нам створив найкращії створіння
Щоб їх любить над все, опріч над тебе.
Дай силу все любити! — Слава! слава!

СЕЛЛА

О, боже! ти — любов, творець, благословення,
І все-таки ти змія допустив,

Щоб він позбавив раю мого батька.
Ратуй нас від лихого. — Слава! слава!

АДАМ

Мій перший сину, Каїне, чого мовчиш?

КАЇН

Щож я скажу?

АДАМ

Молись.

КАЇН

Хіба ви не молились?

АДАМ

Молились ми, і щиро.

КАЇН

Як же! вголос.

Я чув.

АДАМ

І Бог нас чув, я вірю в те.

АВЕЛЬ

Аміль.

АДАМ

А тільки ти, найстарший мій, мовчиш.

КАЇН

Коли мовчу, то й добре.

АДАМ

Та чому?

КАЇН

Бо нічого просить.

АДАМ

А дякувати?

КАЇН

За що?

АДАМ

Хіба ти не живеш?

КАЇН

Хіба не вмру я?

ЕВА

Лихо!
З заказаного дерева плід пада.

АДАМ

Ми мусимо його здійняти знову.
Навіщо дерево знаття зростив ти, Боже?

КАЇН

Чом з дерева життя ви плоду не зірвали?
Тоді б ви не боялись Бога.

АДАМ

Сину!
Образа Бога се, слова зміїні.

КАЇН

Щож?
Змій правду мовив: тиї дерева
Були в раю. Коли життя добро візьметься
Й знаття добро, то звідки зло береться?

ЕВА

Мій синку! так і я казала грішна,
Як ти ще не вродивсь, не відновляй
В собі мого гріха. Покаялася я.
Чи й поза райським муром мій нащадок
Вловитись має знов у тую пастку,
Що призвела до згуби нас в Раю?
Загодься тим, що єсть, — як би ми так зробили,
Ти б був тепер щасливий. — Ох, мій сину!

АДАМ

Молитва скінчена, ходімо звідси,
Всяк з нас роботу має — не тяжку,
Хоч і потрібну. Новина дає нам
Плід рясний за малую працю.

ЕВА (до Каїна)

Сину мій,
Корися щиро батькові, і йди
За прикладом його.

Адам і Ева виходять.

СЕЛЛА

Не підеш, брате?

АВЕЛЬ

Навіщо сся хмара на чолі?
Дивись, колиб вона ще не збудила гніву
Одвічного!

АДА

Мій Каїне коханий!
Чи й я розгнівала тебе?

КАЇН

Ні, Адо, ні!
Я хтів би сам лишитись на хвилину.
Я хворий, Авелю; та се минеться.
Ви, сестри, теж не гайтеся даремне,
Не слід, щоб ви були покарані за добрість.
Я йду за вами зараз.

АДА

Коли ні,
То я вернусь сюди.

АВЕЛЬ

Святий спокій, мій брате,
Твоєму духові!

Виходять Авель, Селла і Ада.

КАЇН (сам)

І се життя!
Роби! За віщо ж я робити мушу!
За те, що батько мій не втримався в Раю.
А я що винен? — Я тоді не жив,
І не просив життя, не хтів такої долі,
Яку мені принісло народження.
Навіщо батько слухав змія й жінки?
Ні, за що кара? що ж то був за гріх?
Зросло те дерево, то чом же не для батька?

Як ні, то нащо близько так росло
Таке хороше? І на всі питання
У них одна відповідь: «Божа воля,
Бог добрий». Хто се знає? Чі з того,
Що він всесильний, значить, що він добрий?
Я знаю тільки плід — а він гіркий —
За гріх чужий я мушу плід сей їсти. —
Хто йде сюди? До ангелів подібний,
Але суворіший, смутніший вид його
Ніж інших духів. Та чого тремчу я?
Хіба для мене він страшніш ніж тії,
Яких що-дня з огненними мечами
Я бачу коло брами, де я часто
Смерком скрадаюсь, щоб хоч раз поглянуть
На ті сади, на спадщину мою,
Поки ще ніч не вкрила огорожі
І верховіття тих дерев безсмертних,
Що їх пильнує херувимська варта.
Я не боюсь огненно-збройних духів,
Чого-ж би мав тремтіти перед сим?
Від них здається дужчим він і кращим
Так мов-би не таким, яким він міг би бути.
Його безсмертя з тугою з'єдналось.
Невже нещасні є окрім людей?
Невже? Іде він.

Ввіходить Люцифер.

ЛЮЦИФЕР

Смертний!

КАЇН

Хто ти, душе?

ЛЮЦИФЕР

Я пан над духами.

КАЇН

І ти лишив їх
Для пороху?

ЛЮЦИФЕР

Його думки я знаю
І почуття ми маєм спільні.

КАЇН

Як?
Мої думки ти знаєш?

ЛЮЦИФЕР

То думки
Усіх, хто вартий думки, — се безсмертя
В тобі озвалося.

КАЇН

Яке безсмертя?
Його нема в нас: дерева життя
Нам не дістав мій нерозумний батько,
Тим часом мати надто поспішилась
До дерева знаття; всяк плід нам смерть!

ЛЮЦИФЕР

Мана то все, ти житимеш.

КАЇН

Живу я
Аби умерти. Й, живучи, не бачу
Що робить смерть страшною, тільки се
Бридке, неподоланне, природженне
Бажання жить. Ненавиджу його.
Собою бриджуся, та побороть не можу.
І так живу. Бодай би не родився!

ЛЮЦИФЕР

Живеш і вічно житимеш. Не думай,
Що в сій земній подобі все життя, —
Подоба зникне, ти ж і потім будеш
Не меншим, ніж тепер.

КАЇН

Не меншим! Чом же
Не більшим?

ЛЮЦИФЕР

Може станеш ти, як ми.

КАЇН
Які ж ви?
ЛЮЦИФЕР
Ми безсмертні.
КАЇН
Ви щасливі?
ЛЮЦИФЕР
Ми сильні.
КАЇН
Ви щасливі?
ЛЮЦИФЕР
Ні, а ти?
КАЇН
Чі я щасливий? глянь!
ЛЮЦИФЕР
Ти, бідна глино!
Ти, ти себе вважаєш нещасливим?!
КАЇН
Так. Але ти хто, ти з владою такою?
ЛЮЦИФЕР
Той, хто бажав бути тим, чим твій творець,
Але тебе створив би іншим...
КАЇН
Ох!
До бога ти подібний, та...
ЛЮЦИФЕР
Не бог я,
Я ним не став, нічим не хочу бути,
Як лиш собою. Пан, хто переміг.
КАЇН
Хто?
ЛЮЦИФЕР
Батька твого і землі творець.
КАЇН
І неба і всього. Про се я чув
Спів серафимів і— розповідь батька.

ЛЮЦИФЕР

Говорять те, що мусять говорити,
Аби не статись тим, чим стався я
Між духами, а ти між людьми.

КАЇН

Хто ж ми?

ЛЮЦИФЕР

Ті, що хотять скористати з безсмертя;
Ті, що всесильному тіранові посміють
В лице одвічне глянуть і сказати,
Що зло не єсть добро! Як він створив нас —
Він каже так, а я не знаю і не вірю! —
Але як він створив, то знищити не може.

Генріх Гейне

КНИГА ПІСЕНЬ

Я вложив у сюю книгу
Всю журбу мою, всі жалі
Разом з нею ти розгорнеи
Мого серденька скрижали.

З циклу «ЛІРИЧНІ СПІВАНКИ»

1

Коли настав чудовий май,
Садочків розвивання,
Тоді у серденьку моім
Прокинулось кохання.

Коли настав чудовий май,
І пташок щебетання,
Тоді я милій розказав
Мою журбу і кохання.

3

І рожу, й лілею, і сонце, й голубку
Я все те, здавалось любив до загину.
Тепер не люблю їх, — одну маю любку,
Дівчину-рибчину, перлину єдину;
Вона бо кохання первісточка гожа, —
І сонце, й лілея, й голубка, і рожа.

5

Твое обличчя любе, миле,
Колись мені щоночі снилось,
Тепер обличчя янголине
Бліде — від жалю так змінилось;

Смерть поцілунок свій положить
Блідий на устоньках прекрасних,
І згасне те небесне світло,
Що сяє в оченьках тих ясних.

6

Обличчям до мого обличчя склонись,
Хай сльози поллються в нас спільно,
І серцем до серця мого притулись,
Хай племінь еднається вільно.

Коли наші сльози джерелом буйним
В велике те вогнище зринуть, —
Я хочу востанне тебе обійнять
І з жалю-коханья загинуть!

8

На небі нерухомо
Зірки ясні стоять,
Літ тисячі, і любо
Зглядаються, зорять.

Хороша в зірок мова,
Багата і ясна,
Та тільки невідома
Філологам вона!

Я ж тую мову знаю,
Мені вона своя,
Коханої обличчя
ГраMATика моя!

9

Тебе, моя любко єдина,
На крилах пісень понесу,
Над Ганг,¹⁵⁹ — там розкішна країна,
Там знаю долину-красу.

В саду при місячнім світлі
Чудовії рожі цвітуть;
Там лотосу квіти розквітли,
Сестрицю свою вони ждуть.

Сміються фіялочки гожі,
Глядять в небеса на зірки,
І тихо шепочуться рожі,
Запашнії кажуть казки.

Біжать поступаючи злегка,
Газелі стрункі, сторожкі;
Шумлять і лунають здалека
Ті хвили святої ріки.

Там сядемо, любко, з тобою
Де пальми красують ставні,
Нап'ємось кохання й спокою,
Присняться нам сни чарівні.

12

Ти не любиш мене, ти не любиш мене,
Я не дуже за тее журюся;
Як погляну на личенько любе, ясне,
То веселий, мов цар, я роблюся.

Ненавидиш мене, те говорять мені
Сі коханий уста рубіни;
Але дай поцілую ті уста знадні,
То забуду всі прикрі хвилини!

13

Цілуй, а не клянись мені!
Не вірю я в слова зрадні!
Слова солодкі, — та хотів
Я б поцілунків замість слів:
Я маю їх, то й вірю їм;
А слово?.. слово — порошок, дим
Клянись, клянись, кохана, знов!
На слово вірить я готов!
Схилю голівоньку свою
До тебе — й вірю, що в раю,
Я вірю, мила, вірю знов,
Що більш ніж вічна ся любов!

14

На оченьки милої любки дивні —
Я гарні складаю канцони,
На устонька милої любки дрібні
Складаю найкращі терцини;
На щічки хороші її, чарівні,
Складаю чудовії станси,
Якби ж було серце в дівчатка мого,
Хороший сонет би зложив на його!

16

Ти скажи мені, кохана:
Чи не мрія ти ясна,
Що співцеві в літню днину
В думці сміливій зрина?

Але ні! Уста такії,
Очі любі, чарівні,
Сюю гарну, милу вроду, —
Їх співець не змислить, ні!

Упирі та васіліски,
Змії, страхи, ящурки,
Всі дива страшної казки —
От співцеві сни палкі.

Але ти, твоє лукавство,
Личко, погляди твої, —
І зрадливі, і лагідні, —
Їх співець не змислить, ні!

18

Не жаль мені, хай серце розіб'є
Загублена любов! хоч промінь б'є
Круг тебе з самоцвітів, — не жалкую:
Я бачу твого серця ніч тяжкую.

Давно се знаю. Бачив я у сні:
В тім серці ніч, — не проміні ясні;
Те серденько гризе змія страшенна!..
Я бачив любая, що ти нужденна.

19

Так, ти нещасна! і не жаль мені.
Обое, люба, ми нещасні мусим быть,
Поки розіб'є смерть серця сумні, —
Обое, люба, ми нещасні мусим быть.

Я бачу погляд твій палає від погорди,
Усмішка на устах немов змія,
Здіймаються високо груди горді, —
Одна нещасна ти, нещасна, як і я.

Усмішка гостра, а однак сумна,
І гасне погляд твій, од сліз мабуть,
А в гордих грудях рана потайна, —
Обое, люба, ми нещасні мусим быть!

20

Сопілки й сурми грають,
І скрипочка заводить;
Ох, то ж моя кохана
Танок весільний водить!

Там бубни й джоломійки¹⁶⁰
Бринять, дзвенять, лунають;
Там добрі янголята
І стогнуть і ридають...

21

То ти вже про те і не згадуєш, ні, —
Що серце давно віддала ти мені?
Те миле й зрадливе серденько своє! —
Чі в світі миліше й зрадливіше є?

Забула й кохання мое в одну мить?
І тугу, що й досі серденько гнітить?
Що більше: кохання, чи туга моя?
Обое безмірні, — лиш те знаю я!

23

Чого так поблідли ті рожі ясні,
Скажи, моя люба, мені?
Чого у зеленій траві запашні
Блакитні фіялки — сумні?

Чого жайворонок так сумно співа
Та жалібно в небі яснім?
Чого пахне так запашная трава,
Немов погребовий той дим?

Чого навіть сонце не гріє мене,
А прикро так світить на діл?
Чого на землі все сумтне і страшне,
Мов сумнее поле могил?

Чого мені тяжко, вмираю немов?
Скажи, мое щастя ясне!
О мила, кохана любка, промов,
Чого покидаєш мене?

25

Співав соловейко і липа цвіла,
Всміхалося сонце, скрізь радість була;
А ти цілувала мене, обіймала,
І так до тремтячих грудей пригортала...

Кричав чорний ворон і лист опадав,
І соняшний промінь так прикро блищав;
«Прощай!» ми сказали — холодне прощання!
Ти гречно вклонилась на гречне вітання.

26

Колись ми з дівчиною двоє кохались,
Одначе поводились завжди гаразд;
Не раз «в чоловіка та жінку» ми грались, —
Ні сварки у нас не було, ні образ.
Ми з нею удвох жартували, втішались,
Та все цілувались собі, милувались.
Пустуючи так, немов діточок двоє,
«Ховатись» ми здумали в лісі та в полі, —
І так заховалися мудро обоє,
Що потім уже й не знайшлися ніколи.

29

Поки на чужині я довго блукав,
Ганявся за мріями, долі шукав, —
Занудилась дома, ждучи мене, мила
І шлюбне убрання для себе пошила,
Та, любо обнявшись, тішилась з ним —
З дурнішим із дурнів, з своїм молодим.

Яка ж моя люба хороша — ясна!
Не гине з очей мені постать дивна.
Очиці — фіялки, а устенька — квіти,

Вік будуть палати, вік будуть зоріти!
І я се кохання отак змарнував! —
Із дурнів дурнішим себе показав!

31

Я бачу світ пишний і неба сіяння,
Лагідний вітрець і весни розцвітання,
Долину розкішну, квіток колювання,
Іскриться та сєє роса на них рання,
Скрізь — люде радіють, скрізь — бачу втішання.
А ая?.. я хотів би в могилі лежать
І мертвую любку в обіймах держать!

35

Як я з милою розставсь,
З того часу не сміявсь;
Чув я жарти, чув я сміх,
Та сміяться сам не міг.

Як же втратив я її, —
Сльози виплакав свої;
В серці жаль, нудьга німа,
А на очах сліз нема.

37

Філістери гарно вбрані
По полях, лісах гуляють,
Раді, скачуть, мов телята,
Літо краснее вітають.

Погляд їх блищить, — дивують:
«Як цвіте все романтично!»
Довгі вуха наставляють:
«Як співає шпак велично!»

Але чорную запону
Почепив я на віконці, —
Бо до мене завітали
Марища при яснім сонці.

То з підземної країни
Встало давнее кохання,
Сіло й плаче біля мене...
Серце рвуть його ридання!

38

Багато з забутого часу
Картин з домовини встає, —
Я згадую, як близько тебе
Житте я провадив своє.

Блукав цілу нічку у мріях
По вулицях я самотний,
Зглядалися люде на мене,
Що я був мовчазний, смутний.

Вночі було краще, — безлюдні
Всі вулиці в місті були;
Я тільки, та тінь моя власна
Мовчазно по вулиці йшли.

По бруку так швидко ступав я,
І крок мій навколо лунав,
А місяць на мене з-за хмари
Поважно згори поглядав.

Став я край дому твогого,
Дививсь у віконце твоє,
Так пильно дивився угору,
І серденько рвалось моє.

Я знаю, що ти виглядала
Частенько на мене з вікна,
А я, весь промінням облитий,
Стояв, мов колона сумна.

39

Хлопець кохає дівчину, —
Та другий миліше їй був;
Другий взяв иншу дружину,
Першу ж милу забув.

З жалю та мила звінчалась
З першим, хто трапився, так,
З ким вона й зроду не зналась, —
Гине забутий юнак.

Давня се байка, здається,
Все ж вона вічно нова —
І як до кого прийдеться,
Серце тому розбива!

42

Сиділи ми, любко, обое
У легкім човенці своїм.
Ніч тиха була, ми з тобою
Плили геть шляхом водяним.

Ми острів заклятий стрівали,
Ген-ген в сяйві місяця мрів,
Там гуки чудові лунали
І млистий таночок лелів.

Так любо ті гуки бриніли,
Леліли таночки дивні,
Та геть нас відносили хвилі,
Плили ми по морю сумні.

45

Блискучого літнього ранку
Ходжу я по своєму саду.
Квітки розмовляють, шепочуть,
А я, я мовчазний іду.

Квітки розмовляють, шепочуть,
Благає їх погляд сумний:
«Не гнівайсь на нашу сестричку,
Блідий чоловіче, сумний!»

46

В розкішній красі таємничій
Сіє кохання моє,
І тихої літньої ночі
Страшні, дивні мрії снує:

«В заклятім саду походжають
Коханці сумні, самотні;
Тремтить ясний місяць промінням
І чує соловейка пісні.

Дівчина мов постать камінна,
Навколюшках лицарь стоїть.
Аж ось дикий велит надходить,
Дівчина злякалась, біжить...

«В крові пада лицарь додолу
Додому йде велит страшний...»
Як буду в могилі лежати,
Кінець буде казці чудній.

47

Вони мене дражнили,
До серця дійняли,
Одні, тим, що любили,
Другі, тим, що кляли.

Вони мені до всього
Отрути долили,
Одні, тим, що любили,
Другі, тим, що кляли.

Котра ж мені найбільший
Жаль серцю завдала, —
То тая не любила
Мене і не кляла!..

50

Всі за чаєм сиділи й розмову
Про любов між собою вели.
Естетичні були всі панове,
Панії надто чулі були.

«Розумію — кохать платонічно!» —
Мовив радця, страшний як мана,
Усміхнулась madame¹⁶¹ іронічно,
«Ох!» зітхнула тихенько вона.

Пастор вкинув до того зважливо:
«Не повинна любов бути палка:
Для здоров'я се дуже шкодливо».
«Як се?» — тихо спитала дочка.

А графиня зітхнула важенько:
«Ох, кохання — жага запальна!»
І баронові потім зграбненько
Подаła шклянку чаю вона.

За столом було місце маленьке,
Не було ж тебе, любко, там знов
Як гарненько, мое ти серденько,
Розказала б ти їм про любов!

53

Якось був я в чулім настрою,
Зійшов на шпильочок, там став.
«Ох, чом я не пташка маленька!»
Раз-по-раз я тяжко зітхав.

Чому я не ластівка прудка, —
Тоді б я, кохання мое,
Прилинув і звив би кубельце
Аж там, де віконце твое.

Коли б же я був соловейком,
До тебе тоді б прилітав
І люблю на липі зеленій
Щоніченьки я б щебетав.

Чому я не гава дурная, —
На серце тобі я б припав —
Адже ти кохаєшся в гавах, —
То й я б, може, щастя дістав.

55

Крізь сон колись тяжко я плакав,
Що вмерла ти, снилось мені;
Прокинувся потім, а сльози
З очей все котились дрібні.

Я плакав крізь сон, — мені снилось,
Що сам я без тебе зостав;
Прокинувся потім і довго
Я тяжко і гірко ридав.

Я плакав крізь сон, — мені снилось,
Що знов ти кохаєш мене;
Прокинувсь — і знов полилося
Сліз гірких джерело сумне.

56

Щоночі у сні бачу, мила, тебе
З привітним на устах вітанням,
І кидаюсь я тобі, мила, до ніг
З гірким, безнадійним риданням.

На мене журливо так дивишся ти,
Хитаєш собі головою,
І котяться з ясних твоїх оченят,
Мов перли сльоза за сльозою.

І тихее слово я чую твоє
Букет з кіпарису приймаю.
Прокинувсь — букет з кіпарису зника,
А слово твоє забуваю.

58

В гаю шумить вітер осінній,
Так холодно, вогко вночі...
Я їду самотній по лісі,
Закутаний, в темнім плащі.

Як швидко я їду, так швидко
Вперед моя думка летить,
Туди вона весело лине,
Де милої хатка стоїть.

Ось брешуть собаки... от слуги
Виходять мене зустрічать
Зо світлом. Біжу я в господу,
По сходах остроги бряжчать.

В кімнатці, у килими вбраній,
Там пахощі милі, тонкі,
Там люба мене дожидає, —
Лечу я в обійма палкі.

Шумить вітер листом дубовим,
І дуб промовляє мені:
«Мандрівцю дурний! чого хочеш?
До чого ті мрії дурні?»

60

Бог сна поніс мене у замок десь заклятий,
Там душні пахощі і світачі ясні,
Людей там хвилі, гурт швидкий, строкатий,
Мов лабіринти — ходники тісні.
Шукають всі дверей, щоб вийти з хати,
І ламлють руки, всі спотворені, страшні.
Панни та лицарі йдуть щільною юрбою,
Мене самого теж потяг той гурт з собою.

Зненацька сам зоставсь я і дивую,
Як швидко зник той гурт мені в очах.
По ходниках я сам блужу, мандрую,
А стіни хиляться... Мене взяв страх!
Я на ногах немов кайдани чую,
А серце стиснув розпач, сум і жах...
Аж ось на двері я натрапив сам
Туди! скоріше!.. Боже! хто се там?

Ох се ж кохана! двері заступає,
Жаль на устах, від туги вид змарнів.
Я кинувсь геть, — рукою милая махає.
Чи осторога то мені? чи гнів?
Але їй в очах світло любе сяє.
Мені той погляд серце так вразив,
Так дивно, так поважно погляд той світився,
І разом з тим так мило!.. я збудився.

61

Була холодна північ та німа,
А я блукав дібровою з нудьгою;
Прокинулись дерева всі од сна
І жалібно кивали головою.

62

Похований той на розпутті,
Хто сам себе вбив, і журлива
Блакитная квітка зросла там, —
То квітка гріха нещаслива.

Холодної, тихої ночі
Стою і зітхаю журливо,
При місяці тихо леліє
Та квітка гріха нещаслива.

63

Де я не гляну, всюди очі
Темнота чорна застилає,
Бо зникли оченьки дівочі,
Для мене промінь їх не сяє.

Погасла золотої зорі
Коханая краса велична,
Скрізь — дикії страшні простори...
Прийми мене, ти, ніч одвічна!

65

Всі давні та прикрий співи,
Всі мрії тяжкі, страшні
Я хочу тепер поховати
Навіки в великій труні.

В труні я сховаю багато,
А що — се моя таїна.
Немов Гейдельбергське барило,
Ще й більша будь має труна.

І мари потрібні для неї
Із дощок міцні та тяжкі, —
Як довгії вулиці в Майнці,
Повинні будь довгі такі.

І велитів треба дванадцять
Кремезних та дужих кликнуть,
Як той Христофор¹⁶² святий в Кельні
На Рейні, — такі мають будь.

Вони понесуть домовину
І спустять у море її, —
Велика ж потрібна могила
Такій величезній труні.

Чи знаєте ви, чого буде
Труна та велика й важка? —
Кохання мое в неї ляже
І вся моя туга тяжка.

З циклу «ПОВОРІТ ДОДОМУ»

3

Сумне мое серденько трудне, —
Довкола все раде весні;
Стою, прихилившись до липи,
На замковій стрімкій стіні.

Глибоко в долині блакитна
Спокійная річка біжить;
Там хлопчик пливе у човенці,
Закинувши удку, й свистить.

Довкола розкинулись мило
Барвисті дрібні береги,
Домочки, й садочки, і люде,
Отари, і луки й луги.

Дівчата перуть собі хустя,
Веселий їх гурт гомонить;
З лотоків летять діаманти,
Млинове коло шумить.

Он сіра старезна в'язниця,
Хатина при ній вартова;
Увесь у червоному хлопець
Рушницю свою набива.

Він ходить; по сталі рушниці
Проміння іскриться ясне;
Він честь віддає мені нею, —
Ох, краще б застрелив мене!

5

Ніч, дощ і негода страшенна,
На небі нема ні зорі;
Я мовчки по гаю мандрую,
А вітер шумить угорі

Тремтить якийсь вогник здалека, —
Се, певне, в хатині лісній;
Мене той вогонь не привабить:
Неприятно в хаті сумній.

Стара і сліпа там бабуся
На кріслі понуро сидить,
Так тихо сидить, мов камінна,
Ні слова не мовить, мовчить.

Метушиться в хаті, кленучи,
Рудий карбівничого син,
Об стіну рушницею кида
І люто регочеться він

Дівчина пряде і на кужіль
Все котяться сльози дрібні;
Собака вищить і, тремтячи,
Прищуливсь до ніжок її.

8

Дівчино, рибалонько люба,
Чевенце сюди приверни,
Ходи сюди, сядь, поговорим,
Дай рученьку білу мені.

До серця мого пригорнися,
Не бійся так дуже мене,

Щодня ж ти ввіряєшся морю,
А море і дике, й страшне!

У серці моїм як і в морі,
Є бурі й прибої страшні,
Але й прехорошії перли
В йому спочивають на дні.

9

Над морем зійшов місяченько,
Поблискують хвилі сріблом;
Я любку мою обіймаю,
Серденька тремтять нам обом.

Я тихо сиджу, мене любя,
Кохана в обіймах держить.
«Що чуєш ти в гомоні вітру?
Чого біла ручка тремтить?»

— «Ох, друже, не вітру то гомін!
То співи русалок лились,
Мої то співали сестриці,
Їх море пожерло колись...»

13

До танцю вітер грає,
І свище, і луна...
Гей-гей, як плига човник!
Весела ніч, бучна!

Живії гори-хвилі,
А море гомонить,
В ногах безодня чорна,
Вгорі туман стоїть.

Молитви, клятьба... стогін
В каютах скрізь загув.
До щогли я тулюся.
«Коли б я дома був!..»

14

Вже вечір. На морі так темно,
Все море в туман повилось;
А хвилі шумлять так таємно,
Щось білее з хвиль тих знялось.

Русалка з води виринає,
Сідає край мене вона; —
І тяжко русалка зітхає,
Тремтить її шата срібна

Мене пригорта і цілує,
До болю в обіймах стиска,
Занадто вже щиро милує
Вродлива дівчина морська.

«Я чуло тебе пригортаю,
Я міцно тебе обняла,
В обіймах зогрітись бажаю, —
Холодна вечірня мла».

У сутіні хмарної ночі
Щораз блідий місяць зника;
Смутніють щораз твої очі,
Вродлива дівчино морська.

«Смутніш вони бути не в силі,
Бо й так вже вільготні й сумні, —
То крапля із синьої хвилі
Зосталася в очах мені».

Як чайка там скиглить та в'ється!
Як море шумить та гука!
Чого твое серце так б'ється,
Вродлива дівчино морська?

«Ох б'ється воно невгамовно
Те серце мое навісне, —
Кохаю тебе невимовно,
Ти, любе створіння земне!»

16

Вечірні промені ясні
По хвилях миготіли,
Біля хатини самотні,
Мовчазні ми сиділи.

Все море вкрили тумани,
Вгорі чайки кружляли;
А сльози милої дрібні
З очей на руки впали

І я навколюшки упав,
На сльози ті дивився,
Ті білі руки цілував
І гірких сліз напився.

Мені жаль-туга навісна
Так палить душу й тіло,
Та безталанниця сумна
Мене слізьми струїла

20

Я знов по сьому місті йду
На вулицю знайому,
В сім домі любая жила,
Як пусто, глухо в йому!

Ох, давлять вулиці тісні!
Будова вся похила,
Здається, пада на мене!..
Геть! бути тут несила!

21

Знов прийшов я до того будинку
Де вона присягалась колись;
Де кохана зронила сльозинку,
Там гадюки тепер завелись

22

Ніч тиха, всі вулиці в сні спочивають.
Колись моя люба в сій хаті жила;
Її вже немає, її тут не знають,
Оселя ж лишилася та, що й була.

І там хтось стоїть, вгору глянув, здригнувся,
І в розпачі руки ламає свої;
Ось місяць його освітив, — я жахнувся:
Обличчя і постать у нього — мої!

Ти, марище бліде! ти тінь моя власна!
Нащо мене дражниш коханням моїм?
І так не забута година нещасна,
Як серцем я рвався на місці отсім!

24

Дівчина спить тихо в кімнаті,
А місяць промінням тремтить;
В садочку дивний якийсь голос
Співає і тихо бринить.

«Погляну я в тее віконце,
Що там у садку за дива?»
То ж мрець там стоїть під віконцем,
У скрипочку грає й співа:

«Танок ти мені обіцяла,
І слово зламала в той час;
На цвинтарі в нас вечорниці,
Ходи ж танцювати до нас!»

Дівчину той спів пориває
І вабить з кімнати її,
Мара її далі провадить,
Пісні їй співає свої.

І грає, й співає, і скаче,
Кістками мара стукотить,
Кива головою, а череп
При місяці прикро блищить.

25

Стою я у мріях непевних,
Дивлюсь на поличчя твое,
І любе обличчя неначе
Живе на малюнку стає.

На устеньках усміх з'явився,
Той усміх коханий, дивний,
І сльози на очах заблисли,
І погляд той самий смутний.

Я глянув, — з очей полилося
Сліз гірких джерело сумне...
Ох, досі не можу повірить,
Що ти вже не любиш мене!

26

Ох, я нещасний Атлас! цілий світ,
Світ цілий туги, мушу я носити.
Вагу ношу незмірну. Розіб'ється
Вже хутко серце в грудях.

Ти, горде серце, ти сього бажало!
Ти щастя прагнуло, без міри щастя,
Чи туги, — теж без міри. Горде серце,
Тож досить маеш — туги!..

31

Надворі негода страшенна,
Сніг, дощ, лютий вітер гуде;
Сижу край вікна я, дивлюся:
Немов хтось у темряві йде.

Блищить одинокее світло
І в темряві тихо зника,
З ліхтариком, певне, додому
Іде стара ненька яка.

Я думаю, масло та яйця
Несе вона в коші, муку.
Спече пиріжок, нагодує
Свою величеньку дочку.

Дочка лежить дома на кріслі
І жмурить очиці свої;
Злотистії кучері впали
На личенько гарне її.

32

Гадають усі, що я сохну
Та в'яну в коханні-журбі,

Так люде гадають — нарешті
І сам я гадаю собі.

Ти, любко моя винозора,
Скажу тобі тільки одно: —
Мені те кохання безкрає
Розшарпало серце давно.

В своїй самотній хатині
Собі я кажу се не раз, —
Як тільки ж тебе я побачу,
Зникають слова мої враз.

Вже, певне, слова мої щирі
Тримає злий янгол який;
Ох, я через янгола того
Тепер безталанний такий!

36

Як я про свою говорив вам печаль,
То ви позіхали й мовчали;
Коли ж в красні вірші убрав я свій жаль,
О, як тоді всі вихваляли!

38

Люде! не глузуйте з чорта, —
Хвилька людськеє життя,
А довічнеє прокляття
Не химера то пуста!

Люде! всі довги платіте, —
Довге людськеє життя,
Довго прийдеться вам набір
Брать, як перше, без пуття.

Були ми маленькими дітьми, —
Веселеньких пара діток;
В курник заберемось бувало,
Сховаємось там у куток,

Після й заспіваєм, як півень;
Хто-небудь іде до хліва, —
От ми: «Кукуріку!» — він дума
На нас, що то півень співа.

В дворі нашім скриня стояла,
Ми вбрали папером її,
І хату порядну зробили
Собі ми із скрині тиї.

Старая сусідська кицька, —
Ото у нас гість був такий;
Її ми вітали й низенько
Вклонялись мов пані якій.

Питали її про здоров'я,
Чи все в неї вдома гаразд;
Ох, потім прийшлося про тее
Питать старих кицьок не раз!..

Ми часто собі мов старії,
Поважну розмову вели,
Про те, як то все було краще,
Як ми молодими були.

Про вірність, любов і про дружбу,
Що все те зо світа зника,
Що грошей немає, а кава
Тепер дорога така!..

Минули забави дитячі,
Все гине й не вернеться знов, —
І гроші, і світ, і часи ті,
І вірність, і дружба, і любов!

42

Наче промінь місяченька
Крізь серпанок хмар блищить,
Так для мене сяє завжди
Ясний спогад з темних літ.

Гордо ми плили по Рейні
І дивилися згори,
Як палав зелений берег
Од вечірньої зорі.

Біля милої сидів я,
Думки-гадоньки гадав,
Золотий, рожевий промінь
Бліде личко цілував.

Любі співи, бренькіт лютні,
Все раділо, все цвіло!..
Ох, тоді синіше небо,
Серце краще було!

Все зникало, наче в казці:
Місто, гори, поле, гай;
Я лиш погляд ясний бачив, —
В любих очах був мій рай.

45

Не дивуйте мені люде,
Що струна гіркої туги
Ще й тепер бринить виразно,
Хоч завів я співи другі.

Ось пождіть замовкне хутко
Ся луна журби сумная
І в загоєному серці
Зацвіте весна новая.

46

Пора вже мені добрий розум вернуть,
Дурниці свої забувати,
Мені вже обридло актором тим быть,
З тобою комедію грати.

Мальовані дивно куліси я мав,
У стилі зовсім романтичним,
Мій лицарський плащ ясно золотом блищав,
І був я в настрою величним.

Хоч я схаменувся тепера зовсім,
Дурну тую гру покидаю,
А все почуваюсь нещасним таким,
Мов досі комедію граю.

Ой леле! жартуючи, я розказав
Найщирші свої почування.
Я з смертю в грудях глдіатора грав,
Що смерть удає для втішання.

48

Серце! доля ще не вмерла
Згине ся пора сумна,
Все віддасть тобі весна,
Що зима колись пожерла.

Ще зосталося немало!
Сей широкий пишний світ,
Сей краси весняний квіт, —
Все твое, щоб ти кохало!

50

Любко, се для тебе згуба,
Сам про те я мушу дбати,
Щоб не дати твому серцю
Від кохання запалати.

Я про тебе дбаю щиро,
А однак не раз благаю,
В думці криючи благаання:
«Покохай мене, мій раю!»

51

Як уночі на ліжку
Лежу я в подушках,
Все красне, любе личко
Стоїть мені в очах.

І ледве-ледве очі
Закрию в тихім сні,
Прилине люба постать
І стане при мені.

Зникає сон над ранок,
Не гине постать з ним;
І вдень її ношу я
У серденьку моїм.

53

Хай надворі вітер грає,
Завірюха завиває,
Снігом кидає в вікно:
Се для мене все одно, —
Бо на серці весна-красна,
В ньому любки постать ясна!

54

Хто благає Матір Божу,
Хто святих Петра і Павла,
Я ж одну благаю тільки —
Сонце ясне любку гожу:

«Будь до мене прихильніша,
Дай розкоші, поцілунків!
Ти, з дівчат найкраще сонце,
З сонців дівчина ясніша!»

57

Ти все не дозволяєш
Побути при собі,
Від мене ти втікаєш,
Бач — ніколи тобі.

Кажу я про шалене
Кохання, розпач, сум,
А ти глузуєш з мене,
Вклоняєшся на глум.

Ще гірш тим роздражнила
Кохання запальне,
А потім не схотіла
Поцілувать мене.

Та не гадай, що згину
Я від твоїх образ;
Ох, ні, моя єдина, —
Приймав я се не раз!

58

Сапфіри оченьки твої,
Кохані очі милі, —

Щасливий тричі був би той,
Кому б вони зоріли

Твоє серденько діамант,
Воно промінням грає, —
Щасливий тричі буде той,
Для кого запалає.

Рубіни устонька твої,
Немає краще в світі;
Щасливий тричі буде той,
Хто буде їх любити.

Щасливий він!.. Коли б я знав,
Де я його спіткаю, —
Кінець би щастю положив,
Зустрівши в темнім гаю.

59

Я тобі на вірність клявся,
До серденька пригортав,
В сіті власні я попався
І за правду жарт прийняв.

Як покинеш в сю хвилину
Ти мене хоч би на жарт, —
Я застрелюсь, я загину,
Бо без тебе жить не варт!

61

Давно вже я збожеволів
Від думок-гадок вдень і вночі,
Тепер згубили вже зовсім
Мене твої кохані очі.

Де не піду я, всюди твій
Розумний, любий погляд сяє, —
Не думав сам я, що мое
Серденько ще раз покохає.

62

Сьогодні у них товариство,
У вікнах усюди вогні.
Я бачу коханую постать
Високо у яснім вікні.

Не видно тобі, що в темноті
Стою під віконцем твоїм,
Не видно тобі, що повстало
У темнім серденьку моїм.

Розіб'ється темнее серце,
Кохання розіб'є його,
Тремтить воно, кров'ю облите,
Ти ж, мила, не бачиш того.

63

Я прагну усю мою тугу
В єдине слово зложить,
Я дам його вітру дзвінкому,
Хай весело з вітром летить.

Для тебе моя ти єдина,
Те слово сумне забрешить,
Бренітиме кожну хвилину,
Бренітиме кожну мить.

Коли ж ти темненької ночі
Закриєш очиці ясні,

То слово мое ти почуеш
В глибокому, тихому сні.

64

В тебе й діаманти, і перли,
І все, що бажаєш собі,
Ти маєш чудовії очі, —
Чого ж іще, любко, тобі?

Про тії чудовії очі
Пісні я складаю мої,
Складаю я вічний вірші, —
Чого ж іще, любко, тобі?

За тії чудовії очі
Я гину тепер у журбі,
Зовсім мене ними згубила, —
Чого ж іще, любко, тобі?

69

Я з вами розстався у літнюю спеку,
Побачився знову у лютій зимі;
Тоді ваше серце горіло-палало,
Тепер ви спокійні, холодні, німі.

Знов з вами розстанусь, знов потім побачусь,
І холод, і пал вам у серці замре,
Пройду я байдуже по вашій могилі,
І серце мое буде вбоге й старе.

70

Я з нею розстаюся, я її покину,
Вона ж мене так пестить, обіймає!
Я б так хотів зостатись хоч на днину,
Та з кіньми вже товариш дожидає.

І се—життя! лиш вічне страждання,
Прощання вічне, вічне розставання!..
Чом ти мене у серці не сховаєш?
Чом поглядом навік не затримаєш?

71

Ми їхали вдвох цілу нічку
У темнім почтовім ридвані,
Сміялись собі, жартували,
Провадили речі кохані.

Та як ми після здивувались
Над ранок, моя ти єдина!
Сидів проміж нас подорожній,
Амур, — та сліпа дитина.

74

Як будеш дружинонька шлюбна моя,
То можеш ти з того радіти, —
Весело живи, у всім воля твоя
У всім тобі буду годити.

Чи ляяти будеш мене, а чи бить,
Я все тее буду терпіти, —
Коли ж моїх віршів не будеш хвалить,
То годі укупі нам жити!

77

В молодії давні літа
Від кохання без привіта
Я палав не раз;
Дорогі тепера дрова,
Згас вогонь, душа здорова,
Далебі! от се й гаразд!

Красна любко, не журися!
Нащо сльози? схаменися!
Так роби, як я:
Ти живи, поки живеться,
А журбу забудь, — минеться!
Далебі! та й будь моя.

78

Ти на мене ворогуеш?
Так змінилася відразу?
Буду скаржитись на тебе
Перед світом за образу

Ох, ви, устонька невдячні,
Нащо ж ви лихе казали
На того, кого так щиро
Що день божий цілували?

79

Ох, се знов ті самі очі,
Що колись мене вітали,
Знов уста ті самі любі,
Що так мило цілували!

Знов той самий голос чую,
Що мені й по ночах снівся!
Але я вернувсь додому
Не такий, як був, — змінився.

Ті хороші білі руки
Знов кохано обіймають,
Та в моїм серденьку глухо,
Поцілунки не діймають!

82

По валах у Саламанці
Тихий вітер повіває,
Літнім вечором зо мною
Люба донна похожає.

І її стрункую постать
Мої руки обіймають
Мені чутно як зітхання
Груди горді їй здіймають.

Понад нами в темних липах
Вітер шепче полохливо,
Сни лихі бринить струмочок
Таємничо і журливо.

«Ох, sennora!¹⁶³ серце чує, —
Хутко маю мандрувати,
І по мурах саламанських
Більше нам не походжати!

84

Я бачу, що ти вже мене покохала,
По очах, по мові я тее пізнав;
Коли б твоя мати при нас не стояла,
То я б поцілунка від тебе дістав.

Ранесенько завтра я місто покину, —
Далеко жене мене доля моя;
В вікні я побачу русяву дівчину,
Їй щиро вклонюся, відходячи, я.

85

Над горами сонечко сходить з-за гаю,
Отари женуть... Тихий ранішній час.

Ти, любко моя, мое сонце, мій раю,
Коли б я побачив тебе ще хоч раз!

Біжу під віконце дівчиньки швидко...
«Мандрую! прощай, мое щастя ясне!»
Даремне! в віконці дівчини не видно,
Ще спить... і у сні, може, бачить мене?

87

Тихо в полі, гай темніе,
Наступає літній вечір;
Злотий місяць в синім небі
Любим промінем леліе.

Десь блищить водиця тиха,
Край струмка цвірчить десь коник,
Чутно плескіт у струмочку,
Чутно, як хтось дише стиха.

У струмочку ельфа красна
Там купається самотна,
І блищать при місяченьку
Її постать біла, ясна.

88

Темна нічка на дорозі, —
Я втомивсь, болить серденько; —
Тихий промінь благодатний
Лле на землю місяченько.

Любе місяця сіяння
Прожене темноту ночі,
Стихнуть в серденьку страждання
І роса умиє очі.

Смерть — се ніч спокійна, тиха,
А життя — се день гарячий;
Вже темніє, я втомився:
Вдень прийняв немало лиха.

Я в садочку заночую,
Там виводить соловейко
Голосні кохання співи,
Я крізь сон його почую...

СВІТОВА ТЬМА

Прилинув Май у промінні злотистім
З шовковим леготом та пахощами зілля,
І вабить люд до себе білим цвітом
Та синіми очицями фіялок,
І розстила квітчастий ярий килим,
Затканий промінням і ранньою росою;
До себе кличе Май людей коханих.
На перший поклик люд блідий виходить;
Панове одягають літні вбрання,
Святкові, з гудзями, що сяють ясно;
Всі панії в невинну біль убрались;
Молодики вусок весняний крутять;
Хвилюють і тремтять дівочі груди,
Міські поети пхають у кишені
Папірчик, олівце й лорнетку; — і в нестямі
Біжить за місто геть юрба моторна,
І по зеленому розходиться моріжку,
Дивується, як пишно гай розрісся,
Яка там сила дрібних квіточок,
Як любо ллються співи пташечок,
Який ясний намет блакитний неба!

Прийшов до мене Май. Він стукнув тричі
До мене в двері і гукнув: «Я Май,
Ходи, блідий співець, я поцілую!»
Дверей не відімкнув я і гукнув:
«Даремне вабиш, мій лукавий гостю!
Я придививсь до тебе, придививсь,
Я вглядівся у світову будову

Занадто близько й глибоко, — пропали
Всі радощі, на серці вічна туга.
Я крізь кору камінно-тверду бачу
Людські оселі і серця людської —
І бачу там брехню, нікчемність, лихо.
На всіх обличчях думки я читаю, —
Все бридкі. Крізь дівочу соромливість
Я бачу, як тремтить жага таємна;
На думній гордій голові юнацькій
Вбачаю я строкату шапку блазня;
Потвори тільки та безсилі тіні
Я бачу на землі сій, і не знаю
Чи се шпиталь, чи дім для божевільних
Стару сю землю я наскрізь проглянув,
Немов кришталь і бачу там страхіття,
Даремне Май його зеленим рястом
Покрити хоче. Я там бачу мертвих,
Вони лежать у тісних домовинах,
Згорнувши руки і одкривши очі,
У білих шатах і з блідим обличчям,
І черви по виду у їх плазують.
Я бачу, син з коханкою сідає
Знічев'я на могилу свого батька;
Глузуючи, щебечуть соловейки,
Всміхаються ехидно тихі квіти,
Порушивсь у могилі мертвий батько —
Тремтить сира земля від жалю, болю.

Ти бідна земле, біль твій розумію!
Пекучий племінь бачу в твоїх грудях,
Я бачу — з жил невинно кров тече,
Я бачу, як відкрились твої рани,
І вибухнули дим, огонь і кров.
Я бачу, горді велетні, твої синове, —
Одвічне плем'я, — повстають з безодні,
Червоні світачі в руках палають;

Залізній драбини наставляють
І дико пруться на небесний бенкет.
Малі потвори чорні лізуть вгору.
Тріщать і падають злотисті зорі.
Завісу золоту рука зухвала
Зірвала з божого намету, — заридали
І впали ниць всі анголи святії.
І сам Господь поблід на своєму троні,
Зірвав корону з голови і кинув.
А дика юрба ближше наступає.
І кидають всі велити на небо
Червоні світачі; потвори б'ють
Огністими бичами янголяток,
Що гнуться і звиваються від болю,
Потвори ж їх за кучері хапають.
І бачу там я ангела мого,
З обличчям гарним, і з ясним волоссям,
І з вічною любов'ю на устах,
В блакитних очах вічна лагідність.
Аж ось бридка, страшенна потороча
Блідого ангела мого схопила
І з реготом поглянуло на його,
І стиснуло раптово у обіймах...
Крик розпачливий залунав на світі,
Стовпи розбилися, небо й земля впали,
Повсталася скрізь одвічна, давня тьма.

РАТКЛІФ

Якось бог сну поніс мене в країну,
Там верби смутнії кивали на вітання
Зеленими та довгими руками,
Розумно квіти-сестри поглядали,
Лунали приязно пташині співи,
Собаки там брехали, — я пізнав їх,
І людські голоси мене вітали
Мов друга давнього, однак те все мені
Чужим здалось, — чужим, чудним та дивним.
Перед сільським будинком гарним став я;
У серці щось озвалось, але думка
Була спокійна, я струсив спокійно
Собі з одежі порох подорожній.
Дзвінок озвався гостро, брама відчинилась.

Були пани та пані там, знайомих
Чимало. Тихий смуток був усюди
І скритий неспокій жахливий. Всі непевно
Та з дивним жалем на мене зглядались,
Так аж у мене серце похололо,
Немов якусь недолю віщувало.
Стару Маргрету хутко я пізнав там,
На неї пильно глянув, — не озвалась.
«Марія де?» — спитав я, — не озвалась.
Взяла мене за руку стиха й повела
Через осяйні довгі кімнати,
Там розкіш панувала й мертва тиша;
Аж ось прийшли ми в хату, і крізь сутінь
Вона мені вказала, одвернувшись,

На постать, що сиділа на софі там.
«Се ви, Маріє?» запитав я. Дивно
Мені самому стало, що так твердо
Я те промовив. Без луни, камінний
Почувся голос: «Так мене звать люде!»
Я затремтів, пройнятий гострим жалем,
Бо то ж колись той гук, — глухий, холодний, —
То був коханим голосом Марії!
А тая жінка у фіялковій сукні, —
Недбало вбрана, груди впалі, погляд
Шкляний, безтямний, те бліде обличчя
Так дуже схудло, щоки помарніли! —
Ох, жінка та була колись вродлива,
Мов квітка гарна, любая Марія!
«Вас довго не було!» сказала вголос,
З холодною та прикрою приязню. —
«Ви вже не тужите, коханий друже,
Здорові, так поправились на тілі, —
Се вказує солідність!» усміх солоденький
Їй затремтів на блідо-жовтих устах,
Не тямлячись промовив я до неї:
«Мені казали, що ви заміж вийшли?»
«Ах, так!» покликнула, байдуже сміючись:
«Поліно маю, шкурою окрите,
Дружиною назване; та поліно —
Поліном!» тут безгучно, прикро засміялась.
Холодний жах пройняв мені всю душу,
Непевність узяла: чи се ж ті чисті,
Мов квітка чистії уста Марії?
Вона ж устала з місця, ухопила
Кашмірну хустку і на плечі хутко
Накинула, взяла мене під руку
І повела через одкриті двері,
Геть повела, полями, чагарями.
Розжеврене, червоне сонце низько
Спустилося, багряним світлом грало

По деревах, по квітках і по річці,
Що віддалі велично протікала.
«Дивіться, як злотисте око плине
В воді блакитній!» крикнула Марія.
«Мовчи, нещасна!» мовив я й побачив
У сутіні якісь дивнії рухи.
З'явилися постаті туманні в полі,
Пообіймалися білими руками.
Зглядалися фіалки любо—і з жагою
Одна до другої схилялися лілеї;
Палали рожі від кохання палу;
Гвоздики пахли і немов горіли;
У любих пахощах всі квіти потопали
І тихі сльози радісні ронили:
«Любов! любов! любов!» зітхали втішно.
Метелики перелітали ясні
Злотисті мушки грали співи ельфів,
Вітрець вечірній шепотів лагідний,
Дуби шуміли, тьохкав соловейко...
І серед співу, шуму, шепотіння
Безгучним, мов бляшаним, голосом холодним
Базікала змарніла жінка, йдучи поруч:
«Я знаю як вночі велось вам в замку,
Та довга тінь для вас доволі добра,
Вона на все потакує й киває;
Блакитний плащ— то ангел, а червоний,
З мечем блискучим— то ваш лютий ворог».
Речей багато дивних та строкатих
Вона провадила, а далі сіла,
Втомившись, на лаву, вкриту мохом,
Що там стояла під високим дубом.

Ми сіли поруч, смутні та мовчазні,
Одно на одного дивились і смутились.
Дуб шелестів мов смертнее зітхання.
Глибокий жаль лунав у співі соловейка

Та впав червоний промінь через листя,
Заграв Марії на блідім обличчі,
І запалав той нерухомий погляд,
І давнім любим голосом спитала:
«По чім ти взнав, що я така нещасна?
Читала те в твоїх я диких співах».

Стис мені серце холод льодовий, жажнувся я
Мов у своїй прийдешності побачив
Я божевілля, розум потьмарився,
І від тяжкого жаху я прокинувся.

КНИГА ПІСЕНЬ

З циклу «ПОДОРОЖ ДО ГАРЦА»

ПРОЛОГ

Фраки, шовкові панчішки,
Рукавці блищать гарненько,
Гречні речі залицяння, —
Ох, коли б їм ще серденько!

Серце чулеє у грудях,
В серці щирі почування...
Мене мучать їхні речі
Про нещирее кохання.

Я піду собі у гори,
Там стоять хатки тихенькі,
Вільно дихають там груди,
Віють вітри там буйненькі.

Я піду собі у гори,
Темні сосни там стрункії,
Спів пташиний, шум струмочків,
Хмари гордії прудкії.

Прощавайте, ясні зали,
Ви, панове й пані ясні!
Сміючись на вас я гляну,
Як зйду на гори красні!

НА ГАРДЕНБЕРГУ

Давні сни мої повстаньте!
Серця брамо, відчинись! —
Красні співи, сльози туги
Дивно з серця полились.

Я піду між ті ялини,
Де джерело виграва,
Де олені горді ходять,
Де мій любий дрозд співа.

Я зйду на тії гори,
На ті бескідистрімки,
Де на замку на руїнах
Грають промені палкі.

Там я сяду собі тихо
І згадаю ті часи, —
Давніх лицарів хороших,
Час минулої краси!

Он майдан поріс травною,
Гордий лицарь там стояв;
Він, найдужчих подолавши,
Надгороду з бою взяв.

Плющ повивсь по тім бальконі,
Де вродливиця була,
Що й такого переможця
Поглядом перемогла.

Переможця і вродливу
Поборола смерть бліда, —
Той сухий з косою лицарь
Всіх додолу поклада!

ГІРСЬКА ІДІЛЛЯ

I.

На горі стоїть хатина,
Там живе гірняк старий;
Там шумить ялина віттям,
Світить місяць золотий.

Крісло єсть у тій хатині,
Все в мережанні дивнім,
Хто сидить там, той щасливий,
Я—щасливцем був таким!

На ослінчику дівчатко,
Я держу єї ручки;
Оченята—сині зорі,
Квіт рожевий—устоньки.

І в тих любих синіх зорях
Бачу я небесний світ,
І кладе лілейний пальчик
Хитра на рожевий квіт.

Ні! нас мати не побачить, —
Пильно так вона пряде;
Батько гра собі на цитрі
Й пісню давнюю веде.

І дівчатко шепче тихо,
Тихо, ледви чуть мені,
Все розказує про справи
Ваговиті, таємні:

«А тепер бабуся вмерли,
І не ходимо ми вже

На стрілецький двір у Гослар,¹⁶⁴
Ой, там надто хороше!

Живемо ми тут самотні
На холодному шпилі,
А зимою сніг засипле,
То й зовсім ми як в труні.

Я ж дівчина полохлива,
Мов дитина, боязка,
Я боюсь гірського духа,
Що вночі людей ляка...»

Раптом любка мила вмовкла,
Як сказала ті слова,
І від страху оченята
Рученьками закрива.

Гомонить гучніш ялина,
Веретенечко шумить.
І дзвенить до того цїтра,
Пісня давня брентить:

«Сила зла, дитино люба,
Не страшна зовсім тобі!
День і ніч ти маєш, любко,
Янголяток при собі!..»

II.

У вікно рука зелена
Від ялини стукотить.
Місяць, той підслухач тихий,
Шибки світлом золотить.

Батько, мати вже послули,
Вже не чути їх обох;

Але ми собі кохано
Розмовляємо удвох:

«Щоб то ти молився часто,
Не йму віри я тобі,
Ти порушуєш устами,—
Та не молишся тоді.

Той холодний рух, недобрий,
Завжди він страшний мені.
Але страх той розганяють
Погляди твої ясні.

Чи ти маєш віру праву?
Маєш ти закон твердий?
Віриш ти, що є небесний
Бог Отець, Син, Дух Святий?»

— «Ох, дитино, як малим я
Ще на лоні неньки був,
Вірив я, що Бог Отець є,
Силу й добрість Бога чув!

Знав, що Бог хорошу землю
Й гарний люд на ній створив,
Сонцю, місяцеві й зорям
Путь одвічну призначив.

Як підріс я, любко мила,
Більше розуму вже мав,
Зрозумів тоді я більше,
В Бога Сина вірить став.

В Сина любого, що любо
Нам провадив про любов,
І за тее, як звичайно,
На хресті пролив він кров.

А тепер дійшов до літ я,
І читав, і мандрував,
Я в Святого Духа віру
Щирим серденьком прийняв.

Дух святий із давніх давен
Та й тепер, вчиня дива,
Він ярмо неволі й замки
Злих тіранів розбива;

Давні смертні рани гоїть,
Відродля людські права,
Поміж людом честним, добрим, —
Рівність, воля настава.

Дух святий жене темноту
І химери чорні пріч,
Що псують кохання й втіху,
Дражнять нас і день і ніч.

Збройних лицарів багато
Дух святий собі обрав, —
Щоб його чинили волю,
Душу їм одважну дав:

Дорогі мечі в них сяють,
Корогви святі у них!
Ти б хотіла, любко, бачить
Гордих лицарів таких?

Ну, поглянь на мене, любко,
Сміло глянь і поцілуй,
Бо Святого Духа лицарь,
Сам такий я, — не здивуй!

III.

За ялину зелененьку
Тихо місяць заховавсь,
А в кімнаті огник блимав,
Ледве-ледве прокидався.

Та в моїх блакитних зорях
Ясне проміння сія,
Рожі-устонька палають,
Люба дівчина мовля:

«Люд маленький, гурт дідочків
Наше сало й хліб займа,
Покладеш над вечер в бодню,
А на ранок вже й нема.

«Ті дідки щораз приходять,
З молока сметанку пить,
Не накриють потім глеків, —
Кицька решту докінчить.

«Отже кицька наша відьма, —
В горобину ніч тіка
На закляту скелю, — башта
Там стоїть, стара така.

«Замок був там; зброї поблиск,
Сміх і співи там гули,
Пані, лицарі та джури
В коло з світачами йшли.

Закляла людей і замок
Чарівниця зла колись,
Тільки звалища zostались
І сичі там завелись.

Та казала так бабуся:
Як на певнім місці стать,
В певний час вночі на скелі
Певне слово проказать, —

«Знову ясным замком стануть
Всі руїни ті сумні,
Пані, лицарі і джури
Поведуть танки дивні;

Хто ж те слово скаже, — того
Замок буде й люде всі,
Сурми й бубни честь заграють
Молодій його красі».

Так цвіль картини-мрії
На тих рожах устоньках,
І блакитнее промінне
Грало в синіх зіроньках.

Почала мені на пальці
Мила злотий кучерь вить,
Пестить, грається, цілує,
Усміхнулася й мовчить.

Річі всі в хатині тихій
Щиро дивляться на нас, —
І здалось мені, що бачив
Шафу й стіл я вже не раз.

Б'є дзигар поважно й мило,
Цітра, — чується мені, —
Почина сама бреніти,
І сижу я мов у сні.

От тепера час той певний,
В місці певнім я сижу —

І здається, я от зараз
Певне слово те скажу.

Чи ти бачиш, любко мила,
Північ міниться й тремтить!
Давня скеля пробудилась,
Став з ялиною шумить.

Духів спів і бренкіт цітри
Із розскелини луна,
Раптом гай квіток з'явився,
Наче ярая весна.

Квіти сміливі, непевні,
Листе дивне і буйне,
Пахнуть, красні-ясні, в'ються,
Їх жага додолу гне.

Рожі, наче дикий пломінь,
Раптом блиснули в гаю,
І знялись лілеї к небу,
Мов колонни з кришталю.

Зорі, мов великі сонця,
Погляд любий, палкий шлють,
В келих лілії великий
Променисті хвилі ллють.

Але ми з тобою, любко,
Теж змінилися в сей час:
Злото, шовк, похідні ясні
Сяють скрізь навколо нас, —

Ти принцесою зробилась,
Замість хати замок став,
Пані, лицарі і джури,
Танці... гомін залунав.

І те все моє: той замок,
Ти і люде тії всі,
Бубни й сурми честь гукають
Молодій моїй красі!

ПАСТУХ

Так! пастух у полі — владарь,
Трон йому — гора крута,
Сонечко над головою —
То корона золота.

У ногах у нього вівці,
Мов підлесники двірські,
Двораки його — телята,
Гордовиті всі такі.

Козенята — то актори,
А пташки та корови,
З сопілками та з дзвінками, —
То музики дворові.

Все брентить, співа так любо,
І так любо гомонить
Джерело та бір сосновий, —
Що король здрімавсь на мить.

А тим часом мусить править
Вірний пес, міністр його,
Люто бреше він луна йде
Геть від галасу того.

Сонний владарь промовляє:
«Влада ся така тяжка!
Я волів би дома бути, —
Королева там чека!

Там я голову владарну
Їй на ручки покладу,
В королеви ясних очах
Царство все мое знайду!»

НА БРОКЕНІ ¹⁶⁵

Сонце ледве променіє,
І на сході вже світає,
А верхівле гір, як в морі,
У тумані потопає.

Якби мав я скороходи,
Я б помчав, як вітер прудко
Через дальнії верхівля
До хатинки любки хутко.

Одхилив би я запони
Біля ліжечка дівчини,
Стиха чоло цілував би
І ті устоська-рубіни.

І промовив би ще тихше
На лілейне ушко любці:
Мила, вірь в кохання наше,
Вірь, що завжди будем вкупці!

ІЛЬЗА

Зовуся я Ільза принцеса,
Зовуть Ільзенштейном мій дім;
Хто щастя захоче дізнати, —
До мене в мій замок ходім!

Голівоньку там тобі змиє
Джерело ясної води,

Там всі свої жалі забудеш, —
Мій смутний молодче, ходи!

Впадеш там в кохані обійма
На білії груди мені,
І мріями будеш літати
У давні часи чарівні.

Я так тебе пестити буду,
Тебе покохаю сама,
Як владаря Гейнріха свого, —
Вже ж Гейнріха мого нема.

Хай мертві лежать в домовині, —
Живим треба в світі пожити;
А я ж бо вродлива, мов квітка,
І серце веселе тремтить.

Ходи лиш до мене до замку,
З кришталю мій замок ясний,
Там лицарі й панни і джури
Заводять таночок дивний.

Шумлять там шовкові убрання,
Залізні остроги дзвенять,
Там карлики грають у сурми,
Там бубни й сопілки бринять.

Як Гейнріха, владаря свого,
Отак я й тебе обійму; —
Як сурма було загукає,
Затулюю вуха ему!..

НЕГОДА

Лютує негода,
Сердито б'є хвилі,
Хвилі піняться люто, встають,
Вгору здіймаються, наче живії,
Білії гори з води,¹⁶⁶
І кораблик зліза на них¹⁶⁷
З поспіхом тяжким,
І раптом падає знов
У чорну, широко роззявлену моря безодню.

О море!
Мати краси, що вродилася з піни!¹⁶⁸
Прамати кохання! згляньсь надо мною!
Вже в'ється, — трупа чує, —
Марою та білая чайка.¹⁶⁹
Наточує дзьоба на щоглі,¹⁷⁰
Пажерна чига на те серце,
Що дочці твоїй славу співа,
І що онук твій, лукавець малий,¹⁷¹
За іграшку взяв.

Даремне молю я благаю!
Мій крик загубивсь у бурханні негоди,¹⁷²
В побійці вітрів.
Свище, гуде, гомонить і реве
Мов гурт божевільних заводить!¹⁷³

І серед того я чую виразно
Арфи знадливі гуки,
Спів жаги навісний,
Він чарує і рве мою душу.¹⁷⁴
Я пізнаю отой голос.

Далеко на кручі шотландській,¹⁷⁵
Сірий замок високо стремить¹⁷⁶
Понад бушуючим морем,¹⁷⁷
Там, у високім вікні
Хвора жінка вродлива стоїть,
Ніжно-прозора, камінно-бліда,
І грає на арфі, й співа,
Розвіває вітер їй кучері довгі,¹⁷⁸
І темний спів несе¹⁷⁹
Геть у широке, бурхливе море.

NEUE LIEBE

В світлі місяця, я бачив,
Гаєм ельфи проїздили,
Чув, як сурми їх бриніли,
Чув, як дзвоники дзвеніли.

Коні мали злоті ріжки
Коники маленькі білі,
Прудко так, неначе згряя
Диких лебедів летіли.

Усміхнулась їй цариця,
Як повз мене проїзжала.
Чи вона мені кохання,
Чи погибель віщувала?..

МАВРСЬКИЙ КОРОЛЬ

У вигнання з Альпухари¹⁸⁰
Молодий король подався;
Тихо з серцем повним туги,
Їхав він поперед гурту.

А за ним на виноходцях
Та в носилках позлотистих
Всі жінки його сиділи;
На ослах служниці чорні.

Сотня вірних слуг за ними
На арабських добрих конях,
Коні гордо виступають,
Та їздці поникли в сідлах.

Ні цимбалів, ані бубнів,
Ні пісень, — не чуто й гуку;
На ослах дзвіночки срібні
Смутно плачуть серед тиші.

На верхів'ї, звідки погляд
Досяга у діл Дуеро,¹⁸¹
Де шпилі будов Гранадських
Можна бачити востанне —

Там з коня король зіходив,
Щоб поглянути на місто,
Що в вечірнім світлі сяло,
Наче в золоті, в багряниці.

О, Аллах! що він побачив!
Там де був коханий місяць,
Хрест і стяг стримить іспанський
На Альгамбрі¹⁸² скрізь на вежах.

Ох, як те король побачив,
Здійнялись зітханья в грудях
Сльози раптом полилися,
Мов джерело по обличчі.

На коні сиділа смутна
Королева мати, хмуρο
На журбу його дивилась
І картала гірко й гордо:

«Боабділ ель Хіко, сором!
Ти оплакуеш як жінка
Тее місто, що не тямив
Боронить як чоловік!»

Тільки вчула гостру мову
Королева краща, мила,
Миттю скочила з носилок,
Обняла свого владаря.

«Боабділ ель Хіко, — мовить, —
Заспокойсь, мое кохання,
Бо з сії безодні-туги
Лавр тобі зросте розкішний.

Тож не тільки триумфатор
Перемогою вінчаний,
Щастя темного обранець,
Але й син кривавий лиха,

І борець величний духом,
Той, що долею лихою
Подоланий, буде жити
Вічно в пам'яті народній».

«Місцем сліз останніх Мавра»
Звуть до сього дня ту гору
Де король колись востаннє
Подивився на Гранаду.

Отже справдилася любо
Провість любої дружини, —
Ймення маврського владаря
Здобуло шанобу й славу.

Тая слава не загине,
Аж поки струна остання
Не порветься на останній
В Андалузії гітарі.

ENFANT PERDU

Стояв на чатах я в війні за волю
аж тридцять літ забудим вартовим.
Боровся без надії, гинув з болю,
я знав, — не вийду з боїська живим.

Як день, так ніч я чатував. Не спалось
мені, як товариству по шатрах,
а ледве трошки і мені дрімалось, —
вони схропнуть — і знов я на ногах!

Нудьга було бере вночі на варті
та й страх (не знають страху лиш дурні),
щоб те розбити, зло зривав я в жарті
і свист і глум були мої пісні.

Було не сплю та зброю все готую:
ось тільки йде який мерзенний шпіг —
гарячим оливом так влучно почастую
що звалиться поганець миттю з ніг.

Та часом... треба щиро говорити —
поганець був до бою теж готов
і бив незгірш... Ох, ніде правди діти,
я весь поранений... я трачу кров...

Впав вартовий! на рани знемагає...
Один упав, то другий прийде в час...
Я неподоланий... глянь, зброя сяє...
Се тільки серце розірвалось — враз!

ТКАЧІ

Вже очі смутні не плачуть сльозами,
Ткачі за станками цокочуть зубами:
«Країно!¹⁸³ тобі смертну одіж ми тчем,
Потрійний проклін у тканину вплетем!
Ми тчем, ми тчем!

Проклін тому ідолу, богу безодні,
Йому ж ми молились голодні й холодні,
Даремне з нас кожний до нього зорив, —
Він з нас насміявся, він нас одушив!
Ми тчем, ми тчем!

Цареві проклін, що панує з панами,
Чому він не зглянувсь над бідними нами?
Остатню копійку бере у ткачів,
А потім ще каже стрілять, наче псів.
Ми тчем, ми тчем!

Проклін отій нашій-ненашій країні,
Де сором та ганьба панують єдині,
Де гинуть дочасно хороші квітки,
Де в цвілі та в гною живуть робаки...
Ми тчем, ми тчем!

Літа прудкий човник, тріщать наші кросна,
Вдень мучить нас праця, зрива навіть зо сна...
Державі старій смертну одіж ми тчем,¹⁸⁴
Потрійний проклін у тканину вплетем!
Ми тчем, ми тчем!»

АТТА ТРОЛЛЬ

Сон літньої ночі

ПЕРЕДМОВА

«Атта Тролль» повстав пізньої осені 1841 р. і був уривками надрукований в «Elegante Welt», коли редактором там став знову мій приятель Генріх Лаубе. Зміст і форма поеми мусили відповідати смирним вимогам сеї часописи; я спочатку написав тільки ті глави, які могли бути надруковані, та й ті прийняли чимало змін. Я мав замір пізніше видати цілу поему, досконало викінченою, але так діло й стало на сьому хвальному замірі, бо, як усім великим німецьким творам — Кельнському соборові, Шеллінговому богові,¹⁸⁵ пруській конституції, — так поведлося й «Атта Троллеві», він ніколи не був викінчений. В такій невикінченій формі, сяк і так полатаного й тільки поверхово заокругленого, віддаю я його тепер публіці, покоряючись намаганням, що справді не від мене походять.

«Атта Тролль» повстав, як уже сказало, пізньої осені 1841 р., в той час, коли ще не зовсім перешумів великий бунт, де найрізноманітніші вороги збивались в одну купу проти мене. Се був дуже великий бунт і я ніколи б не повірив, що Німеччина може зростити стілько гнилих яблук, скільки мені тоді на голову полетіло! Наш рідний край справді благословенний край; правда, не ростуть в ньому ні цитрини, ні золоті помаранчі, та й лавр ледве-ледве скніє на німецькому ґрунті, але гнилі яблука родять напрочуд рясно і всі великі німецькі поеми складали про се пісні. При тому бунті я мав згубити корону і голову, але не згубив ні тієї, ні другої, а всі безглузді обвинувачення, видумані, аби нацькувати на мене юрбу, ганебно розбились самі, і я навіть не потребував спускатись до того, щоб відповідати на них. Сам час взяв на себе мою оборону

та й відповідні німецькі уряди, мушу се вдячно признати, прислужились мені в сій справі чимало. Прикази арештувати мене, що на всіх станція від німецької границі чекають з жагою повороту німецького поета, відновляються в належний спосіб об Різдві святому, коли на різдвяних деревцях мирні ліхтарики сяють. Подорож по німецьких просторах спротивилась мені через таку непевність шляхів, тим-то я святкую собі Різдво на чужині та й дні свої довершу на чужині, у вигнанні. Тим часом одважні борці за світло і правду, що винуватили мене в несталості та запобіганні, походжають собі дуже безпечно по рідній землі, як добре оплачені слуги уряду, або як шановні достойники купецького стану, або як постійні члени якого клуба, де вони щовечора патріотично покріпляються виноградним соком батька Рейну та морем викоханими шлезвіг-гольштейнськими вустрицями.¹⁸⁶

Я з особливим заміром звернув увагу на те, в який час повстав «Атта Тролль». Тоді цвіла так звана політична поезія. Опозиція, мовляв Руге,¹⁸⁷ продала свою шкуру і стала поезією. Музам було гостро наказано не бити байдиків і не ловити гав надалі, а вступити на службу рідному краю, напр., маркітанками волі або працками християнсько-германської національності. Надто здійснювся серед бардів в німецькому гаю той невиказний, неплідний пафос, той зайвий чад ентузіазму, що кидається, зневажаючи смерть, в океан загальностей і завжди нагадує мені того американського матроса, що впав у такий безмірний нестям від генерала Джаксона,¹⁸⁸ аж виліз, врешті, на самий вершок щогли і скочив звідти в море, скрикнувши: «Я гину за генерала Джаксона!» Так, хоч ми, німці, ще й не мали тоді жодного флота, однак мали багато повних нестямю матросів, що гинули за генерала Джаксона у віршах і в прозі. Талан був тоді дуже невивідним даром, бо наводив на підозріння в безхарактерності. Хворе безсилля знайшло собі врешті, після тисячолітнього медитування, велику зброю проти превтомлених геніїв; власне знайшло воно антітезу межі талантом та характером. Для великої юрби сливе особисте підхлібно було, коли говорилося таке: порядні люде бувають

взагалі дуже поганими музиками, однак же добрі музики звичайно ніщо іншого, як порядні люди, отже, в світі головна річ порядність, а не музика. Тепер уже порожня голова несамовито товклась об повне серце, а головним козирем став напрям. Я пам'ятаю одного тодішнього письменця, що лічив собі в велику заслугу, власне, те, що він не вмів писати; за свій деревляний стиль він отримав срібну почесну чарку.

О, вічні боги! тоді ж то саме й треба було боронити правду духа, надто в поезії. Коли ж така оборона була великим завданням цілого мого життя, то вже ж не міг я згубити її з очей у сій моїй поемі; отже і тон і зміст її були протестом проти племісців сучасних трибунів. І справді вже перші уривки, що були надруковані з Атта Тролля, зворушили жовч моїх героїв характеру, моїх римлян, що обвинуватили мене не тільки в літературній, але й в громадській реакції, навіть в зневазі найсвятіших людських ідей. Щодо естетичної вартості моєї поеми, то не боронив її тоді, як і тепер; я писав її для власної втіхи і забави, химерним, маячливим стилем тієї романтичної школи, де я свої наймиліші, молоді роки прожив і нарешті свого вчителя одлупив.¹⁸⁹ З сього погляду може моя поема й негідна. Але ж ти брешеш, Бруте, ти брешеш, Кассію, та й ти брешеш, Азінію,¹⁹⁰ коли запевняєте, ніби мій жарт вимірений проти тих ідей, що складають коштовний здобуток людськості і за які я сам стілько боровся і страждав. Ні, власне власне через те, що поетові сі ідеї з'являються в найкращій ясності і величі, бере його непереможний сміх, коли він бачить, як грубо, недотепно та незграбно можуть виражатись ті ідеї у вузькодумних сучасників. Він жартує тоді з дочасної ведмежої шкури тих ідей. Є свічада, так нерівно одшліфовані, що навіть сам Аполлон одбивається в них карікатурою і зриває в нас сміх. Але ми сміємось тоді тільки з потвори, а не з бога.

Ще слово. Чи потребує ж особливого роз'яснення, свавольна і жартовлива пародія одного Фрейлігратового вірша,¹⁹¹ зроблена комічною основою Атта Тролля, зовсім не має на меті зневаги поета? Я його високо ціную і тепер, і залічую його до найзначніших поетів, які настали в Німеччині після іюльської

революції. Його перший збірник віршів попався мені на очі дуже пізно, власне в той час, як я складав Атта Тролля. Може се залежало від мого тодішнього настрою, що власне, «Князь мурин» розвеселив мене так. Сей твір однак прославився як дуже вдатний. Для читачів, що сього твору не знають — можуть же й такі знайтись де-небудь в Хінах або в Японії, чи навіть над Нігері та Сенегалом — для таких роблю примітку. Князь мурин, що виходить з початку поеми з білого шатра, немов якась місячна темрява, мав чорну любку з чорним обличчям, обмаєним білими струсєвими перами. Але в вояцькому запалі він її покидає, йде до бою з неграми, де гуде бубон, обвішаний черепами, — ох, там він знаходить своє чорне Ватерлоо, і переможці продають його білим. Тиї тягнуть благородного афроканця до Європи, і тут ми знаходимо його знову на службі у переїздного товариства комедіантів, що доручило йому бити в турецький бубон під час своїх мистецьких представлень. Отже стоїть він там при вході на арену, сумний та поважний, і бубонить, але при тому думає про свою колишню величність, думає про те, що він був колись абсолютним монархом понад далеким, далеким Нігером, що він полював на лева, тігра...

«Заплакав і вдарив! глухий то був гук,
Як бубон, загувши, розбивсь і впав з рук».

Писано в Паріжy, в грудні 1846

АТТА ТРОЛЬ

Ось вийшов з блискучого свого шатра
Князь-мури́н узброєний — в битву пора!
Так з брами блискучої хмар визи́ра
Потьмарений місяць, мов темна мара.

«КНЯЗ-МУРИН» ФРЕЙЛІГРАТА

I

Геть оточене узгір'ям,
Темним, сміливим, стрімчастим,
Заколихане шумом
Диких пінистих потоків.

Розляглось, як мрія — красне
Котере.¹⁹² В домочках білих
Скрізь балкони; красні дами
Там стоять, сміються широко.

Сміючися, поглядають
На базар строкатий, гучний:
Тож під дудочку танцюють
Там ведмедиця з ведмедем.

Атта Троль і чорна Мумма —
Звалась так его дружина —
Виступають, і від дива,
Аж не тямляться всі Баски.

Твердо міцно, повагом, велично
Атта Троль танцює гордий,
Та дружиньці кудлатій
Цноти й повагу бракує.

Так, мені здавався часом
Її танець той канканом,
При тих вискоках зухвалих
Grand' Chaumière¹⁹³ мені згадалась.

Навіть сам поводарь жвавий,
Що її провадив в путах,
Теж, здається, зауважив
Неморальність того танцю.

І не раз за тее Мумму
Батогом бив,
І ревіла чорна Мумма,
Що аж в горах віддавалосьь.

Сей поводарь мав на шапці
Шість мадонн, що боронити
Мали голову від кулі,
Ворога або й від кузяк.

А на плечах мав поводарь
З алтаря покров барвистий, покрив
Що за плащ служив у его,
Під плащем пистоль і ніж був.

Був ченцем колись поводарь,
Потім ватагом злодіїв;
Щоб і тим, і другим бути,
Став на службу в Дон Карлоса.¹⁹⁴

Як втекти Дон Карлос мусів
Разом з цілим товариством,
А найкращі паладіни
Діла чесного шукали —

(Пан Шнапганський¹⁹⁵ став письменцем) —
Тож тоді й наш лицарь віри
Став ходити по всьому краю,
З ним же й Атта Троль і Мумма.

І ведмеді танцювали
Перед людом на базарах;
На базарі в Котере
Атта Троль танцює в путах!

Атта Троль, що жив колись-то
Наче гордий князь дикарський,
На верхівлях вільних гірських, —
Для юрби в долині скаче!

Так, за гріш якийсь нікчемний
Він танцює, він, що перше
У величності страшливій
Чув себе таким всесильним!

Як згадає ж молодощі,
Панство втрачене ліснее,
Заревуть сумнії гуки
У душі у Атта Тролля;

Сумно гляне він мов чорний
Фрейлігратів мурин-князь,
Той погано барабанив,
Сей же зле танцює з жалю.

Співчуття йому немає,
Тільки сміх. Сама Жюльетта¹⁹⁶
Засміялася з балкону
Розпачливим скокам тим.

Бо нема в Жюльетти в грудях
Почуття, вона французка,
Врода — все для неї; справді,
Чарівна сама на вроду;

В неї погляди — то милий
Невід з проміння, в той невід
Наше серденько, мов рибка,
Попада, тріпоче й мліє.

II

Колір чорний Фрейлігратів
Мурин-князь в запалі трахнув,
Не розваживши, в свій бубон,
Що загувши він розскочивсь.

Се вражає! Від такого
Затремтить усякий бубон!
Погадайте ж, що буває,
Як ведмідь розірве пута!

Раптом сміхи і музики
Заніміли, з жахом, з криком
Люд з базару геть посунув,
Панії усі поблідли.

Так, з невільничих кайданів
Швидко вирватись потрапив
Атта Тролля. Він диким скоком
Геть по вулиці погнався.

Всяк ему давав дорогу.
Він же видерся на скелю,
В дім з презирством подивився,
Потім зник поміж горами.

На порожньому майдані
Зосталася чорна Мумма
І поводар— він сказано
Кинув шапкою об землю,

Потоптав на ній ногами
Всі мадонни! Плащ зірвав теж
Із свого нагого тіла,
Проклинаючи ведмежу,

Бридку, чорную невдячність!
Бо вважав він Атта Тролля
За товариша свого,
Навіть вивчив танцювати.

Дякувать ему повинен
За життя ведмідь! Давали
Недаремне сто талярів
За ведмежу чорну шкуру!

І нещасна чорна Мумма
У німій стояла тузі
Та, благаючи, спиналась
Перед гнівним господарем.

А господарева лютість
Збільшилась, він бився з криком:
«Ти, Христіно королево!
Пані Муоц! ти, нікчемо!»¹⁹⁷

Сталось це у теплу, гарну
Пообіднюю годину,
Ніч, що потім наступила
Після дня, була чудова.

Я просидів половину
Теї ночі на балконі,
При мені була Жюльєтта
І на зорі поглядала.

І промовила, зітхнувши:
«Кращі зорі ці в Парижі,
Як увечері зимою
Одбиваються в калюжах!»

III

Літня мрія! фантастична,
Без мети мій спів, так само,
Як життя усе й кохання,
Як творець і всі створіння!

Бо для власної забави
Виграє і літає
По країні поетичній
Мій швидкий Пегас коханий.

Не цнотливая він шкапа,
Не робочая, міщанська,
І не огирь він партійний,
Що в нестямі рже й басує!

Золоті підкови має
Мій крилатий білий коник,
А уздечку — низку перлів —
Я її пускаю вільно.

Ти неси мене, де хочеш!
У повітря, в гори-кручі,
Де клеочуть так потоки:
«Бійсь безодні божевілля!»

Ти неси в долини тихі,
Де дуби стоять поважні,
З-під коріння плине давне
Джерело пісень солодких.

Хай я там води нап'юся,
Очі вмю, ох, я прагну
Сеї чистої водиці,
Що видющим, мудрим робить.

Сліпоту зійма! Мій погляд
Бачить глибоко в проваллі
Атта Троллеву печеру!
Розумію, що він каже.

Дивно, як мені знайома
Видалась ведмежа мова!
Чи не чув я де тих гуків
У коханім ріднім краю?

IV

Ронсеваль,¹⁹⁸ долино славна!
Як твоє імення чую,
Затремтить, запахне в серці
Квітка синяя забута!¹⁹⁹

Подстає країна мрії,
Що літ тисячу, як зникла,
І великі очі духів
Глянуть так, що я злякаюсь!

Тупотить, звенить! воюють,
Б'ються франки й сараціни;
Розпачливо і криваво
Сурма грає у Роланда!

У долині Ронсевальській
Близько «Порубів Роланда», —
Так прозвано їх, бо лицар,
Щоб собі пробить дорогу,

Тим своїм мечем Дюрандо
Так смертельно тяжко вдарив
В скелю, що сліди zostались
І по сей день ще їх видко —

Тож в одній щілині темній,
Геть зарослій чагарами,
Ялівцем, лежить глибока
Атта Троллева печера.

Там, серед сім'ї своєї,
По трудах він спочиває
Після втоми, споглядання,
Подоріжжя світового.

Як то мило повернутись
До дітей в печеру любу,
Дві дочки й синів чотири
З Муммою він згадував.

Гарно вилізани доні
І русяві, мов попівни;
Хлопці бурі, лиш найменший
Одноухий син, той чорний.

Сей найменший був мазунчик
Материн, вона з ним гравшись,
Одкусила в нього вухо
І, милуючи, пожерла.

Молодець він геніальний,
Має зграбність гімнастичну,
І такі робить штуки,
Мов штукар славутній Масманн.²⁰⁰

Цвіт краєвої освіти,
Любить він лиш рідну мову,
Зроду він не вчив жаргону
Ні Гелленів, ані Римлян.

Свіжий, вільний, жвавий, гречний,
Він ненавидить всі мила,
Умивання — нову розкіш,
Так, як і кунстмайстер Масманн.

А найбільш він геніальний,
Як на дерево дереться,
Що над кручею із скелі,
Із щілини виростає.

І на гору він вилазить,
Де вночі уся родина,
Коло батька посідавши
Розмовляє в тихий вечер.

І розкажує їм батько,
Як він жив колись у світі,
Як людей, міста він бачив,
І терпів багато лиха,

Мов той славний син Лаертів,²⁰¹—
Атта Тролля лиш тим не схожий,
Що й дружина з ним ходила,
Тая чорна Пенелопа.²⁰²

Атта Тролля теж розповідав
Їм про славу колосальну,
Що він хистом танцювання,
Залучив собі між людьми.

Казав, що старі й малії
Аж не тямилися з дива,
Як, було, під гуки дудки
Він танцює на базарах.

А найбільше тиї дами
(Знаються ж на тім найбільше!)
Страх плескали у долоні,
І очима любо грали.

О, мистецьке славолюбство!
З усміхом старий танцюра
Згадує, як свій талан
Уявляв він перед людом.

І в великому натхненні
Хоче ділом доказати,
Що не марний самохвалець,
А митець великий справді:

Миттю схоплюється з місця,
І спинається на диби,
І танцює, як давніше,
Той гавот,²⁰³ танець свій славний.

Мовчки всі, пороззявлявшись,
Поглядають ведмежата,
Як вистрибує їх батько
Дивно в місячному сяйві.

V

Між родиною в печері
На спині, слабій душею,
Атта Троль лежить, задумавсь,
Лапу ссе, гарчить невпинно:

«Мумма, Мумма, чорна перло,
Я тебе в світовім морі
Вилувив, я в тім же морі
Я тебе згубив ізнову!

«Чи з тобою я побачусь
В сьому світі, ні на тому,
Де душа твоя від шерсті
Визволиться й просіє?»

Ох! коли б я міг іще раз
Милу мордочку лизнути,
Любу Мумму ту солодку,
Наче вимашчену медом!

«Щоб хоч раз мені почути
Пах, що завжди від моєї
Мумми чорної походить,
Наче пахощі від рожі!

«Ох! в кайданах Мумма гине,
В теї бридкої звірюки,
Що зоветься чоловіком,
І кричить: я пан створіння!

Смерть і пекло! Тії люде,
Ті пани ясновельможні,
З високості, гордо, пишно
Поглядають на всіх звірів,

В нас жінок, дітей хапають,
В'яжуть, мучать нас, мордують,
Ще й провадять торг поганий
Шкурою і тілом нашим!

Ще й себе вважають в праві
Отакі бридкії вчинки
Над ведмедями вчиняти,
І зовуть се людським правом!

Людське право! людське право!
Хто ж се дав вам тее право?
Не натура ж, бо вона
Не бува ненатуральна.

Людське право! хто то дав вам
Привілегії отії?
Вже ж не розум, бо ніколи
Не бува він нерозумним.

Люди, та невже тим ліпші
Ви од інших, що печете,
Що їсте варену страву
Ми їмо свою — сирію;

А в кінці виходить скуток
Все однаковий, — не їжа
Робить славним: той славетний,
В кого вчинки й думки славні.

Чи не тим ви, люди, ліпші,
Що наука й хист ведеться
Добре вам? Але ж і ми
В тім'я довбнею не биті.

Чи нема ж собак учених?
Або коней, що рахують,
Мов купці? чи ж не чудово
Зайці в бубон вибивають?

Чи бобри не мають слави
В гідростатиці віддавна?
Хто ж то винайшов клістіри
Для людей, коли не буцли?²⁰⁴

Чи ж осли не пишуть критик?
Чи комедії не грають
Мавпи? Хто ж єсть кращий мімік,
Як батавія, кіт морський?

Солов'ї чи ж не співають?
Де ж співець над Фрейліграта?
Хто співав про лева краще,
Як земляк його верблюду?

Танцюристий хист підняв я
Сам високо так, — як Раумер²⁰⁵
Хист письменський: чи ж не гірше
Пише він, ніж я танцюю?

Люди, чим же так ви ліпше
Нас? Високо ви несете
Голову, та в голові
Думки низькії снуються.

Люде, чи не тим ви ліпші
Нас, що маєте ви шкуру
Гладку й слизьку? поділяйте ж
Із гадюками ту вроду.

Людський рід, двоногі змії,
Розумію я, для чого
Одіж вам! Чужою шерстю
Криєте гадючу нагість.

Діти, діти! стережіться
Бід безшерстої потвори!
Дочки! не впевняйтесь тому
У штанах бридкому звірю!»

Дальш доводити не хочу,
Що ведмідь в своїй зухвалій
Нісенітниці провадив, —
Наче звірі людям рівні.

Бо таки ж нарешті сам я
Чоловік, і я не хочу
Переказувать бридню,
Бо нарешті се ж образа!

Чоловік я сам, і ліпший,
Ніж усі другії звірі;
І користі свого стану
Я ніколи не зречуся.

І до бою з кожним звірем
Стану й буду битись вірно
За людей, і за святее
Природженне людське право.

VI

Але, може, то й корисно
Знати нам, створінням ліпшим
На землі від звірів інших
Знати, що гадають нижчі.

Так, в тих низьких, темних, бідних
Сферах низшої громади
Поміж звірів всюди чути
Гордість, лихо й нарікання.

Все природне, історичне,
Все звичайне, справедливе,
Всім літ з тисячу відоме, —
Одверта зухвала морда.

Молодим старії гордо
Все гарчать про злу науку,
Що загрожує культурі
І гуманності на світі.

«Діти! — Атта Тролль гукає
І качається по голім
Незастеленому ложі, —
Нам належиться — прийдешність!

Якби всяк ведмідь, всі звірі
Та були моєї думки,
Ми б, злучивши наші сили,
Подолали б всіх тіранів.

Якби дикий вепр з'явився
Із конем, а слон, як брат
Хоботом своїм обняв би
Роги чесному воліві.

Вовк з ведмедем різних мастів,
Мавпа з цапом, навіть заець, —
В товариство всі б з'єднались,
Перемога була б певна.

Згода, згода! се найперше,
Що нам треба. По одинці
Нас потопчуть, але вкупі
Ми гнобителів затопчем.

Згода, згода! переможем,
Скинемо те горде панство
Монополії бридкої!
Буде звірське праве паньство.

Головні закони — рівність
Всіх створіннів божих, дарма,
Хто якую віру має,
Хто на масть який, чим пахне.

Рівність правая! осел в нас
Буде вищим урядовцем,
Лев при тому часом мусить
До млина мішки возити.

Що ж пса, то, правда, єсть він
Здавна вже послугач людський,
І багато тисяч років
Як собака жив між людьми;

Але в вільнім краю верне
Він собі права одвічні,
Що не мають бути зламані,
Скоро він придбає слави.

Так, жиди в нас навіть мусять
Право рівності одержать,
І закон їх постановить
Нарівні з другими звірьми.

Тільки танець на базарах
Заборонений їм буде,
Заборону сю роблю я
В інтересі мого хисту.

В раси їхньої немає
Почуття до стилю, в танці
Пластики нема, а сее
Смак псує поміж народом».

VII

Сумно в логові сумному,
В колі рідному сидить
Атта Тролля той ворог людський,
І реве, і зуби скалить.

«Люде, наволоч химерна!
Все вам смішки! ваші смішки
І кормига ваша бридка
Згине хутко в день великий!

Обража мене найгірше
Рух отой кисло-солодкий
В них на мордах, — не терплю я
Того усміху людського!

Як на білому обличчі
Я побачу рух сей клятий,
Повертаються від злості
В животі в мене всі кишки.

Ще зухваліше, ніж в мові,
Виступає в тій усмішці
Вся глибока безсоромність,
Що сидить у людських душах.

Все посміхуються! Навіть
І тоді, коли повинні
Найповажніш бути, — у хвилию
Урочистую кохання!

Все посміхуються! В танці,
Й там сміються! Зневажають
Тим сей хист, а він повинен
Завжди культом бути поважним.

Так, танець за давніх-давен
На меті мав благочестя;
І жреці кругом престолу
Йшли, було, в святому колі.

При ковчезі заповітнім
Танцював колись Давид;
Танець був служінням богу,
То молилися ногами!

Отже, й я танець так само
Розумів, як танцював я
На майданах перед людом,
І придбав собі тим слави.

Слава та, я признаюся,
Завдавала серцю втіхи;
Бо від ворога почути
Дивування — любо нам!

Та вони й в ентузіазмі
Усміхаються! Безсилий
Проти їх той хист танечний,
Легкодушні вони завжди!»

VIII

Часто в світі чесні люде
Не конечно гарно пахнуть,
Слуги ж панські уживають
Завжди амбру та лаванду.

Від людей душею чистих,
Часто тхне зеленим милом,
На негідному ж створінню
Аж блищить олій рожевий.

Хай же носа не копилить
Любий мій читець, коли він
В логві у Атта Тролля
Не згада арабських спецій.

Хай побуде він зо мною
В душнім та важкім повітрі,
Де мій ватаг своєму сину
Мов із хмари промовляє:

«Сину, сину мій мазаний!
Притулись до морди батька
Ти своїм єдиним вухом,
Вислухай поважне слово!

Стережись від людських думок,
Бо загубиш душу й тіло!
Між всіма людьми немає
Справедливої людини.

Німці перш були порядні, —
Ті сини Туіскіона²⁰⁶
Наші родичі віддавна, —
Отже й тиї зледащили.

Віру стратили й побожність,
Атеїзм вони провадять...
Сину, сину, стережися
Бауера й Фейербаха!²⁰⁷

Та не будь ти атеїстом,
Незвіром, що без поваги
До творця, — так, бо творець
Нам створив сей світ великий!

Угорі і сонце, й місяць,
І зірки усі, — хвостаті
Так же само, як безхвості, —
Все то одсвіт його сили.

Долі і земля, і море —
То луна святої слави,
На землі створіння кожне
Почува величність Бога.

Навіть щонайменша кузка
В бороді у богомільця,
З мандрівцем іде на прощу,
Вічному хвалу співає!..

Там у зорянім наметі,
На престолі золотому,
Владарь наш сидить величний,
Се ведмідь здоровий білий.

Біла наче сніг, без плями
Ясна шерсть його; над чолом
Діамантова корона,
Небеса всі осіяла.

Скрізь гармонія в обличчі
І діла німії думок;
Тільки берлом він порушить —
І лунають співом сфери.

А в ногах сидять лагідно
Ведмеді святі, що в світі
Тихо все терпіли, в кігтях
Держать мученицькі пальми.

Часом инший раптом скочить,
Потім другий, святим духом
Зрушений, і глянь! танцюють
Дивний танець урочистий...

Ласки божої проміння
Заміня талан їм в танці
І, раюючи душею,
Виплигнуть хочять із шкури!

Чи то й я, Троль, недостойний,
Буду гідний того щастя,
Від земної злої долі
Перейти в той край відради?

Чи й мені перед престолом,
Там у зорянім наметі,
Танцювати доведеться
З пальмою, в промінні слави?»

ІХ

Мов язик червоно-ярий,
Що той чорний Фрейлігратів
Негрський князь з досади люто
Витріщає з чорних уст:

Вийшов місяць так із темних
Хмар небесних. Десь далеко
Б'ють джерела невсипущі,
Цілу ніч вони лютують.

Атга Троль стоїть самотньо
На шпилі, на любій скелі,
Самотній реве на кручі, —
Свище вітер опівночі.

«Так, ведмідь я! я ведмідь той
Що незграбою, кудлаєм,
Ревуном і косолапим
І Бог зна ще як називають!

Так, ведмідь я! я ведмідь той!
Я опудало отее,
Я той дурень, що приймає
Ваші посміхи й наругу!

Я на глум вам здавсь! і мною ж,
Мов яким сташидлом завжди
Дітвору лякати звикли,
Дітвору ледачу людську.

Я посмішище отее,
Що баби в казках виводять,
І я вголос визнаю се
Перед всім нікчемним людом.

Чуєте ви всі? — ведмідь я!
Свого ж роду не стидаюсь,
Я пишаюсь, мов походжу
Від Мойсея Мендельсона!»²⁰⁸

Х

Постаті суворі й дикі
Десь бредуть на четвериньках
І дорогу пробивають
В темнім гаю опівночі.

Батько Атта Трольє ступає,
З ним синочок одноухий.
Там вони спинились в гаю,
Де лежить кривавий камінь.

Атта Трольє реве: Сей камінь
Се алтар, — отут друїди,²⁰⁹
Ще за часів бузувірства,²¹⁰
Для богів — людей вбивали.

О страшенная бридота!
Як подумаю, то дибом
Шерсть мені встає на спині, —
Лити кров для слави Бога!

Правда, що тепер мудріше
Люди стали, — не вбивають
Одне одного в угоду
Богові й небесним силам!

Не побожне божевілля,
І не мрії, і не дурість, —
Заздрість тільки й самолюбство
Да гризні людей призводить.

Всі навзаводи спішаються
До розкошів сего світу,
Скрізь гармидер, колотнеча,
Кожний з них для себе краде!

Хтось один маєток спільний,
Для себе загорне в спадок, —
Та й кричить, що має право,
Право власності й маєтку!

Право власності й маєтку!
О, брехні й крадіжки право!²¹¹
З дурістю лукавство сплести —
То людина тільки вміє.

Бо натура не створила
Жодних владарів; без сховів,
Без кишень на наших шкурах
Всі на світ ми породились.

І ні в кого з нас немає
Природжених тих мішечків,
Щоб росли на шкурі зверху,
Де б ми крадене ховали.

Тільки те створіння гладке,
Що в чужую шкіру штучно
Одягається, — те вміє
Штучно й торбу змайструвати.

Схов, кишенья! неприродна
Та кишенья, як і власність,
Як і право на маєтки...
Злодіяки тиї люде!

Ненавиджу я їх палко!
Се прийми ти, сину, в спадок.
Мушиш тут при алтареві,
Присягнуть ненависть вічну!

Ворогом будь злomu кодлу,
Що в кормизі нас держать
Не прощай ти їм довіку.
Присягай же тут, мій сину!»

Син присяг, як той колишній
Ганнібал. А місяць страшно
Освітив промінням жовтим
Камінь той і мізантропів...

Иншим часом розкажу вам,
Як ведмедик той дотримав
Свого слова; наша ліра
Заспіва про нього потім.

Що ж до Атта Тролля, власне,
Ми його тепер покинем,
Чим пізніше пустим кулю,
Тим вона певніше влучить.

Бо вже всі розвідки слідчі
Скінчені. Злочинцю лютий
Проти маєстату люду,—
Завтра виступлять на тебе!

XI

Наче сонні байядерки,
Гори дивляться холодні
В сорочках з туману білих,
Що колише ранній вітер.

Але хутко їх розбудить
Сонця бог, промінням скине
Покриття із їх остатне
І нагу красу осяє.

Раннім ранком ми з Ласкаро
Подались на полювання
На ведмедя. Уполудні
Ми до Pont d'Espagne²¹² дійшли.

Так місток звать, що провадить
Від французів до іспанців;
Тії варвари західні
Літ на тисячу одстали.

Літ на тисячу одсталі
Від нових звичаїв світа,
Наші варвари на сході—
Тії одстали лиш на сто літ.

Тихо й сумно покидав я
Землю славною французьку,
Рідний край святої волі
І жінок, мені коханих.

Серед Pont d'Espagne убогий
Там сидів іспанець. Злидні
Крізь дірки плаща свіtilись,
Злидні і в очах свіtilись.

Він старую мандоліну
Сіпав пальцями худими;
Прикрій дренкіт відбивали
Кручі, наче насміхались.

Він раз по раз нахилявся
Над безоднею й сміявся,
Грав дедалі все безладніш
І співав слова такі:

«Маю я в моєму серці
Золотий маленький столик,
Там при столику маленькім
Золотих стільців чотири.

На стільцях маленькі дами,
Золотії стрілки в косах,
І сидять, і грають в карти,
Тільки Клара виграє.

Виграє й сміється хитро,
Ох! в моєму серці, Кларо,
Будеш завжди вигравати,
Бо всі козири ти маєш».

Далі йдучи, сам до себе
Говорив я: божевілля
Там співа на тому мості,
Що в Іспанію провадить.

Чи то хлопець сей єсть образ
Думок двох країн сусідніх,
Чи він, може, свого люду
Неподобний заголовок?

Перед вечором дійшли ми
До нещасної Посади,
Там же *ollea-potrída*²¹³
Парувала в брудній мисі.

Там же їв я і *garbanzos*²¹⁴
Тверді, й тяжкі наче кулі,
Що й для німця вже нестравні,
Хоч і зріс він на галушках.

Ліжко теж було до пари
Кухні тій. Блощиць в нім сила,
Мов наперчено. — Блощиця
Найлютіший ворог людський!

Гірш, аніж натиск гніву
Тисячі слонів сердитих
Злість єдиної блощиці,
Що по вашім ліжку лізе.

Дать себе кусати тихо —
Се погано, — а ще гірше
Роздушить її, — тоді вже
Не заснете цілу ніч.

Найстрашніша річ на світі:
Бійка з поганню тією,
Із блощицями змагання,
Що за зброю мають сморід!

XII

Що вигадують поети
Навіть тихі! де ж, — говорять
І співають, що натура
Се велика церква Божа;

І краса тієї церкви
Славу господа ясує;
Місяць, сонце й зорі висять
Під склепінням, наче лампи.

Хай так буде, добрі люде!
Та признайтеся — в тій церкві
Сходи дуже невігодні,
Препогані, подлі сходи!

Те влізання та злізання,
Дряпанина, та стрибання
По каміннях, се мені
Томить душу, томить ноги.

Поруч мене йшов Ласкаро,
Довгий та блідий, мов свічка!
Не говорить, не сміється
Той умерлий син відьомський.

Так, бо кажуть, що він мертвий,
Вмер давно, а тільки мати,
Та Урака, — чарівництвом
Ще держить його на світі...

Ой, ті проклятії сходи!
Як в безодню не злетів я
Як zostались в'язи цілі, —
Того й досі не збагну я.

Як джерела гомонили!
Вітер так ялини шарпав,
Аж гули! Зненацька збіглись
Темні хмари... от негода!

У хатиночці рибальській
Близько Lac de Gaube²¹⁵ знайшли ми
Врешті захист і форелі;
Лепська була риба ті форелі!

Там сидів на м'ягкім кріслі
Сивий дід, старий рибалка,
Дві хороші сестрениці,
Мов ті ангели, при ему.

Ангели гладкі, фламандські,
Наче вискочили з рамок
Рубенсових: злотокосі,
Ясноокі, заживненькі,

На червоних щічках ямки,
Хитрощі на них сміються,
Тіло міцне та розкішне,
Так що й страх бере і втіха.

Гожі, милії створіння!
Так вони змагались любо:
Що даять пиять слабому дядьку,
Що ему більш до сподоби?

Ось одна приносить шклянку
З цвітом липовим вареним,
Друга конче напосілась
Напоїти бузиною.

«Та не хочу я нічого!»
Дід покликнув нетерпляче.
«Дайте лиш вина, то краще
Я гостей ним почастую!»

Чи було вино то справді,
Що я пив при Lac de Gaube,
Я не знаю. В Брауншвейгу
Я б гадав — погане пиво.

Чорний був той міх козиний,
І смердів він надзвичайно,
Дід же пив вино так втішно,
Звеселився й поздоровшав.

Розказав нам про події
Переносчиків, бандитів,
Що по волі проживають
У дібровах Піренейських.

Ще і давніх розповідків
Знав багато дід, між иншим
Розказав, як в давні часи
Бились велети й ведмеді.

Так, то велети й ведмеді
Там змагалися за владу,
За долини та за гори,
Поки люде не настали.

Люд прийшов, і повтікали
Велети всі геть з країни,
Збиті з толку; мало мозку
В головах таких великих.

Ще ж говорять: тиї дурні
Як допхалися до моря
І побачили, що небо
В хвилях синіх одбивалось.

То й подумали на море,
Що то небо, — і сунули
Хутко, мавши віру в бога;
Там вже всі і потопились!

А ведмедів, що zostались,
Чоловік тепера нищить,
І щороку менше й менше
Зостається їх по горах.

«Так одні, — старий промовив —
Другим місце уступають,
А як наші люде згинуть, —
Паньство карликів настане,

Тих людців лукавих, мудрих,
Що тепер живуть у горах,
Золоті багаті руди
Все копають та збирають;

Як вони з гір виставляють
Хитрі голови маленькі,
Сам при місяці я бачив:
Жах мене брав за прийдешність!

Влада грошей і дрібноти!
Ох, боюсь, що наші внуки,
Мов ті велети дурнії,
В небо-море повтікають!»

XIII

Між горами в чорній балці—
Озеро, вода глибока.
З неба смутно поглядають
Бліді зорі. Ніч і тиша.

Ніч і тиша. Плескіт весел.
З тихим плеском, таємничо
Плине човник. Замість діда
Перевозять нас дівчата.

Зручно правлять. У темноті
Часом блискають при зорях
Їхні дужі голі руки
І великі сині очі.

Край мене сидить Ласкаро,
Як і перш, блідий, мовчазний.
Жах пройняв мене, — я здумав:
Чи один він тільки мертвий?

Може я і сам вже мертвий,
І пливу тепер під землю
З марищами поруч себе
У холодне царство смерті.

Може, озеро — то темні
Хвилі Стіксу? Прозерпіна²¹⁶
По мене замість Харона,
Може сих служниць послала?

Ні, я знаю, ще не вмер я,
Ще не згас — в душі у мене
Ще горить, палає, грає
Полум'я життя живеє.

Сі дівчата, що веслом
Правлять весело і часом
Бризкають водою в мене
І сміються, і пустують —

Сі дівки здорові свіжі,
Се не марища напевне,
Не кошачі душі з пекла,
Не служниці Прозерпіни!

Щоб допевнитися добре,
Що вони не з того світа,
Що я сам живу і чую,
Я себе запевнив ділом,

Притулив уста хутенько
До тих ямочок на щоках,
І я зважив зараз в думці:
Як цілую, то живу!²¹⁷

А на березі іще раз
Цілував дівчаток любих;
Бо вони за переправу
Тільки сю приймали плату.

XIV

В сяйві золотім сміються
Фіалкові узгір'я,
А на пригорі сільце,
Мов гніздечко, чепурнее.

Видряпавсь туди я й бачу
Що старі всі полетіли,
А зосталась дома тільки
Молодь, що літять не вміє.

Гарні хлопчики й дівчатка,
Всі закутані в червоні
Й білі хусточки вовняні,
Всі вони в весілля грались.

Я грання не перебив їм,
Бачив, як той закоханець,
Князь-пацюк, став на коліна пацюк
Перед кіцькою-княжною.

Бідний князь! До шлюбу стане
З кралею. Мурчить суворо,
Укусила, потім ззіла;
Миш сконала, гра пропала.

Цілий день сливе пробув я
З дітьми, з ними розмовляв я
Дуже щиро. Знатъ хотіли
Діти, хто я й чим займаюсь?

«Друзі, — мовив я, — німецька
Та земля, де я вродився;
Там багато є ведмедів,
Отже, я собі мисливець.

Облупив я не одного
З тих ведмедів, так за тее ж
Шарпали таки не мало
І мене ведмежі кігті.

Ті невилізані дурні,
Що я з ними битись мусів
В себе в милім ріднім краю,
Хутко вже мені обридли.

І сюди помандрував я
Звіра кращого шукати;
Хочу спробувати сили
На великім Агта Троллі.

Отакий сперечник славний
Варт мене. Ох! в ріднім краю
Часом я з такими бився,
Що й за перемогу сором»...

Як прощавсь я, танцювали
Всі малі навколо мене
В тому кругові мпівали:
«Girofflino, girofflette!»²¹⁸

І, хизуючись, до мене
Уклонила наймолодша
Двічі, тричі, штирі рази
І тоненько заспівала:

«Короля коли зустріну,
Я ему вклонюся двічі,
Як зостріну королеву,
То вклонюся їй аж тричі.

Як же шлях мені заступить
Чорт з рогами, то вклонюся
Двічі, тричі, штирі рази...
«Girofflino, girofflette!»

«Girofflino, girofflette!»—
Залунав гурток, химерно
Вирував навколо мене
Їх танок, бреніли співи.

Як зійшов я у долину,
Здалека лунало мило,
Мов пташине щебетання:
«Girofflino, girofflette!»

XV

Величезні кручі, скелі,
Скрізь потріскані, побиті,
Дивляться, немов потвори,
З давніх давен скам'янілі.

Дивно! сиві хмари в'юються
Понад ними, наче тіні,
Мов бліді наслідування
Тих фігур камінних диких.

Здалека поток лютує,
Вітер виє між горами!
Гучний гомін, невмолимий
І фатальний, наче розпач.

Скрізь непевна самотина!
Чорна галич посідала
На кривих старих ялинах,
Важко б'є слабкими крильми.

Поруч мене йде Ласкаро,
Мовчазний, блідий; та й сам я
Був, неначе божевілья,
Рядом з смертею лихою.

Бридка, дика то містина,
Певне, проклята! здається,
Кров я бачу на корінні
Там, під деревом струхлілим.

У тіні стоїть хатина,
Вросла в землю, соромлива,
Наче з боязким благанням
Дивиться убога стріха.

Люде, що у тій хатині,
То Каготи, то зостанки
Племені,²¹⁹ що у темноті
Доживає вік злиденно.

В серці Басків ще і досі
Не зникає обридливість
До Каготів. Темний спадок
Давніх темних часів віри.

У Баньєрському соборі
Є маленька хвіртка в ґратах;
Паламарь казав, — ті двері
Зроблені задля Каготів.

Бо вони колись не сміли
Входить в інші двері в церкву,
А скрадались потихеньку
В божий дім на бочні двері.

Там на низькому ослоні
Осторонь Кагот молився,
Мов заражений, окроме,
Одрізнившись від громади.

Та свічки церковні ясно
Й весело тоді горіли,
Світло тее розганяло
Марища віків середніх.

На дворі зоставсь Ласкаро,
Я ж зайшов у низьку хату
До Кагота. І подав я
Руку братові як друг.

Я поцілував дитину,
Що до грудей його жінки
Причепившись, жадно ссала,
Павуком слабим здавалась.

XVI

Глянути на те верхівля
Здалека, — воно сіяє,
Наче в золоті, в кармазині,
Гордо в соняшнім промінні.

Але зблизька геть зникає
Та краса, — так і при інших
Всіх земних дивах буває —
Дурять нас ефекти світла.

Зблизька золото й кармазини —
Ах! то тільки марний сніг,
Марний сніг, журливо, тихо
Нудиться він в самотині.

Ставши там вгорі, почув я,
Як рипів той сніг нещасний
І байдужим зимним вітрам
Скаржився на білі злидні.

Він зітхав: «Ох, як тут довго
Лізе час у цій пустині!
Сі години безконечні!
Кожна з них замерзла вічність».

«Ох, я бідний сніг! Якби ж то
Міг я геть з сього верхівля
На долину тую впасти,
На долину, вкриту квітом!

Я б розлився там джерелом,
Дівчина з села найкраща
З усміхом собі вмивала б
Личко хвилею моєю.

«Так, і може б я поплинув
Аж у море, там я став би
Перлою, тоді я міг би
Буť оздобою в короні!»

Я почув ту річ і мовив:
«Любий снігу, я не знаю,
Чи тебе спітка в долині
Отака блискуча доля.

Заспокойся. Мало хто в нас
Перлою стає, — скорійше
Міг би ти в калюжу впасти
Та й зробитися болотом».

Поки я такії речі
Промовляв до того снігу,
Стрілив хтось, і з високости
Впав додолу темний шуляк.

То був жарт мого Ласкаро,
Жарт мисливський. Вид в Ласкаро
Був поважний, нерухомий.
Тільки йшов димок з рушниці.

Мовчки вирвав він перо
Птахові з хвоста, й за шапку
Гостроверху застромивши,
Далі він собі подався.

Дуже прикрий був то вигляд,
Коли тінь з пером на шапці
По снігу нагірнім білім
Довга й чорна посувалась.

XVII

Є долина, мов провулок,
Звуть її «дорога духів;
Стрімкі бескиди знялися
Вгору по обидва боки.

Там, на кручі найстрашнішій,
Високо стоїть на чатах
Хатка, де живе Урака;
Я пішов туди з Ласкаро.

З матір'ю тримав він раду
Таємничую, на мигах,
Як би того Атта Тролля
Приманити і забити.

Слід його ми добре взнали,
Не втече від нас тепера.
Вже тобі тепер не жити
На сім світі, Атта Троллю!

Чи стара ота Урака
Справді відьма знаменита,
Як то люде пірінейські
Поговорюють про неї,

Не берусь я того зважить.
Знаю тільки, що подоба
То непевна. І непевний
Погляд тих очей червоних.

Злий, проникливий той погляд.
Кажуть люде, що як гляне
На корову, в ту ж хвилину
Молоко в корови згине.

Запевняють, що їй треба
Лиш погладити рукою,
Щоб свиня пропала сита,
Або навіть віл здоровий.

За такі її злочинства
Люде часто позивали
До судді, але суддя той
Був новітній вольтер'янець.

Чоловік собі звичайний,
Без думлавости, без віри,
Одвертав скептично скарги,
Навіть часом насміхався.

Працю теж Урака має
Чесною, про людське око:
Продає гірськеє зілля
Та набитих клоччям птахів.

Тож була тих натуралій
Повна хата. Страх як пахло
Блекотою, бузиною,
Різним зіллям та корінням.

Шуляків там збір великий
Вистановлено чудово,
Все з розпущеними крильми,
З величезними дзьобами.

Чи то пахощі від зілля
В голову мені вступили?
Тільки моторошно стало,
Як побачив я тих птахів.

Може то закляті люде,
Може їх лихії чари
Обернули в сих набитих
Нещасливих мертвих птахів.

Дивляться так нерухомо,
Жалібно та нетерпляче,
І, здається, часом скоса
Погляд кидають на відьму.

Та вона, ота Урака,
Біля комінка присіла
Вкупі з сином, з тим Ласкаро.
Топлять оливо, ллють кулі.

Ллють вони згубливі кулі,
Щоб забити Атта Тролля.
Як же прикро пломінь блиска
На відьомському обличчі!

Шепче тонкими губами
Раз у раз, але без гуку.
Певне то вона чаклує,
Щоб вдалися добрі кулі.

Усміхається й киває
Часом синові. Ласкаро
Діло робить, все поважний
І мовчазний наче смерть.

Млосно й жаско мені стало,
Освіжитись підійшов я
До вікна і вниз глянув
На широкою долину.

Що я там в той час побачив—
А було то в час північний—
Розкажу про те по правді
І гарненько в главах дальших.

XVIII

Місяць був якраз уповні,
В ту непевну ніч на Йвана,²²⁰
Як мисливська дика згряя
По дорозі духів гналась.

Стоячи в гнізді відьомським,
Я з вікна міг дуже добре
Бачить поїзд тих привидів,
Як летів він по долині.

Вибрав я хороше місце
Досхочу міг надивитись,
На непевную забаву
Виходців із того світу.

Ляск нагайок, свист, гукання!
Кінське ржання, брех собачий!
Сміх і гук мисливських сурем!
Як то весело лунало!

Мов передне військо, бігла
Дичина чудна юрбою,
Дикі вепрі та олені,
Мчала вслід собача метка.

Там мисливі з різних сторін,
Та й зовсім із різних часів, —
При Німроді Ассірійським²²¹
Був, наприклад, Карл Десятий.²²²

Мчали всі на білих конях
Наче буря. Поспішали
Піші ловчої з хортами,
Тут же з посвітами джури.

Пізнавав я не одного
В навісній тій зграї: лицарь,
Що в злотистій зброї сяяв,
Не король же то був Артус?²²³

Чи ж не Огіер то данець²²⁴
Там у панцирі зеленім.
Зеленів так, що здавався
Наче жаба весняна?

Там були й герої думки,
Їх пізнав я там багато.
Взнав я нашого Вольфганга²²⁵
По блискучих ясних очах.

Бо, проклятий Генгстенбергом,²²⁶
Він не може спати в гробі,
А з поганською ордою,
Мов живий полює буйно.

Там по усміху лагіднім
Я пізнав теж і Вільяма,²²⁷
І його теж пурітани
Прокляли; тепер той грішник

Мусить їздить в дикій юрбі
На коневі вороному.
Біля нього близько їхав
На ослі хтось — Боже правий!

По набожній, в'ялій міні,
По нічній шапчині білій
По трівозі духа взнав я
Свого друга Франца Горна.²²⁸

Ба, на славного Шекспіра
Коментарії писав він, —
Мусить їздить з ним по смерті
В заметні, у зграї дикій!

Мусить їздить Франц мій тихий!
Він, що ледве смів ходити,
Він, що тільки й оживлявся
У балацці та в молитві!

Що почнуть панни старії, —
Він од них не мав спокою, —
Скам'яніють, як почують,
Що вже Франц — мисливець дикий!

Коні вчвал пішли — і глянув
З посміхом Вільям величний,
Як нещасний коментатор
На ослі за ним трусився.

Збитий, втомлений, чіплявся він
До сідла свого ослятка,
Та й по смерті, як в житті,
Вірно автора держався.

Вглядів я і дам чимало
В навіснім гурті привиддів,
Більше все хороші німфи
Молоді, стрункі та гарні.

Всі вони сиділи верхи,
Всі міфологічно голі,
Лиш волосся кучеряве —
Золотим плащем їх крило.

Всі уквітчані вінками,
Всі одкинулись зухвало,
В гордовитих смілих позах,
А в руках держали тірси.

Біля них я вглядів скільки
Дам, убраних призвоїто,
Ті були у дамських сідлах,
Соколів в руках тримали.

Мов пародія, за нами
На худих мізерних шкапах
Їхав гурт комедіантський
Смішно вбраного жіноцтва.

Чарівні були обличчя,
Тільки трошки безсоромні.
Розмальовані безстидно,
Всі кричали, мов скажені.

Як то весело лунало!
Сміх і гук мисливських сурем!
Кінське ржання, брех собачий!
Ляск нагайок, свист, гукання!

XIX

Мов прекраснее трійзілля,
Поміж поїздом ясніли
Три вродливиці — ніколи
Не забуду я їх любих!

Я пізнав одну з них легко —
Молодик над чолом мала,
Горда, мов камінна постать,
Та величняя богиня.

Підперезана високо,
Груди й бедра ледве вкриті,
Світло місяця й походнів
Миготить на білім тілі.

Їй лице як мармор біле,
І холодне теж, як мармор.
Страх бліді та нерухомі
Ті суворі, праві риси.

Тільки там, у чорних очах
Пломенів вогонь непевний,
І страшний, і дивно любий,
Осліпляючий, жерущий.

Як змінилася Діана!
За її цноту і гордість
Актеон²²⁹ зробивсь оленем,
Здавсь собакам на поталу!

Тож покутувати мусить
У галантнім товаристві.
Наче прокляте провиддя,
Уночі літа в повітрі.

Пізно вже, та тим міцніше
В ній жага заговорила,
І горить вона їй в очах,
Наче той вогонь пекельний.

Жаль їй втраченого часу,
Як були коханці кращі,
А тепер надолужати
Треба вартість хоч числом.

Поруч їхала вродлива,
Що не мала вже тих грецьких
Правих рисів, та була в ній
Кельтська жвавність і моторність.

То була Абунда²³⁰ фея,
Я пізнав її одразу
По солодкій тій усмішці,
По дурнім та щирім сміху!

Личко повне і рум'яне,
Мов малюнок майстра Грейце,²³¹
Ротик сердечком, одкритий,
І чудові білі зуби.

Вдягнена в блакитну сукню,
Що по вітру хвилювала; —
Навіть у найкращих мріях
Я плечей таких не бачив!

Мало я з вікна не плигнув,
Щоб її поцілувати!
І було б то дуже кепсько,
Бо скрутив би в'язи певно!

Ох! вона б лиш засміялась,
Коли б я в провалля кинувсь
І в крові упав до ніг їй...
Ох! я знаю сміх той добре!..

Хто ж та третя гарна жінка,
Що мені вразила серце?
Чи й вона була чортиця,
Як ті постаті обидві?

Чи то д'явол, чи то ангел,
Я не знаю. Бо з жінками
Не вгадаєш, де в них ангел
Одрізняється від чорта.

Вид палкий і помарнілий,
А в очах південні чари,
Шати пишні та коштовні,
Мов в казках Шехерезади.

Устонька немов гранати,
Вигнутий лілейний носик,
А гнучка, струнка постать,
Наче пальма та південна.

В неї кінь високий, білий,
Золоту його уздечку
Скороходи маври держать,
Що біжать біля княгині.

Справді, то була княгиня,
Іудейська цариця,
Ірода прекрасна жінка,
Що Хрестителя згубила.

То ж вона за гріх кривавий
Проклята; нічним привиддям
До страшного суду мусить
Їздити в охоті дикій.

На руках вона тримає
В мисі голову Івана,
Раз у раз її цілує,
Так, цілує у нестямі.

Бо вона любила Йвана, —
Сього в Біблії немає,
Та народний є переказ
Про кохання те криваве.

Зрозуміть інакше трудно
Дивну примху теї дами:
Хто з жінок бажати може
Голови свого нелюба?

Може, гнівлася трошки
На коханця, то й скарала;
Як побачила ж по тому
Любу голову на мисі,

Заридала і умерла
Від кохання й божевілля—
(Плеоназм! адже кохання
Все одно, що божевілля!).

І тепер у зграї дикій,
Завжди возить за собою
Тую голову криваву,—
Та з жіночим пустуванням

Підкида її угору
І сміється, мов дитина,
Кине, потім знов уловить
Дуже зручно, наче пилку.²³²

Як поз мене проїздила,
Глянула вона й кивнула
Так зальотно і жадобно,
Що мені зов'яло серце.

І хвилюючи в повітрі
Зграя тричі пролетіла,
Кожний раз мене вітало
Те привиддя чарівне.

І коли вже зграя зникла,
І замовк останній гомін,
Все мені палило мозок
Тее любее вітання.

Цілу ніч я потім кидавсь
Змучений, зовсім знебулий,
На солоні — бо перини
Не було в Ураки в хаті.

Все гадав я: що то значить
Те кивання таємниче?
Нащо глянула на мене
Любо так Іродіада?

XX

Сонце сходить, киди стріли
Золоті в тумани білі,
Що мов ранені червоні,
У блискучім світлі гинуть.

От настала перемога, —
День, неначе триумфатор,
Просіявши в повній славі,
Став на голову узгір'я.

Голосна сім'я пташина
Заспівала в скритих гніздах,
І здійнявся дух від зілля,
Наче з пахощів концерт.

Вкупі з раннею зорею
Ми з'явилися на долині,
І поки слідів ведмежих
Там розшукував Ласкаро,

Я старався час зайняти
Думками. Але з тих думок
Щось я хутко утомився,
Навіть трошки зажурився.

І з журби та втоми хутко
Я на мох м'який схилився
Там, під ясенем високим,
Де текло мале джерело.

Дивним плескотом джерело
Дивно так зачарувало
Розум мій, що з нього зникли
Всі гадки та думки разом.

В дикій тузі я запрагнув
Смерти, сну, чи божевілля,
Чи тих постатей коханих,
Що я в зграї духів бачив.

Ох ви, любії привидд,
Вас зоря прогнала рання,
Ви скажіть, куди ви скрились?
Де ви днюєте, скажіте?

Між руїнами старими,
Там де-небудь у Романьї²³³
(Певне там) Діана скрилась
Від Христа, денної влади.

Тільки в темряві півночі
Важиться вона гуляти,
І втішатись полюванням
В нехрещенім товаристві.

Та й Абунда, красна фея,
Теж боїться назареїв,
Цілий день вона проводить
У затишнім Авалуні.²³⁴

Острів той лежить далеко
В романтичнім тихім морі,
До його дістатись можна
На коні хіба крилатім.

Там нема причалу злидням,
Там не ходять пароходи
З тим нависним філістерством,
Що табаку вічно смалить.

І туди не долітає
Дзвін глухий, нудний, безсилий,
Тее бомкання сумнее,
Що таке противне феям.

Там, у radoщах безжурних,
В цвіті вічних молодощів,
Прожива весела пані,
Яснокудрая Абунда.

З соняшників сад у неї,
Сміючись, вона там ходить,
А за нею вслід веселий
Гурт заклятих паладинів.

Але ж ти, Иродіадо,
Де ти? Ох, я знаю тее!
Мертва ти й лежиш в могилі
В місті Єрушолаїмі.²³⁵

Цілий день сном мертвим, міцним
Спиш ти в гробі мармуровім!
Опівночі тебе будять
Кляск нагаїв, свист, гукання!

І летиш ти в дикій зграї
Край Абунді та Діані,
У веселім товаристві,
Що хреста і мук не любить.

От чудове товариство!
Як би хотів я з ним по ночах
Полювати! поруч тебе
Все б я був, Иродіадо!

Я тебе найбільш кохаю!
Більш над ту богиню грецьку
Більш над ту північну фею
Я люблю тебе, жидівко!

Так, люблю тебе! те знати
По тремтінню мого серця.
Будь коханою моєю,
Ти, красо Иродіадо!

Будь коханою моєю!
Кинь ту голову дурную
Вкупі з мискою, та краще
Спробуй ліпшої потрави.

Лицар я якраз для тебе,
Мало то мене обходить,
Що ти мертва і проклята —
Я не вірю в забубони.

Як там ще з моїм спасенням
Діло буде, та чи й сам я
До живих людей належу,
Я в тому зовсім не певний!

Лицарем твоїм я стану,
Cavalier-servente²³⁶ вірним.
Плащ носитиму і буду
Норови твої терпіти.

Буду їздити щоночі
Поруч тебе в дикій зграї,
Вкупі будем ми сміятись
З божевільних слів моїх.

Бавити тебе я буду
Уночі. — А вдень одразу
Зникне радість, я в сльозах
На твоїй могилі сяду.

Так, удень я буду плакати
На руїнах склепів царських,
Де коханої могила,
В місті Єрушолаїмі.

Там старі жиди запевне
Будуть думати, що я плачу
Над руїнами святині
Міста Єрушолаїма.

XXI

Аргонавти²³⁷ без човна,
Що по горах пішки лазять
І не руна золотого,
А з ведмедя шкури хочуть —

Ох! ми бідні сіромахи,
Ватажки новітніх часів,
Ні один поет класичний
Співом славить нас не буде!

А проте те і ми приймали
Тяжке лихо! що за дощ
Нас напав на тім верхівлі,
Де ні дерева, ні фіакра!

Мовби небо розірвалось,
Мов із цебра дощ полився!
Певне той Язон²³⁸ в Колхіді
Змочений не був ні разу.

«Парасоля! я дарую
Королів аж тридцять шість
За одного парасоля!»²³⁹ —
Я кричав, а дощ нас тюжив.

Змучені на смерть, лихії,
Мокрі наче ті собаки,
Пізно ми вночі вернулись
У високу хату відьми.

При яснім огні Урака
Там сиділа і чесала
Мопса грубого, гладкого,
Та вона його лишила

І дала обом нам раду.
Для мене послала ліжку,
Розв'язала еспадрілли,
Те узуття невигодне,

Помогла мені стягнути
Ще й одежу, що пристала
Вірно так до ніг і щільно,
Наче щира приязнь дурня.

«Шлафрок!²⁴⁰ тридцять шість царів
За сухий і теплий шлафрок!»²⁴¹
Я гукнув, — сорочка мокра
На мені аж парувала.

Я тремтів, зубами цокав,
Стоячи перед багаттям.
Заморочений вогнем
Хутко впав я на солому.

Спать не міг. Очима блимав
І дививсь на тую відьму,
Що сиділа при комінку
І розібраного сина

До грудей тулила. Тут же
Товстий мопс на задніх лапах
Стоячи, тримав зручненько
У передніх лапах горщик.

Брала з горщика Урака
Жир червоний і мастила
Свому сину груди й ребра
Терла шпарко, аж тремтіла.

Терла мастячи й співала
Стиха пісню колискову
Тонко так; при тому дивно
У печі тріщав огонь.

Наче труп, сухий та жовтий,
Син лежав на лоні в неї;
Мертві, широко розкриті,
Тмяні, смутні в нього очі.

Чи то справді він умерлий,
Тільки матері кохання
Та відьомські міцні чари
При житті його тримають?..

Сон дивний мов у гарячці!
Я безсилий, обважнілий,
Почуття ж при тім дражненні
І не сплять і мучать жахом.

Як душив мене в тій хаті
Дух від зілля! Я все думав,
Голову сушив, де чув я
Пах такий? Даремне думав.

Як той вітру плач в каміні
Поривав мене! мов стогін
Грішних душ без покаяння—
По знаку мені той стогін.

Та найгірш мене дражнили
Ті набиті клоччям птахи,
Що над ліжком на полиці
В головах в мене стояли.

Тихо, страшно ворушили
Крилами і нахилились,
Все дзьобами і кивали
Наче довгими носами.

Ах! де я носи такії
Бачив? В Гамбургу, здається,
Чи на вулицях франкфуртських?
Спогад прикро-невиразний!

Врешті я зовсім знемігся
І тоді замість безсонних
Мрій непевних обгорнув
Сон мене міцний, здоровий.

І мені приснилось, наче
З хати раптом стала сала,
В ній високої колонни
Та блискучі жірандолі.

Невидимії музики
Грали там з «Robert le Diable»²⁴²
Соромні танки черниць,
Сам один я похожав там.

Аж зненацька розчинились
Двері широко, й вступили
Урочистою ходою
Надзвичайно дивні гості.

Все ведмеді та привиддя!
Всяк ведмідь на задніх лапах
Виступаючи, провадив
Марище в смертельній шаті.

Отакі хороші пари
Стали вальця витинати
Скрізь по залі. Вид цікавий!
Страх і сміх було дивитись!

Бо ведмеді нерухмані
Аж потіли, щоб поспіти
Так як ті привиддя білі
Що кружляли прудко й легко.

Без спочивку метушились
Тії звірі бідолашні,
А сопли, аж заглушали
Баса грубого в оркестрі.

Часом штовхалися пари
І тоді ведмідь привиддю
Неуважному давав
Виспятка ногою в спину.

В заметні бувало часом
Що ведмідь зривав намітку
З голови своєї пари;
Раптом череп одкривався.

Коли се втяли дрібніше
Гучні сурми та цимбали,
Загриміли бубни дужче,
Почався галопад.²⁴³

Та мені се не доснилось, —
Бо якийсь ведмідь незграба
Наступив мені на ногу,
Тут я скрикнув і прокинувся.

XXII

Феб, у сонцевім візочку
Поганяв огнистих коней,
І якраз до половини
Свій небесний шлях проїхав, —

Я ж лежав у сні і мріяв
Про ведмедів та привиддів,
Що спліталися химерно
В неподобні арабески.

У полудні я прокинувся,
І побачив що я сам.
Господиня і Ласкаро
Рано вибрались на влови.

У хатині зоставався
Тільки мопс. Перед багаттям
Він стояв над казаном
І тримав у лапах ложку.

Знати, вивчений був добре,
Не давать збігати юшці,
А мішать її хутенько
І чистенько шумувати.

Чи й мене зачарували?
Чи мені гарячка й досі
Палить мозок? Власним вухам
Я не вірю, — мопс говорить!

Так, говорить, ще так мило
Закида по швабськи; стиха,
Мов затоплений у думах
Та у мріях, промовля він:

«Ох, поет я бідний швабський!
На чужині мушу з туги
Пропадать заклятим мопсом
Над відьомським казаном.

Ох, яке гидке злочинство
Тії чари! як трагічно
Доля склалась: людське серце
Я ношу в собачій шкурі!

Ох, коли б же був я дома,
При товаришах коханих!
Не лихі то ворожбіти,
Не чарують бо нікого.

Ох, коли б же був я дома,
Там Карл Майер,²⁴⁴ там і любі,
Рідні, жовті пташенята,
Там же добра юшка з м'ясом!

«А тепер я гину з жалю...
Та, коли б хоч дим побачить,
Що встає понад Штуккертом²⁴⁵
В час, як локшину там варять!»

Вчув я те—і жаль глибокий
Обгорнув мене; я хутко
Скочив з ліжка, при каміні
Сів і мовив чуле слово:

«О співець, як ти попався
У відьомську хатину?
За що так немилосердно
Ти обернутий в собаку?»

Тут він радісно покликнув:
«Отже, значить не француз ви?
Німець ви, і зрозуміли
Мій самотній монолог?»

«Ох, земляче, от в чім лихо:
Келле, радця при посольстві,²⁴⁶
Як в шинку при люльці й пиві,
Вів дискусію зо мною,

Кожний раз звертав на тему,
Що культура дістається
Лиш в мандрівках, що і сам він
В чужині її набрався!

Я тоді й собі наважив
Трохи ноги розімняти,
І, як Келле, щонайтонших
Світських звичаїв набратись.

Попрощався з рідним краєм,
І культури здобувати
Я подався в Пірінеї,
До Ураки в сюю хату.

Дав мені листа до неї
Юстін Кернер,²⁴⁷ я ж не думав,
Що мій друг до тої відьми
Мав відносини інтимні.

Прийняла мене Урака
Приязно, та хутко з жахом
Я побачив, як та приязнь
На палку жагу змінилась.

Так, стидка бридка загара
Спалахнула я грудях в'ялих
У розпустної нікчеми,
Спокусить мене хотіла.

«Я ж благав її: мадам,
Ох, простіть, я не фрівольний
Гетеанець,²⁴⁸ я належу
До моїх поетів швабських.

«Наша Муза есть моральність,
Має товсті шкуратяні
Ногавиці. Не робіте
Замаху на мою цноту!

Хто з поетів має розум,
Хто фантазію. Хто тільки
Стиль палкий, але моральність
Маєм ми, поети швабські.

«Се ж бо наш єдиний скарб!
Не беріть його, — моральний,
Релігійний плащ убогий
Наготу мою вкриває!

«Так я мовив; іронічно
Усміхнулась жінка, потім
З омели взяла гіллячку
І мене торкнула нею.

Зараз я почув холодне
Прикре почуття, неначе
Шкуру гусячу на тілі.
Та не гусячая шкура

То була, а шерсть собача.
В ту нещасную годину
Я зовсім перемінився,
І, як бачите, я мопс!»

Неборак! Він вголос хлипнув
І не зміг провадити далі,
Він ридав так тяжко, гірко,
Мало слізьми не розлився.

«Слухайте! сказав я з жалем,
Чи б не міг я з вас собачу
Шкуру скинути й вернути
Вас поезії і людям?»

Тут здійняв він безнадійно,
Розпачливо вгору лапи
І з зітханням та стогнанням
Так промовив він нарешті:

«До страшного суду мушу
В шкурі мопсячій сидіти,
Якщо дівчина велична
Не розіб'є лютих чарів:

«Так, лиш дівчина невинна,
Що не мала чоловіка,
Визволить мене, як тільки
Вірно сповнить сю умову:

«Чиста дівчина та мусить
В ніч Сильвестрову читати
Вірші Пфіцера Густава,²⁴⁹
Дочитати — й не заснути!

Якщо зможе при читанні
Не стулить очей невинних —
Зникнуть чари, і зітхну я,
Як людина, не як мопс!»

«Ох!» — я мовив, — «коли так
Я не можу взятъ на себе
Визволення; перш усього
Я не дівчина невинна,

А удруге — ще тим більше —
Я не в стані прочитати
Вірші Пфіцера Густава
І при тому не заснути!»

[В ПЕРВІСТНОМУ СПИСКУ
ТУТ СТОЇТЬ НАСТУПНА ГЛАВА:]

Сам задуманий сидів я
При огні в відьомській хаті
Біля мене мопс моральний
Все мішав у казані.

Чи то голод, чи цікавість?
Тільки взяв я врешті ложку
В нього з лап і в казані
Вилонив шматочок м'яса.

То було велике серце,
Смачне, зварене чудово;
Та не встиг його я з'їсти,
Як почув десь близько голос:

«Ой, німецькая прожера!
Серце злодія жереш ти
Що повішений в Толозі!²⁵⁰
Можна ж бути таким пажерним!»

Сее слово крикнув шуляк
З-поміж птиць набитих клоччям,
І за ним всі заячали
Хором: «Прожир ти німецький!»

Той, хто з'їсть злодійське серце,
Розуміє все пташине
Щебетання й свист; я власне
Тут дізнав, що тому правда.

Бо від того часу став я
Всі пташині мови знати,
Розумію навіть мертві
Всі набиті діалекти.

Щось в вікно застукотіло,
Я побіг, щоб відчинити.
Семеро великих круків
Крізь вікно влетіли в хату.

Стали зараз при багатті
Гріти кігті, у нестямі
Крилами заворушили,
Крячучи проклони різні.

Надто тяжко виклинали
Все Мендізабеля жида,
Що монастирі закрив,
Їхні давні любі гнізда.

Поспитали в мене шлях
До Monacho Monachorum.²⁵¹
«Вліво, вліво, вбік, — сказав я, —
Мій поклон отцю Йозефу!»

Але чорні емігранти
Не барились при багатті,
Хутко вилетіли знову
Крізь одчинене вікно.

Тут крилаті різних сортів
Почали перелітати.
Хата стала, мов вітальня
Задля птахів подорожніх.

Скільки лебедів та буцлів,
Розмаїті сови, — сії
Нарікали на негоду,
Атеїзм та світло сонця.

В товаристві двох гусей,
Що були мов компаньйонки
І в літанні помагали,
Пелікан слабий прилинув.

Груди ранені погрів він,
Глянув з мукою й призирством
На совиную породу
У вікно знов геть полинув.

Скільки голубів примчали
До вогню, побуркотали,
Посміялись, відпочили
Подалися знов в дорогу.

Врешті удод прилетів,
Шкутильгає, підлітає,
Засміявся та до мене:
«Чи пізнав Гут-Гута друга?»

Сам тоді я засміявся,
Справді, був то друг мій Гут-Гут,
Півтретя вже тисяч років
Кабінеткур'єром був він,

І премудрий Соломон
Посилав із ним депеші
До своєї Балькаизи,
Теї савської цариці.

Палко він кохав вродливу,
Чув, що гарна надзвичайне;
В неї в мислях був премудрий,
Що по всій землі був славний.

Щоб дотепність показати
Загадки вони писали
І з депешами такими
Гут-Гут біг через пустиню.

Врешті втомлена цариця
Прибула в Єрушолаїм,
Зашарілась і в обійми
Кинулась до Соломона.

Він притис її до серця
Й мовив: «Загадка найбільша,
Любко мила, то — кохання...
Не розгадуймо ж її!»

Так-то Гут-Гут, давня птиця,
Приязно признавсь до мене
В зачарованій вітальні,
В хатці, де жила Урака.

Птах старий! і не змінився
Він зовсім. І так поважно,
Мов *tourpet*,²⁵² на голові
Все стримів гребінчик з пір'я.

Закладав на ногу ногу,
Як і перш, і балакучий
Був, як перш; мене він бавив
Розповідками двірськими.

Розповів мені наново
Те, що вже поет арабський
Нам казав, — як Соломон
Смерти ангела подужав.

І живим зоставсь — нескертний.
Він живе у Джінністані²⁵³
І над духами панує
Повновладним королем.

«І цариця Балькаіза, —
Мовив Гут-Гут, — теж живая,
Талісман життя є в неї,
Що колись їй дав коханець.

В горах Місячних, далеко
В Ефіопії цариця,
Та відносин не порвала
Із премудрим Соломоном.

«Хоч пристарілись обое,
Прохолили, все ж провадять
Листування і як перше,
Загадки пересилають.

«І радіє Балькаіза
Мов дитина, якщо владарь
Загадки не відгадає,
Попомучившись даремне;

«З милим посміхом цариця
Запевняє, що з літами
Цар на голову став слабший,
Зве його «лінюх» та «Шеллінг».

Отже, й царь послав недавно
Розкусить горішок твердий
Любій подрузі, послав їй
Через мене се питання:

«Хто найбільшая падлюка
Межи всіх падлюк німецьких,
Що живуть по всіх німецьких
Тридцяти шести країнах?»

«Сто іменнів подавала
У листах йому цариця;
Царь одписує щораз їй:
«Любко, то ще не найбільша!»

Дуже прикро то цариці!
Хоч уже її посланці
Всю Німеччину сходили,
Та відповідь все за нею.

«Тільки що яку падлюку
Проклямує за найбільшу,
Соломон одпише зараз:
«Любко, я ще більшу знаю!»

Як почув я те, сказав я:
«Любий друже, Балькаіза
Довго буде ще шукати,
Хто падлючих лаврів гідний.

(Там, у любім ріднім краю,
Стан падлючий поступає,
Конкурс надто вже великий
На брудний вінець лавровий.

Вчора думав я, що той-го
Вже найбільшая падлюка,
А сьогодні він здається
Лиш падлючкою при комусь.

Може, хутко де в газеті
Ще нова архипадлюка
Нам об'явиться, що навіть
Инших всіх переподлить)».

XXIII

От з відьомської оселі
Знов ми сходимо в долину;
Ми ступаємо ногами
Знов на позитивний ґрунт.

Гетьте, марища! привиддя!
Хворі сни! нічні мрії!
Мусим ми тепер розумно
Атта Троллем знов зайнятись.

В логові укупі з дітьми
Ліг старий, він спить глибоко
І мов праведник, хропе.
Ось прокинувся, позіхає.

Одноух сидить край нього
І потилицю скребе все,
Мов поет, що рифми ловить;
Ще й на лапах він скандує.

Ще лежать там близько батька
Маячливі та невинні
Лілії четвероногі,
Любі дочки Атта Тролля.

Що ж за думоньки кохані
Процвітають в чистих душах
Тих біленьких ведмедівен?
Очі в них од сліз вільготні.

А найбільше наймолодша
Неспокійна. В неї серце
Мов свербить від щастя, знати
Чує владу Купідона.

Так, стріла божка малого
Через шкуру їй проникла,
Як «його» вона узріла;
Боже! милий той — людина!

І зовуть його Шнапганський.
У великім одступленні
Він пробіг поз неї ранком
Утікаючи у гори.

Жаль його — вражає жінку!
Наш герой мав на обличчі
Жаль фінансовий, як завжди,
Блідий смуток, темний клопіт.

Вся його військова каса, —
Двадцять два тих зільбер грошів,
Що в Іспанію приніс він, —
Вся зосталась в Еспартеро.²⁵⁴

І дзигар пропав навіки!
Він лишився в Пампелуні²⁵⁵
У заставі. Був то спадок,
Срібла щирого самого.

Він втікав зо всієї сили.
Та втікавши, несвідомо,
Виграв він ще кращу справу,
Бо завоював він — серце!

Ворога вона кохає!
О, нещасна ведмедівна!
Якби взнав про тебе батько,
Тяжко, люто заревів би.

Мов старий той Одоардо,
Що Емілію Галотті
Заколов у гніві гордім,²⁵⁶
Тож так само й Атта Тролль

Краще смерть дочці завдав би,
Задушив би в лапах власних,
Аніж мав би сам позволить
Їй в обійми принця впасти!

Але він в сю мить лагідний,
І немає він бажання
Поломити гарну рожу,
Поки буря не зломила.²⁵⁷

Атта Тролль лежить лагідний
У печері межі своїми.
Вже він чує смертний подих,
Думка лине в інший світ.

«Діти! він зітха, і сльози
Капають з очей великих. —
«Діти! вже мій шлях наземний
Скінчений, я вас покину.

Я сьогодні у полудні
Бачив сон, значіння повний.
Духом я пізнав солодке
Причуття близької смерти.

Я не вірю в забубони
І в дурниці — та є речі
Межи небом і землею,
Що й змисленник не збагне.

Дунав я про світ, про долю,
Позіхав, а там заснув.
І приснилось, мов лежу я
Попід деревом високим.

З віття дерева рясного
Капав білий мед і падав
У мою розкрити пащу,
Я вживав солодку втіху.

Мій щасливий погляд бачив
Угорі на верховітті
Сім маленьких ведмежаток,
Що стрибали по гіллячках.

Ніжні, зграбні створіння,
Шкурка мов квіт рожевий
Червоніла, щось на плечах
Мріло мов шовкові крильця.

Так, шовкові крильця мали
Ті ведмедики червоні,
Голос був у них надземний
І виводив наче флейта!

Заспівали, й похолола
В мене шкура, та із шкури
Вирвалась душа, мов племінь,
І знялась пресвітла в небо».

Атта Тролль казав тремтячим,
М'яким, хрюкаючим тоном.
І замовк на мить у тузі...
Але раптом в нього вуха

Насторожилися якомсь,
З ложа шпарко він схопився,
Затремтів, ревнув утішно:
«Діти! чуєте сі гуки?

Чи ж не матерній то голос,
Любий голос? О, я добре
Знаю рев моєї Мумми!
Мумма, Мумма! чорна Мумма!»

І з тим словом Атта Тролль
Кинувсь мов несамовитий,
З логова на згубу наглу!
Ох, він кинувся на смерть!

XXIV

На долині Ронсевальській
На тім самім згубнім місці,
Де небіж Caroli Magni²⁵⁸
Душу Богові оддав,

Там поліг і Атта Тролль
Від засади, мов той лицар,
Що його лицарський Юда,
Ганелон із Майнця,²⁵⁹ зрадив.

Ох! найкраще ведмеже
Почуття, любов подружню,
Ужила Урака злая
Для згубливої омани:

Мумми чорної ревіння
Удала так натурально,
Що привабила із ями
Затишної Атта Тролля.

Він летів, немов на крилах,
По долині, часом ніжно
Він обнюхував каміння,
Дунав, — там сховалась Мумма.

Ох! сховався там Ласкаро
Із рушницею; він стрілив
Просто в серце повне втіхи —
Кров струмочком полилася.

Троль кивнув ще головою
Скільки раз, а потім кинувсь,
Застогнав, стинувся страшно—
«Мумма!» і зітхнув в останнє.

Так поліг герой величний,
Так умер він. Та немертним
По сконанні він повстане
В співі славному поета.

Він воскресне в тому співі,
Тая слава колосальна
На четверстопнім вірші
Буде високо стояти.

У Валгаллі²⁶⁰ хтось то певне
Пам'ятник йому поставить
І на ньому у такому
Лapidарнім стилі напис:

«Атта Троль, звір тенденційний;
«В вірі твердий; в шлюбi щирий;
«Був під впливом духа часу,
«Щиро дикий санкюлот.²⁶¹

Танцював він зле та чулість
У кудлатих грудях мавший;
За життя смердів почасти;
Недотепний, але щирий!»

XXV

Тридцять три старії жінки,
Всі повбирані в червоні
Капюшони давніх басків,
Біля царини стояли.

І одна з них, мов Дебора,²⁶²
Танцювала з тамбуріном²⁶³
І Ласкаро вихваляла,
Що забив ведмедя злого.

Четверо людей здорових
Несли вбитого ведмедя
Тріумфально; він на кріслі
Був посаджений, мов хворий.

А за ним, неначе родич
Мерлого, ішов Ласкаро,
А Урака всіх вітала,
Хоть збентежена дуже.

Річ держав помічник мера,
Перед ратушею ставши,
Як проходив гурт повз нього,
Наказав він там чимало:

Так, наприклад, о розвитку
Мореходства, теж о пресі,
О питанні буряковім,
О партійній лютій гідрі;

Спогадавши всі заслуги
Короля Луї Філіппа,²⁶⁴
Річ звернув він на ведмедя
Й на одважного Ласкаро.

«Ти, Ласкаро!» — крикнув речник
І при тому піт обтер він
Геть з чола трьохбарвним шарфом, —
«Ти, Ласкаро! ти, Ласкаро!

Ти французів і гішпанців
Визволив від Атта Тролля,
Ти обох країн герою,
Лафайете²⁶⁵ пірінейський!»

Як же вислухав Ласкаро
Ту хвалу офіціальну,
Злегка він всміхнувся радо
І від втіхи зчервонівся,

Річ уривчасту він зняв,
Заплітаючись у мові,
Склав він дяку невиразну
За велику честь, велику!

З дивом кожний тут поглянув
На нечуваний сей вчинок,
Таємничо і трівожно
Всі баби зашепотіли:

«Глянь, Ласкаро засміявся!
«Глянь, Ласкаро зчервонівся!
«Глянь, Ласкаро обізвався!
«Він, сей мертвий син відьомський!..»

Того ж дня таки обдерли
Атта Тролля й продавали
З нього шкуру. За сто франків
Сторгував її кушнір,

Виробив її напрочуд,
Дав червону лямівку,
І продав її він знову
За подвійну ціну иншим.

З третіх рук її Жюльетта
Здобула і положила
В себе в спальні у Парижі
Перед ліжком, наче килим.

О, як часто я босоніж
Уночі стояв на темнім
Покритті земнім героя,
Чорній шкурі з Атта Тролля!

І тоді в глибокім смутку
Шіллера слова я думав:
«Хто повік не вмере у пісні,
Той в житті загинуть мусить!»²⁶⁶

XXVI

Як же Мумма? Ох, і Мумма
Жінка теж! її імення —
Нетривалість! всі жінки
Не тривкіш від порцеляни.

Як славетною дружину
В неї доля одібрала, —
З жалю Мумма не умерла,
Не загинула від туги.

Навпаки, життям веселим
Утішалась, танцювала,
Як і перше, при громаді,
Слави марної шукала.

І становище поважне,
Забезпечення про старість
Здобула собі нарешті
У Jardin des Plantes²⁶⁷ в Парижі.

Того тижня у неділю
Я водив туди Жюльетту,
Показав їй там натуру,
Різні звірі та рослини,

І жирафу, й кедр ліванський,
І верблюда дромадера,²⁶⁸
Золотих фазанів, зебру.
Так провадячи розмову,

Ми вкінці застановились
Край окопаної ями,
Де ведмеді проживали —
Боже правий, що я вглядів!

Кремезний ведмідь пустині
Із Сибіру, сніжно-білий,
Надто любе залицання
До ведмедиці провадив.

І ведмедиця та — Мумма!
Атта Троллева дружина!
Я пізнав її по ніжнім
І вільготнім блиску в очах.

Так, вона! дочка полудня,
Чорна Мумма! тая Мумма
З москалем живе в приязні,
З диким варваром північним!²⁶⁹

Приступив до нас тут негр,
Зуби скалячи, промовив:
«Що є кращого на погляд,
Ніж оця кохана пара?»

Я відмовив: «З ким се тута
Маю честь я говорити?»
Він здивований покликнув:
«Чи ж мене ви не пізнали?»

«Я ж той самий мурин князь!
Грав на бубні в Фрейліграта.
Кепський був то час, я в німцях
Нотував себе самітним.

Але тут, де я служу
Вартовим, де я ростини
Рідних тропіків знаходжу,
Де я лева й тигра бачу, —

Тут мені на серці легше,
Ніж на ярмарках німецьких,
Де щодня я бив у бубон,
А харчі лихі мав дуже.

Взяв недавно я русяву
Куховарочку з Ельзасу.
І тепер в її обіймах
Я зовсім як в себе дома!

Як погляну їй на ноги,
То згадаю любих слонів.
А в її французькій мові
Чую рідну чорну мову.

Коли жінка розкрититься,
Я спогадую той бубон,
Що убраний черепами;
Він страшив гадюк і левів.

В ясні ночі жінка плаче
Чуло так мов крокоділ,
Що із теплих вод зринає,
Щоб зажити прохолоди.

Вже ж вона мене й годує!
Одгодовує! Я з давнім,
Африканським апетітом,
Як над Нігером, жеру!

Я собі живіт кругленький
Вже відпас. Він з-під сорочки
Вигляда, мов чорний місяць,
Що виходить з білих хмар».

XXVII

(До АВГУСТА ФАРНГАГЕНА ФОН ЕНЗЕ)²⁷⁰

«Майстре Людвігу,²⁷¹ на Бога!
Де се ви таку дурницю
Вискіпали?» — сі слова
Крикнув кардинал d'Este,

Прочитавши ту поему
Про безумного Роланда,
Що велебності його
Присвятить смів Аріосто.

Так, Фарнгаген, друже давній,
На устах твоїх, я бачу,
Теж тремтять слова ті самі
І той самий тонкий усміх.

Часто ти в житті смієшся!
Але може що й поважно
Зморщиш ти чоло високе,
І прокинеться той спогад:

«Чи не мрії се лунають
Молоді, що бачив я —
Й Шаміссо, й Фуке, й Брентано²⁷²
В ночі місячні блакитні?

Чи не дзвін лунає тихий
В самотній, лісній каплиці?
Чи не дзвонять теж дзвіночки
На знайомій шапці блазня?

Любі хори солов'їні
Бас ведмежий заглушає,
Злий, глухий, та він змінився
Хутко шептинням духів.

Дурість мудрі міни строїть!
Мудрість раптом губить глузд!
Смертний стогін тут зненацька
Переходить в сміх веселий!..»

Так, мій друже, все то гуки
З часу мрій давно минулих;
Та новітні трелі часто
Пробігають в давнім співі.

Ти в моїй свавольній пісні
Вчуеш де-не-де несмілість...
Я ласкавості твоїй
Поручаю сю поему!

Ох, се, може, вже остання
Вільна пісня романтична!
Серед крику, чвар, пожару
Смутно спів сей пролунає.

Інші часи, інші птахи!
Інші птахи, інші співи!
Як гвалтують, наче гуси
Ті, що Рим відрятували.

Як щебечуть! гороб'ята,
Свічечки лойові в лапках,
А надулись, мов орли,
Що разносять грім Зевесів!

Як буркочуть! голубочки,
Щастям ситі, хочуть лиха,
І тепера не Венерин,
А Беллонин²⁷³ повоз тягнуть!

Як гудуть, — земля дріжить!
Се тепер весна народів, —
Колосальній хрущі
Загули несамовито.

Инші часи, инші птахи!
Инші птахи, инші співи!
Може б я їх і вподобав,
Якби мав я інші вуха!

Джакомо Леонарді

ДО ТЕБЕ, ІТАЛІЄ

(Уривок)

Стороно рідна!²⁷⁴ бачу ті арки,²⁷⁵ ті стіни,
Бачу колонни, гробниці і вежі самотні
Прадідів наших славутніх,
Слави їх тільки не бачу,
Лаврів не бачу і зброї, не бачу придбання
Наших батьків стародавніх. Тепер—
З непокритим чолом сидиш ти і груди твої непокриті.²⁷⁶
Леле! Страшні які рани!
Тіло блідеє, тільки кров червоніє! о тяжко дивитись
Жінко вродлива на тебе! волаю до світа,
До неба питаю: скажіте, скажіте,
Хто їй завдав сее лихо? Найгірша недоля,
Що її руки закуті в тяжкі кайдани;
Так, розпустивши волосся, нічим не покрита
Сидить вона долі забута і в розпачі лютім,
Вид свій ховає
Межи колінами, й плаче
Плач, більш нічого тобі не зосталось,
Італіє рідна,
Ти, що родилась, аби панува...

Адам Міцкевич

З ПОЕМИ

«КОНРАД ВАЛЕНРОД»

Вілія, що наші струмочки приймає, —
Дно золотее, личко блакитнее має;
Гарна Литвинка, що бере в ній воду, —
Серцем чистійша, красшу має вроду.

Вілія в милій Ковеньській долині
Серед тюльпанів та нарцисів плине;
У ніг Литвинки весь цвіт молоданів²⁷⁷
Од рож краснійшій та од туліпанів!

Вілія гордить долини квітками, —
Німана шукає, коханця свого;
Литвинці нудно поміж Литвинами,
Бо покохала юнака чужого...

Німен в раптові ухопить обійми,
Несе на скелі та дикі простори,
В лоно холодне свою любу прийме
І гинуть разом у глибокім морі!

Отак чужинець і тебе ухопить
З рідного долу Литовинку бідну!
Хвиля забутя і тебе потопить, —
Але смутнійшу, але безрідну!

Ні серце, ні хвиля ради не приймає:
Дівчина любить, а Вілія плине...
Вілія влюбім Німені зникає,
Дівчина в вежі пустельничій гине!

Віктор Гюґо

«ЛАГІДНІ ПОЕТИ, СПІВАЙТЕ!..»

Лагідні поети, співайте! в гніздечку, у листі,
До вас і на заході літ
Всміхається ранок і кучері сиві в злотисті
Зміняє вам Музин привіт!²⁷⁸

Поет — се той спів, що до слуху нам лине й чарує,
Життя його — промінь; малим
Його, мов Платона малого і пчілка цілує;
Мов Анакреон²⁷⁹ він старим.

Поети! живіте, кохайте, плещіте крилами,
Сіяйте в затишку своїм!
Бо щастя провадить свій бенкет одвічний із вами.
Коли ж ви зближаєтесь з ним,
З тим гордим хаосом повстаннів; страшні там, суворі
І темні провалля без дна,
Верхів'я усі там, неначе голготської гори.²⁸⁰

Зречіцця блакитного дня!
Зречіцця своєї розкоші! зречіцця кохання,
Щоб серцем величними будь!
Ставайте до більшого бою, на більше страждання,
Щоб більш перемоги почуть!

Рід людський вже тисячі літ на собі ніс кайдани,
Підвів же тепер він чоло,
Повстав і помстився за давні обр'язи і рани,
Помстився за давнее зло.

Поважній бути повинні, потужні, суворі
Як в бій той вступаєте ви.
Пташками есте; тоді не летіть в ті простори;²⁸¹
Як ні, — будьте сильні леви!

СІРÓМА

(З Віктора Гюґо «Les pauvres gens»)

Посвята моемулюбому
і вельми поважаному дядькові Михайлові.

I

Ніч. Зачинена добре убога хатина.
В хаті темно зовсім, бо вже пізня година, —
Тільки мріється, наче б у чорній тіні...
Висить мокра рибальська сіть при стіні;
У далекому закутку мисник видніє,
А на йому убоге начиння ясніє;
Ліжко видко й заслони спадають над ним,
Біля його постіль на помості старим, —
П'ять маленьких діток сплять, в кубелечку наче.
У печі блима вогник, і світло тремтяче
Червоніть темну стелю. Склонившись, бліда,
Жінка молиться, й думку турботну гада.
То їх мати. Сама. Надворі десь, ревучи,
Вітру, небові, ночі, туманові, кручі
Кида чорне ридання страшний Океан.²⁸²

II

Чоловік десь на морі. Він в бурю, в туман
Йде на герець затято: рибалка він зроду!
Він пливе, не зважає на дощ, на негоду,
Бо голодні дітки. Віплив, — тёмно було,
Сходи в пристані море зовсім залило.

Править сам він човном на чотири вітрила.
Жінка вдома лишилась, старе дещо шила,
Потім невід справляла, робила гачки,
Приставляла в печі до багаття горшки,
Потім Богу молилась, як діток приспала. —
Він самотний, (а хвиля щораз набігала).
Він пливе, — по безодні понурій, — скрізь тьма...
Тяжкий хліб! холод, ніч; ні зоринки нема.
Між валів навісних, там де хвилі мов гори,
Місце єсть дуже рибне в безмірному морі.
Місце темне, рухливе, непевне, страшне,
Та вже срібная риба його не мине.
Невеличке воно, — двічі більше ніж хата, —
Ніч осіння на дощ та тумани багата!
Щоб знайти тее місце в пустелі хибкій,
Пильнують треба хвилю і вітер швидкий.
О, він мусить тепер пильнують при демені!
Край човна повзуть хвилі, ті п'явки зелені;
Котить чорна безодня безмірні валі,
І від жаху всі снасті в човні загули.
Він на морі студенім Жанні¹ споминає,
А Жанні его кличе і плаче; стриває
Думка думку у тьмі. Думки — серця пташкі!

III

Вона молиться. Скиглять так прикро чайки,
Мов на сміх... Їй каміння підводні здаються
В океані лихим... Мрії тяжкі снуються
В її думці: рибалки по морі плывуть,
Розлютовані хвилі їх кидають, б'ють...

¹ Власне Jeanni а не Jeanne стоїть у В. Гюго. Видно, автор нарешне вживає бретанську форму сего ймення, щоб показати, в якій стороні ведеться дія. Отже, вважаю себе не вправі змінити провінціалізма В. Гюго...

А байдужний дзиг'ар б'є, мов кров тая в жилі,—
Кида в вічність таємную, хвиля по хвилі,
Дóби, дні; то весна, то зіма настава;
Кожний стук той в безмірних світах відкрива
Людям, — зграї шулік і голубок, — без впину
То колиску одним, то другім домовину...

Вона дума-гадає, — ох, злидні які!
Ходять босі і літо і зіму діткі.
Опріч ячшого хліба нічого немає.
Боже! вітер, як міх той ковальський бурхає!
Берег наче ковадло, лунає, мигтять
Зорі в чорному там урагані, летять,
Мов над óгнищем искор рої. В сій годині
Північ, мов танцюристка в едвabній личині,
Скаче, світить очима, регоче й гуде.
Північ мовби таємний розбійник іде, —
Чóло вкрите дощем, вітром, бурею-млою, —
Схопить бідну тремтячу людину рукою,
Брязне раптом об скелю, об бéскид страшний.
Лéле! хвиля тлуміть крик рибалки гучній.
Чує бідний рибалка, — човén потопає;
Тьма й безодня — розкриті... і він споминає
Свій причál і у прóмінні беріг рідній!..
Серце темне, як ніч. Думок рій тих сумний
Її мучить. Тремтить вона й плаче...

IV

О, бідні

Ви, рибальські жінки! страх сказати: «всі рідні,
Батько, милий, браті і сині, вся любов,
Все в хаóсі тому!.. серце, тіло і кров!»
Боже! хвилям віддатись, — то звірям віддатись.
Ох! ті ж любії мусять на хвилях гоїдатись!
Син матрос там і батько керманіч пливе,
А у сурму гра вітер над ними, реве,

Розвіва свою довгую, буйну чуприну...
Вона в розпачі; може, у сюю годину!
Що там з ними, — ніхто про те певне не зна;
Вони мусять бороться з тим морем без дна,
Навкруги їх темнота, і зорі не сяють,
Вони ж дошки й вітрила шматок тільки мають!
Гірка доля! на берег потім вибігать, —
Хвиля рине, — «віддай їх!» на неї гукать.
Леле! що ж відповість на те тяжкеє горе,
Безпросвітнее, вічно турботнее море?..

Ще смутніша — Жанні. Чоловік її — сам!
В ніч лиху, мов під смертним страшнім покриттям!
Безпомічний, діткі ще маленькі... О, мати!
Кажеш: «дітки малі, батько сам!» Що казати!
Як зростуть, будуть вкупі з отцем при веслі, —
Скажеш, плачучи: «Ох! чом вони не малі!»

V

Плащ бере вона й світло. — «Час глянуть надворі,
Чи вертається він, чи не тихше на морі;
Чи світає, чи ясно маяк той блищить.
В путь!» — і вийшла. Вітрець іще ранній мовчить,
Ще не віє. Нічого ніде. Тьма на морі.
Не біліє ще й смужка в далекім просторі.
Найчорніше на світі — се дощ світовій.
День непевний, тремтячий встає, боязкій.
Мов дитина, зоря, нарождаючись, плаче.

Йде вона. Ще не світиться світло тремтяче
По хатах. Коли раптом, шукаючи шлях,
Вона вздріла сумне, мов живе щось. В очах
Перед нею хатина похилая стала.
Ні вогню в ній, ні світла. І буря хитала
Двері. Стріха на стінах старезних тряслась,

І солома злидénна од вітру вилась,
Наче річка руда, каламутна, широка.
«А! то ж тут живе та вдова одинока,
Що, казав чоловік мій, слаба й не встава.
Дай одвідаю, як там вона пробува».
Жінка стукає в двері і слуха; немає
Ані гуку. Жанні морський вітер проймає.
«То ж недужа! а діти! десь хліба нема!
Двое їх, — так вона ж удовиця, сама!»
Стука ще. «Гей, сусідко!» — уголос гукає.
В хаті тихо, як перше. «Ох, Боже!» — мовляє:
«Вже ж і спить! доки маю на неї гукать?»
На сей раз, — наче мала б вони почувать
Якусь жалість таємную, — двері сумнії
Відчинилися тихо в темноті самії.

VI

Увійшла. Освітилася хата німа,
Що стояла над морем шумлівим сама.
Мов крізь сито, крізь стелю вода протікала.

У кутку якась постать страшлива лежала;
Нерухомая навznak лежала вона,
Боса, око тьмяне, вся подоба страшна;
Труп; — колись була мати і дужа, й щаслива.
Се голодної смерті мара розпачліва;
От що робить з людей боротьба та тяжка!
На солону відкинулась мертва рука
І звисає холодна, важка, посиніла.
Мов від жаху вуста свої мертва відкрила, —
То ж душа, вилітаючи з тіла того,
Смертний видала крик; чула вічність його.

Близько ліжка своєї померлої неньки
І дівчатко й хлоп'яточко, дітки маленькі,

Усміхаючись, спали в колиці удвох.
Мати, чуючи смерть, їх укрила обох:
Ноги вкрила плащем; хвартушиною тіло;
Вже саму її смертною тінню покрило, —
Хай не чують вони, як зникає тепло.
Похолоне вона, — їм щоб тепло було!

VII

Тихо сонних двойко́ у колиці гойдалось,
Ясне чо́ло і тихе диха́ння. Здавалось,
Що не збудить ніщо́ тих сиріток зо сна,
Навіть суду останнього сурма гучна́.
Бо той суд не страшний для того, хто невинний.
А надворі, неначе потоп, дощ невпінний.
Вітер віє крізь стелю і ллється вода,
Часом крапля на мертвеє чо́ло спада,
По лиці, мов сльозина, покотиться тихо...
Гудуть хвилі, мов дзвони, віщуючи лихо.
Мертва слуха безтямно ту тьму таємну.
Тіло наче шука́ свою душу ясну,
Просить янгола сво́го віддати її знову.
І здається, що дивну провадять розмову
Бліді вуста і око журли́ве, сумне́:
«Де поділи диха́ння ви?» — «По́гляд твій де?»

О, живіте, кохайтесь, первістки зривайте,
Розкошуйте, танцюйте, вино наливайте!
Як у темному морі кінець всім струмкам,
Так в кінці дає доля утіхам, діткам,
Матерям, що діток, як ті квіти, кохають,
Поцілункам, що душу людську осліпляють,
Співам, усміхам, милій любові ясній,
Всім — холодний спокій у могилі німій!

VIII

Що Жанні біля мертвої тої робила?
Що вона своїм довгим плащем так укрила?
Що забрала Жанні, із хатини йдучи?
Чого серце їй б'ється? Чого, тремтячі,
Поспіша́ в суточка́х там швидко́ю ходо́ю?
Навіть глянуть боїться назад за собою!
Що у темряві, в хаті, турботна, чудна,
Там ховає на ліжку? Що вкрала вона?

IX

Як додому прийшла вона, скеля біліла
Берего́ва від моря. — Прийшла вона й сіла
На стільці біля ліжка, бліда. І чоло́
На подушку склонила, — їй прикро було.
І уривчаста мова зривалась часами.
Хиже море здалі гомоніло валами.

«Бідний мій чоловік... що казатимеш ти?
Стільки клопоту й так, — треба ще принести!..
П'ять своїх на руках! батько завжді в роботі.
Мало праці тії... ось йому; по охоті,
Я іще додала!.. Чи се він? — Ні. — Нема.
Буде бить, — і є за що, — скажу я сама!
Не гаразд... Чи не він? — Ні. — То й добре... Торкнув
Хтось у двері немов... Ні. Коли б повернувся
Неборак, то тепер я б злякалась його!»
І тремтіла Жанні з неспокою того,
Обгорнули її думки тяжкі самотні.
І в турботі поринувши, мов у безодні,
Ні на гу́ки вона не вважа́ надворі,
Ні на крик чорних птах, що кружляють вгорі,
Ні на вітер лихий, на прибо́ї страшнійі.

Раптом гучно відкрилися двері яснії.
І в хатину з дверей промінь світла упав,
На порозі рибалка із неводом став;
Сіть як хлюща! — «От влѳви!» — веселий мовляє.

Х

«Тї се?!» — крикнула вголос Жанні й пригортає,
Мов коханця, вона чоловіка свого,
І цілує в нестямі свитїну його.
«Я се, жінко!» — промовив рибалка їй мило,
Йому хатне багаття чолѳ освітило,
Добре ж серце йому освітила Жанні.
«Я летїв. Чистий лїс — тїї хвилї страшні». —
— Так негода була? — «Страх!» — «А влови?» — «Не дуже,
«Та ось я коло тебе, — й про все вже байдуже!
«Не пїймав я нічого і невід подер!
«То сам чорт, певне, з вітром літає тепер!
Що за ніч! просто пекло якесь! Я боявся,
Ще мїй човен потоне, бо й шнур перервався!
Що ж ти тут поробляла? Скажи лиш менї?»
Затремтіла й збентежилась бїдна Жанні.
«Я? То що ж! — відмовляла: — Як завждї, нічѳго...
Шила перш, прислухалась до гўку морського —
І боялась... Тяжкá ся зїма, — та дарма!..»
І, тремтячи, мов щось провинила, сама
Почала: «От іще я сказать тобї мала:
Вмерла наша сусїдка. Чи вчора сконала,
Чи надвечїр, як ви були в морї, — хто зна!
І дїтѳк малих двоє лишила вона.
Хлопчик, — зветься Гїльѳом, та Мадлена — дївчатко;
Тѳй не ходить, а ся теж мале немовлятко.
Бїдна жїнка! Тяжкїй був їй хлїба шматок...»

Чоловік став поважний — і геть у куток
Кинув шапку бїдárську, змокрілу до лиха,

Став потилицю чухать... «Чорт зна!» мовив стиха:
«Тепер п'ятеро маєм, а то ж буде сім.
Вже й тепер в лиху пору не раз ми зовсім
Без вечєрі лягаємо. Що ж тут почати?..
Ба! тим гірш! я не винен! Те— Богові знати.
Чоловікові трудно доходить тих справ.
А нащо ж в тих пискляток Бог матір забрав?
Дрібні, дрібні дітки!.. Як тут ладу добитись?
Щоб те все розуміти, то треба учитись.
Тож не скажеш: «робіте!» малятам таким.
Жінко, йди лиш по їх! страшно ж буде малим,
Як проснутья: — самісінькі й мертва мати!
То ж покійниця стука до нашої хати:
Заберімо у гурт, відчинімо діткам!
На коліна малєча злізатиме нам.
Будуть рідними нашим п'ятьом, будуть жити!
А як прийдеться з нашими вкупі живити
Те дівчатко маленьке і тее хлоп'я,
То, дасть Бог, більше риби ловитиму я.
Хліб— з водою, робитиму більш, не журися!
Так, кажу! Йди по їх! Та чого ж ти? Гнівишся?
Завжді ти моторніша бувала таки!»

«Ось! — мовляла, відкривши малих: — ось діткі!»

Іван Тургенєв

НІМФИ

Я стояв перед гарним узгір'ям, що розкинулось півколом; молодий зелений гай укривав його з верху до низу.

Прозоро синіло над нами південне небо; сонце грало промінням з високости; далі, прикриті травою, гомоніли прудкі джерела.

І згадалось мені давне оповідання про те, як першого року по Різдві Христовім один грецький корабель плив по Егейському морю.

Час був південний... Тиха стояла година. Аж ось в високо-стях, над головою керманича, хтось виразно промовив: «Як будеш плисти біля острова, голосно покликни: — Умер величний **Пан!**»²⁸³

Керманич здивувався... злякався. Але як тільки човен полетів повз острів, він послухався, він покликнув:

— Умер! умер величний **Пан!**

І в ту хвилину, на відповідь тому гуканню, по цілому березі (а острів був безлюдний) знялось голосне ридання, стогін, жалібне проквіляння: «Умер! умер величний **Пан!**»

Мені згадалось те оповідання... І дивна думка завітала до мене: «Що, якби й я гукнув ті слова?»

Але посеред тої радісної роскоші, що мене оточала, я не міг думати про смерть — і, що мав сили, гукнув: — Воскрес! воскрес величний **Пан!**»

І в ту-ж мить, — о диво! — на відповідь моему поклику, по всьому широкому півколу зелених гір, залунав одностайний раптовий сміх, знявся радісний гомін і плескіт. «Він воскрес! **Пан** воскрес!» — гомоніли молоді голоси.

Все там, передо мною, зненацька засміялось яснійше сонця високого, жвавійше струмочків, що бриніли під травою. Почулась легка, поспішна хода, крізь зелену гущавину замигтіла мармурова біль хвилястих тунік, жива барва нагих тіл... То німфи, німфи, дріади, вакханки збігали з верхів'їв у долину...

Вони разом з'явились попід всім узгір'ям. Кучері в'ються по боговитих головах, зграбні руки здіймають угору вінки й тимпани, — і сміх, променистий, олімпійський сміх, рине й котиться разом з ними...

Попереду лине богиня... Вона вища й вродливійша від всіх, — тула за плечима, в руках сагайдак, на легких кучерях серп-молодик...

Діано,²⁸⁴ се — ти?

Коли се богиня спинилась... і в ту-ж мить, слідом за нею, спинилися всі німфи. Дзвінкий сміх завмер. Я бачив, як обличчя богині раптом заніміло, смертельно зблідло; я бачив, як скам'яніли їй ноги, як невимовний жах розкрив їй уста, розширив очі, що дивились в далечінь... Що вона побачила? Куди вона дивилась?

Я обернувся в той бік, куди вона дивилась...

На самому краю неба, за низьким очеретом поля, палав огненною цятою золотий хрест на білій дзвіниці, на християнській церкві... Той хрест побачила богиня.

Я почув за собою тремтяче, довге зітхання, подібне до тремтіння порваної струни, — і коли я знов обернувся, від німф не зосталося й сліду... Широкий гай зеленів, як і перше, і тільки де-не-де, крізь гілля, крізь ту щільну його плетеницю, видніли, розтавали клубки чогось білого. Чи то були туніки німф, чи то здіймався туман зо дна долин, — не знаю.

Та як же мені було жаль тих богинь, що зникли!

Семен Надсон

«ПРО ЛЮБОВ ТВОЮ...»

Про любов твою, друже, я марив не раз.
і від мрій отих серце так радісно билось,
та прихильний твій погляд стрічав — і в той час
якось сумно й тривожно на серці робилось.

Я боявся, що порив хвиливей мине
і химерний прихильности сполох погасне,
і лишить сиротою подвійним мене
при тій мрії-мані про щось ясне та щасне.

Наче я що чуже, не питаючи, взяв,
наче ся несподівана дружня ласка
тільки привид, що раптом свінув та й пропав,
нетривкий, мов луна, неправдивий, мов казка.

І немов ненавмисне спинивсь на мені
довго так отой погляд блакитний, лагідний,
се він мариться серцю у хворому сні —
З неминучим світанням він зникне безслідний...

Так у спеку в пустелі мандрівці трудні
хоч і бачать оазу, не вірять у тривок:
«Десь-то чи не марево млисте в ясній далині
Надить раєм облудним немов на спочивок».

Ада Негрі

КІНЕЦЬ СТРАЙКУ

Всі переглянулись, бліді, знеможені
безсонням, голодом, змаганням, горем.
Один промовив, злиднями знесилений:
«Що ж?.. смерти не поборем...»

Озвався другий: «Діти в мене хиріють
З нужди». — «Моя стара давно в шпиталю», —
давав ще й третій. Жах насунув хмарою,
всі похололи з жалю.

Тут скрикнув парубок з вогнистим поглядом,
моторний, дужий: «Ні! Сього не буде!
Борімося до загину всі! Не даймося!
Ми ж не товар, ми люде!»²⁸⁵

...Всі переглянулись, бліді, знеможені
безсонням, голодом, змаганням, горем.
Мовчали всі, а в думці озивалося:
«Ні... смерти не поборем...»²⁸⁶

І всі, величні, хоч в нужденній одіжі,
здавивши в серці сорому ридання,
пішли робить, сумні й страшні, мов привиди.
Та доки ж те страждання?²⁸⁷

УМЕРЛИЙ ПОЦІЛУНОК

Смутної прівесни серед травиці
Фіялки цвіт дочасний процвітав,
Та холодом повіяло з діброви.
І ніжний цвіт зів'яв.

Смутного вечора у мене в серці
Для тебе поцілунок розцвітав.
Не повернувся ти... І поцілунок
У серденьку зів'яв.²⁸⁸

Невідомий поет

«В НЕБІ МИ ЖОДНОГО ДОБРОГО БАТЬКА НЕ МАЄМ...»

(З німецької)

В небі ми жодного доброго батька не маєм;
Ну, що ж такого!
Тут в світовій заметні проживемо, як знаєм,
Хоч і без нього.
З того ж усього,
Що я в побожних філософів міг прочитати,
Навіть собаці нічого не може принадою стати.
Був би хто-небудь отам в небесах,
Чи ж він стерпів би, щоб в нього в очах
Так без жалю, так пекельно затято
Люде і звірі всі вкупі боролись,
Гризлись зубами, труїлись, кололись,
Мучили з розмислом, тонко, завзято?
Батьківське серце того б не стерпіло,
Бурею-гнівом воно б закипіло,
Тисячестрілий перун би на землю злетів,
І повбивав би усіх ненаситних катів.
Може гадаєте: «він нам за тее
В иншому світі віддячить за злее,
І за страшнее на землі бідуння
На небесах він нам дасть раювання?
О, хоч би навіть могли на тім світі
Всі ті замучені люде ожити,
Певне б сказали: Спасибі за жарт!

Вдруге сього починати не варт!
Все вже минуло. Нема що журитись.
Краще заплющитись, щоб не дивитись.
Ще тута знову де візьмуться люде,
Знов обіймання нещирее буде...
Ні, вже кладіть мене краще в труну,
Там я принаймні спокійно засну!»
Поки живеш ти, то треба, щоб знав,
Що як життя своє прокалатав,
Досить тяжкої роботи!
Добре коли ти упевнився в тім,
Але при тому не втратив зовсім
Духа величності й цноти.
Тільки в душі, що за ціле життя
Не заглушила в собі до людей співчуття,
Що, вкупі з іншими, сміло
Робить велике діло,
Сорому й страху не знає, —
В ній тільки Бог пробуває.

ПІСНЯ ФЛОРЕНТИНСЬКА

(Переспів з італійської)

Ой білі квіти на лілеї,
Се ти і я!
Лети до милої моєї,
Душе моя!

Блакитні квітоньки дзвіночки,
Се ти і я!
Кому се ти плетеш віночки,
красо моя?

Червоні квіти на гранаті,
Се ти і я!
Коли ж засвітить в мене в хаті
Зоря моя?

Проза

«БУВ СОБІ В СОЛЯНІЙ ОАЗІ СОЛЯР...»²⁸⁹

(Староегипетська казка)

Був собі в соляній оазі соляр, мав він жінку, мав трое дітей; мав ослів і навантажував тих ослів товаром з оазиса та їздив продавати його до міста Хінінсутон.²⁹⁰ А продавши свій товар, він накупував усякого доброго товару в Хінінсутоні, навантажував знов своїх ослів, вертався додому і проводив щасливий день з жінкою і дітьми. А потому знов збирав добрий товар з соляної оазиса, навантажував ослів і їхав в Хінінсутон.

От що він робив.

Отож одного дня він навантажив ослів лозою та очеретом, содою, сіллю, дровами, гарбузами, ганусом, зерном і всіма найкращими товарами з соляної оазиса. Так той купець поїхав на південь до Хінінсутона, а як він доїхав до місця, що зветься Пафіфі,²⁹¹ недалеко від містечка Маденіта, він здибав чоловіка, що стояв над водою,²⁹² Тотнахуїті було йому на ймення, був він син чоловіка, що звався Азарі, підданий великого управителя Маруїтенсі.²⁹³ Сей Тотнахуїті, ледве побачив ослів того купця, сказав,²⁹⁴ дивуючись в своєму серці: «Оце добрий час, щоб захопити собі добро сього купця».²⁹⁵

Отже хата сього Тотнахуїті стояла при дорозі і виступала на дорогу так, що аж дорога в тому місці була не ширша від полотна; а по один бік дороги була вода, а по другий бік — нива. Сей Тотнахуїті сказав своєму слугі: «Принеси мені мерщій шматок полотна з дому». Слуга зараз же приніс. Він розстелив полотно по дорозі так, що один край торкався води, а другий — ниви.

Отож ледве той соляр ступив на битий шлях, сей Тотнахуїті сказав: «Будь ласка, солярю, чи то ти маєш ступити на мое

полотно?»— Соляр сказав: «Будь ласка, се ж добра дорога». І він трохи збочив з дороги.²⁹⁶ Але сей Тотнахуїті сказав: «То се ти маєш іти по моему збіжжі замість дороги?» Той соляр каже: «Я йду, як треба, та узбіччя високе, збіжжя заходить на дорогу, а ти застелив нам дорогу своїм полотном. Невже ж ти не даси нам пройти дорогою?»²⁹⁷ Аж тут один осел набрав повен рот колосків. Тотнахуїті сказав: «Я тобі заберу твого осла, соляру, бо він їсть мое збіжжя, і я його пущу в роботу,²⁹⁸ бо він сильний». — А соляр сказав: «Я йшов просто дорогою.²⁹⁹ Щоб не було суперечки,³⁰⁰ я одвів набік осла, а тепер ти забіраєш його за те, що він раз ухопив колосків! Але ж я знаю пана сеї маєтності, се — великий управитель Маруїтенсі, а він же якраз той, хто нищить кожного злодія у всій Цілій Землі, — невже ж мають мене ограбувати задля нього на його маєтності?» Тотнахуїті сказав: «Се ж я до тебе говорю, а ти думаєш про великого управителя Маруїтенсі». І взяв зелену галузку з тамариска і збив йому ціле тіло; забрав йому всі осли і загнав їх у своє поле. Соляр же став плакати гірко з того жалю, що з ним таке зробили, а той Тотнахуїті сказав: «Не голоси, соляру, а то підеш у місто бога-володаря мовчання». — А соляр сказав: «Ти мене набив, ти загарбав мое добро, а тепер ще й одбіраєш скаргу від уст моїх! Божественний володарю мовчання, верни мені мое добро, щоб я не скаржився на твою жорстокість».

Микола Гоголь

ВЕЧЕРНИЦІ НА ХУТОРІ ПІД ДИКАНЬКОЮ

ПЕРЕДМОВА ПАНЬКА РУДОГО

«Се щó за дивовіжа? «Вечерниці на хуторі під Диканькою»! Що се за вечерниці? І шпурнув у світ якийсь пасішник! Слава тобі Господи! Ще мало оскубли гусей на пір'я та перевели ганчір'я на папер! Ще мало народу, всякого званія і всякої масти, покаляло пальці у тому чорнилі! Призвела ж лиха година ще й пасішника попертись услід за іншими! Далєбі, друкованого паперу розвелось уже стілько, що хутко не придумаєш, що б таке й загортати в його!

Чуло, віщувало мое серце всі сії речі ще за місяць!.. Себто, я ж кажу, що нашому брату, хуторянину, та виткнути ніс із свого закутка у великий світ — батьку мій! — се все одно, як трапляється, часом зайдеш у покої до великого пана: всі обступлять тебе і почнуть чіплятися! Щєб нічого, колиб там старша челядь; ні, яке небудь обшарпане хлоп'я, глянути на його — дрантя, що отам шпортається на задньому дворі, і те причепиться, — і почнуть з усіх боків тупати на тебе: «Куди? Куди? Чого? Геть собі, мужик, геть!..» Я вам скажу!.. Та що й казати!.. мені лєхше двічі на рік поїхати у Миргород, — де мене от уже п'ять літ як не бачив ні підсудок з земського суду, ні шановний панотець, — аніж поткнутись у той великий світ; а поткнувся — плач не плач — давай одповідь!

У нас, ласкаві четці, не у гнів вам будь сказано (ви, може, розгніваєтесь, що пасішник говорить до вас так просто, мовби якому своєму сватові або кумові!), у нас, на хуторах, ведеться здавна: як тільки скінчиться робота на полі, мужик залізе на

під спочивати на цілу зиму, і наш брат заховає своїх пчіл у темний земник; отож коли ні журавлів у небі, ні грушок на дереві не побачите більш, — тоді, тільки вечір, вже певнісінько де небудь в кінці улиці маячить огник; регіт, співи чутно з-далека, грає сопілка, а часом і скрипка; гомирин, гамір... Се в нас вечерниці. Вони, маєте собі, скидаються на ваші бали; тільки не можна сказати, щоб зовсім... На бали коли ви йдете, то тільки для того, щоб подригати ногами та напозіхатись в кулак; а у нас — збереться у одну хату гурт дівчат зовсім не для бенкету, а з веретенами та з гребінками. І зпершу, здається, мов-би й діло роблять: гудуть веретена, ллються пісні, і кожна не одведе й очей на бік; тільки ж, як налетять парубки з музикою — здійметься галас, заведеться пустовання, підуть танці і почнуться такі штуки, що й розказати не можна.

Тільки краще всього, коли зіб'ються усі в тісну купку, та почнуть загадувати загадок, або просто теревені розводити. Боже ти мій! чого тільки не накажуть! звідкіля старовини не видеруть! яких страховин не наверзуть! Нігде, може, не було розказано стільки дивного, як на вечерницях у пасішника Рудого Панька. За-віщо мене прозвали миряне Рудим Паньком — їй Богу, — не можу сказати! І волосся ж, здається, у мене тепер більш сиве, ніж руде. Та у нас, не прогнівайтесь, такий звичай: як дадуть люде яке прозвище, то й у вік віків воно зостанеться.

Бувало зберуться, проти свята, добрі люде у гості, в пасішникову хижку, посідають за стіл і тоді прошу тільки слухати! І то сказати, що люде були не простого розбору, не які небудь мужики хуторянські... так, може, иншому і повище пасішника зробили б своєю гостиною честь.

От наприклад, чи знаєте ви дяка Диканьської церкви, Хому Григоровича? От так голова! Що за оповідання він умів розказувати! Два ж тих оповідання знайдете ви в сій книжечці. — Він ніколи не носив пістрьового каптана, який вам часто доведецця бачить на селянських дяках; от заходьте до його хоть і в будень, — він вас завжди зустрине в каптані з тонкого сукна, от такої барви, як захоложений картопляний кисіль; за те сукно платив він у Полтаві либонь чи не по шість рублів за аршин.

В його чобіт, — у нас ніхто не скаже на цілому хуторі, — щоб чути було дьогтем: тільки всякому звісно, що він масти́в їх самим найкращим смальцем, якого, здається, радий був би инший мужик положити і в кашу. Ніхто теж не сказав би, щоб він коли небудь сякав носа у полу од свого каптана, як то роблять инші люде його звання, — але доставав зза пазухи гарненько зложену білу хустку, вишиту по всіх краечках червоною заполечею,³⁰¹ і, зробивши що там слід, складав її знову, як завжди, у дванадцяттеро і ховав за пазуху.

А один з гостей... ну, той уже був такий панич, що хоч зараз одягти засідателем або підкоморієм.³⁰² Бувало постановить перед себе палець, та дивлячись на кінець того пальця, і почне розказувати — химерно та мудро, як у тих друкованих книжках! иншим часом слухаєш, слухаєш та аж розпач візьме! Нічого, хоч убийте, не второпаєш! Звідкіля він і слів доставав таких? Хома Григорович якось то йому про се гарну сплів приказку: він розказав йому, як один школяр, що учився у якогось дяка читати та писати, приїхав до батька і став таким латинцем, що навіть забув нашу мову християнську, усі слова звертав на «ус»: лопата у його — лопатус, баба — бабус. От, трапилось якось, пішли вони укупі з батьком у поле. Латинець побачив граблі та й питає в батька: «Як се, батьку, зве́цця по вашому?» та й наступив, роззявивши рота, ногою на кілочки. Батько не встиг зібратись з одповіддю, як держально, розлетівшись, піднялось угору та торох хлопця в лоб! «А, проклятуці граблі!» скрикнув тоді школяр, схопившись рукою за лоб та підскочивши на аршин: «Чортяка б зіпхнув їх батька з мосту, — як же вони дошкульно б'ються!» — Так от як! згадав, як і звуться, неборак! — Така приказка не до мислі прийшлась мудрієві оповідачу: не кажучи ні слова, встав він з місця, розставив ноги посеред кімнати, похилив голову трохи наперед, засунув руку у задню кишеню в своєму гороховому каптані, витяг круглу під ляком табатирку,³⁰³ стукнув пальцями по намальованій пиці якогось бусурманського генерала і, захопивши не малий понюх табаки, розтертої з попільом та листом з любистку, підніс її «коромислом» до носа і витягнув на

льоту, цілу купку, — і все ні слова; та як поліз у другу кишеню і витяг синю в кратках хустку, тоді тільки промимрив сам собі, либонь чи не сее примівле: «Не мечіте бісеру перед свиньми». «Ну, бути ж тепер сварці!» подумав я, побачивши, що пальці у Хоми Григоровича так і зтулювались — дати дулю. На щастя, моя стара догадалась постановити на стіл гарячий книш з маслом; усі узялись за діло. Рука Хоми Григоровича, замість того, щоб дати дулю, потяглась до книша, і, як завжді буває, почали вихваляти господиню.

Ще був у нас один оповідач; тільки той (не треба було б проти ночі й згадувати про його) такі вискіпував страшні оповідання, що волосся догори ставало! Я навіть і не вмщав їх сюди: ще налякаеш добрих людей так, що пасішника, прости Господи, мов того чортяки всі лякатимуться! Нехай лучче як доживу, — коли Бог дасть, — до нового року та надрукую другу книжку, тоді можна буде пострахати марищами з того світа, та дивами, які чинились у старовину в християнській стороні нашій. Між тими оповіданнями, може бути, знайдете побрехеньки й самого пасішника, які розказав він своїм онукам. Аби слухали та читали, а в мене либонь, — от тільки лінь проклятуща ґрабатись,³⁰⁴ — набереться і на десять таких книжок!

Так от я був уже забувся саме найважніше; як будете, панове, їхати до мене, то простісінько беріться по стовповому шляху на Диканьку. Я навмисне і написав її на першому аркуші, щоб хутніш добрались до нашого хутора. Про Диканьку-ж, думаю, ви начулись доволі. І то сказати, що там будинок не потак якого-небудь пасішничового куріня! А про садок нічого й казати: у Петербурзі вашому, певне, не здібати такого! Як приїдете ж у Диканьку, спитайтесь тільки у першого зустрічного хлоп'яти, що пасе в засмальцьованій сорочці гусей: «А де живе пасішник Рудий Панько?». «А он тамечки!» — скаже він, показавши пальцем, і, коли схочете, доведе вас до самого хутора. Прошу тільки не дуже то закладати назад руки та, як то говориться, финтити, бо шляхи по наших хуторах не такі рівні, як перед вашими будинками! Хома Григорович, от позаторік, як їхав з Диканьки, навідався таки в провалля, з своєю новою

тартайкою та з гнідою кобилою, — дарма, що сам поганя та по-
верх своїх очей наклада часом ще й куповані.

Зате вже, як з ласки своєї завітаєте, то динь подамо таких,
яких ви, може, зроду не їли; а меду, і забожуся, що кращого не
знайти по хуторах. Зміркуйте собі, що як унесеш щільник,³⁰⁵ —
то пах піде по всій хаті, здумати не можна який! Мед вам чи-
стий, як сльоза, або кришталь дорогий, що в сережках буває.
А якими пирогами нагодує моя стара! Що за пироги, колиб
тільки ви знали! сахар, чистий вам сахар! а масло, — то так
і тече по губах, як почнеш їсти. Подумаєш тільки: до чого не
здатні тії жінки! — А чи пили ви, панове, грушевий квас з тер-
ном, або варенуху з родзинками та сливами? Або не лучало-
ся вам їсти пугрю з молоком? Боже ти мій милий, якої тільки
страви нема на світі! Почнеш їсти — смакота, та й годі: солод-
неча незміркована! Торік... Але що се я справді так розбазікав-
ся! Приїздіть лишень тільки, приїздіть хутенько, — а нагодує-
мо так, що будете розказувати «і стрічному й поперечному!»

Пасішник Рудий Панько

ЗАПРОПАЩА ГРАМОТА

(Бувальщина)

Так ви хочете, щоб я вам розказав про діда? — Добре, чому ж не потішити оповідкою!

Ох, старовина, старовина! Що за радість, що за втіха впаде на серце, як почувеш про те, що давно, давно, і року йому і місяця нема, діялось на світі! А як вплутається ще якій небудь родич, — дід або прадід, — ну, тоді і рукою махни: бодай я похлинувся за акахвистом³⁰⁶ Великомучениці Варварі, коли не привиджується, мов би сам усе те робиш, — неначе вліз в прадідівську душу або прадідівська душа гуляє в тобі... Ну, мені нема гірш, як оті наші дівчата та молодиці: з'явись тільки їм на очі, — зараз: «Хома Григорович, Хома Григорович! а ну-те, — яку небудь страховинну казочку! ось нуте бо, нуте!» та-та, та-та, та-та, — і почнуть, і почнуть... Розказать-то, звісно, не штука, та подивіться, що робиться з ними потім у постелі. Адже ж я знаю, що кожна тримтить під укриттям, мовби її пропасниця трясе, і рада б з головою влізти в кожух. Дряпне об горщик миш, сама як небудь зачепить ногою кочергу, — крий Боже! — і душа в п'ятах. А на другий день, як нічого не було; чіпляється знову: розкажи їй страшну казку, та й годі! — Що ж-би таке розказать вам? Одразу і не наверзеться на думку... Так, розкажу я вам, як відьми грали з покійним дідом у дурня. Тільки зарані прошу вас, люде добрі, не збивайте з пантелику, а то такий кисіль вийде, що сором буде в рот взяти! — Покійний дід, треба вам сказати, був не з простих за свого часу козаків. Знав і **твердо-он** і **словотітлу** поставити. В свято одчеше було **апостола** так, що тепер і попович инший нехай сховається! Ну, сами знаєте, що в тодішні часи, коли зібрати зо всього Батурина письменних, то нічого було-б і шапки підставлять, — в одну жменю можна було б усіх убгати. Тож-то нічого й дивуватись,

що всякий, хто було зустрінеться, вклонявся дідові мало не в пояс. — Одного ж разу здумав вельможний гетьман послати за чимсь до цариці грамоту; тодішній повковий писарь — от, лиха година його знає, прозвища не згадаю... Вискряк не Вискряк, Мотузочка не Мотузочка, Голопуцьок не Голопуцьок... знаю тільки, що якось чудно починається те мудре прозвище, — покликав до себе діда і сказав йому, що от виражає його сам гетьман посланцем з грамотою до цариці. Дід не любив довго збиратися: зашив грамоту в шапку, вивів коня, почоломався з жінкою та з двома своїми, як він їх звав, поросятами, з котрих один був рідний батько хоч би й вашому оповідачу, і зняв за собою таку куряву, неначе п'ятнадцять хлопців заходились гратись посеред вулиці в «кашу». На другий день, ще четверті півні не співали, дід уже був в Конотопі. На ту пору там був ярмарок: люду по вулицях такого, що аж в очу миготіло. Тільки-ж, як була рання пора, то все дрімало, простягшись на землі. Коло корови лежав гульвіса парубок з почервонілим, як той снігур, носом; оддалік хропла, сидючи, перекупка, з крем'янами, з синькою, дроб'ю та бубликами; під возом лежав циган; на возі з рибою — чумак; на самісінькій дорозі простяг свої ноги бородатий москаль з поясами та з рукавицями... Ну, всякого зброду, — звичайно, як на ярмарку. Дід спинився, щоб роздивитись гаразд. Тим часом по ятках почали потроху ворухитись: жидівки почали брязчати пляшками, дим посунув по-де-куди кружальцями, і дух від гарячих сластьон розійшовсь по всьому ярмарку. Дідові спало на думку, що в нього нема ні кресала, ні тютюну на поготові: от він і пішов вештатися по ярмарку. Не вспів же він ступити і двадцяти кроків, — як назустріч йому запорожець. Гульвіса, по виду знати! Червоні, як жар, штани, ясний барвистий пояс, при боку шабля і люлька з мідяним цепком по самі п'яти, — запорожець, та й годі! Ех, люді були! стане, випростається, поправить рукою молодецькі вуси, цокне підковами — та й ушкварить! та ще як ушкварить: ноги витинають, мов те веретено в баб'ячих руках, мов той вихор; торкне рукою по кобзі, по всіх струнах, та зараз, узявшись у боки, і летить навприсяди: утне пісні, — гуляй

душа!.. Ні, минули вже тії часи: не бачити вже більше запорожців!.. — От, як зустрілись, слово по слову, — чи довго пізнатися? Почали балакати, так що дід був уже зовсім і забувся про своє подоріжжя. Напійка почалась, як на весіллі перед великим постом. Та, мабуть, на останку надокучило бити горшки та шпурляти в людей грошима. Та й ярмаркові ж не вік стояти!

От, умовилися нові товариші, щоб не розлучатися і дорогу держать у купі. Було давно над вечір, коли вони виїхали в поле. Сонце пішло на спочивок, де-не-де горіли замість його червоні пасма; на-около миготіли ниви, як празникові плахти чорнобривих молодичь. Нашого запорожця страшенні теревені взяли. Дід та ще другий приплентач-гульвіса подумали вже, чи не біс засів у його. Звідкіля що й бралось! Приведенції та пригоди розказував такі чудні, що дід разів скілька хапався за боки та мало кишок не порвав од сміху. Тільки-ж в полі дедалі все більше сутеніло, а разом з тим ставала безладніш молодецька мова. Далі оповідач наш зовсім замовк і здригався при найменшому шелесті.

— Еге-ге, земляче! та ти бо вже не на жарти почав сов лічити. Вже думаєш, як би додому, та на піч!

— Перед вами нічого таїться, — сказав запорожець, одразу повернувшись, і звів на них нерухомий погляд. — Знаєте, що душа моя давно запродана нечистому!

— Ото яка дивовижа! Хто ж на своєму віку не знався з нечистим? Тепер то й треба гулять, як то кажуть, на прах!

— Гей, гуляв би я, та сеї ночі остатній час молодцеві! Гей, братця! — сказав він, ударивши їх по руках: гей, не поспіте однієї ночі! не видайте! Вік не забуду вашої ласки!

Чому ж не допомгти чоловікові в такій біді? Дід сказав прямо, що скоріш він дасть одрізати оселедця з своєї голови, ніж попустить чортяці понюхати тією собачою мордою християнської душі.

Козаки наші їхали б, може, й далі, коли б не обгорнула всього неба ніч, мов чорне рядно; в полі стало так темно, як під кожухом. Здалека тільки блищав огник, і коні, чуючи близько повітку, поспішались, насторочивши вуха та уковавши очі

в темряву. Огник неначе сунувся назустріч, і перед козаками з'явилась корчма, похилена на бік, мов тая баба на дорозі, іду-чи з веселих хрестин. В ті часи корчми були не те, що тепер. Доброму чоловікові не тільки розійтися, вдарити горлиці або тропака, — лягти навіть ніде було, коли в голову вкинеться хміль, а ноги зачнуть писати **поко́й-он-по́**. Двір був увесь за-ставлений чумацькими возами; під повітками, в яслах, у сі-нях, — інший зігнувшись, інший простягшись, — хропли, як ті коти, чумаки. Шинкар сам собі перед каганцем карбував на ломачці, скільки кварт та восьмушок висушили чумацькі го-лови. Дід, купивши третину відра на трьох, пішов під повіт-ку. Усі трое полягали поруч. Але не встиг дід повернутися, аж бачить, його земляки сплять уже, як убиті. Розбудивши тре-тього козака, що ото пристав до їх, дід натякнув йому про оби-цянку, дану товаришеві. Той прокинувся, протер очі та й знов заснув. Нічого робить, прийшлося самому стерегти. Щоб чим-небудь розігнати сон, дід оглядів всі вози, навідався до коней, запалив люльку, прийшов назад і сів знову коло своїх. Всюди було тихо, так що, здавалось, і муха не пролетить. Аж ось, здається дідові, ніби з-за близького воза щось сіре вити-кає роги... Тут очі йому почали злипатись, і він мусив що хви-лини протирати їх кулаком та промивати позostalою горіл-кою. Як тільки ставало в очах трохи ясніш, — все зникало. Далі, трохи згодом, знов витикається з-під воза страшидло... Дід ви-трищив баньки, скільки мога; так проклята ж дрімота все ту-манить його; руки стали, як цурупалки,³⁰⁷ голова схилилась, і міцний сон знеміг його так, що він покотився, як убитий. Довго спав дід, і, як уже сонце таки добре припекло йому ви-голене тім'я, тоді тільки схопився він на ноги. Потягшись ра-зів зо два та почухавши спину, примітив він, що возів стояло уже не так багацько, як звечера. Чумаки, либонь, поїхали ще до світа. До своїх, — козак спить, а запорожця нема... Питать-ся — ніхто не знає; сама тільки свитка лежить на тому місці. Страх і думки обхопили діда. Пішов до коней, — ні свого, ні за-порожцегого! Що б то за знак був! Нехай, запорожця взяла не-чиста сила, але хто ж коней? Розміркувавши все, дід збагнув,

що, мабуть, чорт приходив пішки, а як до пекла світ не близький, то він і вкрав коня. Гірко було дідові на душі, що не здержав козацького слова. «Ну, — думає дід, — нічого робить, піду пішки: може, якраз спіткаю дорогою якого купця, що їхатиме з ярмарку, — як-небудь куплю уже в його коня». Тільки ж кинувся до шапки — і шапки нема! Сплеснув покійний дід руками, бо згадав, що вчора ще вони з запорожцем помінялись на якийсь час шапками. Кому ж більше вкрати, як не нечистому! От тобі й гостинець гетьманський! От і привіз грамоту цариці! Тут почав дід вітати чортяку такими прізвищами, що, мабуть, не раз чхалось йому тоді в пеклі. Одначе ж лайкою нічого не допоможеш, а потилиці дід скільки не чухав, — нічого не міг придумати. Що його робить? Кинувся дід добірати чужого розуму: зібрав усіх добрих людей, що були тоді в шинку, чумаків і просто заїзжих, розказав, що так і так, таке-то лучилось горе. Чумаки довго думали, підперши батогами бороди, крутили головами і сказали, що не чували ще такого дива на цілому хрещеному світі, щоб гетьманську грамоту вкрав чорт. Другі додали, що коли чорт або москаль украдуть що-небудь, то вже поминай як звали. Один тільки шинкар сидів мовчки в кутку. Дід і підступив до його. Уже коли чоловік мовчить, то, мабуть, у його натоптано розуму. Тільки шинкар не був щедрий на слова, і коли б дід не поліз у кишеню за п'ятьма злотими, то був би дурно простояв перед ним. «Я навчу тебе, як знайти грамоту», — мовив він, одвівши діда далі. У діда на серці полегчало. «Я бачу по очах, що ти козак — не баба. Дивись же! коло шинку буде поворотка праворуч у ліс. Тільки почне в полі сутеніти, — щоб ти був уже готовий. В лісі живуть цигане і виходять із своїх шатрів кувати залізо в таку ніч, в яку тільки самі відьми їздять на своїх кочергах. Чим ті цигане промишляють навсправжки, — знати тобі не треба. Багацько буде гримоту по лісі, та ти не йди туди, звідки будеш чути стукотняву; а буде перед тобою маленька стежка, побік обгорілого дерева: тією стежкою ти собі йди та й іди, та й іди... Почне тебе терен дряпати, густа орішина дорогу заслоняти, — ти все йди; і як прийдеш до невеличкої річки, тоді тільки можеш

зупиниться. Там і побачиш, кого треба. Та не забудь набрати в кишені того, для чого й кишені зроблені... Ти знаєш, се добро і чорти й люде люблять». Сказавши те, шинкарь пішов у свій закамарок і не хотів більш говорити ні слова.

Покійний дід був не аби який чоловік: бувало зостріне вовка, так зараз і сцупить його прямо за хвіст; пройде з кулаками поміж козаків — всі так як груші, покотяться на землю. Одначе, щось подирало йому поза шкурою, як увійшов він у таку глузу ніч в ліс. Хоч би тобі зориночка на небі! Темно та глухо, як у пивниці; тільки чутно було, що далеко-далеко у горі, над головою, холодний вітер гуляв по верховіттю, і дерева, мов захмелені козацькі голови, весело хитались, шепчучи листям п'яну мову. Аж ось повіяло таким холодом, що дід згадав і про кожух, і зненацька немов сто молотів загрімотіло по лісі таким грімотом, що у його задзвеніло у голові і, мов блискавкою, освітило на хвилинку увесь ліс. Дід зараз побачив стежку, котра пробивалась між чагарником. Ось і обгоріле дерево, і тернові кущі! Так, все так, як було йому казано; ні, не піддурив шинкарь. Одначе не зовсім було весело продиратись крізь колючі кущі; ще зроду не бачив дід, щоб прокляті шпички та сучки так боляче дряпались: мало не за кожним ступнем його поривало скрикнути. Помаленьку вибився він на просторіше місце; скільки міг примітить, дерева рідшали і ставали дедалі такі товсті, яких дід не бачив і по той бік Польщі. Зирк, — поміж деревами блиснула й річка, — чорна, мов гартована криця. Довго стояв дід над берегом, роздивляючись на-около. По тім боці горить вогонь і, здається, от-от має погаснути, та й знов одбивається в річці, — що тремтіла мов шляхтич у козацьких лапах. Ось і місток! «Ну, тут сама тільки диявольська чортопхайка хіба проїде». Дід одначе ступив сміливо і, скоріше, ніж би інший встиг добути ріжок, щоб понюхати табаки, був уже по тім боці. Тепер тільки роздививсь він, що коло вогню сиділи люде, — та такі мацапури,³⁰⁸ що другим часом дорого-б дав, аби-б уклизнути від такої знакомости. Але тепер нічого робить, треба спізнатись! От дід і виважив їм поклон, мало не в пояс: «Помагай біг вам, добрії люде!» — Хоч би тобі

одно кивнуло головою — сидять та мовчать, та щось сиплють у вогонь. Бачивши одно місце порожнім, дід без довгих заходів сів і собі. Довго сиділи мовчки. Дідові уже й надокучило; давай шарити в кишені, вийняв люльку, подивився кругом, — ні одно не дивиться на його. «Уже, панове добродійство, будьте ласкаві: як-би так, щоб на приклад сказати, тее...» (дід жив на світі не мало, знав уже, як підпускать баляси, а при оказії, може, і перед царем не вчинив би собі сорому), щоб, наприклад, сказати, і себе не забудь, та й вам збитку не зробити. Люлька у мене є, та того, чим би запалить її, не мається». І на сю річ хоч би слово; тільки одна мацапура сунула гарячу голувешку прямисінько дідові в лоб, так що коли б був трохи не одхилився, то могло б статися, що попросився б навіки з одним оком. Бачивши далі, що час даремне плине, одважився, — чи буде слухати нечисте кодрло, чи ні — розказати про діло. Мацапури і вуха понаставляли, і лапи попростягали. Дід догадався, забрав у жменю всі гроші, що були у нього, та й кинув, мов собакам, туди, проміж їх. Як тільки кинув він гроші, все перед ним перемішалось, земля задріжала і, — як уже він і сам не міг того розказати, — опинився мало не в самому пеклі. Батьку мій рідний! охнув дід, роздивившись добре. Що за страшидла! мацапура на мацапурі, як то говориться! Відьом така пропасня, як лучається іноді на Різдво випаде снігу: та убрані, та розмальовані, мов панночки на ярмарку. І всі, скільки їх там було, як п'яні, оддирали якогось чортівського гопака. Куряву збили, Боже спаси, яку! Дріжаки пройняли б хрещеного чоловіка, як би тільки побачив, як високо скаче бісовське кодрло. Дідові ж, не вважаючи на всю страхотняву, зробилось страшенно смішно, коли побачив, як чорти, крутячи хвостами, з собачими мордами, на німецьких ніжках звивались коло відьом, мов хлопці коло дівчат, а музики товкли себе в щоки кулаками, мов у бубни, та свистали носами, як у сопілки. Тільки ж побачили діда — так і потурили до його ордою. Свинячі, собачі, козині, дрохвині, конячі морди, всі попростягались та от так і лізуть цілуватись. Дід тільки плюнув, як тая погань його напала. Далі схопили його та й посадили за стіл, завдовжки,

може, з дороги від Конотопу до Батурина. «Ну, се ще не зовсім погано, — подумав дід, побачивши на столі свинину, ковбаси, кришену цибулю з капустою і багацько різних ласощів, — мабуть, диявольська шушваль не держить посту». Дід таки, — не заважає вам тее знати, — не гребав під случай перехопити сього-того на зуби: їв небіжчик добре; а через те, не пускаючись у розмову, присунув до себе миску з накрайним салом та окіст, взяв відельце, трохи чим менше від тих вил, котрими господар бере сіно, захопив тим відельцем найбільший шматок, підставив скоринку хліба, аж зирк, досталося у чужий рот! Ось-ось над самим вухом — чутно навіть на весь стіл, як чіясь морда жує та плямкає. Дід нічого; схопив другий шматок і ось, здається, вже й по губах мазнув, тільки знов не в свою пельку пішло. В третій раз — знову у чужу. Розсердився дід, забув і страх, і в чіїх він лапах сидить, гримнув на відьом: «Що ви, иродяче кодло, задумали глузувати з мене, чи що? Коли не оддасте зараз моєї козацької шапки, то будь я католик, коли не переверну вам свинячих ваших рил на потилицю!» Не встиг він вимовити останніх слів, як всі мацапури оскалили зуби і зняли такий регіт, що у діда аж у душі похолонуло. «Добре, — проверещала одна відьма, котру дід мав за найстаршу над усіма, через те, що личина у неї була краща всіх, — шапку ми тобі дамо, тільки хіба тоді, як виграєш тричі в дурня!»

Що з ними зробиш? Козакові сісти з бабами в дурня грати! Дід одмовлявся, одмовлявся, далі сів. Принесли карти, — такі засмальцьовані, якими тільки в нас попівни ворожать на женихів. «Слухай же! — заскавучала відьма вдруге. — Коли хоч один раз виграєш, — твоя шапка; коли ж всі три рази зостанешся дурнем, то, не прогнівайся, не тільки шапки, а може, й світа більше не побачиш».

— Та здавай уже, здавай, чортова добне! що буде, те й буде!

Вже-ж і карти здано. Взяв дід свої карти в руки, — дивиться не хочеться, така погань: хоч би тобі на сміх один козир. Із мастей десятка сама старша, пари навіть ні одної нема; а відьма все суне п'ятерики. Прийшлося остатись дурнем! Не вспів же остатись дід дурнем, як з усіх боків заржали, забрехали,

захрокали всякі морди: «дурень! дурень! дурень!» — «А, щоб ти перелопалось, диявольське кодло!» — скрикнув дід, заткнувши собі пальцями вуха. «Ну, — думає, — відьма підкинула, тепер я буду сам здавать». Здав карти, засвітив козиря; подивився на карти: масть хоч куди і козир є. Перше діло йшло як не треба краще; тільки-ж відьма суне — п'ятерик з королями! У діда на руках самі козирі! Не думавши, не гадавши довго, смальнув королів козирями!

— Еге-ге! се вже не по козацьки! А чим ти б'єш, земляче?

— Як чим? Козирями!

— Егеж, може, по вашому се й козирі, тільки по нашому ні! Зирк — справді проста масть. Що за дідько!

Прийшлося удруге бути дурнем, і диявольське кодло почало знов драти пельку: «дурень! дурень!», так що аж стіл ходором ходив, і карти стрибали по столу. Дід розпалився, здав у-остатне. Знов іде добре. Далі відьма знов п'ятерика; дід побив його і набрав з колоди повну руку козирів.

— Козир! — крикнув він, ударивши по столу картою так, що вона зжолобилась навіть. Відьма, не говорячи ні слова, побила восьмакою простої масти.

«А чим се ти, стара чортяко, б'єш?» Відьма підняла карту: під картою була проста шостака. «Ач, диявольська мана!» — мовив дід і з досади вдарив по столу кулаками щосили. На щасте, у відьми була погана масть; а у діда, як на той час, трапились пари. Почав набирати карти з колоди, тільки — ані способу: дрантя таке, що дід і руки опустив. А в колоді більше ні одної карти. Походив уже так, не дивлячись, простою шостакою; відьма прийняла. «От тобі й на! се що? Еге-ге! мабуть, щось воно та не так!» От, дід карти нишком під стіл, та й перехрестив; зирк, — аж у його на руках туз, король, валет козирьовий, а він замість шостаки пустив кралю. «Ну, дурень же й я був!.. Король козирьовий! Що — прийняла? А, кошеча мордо, а туза не хочеш? Ось тобі — туз! валет!..» Грімот пішов по пеклі; відьму напали корчі, і, — звідки не взялась, — шапка бух дідові прямисінько в очі! «Ні, сього мало!» — крикнув дід, підбаворившись та надівши шапку. «Коли зараз не стане передо

мною мій козацький кінь, то от побий мене грім на сьому самому нечистому місці, коли я не перехрещу святим хрестом вас всіх!» та вже був і руку звів; коли се зненацька загуркотіли перед ним кінські кістки.

— От тобі твій кінь!

Заплакав бідолаха дід, як мала дитина, дивлячись на ті кости. Шкода старого товариша!.. «Дайте ж мені хоть якого-небудь коня, вилізти з вашого кубла!» Чорт ляснув малахасем,³⁰⁹ — огир, як огонь, заграв під дідом, і він, як птиця, вилетів наверх.

Одначе страх обняв діда дорогою, коли той кінь, не слухаючи ні гукання, ні поведів, скакав через провалля та болота. В яких тільки місцях він не був — просто аж дріжаки проймали при самій розповіді!

Глянув дід якось собі під ноги — і ще гірше злякався: провалле! круча страшенна! А диявольській скотині ні гадки: просто через те провалле! Дід — держатись; коли де тобі! Через пеньки, через куп'є полетів сторч головою в провалле і так гепнувся на дні об землю, що дідові здалось мовби й дух вибило.

Принаймні, що тоді з ним діялось, нічого не пам'ятав і як прочумався та трохи обдивився, то вже розвиднілось зовсім. Перед ним мріли знакомі міста, і він лежав на стрісі своєї хати.

Перехрестився дід, як зліз до долу. — Що за чортів батько! Які тільки з чоловіком чудасії діються! Зирк на руки — всі в крові: подививсь у бочку, що стояла стромко з водою, — аж і вид теж у крові. Умившись гаразд, щоб не перелякати дітей, увіходить дід нишком у хату; коли дивиться, — діти оступаються до його, точаться назад та жахаючись, показують йому пальцями, мовлячи: «Дивіться, дивіться, тату, — мати, мов дурна, скаче!» І справді, сидить стара, заснувши перед гребенем, держить в руках веретено і сонна підскакує на лавці. Дід, взявши її потихеньку за руку, розбудив: «Здорова була, жінко! чи ти здорова?» Вона довго дивилась, витріщивши очі, далі пізнала діда і почала розказувати, що їй снилось, ніби піч їздила по хаті і виганяла геть лопатою горшки, цебри, — і ще чорт зна що таке далі! «Ну, — каже дід, — тобі снилось, а я навсправжки

бачив. Треба буде, як я бачу, освятити хату. Тепера ж мені ніколи». Сказавши се та одпочивши трохи, дід добув собі коня і вже не ставав ні вдень ні вночі, аж поки не доїхав до місця та не віддав грамоти самій цариці. Там дід набачив усяких див, що стало йому розказувать надовго після того: про те, як він був заглянув у одну кімнату, — нема, у другу — нема, в третю — ще нема, в четвертій навіть нема та аж у п'ятій уже, зирк, — сидить сама, в золотій короні, в сивій новісінькій свитці, в черво-них чоботях і золоті галушки їсть; далі — як звеліла насипать йому повну шапку «синицями», як... та всього й згадати не можна! Про ту ж мороку свою з чортами дід і думати забув і коли траплялось, що хто небудь згадував про се, то дід мовчав, мовби то не до нього приходилось, і великої труднощі стоїло впросити його розказати про все, як було. І вже, мабуть, за покуту, що не похопився зараз після того посвятить хати, з старою кожнісінького року, якраз в той самий час, диво робилось, та й годі: за що не візьметься, ноги починають своє, і от так аж жижки трусяться піти навприсяди.

ЗАЧАРОВАНЕ МІСЦЕ

Билиця, розповідана Дьяком ***ської церкви

Їй же Богу, надокучило вже розказувать! Та що ви думаете? справді обридло: розкажуй та й розкажуй—і одчепитись не можна! Ну, добре, я розкажу, тільки вже, їй Богу, в остатній раз!

Еге-ж, от ви балакали про те, що чоловік може перемогти тую, не тут згадуючи, нечисту силу. Воно, звичайно, так, — себто, коли поміркувати добре, бувають на світі всякі пригоди... одначе, не кажіть сього: схоче заморочить диявольська сила, то заморочить, їй Богу, заморочить! От послушайте. Нас всіх у батька було четверо; я тоді був ще зовсім дурень, — звісно, було всього років з одинадцять; от неначе зараз пам'ятаю, що якось поліз рачки та став брехати по собачому, а батько посварились на мене, покивали головою та й кажуть: «Ой, Хомо, Хомо! тебе вже от женити пора, а ти дурієш, як те молоде лоша!»

Дід був ще тоді живий і, нехай йому легенько згадається на тім світі, — на ноги був доволі міцний. Було задумає... е, та що ж так розказувать?! Один цілу годину вигрібає жар на люльку, другий побіг чогось за комору. Що ж справді! — скажуть би хто неволив, а то ж сами намоглись. Коли слухать, то слухать!

Батько ще з ранньої весни повезли тютюн у Крим продавати, — не пам'ятаю тільки, дві чи три хури навантажили; тютюн був тоді в ціні. З собою взяли брата мого, так років три йому було, — бачите, щоб привчивсь зарані чумакувати. Ми й zostались ото: дід, мати, я, брат та ще брат. Дід засіяв баштан, саме при шляху, та й жити перебравсь у курінь; взяв він і нас до себе, — ганяти горобців та сорок на баштані. Для нас се було, не можна сказать, щоб погано: було за цілісінський день стілько наїшся тих огірків, динь, ріпи, цибулі, гороху, що в животі,

ій Богу, неначе півні кукурікають! — Ну, воно ж зате і користь велика: проїзжачі товчуться шляхом, кожному заманеться поласувати кавуном чі динею; а з близьких хуторів було нанесуть на обмін курей, яець, індиків... Добре було життя!

Отже ж, дідові більш усього було втішно те, що чумаків, було, проїде щодня возів з п'ятдесят. Народ, знаєте, бувалий, почне розказувати — то тільки слухай; а дідові се все одно, що голодному галушки. Інший раз було зустрінеться з давніми знакомими (діда вже всяк знав); — то вже сами здорові знаєте, що буває, коли зберуться старі: та-ра-ра, та-ра-ра, отоді та отоді, таке-то та таке було... Ну, і почнуть — згадають Бог зна колишне!

Раз якось, — ну от, справді, неначе тепер — діялось, — сонце вже повернуло на захід, дід ходив по баштану та скидав лист з кавунів (бачте, понакривані були, щоб не попеклись на сонці).

Коли я глянув, та й кажу братові: «Дивись, Остапе, — он чумаки їдуть!»

«Де чумаки?» — мовив дід, зводячись; він саме значив велику диню, щоб часом хлопці не з'їли.

Шляхом їхало возів шість. Попереду йшов пристаркуватий чумак, уже з сивими вусами. Не дійшовши ступнів, як би вам сказати, може, з десяток, він спинивсь, та до діда:

«Здоров, Максиме! от дав бог побачитись!» Дід прижмурився, пізнав. «А, здоров! здоров! звідки Бог несе? І Болячка тут? Здоров, здоров, брате! Що за дідько! та тут усі: і Печериця! і Ковелик! і Стецько! Здоров!» — «А, га, га!.. го, го!..» і почали цілуватись!

Волів розпрягли та пустили на попас: вози залишили при дорозі, а самі сіли очертом у гурт та запалили люльки. Але де вже тут до люльки! — за приповістками та за теревенями навряд чи й по одній досталось. Після полудня дід почав приймати гостей динями. От, кожний, узявши по дині, обчистив її гарненько ножиком (народ, бачте, все такий, що був у бувальцях, знав уже, як що їсться у світі, — хоч би й зараз за панський стіл здатні сісти); еге, — так обчистивши гарненько,

проткне кожен у дині пальцем дірочку, вип'є той кисіль, та далі ріже шматочками і їсть.

«А ви що ж, хлопці? — озвався до нас дід: Чого роти пороззявляли? Танцюйте, бісові діти! Остапе, де твоя сопілка? Ну, лиш козака! Хомо, берися в боки! Ну, оттак! гоп-чуки, гоп-чуки!»

Я був тоді хлопець меткий! — Ох, старість проклята! тепер уже не втну так: замість викрутасів, ноги тільки спотикаються!..

Довго дивився на нас дід, сидячи з чумаками. Коли я бачу, аж у його ноги щось не встоять на місці, — неначе діда хто сіпає за ноги.

«Дивися лиш, Хомо, — мовить до мене Остап, — коли й старий наш не піде в скоки!»

Що ж ви думаєте? не встиг доказать, аж наш дідуга таки не втерпів: закортіло, знаєте, почванитись перед чумаками. «Ах, ви ж, бісові діти! — промовив до нас. — Хіба ж так танцюють? Ось як танцюють!» Промовив сее, звівсь, та як розставив руки, як ударить в закаблуки!..

Ну, нічого сказать, танцювати він танцював так, що хоть би й з гетьманшею. Ми оступились, а дід і почав витинати на тому місці, що було порожне коло грядки з огірками. Отже ж, тільки що дійшов до половини, та саме хотів розійтись, викинути якогось мудрого викрутаса, аж тут — не здійсмаються ноги, та й годі! Що за лиха година! Розігнався знов, дійшов до середини, — ні, не втне! — ноги неначе росохи поробились. «Ач, диявольське місце! Ач сатанинська морока! Уплутається ж Ирод, ворог роду людського!.. Ну, як же ж таки прийняти сорому перед чумаками?!» Ушкварив знов та й почав різати дрібно, дрібно, — мило подивитись; тільки ж до середини — ні, не танцюється, та й годі!.. «А, гемонський сатано! бодай ти задавився гнилою динею! бодай ще був малим здох, сучий сину! от на старість у який сором увів!»

І справді ззаду хтось засміявся.

Озирнувсь, — аж ні баштана, ні чумаків, — нічого; і позад його нема нічого, і попереду — нічого, і збоку — скрізь чисте поле. «Еге-ге!.. ссс... от тобі й маєш!» Прижмурився дід,

придививсь — місце, здається, трохи знакове: збоку — ліс, з-за лісу стирчить якась віха і видко тую віху далеко-далеко на видокрузі. Що за лиха година? та се ж голуб'ятник, що в попа на городі. З другого боку теж щось мріє; придивився — аж то тік волосного писаря. От куди запроторила нечиста сила! Покрутившись кругом, натрапив дід на стежку. Місяця не було видно, — замість його блискала тільки біла пляма крізь хмару. «Завтра буде вітряно!» — подумав дід.

Далі зирк, аж оддалік стежки спалахнула свічка. «Ач!..» Спинився дід і руками не зведе, тільки дивиться. Свічка згасла; тільки ще трохи далі зайнялась друга. «Скарб! — скрикнув дід. — Готов Бог знає на що закластись, що то скарб!» — і вже був і на руки поплював, щоб копати, та оглядівся, що при йому ні заступа, ні лопати. «Овва! шкода! ну, та хто ж знав? А може бути, що треба б тільки підняти дерен, а він тут і лежить, голубонько! Нічого робить, треба положить хоч знак на місці, щоб часом не забутись, де!» От притяг чималу гілляку, — мабуть, колись вітром зломило, — поклав її на мógилку, де горіла свічка, та й пішов стежкою. Молодий дубовий лісок почав рідчати; далі майнув і тин. «Ну, чи я ж не казав, що се попова левада! — міркує сам собі дід. — Оце ж і попів тин! тепер і версти нема до баштану». Пізенько одначе прийшов дід додому та щось і галушок не схотів їсти. Розбудив тільки брата Остапа, спитався, чі давно поїхали чумаки, та й закутався в кожух. Коли ж Остап почав був питатись: «Куди се вас, діду, лиха година носила сьогодні?» Дід одказав тільки: «Не питайся, Остапе! не питайся, а то швидко посивієш!» Та й захріп так, що аж горобців сполохав на баштані. Та де вже-то йому там спалося! Нігде правди діти, хитра з його шельма була, дай Боже йому царство небесне! — завжди вмів викрутитись. Інший раз було такої почне, що тільки губи кусаєш.

Другого дня, тільки що стало в полі сутеніти, дід одягся в свитку, підперезався, взяв під паху заступ і лопату, випив кучоль сирівцю,³¹⁰ надів шапку, утерся полою та й подався до попового города. Ось поминув тин і дубовий чагарник; проміж деревами звивається стежка і виходить на поле, — здається,

та сама. Вийшов і на поле, — місце якраз таке, як учора: он і голуб'ятник стирчить; — якраз, як учора. Тільки ж току не видно. «Ні, се не те місце, — міркує дід, — те, мабуть, далі; треба, мабуть, повернути до току». Повернув назад, почав іти другою дорогою; тепер уже тік видно, а голуб'ятник зник! Знов повернув до голуб'ятника — тік щез. А тут, як навмисне, почав дощик накрапати. Побіг знов на тік, — голуб'ятник зник, до голуб'ятника — току нема!..

«А, бодай ти, проклятий сатано, не дждав дітей своїх бачити!» А тут дощ приспорив, линув як з відра.

Скинув же дід нові чоботи, щоб не пожолобились от дощу, та задав такого дропака, неначе панський виноход. Уліз у курінь мокрий як хлющ, та все тільки щось мимрить сам собі; а вже що чортяку шанував такими словами, що я й зроду не чував таких! Кажу вам, я, мабуть би, зчервонівся з сорому, якби се було вдень.

Другого дня встав я, дивлюсь — дід уже ходить по баштану, начебто нічого й не було, та накриває собі лопухами кавуни. За обідом старий знов розговорився, почав лякати меншого брата, що проміняє його на кури замість кавуна; по обіді зробив з дерева дві піщавки і пограв на них; потім дав на забавку диню, зігнута у три погібелі, мов гадюка: він звав її турецькою. (Тепера таких динь я нігде не бачу; правда, й дідові насіння десь здалека досталось). — Пізенько, вже по вечері, пішов дід копати грядку на пізні огірки; отже, проходив коло того зачарованого місця та й промимрив сам собі: «Прокляте місце!» Зійшов на середину, де не танцювалось учора, та ще й заступом ударив зпересердя. Коли зирк, — навкруги його те саме поле: з одного боку стирчить голуб'ятник, з другого — той самий тік. «Ну, гаразд, що надумався взяти а собою заступ. Онде й стежка, й могилка! онде й гілка наволочена! ген-ген горить свічка!.. коли б же тільки не помилитись!»

Побіг він підтюпцем, піднявши заступ угору, неначе хотів ним пошанувати кабана, що часом унадиться в баштан. Біля могилки спинився. Свічка згасла; на могилі лежав камінь, зарослий травною. «Сей камінь треба підняти!» — розміркував

дід та й почав підкопувати його з усіх боків. «Та й великий же, гаспедський камінь!» Отже ж, упершись міцно ногами в землю, дід таки зіпхнув його з могили, тільки загуло долиною. «Туди й дорога! Тепер швидче піде діло!»

Тут дід став, добув табатирку, насипав на кулак табаки та тільки що хотів нюхнути, аж се в його над головою — «ачхи!» — чхнуло так, що дерева захитались, а дідові навіть увесь вид заплювало. «Хоч би набік одвернувся, коли вже хочеш чхати!» — промовив дід, протираючи очі. Обдивився, — нема нікого. «Отже, мабуть, не любить чортяка табаки!» — міркує дід, ховаючи табаку за пазуху та беручись за заступ. «Дурень же він, а такої табаки ні батькові, ні дідові його не доводилось нюхати!» Почав копати, земля мняка, — заступ так і йде в землю; аж далі, — щось брязнуло. Одкинув землю, бачить — казан.

— «А, голубе, осьдечка ти!» — скрикнув дід, підважуючи казан заступом.

— «А, голубе, осьдечка ти!» — запищав зненацька якийсь птичий дзьоб, клюнувши казан.

Оступився дід і заступ упустив.

Аж се й зверху, з дуба, мекнула бараняча голова: «А, голубе, осьдечка ти!»

— «А, голубе, осьдечка ти!» — ревнув ще й медвідь, виткнувши морду з-за дерева. Діда дрижаки пройняли.

— «Та тут страшно й слово сказати!» — промовив дід сам собі.

— «Тут страшно й слово сказати!» — писнув знов птичий дзьоб.

— «Тут страшно й слово сказати!» — мекнула бараняча голова.

— «Слово сказати!» — ревнув медвідь.

— «Оце!» — мовив дід та й сам злякався.

— «Оце!» — писнув дзьоб.

— «Оце!» — мекнув баран.

— «Це!» — ревнув медвідь.

Жахаючись, озирнувся дід навкруги себе... Боже мій, яка ніч, — хоч в око стрель! ні зірок, ні місяця. Кругом провалле!

Під ногами бездонне провалле, над головою нависла гора і от-от-от, здається, так і повалиться на його! Аж ось здається дідові, що з-за гори моргає якась морда... у-у! ніс — наче той ковальський міх; ніздрі — в кожну відро води влізе; губи, — їй же Богу, — мов дві колоди! Червоні очі викотились догори... Та ще й язика висолопило, та й дражниться! «А, дідько б тобі утисся! — промовив дід, кинувши казанок. — Задавися ти своїм скарбом! що за паскудна морда!» — та вже був посунув звідти, але побачивши, що все так, як і перше, він спинився. «Сетільки лякає нечиста сила!» Взявся знов до казанка, — ні, тяжкий. Що робить? Не покинути ж тут! от, зібравшись з усією силою, вхопився він за його руками: «Ну, враз, враз! ще трохи, ще, ще!» — витяг.

«О! теперечка понюхати табаки!»

Добув табатирку. Отже ж, перше, ніж понюхати, подивився добре навкруги, чи нема часом кого. Здається, що нема; коли се, здається йому, що пеньок надимається й сапає, ростуть йому вуха, червоні очі наливаються, ніздрі роздимаються, ніс зморщився і от так і збирається чхнути. «Ні, не буду нюхати табаки!» — подумав дід, схопивши табатирку. — Знов заплює сатана очі!» Схопив скоріш казанок та й дременує чимдуж; тільки чує, що ззаду хтось так і чухрає хворостиною по ногах... «Ой, ой, ой!» — репетував дід, біжучи з усієї сили, та тільки як добіг до попового города, тоді звів трохи дух.

«Куди се дід зайшов?» — думали ми, дожидаючи вже годин зо три. Вже давно й мати прийшла з хутора, з галушками. Нема, та й нема діда! Повечеряли сами вже. По вечері вимила мати горщик та й шукає місця, де б вилити помій, бо навкруги всюди були грядки; коли дивиться, лізе простісінько до неї назустріч кухва.³¹¹ В небі таки темненько було. Мабуть, хто-небудь з хлопців, пустуючи, сховався та й підштовхує тую кухню ззаду. «От якраз сюди й вилити помій!» — мовила та й вилила гарячі помій.

«Ой!» — крикнуло щось грубо. Зирк, — дід! Ну хто ж знав, що то він?! Їй Богу, думали, що діжка лізе! Признатись по правді, хоч воно трохи й гріх, а, справді, смішно здалось, як сива

голова дідова була в помиях та обвішана шкурками з кавунів та динь. «Ач, бісова баба! — мовив, обтираючи голову полою: — як обшпарила! Наче свиню перед Різдом! Ну, хлопці, буде вам тепер на бублики! будете, сучі сини, в золотих жупанах ходити! Дивіться лиш, дивіться, що я вам приніс!» — промовив дід, одкривши очі. — Що ж би ви думали таке там було? Подумайте гаразд, — га? Золото? От то-то ж, що не золото: сміття, паскудство... сором казати, що таке! — Плюнув дід, шпурнув казанок, ще й руки після того помив.

З того часу закликав дід і нас діймати коли-небудь віри чортяці. «І не думайте! — часто казав він нам: — Все, щоб не сказав ворог Господа Христа, все збреше, сучий син!» І було тільки почує старий, що в іншому місці непевно. «Ану, хлопці, нумо хрестити! — крикне він на нас. — Так його! так його! добре! гаразд!» І почне хрестити. А те прокляте місце, де не танцювалось, загородив тином, наказав кидати туди все, що єсть непотрібного, — весь бур'ян та сміття, що згрібав з баштану.

То ось як часом морочить нечиста сила чоловіка! Я добре знаю ту землю: потім наймали її в батька сусідні козаки під баштан. Земля славна, урожай був завжди чудесний: тільки на тому зачарованому місці ніколи не було нічого путнього. Засіють як слід, — а зійде таке, що й розібрати не можна: гарбуз — не гарбуз, кавун — не кавун, огірок — не огірок... чорт знає що таке.

П'єр-Жуль Етцель

ЖИТТЯ І ФІЛОСОФСЬКІ ДУМКИ ПІНГВІНА

— Чи шукати щастя? —
спитала я в Зайця.
— Шукайте, але бійтесь!..
Одказав він мені.

БЕЗИМЕННА ПТИЦЯ

I

Коли б я не родився саме опівдні,³¹² під промінням палкого сонця, — дякуючи котрому я й прокльонувся, і котре б то я можу вважати за свою матір, стільки ж, як і Пінгвінку, що залишила на піску яйце (дуже міцне), котре я повинен був пробити з'являючись на світ... і коли б я до того міг жартувати, говорячи про такі поважні речі, то я б сказав, що родився під нещасною зіздуою.

Але родившись, — як я тільки що сказав вам, — при ясному сонці, і коли звичайне не було ні щасливих, ні нещасних зорь, я можу тільки сказати, що родився в нещасливий день, — і докажу сее. Коли мені вдалося нарешті визволитись із шкаралупки, в котрій я був ув'язнений досить довгий час, і де мені — запевняю вас — було страшенно тісно, я більше як годину не міг опам'ятатись від всього, що зо мною сталося.

Я мушу признатись, що в народженню єсть щось таке нове і несподіване, що хоч би у вас на той час було в сто раз більше сміливости, ніж буває звичайно при таких обставинах, то й то б ви потім дуже неясно пам'ятали про ту хвилину.³¹³

«Оце!» подумав я, як тільки опам'ятався, «хто б сказав мені, за чверть години перше, коли я сидів скорчившись в цій бридкій шкарлупці, без всякої спроможности поворухнутись, що зробившись занадто великим для яйця, я дійду до того, що мені буде де-небудь занадто просторо?» Я признаюся, що я відвертий, і для того скажу, що мене скоріш здивувало, ніж зрадувало, видовище, котре з'явилося перед моїми очима, коли я вперше одкрив їх; одну хвилину, бачучи над собою небесне склепіння, я подумав, що перейшов тільки з нескінченно маленького в нескінченно велике яйце. Признаюся теж, що мене далеко не зрадувало до нестяму моє з'явлення на світ, хоча й в першу хвилину я був певний, що все, що я бачу, належить до мене і що земля, певно, ніколи не мала іншої признаки, як носить мене і моє яйце. Простіть бідному Пінгвінові сю гордість, котрої він потім досить позбувся. Коли я догадався, до чого можуть служити очі, котрі у мене мались, себто, коли я уважно обдивився навкруги себе, то побачив, що сижу в так званій, як я дознавсь пізніше, розщелині скелі, недалеко від моря, і один однісінький.

Отож, скелі і море, каміння і вода, безкрай виднокруг, незміренна просторінь і посеред того всего, — я сам, як атом, — от що я побачив найперше.

Найбільш вразила мене величінь того що я бачив, і я зараз же подумав: нащо світ такий великий?

II

Скільки раз с того часу доводилось мені, — та й ще скільки раз доведеться, — повторять (проказувати?) се питання,³¹⁴ — перше, що прийшло мені в голову.

Та й справді, нащо світ такий великий?

Хіба ж маленький, зовсім маленький світик, де було б місце тільки для друзів і тих, котрі люблять один одного, хіба ж він не був би в сто раз краще сеї величезної безодні, де все губиться, де є місце не тільки для створіннів, ненавидячих одне

одного, але для цілих племен, котрі б'ються між собою, грабують, забивають і навіть їдять один одного; для немилосердних, ворогуючих одна на одну пород, для різних бажанів, незгодних між собою пристрастів,³¹⁵ і що гірше всего, для звірів, котрі, після того, як вони дихали одним повітрям, бачили один місяць, одно сонце і одні зорі, мусять умірати найдурнішим способом, навіть не знаючи про истнування один одного.

Питаю вас усіх, Пінгвінів, читаючих мое оповідання: Пінгвіни, друзі мої любі, хіба маленька земля, на котрій була б маленька гора, не дуже висока, укрита свіжим маленьким ліском, з густим ярим зеленим листям, і прехорошими квітками і добрими овочами, славою і гордістю гілля, на котрому вони ростуть, з дюжиною або двома прехороших кубелечків, заселених добрими, веселими та чепурними Птицями,³¹⁶ що блищали б красою та здоров'ям, а не такими нещасними Пінгвінами, як ми з вами, — кубелечків, на дні котрих лежало б скільки яечок котрі тепло та любо висижували б; хіба така земля, питаю я вас, не була б до мислі всім і кожному? Хто, скажіть на милість, хто міг би повстати проти сеї маленької землі, сього маленького лісу, сіх прехороших дерев, сіх надзвичайних птиць, люблячих одна одну, зв'язаних між собою тісною дружбаю — ну хто ж?

Вже звісно не я, пишучий сі щілки; або може ви, — читаючі їх? Але коли так, я, неважаючи ні на що, одказав би вам: ідіте ви к дідьку, ви мене одурили; ви навіть не Пінгвін; закрийте сю книжку, і посварімося.

Але прости мене, друже чительнику, прости; звичай жити самотнім зробив мене воркуном, навіть нечемним, я (забываюсь) і забуваю, що ніхто не смів (забываться) перед вами, можний чительнику!³¹⁷

Фелікс Волховський

КАЗКА

ПРО НЕПРАВЕДНОГО ЦАРЯ

(ЯК ВІН ДО РОЗУМУ ПРИЙШОВ
І ЯКУ ЛЮДЯМ ПОРАДУ ДАВ)

Був собі колись на світі неправедний цар, розумом гордовитий та до трудящого люду немилосердний. І зубожів під ним люді не стало ради на дуків-срібляників. Стогін розлягався по всіх царських обладах і само ймення царева за пострах стало. Ото було нападуть крикливці на яку дитинку, то мати й лякає: «Цить, цить, а то цар ухопить!», — от воно й замовкне з жаху.

Засумував люді так, що від смутку ледве дух держиться. Бачать люде, що непереливки, аж шкура тріщить, а чим горю допомогти — не знають. І почали люде між собою балакати (тільки потай — щоб часом станові, земські та урядники не пронюхали!); та й надумались, що треба, либонь, на царя Богові скаргу подати. Так і постановили. Вибрали хожальців: ідіть, кажуть, послужіть громаді.

Вийшли хожальці за царину, та й сами не знають, куди його далі податись. От горенько! Ідуть шляхом битим та сперечаються. Ідуть та й ідуть, аж тут уже й сонце в полудні стало. Посідали люді коло потічка; хлібець жують, водицею святою запивають та все змагаються межі собою. А того й не бачать, що до них надійшов якийсь дід — старий, старезний, а з себе статечний, дарма, що старець. От вони його й просять: «Сідай, старче божий, з нами, не погордуй нашим хлібом».

Узяв старець того хліба та й дивиться: «Та що се, — каже, — чи не полова ото в ньому?»

— Еге-ге, чого там в ньому нема! — кажуть хожальці: — хіба що жита самого бракує, а то всього доволі: і полови, і лободи, та й жолудів, пробачай! Вже так, що на свинячу харч зійшли. Тільки слава, що хліб.

— Як же то так?

— А вже ж не як! Що вже нас тепер по селах прикручено, то й не сказати! А ні тобі землі, а ні води, — нігде й курці гребнутись. Тільки й нашого, що спина; скородять нам її незгірше, та щось вона хліба не родить...

— Чи то ж ваша земля виснажена, чи як?

— Де вже тобі не виснажена! Чим же її вигноїти? Худобину всю за податки та довги розпродали. Та й скільки ж там тієї землі? Ото все була надія на царя, а він, бач, зібрав старшин на коронацію та й такої: «Скажіть там, говорить, мужикам, щоб не сподівались собі нарізу до ґрунтів; не буде! Нехай тільки слухають панів та чиновників». Отак же воно й є, дідусю, що нема нам куди податись, окрім Господа Бога.

— А ви ж чого собі, панове-громадо, від бога бажаєте? — питає старець.

— Та так сподіваємось, чи не змилується Господь з неба, чи не скине сього неправедного царя, та чи не дасть нам праведного.

— Та хіба то в цареві вся сила?

— А в кому ж? Він же таки всьому голова. Він же й губернаторів настановляє... А москалі, бач, не раз на каравулі при дворці стояли, то вони того царя і всю його справу отак бачили, як оце ми тебе, так от вони в один голос кажуть: «Там такий лютий, той цар, що куди тобі й собака, Господи прости!»

— Кажете, лютіший від собаки? — питає старець: — ну, то я вам на се приклад скажу. А що, як найлютішого собаку та на ланцюг прикувати; чи кусатиме він тоді людей, чи ні?

— Та де вже?

— А знов, якби хто що-найплохішому котові раз у раз гороб'ят перед носом пускав — чи він би навчився їх ловити?

— А звісно!

— От бачите! Значить, не в тім сила, який той цар, а в тім, скільки йому з його міністрами волі дано. Поставили ви їх над

собою, як богів, то як же їм не запишатись? Вже ж відомо: де пуца, там і вовк. Дайте начальству вільну волю, щоб ні впливу, ні нагляду йому не було, — то се ж йому все одно, що для вовка пуца!

— То воно може й так, — промовляють хожальці, — тільки ж ми люде прості. Куди ж нам царя та його порадників спинити? Ні вже!.. Помози ти нам, старче божий, стань нам у пригоді, коли твоя ласка. Адже ми бачимо, що ти не простий старчик. Промов нам слово віщеє, помози нам у щирій молитві до Царя Небесного, щоб він нам справедливого царя дав. Що вже казати? Адже ж добрий чоловік, де його не постав, то добрий. А то ж таки цар! Його сила, Його й воля, — він все може!

Підвелись тут хожальці всі, як один, та й поклонились старцеві до ніг.

— Гаразд, нехай буде по вашому! — каже старець. І це скоро промовив, то просіяло йому обличчя, як місяць. І напав на людей страх. А він їм каже: «Не бійтесь!»

І стало їм одразу легко та вільно на душі. А він подивився лагідно на хожальців та й промовив: «Скажіть же мені тепер, кого ви знаєте за найдобрішого, найрозумнішого, найправеднішого чоловіка?»

Порадилися людці межі собою та один і каже: «Нема кращого над Івана Красія. Так тобі й уся громада скаже. Оце вже тому років з двадцять буде, як у нас чотири села межувались, то він у всьому порядок давав, а чи скривдив кого хоч на макове зерня? Гріх сказати! І досі йому всі дякують. Він в опекунах був — сирітського добра не заїдав, як свого власного пазив. Кому що може, допомагає — по-сусідськи живе. І за громаду дбає. Якось і в тюрмі посидів за те, що генералові одважився за громаду всю правду сказати. Якби так на иншого, то б досі вже й з торбами пішов, стілько його сіпано за громадську справу, а він якось так вміє викрутитись, що дивись ти, ще й достаток має. Якось так у злагоді з синами живе, що вони всі й досі не поділені при ньому, котрі й жонаті, поле все при купі, так у спільці й орють. Вісім робітників та сім робітниць — одна в одну господині — все одна сім'я!.. Воно й то сказати, кому щастя. Його

й пчілка божа любить — либонь він щось знає до неї — як літо, так рій за роєм і не злічити! З самого воску та меду тисячі з півтори має».

— Що правда, то правда, — загомоніли в гурті. — Коли досі ще всіх живцем не з'їдено, то за се тільки Іванові дякуймо. Він іздержав усю громаду собою. А то тим, що письменний та ще й бувалий, а розуму — аж натоптано! З ним і найстарші пани за руку здороваються; та йому про це байдуже! Що йому пани? Оце як ми з нашим паном позивались, то Красій у довірених був. Вже чого-чого йому не робили пани: і лякали, і воловодили, за сто миль до суду закликали — то щоб утратився! — та все дарма. Тоді давай улещати. Губернатор мендаль обіцяв, нібито за пасіку; а він з того кепкує: «Чи то я, каже, з дукачем помолодшаю? а на цяцьки — старий я, онуки сміятимуться». З тим пани й поїхали. Його по всіх усядах знають, бо він і на прощі, і по своїх, і по чужих справах де тільки не бував і скрізь йому така слава, що справедливий та змислений чоловік.

Ще пояснішало обличчя старому і промовив він:

— Правда ваша, що правдивішого, розумнішого та добрішого над Красія не знайти. Так отже буде він над вами наставлений царювати. І побачите ви сами, що з того буде. А щоб ви були певні — от вам знак: досить ви горювали та побивалися в злиднях та в роботі, час і вам відпочити. Станьте ж ви тепер пташками невинними, що не сіють, не жнуть, в клуні не ховають, а ситі бувають.³¹⁸ Будете ви пташками цілих п'ять літ. Літайте по цілому царству, придивляйтесь, яка буде справа; а по п'яти літах злітайте всі на столицю. Там, на великім майдані збереться увесь народ, а вам вернеться людська по-доба і тоді — з'ясуйте людям правду.

Тільки промовив те старець, як почувли наші селяне, що за плечима їм плещуть крильця, а сами вони змалились, а сіряки на їх вже не сіряки, тільки сиві пірця... Знялися наші хожальці та й полинули...

* * *

Цар, тим часом, надумався потішити свою душу полюванням. Тільки наказав, а на ранок вже й виїхав. Їде він увесь в золоті та в самоцвітах, а за ним все генерали та князі, та ловчі, та псарі. Не встиг цар в чисте поле виїхати, коли се де не взявся олень — гарний та прудкий. Цар за ним. А що царський кінь був найкращий з усіх, то й перегнав хутко всіх мисливих. Мчить цар без ваги — от-от ухопить оленя за роги (хочеться йому живцем оленя взяти). Аж тут — ліс. Олень в ліс — і цар в ліс. Бачить цар — не продертись кінному. Покинув коня, погнався пішки. Біжить, біжить: той не втече, а той не дожене!.. Коли тут — річка. Олень в річку, а цар одержу з себе, та за ним. Переплив та далі за оленем — уже голий! Забіг в нетри, от-от-от ухопить за роги... Аж гульк, олень зник з очей, так мов і не було його. Так і зостався цар по тім боці річки, в лісі, голісінкий, в самотині.

* * *

Якраз тоді, коли ото цар на влови подався, то добрий господар Іван Красій коло пчіл собі ходив. Мав клопоту доволі того дня: аж п'ятеро уликів рої випускали. Попідставляв Іван цівки по під вічка, наготував матошниці, роївки та й порожні вулики для нових роїв близенько постановив: приставив онука глядіти двох вуликів, а сам трьох доглядає. Та от морока: всі п'ятеро вуликів нарізно по пасіці розтикані! Дарма, думає собі, якось поспію! Коли дивиться, аж всі п'ять роїв полізли разом. Поглянув він до одного — нема ще матки. Він до другого — теж тим часом самі робочі пчоли лізуть у стяж. Він до третього — аж там і matka! Ледве загриб він її, а тут і в двох інших матки об'явилися. Кинувсь Іван до однієї, онукові крикнув: «бери другу», — та хлоп'я не похопилось: знялася вгору matka, а за нею і весь рій — гуде та хвилює, мов хмара диму над кузнею. Вище та вище, та й потяг з пасіки геть.

— Ой лишечко! — гукнув Іван: — лови його!

Схопив роївку, скочив охляп на коня та за роєм!

Швидка вдалася матка, поповодила старого. Вже й за полудень стало, а рій все летить. Коли се, нарешті, узлісся видко. Почав рій спускатись; Іван прихапцем прив'язав коня та й дивиться. Тяжко старому на дерево лізти, та що ж його робити? Поліз, загірб рій з маткою, зсунувся з дерева. Ху, та й утомився ж! От тепер, думає, і спочити можна. Розперезався, зліг на травичю і сам не зчувся, як сон його зморив.

Лежить собі ЙІван, розкинувся, спить собі на обидва вуха та хропака завдає, аж свище. І приснився Красієві сон. Неначе б то підійшов до нього старий-старезний дід, та статечний собі, дарма, що старець. І каже б то йому той старець: «Вставай та йди на полудне; там край води, біля тієї берези, що грім зломив, побачиш ти долі царську одежу. Уберись ти в ту одежу; піди в ліс, знайди царського коня, подайся до царських палат і царюй там, аж поки вийде тобі слухний час». Тільки те старець промовив, просіяло йому обличчя, як місяць, а Красія жах обгорнув, аж він прокинувся. Прокинувся, і не йде той сон з думки. Против чого воно? Гадає собі. Чи то воно що віщує, чи тільки так з опару кров до голови кинулась? Піду лишень, думає, до річки та прохоложуся. Пішов, роздягся — тільки що хотів у воду пірнути, коли глянув, та аж млості обняли: видно йому себе на плесі як у зеркалі, та тільки вже Іван не Іван, бо не Іванове обличчя у нього, а так, наче зовсім чуже — царське! Чимало він бачив царських патретів і по рундуках і по присутствіях — геть тобі цар! «Оце халепа! — думає собі. — Тепер уже хоч не йди додому, нема як, хоч би й рад: хто ж мене такого пізнає? Либонь треба вже так робити, як сказано».

Оглянувся туди-сюди, коли се й осмалена береза недалечко. Кинувся Іван в річку, доплив до берези — так воно й є, — лежить царська одежа... Ну, думає, очевидячки, треба робити, як сказано. Убрався, знайшов коня, сів на нього та хутко й зострів усіх тих генералів, князів та мисливих, що були відблудились, а це знов об'явилися. Ніхто ніякої переміни в цареві не помітив, та Іван якраз і обличчям і зростом в царя повернувся. «Ваша величність» та й «ваша величність» і нікому ні

гадки. Так вони і в царські палати приїхали, і став з того часу Іван Красій царювати, і ніхто про його правди не знає...

* *
* *

А тому вже, давньому немилосердному та несправедному цареві дуже ніяково стало, як зостався він на самоті, голий у лісі. Пробирав він перш усього до берега вернутись. Пішов. Та не звик він, бач, босий ходити. Раз у раз під ногами то тріска, то шишка де й візьметься — цар тільки п'яти чуває. А не раз так підскачить, що куди тобі й цап! Сердиться наш цар. «То ще добре, — думає, — що хоч ніхто не бачить».

Ходив-блудив, ходив-блудив... Дедалі вже й смеркло — не видно ні річки, ні оселі. Коли таки вогник блимнув здалека. Пішов цар на вогонь. А там дьогтярі дьоготь гнали. Зглянулись вони над ним: «Оце, либонь, чоловіка розбійники обдерли!» Посадили до вогню. Хто дав сорочку драну, хто штани з десятки; хлібом приймають.

Подивився цар на той хліб та й їсти не схотів.

— Та що се? — каже. — Хіба се хліб? Земля та й та біліша!

— Ну, чоловіче добрий, — кажуть дьогтярі, — иншого на нас ніхто не придбав. Як хочеш ліпшого, то йди до панів.

— Та чи не можна б хоч курочку зварити?

— Курочка, братіку, давно до волості подибала податковою стежечкою. Ще на тім тижні справник приїздив, усіх курей похапав та за недобір продав.

— А чом же ви собі инших не купите?

— Та звідки ти взявся, небоже, з якого ти царства? Ми б то й раді купити, та купило притупило: тут що й загорюем, то все нашому цареві неситому на податки заберуть, щоб він розсівся.

— Ну, ти там про царя помалу! — каже цар: — За такі речі, знаєш, і вклепатись можна. Ти хто? Мужик! А то цар! Твоє діло робити мовчки. Як же ти смієш?..

Злість розібрала дьогтярів, як зарепетують на нього цілим гуртом:

— Чи ба, яке благородіє — свиня-загородіє! А ти ж се чого розприндився?! Його, безштанька, одягли, хлібом святим приймали, як доброго, а він ще нам очі вибиває: мужики! мужики! Та вже ж не князі, знаємо й без тебе. Іди-но ти геть, а то кепсько буде!

Цар собі й не думає. Встав, насупився, нагоропіжився, нестотно, як у своїх палатах, та як не визвіриться:

— А ви знаєте, хто я такий? Ось нехай лишень я до свого дому вернуся, я вам тоді покажу, як зневажати свого найяснійшого пана, царя природженого!

— Чи не ти часом той цар? — питає один дьогтяр, а сам аж синіє зо сміху.

— А вже ж я! — каже цар.

Як зарегочуть дьогтярі — аж кишки рвуть; а далі один озвався:

— От так утяв, ваше безштанне величество!

Тут уже всі аж покотились, а цар лютий, аж нетямиться! Вже яку знав лайку, всю пригадав. Тільки дьогтярам вкінці обридло слухати його лайки. «Іди собі, — кажуть, — а то ми тебе он як відпровадимо». Куди тобі, ще гірше коренить! Тут уже дьогтярам терпець увірвався. Дали йому стусана раз і вдруге, та по потилиці, та товченика попід боки, та чернецького хліба, так висп'ятками й прокотили геть.

Пішов цар знов самотою. Іде-іде, а сам лихий, як вогонь. «Ну, стривайте ж, пождіть — шипить крізь зуби, — я вам покажу, мужва репана! Я з вами, бунтарями, порахуюся! На порохно вітру і з вітром розвію! Га! Чи хто таке чув: на божого помазаника руку здійснити? Ну, хиба не діждете?!»... Лютиться він отак, а тимчасом затямив, що поки дістанеться додому, то не слід йому царем об'являтися: адже ніхто не вірить! Тільки в халепу вскочиш, та ще може де за дурного-божевільного приймуть, не дай, Боже, у шпиталь запруть.

Вже геть пізно було, коли цар у город доплентався. І що воно за город — не знає. Зовсім охляв цар: голод не жартує; а воно ж і не царський звичай так постувати, де ж таки, — змалку в дорогих винах купався, а тут тобі зранку до вечора ні рісочки

в роті! І ноги стоптав, і синяки щемлять. Оглянувся навкруги — бачить: се ж він на великій вулиці, тут і дерева, і лави по-під ними, ото ж бульвар по-городському. Сів він на лаву, яка там трапилась, звалився на неї та й заснув, як мертвий.

Саме розіспався! коли се хтось як штовхне його — мало плеча не викрутив. Схопився цар. Бачить — стоїть над ним десятник в мундирі.

— Ти тут чого хропеш? — гукає поліціант. — Хіба не знаєш, що на бульварах спати не дозволяється?

— А що там бульвар? Бульвар чи вулиця — людська, нічия. Я ж тут нікому не заважаю.

— **Не заважаю!** — перекривив його поліцейський. — Куди тобі, ще й базікає! А того не тямш, що непорядок! Тут великі пани ходять, а ти он латками та дірками світиш, паскудство своє їм покажеш. Невмивана голото!

Тут уже цар запалився. Іще б пак: чи давно ж міністри та князі озватись проти нього не сміли, а тут крюк якийсь над ним знущається. «Ти чого рипиш? — огризнувся. — Ти тута для порядку поставлений, а замість того бешкет робиш та репетуєш?! Та що ти за пан такий? Крюк, та й годі! От тобі і вся ціна!»

— А! то ти ще просторікуєш! — заверещав поліцейський та як не влущить царя по пиці, раз і вдруге, та за чуприну!.. Але ж і цар не аби який: розлютився, а сам чоловік здоровий, огрядний — чи то диво на царських харчах сили набрати? Бачить поліцейський, що не подолає один на один волоцюги; свиснув. Налетіли соколи з інших кутків, скрутили голубця та й — в буцигарню. Тягнуть та луплять без ваги. Як штурхнули в казню з розгону, так цар сторч головою в катерину й влетів: замазався, запаскудився! Та ще й то щастя: якби так об стіну, тут би йому й амінь.

На ранок випустили його вкупі з іншими арештантами, бо всі, либонь, за гультайство сиділи. Ледве-ледве виліз наш цар, так його поліцейські обчухрала. Зглянулись над ним два гультаї, взяли з собою за город, туди, де вся голота на смітниках кублилась. Дали попоїсти, намовили горілочку випити.

Покачайся, мовляв, після товчеників, а там може й робота якась набіжить, все копійчину запобіжиш.

Виспався цар, одлежався, сидить посеред голоти, а всередині у нього аж кипить. «Та як же лупцюють! — думає. — Га? Так і вбити недовго! І кого ж били? кого? Царя свого волочили! Ну, постривайте!»... Тут цар аж кулаки показав і вголос заговорив: «Я того не подарую!»

— Чого се ти не подаруєш? — запитав хтось від гурту.

— А бійки!

— Що ж ти, позиватимеш їх, чи як?

Цар не про позивання думав, а про те, що як тільки він знов вернеться до престолу, то всіх тих падлюк познаходить і живцем з них шкуру поздирає. Та вже не міг того сказати в голос, от і причепився до товаришевих слів: «А чому ж ні? Таки й позиватиму!...»

Як не зареочеться вся голота, просто аж качається. От такої утяв. Ну, та й штукар! А далі один і каже: «Ось послухай лишень, що тобі **Міністер** скаже». А Міністром звала голота одного п'яничку, що колись по вищих школах наймудріших наук вчився і в законах був кутий на всі чотири, та став запиватись і межи голоту попав. От той Міністер і обізвався:

— Ні, нема чого тобі до суду й потикатись. Якби ми з тобою в иншому царстві жили, де кожен чоловік може без грошей позивати чиновника, то що иншого. А в нашому царстві цар такий закон видав, що на чиновника треба не до суду, а до його начальника, до старшого чиновника подаватись. Як той начальник схоче віддати свого служашого під суд, то віддасть, а як не схоче, то й забирайся з Богом. А начальство, бач, так собі міркує, що як віддати, мовляв, одного чиновника під суд, а завтра другого, а там третього, то піде лиха слава про все правительство (уряд) і тоді люде слухатись його покинуть. Рідко бува, щоб який начальник віддав під суд свого підрядного, та й то, либонь, правди не доходив, хоч і віддавши!

Замислився цар; почав пригадувати. Справді, підписував він якийсь такий закон, щоб на чиновників була инша судова управа, бо хотілося йому своїх чиновників понад инших

обивателів постановити. Та й досада його взяла, така досада, що аж годі, бо він же бачить, що сам в ту пастку попався, яку на інших ставив. А все ще не хоче покаятись: «Що ж, гадає собі, хиба я міг знати, що така притичина трапиться?»

Почали його й інші думки обгортати. Почав він турбуватись, коли б там без нього не вийшло чого лихого при державі. Але потім розміркував собі, що його рідня та люба челядь сховають від людей, що царя нема, та правитимуть поки що самі його йменням. Він, звісно, того не знав, що намість нього сидить Іван, та нікому про те й на думку не спадає.

Днів через два прибіг на смітнисько один голодранець та й гукає: «Гайда, братця, на пристань: пшениця прийшла! По карбованцю на день за розбір платять!»

Найнявся й цар лантухи по чотири пуди тягати. Хоч і кремезний чоловічина, а з новини таки до вечора кожна кісточка болить, кожна жилочка тремтить; і світ немилий, і сам собі не рад. А тут ще підрядчик не хоче платити — завтра та завтра — а сам гнилизною годує людей.

— Ні, годі, — каже Семен (цар, бач, Семеном звався): — я на таке не згоден; — а далі вдався до товаришів:

— Що ж се, — каже, — як же воно так? І не робити — нема грошей та з голоду пухнеш, і робити — все те саме. То давайте покинемо роботу, поки не годуватиме до ладу та не буде платити.

Покинули роботу. Заверетенився підрядчик. Йому б ще треба тільки днів з чотири на гнилизні та без обрахунку людей проморити, а там би він сам грошки за весь підряд узяв; а поки що йому й нема за що купити харчів, бо він з порожньою калиткою і за підряд взявся. Бачить він, що Семен всьому привідця. Кинувсь підрядчик мерщій до пристава: — «Так і так... отой волоцюга людей мені баламутить».

Прибіг пристав на пристань; перше вмовляти попробував;

— Як таки ви не тямите? Ви ж хазяїнові тисячі встрачаєте! А вже ж як йому гірше, то й нам гірше.

— Ми, — каже Семен, — хазяїнові не вороги, а тільки ми свого доправляємось. Тільки й нашого, що праця, то наша воля

і продавати її, кому схочемо. А коли сей підрядчик не платить, то ми йому не крепаки!

— Так ти бунтувати? — кричить пристав.

— Чого там бунтувати? — знов озвався Семен, — нам бунту непотрібно; даремно ви, ваше благородіє, і слова такі споминаєте. Ви б ось, краще, ваше благородіє, того борщикку скоштували, що ми в підрядчика їмо: з душі верне!

— Брешеш, падлюко! Закон знаєш? Не смієш кидати роботи, поки строк не вийшов. Роби, а коли тобі кривда, то жалійся — начальство розсудить!

— Та на його харчах скоріше згинеш, ніж той присуд вийде.

— Ага, то ти так заговорив! — розверещався пристав. — Ти хто такий? Пашпорт маєш?

Став Семен ні в сих, ні в тих. Бо при його царському стані який же там пашпорт? Де б він взявся?

— Не маєш? — репетує пристав. — Беріть його!

Взяли, повели, замкнули. Сидить неборака місяць, сидить і два, і чотири... нема нічого: і на волю не пускають, і нічого не питають. Зробили постанову, що ось-то він обвинувачений за те, що не має пашпорта приналежного, та за гультайство (бродяжництво), що записаний за судовим слідчим — сиди, небоже, поки про тебе згадають! Мало їх, тих арештантів, під слідством у слідчого на руках? Ще там котрі за підпал, за крадіжку з розломом чи за щось такого сиділи, проти таких слідчий хапався по гарячих слідах докази зібрати, то ними й займався. А волоцюга — волоцюгою й буде — ніде не подінеться, може і підодждати.

Сидів, сидів Семен, аж пилом припав на тюремних харчах та від тюремної цвілі й задухи. Аж таки й покликали: «Хто ти такий? Звідки? якого стану?» Зрадив наш цар. — «От, думає, аж теперечки я на царський престол повернуся!» Тільки, пам'ятаючи, як йому дьогтярі не повірили, та глянувши на своє шмаття та на мозолі на руках, не зважився так одразу себе царем назвати, а виказав на допитах, що мов він міщанин Семен Ненарошній, родом із столиці, де він служив за дворника у генерала Шемякина. А се він на те сказав, бо той Шемякин був

у нього, у царя, колись у великій ласці. Семен собі міркував, що в столиці поведуть його до того генерала або поставлять з ним на зводини і тоді він об'явить себе своєму любому царедворцеві, а вже той, звісно, все для нього зладить і на царство верне.

Погнали Семена в столицю. Ішов він і пішки, етапом, прикутий за руку до спільного ланцюга; їхав і машиною, де було напхано стільки арештантів у тюремному вагоні, що він ледве не затхнувся; натерпівся і голоду і злиднів, бо етапне начальство не додавало грошей на харчі... В скількох тюрмах дорогою насидівся! Часом аж зубами скреготав з досади, та нічого не вдієш! Та вже місяців через п'ять прибув у столицю. «Ну, думає, слава ж тобі, Господи: скінчилася моя мука!»

Еге ж, як раз! На зводини його з Шемякиним не поставили, бо не було чого й ставити, а простісінько написали бумагу в Міщанську Управу, чи записаний, мовляв, по книгах міщанин Ненарошний? На те Управа відписала, що такого нема й не було. Знов потягли Семена на допити, а ще раніше того постановили перевести з Пересильної Тюрми в Тюремний Замок. От він і йде: один конвойний з рушницею попереду, другий позаду, якраз їм шлях був повз царські палати. Тут йому раптом згадалось ціле його веселе та розкішне царське життя в тих палатах, і застукотіло йому серце клевцем. Дивиться він на дворець заздрим оком: «От, — думає, — на тім кутку у палатах справляв я колись бенкет і тоді я вперше побачив тую кралю княжну Лебедівну; а он у тій світлиці наріжній сповістили мене про велику радість, як мое військо велику перемогу здобуло; а з того далекого, одчиненого вікна любив я, бувало, на город дивитись...»

Ідучи та думаючи так, поглянув Семен на город, — яким-то він, мовляв, тепер йому видається... Аж тут передній конвойний витягся, як прут, замарширував, як на шрубках, та й зашепотів шпарко й виразно: «Янчук, держись цупко, не лови гав, — цар з вікна дивиться!» Семена сі слова блискавкою пройняли. Глянув він на відчинене вікно в палатах, що близько нього саме вони йшли — та ледве встояв! Не може очей одвести од

вікна, аж світ йому замакітрився, бо то ж Семен побачив там себе самого, в царській одежі, такого нестотно, як він перед роком стояв тут, край сього ж таки вікна. Що ж се таке, пробі?! Господи, рятуй і помилуй!!..

А то, бач, Іван в царській подобі дивився з вікна у палатах.

— Гей, ти, арештантська пико! Чого ногами совгаєш? Рівніше йди! — гукнув задній конвойний, бо Семенові жижки тремтіли і він почав приставати.

Схаменувся Семен, підбадьорився. Тільки думає: «Що ж се таке? Се ж дурійка! Омана?!» Кортіло його крикнути на весь світ, що ось де він, справжній цар, а що отой, край вікна, самозванець, дурисвіт! І крикнув би, та скорчило йому горло, не може й слова вимовити... Та воно й добре: бо хто ж би таки йому, обшарпанцеві, повірив?! «Арештантська пика» — от його стан тепера!

Похнюпився Семен і все ніяк збагнути не може. «Ні, — думає собі, — а тут щось не так. Тут якась помилка».

— Пане старший! — звернувся він до конвойного. (Бач, як за рік звичаю навчився!)

— Чого тобі? — озвався той.

— Про кого ви се казали, що, мовляв, цар на нас дивиться?

— Та не про кого ж, як не про царя! Чи ти ж не бачив, отам у палатах край вікна, як ми поз нього проходили? Як свічка горів.

— Та ви, може, помилились. Хіба то справді був цар?

— Ще що скажи! оттакої! — засміявся старший. — Щоб я та царя не пізнав! Я, може, разів зо сто бачив його от так, як тебе бачу.

Замовк Семен, а далі знов:

— А чутка йде, ніби цар, з рік тому буде, поїхав на влови, та вже й не вернувся.

Се вже Семен так навмисне сказав «чутка йде», хотів якось у москаля правду вивідати.

— Цур дурня! — сказав конвойний. — І стрілить же таке до голови! Я ті влови добре пам'ятаю, бо то були остатні; всім відомо, що цар з того часу більше не бував на вловах. А я в той час

при палатах на сторожі стояв і бачив — от як світ білий бачу — що цар з усіма князями та панами вернувся з тих вловів.

Зовсім Семен похилився. Так наче його хто обухом по потилиці телепнув. Чудно та дивно, як воно все те сталося, та що з того дива за потіха? Річ певна, що хтось давно захопив його місце на престолі, і хтось такий дуже подібний до справжнього царя, що й одрізнити ніяк не можна! А коли так, то нікому й не журба, ніхто собі і в думці не покладає, що він, Семен, справжній цар, у турмі сидить — за те, що без пашпорту, судиться! От тепер попробуй об'явись, коли хочеш! Зараз на шибениці за самозванство ногами задрігаєш! Кепська справа. Пропаща справа! Не бачити йому більше царського життя, як своєї потилиці! Либонь, і все життя прокалатає остатнім наймитом! Пізнає він до кінця, яке то гірке те життя, що він сам, як ще був царем, установив своїми законами та чиновниками для вбогого, робочого люду... І покотились у зсаженого царя гіркі сльози по обличчі, і вперше засмоктало його за серце сумління!..

Замовк з того часу Семен і не хотів більш нічого казати на допитах. Та й що ж він мав казати? Сказати правду про себе — небезпечно, а брехати — нема користі.

Через сім місяців вийшов йому вирок. Привели в суд, прочитали: «По указу його величества, на основі дев'ятсот п'ятдесят першого пункту Устава Карного («Уложенія о Наказаніях») завдати його, як безпашпортного волоцюгу, що не признається до свого стану, на чотири роки в арештантські роти, а потім заслати на Сибір. «Не може того бути, — каже Семен, — дайте мені прочитати той самий пункт!» Дали йому закон, показали пункт — все якраз так виходить! І так йому перед очима стало, як колись один суддя доводив йому, що не по правді то чоловіка на таку тяжку кару засуджувати за те тільки, що він не каже, як зветься, бо може ж инший і не самохіть, і не для злого чого ховається. А він, цар, не послухав тоді судді праведного і не хотів скасувати неправого закона. «Катюзі по заслугі!»

Завдали його в арештантські роти. Чого ж він тільки не натерпівся там: і хлосту йому давали, і голодом, і роботою

морили, і в темних холодних буцигарнях держали, — а все найбільше за те, що він себе за людину вважав, перед дозорцею шапку не охочий був ламати, доглядачам не корився. От сидить він якось у тій буцигарні день, другий, третій та й за сумував наш цар. «Господи, — думає собі, — скільки то кривди в моєму царстві діється, скільки сліз проливається, а все ж то я з того винен!»

Та ще з тої причини сумує цар, що дуже його скортіло на волю. Хоч би, думає, разочок кинути оком на рідну оселю! Вже не те, щоб Семен бажав знов на царство дістатись — де вже там! Тепер він уже знав людський сором, коли на свої очі побачив, як мало доброго може цар зробити, а яку силу лиха заподіяти, — йому тепер і думати про царювання було страшно!.. Кортіло його тільки до свого рідного кутка та щоб на приятелів хоч здалека подивитись... От і заспівав він з горя пісні тієї, що було частенько співав ще за свого царювання. Тоді-то він було її з розкошів співав, а тепер уже з туги завів.

А ключником на тім кінці в тюрмі був колишній слуга з царських палат. Почув він ту пісню та аж скам'янів. «Господи, — думає, — се ж воно цар співає! Я ж не раз чував, стоячи на сторожі при царських світлицях, як він оцеї пісні співав!» Слухав-слухав, а далі взяв ліхтаря, світить на арештанта в буцигарні та й дивиться на нього крізь вічко в дверях: «От же напевнісінько — цар!» Семен давно заріс бородою, то ніхто й не пізнав його, а се він сидів, підпершись рукою, та й бороду затулив. Ключник аж прикипів. Сам не знає, що робити. Нарешті осмілився та й шепотить нишком: «Ваше величество! ваше величество!» Семен годі співати, насторожився, підійшов до дверей, а ключник уже й відсуває засов, та щось не втне, тремтять руки з ляку. Якось таки одчинив, а сам просто Семенові в ноги: «Не веліть карати, з плеч голову здіймати!».

Бачить Семен: настав слухний час. «— Ну, — каже, — коли ти мене пізнав, то стань мені у пригоді, пусти мене на волю».

— Пробі, — каже ключник, — не то що на волю пустити, а я життя свого не пожалую за мого царя милостивого! Майте велику ласку, вийдіть зараз та об'явіться, ваше величество.

Злякався Семен. «Еге ж, — думає, — тут тільки об'явись, то або цар новий за самозванство повісить, або народ за мої колишні справи роздере мене! Та хоч би й не те, так невже ж мені знову до давньої кривди вертатись та з живих людей пити кров? Ні, не стане сумління!»

Тільки він клюшникові того всього не казав, — де царському підніжкові тее розуміти?.. Тим-то Семен тільки собі міну царську настроїв та й каже: «Даю тобі, вірний мій слуга, мою царську подяку. Але ще не час мені об'явитися народові. Тільки я прошу і наказую: виведи мене звідси, а сам поки що мовчи».

Так і вчинили. Звісно, клюшник всі порядки тюремні знав. От коли Семена випущено було з буцигарні, то клюшник виголив його, переодяг, вивів з тюрми і сам у халепу не попався. Наказав йому пильно Семен мовчати. Та не втерпів ключник. Почав там нишком з усякими приятелями про ту справу гомоніти. Та й пішла з того часу між людьми чутка, що на престолі не справжній цар сидить, а справжній, бач, ходить між людьми і незабаром має об'явитись.

* * *

Тим часом дійсне царював справедливий та дотепний чоловік Іван Красій. Оце ж треба розказати, як то він в царське житте увійшов і як на царськiм місці справлявся.

Ранком другого дня по влогах Іван з давньої звички прокидався кілька раз; одкриє очі — темно, він і знову засне. А йому й не в голові, що то в кімнаті нема світла, бо вікна важкими оксамитними завісами позавішувані, щоб світло не перебивало сну, поки царське величество спочиває. Аж таки прочувався нарешті Іван і тямить, що він не просто лежить, а таки вилежується та спочиває: і рука йому лежить, і нога лежить, і голова лежить, і весь він лежить; навіть сам не чує, на чому він лежить, бо все матраци з пружинами та пухові подушки під ним, а повітря легке-легесеньке. Почав він згадувати, що та як, та й обгорнули його думки: «Воно то добре царям спиться, та я ж тут не на те, щоб розкошувати. Людям пільгу давати,

правду вкоріняти — от на що мене волею Божою царем наставлено». Злагодніла йому душа і задумався він, як би то його до діла взятися? Та вже ж не як, що перш треба гаразд роздивитись навколо. Не тямлячи ладу, поспішиш, — тільки людей на-смішиш. Сказано: сім раз міряй, а раз ріж. «Господи, — думає, — поможи рабові твоему гордих спинити, негідних одігнати, страдників заспокоїти, за правду обстояти!»

Попався тут йому під руку шовковий шнур. Схопився він за той шнур, щоб підвестись на ліжку, сіпнув тільки, аж і за-слонку відхилив — і видно стало: так воно вже приладновано було. Дивиться Іван — аж се він лежить на широкому подвій-ному ліжку і подушки немов для двох покладені. Тут йому кинулась думка, що той же колишній цар та либонь царицю має,.. а він же, Іван би то, тепер на місце того царя став... як же ж його тепер? Адже ж він сам жонатий. Ну, нехай тепер от її тут в ліжку нема коло нього, та це ж певне так якось трапи-лось — може, де в гостину поїхала... А колись же вона вернеть-ся, бо жінка мусить при чоловікові бути. Тоді ж як? Аже ж він сам має жінку дома на селі, і сини вже дорослі... Ет, не до ладу воно! Ніяково!

Ще ж він як слід і не роздумався, як увійшов стиха слуга, дав умиватись, поміг одягтись. Втирається Красій, а сам все про царицю думає.

А він того й не знав, що в царів такої поведінки нема, щоб удвох в одній хаті жити: цар собі на одній половині живе у па-латах, а цариця на другій, тільки часом сходяться до купи. А цар Семен з своєю дружиною вже шостий рік, як не сходи-лись у покою, бо жили нарізно та й обое своїм коханкам і ко-ханцям лік загубили. Так що Іванові не було чого й клопота-тись про царицю.

Потім уже Красій про те довідався та й заспокоївся, а спер-шу було таки дуже ніяково.

Одягся Іван Красій, поснідав, аж тут йому подає до відо-ма черговий царедворець, що вже в прийомній палаті все те панство урядове зібралось, що має сьогодні бути допущене до царського прийому. Вийшов Красій у палату, кинув оком —

чистий тобі цар! Всі йому вклонились, він на всіх поглянув, та тільки ледве головою кивнув — отож так відклонився. Тут він вперше побачив і царицю, і ще декого з царської родини, вже ж вони тепер ніби йому за родичів стали. Всі такі білі та пухкі, а по-французьки так і цвенькають. Близько до царського престолу стояв царевий брат по батькові, великий князь Ярема, ще не старий чоловік в генеральській одежі, миршавий, витрішкуватий та нахабний. Не сподобався він Красієві, аж навіть подумав собі: «Треба його добре розжувати, що воно за птиця».

Почався прийом.

Поважний царедворець почав підводити до царя гостей поодинці та по черзі: підведе, ще й розкаже — хто такий, яку службу справляє, як на ймення; той уклониться, постоїть, цар головою кивне, слово яке промовить; гость уклониться знову, та й піде набік. І кого тільки тут не було: і чужоземні послы, і губернатори, і генерали, і адмиралы, і сенатори, і всякі панове. Цілісіньких дві години тривав той прийом. Не встиг цар усіх прийняти, як тут йому сповіщають, що йому час уже в маніж їхати (такий то будинок для муштри, мов кошара велика), дивитись, як гвардія муштрується.

Поки перейшли перед ним чотири полки, то аж йому живіт підвело. Попоїв він тоді по-царськи, та тільки від стола встає, аж йому кажуть: міністер двірський просить дозволу подати до відомості про нові палати, що його величність наказали якнайшвидше збудувати. А виходить, що виданих грошей не стає. Іван звелів спинити будівлю.

Тільки гадав відпочити, аж ізнов кажуть: чи не ласка буде морську військову школу одвідати, давно вже кадети (школярі) його величність не бачили, а вони ж будуть офіцерами, престол колись боронитимуть, треба ж їх заздалегідь приголубити. Поїхав у школу, обділив кадетів тих яблуками та грушками, а вони йому «ура» гукнули. Ледве у палати вернувся, як тут повідомляють: через три дні будуть іменини великої княжни Олени, що його царська величність бажали їй дарунок дати, та наказали найкращих самоцвітних уборів принести

на вибор; та ось, мовляв, чи не ласка поглянути, бо вже принесені. Пішов Іван дивитися: намисто, шпоньки, сережки так і сяють; а про що не спитай — все то двісті тисяч карбованців, то шістдесят тисяч, то сімдесят п'ять! «Та чи нема чого дешевшого?» — питає Красій. Тільки ж він тее слово вимовив, тут усі, які були царедворці, аж потетеріли; так наче цар яку дурницю ляпнув або яке сороміцьке слово загнув. Один царедворець виступив наперед та й каже:

— Чи смію нагадати, найясніший пане, що ваша величність мають багато чудових дорогих речей для дарунків, виготовлених на скарбових фабриках.

— Ходім туди, — каже Красій.

Пішли. І Господи, чого він там побачив! І перстені, і табатирки золоті з яхонтами та діамантами, і величезні чарки з суцільного самоцвітного каміння, і статуї (фігури людські), і чого-чого не було там! Аж полиці гнуться від дорогого краму, а колишньому цареві, бач, все було мало: ще по людях для своїх коханок убори замовляв та народні грошики розкидав.

Вибрав то Красій дарунок, а вже йому кажуть, що якийсь полковник вигадав якісь нові артикули з рушницями, то чи не бажає його величність на те подивитись? Покликано полковника: бравий собі вояка. Почав він рушницею артикули показувати і сюди, й туди, й он куди!

— А яка ж з цих артикулів користь? — питає Красій.

— Та воно якось показніше виходить, ваша величність, — каже на те один з генералів.

— Чи воно ж простому солдатові з того лехше буде, чи він краще стрілятиме та команди ліпше розумітиме?

— Що до сього, ваша величність, — кажуть йому, — то нема що турбуватись: лехше воно не буде, а, може, ще й тяжче; так на те ж солдат молодець, він все подолає.

— Ну, — каже Іван Красій, — коли з того нема користи, то нема чого й заводити нові артикули.

Сказав він се, коли дивиться, а великий князь Ярема аж витріщився на нього, — нестотно, як от на видимих дурнів добрі люде витріщаються; та помітивши, що й цар на нього

дивиться, зараз знітився. «Треба сього зінського щеняти не впускати з очей», — подумав собі Красій. За тими пробами артикулів чимало часу збігло; от уже й обід. Воно б то по-сільському, то й вечеряти час, а по-царському, то ще тільки обід! Пообідав Іван, а йому до відома подають, що в театрі його з кумедією дожидаються. Хотів він було відмовитись, щоб не їхати на кумедію дивитись, та ледве натякнув, як уже всі царедворці так похнюпились, наче рідного батька поховали.

— Чого се ви, панове? Чи кого ховаєте? — пита Красій.

— Та як же, найясніший пане, — відказує тут один генерал, — вже об'явлено, що ваша величність будуть ласкаві до театру завітати. А як тепер се відкласти, то ще піде чутка, що ваша величність, борони, Боже, занедужали, та ще який струс піде між людом.

Нема що робити, поїхав.

Аж коло півночі вернувся Красій у палати. Повечеряв гарненько, випив незгірше. «Чому ж, — думає, — не пити та не їсти, коли дають?» А вже й спати пора. Пішов до покою, та так солодко витягся. Аж смішно йому стало: «Це, — думає, — мов і не робив, а втомився, цілий день клопотався, а що путнього зробив?!».

* *
* *

Тільки день процарював Красій і правду-таки сказав, лягаючи, що й путнього нічого за той день не зробив, а тим часом за один отой порожній день усе царедворське багно затряслося. Усі царедворці помітили, що цар наче одмінився і насторочилися. Зверху був собі цар, як цар, та ніколи перше того не було, щоб він на свої видатки грошей зажалував або військовими артикулами нехтував. А тут — чи хто таке чув? — найкращі палати не схотів будувати далі! Її високости принцесі Олені на дарунок поскупився! Бравому полковникові з новими артикулами сорому завдав, — і чого? Салдатам, бач, воно тяжче! Салдата треба гартувати, а то йому недовго й зледащіти!

Отак шепотіли межі собою царедворці. А надто був лихий великий князь Ярема і серед своїх прихильників глузував

з царя вголос: «Запопадливий став наш батенько: хутко, либонь, і підосви рахуватиме!» — та реготав, аж луна йшла. Були й такі, що собі на вус мотали царські новини та міркували, коли б так перед царем жалісливими та господарними показатись, аби придобритись йому тим та в пестунчики дістатись.

А Красій нічого того не чує й не бачить та все на свій лад обертає. Сьогодні видатки на свої палати зменшить; завтра губернатора якого за знуцання над селянами зсадить з хліба; позавтраму офіцера якого молоденького зостане розхристаним — і не завважить... Що день — якась новина. А чи була з того яка користь народові? Аж ні крихти! Як і перше, лупили податки; як і перше, не було життя від чиновників — одного з тисячі Красій прожене, а дев'ять сотень дев'ятдесят дев'ять як і перше п'ють кров та душать.

Через те серед люду і не по знаку було, що в царських розпорядках єсть якась одміна. Зате в царських та великокняжих палатах серед вельможного панства Красієві новинки плодили йому дедалі, то більше ворогів, та ще й не абияких: в вічі, то вони всі царські підніжки, а позаочі живцем з'їсти готові, за щербатий шеляг продати! Всі, кого тільки Іван прогнати казав, усі дармоїди, нелюди-правителі, ображені за його справедливість пани урядовці дедалі, то гірше лютилися, а великому князеві Яремі те й наруч, він собі з них набирав прихильну ватагу, постерегаючи слушного часу, щоб зведенюка-брата з царства зсадити та самому сісти.

Інші чиновники, аби підслужитись, доносили цареві, що навколо нього неспокійно: та Красій тее одним вухом слухає, а другим випускає. Не любив він брехачів та й не діямав їм віри, брехачеві недорого й наклепати, аби поживитись. Знов же воно зверху ніби й не знати було нічого такого: всі йому, як і перше, в вічі дивились. «Коли ж Ярема і справді що недобре починав, так що ж він може сам один зробити, — думав собі Іван, — військо в моїх руках, поліція, чиновники — теж; скарб (казна) — теж. Ні, я ще й не так візьмуся. Треба народові якнайшвидше пільгу дати. Час уже. Другий рік царюю, і справи, і витребеньки державні тямлю — час!».

Як сказав, так і зробив. Покликав до себе міністра скарбового (що то всіма грішми державними, видатними і прибутками рядить) та й каже йому:

— Хочу я селянам пільгу від податків дати. Бачу я, що на селянство надмірні податки накладено, то я хочу поки що переполовинити їх.

Зиркнув міністер на Красія, наче вперше вгледів; та бачить, що в царя погляд певний, то в самого так і забігали очи, як мишенята.

— До послуги, найяснійший пане, — каже міністер, — а звідки звелять ваша величність грошей взяти, щоб доложити до скарбу? Коли переполовинити сільські податки, то либонь чи не вполовиниться і прибуток державного скарбу; у нас же тепер само військо та кораблі дві третини прибутку забирають.

— Не журись, — каже Красій, — я сю втрату зменшу на багато мільонів, бо я вже зважив рекрутчину скасувати.

Як сказав же він сее, то міністер аж рота роззявив. Але зараз-таки схаменувся, заблимав-заблимав очима та й каже:

— Се инша річ. То, певне, ласка буде вашої величності з військовим міністром порадитись? Уже як врадите з ним про рекрутчину, то там будемо знати, як і з податками врихтувати.

Дав чолом міністер скарбовий, іде та й гадає: — «Егеж, побалакай з військовим, побалакай! він тобі акахвиста відправить!»

Та й справді. Ледве сказав Красій генералові найстаршому над усім військовим міністерством, що хоче рекрутчину скасувати, так той як не надується, мов индик, як не зчервоніє, мов буряк: чолов'яга був з нього палкий та гладкий.

— Ваша воля, ваша й сила, найяснійший пане, — каже, — а тільки як же ми будемо від сусідів боронитись, коли часом нападуть?

— А так же, — каже Йван, — постійного війська зоставимо тільки трошки, аби було кому навчати людей військової справи, та поратись коло гармат, шанців, фортець тощо. Скрізь по селах та по городах поставимо стрільбиська, щоб у свято, або й так коли, гуляючи, ледве сами собі вчилися стріляти. Раз на

рік по шість тижнів збиратимем усіх, хто на черзі, по повітах до таборів та й нехай вчать військовій справі. Рушницю і всю зброю нехай собі кожен дома держить. Отож, коли буде яка потреба, ми їх зможемо всіх за три дні скликати та й буде в нас військо ще більше, ніж тепер. А як не буде пригоди, то нехай собі кожний чоловік свого діла пильнує. Не буде й йому ні шкоди, ні невігоди, а скарбові ще й прибуток. Ти ж тільки здумай: тепер ми он скільки сотень тисяч вояцьких ротів цілісінський рік годуємо, а як зробить по-моєму, то їх тільки шість тижнів прийдеться годувати. Знов-таки, яку тепер силу-силенну тих казарм та військових складів треба держати, а тоді ж то кожний і сам житиме дома, і зброю та військову одержу дома держатиме. Та ж буде такий дорібок, що я половину податків могтиму скинути з селян!

Второпив міністер очі в Красія та ще дужче почервонів і слова вимовити не може. І так уже його закортіло виляяти царя по-московськи, та не сміє. Нарешті, полупав баньками, продер пельку та й прорипів:

— Та що ж то за військо тоді буде? Що ж вони, вилами та лопатами артикули вироблятимуть, чи як? Та він же й ноги не матиме, і виправки не знатиме.

— А якої там тобі виправки треба, щоб рідний край боронити? Аби стріляти вмів та був дотепний, та слухав би команди. Він же сьому дійде ладу!

— Ні вже, найясніший пане, — відказує міністер, — старий я, щоб мені за вірну службу при старосах мужвою неотесаною замість вояків командувати. Я вже й не знаю, чим я прогнівив вашу царську величність, що мушу такі жарти приймати!

З тим військовий міністер і пішов. Іде в своє міністерство та аж сопе; прийшов — лихий, як вогонь. Кличе свого помічника генерала Гнучкого.

— От така-то справа, — каже йому, — зовсім наш цар з глузду зсунувся!

Тільки ж Гнучкий був іншої кебети чоловік, ніж його начальник. Він не став кипіти. Пождав, поки міністер трохи вгамувався, та потім стиха та лагідненько і каже:

— Дозвольте, ваше високе превосходительство, довести, що його величність таки при глузді. Цар знає, чого хоче. Таке військо, про яке він вам говорив, по инчих сторонах є, та воно навіть дотепніше від нашого. А тільки борони нас боже від такого війська. Тепер вояк, поки службу відбуде, то забудеться і про село, і про свою хату! Отож нехай тільки мужик не схоче платити податків або дуже розпащекується про свої права, то ми на його виведемо військо та й почне вояк мужика і лупити і стріляти. А тоді вже годі! Крайове військо, що дома сидить, се ж ті самі мужики та обивателі і не підуть вони самі на себе. А як на мужика ні грозьби, ні примусу не стане, то який дідько накаже йому з останнього тягтися, щоб надмірні податки платити?! А як зменшаться податки, тоді нам, чиновникам, край. Бо де ж взяти стільки мільонів грошей, скільки треба нам на плату та надгороди?!

Тут військовий міністер знов скипів.

— Та що ж се таке? — кричить. — Так по-вашому воно й гаразд, що цар хоче нам край зробити? Га?

— Оце! Хіба я собі ворог! — відказує помічник. — Нам ніяким робом не треба царським вигадкам потурати. Тільки треба все нишком-тишком, без шелесту та з розумом. Ви, ваша вельможність, не змагайтеся з царем, а так нібито на все згоджуйтесь. Тільки доведіть його величності, що таке діло так раптом зробити не можна, що треба, мовляв, часу на те. Ну, а там уже й почнемо ніби розвідуватись та радитись по всяких комісіях та комітетах, одно слово — канцелярію розпочнемо!

— Ха-ха-ха! — зареготав міністер. — Оце до діла! Се правда! Так і за сто літ до народного війська не доведемо! Ну, та й голова у вас, пане Дмитре! Бути вам міністром! Та глядіть не ковтніть мене до часу!

Посміялись собі удвох. Потім військовий міністер вернувся до царя та й кривиться:

— Простіть, наясніший пане, вашого старого слугу, що такий загонистий. Все буде, як приказано.

А Красій і радий. Тріпнув генерала по плечі злегенька:

— Отак би й одразу!

Народ же тим часом все пільги жде-пожде — нема нічого: не вертаються хожальці від Бога, а на неправедного царя й сами давно втратили надію. От і почали звідусюди в столицю лихі чутки надходити. Давніший цар надбав силу-силенну шпігів та клепаців усяких по всьому царстві, і хоч Красій не любив поклепу та брехень, а все ж щотижня або частіше начальник над шпігами розказував йому, що де було підслухано та підгляжено, та висліжено, та вивідано. І слухає Іван: там царя хтось кляв, бажаючи йому не діждати до завтраго; там надпиляно міст, де цар мав проїздити; ще десь генерала устрелено, коли той давав люту хлосту селянам «на усмиренію»; деінде червоне телятко царський будинок злизало... А з усіх боків стогін людський та прокльони розлягаються!..

«Гаразд, — думає Красій, — що я оце з військовим міністром поєднався. Місяців за п'ять перейдемо на народне військо, тоді я зараз половину податків скину, а там уже й інша пільга піде!»

Еге ж, якраз! Минуло і шість, і вісім, і десять місяців, — нема нічого. Почав Красій підганяти військового міністра, а той і не думає спішитись з народним військом, а замість того давай трубити в вуха царській рідні та вельможам, що ось-то, мовляв, цар яке замишляє; се ж, бач, усьому панству та чиновництву край прийшов.

Заворушилось усе царедворське кубло, а найгірше князь Ярема. Перш усього подався він до царициних покоїв, просить її величність допустити його до таємної розмови. Завели його до цариці. Він і почав, так і так, чи найясніша пані чувала, які зміни ваша дружина, а наш найласкавіший цар, наказав поробити.

— А вже ж, — відповідає цариця, — та тільки ж я у війську не служу, то мені дарма, — та й засміялася, поправляючи намисто, щоб показати свою гарну, випещену руку та білу шию.

— Не смію вірити, ваша величність! — загомонів Ярема, нижучи оком, — я знаю, що ваша величність не тільки красою всьому жіноцтву цариця, але й добрістю янголиною ваша величність правдива цариця всім своїм підданцям, і не можете

занедбати того, що наш володар нового замислив, бо ж то має велику пільгу дати трудящому людові.

— Справді? — спитала цариця, аби щось промовити.

— Так. По новому розпорядку багато військових урядів зовсім скасується, а половина решти офіцерів піде в запас. От, наприклад, генерал Чечель мусітиме вийти з служби та навряд чи він знайде іншу службу з такою платою та шаную.

— Невже? — спитала цариця, очевидячки стурбована. А Яремі того й треба. Він добре знав, що той Чечель її коханець і що тепер цариця, аби тільки своєму коханцеві службу зберегти, буде перечити всім новим вигадкам царським. Під'юдивши її ще, великий князь дав чолом, а сам постарався зустрітись з царевою старшою сестрою, принцесою Надією. Він то тямив гаразд, що у примхуватій старій богомільниці розуму було стільки, як кіт наплакав, зате вона була уперта, мов коза, а настирлива, як оса. Тим-то архирей та митрополити цупко її держались, а в палатах усі її боялися і не сміли проти неї йти. Вона вважала, що мінять в чому-небудь розпорядки небіжчика-царя, її батька, було смертельним гріхом та нещастем. Як тільки їй було втолкувано, що теперішній цар касує військовий устав, заведений за покійного царя, так вона й стала лютим ворогом нового розпорядку.

А Ярема крутить своє. Одному скаже: «А я чув, що у вашому маєтку селян втихомирено? Добре, що не було ще нового військового устава, а то як що заведуть оте народне військо, то вже ті охотники-вояки сами себе втихомирювати не підуть...». Іншому закине, що при новому розпорядку не можна вже буде синів-неуків приміщати в офіцери. Царедворкам страху завдасть, що тепер цар з великої господарности так увірве плату їх чоловікам, що вже годі буде панійкам в саятах та в оксамитах походити... Ну, чисто всіх проти царя настроїв. От і напалась ота вся орда на Красія: і плачуть, і влещають, і скаржаться, і скіглять, і благають, — все то, щоб покинув тую новину, щоб військова служба по-давньому була та щоб не скидати податків з селян. Нема йому спокою ні вдень, ні вночі.

Але ж і Красій недарма упертим мужиком вдався. Хоч як чіплялись до нього — і принцеса Надія з архиреями, і цариця, і всякі вельможі — всім відповідь:

— Я в своєму царстві самодержавець: як схочу, так і зроблю. І краще вам звикати скоріше до нових порядків, бо ще й не те буде. Годі вже вам, риндям, з мужика кров смоктати; час уже й йому людського життя зазнати!

Як сказав, то наче вогонь підворушив. В віці то йому кожне плохе та покірливе, а поза очі так і чигає на нього, а Ярема аж веретениться.

От якось зібрався у Яреми увесь старший царський рід, тільки, звісно, без царя, та й вельможі щонайбільші, котрі не раді з новини. Та й почали вони мову про те, що цар — Іван би то — неприємний; що треба через те одібрати йому царство та поставити над ним опекуна, нехай той править державою від царського імення.

— Тут і клопоту ніякого не буде, — сказав генерал Гнучкий, що теж був запрошений до ради, — полк його високости князя Яреми піде за князем в вогонь і в воду. Я виберу найпевніших і з ними великий князь заарештує його величність з усею шаною, як належить царській гідності; ми умістимо царя в далеких покоях всередині палат під нагляд лікарський та під вірну офіцерську сторожу. А разом з тим буде випущена оповістка (маніфест) про те, що найясніший пан наш безнадійно заслаб і через те над ним поставлена опіка.

Зараз-таки великого князя Ярему обрано за опекуна і доручено йому якомога швидше всю справу владнати, а помагати йому до того мав військовий міністер. Так би й вловилося рибка, якби вудка не ввірвалась...

Помічник військового міністра, ставлячись до помочі, щоб арештовати царя (Красія б то), гадав собі, що буде при Яремі найпершим верховодом. Тільки ж Гнучкому ніхто віри не діймав, бо всі знали, який він лукавий та розумом хитрий. Тим-то головним помічником до Яреми приставили військового міністра, а Гнучкий зостався ні в сих ні в тих. Але ж і Гнучкий був не з тих, що задніх пасуть; він сам був би рад вхопити тура за

рога. От він, усміхаючись любенько, повітав усіх, хто був на зборах, а сам найняв кариту та й помчав до Івана Красія.

— Владарю превельможний! — крикнув Гнучкий, убігши без дозволу в царську світлицю. — На вас велика пригода, смертельна небезпека! так і так... та й розказав усе, що було постановлено на раді у Яреми. — Я теж був там на зборах, — розказував генерал, — але я вірний слуга величності і я вирятую свого царя. Ще є час. Будьте ласкаві сісти в ту просту карету, що я приїхав, та й простуйте до мого двору; там, найясніший пане, будете безпечні; я арештую великого князя і всіх його верховодів.

Гнучкий обміркував гаразд. Ярему арештовано і заслано в найдалший куток царства під вічну сторожу. Військового міністра та інших ворожих вельмож було зсажено з хліба і замкнено на вежу, а Гнучкий собі став міністром і прибічником царським.

— Господи, — думав Іван Красій, — як я на того Гнучкого не по правді гадав. Я ж було хотів дати йому відправу, аж тут, бач, він показався з усіх найвірніший, над усіх наймудріший! Якби не він, обсіла б мене тая галич та й держала б мене, як божевільного, в чотирьох стінах та кров би з народу пила.

З того часу Красій у всьому радився з Гнучким, а той, сказано, хитрий, не то не перечив царевій волі дати людям пільгу і кривду на правду змінити, а ще й радив сам, як би то краще зробити; а тим часом завжди так повертав справу зручненько, що з Іванових заходів нічого не виходило. Гнучкий же собі зостався скраю, мов і він не він.

Скинувши зо служби чимало міністрів, надумався Іван Красій поставити міністром справ краєвих одного справедливого, чесного та напрочуд дотепного чоловіка, — Іван його знав ще тоді, як бував громадським хожальцем, — але таки перше порадився Гнучкого.

— Се добре діло — допустити до уряду свіжого чоловіка, — сказав Гнучкий, — тільки ж він міністерської справи не знає гаразд, то я б радив зробити його поки що помічником міністра, а за міністра взяти Хому Бовдура. Він, нігде правди діти, не

великого розуму чоловік, та зате чесний, то хоч грошей скарбових не крастиме. А як новий помічник в шори вбереться, то можна буде й його замість Бовдура посадовити. Та воно пан Бовдур і не молодий вже — може й сам хутко вступиться.

Іванові правда до мислі припала, — послухав Гнучкого. А той собі думає: «Ну, голубе, ти Бовдура не хутко з місця рушиш; а сей бецьман трьох розумних переживе».

От і кличе Красій Бовдура та й каже йому:

— Постановляю тебе міністром справ краєвих, бо хочу я панську землю селянам віддати, — ти мені се діло уладнай. Та візьми собі до помочі Силу Гострого (себто Іванового давнього знайомого), то він тобі дуже у пригоді стане.

— До послуги, — каже Хома, — вашій величності до ніг кланяюся за велику ласку. Я вже дбатиму. Тільки дозвольте спитати, а що ж робить людям иншого, не мужицького стану?

— Та й тим можна ґрунти подавати, коли вони до громади припишуться, тільки треба, щоб ніхто не мав більшого ґрунту, ніж наділ селянський; а наділи ми поробимо не такі, як тепер, а щоб таки справді селянин мав з чого прожити, та ще й в достатку.

— Не у гнів нашій величності, — знов починає міністер, — так усе панство та й купецтво внівець повернеться. Адже ж тоді панові дідичеві хоч самому землю ори або на якусь роботу ставай.

— Ото журба! Се ж і добре. Поменшає дармоїдів, то побільшає всім прибутку.

— Але ж паньство та купецтво се ж таки просто підвалини вашої царської влади. Адже мужик мужиком. Він же, сказано, репаній. Дайте йому волю, та він черево напасе, то на нього й ради тоді не буде. Тепер пани, себто дідичі та чиновники, та попи, та військові, та фабриканти, та инші заможні люде його в руках держать, от він і тихо сидить: податки платить, шарварки відбуває, в війську служить, начальству та статечним людям кориться. А як одібрати від панів землю, хоч би й з викупом, то пани ж викуп той прогайнують; бо сами ж маєте знати, ваша величність, який паньський звичай та й дворянська

поведінка, се ж не простацьке життя: треба ж йому і для себе каблучку, і для панії і хусточку гаптовану справити, та й льокаєві базаринку дати, часом же панським норовом і двісті й триста рублів зараз прогуляє; на те ж він дворянин, краса держави... Отож, Кажу, прогайнують дідичі викупні гроші та й прийдеться їм або в прості міщани, або в селяни повернутись. А хто ж буде над мужиком батога держати? Бо як не буде батога, то чи він же платитиме податки на чиновників та на військо?

— Пусте оце все, — каже Красій, — навіщо ж воно треба, щоб мужик у панський ручці сидів? Заможний та вільний мужик і школу собі сам збудує, і книжкою не гордуватиме, та й чим же він репаний? Ось іди лишень та й роби, як тобі казано.

Пішов Хома та як сів бовдуром на своє міністерське крісло, так і справа маком сіла, ні сюди, ні туди не посувається. Помічник його, отой Гострий, уже так чудово всі папери виготовив, що тільки б міністри підписати та й годі, а міністер ніяк їх не второпає, хоч сядь та й плач. От уже й четвертий рік Іванового царювання йде, а людям не то нема пільги, а ще гірше злидні та кривда посіли. Увірвався терпець Красієві, зсадив він Бовдура з хліба та й настановив Гострого.

— Кінчай! — каже, — щоб за півроку вся земля була селянам.

— Дозвольте мовити, — каже той, — я готовий працювати на користь народові, я вже й так здавна не маю спокою. Але дозвольте довести вам, найясніший пане, — не візьміть собі за зле моєї мови, — не на той ви шлях ступили.

Насупився Красій, не сподобалась йому така мова: за чотири роки царського життя він уже забув, як слухати прості та щирі речі, і звук свій розум та свою волю над усе ставити. А тут, дивись ти, міністер йому каже, що він би то, він, з ласки Божої цар, та помилився в своєму шляху!

— Чим же се я так помилився, розумна голово? — питає він Гострого.

Бачить Гострий, що не догодив цареві словами, та не збентежився тим і каже:

— Помилка в тому, що ваша величність бажаєте людям добра запобігти через чиновницькі канцелярії. Нічого з того

не буде. Бо чиновник, як той огірок солоний в бодні: від стебла одірваний, грядки своєї не бачить, ні світло, ні повітря до нього не доходить, і прокис він, і просолів, тільки й знає, що таких самих квашених огірків, як сам. Ні вже, ваша величність, коли хочете справді дати вільно дихати народові, коли справді добра йому бажаєте, то треба йому дати самому своє життя владити. Сам народ найкраще знає, де його болить, і чого йому бракує, і що можна без кривди вчинити. Недарма кажуть люди: громада — великий чоловік. Звеліть тільки народові вибрати з себе певних людей з усієї країни, зберіть їх на столицю та й віддайте всі державні справи їм до рук. Вони всі ваші добрі заводи до ума доведуть та й вас самих від царедворського чигання, від усіх оборонять.

Ще гірше насупився Красій. Не сподобалось йому, що міністер за розумнішого від нього хоче показатись. Нічого він не промовив, тільки мовчки заходив по хаті. «І що він мені розкаже, — роздумав він собі, — наче б то я сам не мужик і не з народу вийшов, мовби то я не знаю, чого народові треба?!»

Помовчали собі — цар ні пари з уст, сліди міряє, та й міністер мовчить, жде, що далі буде.

— Я ще поміркую про те, що ти вигадав, — сказав нарешті Іван Красій, — а ти таки тим часом всеї сили доложи, щоб селянам землю передати, я ж інших міністрів попідганяю, щоб скоріш від податків людей визволити, та рекрутчину на народне військо змінити.

— До послуги, — каже Гострий. З тим і пішов.

Почав Сила Гострий старатись, — вдень не доїдає, вночі не досипляє, сам собі спокою не дає, щоб скоріш все прилагодити, аби селянам землю передати, а користи все нема, бо він же все одно що самотужки всю справу тягне. Не тільки від інших міністрів, але й від власних підрядних ніякої помочі собі не бачить: їм же аби гроші брати, а роботи — на те їх нема! Декотрі то ще й гірші — просто заважають, щоб не віддавати землі селянам. Та ще й на тім не кінець: усі царедворці на нього ворогують — слуг його підкупили, приятелів з ним розрадили, про жінку поговорів пустили. За чотири місяці змарнів чоловік

так, що хоч його на мари клади. Не втерпів таки, йде знов до царя на розмову.

— Не сила моя, — каже, — або пустіть мене, ваша величність, на відпочинок, або майте ласку, проженіть того міністра скарбу та військового, бо сі два мені нічого робити не дають. Міністер скарбу не видає грошей на конечні потреби при віддаванні землі. Військовий міністер через своїх людей панів під'юшує, щоб землі не віддавали, а про народне військо ані гадки.

Шкода стало Красієві Гострого; почав він його вмовляти, щоб той не покидав справи. «А щодо міністрів, — каже, — то міністра скарбу я заберу і путящу людину посажу замість його, от тільки Гнучкого не можу вигнати. Бо ти ж таки сам збагни: він же мене справді вирятував, а я б то йому так за те віддячив по-песьки! Не годиться так».

— Коли так, найясніший пане, то зробіть мені велику ласку, пустіть мене з служби, — каже Сила Гострий.

І надто шкода стало Красієві Гострого. Поклав він Силі руку на плече, подивився на нього ласкаво та приязно:

— Ну, так ось що, — каже, — ти мені радив скликати від селян і від всього народу виборних з усієї держави та віддати державну справу їм до рук. Я тоді уперся, не схотів, а тепер... Скликай уже ту Велику Раду, як ти хотів. Як зберуться виборні, тоді нехай вони сами й Гнучкого вигонять, коли схотять. Гаразд, чи як?

— Та вже ж гаразд! — відказав Гострий та аж йому з радощів сльоза забриніла. Схопив царську руку та й поцілував.

— Значить, зостаєшся? — питає Іван, обіймаючи свого чесного міністра.

— Зостаюсь, ваша величність. Життя свого не пожалую для рідного народу.

Отже, на тому й розсталися. Та й почав з того часу Сила Гострий готувати все для Великої Ради.³¹⁹

Тим часом розходилась дедалі все більше та чутка, що на престолі сидить не справжній цар, а що справжній би то ходить поміж людьми і хутко має об'явитись: та й дійшла та чутка до начальства. Довели те й до царя (до Красія). Стривожився Іван неабияк. «Не можна, — думає, — такого баламутства попускати. Хіба ж я своєю волею в царі дістався? Мене ж таки сама Божа воля царем настановила, щоб я кривду викоринив і правду оборонив, а тут якийсь самозванець хоче мене зсадити з престола. Та хоч би й не самозванець, нехай би й справжній колишній цар, — хіба ж ми не знаємо, який він був? Та й коли надумався об'явитись? Саме коли я вже зважив Велику Раду скликати! Ні! Треба всеї сили докласти, щоб таки мені на престолі міцно засісти. Се найперша річ. Бо як мене не буде, хто тоді дбатиме про народ?!»

Кличе Красій до себе старшого начальника над шпігами та й каже:

— Щоб мені той самозванець був уловлений! Не показуйся мені й на очі без нього!

— Радий я моему милостивому цареві послужити, — відкажує начальник, — тільки щоб усе царство перетрусити, то треба хоч двічі стілько грошей, що мені тепер дають на трус, а міністер скарбу не дає більше.

Покрутив носом Красій, та що робити? Звелів не жалувати грошей на трус. Але міністрові скарбу треба ж звідкись докласти до державної скарбниці, то він і наказав ще цупкіше здирати з людей податки та недобори.

Ще тяжче стало людям жити, ніж перше. Мало того, що злидні обсіли, а тут ще за кожне марне та необачне слово про царя чи про начальство почали по тюрмах замикати. Скрізь почали шпиги нишпорити, брата на брата, батька на сина підмовляти. Ото все вишукують, чи нема де самозванця, та не чутно де «ізміни». Розбалакаються де приятелі про державні порядки та про той слушний час, коли землю ділитимуть; не схотять де робітники самі себе у кормигу запрягати;

надумуються де студенти людові всю правду з книжки витолковувати, чи так де людці зберуться Святого Письма в гурті почитати — зараз їх тягнуть на розбори та на вежу, та ще й зашлють на решті. Оце тільки схочеться було якому лиходієві свого неприятеля з світа зігнати — зараз він на нього поклеп і напише, що ніби той людей бунтує. Зараз неборака хап, та в тюрму, та на Сібір.

І військовий міністр не дармує: розводить ото щодня солодкі речі з Красієм про народне добро, а тим часом все його самозванцем лякає. Змовився з начальником шпігів, от той і виказує раз у раз Іванові, нібито по всіх усюдах селяни ворущаться та все того самозванця дожидають. А Гнучкий і собі: «А бачите, ваша величність, що таки без державного війська не можна: адже треба на всі боки ватаги війська послати, всякі бучі гамувати, а то ж ті дурні не дадуть вам їм же самим на добро зробити».

Крутиться Красій, як муха в окропі, — і сюди гаряче, і туди боляче! З одного боку царедворці та великі князі хочуть в ложці води утопити, а з другого боку отой самозванець... З тривоги невсипущої Іван аж знидів: не їсть, не п'є. Як на те ж приходить знов Гострий: «Так і так, — каже, — чи не ласка підписати універсал (маніфест) про Велику Раду, щоб збирались».

Спалахнув Іван Красій, як порох, та як не крикне:

— Дай ти мені чисту годину з твоїм універсалом! Тут дай, Господи на престолі всидіти, а він — універсал... Ти б радий мене з світа згубити, аби тільки тобі твоя Велика Рада зібралась, бодай вона тобі в саме пекло запалась! Геть з моїх очей, кажу тобі!

Вийшов Гострий, не мовивши й слова: вже й сам не знає, що думати... аж бачить — біжить до царя Гнучкий, посміхається з радощів, аж цвіте! Влетів до царської світлиці.

— Ваша величність! Піймали! Самозванця піймали!

Хвала Господеві! — каже Красій та й перехрестився.

А колишній цар — Семен би то — все до того часу був собі робітником. На голих дошках спав, одержинкою вкривався, борщик з разовим хлібом їв та й то Богу дякував, коли хоч того не бракувало, бо такого безпашпортного заволоку, як він, кожний хазяїн радий скривдити. Тяжко було йому. Не так від роботи та від злиднів, як від тяжких думок було йому скрутно. Що далі, то частіше обгортали його ті думки, все про колишнє царське життя, про всю ту царську бридоту. І вжахнувся він своїх минулих гріхів. Знав він тепер, скільки-то лиха та кривди він заподіяв людям, і здавалось йому, що якби зібрати всі людські сльози, пролиті через нього, то він міг би в них втопитись; та що якби наступило на нього все горе, що він межи люди розсіяв, то задавило б воно його страшною вагою. В смертельній тузі не знав він, як собі раду дати, що його почати.

Коли се згадав він, що він вже п'ятий рік, як не сповідався. Стривожився він, та давай згадувати, чого то воно так сталося; та й пригадав, що кожного посту за всі чотири роки, то все, або не маючи роботи не міг стягтися на копійчину, щоб попові за сповідь віддати, або таки у попа наймитом був, то піп його через роботу до церкви не пускав. Тепер же розвінчаний цар наймитував у жидів, то в неділю йому було вільно йти з дому, аби тільки в п'ятницю та в суботу діла пильнував. Ще й цілого карбованця грошей він собі надбав. Зрадив собі голий цар та не гаючись довго, почав ходити на поклони.

Настала сповідь. Став Семен до сповіді, вмивається гіркими і слова промовити не може. Горить йому душа, хотів би скинути з неї вагу, та як здумає тільки, що то ж треба про все своє колишнє царське лиходійство признаватись, то аж язик залякне, ніяк не сміє. Аж таки одважився та й зашепотів:

— Грішник я, панотченьку, великий, несвітський грішник. Боюсь я, що збентежитьесь вам душа та не встережете ви моєї таємниці, а з того може повстати велике лихо: і чвари, і звади, і душегубство...

— Сину мій, — каже піп, перебираючи бороду перстами, — чи ти ж не знаєш того, що таємниця на сповіді свята? Не душпастиреві, а Богові самому сповідає свою душу сповідник, і той священник, що зрадив би таку таємницю, був би зрадником проти Господа самого, був би він проклятий на сьому і на тому світі.

Зітхнув цар глибоко, зібрався на силі, подумав трохи та й почав сповідатись. Все розказав, ціле своє царське життя! А піп слухає та з радощів йому аж дух заперло: так ось де він, той другий цар, що то його по всіх світах шукають! Здійняв піп очі вгору та думкою Богові дякує: «Дякую ж тобі, Господи Сили, що зглянувся еси надо мною, негідним рабом твоїм, пославши мені в невід сю рибину! Буду ж я тепер протопопом, матиму й ордену, та й грошенят дещицю можна в начальства попросити; а якщо попадає умре, то я ще й митрополита доскочу!»

Звісно, сповідникові піп і знаку не подав. Приголубив його, заспокоїв, молитву прощену дав. А тим часом гарненько розпитав його. Довідався, де він служить, яке ймення собі прибрал, а тільки випровадив його, так мерщій додому, застріг рябу кобилу та й мах — до губернатора в город! Приїхав, швиденько в шовкову рясу переодягся, чарочки зо дві ковтнув, пісненьким закусив, мнятки пожував, щоб горілкою не тхнуло, та й гайда з доносом! Губернатор зараз послав на село жандармського полковника та прокурора з десятниками, а на столицю — телеграму. Другого дня ще й сонечко не зіходило, а Семен вже під міцним караулом їхав на столицю.

Виточили, як годиться, слідство. Попововтузились місяців із сім, вишукуючи «спільників злочину», а в кінці зважили голого царя за самозванство повісити; того ключника, що пізнав його в тюрмі, посадити на вежу довіку, а ще чоловік зо сто, що базікали, хоч і не бачивши, вислати в найдальший куток на Сібір.

Настав день страти. Ще з ночі зібралось на майдані люду — кінця-краю не видно, нігде курці клюнути. Поміст військом обставлено, а напроти шибениці поставлено високий престол для правного царя-імператора (значить, для Красія).

Військовий міністер, що тепер великої сили над Іваном Красієм набрав, намовив його приїхати дивитись на вішання, щоб то, мовляв, народ бачив свого справжнього царя навіч, тоді всі тямитимуть, що той злочинець просто самозванець і всі чутики та заколоти покінчаться.

Вивезли з тюрми засудженого. Навколо нього військо, попереду й позаду в барабани б'ють. Постановили його під шибеницею, а напроти нього державець імператор сидить і весь люд їх обох дивиться.

Замовкли барабани, стала тиша. Тоді виступив на поміст чиновник і почав вичитувати вирок. Говорилось там, що невідомого стану чоловік, заволока Семен, одважився назватись освяченим царським іменням і зухвало задумав захопити царський престол, щоб оманюю стати самодержавцем над народом.

Гірко стало Семенові. Не така гірка була йому видима смерть, як гіркий був отой поклеп на нього. Від щирого серця зрікався він тепер всякої влади над людьми; він тепер вважав за гріх і нечесть панування таке, а тут на нього наводили, начебто він домагався такої влади, та ще й оманюю! Виставляли його привселюдно за найподлішого в світі, як він тепер те розумів!

Скипіло Семенові серце, не стерпів він того і ледве той чиновник дочитав, Семен вигукнув так голосно, що всі люди почули:

— Брехня се! Я не домагався влади і не шукаю її! Не я дури світ, а той, хто сидить на престолі проти мене.

Зараз звелено бити в усі барабани, щоб заглушити тую мову. Та тільки вдарили раз, як усі барабани луснули. Тепер Семен міг вільно промовляти далі і він говорив:

— Я заслужив собі смерть! Так, заслужив моїми колишніми ділами, що я вчинив, як був царем. Ну, то й стратьте мене, я готовий за свої гріхи на страту! Та нащо ж ви клепаєте перед народом, начебто я знов хочу взятись до тієї самої бридоти, коли я вже давно збагнув нікчемність царювання і зненавидів його?! А ти, дурисвіте всесвітній! — гукнув Семен, дивлячись

просто в віці Іванові Красієві. — Ти смієш мене вішати за те, з чого я не винен, а ти винен: се ти силою запанував над народом, се ж ти дуриш народ от уже п'ятий рік!

Аж завирувало Іванові всередині від тих слів, від урази. Забув він і де він, і хто він; пам'ятав і чув тільки несправедливість Семенових річей. Схопився він, дарма, що військовий міністер шепотів йому позаду, аби він мовчав, бо злочинця зараз повісять; Іван махнув тільки на Гнучкого і крикнув на весь народ:

— Брешеш ти, кате народний! Правду ти казав, що поки царював, то лихо діяв. Я ж влади не бажав і не захоплював її, а за ті п'ять років, що я, не по своїй волі, царював, то — хай мені Господь за свідка буде, — день і ніч тільки про народне добро дбав, тільки на добро народів працював.

— На добро народів! — згірка засміявся Семен. — Та яке ж добро народів може вчинити самодержавець?! Хоч би ти про те подумав, що крім мене, злочинця, сиділи ж колись на престолі батько мій і дід, і прадід, і пращур. Невже вони всі були однаково нікчемні люде? Була ж таки між ними хоч одна щира душа?! А чи було з того народів легше? Де там! Народ завжди однаково стогнав, бо цар при самодержавному ладу — все одно що дитина на возі з сіном: вище всіх посажений, а їде туди, куди кінь-чиновник везе!..

— Ні, братіку! — закричав Іван і собі. — Ти не рівняйся до мене! Ти з діда-прадіда кат і п'явка, і рід твій такий, а я зроду чесний хлібороб і сама Божа воля мене царем настановила!

— Ну, про волю Божу я нічого не знаю, — відказує Семен, — кожний цар на ту волю показує. Та хоч би й справді ти з волі Божої став царем, то ще треба розібрати, нащо тебе царем поставлено: чи для добра народів, чи тільки для остороги народів, щоб не впевнявся на царів? Ото ж то!.. Ніхто тобі честі не уймає, що ти хлібороб, то як же ти не тямиш, що ти сам собі ту честь одібрав? Доти й був у тобі хліборобський дух, поки ти в громаді жив, громадську волю чинив, чесно громаді служив. А як дістався в царі, то все хліборобство громадське під тобою опинилось; почав ти ним через своїх чиновників замишляти. Який же ти громадянин після того?

Іванові сі слова наче камінем в серце влучили. Згадалось йому, як і Гострий казав, що не тим шляхом треба йти... Походило йому на душі і сам він вже не знав, що відповісти своєму суперечникові під шибеницею.

Мовчки сів Красій на свій царський престол.

Поки все те чинилося і народ слухав, притаївши духа, обох царів — одного на престолі, а другого — під шибеницею, — над шибеницею замріла пташина зграя. Кружляють пташки та кружляють, нижче та нижче, а далі й сіли на шибениці. Як тільки ж Красій впав на престол, то всі п'ятеро сивих пташок раптом кинулись на поміст і весь народ, скільки його було, вжахнувся. Бо на очах у всіх пташки злетіли додолу пташками, а на помості стали поважними хліборобами. І пізнав народ у тих хліборобах своїх хожальців, що вже п'ять літ як послані були до Бога на скаргу. Загомонів весь люд, захвилювався. Потім раптом затих, так затих, що чутно, як муха пролетить. А хожальці поклонилися всій громаді і найстарший став говорити:

— Відомо вам, панове-громадо, що не власною волею подались ми перед п'ятьма роками правди шукати, а з вашого вибору і поручення. Та й зустріли ми віщого старця. Розказали ми йому громадську справу та людське горе, а він нам віщєє слово промовив: нема користи міняти царя, якщо дасте йому знов усю волю. Але ви, чесна громадо, бажали, щоб виблагати справедливого царя по всій його волі, отже й ми на тому стали. І спитав нас той віщий старець, кого ми знаємо за розумного, тямущого та певного чоловіка? Ми й сказали: Івана Красія.

Хвилею покотився гомін між людом. Всі знали Івана Красія і звідусюди загукали голоси: «Правда!», «Нема над Івана!», «От такого б царем!», «Правду кажете, дядьки!»...

Старий на помості переждав той гомін, а далі знов заговорив:

— І промовив нам тоді старець віщий: «Буде вам, як сами бажаете; буде вам наставлений царем справедливий чоловік і сами ви побачите, що з того буде; а вас я оберну пташками лісовими, що не сіють, не жнуть, і в клуні не збирають, а ситі

бувають; а по п'яти роках вернеться вам людська подоба і тоді посвідчите правду».

Ледве доказав тее старий хлібороб, як зникла на засудженому цареві борода, обличчя йому стало чисте і невідомо куди поділась арештантська одежа, і стояв він на помості у своїх колишніх царських шатах, тільки шнурок все ще висів на шії. В ту ж мить Іванові Красієві, що сидів напроти на престолі, вернулось його давнє хліборобське обличчя і чуприна, і сиві стріхаті вуси, і сільська одежа...

Тут усім людям в очах проясніло. Кожний достоту пізнав, котрий цар, а котрий Красій. І зрозуміла вся та сила люду, що за ті п'ять років царював над ними не давній, несправедливий цар, а справедливий господар, Іван Красій; та що неправедний цар за той час скоштував власною шкурою людського життя-горювання: ухопив жиру, знає, де зимують раки! Тисячі людей дивились на обох царів, поставлених один проти одного, і не один з громадян бачив, як у мареві, той час, коли Красій був у людей завжди на очах, коли кожний сусід міг його вчинки судити, коли за кожну кривду можна було його до громади позивати і коли всі його поважали та шанували. Отож той самий чоловік вийшов з-під громадського пильного ока і став царем. І що ж з того сталось? А те, що ніхто й не завважив зміни неправедного царя на праведного, так усе по-давньому зосталось!

І знявся серед народу крик та галас і захвилювала вся незліченна юрба, як море. Одні гукали, що Красій заслужив собі смерті; другі — що давньому цареві не можна пробачити його лихих вчинків; треті кричали, що тепер давній, справжній цар сам пізнав, почім ківш лиха, знає і злидні, і працю, і просте життя, та тепер він буде найкращим царем. В кінці подолали сі треті, Семена зняли на руки високо і стоголосий народній гомін, мов радісний весняний грім, прокотився луною все далі та далі...

Коли се здійнятий угору цар простяг руку — він хотів слово мовити. Все затихло і виразно залунали слова новомудрого царя:

— Народе мій найлюбіший! Грішний я проти вас великими і тяжкими гріхами, а ви мені те все лагідно пробачили і хочете мене знову поставити над вами, і дати мені знову повну волю і владу. Радується душа моя невимовно і сповнилася вдячністю, і не було б мені більшої втіхи, як бути вашим царем, коли б я міг думати, що вам з того користь прийде. Ні праці, ні життя мого я б не пожалував, якби вірив, що може єдина людина цілим народом кермувати. Але Бог розум мій напутив, давши мені самому звідати на собі життя народу мого. І видючий я став, і душею збагнув, до чого доводить царя вся його сваволя. Всесильний він на лихо, бо сваволя його псує і нема нікого, хто спинив би його від лиха. На добро ж він безсильний, хоч би й хіть його бути добрим, бо вся сила-силенна чиновників спиняє його від добра. Хто ж за ними вглядить? Як не може одна людина врятувати пшеничний лан від хмари сарани, так не може єдиний чоловік — хоч би він був і цар — управити чиновників безліч. — От якби за ними весь нарід незліченними очима доглядав, то було б інше діло. Якби всі оті міністри та губернатори, та генерали, та чиновники **не цареві, а народові** здавали справу і громадські виборні з них рахунки брали та перевіряли, якби кожний громадянин міг кожного з них до праведного суду позивати, тоді була б інша річ. Але **сього** я не можу влагодити. Се не мое, а **ваше** діло. Чого ви то до мене, то до Красія, то невідомо до кого вдаєтесь та просите, щоб дав вам порядок?! Сами собі порядок давайте; сами собі й певних людей замість царських чиновників вибирайте. **Сами собі помагайте, а без того ніхто вам не допоможе!** — А я вдруге собі гріха на душу не прийму, гріха сваволі, самовлади та кормиги. Не буду я царювати, не примушуйте мене!..

Але народ не йняв йому віри. Сподобались цареві речі народові і ще більше схотілось людям мати його на свого володаря. Знявся лемент, галас, вереск, а дехто вже почав наступати на царя, кричучи несамовито, що він мусить згодитись бути царем на всій своїй волі, а то тут йому й смерть на сій шибеніці! Тоді цар упав на коліна, зняв руки до неба і крикнув:

— Хай мені Бог за свідка буде, що радніший я смерть прийняти, ніж бути знову царем на всій моїй волі!

Ледве він ті слова промовив, як зник, невідомо куди подівся. Дивиться народ, очам своїм не вірить: нема ні одного, ні другого царя. Поки давній цар говорив, то Красій зійшов з престола і десь замішався між людом. А справжній цар щез, хтознакуди, наче здимів.

Всі немов покам'яніли. Стоять мовчки мільйони люду і не знають, що почати. І стало тихо-тихо. Так тихо, що було чутно, як літній вітрець по галяві пролітає, і як рибка під водою пропливає, і як серденько у зляканої пташини б'ється.

Коли се заворушили листям дерева в лісі, затремтіли билінками трави степові та й зашелестіли серед тиші:

«Ви люде, а не воли в ярмі! Сами собі помагайте, а без того ніхто вам не допоможе!..»

Вільніше розлилися ріки ясноводі і забриніли сріблястою течією:

«Ви люде, а не воли в ярмі! Сами собі помагайте, а без того ніхто вам не допоможе!»

І з'явилась на небі золота хмаринка. Легенько плинула вона блакитним небом, мінилася різними барвами, як веселка, а як стала над народом, загурилася веселим весняним громом:

«Ви люде, а не воли в ярмі! Сами собі помагайте, а без того ніхто вам не допоможе!»

Озвались луною ті слова у кожному серці і став народ глибоку думу гадати.

Час іде і росте думка народня.

А як поспіє вона, то й настане край всьому горю народному—убожеству, кормизі та неправді.

КІНЕЦЬ

Едмондо де Амічіс

ПЕРШОГО МАЯ

1 мая 1899 р. в Туріні³²⁰

Чудовий ранок... і безглузда розмова «добромисльних» в трамваю з поводу числа місяця. Напевне оці самі люде колись, як перше мая бувало у нас бурливе, говорили: «Нехай би вони святкували спокійно, коли хотять, щоб їх свято всі поважали! Отже тепер, коли свято вже стало спокійним, сі люде кепкують з хатніх зборів та з мирних маївок розсудливих робітників, накидаючи тій розсудливости нечисті причини. Нема бридчіших людий, як отакі боягузи, що ледве сами позбудуться страху, як уже пащикують і наклепують всякий бруд на того, кого ще так недавно боялись. Довго вони базікали, доказуючи один одному те, в чому вже й так всі вони були певні, а власне: — що ідея свята першого мая безглузда. Але мені навіть аж мило було слухати їх, бо я собі думав про той час, коли такі розумованя здаватимуться так само чудними, як тепер декому здаються думки супротивні. Дивна річ, справді, здатна до байки: одна хвиля морська дивується, що на неї друга наступає, і вона гукає тій: — відступись назад! — Але сей слабкий гомін сусідських прикрих голосів хутко згубився для мене в великому гомоні, що я чув в своїй думці, в гомоні незчисленних голосів иньших таких самих «добромисльних», як і сі, промовляючих такі самісінькі речі на трамваях в тисячах міст, найблизчих і найдальших, за горами, за морями, в ріжних країнах, тим часом навколо їх, як от навколо сих їх турінських товаришів, готуються тисячі зборів і маївок, де знов міліони людей ріжними мовами висловлять ті самі думки, ті самі надії, що здаються безглуздими моїм сусідам. І здалось мені, ніби майовий вітрець, що повівав мені в обличчя,

приніс мені невиразну луну безлічі тих голосів, змішаних в урочистий і лагідний гомін, мов зітхання світа, збудженого почутем весни.

А все ж я був сумний. Се число місяця все нагадувало мені ту будову, що коштувала мене п'ять років праці, щирих заходів, палких поривів, а потім, одного дня за одну хвилину критичної яснозорости, я раптом побачив, як моя будова, мов від землетрясеня, позбулася цементу, репнула від стелі до підмурівку і розсипалась в дразк. Сей день, се число все приводили думку мою на ту смутну руїну, що я міг би відбудувати хіба за иньших багато літ тяжкої праці, якби мені знов прояснився розум, щоб утворити новий плян; і сей спогад про марні пориви, розбиті надії, даремні безсонні ночі, і сумнів, чи не спостигне такий самий смутний кінець мої нові проби відбудування, мучили мене думкою, що я засуджений на вічну муку...

Раптом я здригнувся — веселий голос гукнув мені: «Першого мая!» Я оглянувся і побачив на плятформі знайоме обличчя молодого білявого хлопця, убраного про свято, з гвоздичкою в петельці, червоною, як уста самого молодика. Всі мої сумні думки відлетіли геть, їх прогнала ся молодість, искриста, радісна. Се був мій знайомий друкар, вірою палкий і душею ясний, щирої і нелукавої натури, завзятий вояк партії, найзручнійший і найупертший агітатор-виборець, невтомний бігун по вулицях та сходах, завжді готовий до всякої послуги для справи, радий мирити, загоджувати, ширити згоду серед товаришів; він не сподівався для себе жадної користи, ні близької, ні далекої, він був радий служити хоч остатнім вояком у великому війську; він такий був гордий своєю вірою, так глибоко пройнятий почутем гідности клясової, що паленів від сорому і терпів тяжку муку, коли бачив де п'яного робітника; ревний, як місіонар, він первий прибігав на кожді збори і там білявою головою поблискував поміж тисячами, як золотий місяць, а вигуки його і сміх передавались сусідам, як громовина. Сьогодні він був щасливий; він не тямився, радіючи наперед з пообідньої маївки; він вже з'їздив хтозна-скільки колій трамваєм, закликаючи нерішучих товаришів; знав усе,

що мало відбутись по головних містах на чужині, зарані тішився, що буде читати про те звістки, вимовляв: товариші з Брукселі, з Берліну, з Відня, з Парижу — і всміхався втішно, прислухаючись сам до сих слів, так наче то були імення його любок; і щохвилі сам себе перебивав, показуючи мені червону гвоздичку, сказав мені, що се йому несподіваний дарунок від його старенької мами, — вона йому принесла сю квітку до ліжка сьогодні рано, — то не значить, що мамуня нарешті «переконалась», але де там! вона тільки хотіла зробити йому втіху, та ще перше, ніж віддала квітку, наговорила йому безліч добрих порад, щоб він мав розум «принаймні» хоч сьогодні. Бідна бабусенька! так наче виражала сина на війну!

Раптом мій друкар скочив з плятформи, сказавши мені, що йде купити шість **єдиних чисел**,³²¹ щоб роздати невідним приятелям, потім швиденько повітав мене рукою і зник, лишивши мені в душі промінь своєї молодости і щастя.

ДВІ ДИТИНИ

Нарешті мета моєї книжки ясно визначилась мені в думці: записувати цілий рік, день за днем, те, що бачитиму в трамваї, спиняючись більше на видатніших особах, що стріватиму частіше; виявляти відносини і взаємний вплив різних, помішаних межи собою, суспільних класів, не порушаючи правди для жадного заміру; списувати, нарешті, якнайвірніше оцю розмаїту комедію людську, розсіяну і біжучу по п'ятнадцяти довжезних коліях, що стрічаються і пересікаються в сотні пунктів і серед загального міського руху творять інший рух, ще швидший, так наче друге життя, що літає³²² понад життям пішої людності. Але ж між визначенням мети книжки і початком самої роботи є ще один крок, що не раз так і зостається незробленим. Щоб його зробити, треба часом остатньої побудки, якоїсь малої події, що сталась би тим вогником,³²³ що запалює велику піротехнічну будову, віддавна уряджену.

Така маленька подія трапилась мені власне остатнього дня січня, отак вже під вечір, на колії Корсо — Вінцаліо. Вагон був повний. На Корсо Віктора Еммануеля увійшла і стала на передній платформі якась проста жінка, літ коло тридцяти, одягнена абияк, на руках тримала прехороше дівчатко, що мало заледве дев'ять — десять місяців. Жінка стояла, обернена обличчям до коней, а дівчатко, злігши їй на плече, дивилось всередину³²⁴ вагона крізь віконце. Там у вагоні, зараз за вікном, сиділа молода пані, — я вже не раз бачив її на сій самій колії і задивлявся на її обличчя, одяг і поведіння, якісь зовсім особливі. Вона була малесенька на зріст, але гарна, з великими, темними, видатними очима; обличчя смагляве, повне життя,

освічене поважною і разом гарячою і неспокійною добрiстю, мов у сестри милосердя на бойовиську; я завважив, що коли вона говорила, краска кидалась³²⁵ їй хвилею до лица, шия трошки надималась, і груди раптово здіймались, неначе сила пристрасті спирала їй дух. Вона була убрана порядно, але без найменшої показності, знати було, що то вмисне така скромність, надто замітна при чепурнім убраннечку дiтвори, що завжди мала з собою; крім того, в убранні пані ще було знати певну недбалість, вже не навмисну, що була до пари її волосою, завжди трохи розтріпаному, як видно, з неуважності, а не з наміру. На сей раз у неї на колінах стояв хлопчик, може однорічний, пишно убраний, чорнявий, як мати, з такими самими темними великими очима; хлопчик стояв, притулившись обличчям і руками до шибки віконця.

Таким способом хлоп'ятко і дiвчатко зустрілись обличчями, розлучені тільки шибкою.

Ледве побачили одно одного, як уже, здавалось, пізналися знову, мов після довгого ждання й шукання. То часто трапляється з дітьми такого віку, але я ще не бачив, щоб коли так гарно було. Вони почали усміхатись, потім сміятись, метушитись і простягати ручки, дiвчатко нахилилось, хлопчик здіймався на дибки; вони лапали рученятами по шибці, хотіли торкнутися одно одного, виривались з рук своїм матіркам і, додаючи собі охоти тим закоханим метушінням, дедалі все більше трепетались та сміялись, показуючи біленькі молочні зубки, — обоє разом мали їх ледве шістнадцять, заходячись,³²⁶ паленіючи в видочках, гукаючи та пориваючись одно до одного так, що обидві мами мусили обернутись і притримати їх, щоб часом не розбили шибки. Потім всі подорожні, які були в вагоні, задивились на них, усміхаючись, здивовані таким нестримним об'явом радощів і симпатії.

Раптом пані схопилась³²⁷ на рівні ноги, сильним рухом одсунула двері і, вийшовши на платформу, здійняла свого хлопчика до дiвчатка, що ждало його, простягнувши рученятка. Дітки хотіли поцілуватись, але не вміли, клали руки одно одному на шийку, торкались обличчями, потім обнялися і на

хвилину здавалось, що то одна велика дитина з двома головами, одягнена наполовину вбого, наполовину по-панськи, з волоссям напівбілявим, напівчорявим...

— Дивись ти, що за шибеницька дітвора,³²⁸ — гукнув погонич, глянувши, а потім дав батога коням, — гей, ви, прокляті дармоїди, лежебоки безличні, — далі обернувся до мене з веселим обличчям: — Га, чи бачите? В такім віці та ще й прилюдно! А я стій та дивись! — і зареготався. Але я бачив, що він мав вогкі очі.

— Моя книжка готова, — подумав я собі...

Мендель Розенбаум

ВЕЛИКДЕНЬ У ТУРМІ

Ось і до мене заглянув промінець весняного сонця. Несміливо, крадькома, боязко продираючись крізь грубі крати, немов боячись розбитися об поржавлене залізне перехрестя, дістався він до моєї камери і тонкою сріблястою ниткою ліг на прикований до муру стіл, прорізавши тремтячою павутинкою стрічки розгорненої передо мною книжки.

Я підвела голову. Крізь високе вікно, ген аж під стелею я вгледіла цятку чистого блакитного неба. Знадвору, на підвіконці сиділа біла голубка та збирала крихти хліба — я кидала їх туди для неї щодня, стаючи на підмощені стосом книжки.

Довго дивилася я на ту цятку блакитного неба і налізули на мене спогади давноминулих днів мого життя на волі. Довгою плетеницею проходили ті спогади, стискаючи серце солодкою тугою, сповняючи душу і жалем, і раюванням...

Давно то було, страх як давно!.. Здичавілий, тінистий сад... широкий ставок з густо-зеленою ряскою, з білими водяними ліліями... стара пахуча липа... Моя бліда, зажурена мати сидить поруч мене і дивиться в безкрай великими, блакитними, смутно мрійливими очима... Довгаста тонка рука так помаленьку, так ніжно гладить мое волосе... Ох, якже давно, як страшно давно то було!

Матусенько любя, єдина моя! Хоч би мені знову припасти устами до тієї руки і виплакати все, що набреніло на душі за сі довгі безкраї роки. Чи простила ти своїй Наді за те, що вона завдала тобі оте безмірне горе? О, вжеж, напевне простила! Ти ж була така добра, така чутка, така щира до любови. Ти-ж сама навчила мене, що не годиться бути егоїсткою, що треба

любити своїх ближніх, що треба завжди помагати нещасливим...

З вечера мені полковник казав, що прийшов лист від матері, що вона жива й здорова, але самого листа мені, як завжди, не дали...

Як тяжко прагну я побачити тебе, матінко моя, кохана моя! Либонь ти змінилася досі! Густе, ясне волосе — я було залюбки бавилась ним — вже-ж оно посивіло напевне! Тонке, ніжне обличчя відай уже зморшками вкрилось, але очі лишились ті самі, тільки може туга ще більша світиться в них... Чи то-ж я побачу тебе ще коли?..

Довго дивилася я на цятку блакитного неба, і спогади насувались все ближче та ближче. Туман, що їх обгортав і робив подібними до давнього сну, дедалі рідшав, тоншав; час, що ділив їх від мене, ставав прозорим, як гірське повітря після дощу; роки, що минули з того часу, тонули, змінювалися в хвилини, зникали...

Як недавно, як зовсім недавно те все було!..

Я підійшла під вікно. Крізь одчинену квартиру влетів до мене теплий легіт. Він бавився моїм волосем, ніжним оксамитним подихом пестив мені чоло, лице, шию. Тихим, лагідним, ледве чутним шелестом, немов боячись, щоб не почула сторожа в сніях, він шепотів мені щось на вухо. Те шепотіння було подібне до тихого тремтячого співу скрипки, було невиразне, як лепет немовлятка. Але я розуміла його.

«Довго літав я по вільному світі. Скрізь я бував. Все оглядав. Грався з квітками на луках барвистих. Бував в верховітті високих дерев. Ганявся за піною хвилі морської. На синім свічаді озер спочивав, любуючи хмарками в вільній безодні. Злітав я в угір'я, здіймався на кручі високі. З пільмою нічною бував я на тихій розмові над сонним верхівлем гори. З привітом від гір я прилинув до тебе...» Так шепотів мені легіт...

І від того шепотіння рій нових спогадів налинув на мене зграєю легкокрилих пташок.

...Темно-зелене Тунське озеро. Велетенська й велична краса Оберлянду... Безкрайїй світ нових ідей... Палкі, довгі смеречки...

Ночі повні глибоко потужних дум... Молодечі пориви... Широкі надії...

Ох, ні, се було так дивно!..

...Верхівля Дан-де-Жіман. Під ним стелиться женецьке озеро, і на тім блакитнім свічаді неначе заснули човни білокрилі... Поважні чорні очі дивляться на мене з болем, немов сердито. — «Натю, але-ж ти знаєш?»... Голос його брентить глухо, в ньому чутно сльози.

— Так, я знаю. І я люблю Тебе...

Яке щастя невимовне, яка ніжність бездонна в його погляді! Як обпалив мою руку його поцілунок.

— «Господи, за віщо таке щастя! Чим я його заслужив? Чим я заплачу за нього?»

О, він заплатив...

Як гордо, як твердо він ступав на шафот...

.....

— Христос воскрес!

— Воістину воскрес!

Се в сінях жандарми христосуються.

А я й забула: се ж сьогодні роковий день — Великдень.

Як я любила колись ходити до всенощної до нашої сільської церковці! Як я тоді Бога благала, щоб мама не була така сумна, щоб не було на сім світі убогих та нещасливих, щоб усі лихі стали добрими. Дурненьке дівчатко! Христос тебе не почув.

За стіною хтось зайшовся сухим, довгим кашлем... Він уже давно хорий і не встає з ліжка. Як ся маєте? простукала я, сподіваючись, що, може, він на сей раз відповість. Але він не відповів. Він уже давно перестав відповідати на стук. Я притулилась вухом до стіни наслухаючи хоч гомону якого. Але нічого не було чутно. Панувала глибока, мертва тиша... Знов вибух кашлю, ще довшого, ще тяжшого; тихий жалібний стогін з наболілих, змучених грудей... І знов тиша, зловісна, могильна тиша...

Як же помалу, як нудно та сумно сунуться години. Як тісно, задушливо-тісно в сій камері. Як гнітить оце темне, важке склепінє. Як багато часу і як мало простору!..

Господи! За віщо люде так мучать один одного? Нащо, для кого то треба? На що люди обернули сей світ красний, повний чарів і краси, створений для щастя й розкоші, в страшне люте пекло, повне сліз, проклонів, крові? Для кого, навіщо се море бездонне горя, муки, роспуки? Кому потрібні сей голод, злидні, сором мільонів? Навіщо тисячі людей, створених на образ і подобу Божу, тратять людське обличчя та обертаються в диких звірів? Навіщо ся невпинна, бридка, зажерта, немилосерна, братовбивча війна? Чого люде, мов голодні вовки, виривають один одному шматки від рота, готові перервати один одному горло? Адже-ж на землі всього, всього стане на всіх! Як се все несвіцько, безглуздо! Кому, для кого се все потрібно?.. Ой, дурні, дурні люде!..

Я лягла на ліжку і заплющила очі. Все те страшне лихоліття, що панує на світі, стало передо мною у всій бридоті, у всій нелюдській жорстокості.

Діти, що з голоду мруть, чорні злидні праці, незліченне військо жіноцтва, що торгує собою за шматок хліба, тисячі величних духом людей, замучених за їх саможертвону любов до людськості; турми, шибениці, кров, що летється по всіх усядах на землі, бридка розпуста дармоїдів, що не вгадують, чим наповнити порожний час і порожні душі; величезна армія вояків, приголомшених, темних, готових повсякчас пролити річками кров своїх братів!..

Господи! Коли-ж се скінчиться? Та чи й скінчиться коли?!..

Страшна роспука здавила мені груди, ридання підступили до горла. Я вже не могла стриматись. Я заплакала, мов дитина, схлипуючи. З гуркотом відсунувся важкий засов, квартира в дверях відчинилась, хтось зазирнув до мене. Але я не вважала і все плакала. Сльози котились мені по лиці і по волосою і зрошували подушку. Здавалось, що все пережите за сі десять літ самотини, всі гіркі почування, всі чорні думи виливались в тих рясних сльозах. Я плакала, і важкий камінь роспуки, що гнітив мені серце, дедалі роставав, распливався. На душі стало лехко, так, як бувало після довгої молитви в нашій сільській церковці.

Надія знов сповнила мені душу. О, вже-ж, се скінчиться, напевне скінчиться, так не може довго тривати.

...Зло навколо занадто гнітить,
Ніч навколо занадто вже темна.
Муки втомлять сей світ, як залле його кров,
І знищить сей шал боротьби;
І він зверне туди, де безкрая любов,
погляд, повний благання й журби.

Хтозна, може се вже в нас переддень сеї хвилини. Десять літ—довгий час. Може пригнічені поневолені маси вже досі встигли проїнятися розумінем своєї великої історичної місії, Хто зна, чи не здійме вже хутко дужу руку робучий люд і весь оцей лад, сее пекло, де гине все чесне, величне, одважне, обернеться в нівець?

Серце мені стукотіло, кров біла до голови.

.....

Далеке гудіне, наче гомін бушуючих хвиль долетів до мене. Ось гомін ближчає, міцніє, грізнішає, ось я вже виразно чую рев незліченої юрби. Він прибиває до гранітних мурів фортеци і мов розголос грому розливається в повітрі...

«Перемога! Перемога!»

Юрба з радісним гуканем вривається в сіни. Дубові двері тремтять і стогнуть, потрясені потужно.

«Перемога! Перемога!»

Які прехороші сі чорні обличчя! Скільки вогню завзяття в сих очах!

«Воля! Воля! Воля!»

.....

Не знаю, чи довго я лежала напів непритомна. Коли я відкрила очі, я не стямилась з дива на ту незвичайну темно-синю сутінь, що лилася вікном в камеру. Цятка блакитного неба зникла, її покрила густа синява хмара. Все причаїлось, замовкло. Дивно лунає зрідка мірний гук церковного дзвону серед зловісної тиші...

Бо-о-в... Бо-о-в...

Здається, все вигинуло, зникло, втопилось у темряві...

Темрява без краю, мов порожнеча вічності, а тісна, мов гнітюча змора.

Мертвою течією ллеться голос дзвону в безкраю темряву і тоне без відгуку, зливаючись з гробовою тишиною.

Стало душно так, наче ось-ось має загомоніти хуртовина. Як бажала душа моя блискавиць, грому, зливи! З палкою тугою, з тремтячою надією я ждала, затаївши дух. Але такою ранньою весною на півночі рідко бува громова хуртовина. Синява хмара проминула. На хвилину знов виглянуло сонце. Потім насунула сива мряка, закапотів дрібнесенький дощик...

Знов потяглись марудні сірі дні...

Драма

Моріс Метерлінк

НЕМИНУЧА

ДІЄВИ:

Дід (сліпий)

БАТЬКО

ДЯДЬКО

Три дочки³²⁹

СЕСТРА МИЛОСЕРДЯ

СЛУЖНИЦЯ

Діється в новітні часи

Доволі темна саля в старому замку. Двері праворуч, двері ліворуч і скриті двері в кутку. В глибині вікна з кольоровими шибамі, найбільше зеленої барви. Шкляні двері на терасу. В кутку великий флямандський дзигар. Лямпа горить.

Три дочки.

Ходіть сюди, діду, сядьте при лямпі.

Дід.

Мені здається, що тут не дуже ясно.

Батько.

Чи підемо на терасу, чи зостанемось тут, в хаті?

Дядько.

Чи не краще б зостатись тут? Цілий тиждень йшов дощ, і ночі тепер холодні та вохкі...

Старша дочка.

Однак же тепер зоряно.

Дядько.

То що? Зорі нічого не значать.

Дід.

Краще зостатись тут, — хто знає, що може статись?

Батько.

Нема чого турбуватись більше. Тепер безпечно, вона вже вратована.

Дід.

Я думаю, що вона нездорова.

Батько.

Чого ви се говорите?

Дід.

Я чув її голос.

Батько.

Але ж лікарі запевняють, що ми можемо бути спокійними...

Дядько.

Ви ж добре знаєте, що ваш дідусь любить нас даремне турбувати.

Дід.

Я не бачу того що ви.

Дядько.

То треба вірити тому, хто бачить. Вона мала дуже добрий вигляд по обіді. Тепер вона міцно спить, і ми не маємо чого труїти собі перший спокійний вечір, що нам доля дала... Я гадаю, що ми маємо право відпочити, навіть посміятись трохи сього вечора.

Батько.

Справді, се перший раз, що я почуваюся дома межи своїх після сих її страшних пологів.

Дядько.

Вже як тільки хвороба ввійде до хати, то здається, немов хто чужий є в родині.

Батько.

Але тоді теж видко, що поза родинною нема на кого надіятись.

Дядько.

Правда ваша.

Дід.

Чому се я сьогодні не міг одвідати бідної донечки?

Дядько.

Ви знаєте, що лікарь заборонив.

Дід.

Я не знаю, що й думати.

Дядько.

Зовсім нема чого вам турбуватись.

Дід (показує на двері ліворуч).

Вона не може почути нас?

Батько.

Ми не будемо надто голосно говорити, та й двері товсті, і сестра милосердя там при ній, вона нам скаже, коли здіймемо гомін.

Дід (показує на двері праворуч).

Він нас не почує?

Батько.

Ні-ні!

Дід.

Він спить?

Батько.

Так, я гадаю.

Дід.

Слід би довідатись.

Дядько.

Я б за нього більше боявся, ніж за вашу жінку, за того малого. Вже кілька тижнів, як він вродився, а ледве ворушиться. Досі й разу не крикнув, так наче з воску дитина.

Дід.

Я думаю, що він буде глухий, а може, й німий... От що то значить — споріднені шлюби...

(Мовчання незгоди).

Батько.

Я сливе лихий на нього за ті болі, що він завдав своїй мамі.

Дядько.

Треба ж мати розум: що ж винна та бідна дитина? — Він там сам в хаті?

Батько.

Так, лікарь не хоче, щоб він був при матері.

Дядько.

Але мамка є при ньому?

Батько.

Ні, вона пішла заснути на хвилинку, вона ж таки се за-служила за остатні доби. — Урсуло, піди лиш, поглянь, чи він спить.

Старша дочка.

Добре, тату.

(Всі три дочки встають і, держачись за руки, йдуть в хату праворуч).

Батько.

В котрій годині має прибути наша сестра?

Дядько.

Здається, так коло дев'ятої.

Батько.

Вже дев'ята минула. Я хотів би, щоб вона прибула таки сього вечора. Жінка дуже бажає побачити її.

Дядько.

Прибуде напевне. Чи се вона вперше має тут бути?

Батько.

Вона ще ніколи не вступала до хати.

Дядько.

Їй тяжко вибратися з монастиру.

Батько.

Вона прибуде сама?

Дядько.

Ні, гадаю, певне, котра з черниць проведе її. Їм же не вільно ходити самим.

Батько.

Але ж вона игуменя.

Дядько.

Устав для всіх один.

Дід.

Ви вже не турбуєтесь?

Дядько.

А чого ж би мали турбуватись? Не треба про се говорити.
Вже ж нема чого боятись.

Дід.

Ваша сестра старша від вас?

Дядько.

Вона в нас найстарша.

Дід.

Я не знаю, що се зо мною, — я не спокійний. Я хтів би,
щоб ваша сестра була вже тут.

Дядько.

Вона буде, вона обіцяла.

Дід.

Я хтів би, щоб сей вечір вже минув.

(Три дівчини вертаються).

Батько.

Спить він?

Старша дочка.

Дуже міцно спить, татку.

Дядько.

Що ж будемо робити, чекаючи?

Дід.

Чого чекаючи?

Дядько.

Сестри чекаючи.

Батько.

Ти нічого не бачиш, Урсуло?

Старша дочка (край вікна).

Ні, тату.

Батько.

А на дорозі? Ти бачиш дорогу?

СТАРША ДОЧКА.

Бачу, тату; місяць світить, мені видно дорогу аж ген до кіпарісів.

Дід.

І ти нікого не бачиш?

СТАРША ДОЧКА.

Нікого, дідусю.

Дядько.

Як там надворі?

СТАРША ДОЧКА.

Дуже гарно; ви чуєте соловейків?

Дядько.

Авжеж.

СТАРША ДОЧКА.

Щось трохи вітрець по дорозі.

Дід.

Трохи вітрець по дорозі?

СТАРША ДОЧКА.

Еге ж, і дерева трошки затремтіли.

Дядько.

Дивно, що сестри все немає.

Дід.

Я вже не чую солов'їв.

СТАРША ДОЧКА.

Здається, мов хтось увійшов у садок, діду.

Дід.

Хто ж?

СТАРША ДОЧКА.

Не знаю, не бачу нікого.

Дядько.

Бо нікого й нема.

СТАРША ДОЧКА.

Хтось мусить бути в садку, соловейки раптом замовкли.

Дядько.

Однак же я не чую, щоб хто йшов.

СТАРША ДОЧКА.

Певне хтось іде понад ставком, бо лебеді сполохались.

ДРУГА ДОЧКА.

Всі риби на ставку раптом плюснули на дно.

БАТЬКО.

Нікого не бачиш?

СТАРША ДОЧКА.

Нікого, тату.

БАТЬКО.

Адже ставок освічений місяцем.

СТАРША ДОЧКА.

Так, я бачу, як лебеді сполохались.

ДЯДЬКО.

Я певен, що їх сестра сполохала. Вона певне ввійшла малою фірткою.

БАТЬКО.

Не розумію, чому ж собаки не брешуть...

СТАРША ДОЧКА.

Я бачу собаку отам у будці. — Лебеді пливуть на той бік!

ДЯДЬКО.

Сестри злякались. Погляну лишень. (Кличе) Сестро! сестро! се ти? — Нема нікого.

СТАРША ДОЧКА.

Я певна, що хтось є в садку. Ось побачите.

ДЯДЬКО.

Але вона обізвалась би!

ДІД.

Чи солов'ї знов не щебечуть, Урсуло?

СТАРША ДОЧКА.

Не чую більш ні одного нігде навколо.

ДЯДЬКО.

Тим часом і гомін стих.

БАТЬКО.

Мертва тиша.

ДІД.

Певне хтось чужий їх лякає, бо якби се хто свій, вони б не замовкли.

СТАРША ДОЧКА.

Он там сидить соловейко на плакучій вербі... Полетів!..

Дядько.

Чи вам оце тепер в голові ті соловейки?

Дід.

Чи всі вікна одчинені, Урсуло?

Старша дочка.

Шкляні двері одчинені, дідусю.

Дід.

Здається, холод суне в хату.

Старша дочка.

Трохи вітряно в садку, дідусю, і рожі облитають.

Батько.

Ну, то зачини двері, Урсуло. Пізно вже.

Старша дочка.

Добре, тату. — Я не можу зачинити дверей.

Дві другі дочки.

Ми не можемо зачинити.

Дід.

Що ж там таке, дітоньки?

Дядько.

Нащо то говорити таким непевним голосом? Я їм поможу.

Старша дочка.

Ніяк не всилкуємось гаразд зачинити.

Дядько.

Се вохкість. Натиснімо всі. Щось певне є в дверях.

Батько.

Столяр завтра направить.

Дід.

Хіба завтра столяр прийде?

Старша дочка.

Авжеж, дідусю, він має роботу в льоху.

Дід.

Буде тут грукати в хаті!..

Старша дочка.

Я скажу йому, щоб робив помалу.

(Раптом чутно, як хтось клепає косу надворі).

Дід (здрігнувся).

Ой!

Дядько.

Урсуло, що се таке?

Старша дочка.

Не знаю гаразд; думаю, що то садівничий. Щось не доба-
чаю, він у затінку, під будинком.

Батько.

То садівничий косити збирається.

Дядько.

Вночі косити?

Батько.

Адже завтра неділя. — Так. — Я завважив, що трава дуже
висока навколо дому.

Дід.

Мені здається, що коса занадто свище...

Батько.

Він косить біля дому.

Дід.

Ти його бачиш, Урсуло?

Старша дочка.

Ні, діду, він у темряві.

Дід.

Я боюся, коли б він дочки не збудив.

Дядько.

Нам його ледве чутно.

Дід.

А мені так, як би він у хаті косив.

Дядько.

Хвора його не почує, не бійтесь!

Батько.

Здається, лампа щось недобре горить сього вечора.

Дядько.

Треба долити.

Батько.

Я бачив, як доливали рано. Вона тьмяно горить, відколи
вікно зачинили.

Дядько.

Я гадаю, скло запотіло.

Батько.

Зараз горітиме ліпше.

Старша дочка.

Дід заснув. Він три ночі не спав.

Батько.

Мав багато турботи.

Дядько.

Турбується без міри. Часом просто нічим його не вмовиш, і слухати нічого не хоче.

Батько.

Можна йому вибачити при його старощах.

Дядько.

Хто зна, які ми будемо в його літа.

Батько.

Він має вже років з вісімдесят.

Дядько.

Ну, то вже має право бути диваком.

Батько.

Всі сліпці такі.

Дядько.

Вони занадто думають.

Батько.

Мають багато зайвого часу.

Дядько.

Бо не мають чого іншого робити.

Батько.

До того ж не мають жодної розривки.

Дядько.

Се мусить бути страшенно!

Батько.

Здається, і до того можна звикнути.

Дядько.

Я собі того не можу здумати.

Батько.

Та звісно, вони нещасливі люде.

Дядько.

Не знати, де сидиш, не знати, куди йдеш, не знати, звідки приходиш, не одрізняти полудня від півночі, літа від зими... і завжди ся темрява, ся темрява... я б волів не жити... Чи се вже так-таки й не вигоїться?

Батько.

Здається, що так.

Дядько.

Але ж він не безпросвітно сліпий?

Батько.

Він одрізняє дуже ясне світло.

Дядько.

Бережімо наші оченьки.

Батько.

Часами він має дивні думки.

Дядько.

Часами він не дуже приемний.

Батько.

Він говорить все чисто, що думає.

Дядько.

Але давніш він не був таким?

Батько.

Де ж там! Колись він був собі тямущий, як от і ми, і не говорив нічого незвичайного. Правда, що Урсула його призводить до того, вона відповідає йому на всі питання...

Дядько.

Краще б не відповідала, бо то для нього лиха послуга.

(Б'є десята година).

Дід (прокидаючись).

Чи я обернений до шкляних дверей?

Старша дочка.

Добре проспались, дідусю?

Дід.

Чи я обернений до шкляних дверей?

Старша дочка.

Так, дідусю.

Дід.

Нема нікого біля шкляних дверей?

Старша дочка.

Але ж, дідусю, я нікого не бачу.

Дід.

Мені здавалось, що там жеде хтось. Ніхто не приходив,
Урсуло?

Старша дочка.

Ніхто, дідусю.

Дід (до дядька і батька).

Сестри не було?

Дядько.

Вже пізно; вона вже не прибуде; не гаразд вона се робить.

Батько.

Вона починає турбувати мене.

(Чутно гомін, мов хтось іде до хати).

Дядько.

Вона тут. Ви чули?

Батько.

Так, хтось увійшов долом.

Дядько.

Напевне, то сестра. Я пізнав її ходу.

Дід.

Я чув, як хтось поволі йшов.

Батько.

Вона ввійшла дуже поволі.

Дядько.

Вона знає, що в хаті хворі.

Дід.

Я вже більш нічого не чую.

Дядько.

Вона зараз прийде сюди, їй скажуть, що ми тут.

Батько.

Я радий, що вона прибула.

Дядько.

Я був певен, що вона таки тепер буде.

Дід.

Щось вона забарилась там долі.

Дядько.

Однак се напевне вона.

Батько.

Ми більше нікого не сподіваємось.

Дід.

Я чую гомін долі.

Батько.

Я закличу служницю; хоч знатимем щось певного.
(Звонить).

Дід.

Я чую гомін на сходах.

Батько.

Се йде служниця.

Дід.

Здається, вона не сама.

Батько.

Вона йде помалу...

Дід.

Я чую ходу вашої сестри!

Батько.

А я чую тільки служниці ходу.

Дід.

Се ваша сестра, се вона!

(Хтось стукається в двері).

Дядько.

Вона стукає в скриті двері.

Батько.

Я сам їй одчиню, бо сі малі двері страх риплять; їх тільки тоді одчиняють, коли хотять увійти в хату, щоб ніхто не бачив. (Одхиляє двері; служниця не ввіходить, а стоїть у дверях) Де ви?

Служниця.

Тут, пане.

Дід.

Се ваша сестра на порозі?

Дядько.

Я бачу тільки служницю.

Батько.

Тут тільки служниця (до служниці) Хто прийшов до нас?

Служниця.

Хто мав прийти, пане?

Батько.

Авжеж, хтось тільки що прийшов?

Служниця.

Ніхто не приходив, пане.

Дід.

Хто се так зітхає?

Дядько.

То служниця, вона задіхалась.

Дід.

Вона плаче?

Дядько.

Де ж там! І чого б вона плакала? (до служниці) Так ніхто не приходив от тільки що?

Служниця.

Але ж ні, пане.

Батько.

Але ж ми чули, як одчиняли двері.

Служниця.

Се я зачиняла двері, пане.

Батько.

То вони були одчинені?

Служниця.

Так, пане.

Батько.

Чого ж вони були одчинені в таку пору?

Служниця.

Не знаю, пане, я їх зачинила.

Батько.

Коли так, то хто ж їх одчинив?

Служниця.

Не знаю, пане, певне хтось виходив після мене, пане.

Батько.

Треба уважати. Але не кидайте дверима, ви знаєте, що вони грімкі.

Служниця.

Та я, пане, не чіпаю дверей!

Батько.

Як же ні? Ви беретесь за двері, мов хочете увійти в хату.

Служниця.

Але ж, пане, я стою на три кроки від дверей.

Батько.

Говоріть трохи тихше.

Дід.

Чи хто згасив світло?

Старша дочка.

Та ні, дідусю.

Дід.

Мені здається, що раптом стало чорно.

Батько (до служниці).

Ідіть собі, тільки не робіть галасу на сходах.

Служниця.

Я й так не робила галасу.

Батько.

А я вам кажу, що робили. Ідіть тихенько; ви збудите пані. — А як хто прийде, кажіть, що нас нема дома.

Дядько.

Так, кажіть, що нас нема дома.

Дід (здригнувся).

Не слід було сього казати!

Батько.

Хіба що приїде сестра або лікарь.

Дядько.

В которій годині приїде лікарь?

Батько.

До півночі не приїде.

(Зачиняються двері. Чутно, як б'є одинадцята).

Дід.

Вона ввійшла?

Батько.

Хто?

Дід.

Служниця.

Батько.

Та ні, вона пішла.

Дід.

Я думав, що вона сіла до стола.

Дядько.

Служниця?

Дід.

Так.

Дядько.

Ще тільки сього бракувало!

Дід.

Ніхто не входив до хати?

Батько.

Та не входив ніхто.

Дід.

А сестри вашої нема?

Дядько.

Сестра не приходила.

Дід.

Ви мене дурите!

Дядько.

Ми вас дуримо?

Дід.

Урсуло, скажи мені правду, на Бога святого!

Старша дочка.

Дідусю, дідусю! що вам такого?

Дід.

Щось тут сталося! Я певний, що моїй донечці погіршало!..

Дядько.

Чи вам приснилось?

Дід.

Ви не хочете мені сказати!.. Я бачу добре, що сталося щось.

Дядько.

Коли так, то ви більше бачите, ніж ми.

Дід.

Урсуло, скажи правду!

Старша дочка.

Та вам же правду кажуть, дідусю.

Дід.

В тебе не такий голос, як завжди!

Батько.

Бо ви її лякаєте.

Дід.

І ваш голос змінився, і ваш!

Батько.

Та схаменіться!

(Батько і дядько показують один одному на миґах, що дід либонь стратив розум).

Дід.

Я чую, що вам страшно.

Батько.

Та чого б нам було страшно?

Дід.

Нащо ви хочете одурити мене?

Дядько.

Та кому там хочеться вас дурити?

Дід.

Нащо ви згасили світло?

Дядько.

Ніхто його не гасив, так саме видно, як і перше.

Старша дочка.

Здається, лампа трошки пригасла.

БАТЬКО.

Мені так само видно, як і завжди.

ДІД.

У мене немов жорна на очах. Діти, скажіть мені, що тут робиться? Скажіть, на Бога, ви ж видючі! Тільки я тут у вічній темряві! Я не знаю, хто се сів біля мене! Я не знаю, що тут робиться за два кроки від мене!.. Що се ви там нишком говорили тільки що?

БАТЬКО.

Ніхто нічого не говорив нишком.

ДІД.

Ви нишком говорили коло дверей.

БАТЬКО.

Ви чули все, що я казав.

ДІД.

Ви когось увели в хату?

БАТЬКО.

Та я ж вам кажу, що ніхто не приходив!

ДІД.

Чи то сестра, чи панотець? — Нема чого намагатись одурити мене. — Урсуло, хто прийшов?

СТАРША ДОЧКА.

Нікого не було, дідусю.

ДІД.

Не пробуйте одурити мене, я все знаю. — Скільки нас тут?

СТАРША ДОЧКА.

Нас шестеро коло стола, дідусю.

ДІД.

Ви всі коло стола?

СТАРША ДОЧКА.

Всі, дідусю.

ДІД.

Ви тут, Павле?

БАТЬКО.

Тут.

Дід.

Ви тут, Олів'є?

Дядько.

Та вже ж, та вже ж, тут я, на своєму місці. Чи ви жартуете, чи що?

Дід.

Ти тут, Женев'єво?

Одна з дочок.

Тут, дідусю.

Дід.

Ти тут, Гертрудо?

Друга дочка.

Тут, дідусю.

Дід.

Ти тут, Урсуло?

Старша дочка.

Тут, дідусю, коло вас.

Дід.

А хто ж там сидить?

Старша дочка.

Де, дідусю? Нема ж нікого.

Дід.

Тут, тут, посеред нас?

Старша дочка.

Та нема ж нікогісінько, дідусю.

Батько.

Сказано ж вам, нема нікого!

Дід.

Але ж се ви тільки не бачите!

Дядько.

Що се ви, на сміх?

Дід.

Мені не до смішків, вірте мені!

Дядько.

Ну, то й ви ж вірте видющим.

Дід (нерішуче).

Я думав, що хтось тут є... Я, певне, довго не житиму...

Дядько.

Ну, і нащо б ми вас мали дурити? Навіщо б нам те зда-
лось?

Батько.

Однаково ж прийшлося би потім вам правду сказати.

Дядько.

Нащо нам одно одного дурити?

Батько.

Од вас би довго неправда не сховалась.

Дід.

Я хтів би вже додому.

Батько.

Але ж ви дома!

Дядько.

Хіба ж ми не дома?

Батько.

Хіба ви в чужих?

Дядько.

Ви сьогодні чудні!

Дід.

Се ви чудні, здається мені.

Батько.

Чого вам бракує?

Дід.

Я не знаю, чого!

Старша дочка.

Дідусю, дідусю, чого вам треба, дідусю?

Дід.

Подайте мені ваші руки, донечки.

Три дочки.

Ось наші руки, дідусю.

Дід.

Чого ви всі тремтите, всі три, чого, донечки?

Старша дочка.

Ми не тремтимо, дідусю.

Дід.

Я думаю, що ви всі три поблідли.

СТАРША ДОЧКА.

Вже пізно, дідусю, ми потомлені.

БАТЬКО.

Вам слід би лягти спати і дідусь краще б трохи спочив.

ДІД.

Я не зможу спати сеї ночі!

ДЯДЬКО.

Пождім лікаря.

ДІД.

Приготуйте мене, щоб я міг вислухати правду.

ДЯДЬКО.

Та нема жодної правди!

ДІД.

Ну, то я не знаю, що ж є!

ДЯДЬКО.

Я вам кажу, що нема нічогісінько.

ДІД.

Я хтів би побачити свою донечку.

БАТЬКО.

Ви знаєте сами, що се неможливо; її не можна будити без потреби.

ДЯДЬКО.

Побачите завтра.

ДІД.

Нічого не чутно з її хати.

ДЯДЬКО.

Я б турбувався, якби було щось чутно.

ДІД.

Я вже так давно не бачив своєї доні!.. Вчора я взяв її за руки, але я не бачив її!.. Я не знаю, що з нею робиться!.. Я вже не знаю, яка вона... Я не знаю обличчя її... Вона, певне, змінилась за сі тижні... Я чув під руками, що в неї щоки схудли... Тільки темрява межи нею і мною, та ви всі!.. Я не можу більш так жити... се не життя! Ви всі тут дивитесь на мої мертві очі і ніхто не змилується надо мною!.. Я не знаю, що зо мною... мені ніколи не кажуть

того, що треба сказати... і все таке страшно, коли подумати... Та чому ж ви не говорите?

Дядько.

Що ж ми маємо говорити, коли ви не хочете нам вірити?

Дід.

Ви боїтесь, коли б не зрадити себе!

Батько.

Але ж майте розум, нарешті!

Дід.

Од мене тут вже давно щось ховають!.. Щось в хаті сталося... Але я починаю розуміти... Надто вже довго дурили мене!.. Отже, ви думаете, що я ніколи нічого не довідаюсь? Часами я буваю менше сліпий, ніж ви, знаєте?.. Хіба я не чую, як ви шепочетесь по цілих днях, так мов у хаті вішалник є? Я не смію сказати того, що я тепер знаю... Я довідаюсь правди! — Я пожду, поки ви сами скажете мені правду, але я давно її знаю без вас! — А тепер я чую, що ви всі бліді як смерть!

Три дочки.

Діду, дідусю! Що вам такого, дідусю?

Дід.

Я не про вас говорю, дітоньки, ні, я не про вас говорю... Я знаю, що ви б мені правду сказали, якби їх не було коло вас!.. А врешті я певен, що вони і вас дурять... Ось побачите, дітоньки, ось побачите!.. Хіба я не чув, як ви всі три оце ридали?

Батько.

А може, справді, чи не погіршало жінці?

Дід.

Не кваптесь одурити мене! Тепер вже пізно, я знаю правду ліпше од вас.

Дядько.

Але ж ми не сліпі, нарешті!

Батько.

Хочете піти в хату до вашої дочки? Тут якийсь непорозуміння, якась помилка, час їх роз'яснити. — Що ж, підете?

Дід (раптом несміло).

Ні, ні, не тепер... ще ні...

Дядько.

От бачите, які ви нерозумні.

Дід.

Ніхто не знає, скільки чоловік в своєму житті промовчить!.. Хто се загомонів?

Старша дочка.

Се лямпя тріпотить, дідусю.

Дід.

Здається, вона дуже неспокійна... дуже неспокійна...

Старша дочка.

Се на неї холодний вітер віє...

Дядько.

Звідки ж холодний вітер? вікна зачинені.

Старша дочка.

Здається, вона гасне.

Батько.

Вигоріла.

Старша дочка.

Зовсім гасне.

Батько.

Не можна так у темряві сидіти.

Дядько.

Чому ні?.. Я вже до того звик.

Батько.

В жінчиній хаті є світло.

Дядько.

Зараз його візьмемо, ось нехай як лікарь прийде.

Батько.

Воно, правду кажучи, видно; надворі ясно.

Дід.

Хіба ясно надворі?

Батько.

Ясніше, ніж тут.

Дядько.

А я собі люблю отак розмовляти в потемках.

БАТЬКО.

Я теж.

ДІД.

Мені здається, що дзиґар занадто цокає.

СТАРША ДОЧКА.

Бо ніхто не говорить, дідусю.

ДІД.

Чого ж ви мовчите?

ДЯДЬКО.

А що ж ми маємо говорити, по-вашому? Ви глузуєте собі з нас!

ДІД.

Чи воно дуже темно в хаті?

ДЯДЬКО.

Та не дуже й видно.

(Мовчання).

ДІД.

Мені щось недобре, Урсуло; одчини трохи вікно.

БАТЬКО.

Справді, доню, одчини трохи вікно; оце вже й мені бракує повітря.

(Старша дочка одчиняє вікно).

ДЯДЬКО.

Я так думаю, що ми всі надто вже довго сиділи замкнені.

ДІД.

Чи вікно одчинене?

СТАРША ДОЧКА.

Авжеж, дідусю, одчинене настези.

ДІД.

Не сказав би, що відчинене; не чутно нічогісінько знадвору.

БАТЬКО.

Надзвичайна тиша.

СТАРША ДОЧКА.

Тихий ангол пролетів.

Дядько.

От за се не люблю села.

Дід.

Я б хотів, щоб хоч загомоніло що. Котора година, Урсуло?

Старша дочка.

Хутко північ, дідусю.

(Тут дядько починає ходити з кутка в куток по хаті).

Дід.

Хто се ходить коло нас?

Дядько.

Се я, се я, не бійтесь. Мені хочеться трохи розійтись.

(Мовчання).

Та вже хіба сяду — не видко ходити.

(Мовчання).

Дід.

Я хтів би десь інде бути!

Старша дочка.

Куди ж би ви хтіли йти, дідусю?

Дід.

Не знаю, куди, — в иншу хату; куди-небудь! Все одно, куди!

Батько.

Куди ж ми підемо?

Дядько.

Вже пізно, щоб іти.

(Мовчання. Всі посідали нерухомо навколо стола).

Дід.

Що се я чую, Урсуло?

Старша дочка.

Нічого, дідусю, то листя спадає; так, то листя спадає на терасу.

Дід.

Зачини вікно, Урсуло.

СТАРША ДОЧКА.

Добре, дідусю. (Старша дочка зачиняє вікно і вертається).

Дід.

Мені холодно.

(Мовчання. Три сестри обіймаються).

Що се я чую тепер?

БАТЬКО.

То три сестриці поцілувались.

Дядько.

Здається, вони дуже бліді сьогодні.

(Мовчання).

Дід.

Що я чую тепер, Урсуло?

СТАРША ДОЧКА.

Нічого, дідусю, то я склала руки.

(Мовчання).

Дід.

Що я чую ще?

СТАРША ДОЧКА.

Не знаю, дідусю... То, може, мої сестри тремтять.

Дід.

Я теж боюся, дітоньки.

(Тут місячний промінь падає крізь шибу і розсипає кілька дивних плям по хаті. Північ б'є і за остатнім гуком здається декому, немов хтось підвівся дуже раптово).

Дід (здригнувся від якого особливого жаху).

Хто се встав?

Дядько.

Ніхто не вставав!

Батько.

Я не вставав.

Три дочки.

Ні я! — Ні я! — Ні я!

Дід.

Але хтось таки встав від стола.

Дядько.

Світла!

(Раптом чутно крик жаху праворуч, з дитячої хати; і сей крик чутно аж до кінця сцени з різними градаціями жаху)...

БАТЬКО.

Слухайте! Дитина!

Дядько.

Воно ще ніколи не плакало!

БАТЬКО.

Ходім подивімось!

Дядько.

Світла, світла!

(В сю хвилину чутно раптову біганину, приглушені кроки в хаті ліворуч. Потім мертва тиша. — Всі прислухаються з німим жахом, врешті одчиняються помалу двері з тієї хати, де хвора, і світло вривається до салі з дверей. На порозі з'являється Сестра милосердя;³³⁰ в чорних шатах, склоняється, хрестячись, даючи тим звістку, що жінка вже вмерла. Вони розуміють се і, по хвилі вагання та жаху, йдуть мовчки в хату до померлої, тим часом дядько затримується на порозі і ввічливо відступає набік, щоб дати дорогу трьом дівчатам. Сліпий, зоставшись сам, встає і метушиться, хапаючись руками за стіл у темряві).

Дід.

Куди ви йдете? — Куди ви йдете? — Вони мене покинули самого!

Завіса

Гергарт Гауптман

ТКАЧІ

Драма

ПОСВАТА ³³¹

Моему батькові, Робертові Г., присвячує сю драму

Коли я присвячую сю драму тобі, дорогий батьку, то ти знаєш, яке почуття мене до того призводить і нема потреби розібрати його тут.

Ти оповідав мені про діда, що замолоду вбогим ткачем так сидів за верстатом, як і оці мої ткачі, і се оповідання дало початок моему творові. Чи він сильний і здібний до життя, сей твір, чи гнилий в основі, але все ж се найкраще з того, що може дати «такий бідний чоловік, як Гамлет».

Твій Гергарт

ДІЯЧІ:

КАССІР НЕЙМАН

І-ША ТКАЧИХА

КОНТОРЩИК ПФЕЙФЕР

УЧЕНИК

БЕКЕР, ТКАЧ МОЛОДИЙ

СТАРИЙ БАВМЕРТ

ТКАЧ РЕЙМАН

ТКАЧ ГЕЙБЕР

ДРЕЙСІГЕР

РІЗНІ ТКАЧІ І ТКАЧИХИ

ХЛОПЧИК

I

Велика, небілена хата в домі Дрейсігера в Петерсвальді. Се контора, де ткачі віддають готову тканину. Ліворуч нічим не завішені вікна, на середній стіні шкляні двері, праворуч теж шкляні двері, кудюю раз у раз входять і виходять ткачі, ткачихи й діти. Вздовш правої стіни, напівзакритої, як і дві інші, полицями для бархану, поставлена довга лава — там ткачі розкладають роботу. Всі ткачі по черзі дають роботу на розгляд. Конторщик Пфейфер стоїть за великим столом, де ткачі понакладали тканини на розгляд. Конторщик розглядає з лупою і цїркулем. Як уже розглянуто, ткач кладе бархан на вагу, а конторський ученик важить. Зважений товар ученик скидає до складу. Конторщик Пфейфер вигукує кожний раз, скільки кому належить, до кассіра Неймана, що сидить при малому столику.

Парний день; пізня весна. Дзигар показує полудне. Ткачі здебільшого стоять, мов на суді, наче ждуть, чи їх на смерть засудять, чи життя подарують. Кожний з них якийсь прибитий, мов той старець, що вже натерпівся без краю поневірки, наслухався докорів за дармоїдство та й звик стояти, знїтившись, та всякому коритись. Знати по лиці, що кожний з них клопочеться та журиться

марне, без перестанку. Чоловіки всі трохи подібні межи собою, «старують», мов діти, що вдають дорослих; мало не всі плоскогруді, кахикають, мізерні, брудно-бліді, замучені при верстаті, коліна від сидні покривлені. Жінки їх на перший погляд мовби инакші: розхрістані, роздратовані, засмикані, обшарпані, а чоловіки все ж якусь там повагу злиденну мають та й одежа на них підлатана. Деякі дівчата гарненькі: бліді як віск, постаті делікатні, очі смутні, великі, пильні.

КАССІР НЕЙМАН (одлічує гроші).

Зостається 16 грошей срібних, 2 пфеніги.

ПЕРША ТКАЧИХА (30-літня, дуже змарніла; збирає гроші до купи тремтячими руками).

Спасибі вам.

НЕЙМАН (бачить, що жінка стоїть).

Ну, знов щось не так?

1-ША ТКАЧИХА.

Ой, мені б так треба з пару феників наперед!

[Решта тексту I дії не збереглася]

ДІЯЧІ:

СТАРИЙ БАВМЕРТ

СТАРА БАВМЕРТИХА, його жінка

АВГУСТ, їх син

ЕММА, БЕРТА — їх дочки

ФРИЦ, нешлюбна дитина Еммина

СТАРИЙ АНЗОРГЕ, господар хати і ткач

ГЕНРИКОВА, ткачиха

МОРИЦ ЄГЕР, солдат, пущений в гостину додому, колишній ткач

II

Хатинка господаря Вільгельма Анзорге в Кашбаху, в Совиних горах.

Тісна кімнатка на лихому помості, низенька, ледве в 6 локтів, з закуреними сволоками. За верстатом сидять дві молоді дівчини, Емма і Берта Бавмертівни. Стара Бавмертиха, зовсім древня, сидить перед ліжком на скамничці, перед нею мотовило — її син Август теж мотає, сидячи на дзиглику; Август — двадцятилітній дурний хлопець; має малий тулуб і велику голову, довгі руки й ноги, як у павука. Крізь два маленькі віконця на лівій стіні, наполовину заліплені папером, вривається слабке, рожеве вечірнє світло. Воно падає дівчатам на біляві простоволосі голови, на худі непокриті плечі, на тонкі воскові шиї, на грубі зборчасті сорочки на спині; дівчата убрані тільки в сорочки та в короткі спіднички з десятки. Рожеве світло падає старій жінці на обличчя, на шию і на груди: обличчя худе, мов у кістяка, зморшки і пруги на безкровній шкурі, очі позападали, червоні, запалені та вогкі від вовняного пороху, диму та пізньої роботи; шия у жінки довга, жилувата, вся в зморшках, впалі груди зап'яті злинялими хустками та шматтям. Частина правої стіни ще в світлі, при ній видно піч, лаву, ліжко та скільки розмальованих образів.

Перед піччю на бантині сушиться шмаття, за піччю згромажене усяке дрантя. На лаві кілька горшків і деяке начиння, на

папері сушиться розложене картопляне лушпиння тощо. На сво-
лоці висять повісма прядива та вовни. Кошики з тальками сто-
ять перед верстатами. На дальшій стіні низькі двері без замка.
До стіни прислонена в'язка пруття та скільки поганеньких коши-
ків чверток: — Верстати гудуть, ляди раз по раз стукотять, стіни
й поміст двигтять від того, совання та шархання човника чутно
на всю хату. До всього ще шумить, не вгаває мотовило, так мов
джмелі гудуть.

СТАРА БАВМЕРТИХА (жалібним, розбитим голосом до дівчат, що
перестали ткати і приглядаються до тканини).

Либонь, знов увірвалось?

ЕММА (старша дівчина, 22-х літ. Зв'язуючи порвану нитку).

Ну, вже ж і вовна!

БЕРТА (15 літ).

Чиста біда з тим утоком!

ЕММА.

Де то батько так забарились?

Вони ж вийшли з дому смерком.

СТАРА БАВМЕРТИХА.

Отож-то, тож-то. Ой, мої донечки, де ж то він забарився?

БЕРТА.

Не бійтеся, мамо, на Бога!

СТАРА БАВМЕРТИХА.

Та все якось боязно.

(Емма тче знову).

БЕРТА.

Стій-но, Еммо!

ЕММА.

Що там?

БЕРТА.

Здається, хтось іде.

ЕММА.

Певне Анзорге йде до хати.

ФРІЦ (4-хлітній хлопець, малий, босий, обшарпаний, заплаканий).

Мамо, їсти хочу.

ЕММА.

Пожди, Фріценьку, пожди трошки! Он дідусь хутко прийдуть, принесуть хліба, калача.

ФРІЦ.

Ой, коли ж так хочеться їсти, мамочко!

ЕММА.

Я ж тобі кажу. Ти ж не дурний. Вони от зараз прийдуть. Принесуть смачненького хлібця і кави... А як буде свято, то мама візьме лущиння та занесе на село, а там дадуть за нього гарний глечичок сироватки для мого хлоп'ятка.

ФРІЦ.

А куди ж дід пішов?

ЕММА.

Вони пішли до фабриканта з роботою, до каси, Фріценьку.

ФРІЦ.

До фабриканта?

ЕММА.

Авжеж, Фріценьку. Туди, до Дрейсігера, до Петерсвальду.

ФРІЦ.

А там йому дадуть хліба?

ЕММА.

Авжеж, грошей дадуть, а дід куплять хліба.

ФРІЦ.

Багацько дадуть дідові грошей?

ЕММА *(сердито)*.

Ой, хлопче, відчепися з своєю гуторкою!
(Тче знов, і Берта теж. Раптом спиняються обидві).

БЕРТА.

Піди-но, Августе, спитай в Анзорге, чи не засвітив би він.
(Август виходить, за ним Фріц).

СТАРА БАВМЕРТИХА *(жахаючись несамовито, як дитина, мало не плачучи)*.

Ой, діти мої, дітоньки! Де ж це старий?

БЕРТА.

От, може, собі до Гавфа зайшли.

СТАРА БАВМЕРТИХА (плаче).

Коли б же він хоч до корчми не пішов.

ЕММА.

Та не плачте, мамо! Хіба ж наш батько такий?

СТАРА БАВМЕРТИХА (не тямлячись від неспокійних думок та від страху).

Ну... ну... ну, скажіть же мені, що ж то буде? Як він... ну, як він прийде додому... а що, коли він все пропив та й нічого не принесе додому? Тож солі нема в хаті ні дрібочки, хліба ні кришечки. А дров хоч би полінце...

БЕРТА.

Та не журіться, мамо! Тепер місячно, то ми підемо в кущі, візьмемо Августу з собою та й принесемо в'язочку хмизу.

СТАРА БАВМЕРТИХА.

Еге, щоб ще лісничий вловив!

АНЗОРГЕ (старий ткач, худий, високий, з постаті до півня схожий, і, входячи в хату, мусить нахилитись. Спочатку виставляє тільки голову й плечі в двері. Волосся й борода кудлаті, нечесані).

А що вам треба?

БЕРТА.

Коли б ви світло засвітили!

АНЗОРГЕ (нишком, немов у хаті хто хворий лежить).

Та ще ж видно.

СТАРА БАВМЕРТИХА.

Ти б уже хтів, щоб ми поночі сиділи.

АНЗОРГЕ.

Я ще й собі ради не дав.

(Виходить).

БЕРТА.

Ну, дивіться, яке-то скупе!

ЕММА.

Тепер сиди, поки не змилується.

ГЕНРИКОВА (ввіходить. 30-літня жінка, вагітна. Знати її по лиці, що втомлена, вимучена клопотом, заморочена злиднями).

Добри вечір вам.

СТАРА БАВМЕРТИХА.

А що ви нам скажете, Генрикова?

ГЕНРИКОВА *(шкандибаючи)*.

Шкло в ногу загнала.

БЕРТА.

Ну, ходіть сюди, сідайте. Я побачу, може, вийму.

(Генрикова сідає. Берта стає перед нею навколішки і виймає їй скабку з підшви).

СТАРА БАВМЕРТИХА.

Як же там у вас дома, Генрикова?

ГЕНРИКОВА *(зукає з одчаю)*.

Хутко, дасть Біг, ніяк не буде.

(Сльози її думать, вона їх ковтає, далі не видержує і тихо плаче).

СТАРА БАВМЕРТИХА.

Ніж отак жити, як оце ми з вами, то краще б Господь змилювався та й забрав би нас геть з цього світу.

ГЕНРИКОВА *(не може далі видержати, кричить крізь сльози)*.

Діти мої нещасливі з голоду пухнуть!

(Хлипає й голосить).

Я вже не можу ради дати. Хоч що хочеш роби! Хоч пропадай з тієї біганини. Я вже не знаю, чи я жива, чи я мертва, а воно все однаково, і просвітку немає. Яюсь же треба тих дев'ятеро голодних ротів нагодувати. Та чим, га? Вчора ввечері мала я скибочку хліба, і то не стало навіть для двох найменших. Котрому ж я мала дати, га? Всі кричать: мамцю, мені! мамцю, мені!.. Ой, горе мое!.. ще ж то я тепера ходжу. А що ж то вже тоді буде, як зляжу? Що було трохи картоплі, то й та пішла за водою. В хаті ні крихотки, ані рісочки!

БЕРТА *(вийняла скабку і рану обмила)*.

Тепер ще шматочкою зав'язати.

(До Емми).

Пошукай лиш там чого!

СТАРА БАВМЕРТИХА.

Воно і в нас не ліпше, Генрикова.

ГЕНРИКОВА.

Та ви ж хоч маєте дочок. Маєте чоловіка робітника, а мого ж на тім тижні знов напала слабкість. Знов його корчило та мучило, я вже далєбі зо страху не знала, що мені з ним почати. Оце як нападе на нього таке, то потім з тиждень лежить і з місця не рушить.

СТАРА БАВМЕРТИХА.

Мій теж не дуже то здався. Візьметься до роботи, та зараз і стій! І в грудях йому болить, і в крижах ломить. І ми завжді без шеляга на переднівку. Як оце й сьогодні не принесе яких грошеньат, то й я не відаю, що то далі буде.

ЕММА.

Вірте Богу, Генрикова, ми вже до того дожились... Батько мусів Бровка забрати. Мусимо дати його забити, щоб хоч раз підживитися.

ГЕНРИКОВА.

Чи не маєте хоч зайвої жменьки муки для мене?

СТАРА БАВМЕРТИХА.

Ані рісочки, Генрикова, та й солі нема ні дрібочки в хаті.

ГЕНРИКОВА.

Ну, то я вже не знаю!

(Встає, думає).

Далєбі, не знаю!.. Я не дам собі ради.

(Кричить з лютості й жаху).

Та я була б рада, якби мені де свинячої заколотити здобути... Як же ж я прийду з порожніми руками? Несила моя!

Хай мене Бог простить, а я собі иншої ради не знайду.

(Вибігає, шкандибаючи, ледве наступаючи лівою ногою).

СТАРА БАВМЕРТИХА (кричить, остерігаючи).

Генрикова, Генрикова! Схаменіться!

БЕРТА.

Нічого вона собі не зробить. Не бійтеся.

ЕММА.

Так вона раз у раз.

(Сідає знов до верстата і тче якийсь час).

(Август присвічує лойовою свічкою своєму батькові, старому Бавмертові, а той тягне в хату клунок вовни).

СТАРА БАВМЕРТИХА.

Господи, Господи! де ж се ти, старий, так забарився?!

БАВМЕРТ.

Ну, чого вчепилася одразу? Дай хоч вгору глянути. Ось подивись лишень, хто прийшов зо мною.

МОРИЦ ЄГЕР (ввіходить нагнувшись у двері. Кремезний, не дуже високий, червоний на виду солдат; гусарська шапка набакир, одяга й чоботи нові, сорочка біла без коміра. Ввійшовши, стає навтяжку і віддає честь по-військовому. З притиском).
Добривечір, тітко Бавмертихо!

СТАРА БАВМЕРТИХА.

Ну, дивись ти! То се ти додому прийшов? Ще не забув нас? Ну, сідай же. Ходи сюди, сядь ось тут.

ЕММА (стирає спідницюю стільця і присуває Єгерові).

Добривечір, Морице! Схотілося знов подивитись, як живе сірома?

ЄГЕР.

Ну, скажи лишень мені, Еммо! Я просто не повірив. Адже ти маєш хлопця, що хутко хоч до війська. Де ти собі такого запобігла?

БЕРТА (забирає від батька припас, кладе м'ясо в ринку і становить у піч. Август розпалює вогонь).

Ткача Фінгера либонь знаєш?

СТАРА БАВМЕРТИХА.

Він якось у нас в хаті мешкав. Він таки хтів її взяти, та вже тоді був зовсім хирний на груди. Я, було, не раз остерегіаю дівчину. Та чи ж вона послухає? Тепер він давно вже вмер, вже й забули про нього, а вона он ще набідується з малим. Ну, розкажи лишень, Морице, як же там тобі поводилось?

БАВМЕРТ.

Не журися, стара, за сиротою Бог з калитою; він нас усіх переважив; одяжі має стілько, мов який князь, срібного дзиґарка та ще 10 талярів чистими грішми.

ЕГЕР (розсівся, усміхається та величається).
Я не нарікаю. Мені в війську незгірше.

БАВМЕРТ.

Був на послузі в офіцера. Ти тільки слухай, як він попанськи говорить.

ЕГЕР.

Я вже так звик до делікатної мови, що інакше й не потраплю...

СТАРА БАВМЕРТИХА.

Чи ти ба, який! Колись таке було нікчемне, а тепер, глянь, як забагатіло! Адже ти був ні до чого путнього нездалий; було й чісниці не тямиш нарендати. Все було надворі ганяєш; на миші пастки ставити та щиглята в сільце ловити — ото тільки й роботи твоєї було. Хіба ж ні?

ЕГЕР.

Авжеж, тітко. Та я не самі щиглята ловив, часом і ластівки.

ЕММА.

Ми тобі все було наказуємо, що ластівок не годиться займати.

ЕГЕР.

Мені то не шкодило... Ну, як же ви, тітко, тута малися?

СТАРА БАВМЕРТИХА.

Ой, Господи, вже так набідувались за тих чотирі роки. Ти тільки глянь на мене, гостець якийсь вчепився. Дивись, які пучки. Я вже не знаю, може, то опух, абощо! Та вже ж я нещаслива! З місця не рушу сама. Ніхто не повірить, що я терплю.

БАВМЕРТ.

Кепська справа з нею. Нічого вже з неї не буде.

БЕРТА.

Рано одягни, ввечір роздягни. Годуємо, як малу дитину.

БАВМЕРТИХА (квилить).

Мушу все помочі просити раз у раз. Гірше, ніж слаба. Я їм камінь за плечима. Що вже я Бога милосердного налагалась, щоб мене до себе прийняв! А Господи, Господи, яке ж мені горенько тяжке! Я вже й сама не знаю...

люде, може, думають... але ж я змалку до роботи звикла. Зроду своє діло робила як слід, а тут на тобі раптом (пробує встати), як несила, так несила. І чоловік добрий, і діти добрі, а як подивлюся на них!.. До чого ті дівчата подібні? Ніяк краски в лиці не мають. Білі, як глина. В одно сиди, в одно гупай при верстаті, — ніхто не питає, чи то воно добре отак для молодих дівчат? Яке ж їх життя? Хоч би вони могли собі якусь одежинку справити, щоб хоч трохи прибратися, та десь би межі люде показатись, чи до церкви піти, все ж би якась розвага була. Глянути на них, чисті тобі вішальниці, а молоді ж вони, ота ледве що дівка, а ся ще підліток.

БЕРТА (коло печі).

Щось бо курить знову!

БАВМЕРТ.

Дивись-но ти, який дим! Ну, та як же димові коміном іти, коли ж ся піч от-от завалиться. Нехай розсипається, будемо хіба сажу їсти. Вже й так кахикаем навперейми. Як бухи, так бухи, як прорве, що й легені повипадають, то ніхто, певне, по нас плакати не буде.

ЄГЕР.

То вже Анзоргове діло, він же мусить поправити.

БЕРТА.

Журба йому за нас. Лається тільки без пуття.

БАВМЕРТИХА.

Ми й так йому місця багато займаємо.

СТАРИЙ БАВМЕРТ.

А як почнемо нарікати, то й вилетимо геть. Він од нас уже з півроку, як не бачив плати.

БАВМЕРТИХА.

Такий напасливий чоловік, міг би трохи людяніш бути.

БАВМЕРТ.

Він теж не має звідки, стара, має він теж біди доволі, хоч і не бідкається.

БАВМЕРТИХА.

Проте має хоч свою хату.

БАВМЕРТ.

Ей, стара, що то говорити! У сій хаті він не має ані брусочка свого.

ЕГЕР (вимаг з одної кишені люлечку з гарними китицями, а з другої квартиру горілки).

І тут теж не все так далі буде. Мене аж диво бере, як то тут люде так живуть. Таже у городі собакам живеться краще, ніж вам тут.

БАВМЕРТ (палко).

Бач, бач! І ти ж се знаєш?! А скажи ж кому слово, одно почуєш: кепські часи, та й годі.

АНЗОРГЕ (увіходить; в одній руці глиняна мисочка з юшкою, а в другій наполовину недоплетений кошик-«чвертка»).

Як ся маєш, Моріце? То се ти знов тут?

ЕГЕР.

Спасибі, дядьку Анзорге.

БАВМЕРТ.

Покажи-но йому свого дзигарочка. Він нову одєжу приніс і 10 талярів чистими грішми.

АНЗОРГЕ (хитаючи головою).

Еге-ге! Ото так!..

ЕММА (забіраючи картопляне лушпиння в мішок).

Піду оце з лушпинням, може, таки хто дасть сироватки трошки. (Виходить).

ЕГЕР (поки він говорить, всі дивляться на нього пильно).

Ну, отже бачите самі. А ви, було, мене лякаєте та жахаєте службою, мов пеклом: «Там тебе, Моріце, навчать, почім ківш лиха, як попадешся до війська». Отже, тепер дивіться, чи ж мені не добре було? Півроку був я у послузі. Там тільки умій панові догодити, більш нічого не треба. От я чистив чоботи вахмістрові, коня глядів, пиво носив. Меткий був, як біс. Бував і на варті: моя гармата, що я глядів, було завжди аж вилискується. Було при роботі я перший, на муштрі—я перший, на коні—я перший, а як пустять на приступ—марш, марш! Маттері його сто-надцять куп чортів з чортинятами!³³² Було, звиваюсь, як

хорт. Там вже, було, думаю: тут не поможеться, тут нема чого. Отак, було, тільки зуби зціпиш: «Якось то буде!» Та дійшло діло до того, що наш скадронний перед цілим скадроном сказав: «От гусар, так гусар, якби всі такі!»
(Тиша. Єґер розпалює люльку).

АНЗОРҒЕ (хитаючи головою).

То ти таке щастя мав?! Еге-ге! Ото так!

(Сідає долі, кладе пруття коло себе і плете кошика, поставивши його межи колін).

БАВМЕРТ.

Може, дасть Біг, що ти й нам оце щастя приніс. А що, чи то й нам з тобою випити?

ЄґЕР.

Авжеж, звісно, дядьку Бавмерте, а після сієї та й знов тієї.
(Кидає гроші на стіл).

АНЗОРҒЕ (не тямиться з дива).

Ой-ой-ой, що ж се тута? І печеня шкварчить, і цілісінька кварта горілки на столі.

(П'є з пляшки).

Дай Боже, Моріце! Еге-ге! Ото так!

(Пляшка ходить по руках).

БАВМЕРТ.

Якби нам так щосвята по шматочку м'яса, а то ж цілий рік і не бачимо скорому! Жди-пожди, поки який цуцик прибудить, як от оцей тамтого місяця, та чи то ж часто трапляється?

АНЗОРҒЕ.

Ти дав Дружка забити?

СТАРИЙ БАВМЕРТ.

А що ж, хіба з голоду здихати?

АНЗОРҒЕ.

Еге-ге! Ото так!

БАВМЕРТИХА.

А такий був гарненький потульний песик.

ЄґЕР.

Чи то ви завжди такі лакомі на собачину?

БАВМЕРТ.

Ой, Сусе Христе, хоч би нам її не бракувало.

БАВМЕРТИХА.

Ще б пак, такий шматок м'яса чи ж не здасться?

БАВМЕРТ.

Не маєш охоти до такої страви? Нічого, Моріце, пожив би ти трохи з нами, хутко привчився б знову.

АНЗОРГЕ (нюшкуючи).

Еге-ге! Ото так! Се ласощі не то що — он як пахтить!

БАВМЕРТ (нюшкуючи).

Панська печеня, нема що казати.

АНЗОРГЕ.

Скажи лишень, Моріце, — ти як гадаєш? Ти ж бував у бувальцях. Чи то нам, ткачам, коли полегшає, чи ні?

ЄГЕР.

А таки певне полегшає.

АНЗОРГЕ.

Ми вже тут зовсім не знаєм, на якому ми світі. Вже що ми бідуємо, і... не сказати! Б'ємось, як риба об льод. Далі вже й несила. Здіять нас хутко злидні з усею худобою, що й накоренка не зостанеться. Перше, поки я ще міг на верстаті робити, то ще сяк-так, напів з бідую держався. А тепер по цілих роках не маю роботи. Ото ці плетінки тільки й на світі держать. Плету до пізньої ночі, а як заслабну, то й пропаде моя марка й шість пфенігів. Ти вчаний, отже, сам розваж. Як же його прожити при сій дорожечі? Три таляри я мушу викинути на податок за хату, один таляр на податок за землю. Три таляри комірнього, а чотирнадцять талярів всього заробітку, то мені зостається 7 талярів на цілий рік. На ті гроші вари, пали, одягайся, взувайся, латай, направляй, а треба ж і собі якийсь куток мати і що там ще прийдеться. Чи то ж диво, що я не маю звідки платити податків?

БАВМЕРТ.

Варто, щоб хто з нас поїхав до Берліна та там би королеві розказав, яке тут наше життя.

ЄГЕР.

Теж мала користь, дядьку Бавмерт, вже король і сам міг би немало з газет прочитати. Але багачі так завжди все поперекручують, що всю справу перешахрують... вони всякого хрещеного чоловіка перемудрують, як ті чорти.

БАВМЕРТ (хитає головою).

Якби то вони в Берліні не верховодили!

АНЗОРГЕ.

Скажи лишень, Моріце, як то так може бути? Чи ж на те нема жодного закону? Оце коли я собі руки постирав, а проте, не можу податків оплатити, чи то ж має право мужик мені хатину забрати? Він, бачиш, господар на своїм ґрунті, він свої гроші вимагає. Ну, але я ж не знаю, як же се так. Чи то ж я таки маю з моєї хатини вибиратись...

(Крізь сльози).

Я ж тута вродився, тут же мій батько за верстатом сидів, літ більше ніж сорок. Він, було, все до матері каже: «Слухай, стара, як я умру, держися міцно хатини. Я сю хату загорював», — каже, було, він їй... «Тута що не кілок, то неспана ніч, що не балка, то рік сухих злиднів. Треба ж таки вважати...»

ЄГЕР.

Вони заберуть все до останку, до сього вони здатні.

АНЗОРГЕ.

Еге-ге! Ото так! Тільки як має вже до такого дійтися, то волю, нехай мене на цвинтар занесуть, аніж я маю старощами тинятися попід тинню. Чи то штука вмерти? І батько мій смертю не журився. Так хіба наприкінці трошки його сум узяв. Але як я вліз до його на постіль, то він собі знов заспокоївся. А здумайте ж собі, що я був тоді ще хлопчаком, от, може, мав яких тринадцять літ. Зморився та й заснув собі враз коло слабого — що я тоді тямив? Коли се прокидаюсь, а він вже захолов.

БАВМЕРТИХА (після хвилини мовчання).

Заглянь лишень, Берто, до печі та насип юшки Анзоргові.

БЕРТА.

Ось попоїжте, дядьку Анзорге.

АНЗОРГЕ (їсть, плачучи).

Еге-ге! Ото так!..

(Старий Бавмерт береться їсти м'ясо з ринки).

БАВМЕРТИХА.

Ей, старий, старий! Ото вже нетерплячка тебе взяла!

Хоч би дав Берті на стіл постановити, як годиться.

СТАРИЙ БАВМЕРТ (жуючи).

Оце вже два роки, як я до причастя ходив, а зараз по тому продав празникову одєжу, то купили ми тоді шматок свинини. А від того дня та аждо сього вечора не їв я м'яса ані разочку.

ЄГЕР.

Та навіщо нам їсти тее м'ясо? За нас фабриканти ззі-дять! Вони бродять в салі аж ось поки. Хто не вірить, то хай піде до Білави чи до Петерсвальда та й сам побачить. Ой, там набачить дива: один попри одному фабрикантські палаци. Палац коло палацу. Та скрізь ясні шибки, та вежі, та залізні штахети. Ова! Там нікому й не в думці «кепські часи». Там одно на умі: печене та варене, карети та ридвани, та гувернантки, та всякі витребеньки. Їм гроші муляють кишеню! Сами не вгадають, що б його ще вигадати з жиру та з багатства.

АНЗОРГЕ.

Колись воно инакше було. Бувало, фабриканти й ткачам пільгу давали. Се тепер вони все собі заґрібають. А я думаю, що все воно ось із чого йде: тепера пани не вірують ні в Бога, ні в чорта. Заповіді забули, кари не бояться. Отож і крадуть нам остатній шматок хліба і хапають нам з-перед рота кожну рісочку, де тільки потраплять. З тих людей все лихо йде. Коли б наші фабриканти та були як люде, то й на нас ніколи не прийшла б лиха година.

ЄГЕР.

Ось постривайте, я вам зараз щось лепське прочитаю.

(Витягає картку паперу з кишені).

А де ти, Августе? Бігай лиш до шинку та принеси нам ще квартиру. Ну й регочеш ти, Августе, бодай тебе!

БАВМЕРТИХА.

Я сама не знаю, що тому хлопцеві діється, — йому все не біда. Регочеться, аж пельку рве, хоч би там що робилось. Ну, біжи, біжи!

(Август іде в порожньою квартиру).

Чи ба, старий, знаєшся на речах, що смачненьке?

[Закінчення другої дії в автографі відсутнє]

III

Шинок, середня корчма в Петерсвальді. Велика хата з сволоком, підпертим стовпом, навколо стовпа круглий стіл. Праворуч від стовпа вхідні двері на задній стіні, крізь них видно велику комору з барилами та начинням. В самому шинку праворуч від дверей, у кутку шинквас: дерев'яна стінка заввишки з людину, з полицями для посуду, поза нею шафа з пляшками горілки, між стінкою і шафою місце для шинкаря. Перед шинквасом стіл, накритий строкатим обрусом. Над столом вісить гарна лампа, навколо стола солom'яні стільці. На правій стіні двері в хату для багатших гостей, над дверима напис: «Господа з вином». Далі, теж праворуч, великий стоячий дзиґар голосно стукотить. Ліворуч від вхідних дверей при задній стіні стіл з пляшками та шклянками, далі, в кутку, велика кахляна груба. На лівій стіні три вікна, по-під ними довга лава, перед нею довгий стіл, вужчим кінцем обернутий до стіни. Вздовж стола лави з спинками, а на покуті і в кінці стола по малому ослоні. Велика хата пофарбована синім, по стінах картки друковані, яскраві малюнки, олеографії, між іншим портрет Фрідріха Вільгельма IV.

Шинкарь Вельцель, добрячий велетень, літ за 50, точить за шинквасом пиво з барила в шклянку.

Пані Вельцелева прасує біля печі. Огрядна чепурна жінка, менш ніж 35 літ.

Ганна Вельцелівна, 17-літня гарна дівчина з чудовим рудуватим волоссям, чепурненько вбрана, сидить за накритим столом і вишиває. Через який час зводить очі від роботи і прислухається, десь віддалік школярі співають комусь до гробу.

Майстер Віганд, тесля, сидить за тим самим столом, в буденній одежі, в руках шклянка з баварським пивом. Видко по ньому, що він собі на умі, скрізь свого досягне хитрощами, звинністю або й просто напосідливістю.

Подорожній. При круглім столі заїдає німецьку печеню. Се чоловік середнього зросту, заживний, натоптуваний, смішливий, жвавий і зухвалий. Убраний по моді, на стільці коло нього його речі, шкуратяна торба, скринька до зразків товарів, парасоль, плащ і плюшевий покривець на речі.

Вельцель (до Віганда, несучи шклянку пива подорожньому).

Сьогодні чисте пекло в Петерсвальді.

Віганд (гучним проникливим голосом).

Та сьогодні ж виплатний день у Дрейсігерів.

Вельцелєва.

Але перше не бувало так неспокійно.

Віганд.

Ну, може, се через тих 200 нових ткачів, що він хоче прийняти на роботу.

Вельцелєва (все прасуючи).

Еге ж, таки певне через те. Як він схоче 200, то їх прийде 600. У нас тієї наволочі досить.

Віганд.

Ой, господи, що їх е! І ніяка біда їх не видушить! Більше дітей наводять, ніж треба.

(Співи якийсь час чутно голоснім).

От якраз і погреб. Се ткач Невтіх умер.

Вельцель.

Вже він досить нажився. Він уже скілька років ходив, як мара.

ВІГАНД.

Здумай собі, Вельцелю, там така маленька нікчемна до-
мовинка, така тобі тісенька, коротенька скринечка, що
я ще такої зроду не робив. Та й тіло там таке, що й пуда
не важить.

Подорожній (жуючи).

Я просто не розумію... куди тільки, в яку газету глянеш,
скрізь читаєш нечувані речі про ткацькі злидні, хто б
подумав, що тут уже ледве не всі люди з голоду повми-
рали. Знов же як подивитись от на такий погреб. Я як-
раз ішов через село. Музики, учитель, школярі, пастор
і ціла юрба люду за труною, Господи Боже, так наче ки-
тайського імператора ховають!..

(П'є пиво. Потім, поставивши шклянку, раптом зальот-
ним, безпечним тоном).

Правда, панночко? Хіба ж не правда?

(Ганна усміхається соромливо і шиє не одриваючись).

Подорожній.

Запевне гаптуєте пантофлі для татка?

Вельцель.

Де б там я таке на ноги надів.

Подорожній.

Ну, чи хто таке чув? А я б віддав пів свого маєтку, аби ті
пантофлі були мої.

Вельцелева.

Він на тому не знається.

Віганд (покашлявши, посовавши стільцем, одважився загово-
рити).

Ласкавий пан надто добре промовили про погреб. Ну,
скажіть же, паннунцю, адже ж се просте погребеніє?

Подорожній.

Так, отже, я так собі гадаю. Се ж мусить несвітських гро-
шей коштувати. Звідки ж ті люди гроші беруть?

Віганд.

Прошу вибачення, з ласки панської, се вже така нероз-
судливість серед тутешнього вбогого стану. Се вже, за

позволеньством, вони собі мають незмірне виображення про те, яку належиту і доконечну повинність треба виказувати до покійних потомків. Коли се навіть померші родителі, то се вже таки чисте суевірие, щоб найближчі нащадки й завіщателі з остатнього стягалися, а як у дітей не вистачає, то щоб у сусідніх магнатів позичати мали. Отак вони залізають у довги по вуха. Превелебний пастор іде до позички, і титар, і які там ще люде трапляться. До того ще наїдки, напитки і ще яка крайня потреба. Ні, ні, я ухваляю дитячу шановність, але не до того, щоб позосталі мали загнітитися на цілий вік довгами.

Подорожній.

Вибачайте, я думаю, пастор повинен би людей відмовляти від того.

Віганд.

Прошу найнижчого вибачення, ласкавий пане, але я мушу потвердити, що кожна найменша громада має свій церковний Божий дім і мусить утримувати превелебного духовного пастиря. При такому великому погребовому обході вище духовенство має собі добре награвденіє. Чим численніше відбувається такий похорон, тим обширніше згромаджуються офіри. Хто знає тутешній робітний стан, той може з доконечною певністю завірити, що превелебні пастори нетерпимо дивляться на тихі погребі.

Горніг (входить. Се малий, сухий дідок; через плече торба. Він шматяр).

Добрідень вам. Дайте, з ласки, чарчину. А що, паннунцю, не маєте якого шмаття? Панно Ганно! Я маю там на возі гарні кіснички, застіжечки, підв'язочки, хороші шпилечки, шпоньочки, гаплички. Все віддам за шмаття! (Іншим голосом).

А з шмаття буде гарний білий папірець, а на ньому любий женишина листочка напише.

Ганна.

Ні, спасибі, не треба мені ваших женихів.

ПАНІ ВЕЛЬЦЕЛЕВА (накладаючи нову штучку).

Отака дівчина, як бачите. І слухати не хоче про заміж.

ПОДОРОЖНІЙ (схопився, немов здивувався й зрадів, підійшов до накритого стола і подав Ганні руку).

Оце розумно, панночко, робіть так, як я. Вдармо по руках! Дайте слово, що ми обоє ніколи не одружимося.

ГАННА (почервоніла, дає йому руку).

Але ж ви вже одружені?

ПОДОРОЖНІЙ.

Боже мене борони, се я так тільки. Ви се тим думаєте, що я персня ношу? Ет, то я так собі насадив його на палець, аби свою принадну особу від небезпечних заходів оборонити. Але вас я не боюся (ховає персня в кишеню). Скажіть по щирости, панночко, чи вам таки зовсім не хочеться так трошечки, трошечки одружитись?

ГАННА (хитає головою).

Нізащо в світі!

ВЕЛЬЦЕЛЕВА.

Вона вам зроду не піде, хіба б уже якийсь не знати який пан посватав.

ПОДОРОЖНІЙ.

Ну, а чому ж би ні? Адже таки на Шлеску один магнат узяв за себе покоївку своєї матері, а багатий фабрикант Дрейсігер оженився якраз із шинкарівною. Їй і не рівнятися до вашої вроди, панночко, а отже тепер їздить в кареті з льокаями в ліберії. Чому ж ні?

(Проходжується, потягаючись та розминаючи ноги).

Я б оце випив шкляночку кави.

АНЗОРГЕ І БАВМЕРТ (увіходять, кожний з пакунком, і сідають нишком біля Горніґа ліворуч за столом).

ВЕЛЬЦЕЛЬ.

Здорові! А, дядьку Анзорге, давно не бачились!

ГОРНІґ.

Ага! Виліз таки з своєї курної нори?

АНЗОРГЕ (ні в сих ні в тих, очевидячки засоромлений).

Та оце знову роботу дістав.

БАВМЕРТ.

Він готовий хоч за десять грошей робити.

АНЗОРГЕ.

Не робив би я, та що ж, коли й плетінню вже край.

ВІГАНД.

І то гроші. Все ж краще мати якусь роботу. Я знаю Дрей-сігера. Оце на тім тижні я в нього подвійні рами виймав. Ми з ним про се говорили. Він робить се просто з мило-сердя.

АНЗОРГЕ.

Еге-ге! Ото так!

Вельцель (подаючи ткачам горілку).

Нате вам. Скажи лишень, Анзорге, коли ти голився вос-танне? Ось пан цікавий знати.

Подорожній (озивається).

Але ж, пане господарю, я сього не казав. Пан майстер впав мені в очі тільки тим, що такий собі поважний. Таку півнячу постать не щодня побачиш.

АНЗОРГЕ (збентежено чуває потилицю).

Еге-ге! Ото так!

Подорожній.

Мало вже тепер на світі таких сильне-дужих синів при-роди. Всіх нас уже так прилизала культура... але для мене се завжди велика втіха бачити таку старосвітську людину. Кущасті брови! Дико поросла борода...

ГОРНІГ.

Бачите, шановний пане, я вам от що скажу: нашим лю-дям не стає коштів на цилюрика, та й бритви давно в ру-ках не було. Що росте, те росте. Не мають звідки чепу-ритись.

Подорожній.

Але ж вибачайте, чоловіче добрий, хіба ж я...

(Стиха до шинкаря).

Чи можна того кудляя пивом почастувати?

Вельцель.

Де там, не прийме. Там такі кумедні примхи.

Подорожній.

Як ні, то й ні. Дозвольте, панночко?

(Сідає біля накритого стола).

Вірте мені, ваше волосся одразу кинулось мені в вічі, як тільки увійшов, таке воно блискуче та тонке, а густе.

(Ласо цілує собі пальці).

А колір!.. мов стигла пшениця. Якби ви з таким волоссям та поїхали до Берліна, то всі б там нестямились. Parole d'honneur,³³³ вам з таким волоссям хоч до королівського двору...

(Нахилившись, розглядає волосся).

Розкіш, справді розкіш!

Віганд.

Тим же їй таке гарне прозвисько дано.

Подорожній.

А як же її прозвали?

Ганна (все всміхається).

Ет, не слухайте їх!

Горніг.

Либонь, лисицею? Правда?

Вельцель.

Та годі вам! Збаламутите мені дівчину до решти! Вже ви їй і так досить дурниць у голову напхали. Сьогодні вона схоче бути грапинею, а завтра вже княгинею.

ПАНІ ВЕЛЬЦЕЛЕВА.

Ти бо, чоловіче, не нападайся на дівчину! Що ж тут лихого, що людина шукає, де краще? Не всі ж такі, як ти. Чи то ж би добре було, якби всі сиділи та не рипались, — небагато б висиділи. Якби Дрейсігерів дід так думав, то так би й зостався ткачем-харпаком. А тепер вони дуки. Старий Тромтра теж був собі простим ткачем, а тепер має 12 панських маєтків і тепер вже шляхтич.

Віганд.

Воно, Вельцелю, що правда, то правда. Се вже твоя жінка до ладу каже. Ось візьми хоч і мене: коли б я так думав, як ти, чи мав би я тепер сім наймитів?

ГОРНІГ.

Ти таки свого нігде не впустиш, нема що казати. Ще ткач на ногах, а ти вже йому труну будуеш.

ВІГАНД.

Хто дбає, той має.

ГОРНІГ.

А що ж, а що ж, ти таки добре дбаєш. Краще від лікаря знаєш, коли ткачевій дитині смерть прийде.

ВІГАНД (тільки що всміхався, але тут раптом розлютивсь).

А ти краще від поліції знаєш, котрий ткач злодій та по скільки починків вовни щотижня приховує. Прийдеш по шмаття та й починок вовни прихопиш, як трапиться.

ГОРНІГ.

А ти пшеницю на цвинтарі сієш. Як більше людей піде в землі гнити, то й радніший. Як побачиш де, що дитячих могилок багато, то аж черево гладиш та примовляєш: «От знов добрий рік видався, мре малеча, як мухи. Знов що не тиждень, то й грошей копиця».

ВІГАНД.

З них забагатієш, якраз!

ГОРНІГ.

Нічого, ти ще, окрім того, фабрикантові подвійний рахунок виставиш або зцупиш пару зайвих дощочок у Дрейсігера в будинку темненької ночі.

ВІГАНД (обертається до нього плечима).

Ет, говори, з ким хочеш, а я з тобою не став.

(Раптом знов).

Брехун!

ГОРНІГ.

Мертвяцький тесля!

ВІГАНД (до інших).

Він вміє на худобу чаклувати.

ГОРНІГ.

Гляди лишень, щоб я на тебе не начаклував.

(Віганд зблід).

Вельцелева (виходила з хати, тепер принесла каву подорожньому).

Може б, я вам занесла каву у ту кімнату?

Подорожній.

Що вам Біг дав?

(Кидає закоханий погляд на Ганну).

Тут я сидітиму, поки не вмру.

Молодий лісничий і селянин (увіходять. Лісничий з батогом).

Добрідень!

(Стали перед шинквасом).

Селянин.

Дві чарочки тієї.

Вельцель.

Здорові будьте обидва.

(Наливає їм. Обое чаркуються, п'ють і становлять чарки).

Подорожній.

А що, пане лісничий, добре проходились?

Лісничий.

Нічого. Від самого Штейнзейферсдорфа.

(1-й і 2-й ткачі ввіходять і сідають до Анзорге, Бавмерта і Горніґа).

Подорожній.

Вибачайте, чи ви лісничий у графа Гохгейма?

Лісничий.

Ні, у графа Кейля.

Подорожній.

Так-так, я власне хотів сказати. Тут недовго помилитись, стільки тут графів, баронів та всякого панства. Треба несвітської пам'яті. Чого се ви з сокирою, пане лісничий?

Лісничий.

То я відібрав її у злодія.

Старий Бавмерт.

Наші пани занадто вже нападаються за яких там пару полінець.

Подорожній.

Ну, вибачайте, воно теж не випадає, щоб кожне собі хапало.

СТАРИЙ БАВМЕРТ.

Не у гнів вам будь сказано, тут у нас так, як і скрізь, малі злодії проти великих не встоять; є тут такі, що великий торг дровами провадять та й багатіють з краденого дерева. А нехай но тільки який убогий ткач...

1-й старий ткач (перебиває Бавмерта).

Ми боїмось і прутика зачепити, а проте пани до нас найгірше чіпляються, просто деруть шкуру, мов з того щупака, через голову. І чинш їм плати, і цехове, і роківщину давай, та ще й бігай цілі гони даремне та, рад не рад, панщину відробляй.

АНЗОРГЕ.

Оце ж воно так: що тільки нам фабрикант цілого лишить, то пан-дідич до решти з кишені витягне.

2-й старий ткач (сів при сусідньому столі).

Я сам так казав вельможному: «Прошу панської ласки не гніватись, ясний пане графе, а я таки гадаю, що сього року я стільки панщини відробити ніяк не здолію. Я б нічого не казав. Нащо б мені теє? Але ж пан мені вибачать, бо мені вода геть усе зруйнувала. Що там було трошка того поля, все чисто пойняла. Я мушу день і ніч і робити, аби якось прожити. Така пригода... Ой, людоньки мої, людоньки!» Отак я стояв, та тільки руки ламав. Свята земля з водою плили з гори та просто до моєї хати; а мое насіння, зернятка мої хороші та дорогі!.. Господи Сусе! Отак я все на ту хмару витріщався та цілісінький тиждень сльозами ридав, аж мені вже дороги не видко стало... А потім мусив 80 важених хур землі знову на гору звести.

Селянин (гостро).

Ви вже прибіднились занадто. Що Бог дає, те ми всі мусимо приймати. А як вам що не добре, то хто ж винен, як не ви самі? Як вам добре велося, то ви що тоді робили?

Все пропили, прогайнували. Були б ви тоді що приховали, от би й здався гріш при лихій годині, от би й не треба було прядива та дерева красти.

1-й молодий ткач (з товаришами гукає з-за ванькіра).

Мужик мужиком, хоч би й по панськи спав!

1-й старий ткач.

Тепер так повелось: мужик з паном одну руку тягнуть. Хоче собі ткач хату найняти, мужик каже: дам тобі хижку, мешкай, коли хочеш, плати мені добре комірне та ще поможи в косовицю та в жнива, а не хочеш, то йди на штири вітри. Ткач до другого, а той такий самий.

БАВМЕРТ (сердито).

Ми, як горох при дорозі — хто не хоче, вскубне.

Селянин (запалившись).

Ой ви, голото чортова! І нащо б ви нам здалися? Чи ви тямите плуга в землю встромити? Чи ви судні хоч борозну рівно прогнати або снопки на воза скласти? Ви тільки знаєте байдики бити та в жінки під боком лежати. Ото то вже робітники нам знайшлися! То-то вже з вас комусь користь!

(Тим часом платить і виходить. Лісничий за ним, сміючись. Вельцель, тесля і Вельцелева жінка реготять. Подорожній всміхається. Як сміх перестав, настала тиша).

ГОРНІГ.

Отакий мужик то геть як бугай... Так начеб хто не знав, які тут злидні. От хоч би й там по селах, на горі. Чого хоч тільки там не надивишся. По четверо, по п'ятеро на одним кулі соломи лежать, та голісінькі.

Подорожній (лагідним, наставничим тоном).

Вибачайте, чоловіче добрий. Про голод в горах люде далеко не однакової думки, і якщо ви вмієте читати...

ГОРНІГ.

Ова! Я читаю з книжки не згірше від вас. Не журіться, я вже знаю, я вже досить попоходив між людьми. Як отак сорок літ на спині оце шмаття попоносиш, то вже либонь

таки дещо знатимеш, ой, знатимеш! От хоч би з Фуллерами, що було? Діти разом з гусьми по сусідських смітниках греблися. Вся сім'я вимерла — всі голі — на долівці в хаті. Стерво їли з голоду, з жаху. Люде тут гинули з голоду сотнями, тисячами.

Подорожній.

Коли ви вмієте читати, то мусите знати, що уряд казав найпевніші відомості зібрати і що...

Горніг.

Знаємо вже, знаємо: от прийде такий собі панок від уряду, що вже все наперед знає, так наче він щось бачив, походить трошки по селі, в кінці потоку, де хати найкращі. Хороші має черевички, аж лиснять, то нащо ж їх далі каляти? Отже, погадає собі, що либонь воно й скрізь так гарненько, сяде собі до карити та й їде додому. Потім пише до Берліну: так і так, нема голоду ніякого. А якби він трошки потерпів та пішов угору по селах, там, де поток починається, та далі за потічок, на малий куток, або хоч і на сей бік, де хати нарізно стоять, — оті хижки гірські, оті дупла чорні та діраві, що не варт і сірника, щоб їх підпалити, от нехай би він туди пішов, то, може б, щось инше до Берліну написав. Нехай би вони до мене прийшли, ті панки з уряду, коли вони не вірять, що тут голод. Я б їм децицю показав. Я б їм очі намозолив отими всіма голодними пустками.
(Чутно знадвору ткачівську пісню).

Вельцель.

О, вже знов тієї чортівської пісні завели.

Віганд.

Все село збаламутять.

Вельцелева.

Так наче на щось непевне збирається.

(Єґер і Бекер побрались попід руки, ведуть перед громадці з молодих ткачів, увіходять з гуком у ванькір, а звідти до шинку).

ЄГЕР.

Скадрон, стій! Зброю додолу!

(Громадка розсідається поза різними столами, де вже раніш сиділи ткачі, — починають разом балачку при столах).

ГОРНІГ (зукає до Бекера).

Ну, скажи лишень, що там сталось, що ви такими гурмамаи ходите?

БЕКЕР (поважно).

Ще, може, станеться. Правда, Моріце?

ГОРНІГ.

Ну, ще чого! Не вигадуйте.

БЕКЕР.

Он уже була кров. Хочеш, покажу?

(Закочує рукав і показує кривавий знак на голій руці понад ліктем. Декотрі молодці за столами роблять так само).

БЕКЕР.

Ми ходили до цилюріка Шміта, щоб нас пощепив.

ГОРНІГ.

Ото тепер буде! Не диво, що такий шарварок по всіх вулицях. Де ж пак, такі розбишаки по селу ганяють!..

ЄГЕР (гороїжитьься, вигукує).

Гей, Вельцелю! Зараз мені став дві кварта! Я плачу. Думаєш може, я побрязкачів не маю? Ого-го! Помалу! Аби наша хіть, то будемо горілку пити, каву жлуктити хоч до рана, так як той подорожній.

Подорожній (удає насміх здивованого).

До мене чи про мене річ?

(Шинкар, шинкарка, шинкарівна, тесля Віганд і подорожній сміються).

ЄГЕР.

На злодію шапка горить.

Подорожній.

Вибачайте, молодче, вам незгірше живеться, як я бачу.

ЄГЕР.

Та я й не нарікаю. Я, бачте, купець — подорожній. Я в спілці з фабрикантом. Що ткач голодніший, то купець ситіший. Кому злидні, мені хліб!

БЕКЕР.

Лепсько утяв! Здоров будь, Морице!
(П'є).

Вельцель (приніс горілки. Вертаючи до шинквасу, спиняється і звертається помалу, своїм звичаєм мляво та спокійно, до ткачів. Спокійно, але з притиском).
Дайте панові спокій, він вас не зачіпає.

Голоси від молодих ткачів.

Та й ми його не чіпаєм.

(Вельцелева перемовилась з подорожнім. Бере його кубочок з кавою і вносить в кімнату. Подорожній виходить за нею, ткачі сміються).

Голоси від молодих ткачів (співають).

Всі Дрейсігери то кати, їм помагають слуги...

Вельцель.

Ша! ша! Співайте собі де хочете, а в моїй хаті я не дозволяю.

1-й СТАРИЙ ТКАЧ.

Правда його, покиньте співи.

БЕКЕР (зукає).

Але ми таки ще раз перейдемо повз Дрейсігера. Він таки мусить ще раз послухати нашої пісні.

ВІГАНД.

Ви ж бо вже не дуже напосідайтесь, а то ще «непорозуміння» вийде! (Сміх і вигукування: «Ова!»).

СТАРИЙ ВІТТІГ (сивобородий коваль, без шапки, в шкурацяному фартуху і в дерев'яних капцях, закурений; як вийшов з кузні, так прийшов до шинку, стоїть перед шинквасом, чекає на чарку горілки).

Та дай їм трошки відправити кумедію. Брехливий пес не кусає.

ГОЛОСИ СТАРИХ ТКАЧІВ.

Віттіг, гей, Віттіг!

ВІТТІГ.

Та не хто ж. А чого там?

ГОЛОСИ СТАРИХ ТКАЧІВ.

Віттіг тут! Віттіг, Віттіг! Ходи сюди, сідай з нами, Віттіг.
Сюди, Віттіг, до нас!

ВІТТІГ.

Нехай мене Бог боронить, щоб я з такими сідав.

ЄГЕР.

Ходи випий з нами.

ВІТТІГ.

Сховай собі свою горілку. Схочу пити, сам заплачу.
(Сідає з чаркою біля Бавмерта та Анзорґе. Ляпає злегка
Анзорґе по животі).

Яка ткацька їжа! То капуста, то нужна.

СТАРИЙ БАВМЕРТ (в нестямі).

Ну, і чого ж іще? Дивіться, чи то ж не догода?

ВІТТІГ (удає здивованого і витріщається на Бавмерта).

Ой, ой, ой! Скажи лишень, Генричку, чи се ти?
(Реготить несамовито).

Ой, пробі, люде добрі, гину, їй Богу, кишки порву! Ста-
рий Бавмерт бунтує! Оце, що то тепер настане: спершу
забунтують кравці, а потім вівці, а там миші та щурі. Ой,
моя доленько, що ж то за рейвах буде!
(Трясється від реготу).

СТАРИЙ БАВМЕРТ.

Та ні, бачиш, Віттіг, я такий, як і був. Я ж і тепер кажу,
що якби влагодилось по добрости, то б ліпше.

ВІТТІГ.

Чорта з два! Воно то влагодиться, тільки не по добрости.
А де ж воно влагодилось по добрости? Хіба воно у Фран-
ції по добрости діялось? Хіба Робеспір багачів по головці
гладив? Там було: раз, два, марш! Там гільйотина не дар-
мувала. Се вже так мусить бути: «Алльом замфан». Самі
галушки нікому в рот не скачуть.

СТАРИЙ БАВМЕРТ.

Якби ж я мав звідки хоч с'як-так так прожити.

1-й СТАРИЙ ТКАЧ.

Нас, Віттігу, геть навдокола вода пойняла.

2-й СТАРИЙ ТКАЧ.

Хутко не схочеться й навертатись додому. Чи цілу ніч волочитись, чи спати лягати, однаково з голоду мліти.

1-й СТАРИЙ ТКАЧ.

Вдома тепер здуріти можна.

АНЗОРГЕ.

Мені тепер однаковісінько, чи с'як, чи так.

Голоси старих ткачів (*дедалі все гостріші, лютіші*).

Ніде нема спокою. Навіть до роботи охота не бере. Он там у нас у Штенкунцендорфі, єсть один такий, що цілий день сидить над водою та й полощеться, — голісінький, як мати породила. Йому вже зовсім в голові перекинулось.

3-й СТАРИЙ ТКАЧ (*підводиться, наче «духом одержимий», починає балакати «на всіх язиках», здіймаючи грізно палець*).

Є суд в високостях! Не братайтеся з вельможними та заможними! Є суд в високостях! Господь-Бог Саваоф...

(*Дехто сміється. Ткача садовлять силоміць*).

ВЕЛЬЦЕЛЬ.

Йому досить одну чарочку випити, щоб уже й світ замикітрився.

3-й СТАРИЙ ТКАЧ (*знов починає*).

Горе, горе! Не вірять вони ні в Бога, ні в пекло, ні в рай. Віра їм на глум здалась!

1-й СТАРИЙ ТКАЧ.

Добре вже, добре!

БЕКЕР.

Дай ти чоловікові доказати казань. Воно, може, кому й до серця припаде.

БАГАТО ГОЛОСІВ (*галасують*).

Нехай говорить! Не заважайте!

3-й СТАРИЙ ТКАЧ (голосніше).

Тим то пекло широко роззявило душу і щелепи розставило безмірно, бо туди впадуть всі, що роблять кривду убогим і ламають право нещасним, — так говорить Господь.

(Галас).

3-й СТАРИЙ ТКАЧ (раптом вичитує по-школярськи).

І як же дивно здасться нам,
Як тільки те зміркуєм,
Що ми попихачі панам,
Хоч гірко ми при полотні працюєм.

БЕКЕР.

Але ж ми при бархані працюєм.

(Regim).

ГОРНИГ.

Ткачам полотенникам ще гірше поводитьсь. Просто, як поторочі, блукають по горах. Ви ще тут маєте силу одгризатись.

ВІТТІГ.

Ти гадаєш, що вже по біді? Коли вони ще мають трохи завзяття за душею, то їм те хутко фабриканти виженуть.

БЕКЕР.

Він же сказав: будуть мені ткачі за скорину робити.

(Галас).

РІЗНІ СТАРІ Й МОЛОДІ ТКАЧІ.

Хто се казав?

БЕКЕР.

Дрейсігер казав про ткачів.

МОЛОДИЙ ТКАЧ.

Найперше треба б ту гадину задушити.

ЄГЕР.

Слухай лишень, Віттігу, ти завжди такого багато говориш про французьку революцію. Ти раз у раз отак просторікуєш. Оце ж може доведеться тепер і показати,

як то воно справді — чи ти тільки такий язикатий, чи справді чесна людина.

ВІТТІГ (спалахнув з лютості).

Ану, ще слово, хло! Ти чув, як кулі свищують? Ти стояв на чатах у ворожім краю?

ЄГЕР.

Ну, не гнівайся. Ми ж товариші. Я ж не думав нічого лихого.

ВІТТІГ.

Начхати мені на твоє товаришування. Банька надута!

(Жандар Куче виходить).

Скільки голосів.

Цитьте, цитьте! Поліція!

(Зациткують довгий час, поки все втихомирюється).

ЖАНДАР КУЧЕ (садовиться біля середнього стовпа, решта людей глибоко мовчить).

Я просив би чарочку.

(Знов мовчання).

ВІТТІГ.

А що, Куче, прийшов додивитись, як воно справді у вас?

КУЧЕ (не слухаючи Віттіга).

Добрідень, майстре Віганде.

ВІГАНД (все ще в кутку перед шинквасом).

Спасибі, Куче.

КУЧЕ.

Як робота?

ВІГАНД.

Дякую, гаразд.

БЕКЕР.

Його благородіє бояться, що ми собі животи попусуємо великими заробітками.

(Сміх).

ЄГЕР.

Гей, Вельцелю! Ми вже свинини наїлися, та пампушок, та галушок, та капусти, а тепер давай нап'ємося шлямпана.

(Сміх).

ВЕЛЬЦЕЛЬ.

І позаду сонце світить всім однаково.

КУЧЕ.

Та хоч би вам зараз дав шлямпана і печені, то ще б не догодив. Я он теж не маю шампана, а якось обходжусь.

БЕКЕР (натякає на Кучевого носа).

Він свого помідора горілкою та пивом підливає. Тим то він такий стиглий.

(Сміх).

ВІТТІГ.

Тяжко жити на світі отакому жандарові: то йому треба якесь голодне старчення в буцигарню захпати, то знов мусить якусь гарненьку ткачівну з ума звести, а там знов мусить упитися, як земля та добре жінку набити, щоб вона нестямилась зо страху та по сусідах ховалася; та ще ж і на коні гарцювати треба, а потім спати до полудня, чи то ж мала робота?!

КУЧЕ.

Базікай, базікай! Добазікаєшся ти ще до шибениці. Відомо вже, яке ти золотко. Твою бунтарську пащеку давно чутно аж до пана начальника. Я теж знаю, хто то щодня, щороку жінку й діти до богадільні заганяє, а себе до тюрми, а все через п'янство та гультайство, отой-то самий колись доскачеться, що йому покажуть, де козам роги правлять.

ВІТТІГ (зірко сміється).

Хто знає, що ще буде?! Може й твоя правда.

(Люто і завзято).

Але як до того дійде, то я вже знатиму, чия то справа, хто наклепав на мене перед фабрикантами і перед панами,

через кого вони не дають мені роботи, щоб хоч раз клепнути; знаю я, хто під'юдив проти мене мужиків та мірошників, що тепер за цілий тиждень я й одної коняки не підкував, ані обода не натяг. Знаю я, хто. Ото я раз тее прокляте стерво з коня скинув за те, що воно ременем воловим лупило якесь мале дурне хлоп'я за пару зелених грушок. Ти мене добре знаєш, так отже я тобі кажу: коли ти мене в тюрму запроториш, то попрощайся з світом. Тільки я про щось такого одним вухом почую, зараз беру, що попаду, чи підкову, чи клевця, чи вісь, чи відро, знайду тебе, хоч би мав тебе з ліжка від жінки витягти, витягну і розстрошу тобі довбню, хіба я не я буду.

(Схопився, щоб кинутись на Куче).

СТАРИ І МОЛОДИ ТКАЧІ (затримують його).

Віттігу, Віттігу, схаменись!

КУЧЕ (мимохит'я встав, поблід. Говорячи, відступає. Що ближче до дверей, то голінніше робиться. Остатні слова говорить вже на [порозі] і зараз по тім зникає).

Чого ти з мене хочеш? Я до тебе немаю діла. Я собі до одного ткача говорив. Я тебе не чіпав. Ти мені не потрібний. Але вам, ткачі я ось що скажу: пан начальник поліції заборонив вам пісні співати — отієї про Дрейсігера, чи як там вона зветься. А коли оті співи на вулиці не перестануть, то вже він так зробить, щоб ви більше часу і спокою мали — в холодній. Там він вас посадить на хліб та на воду, співайте собі там, скільки душа забажає.

(Виходить).

ВІТТИГ (кричить йому вслід).

Він нам немає чого тут забороняти, хоч би ми репетували, щоб аж вікна дзвеніли, хоч би нас чутно було аж до Рейхенбаха, хоч би ми співали, щоб аж фабрикантам будинки на голову попадали, а всім начальникам мідяні шапки на головах танцювали. Нікому нема до того діла!

БЕКЕР (тим часом підвівся, дав знак до співу і почав з усіма вкупі).

У нас тут є кривавий суд,
ніхто не чув такого.
Кого почнуть судити тут,
не випустять живого.

(Шинкар хоче вгамувати, але його ніхто не слухає. Віґанд задуляє вуха і втікає геть. Ткачі встають і йдуть, все співаючи, слідом за Віттігом і Бекером, а ті на мигах додають співцям охоти, щоб виразно й завзято співали).

Тут людям муки завдають,
беруть на катування.
Мов свідки горя повстають
незлічені зітхання.

(Більша половина ткачів співає далі пісню вже на вулиці, тільки молоді хлопці співають ще в хаті, платячи шинкареві. При остатніх словах пісні хата порожніє, зостаються тільки Вельцель, його жінка, дочка, Горніґ і старий Бавмерт).

Пекельне кодро всі пани,
на вбогий люд завзяті.
Гей, ненажерні деруни!
Всі будете прокляті!

ВЕЛЬЦЕЛЬ (спокійно прибирає шклянки).

Зовсім подуріли сьогодні.

БАВМЕРТ (налагодився йти).

ГОРНІґ.

Скажи лишень, Бавмерте, що то воно починається?

БАВМЕРТ.

А се вони хтять іти до Дрейсіґера, чи не накіне від трохи до плати.

ВЕЛЬЦЕЛЬ.

Чи то й ти з ними разом до такої нісенітниці встряв?!

БАВМЕРТ.

Та бачиш, Вельцелю, тут не моя воля. Молодь часом може, а старе мусить.

(Виходить; видко, що йому трохи ніяково).

ГОРНІГ (встає).

Давно було б, якби тут не дійшло таки до біди.

ВЕЛЬЦЕЛЬ.

Але то щоб таке старе лубля геть розум стеряло?!

ГОРНІГ.

Кожній людині щось догарає.

ДІЯЧІ:

БЕКЕР

МОРИЦЬ ЄГЕР

СТАРИЙ БАВМЕРТ

СТАРИЙ АНЗОРГЕ

ДРЕЙСІГЕР

ПФЕЙФЕР

ВІТТИГ

КУЧЕ

ПАНІ ДРЕЙСІГЕРОВА

КІТТЕЛЬГАВС, пастор

ПАНІ КІТТЕЛЬГАВСОВА

ВЕЙНГОЛЬД, богослов, учитель в домі у Дрейсігера

ГЕЙДЕ, начальник поліції

ВІЗНИК ЙОГАН

СТАРІ Й МОЛОДІ ТКАЧІ Й ТКАЧИХИ

IV

Петерсвальдау. Покій фабриканта-барханника Дрейсігера. Кімната уряджена так, як, бувало, уряджувалось за першої половини XIX століття, — пишно, але непривітно. Стеля, груба й двері — білі. Шпалери, дрібноквітчасті та смугарасті, холодного сталювого кольору. Крісла й софа криті червоним, поручата в них з червоного дерева, різьблені та цяцьковані, стільці й інші речі з такого самого дерева і поставлені так: праворуч, між двома вікнами з вишневыми навісками, стоїть пульт, зроблений як шафа, тільки в ньому горішня стінка відчиняється не в бік, а вниз, так що з дверцят виходить дошка до писання; просто проти конторки софа, недалеко від неї залізна каса на гроші, перед софою стіл, крісла й стільці; при задній стіні шафи для зброї. Всі стіни позавішувані партацькими малюнками в золотих рамах. Над софою велике дзеркало (люстро) в грубо визолоченій видзігорній рамі. Ліворуч двері, що виходять на двір, на задній стіні одчинені

двері в світлицю, убрану так само через лад розкішно і неохвiтно. В світлиці видно двох пань, Дрейсігерову і Кiттельгавсову, вони роздивляються малюнки, — далі пастор Кiттельгавс розмовляє з богословом, домовим учителем Вейнгольдом.

Кiттельгавс (маленький, привiтний чоловічок, ввiходить із світлиці в покій господаря, курячи та любенько балакаючи з богословом, а той і собі курить; в покої пастор оглядається і, побачивши, що нікого нема, здивований, похитує головою).

Я зовсім не дивую з вас, пане богослове: ви молоді. В такі літа і ми, старі, були — не скажу, такої самої думки, а все ж близько того. Близько того, напевне. Єсть навіть якась принада в таких молодощах, у всіх тих гарних ідеалах, пане богослове. Та шкода, — вони швидко зникають, зникають, як весняне світло. Ось діждете колись мого віку. Як отак чоловік тридцять літ по 52 рази на рік — окрім свят — промовить казань до людей з амбони, то поневолі стане спокійніший. Згадайте мене, пане богослове, як доживете до такого.

Вейнгольд (19-літній хлопець, блідий, худий, цибатий, з довгим, гладеньким, білявим волоссям. Дуже неспокійний, все шарпається).

Шануючи вашу гідність, пане пасторе... я все-таки не знаю... В людських натурах існує все ж велика розмаїтість.

Кiттельгавс.

Ох, любий пане богослове, ви собі можете мати хто зна, який неспокійний дух.

(З докором).

Ви таки його маєте, — можете собі хто зна, як гостро і... необачно виступати проти встановленого ладу. Все те втихомириться. Гарзд-гарзд, я ж не кажу, єсть і між нами такі, що до сивого волосу по молодечному вибрикують. Той проповідує проти горілчаної чуми, той закладає

товариства тверезости, инший знов пише такі листи до громади, що справді-таки за серце хапають, як читаєш. А що з того? Голодівка ткачів, коли вона де є, від того не поменшає. Тим часом спокій в краю буде захитаний. Ні, тут, уже, здається, справді до речі було б сказати: шевче, гляди своєї роботи, душпастирю, не дбай про черево. Проповідай тільки само боже слово, а щодо решти—здайся на Того, хто птахам небесним притулок і поживок дав, хто лелії польовій не дав загинути. — Одначе, справді, цікавий би я знати, куди се так раптом подався наш дорогий пан господарь.

ПАНІ ДРЕЙСІГЕРОВА (іде поперед пасторової. 30-літня гарненька жінка, здорова та ядерна, її балачка і поведінка якось не пасують до її панського, коштовного убрання).

Оце правду сказали, пане пасторе. Мій Вільгельм усе так робить. Як йому щось в думку завіється, притьмом кудись поженеться, а жінка сиди вдома. Я вже йому казала, та коли ж йому хоч кажи, хоч не кажи.

КІТТЕЛЬГАС.

Але ж, шановна і дорога пані, на те він діловий чоловік.

ВЕЙНГОЛЬД.

Там внизу щось сталося, коли не помиляюсь.

ДРЕЙСІГЕР (ввіходить. Стурбований, гнівний).

А що там, Розо, кава готова?

ПАНІ ДРЕЙСІГЕРОВА (надулась).

Ет, ти все тільки десь ганяєш.

ДРЕЙСІГЕР (байдуже).

Та що ти тямиш?

КІТТЕЛЬГАС.

Вибачайте, пане Дрейсігер, може, ви мали якусь прикрість?

ДРЕЙСІГЕР.

Досить я їх маю щодня божого, пане пасторе. Я вже до того звик. Ну, Розо?! Розпоряди там.

ПАНІ ДРЕЙСІГЕРОВА (іде сердита і сіпає скільки раз за вишиту стрічку від дзвоника).

ДРЕЙСІГЕР.

Оттепер,³³⁴ пане богослове, хотів би я, щоб ви при тому були. Там би ви дечого набачили. А врешті... ходім лишень до карт.

КІТТЕЛЬГАВС.

Святе слово сказали, пане господарю. Скиньте з плечей щоденний порох і тягар та й будьте нашим.

ДРЕЙСІГЕР (надходить до вікна, відсуває одну навіску і дивиться надвір. Мимохіть гукає).

Наволоч!!!.. ходи сюди, Розо!

(Вона йде).

Скажи лишень... он той високий, рудий чоловік!..

КІТТЕЛЬГАВС.

Він прозивається рудий Бекер.

ДРЕЙСІГЕР.

Скажи, чи се не той, що тебе образив позавчора? Пам'ятаеш, що ти мені казала, як тебе Йоган саджав до повозу?

ПАНІ ДРЕЙСІГЕРОВА (копилить губу і дметься).

А я знаю?

ДРЕЙСІГЕР.

Та покинь тії химероди! Впору надулась. Мені се треба знати. Досить вже з мене того грубіянства. Коли се той, то я, власне, хочу його позивати. (Чутно, як співають «Кривавий суд»). Чи ви чуєте? Ні, ви тільки послушайте!

КІТТЕЛЬГАВС (до краю обурений).

Чи то вже й краю не буде отому бешкету? Тепер уже далєбі і я скажу: Час уже поліції вмшатись. Дозвольте лишень!

(Пристауає до вікна).

Ось, погляньте лиш, пане Вейнгольд! Тут уже тепер не сама молодь, он цілий гурт старих, давніх ткачів бігає разом. І вони прилучаються до сього нечуваного бешкету. Вони божий закон під ноги топчуть. Ви б може готові ще й обороняти таких людей?

ВЕЙНГОЛЬД.

Звісно, ні, пане пасторе. Себто, пане пасторе... Cum grano salis.³³⁵ Все ж це голодні, темні люди. Вони так показують свою недогоду, як уміють. Я й не сподіваюсь навіть, щоб такі люде...

ПАНІ КІТТЕЛЬГАВSOVA (мала, худа, зів'яла, більше подібна до старої панни, ніж до пані).

Пане Вейнгольд! Пане Вейнгольд! Але ж бійтеся Бога!..

ДРЕЙСІГЕР.

Пане богослове, мені дуже прикро... Я не на те взяв вас до мого дому, щоб ви мені держали відчити про людяність. Я мушу вас просити займатись тільки вихованням моїх синів, а решту моїх справ мені полишити, тільки мені самому! Ви розумієте?

ВЕЙНГОЛЬД (стоїть який час нерухомий і блідий як смерть, потім вклоняється з непевним усміхом. Стиха).

Авжеж, авжеж розумію. Я знав, що так буде. Я навіть сам того бажав. (Виходить).

ДРЕЙСІГЕР (прикро).

Так якомога швидше, бо нам потрібна ваша кімната.

ПАНІ ДРЕЙСІГЕРОВА.

Але ж, Вільгельме, Вільгельме!

ДРЕЙСІГЕР.

Чи ти не здуріла? Заступатись за нього, коли він боронить таку бридоту, таку подлість, як оця гидка пісня?

ПАНІ ДРЕЙСІГЕРОВА.

Але ж, чоловіченьку, він же зовсім її...

ДРЕЙСІГЕР

Пане пасторе, боронив він її, чи не боронив?

КІТТЕЛЬГАВС.

Він ще молодий, пане Дрейсігер, вибачте йому.

ПАНІ КІТТЕЛЬГАВSOVA.

Дивно мені, молодий чоловік з такої доброї почесної родини. Батько його служив при уряді сорок літ, і ніколи найменшої провини за ним не знайдено. Мати його раділа без міри, що син знайшов собі тут таку чудову службу. А він... щоб так не вміти шануватись!

ПФЕЙФЕР (вривається в двері і кричить).

Пане Дрейсігер! Пане Дрейсігер! Його вловили! Ось ходіть! Подивіться, кого вловили.

ДРЕЙСІГЕР (шпарко).

Бігав хто до поліції?

ПФЕЙФЕР.

Пан начальник он уже на сходах.

ДРЕЙСІГЕР (в дверях).

Мое шанування, пане начальнику! Дуже я радий, що ви прийшли.

(Кіттельзавс киває дамам, що краще б вийти з хати, потім він сам, його жінка і пані Дрейсігерова зникають в світлицю).

ДРЕЙСІГЕР (страшенно розлютований звертається до начальника поліції, як тільки той увійшов).

Пане начальнику, я нарешті казав моїм фарб'ярам схопити одного з тих, що найбільше виспівували. Я вже не міг далі на се дивитись. Дедалі вже міри нема тій безличності. Просто видержати не можна! У мене тут гості, а сі пройдисвіти сміють... лають мою жінку, як тільки де покажеться... Я не певний за життя моїх дітей. Я боюся, щоб вони не вчинили якої капости моїм гостям. Я вас запевняю, коли б се так мусіло бути у впорядкованій громаді, щоб такі бездоганні люде, як я і моя родина, мали терпіти таку публіку... то я... то я тоді мусів би пожалувати, що досі був иншої думки про звичайність і право.

Начальник поліції (має літ з 50, середнього зросту, заживний, кровистий. Одягнений кавалеристом, при острогах і при шаблі).

Де ж там... ні... що ви, пане Дрейсігер!— Здайтесь на мене. Заспокойтесь, я ж весь вам до помочі. Се ж так повинно бути... Я навіть дуже радий, що ви казали схопити найстаршого крикуна. Мені се якраз до речі, що ми всю оцю штуку накрили. Се тут є пара таких каламутників, я їх вже давно на оці маю.

ДРЕЙСІГЕР.

Еге ж, пара блазнів, шибеників, лежебоків, волоцюг. Там день у день в шинку стримлять та до остатнього пфеніґа пропиваються. Але я тепер наважився покласти край тому пащичуванню, бо вони з нього просто ремесло собі зробили. Се не тільки мене обходить, а всіх.

Начальник поліції.

Авжеж, пане Дрейсіґер, аякже! Ніхто вам за се не може докоряти. А я, скільки моєї змоги...

ДРЕЙСІГЕР.

Канчуками б усю оту наволоч!

Начальник поліції.

Правда, щира правда! Пора їм страху завдати.

ЖАНДАР Куче (ввіходить і стає навитьяжку. Чутно з надвірних дверей важкий тупіт; то юрба люду збігає вгору по сходах).
Рапортую покірно панові начальникові: ми вловили чоловіка.

ДРЕЙСІГЕР.

Хочете побачити його, пане начальнику?

Начальник поліції.

Авжеж, авжеж. Перш усього ми роздивимось на нього якнайближче. Зробіть мені тую ласку, пане Дрейсіґер, будьте зовсім спокійні. Я не я буду, коли я не загоджу вас.

ДРЕЙСІГЕР.

Я тим не можу загодитись, того чоловіка конечне треба під коронний суд віддати.

ЄҒЕР (ввіходить; його ведуть п'ять фарб'ярів, обличчя, руки й одежа у них у фарбі, видно, просто від роботи прийшли. На ЄҒерові шапка набакир, сам він очевидячки веселий, «під охотою» після недавньої гульні).

Ой, ви, дрантя нещасне! — То се ви такі робітники? Такі товариші? Чи я ж би отаке зробив? Чи я ж би свого товариша скрутив? Та скоріш би мені оця рука всохла!

(Начальник поліції киває жандареві, щоб фарб'ярі випустили з рук в'язня. ЄҒер стоїть вільний і зухвалий, тим часом навколо нього ставлять сторожу по всіх дверях).

Начальник поліції (кричить до Єґера).

Скинь шапку, дурню!

(Єґер здіймає шапку, але дуже помалу, не ховаючи глузливого усміху).

Як тебе звать?

ЄґЕР.

Хіба я з тобою свині пас?

(Всі заворушились при сих словах).

ДРЕЙСІґЕР.

Се вже занадто.

Начальник поліції (змінився на лиці, хтів визвіритись, але якось вгамувався).

Побачимо далі. — Як тебе звать, питаю?..

(Не маючи знов відповіді, сатаніє).

Кажі, йолопе, а то я тобі двадцять п'ять гарячих всиплю!

ЄґЕР (зовсім веселий, і оком не змильнув на той лютий вигук. Гукає через голови поближких людей до гарненької покоївки, що якраз несла каву та, вгледівши несподіванку, спинилась, роззявивши рота).

Ач, прачка — Емілька до якої кумпанії дісталась! Гляди, аби ти звідси вийшла. Ось тут як схопитись шура-бура, то ще геть все змете за одну ніч. (Дівчина витріщилась на Єґера, потім, зрозумівши, що се до неї річ, засоромилась, закрилась руками і вибігла геть, покинувши начиння як попало. Всі знов заворушились).

Начальник поліції (ледве здержується. До Дрейсіґера).

Я вже старий... а такої нечуваної безличності я ще...

(Єґер плює).

ДРЕЙСІґЕР.

Тут тобі не хлів! Чуєш, йолопе?!

Начальник поліції.

Я вже не втерплю далі. В остатне питаю, як тебе звать?

КІТТЕЛЬГАВС (увесь час заглядав, відхиливши трохи двері з світлиці, та підслухував, а тепер, зацікавившись подією, ввійшов, щоб і собі вмішатись).

Він зветься Єгером, пане начальнику. Моріц... правда?..
Моріц Єгер. (До Єгера).

Скажи лиш, Єгере, чи ти вже мене не пізнаєш?

ЄГЕР (поважно).

Ви пастор Кіттельгавс.

КІТТЕЛЬГАВС.

Так, Єгере, я твій душпастир! Се ж я тебе колись ще малим немовлятком у святий хрест уводив. З моїх же рук ти вперше тіло Господнє прийняв. Чи ти ще сього не забув? Що я тоді попомучився, поки тобі в серце Боже слово вложив. Чи се ж така тепер твоя дяка за те?

ЄГЕР (понуру, мов школяр на покуті).

Я ж вам тоді дав таляра.

КІТТЕЛЬГАВС.

Гроші, гроші... Хіба ти думаєш, що ті нікчемні, мізерні гроші... Сховай при собі свої гроші... мені се буде миліше. І що се за дурість на тебе напала? Схаменись, будь християнином! Подумай про свою присягу. Сповняй божі заповіді, будь добрим, будь побожним. А то — «гроші! гроші!...»

ЄГЕР.

Я, пане пасторе, квакер, я вже ні в що не вірю.

КІТТЕЛЬГАВС.

Ет, який там квакер, не видумуй! Ти он покайся та поправся, а не кидай словами, коли їх не розумієш! Квакери Бога бояться, вони не такі нечестивці, як ти. Квакер! Що за квакер?

НАЧАЛЬНИК ПОЛІЦІЇ.

Дозвольте, з ласки вашої, пане пасторе.

(Стає між ним і Єгером).

Куче! Зв'яжіть но йому руки.

(Дикий рев знадвору: «Єгер! Єгер! Давайте сюди Єгера!).

ДРЕЙСІГЕР (трохи злякався, як і всі в хаті, і мимохіть приступив до вікна).

Що там ще знов таке?

Начальник поліції.

Ой, знаю я: се вони хочуть, щоб їм вернути назад сього пройдисвіта. Але ж ми їм тієї волі не вволимо. Чуєте, Куче? Ведіть його в холодну.

Куче (моняється з шнурком в руці).

Рапортую покійрно, пане начальнику, нам з ними буде клопіт. Там така проклята згряя метка. Чисто пекельна банда, пане начальнику. Там і Бекер, там і коваль...

КІТТЕЛЬГАВС.

Дозвольте з ласки... щоб не псувати собі крові ще більше, то чи не доладніше було б, пане начальнику, попробувати якось миром влагодити? Може б, Єгер пообіцяв піти сам, по добрій волі або якось...

Начальник поліції.

Що вам Біг дав? Я відповідаю за все. Я не можу на таке спуститись. Ну, Куче! Годі монятись.

ЄГЕР (складає долоні і, сміючись, простягає).

Міцніше, міцніше, скільки сили маєш, міцніше. Се ж не надовго.

(Куче його в'яже, товариші помагають).

Начальник поліції.

Ну, марш далі!

(До Дрейсігера).

Коли ви турбуєтесь, то дайте нам шість фарб'ярів. Нехай вони візьмуть його поміж себе. Я поїду попереду, а Куче позаду. Хто заступить дорогу, зарубаєм.

(Знадвору крик: «Кукуріку!! Гав-гав-гав!»).

Начальник поліції (згрозючи до вікна).

Каналії! Ось я вам дам! Я вас покукурікаю, я вас погавкаю. Марш! Вперед!

(Іде попереду з голою шаблею, інші йдуть за ним з Єгером).

ЕГЕР (кричить на відході).

А вельможна пані Дрейсігерка нехай собі там хоч як чваниться, проте вона все не ліпша від нас. Бо вона сто тисяч раз подавала моему батькові на три феники горілки. Скадрон, наліво кругом, марш-марш!

(Виходить з реготом).

ДРЕЙСІГЕР (помовчавши, удає, що йому байдуже).

Як гадаєте, пане пасторе, чи не заграти б нам тепер в карти? Я думаю, що в сій справі нам тепер ніщо не на заваді. (Запалює сіґару; запаливши, скілька раз коротко, але голосно сміється).

Але ж се невимовно смішно. Спочатку, при столі, отой «шум учинився» з богословом. За п'ять хвилин він вже подякував за службу. Ледве що він світ за очі погнався, знов оця буча. А тепер ми собі заграємо в карти.

КІТТЕЛЬГАС.

Гаразд, тільки...

(Знадвору реє).

Так, але... Знаєте: там тії люде счиняють такий страшенний скандал.

ДРЕЙСІГЕР. Перейдім просто до другого покою. Там нам ніхто не заважатиме.

КІТТЕЛЬГАС (крутить головою).

Хтів би я знати, що на них насіло, на тих людей. Я справді мушу згодитись з богословом — принаймні я ще недавно був такої думки, — що ткачі дуже плохі, терплячі і слухняні людяці. Чи не здавалось і вам так, пане Дрейсігер?

ДРЕЙСІГЕР.

Та й справді вони були терплячі та слухняні, і справді се були перше звичайні, порядні люде. Якраз, поки не встряли до їх проповідники людяности з своїми теревенями. Адже людям немало доводили про те, що нібито вони в страшених злиднях пропадають. Згадайте собі тільки про всі ті товариства та комітети для запомоги

голодним ткачам. Нарешті ткач і сам тому повірив, ну, й напав його гедзь. Нехай же тепер хто прийде та напевне його на розум. Він уже тепер розбрикався. Він тепер на все нарікає. Йому тепер і се не в лад, і те не до мислі. Тепер йому коли мед, то ще й ложкою.

(Раптом надворі стоголосий вигук: «Гурра!»).

КІТТЕЛЬГАВС.

Отже, вони тільки того досягли своєю людяністю, що з овечок за одну ніч справдешні вовки поробились.

ДРЕЙСІГЕР.

Ет, що там! Роздумавши спокійно,³³⁶ пане пасторе, можна у всій цій справі навіть дещо доброго добачити. Такі події може не минуться непримітно для правлячих кругів. Може й там таки переконаються, що так далі не може тривати, що нарешті треба щось почати для рятунку нашого крайового промислу від повної згуби.

КІТТЕЛЬГАВС.

Добре, але скажіть мені, від чого залежить такий страшенний занепад?

ДРЕЙСІГЕР.

Бо чужі держави відгородилися від нас митами. Там відобрано нам найкращі ринки, а в своїм краю ми мусимо сами між собою змагатись на смерть, бо нас віддано на поталу, зовсім на поталу.

ПФЕЙФЕР (ввіходить, хитаючись, блідий, без духу).

Пане Дрейсігер, пане Дрейсігер!

ДРЕЙСІГЕР (саме на порозі до світлиці, хотів уже туди перейти; обертається сердитий).

Ну, ПФейфер, що там уже знову?

ПФЕЙФЕР.

Ох... ні... дайте мені спокій.

ДРЕЙСІГЕР.

Та що там таке?

КІТТЕЛЬГАВС.

Ви нас лякаєте, кажіть бо вже.

ПФЕЙФЕР (все ще не при собі).

Ой, дайте мені спокій! Ой, ой, ой! Ох, лишечко! Оце! І начальство... ну, буде ж їм тепер.

ДРЕЙСІГЕР.

А, чорт! Та що се вас так затлумило? Чи вам хто в'язи скрутив?

ПФЕЙФЕР (мало не плаче, кричить від жаху).

Моріца Єгера пустили, начальника набили й прогнали, жандара набили й прогнали. Без шапки... шабля поламана... ой, ой!

ДРЕЙСІГЕР.

Ви, Пфейфер, певне, насмоктались.

КІТТЕЛЬГАВС.

Се ж було б чисте повстання.

ПФЕЙФЕР (сів на стілець, увесь тремтить, скиглить).

Се не жарти, пане Дрейсігер, ой, не жарти!

ДРЕЙСІГЕР.

Ну, то нехай же мені вся поліція...

ПФЕЙФЕР.

Пане Дрейсігер, се не жарти!

ДРЕЙСІГЕР.

Та не заціпить вам? Сто куп чортів!

ПАНІ ДРЕЙСІГЕРОВА (з пасторовою виходять з світлиці).

Ох, Вільгельме, се ж просто злість бере! Так нам зопсувать цілий вечер. Ну, от бачиш, тепер пані пасторша хоче вже додому йти.

КІТТЕЛЬГАВС.

Шановна і дорога пані! Воно може й справді сьогодні краще б...

ПАНІ ДРЕЙСІГЕРОВА.

Слухай, Вільгельме, ти ж би вже вгамував їх як слід.

ДРЕЙСІГЕР.

Піди ти розкажи їм. Піди сама! Піди!

(Спиняється перед пастором, ні з сього ні з того).

Хіба ж я тиран? Хіба ж я кат?

Візник Йоган (ввіходить).

Ласкава пані, я тим часом коні запряг. Пан богослов вже посадили Юрчика і Карольця до повозу. Як прийдеться круто, будемо втікати.

ПАНІ ДРЕЙСІГЕРОВА.

А чого ж воно прийдеться круто?

ЙОГАН.

Я вже того не знаю. Тільки я так думаю. Людей все більше збігається. Вони он вже й начальника з жандаром геть прогнали.

ПФЕЙФЕР.

Ой, не жарти, пане Дрейсігер, не жарти!

ПАНІ ДРЕЙСІГЕРОВА (її все більше опановує жах).

Ну, та й що ж се буде? — Чого їм треба? — Скажи, Йогане, хіба вони можуть на нас напасти?

ЙОГАН.

Там такі є чортяки, пані добродійко.³³⁷

ПФЕЙФЕР.

Ой, не жарти, ой, де вже там жарти?

ДРЕЙСІГЕР.

Мовчи, дурню! Двері позамикані?

КІТТЕЛЬГАВС.

Зробіть мені тую ласку... Зробіть мені тую ласку... Я оце наважився... Зробіть мені тую ласку... (До Йогана).

Чого ж ті люди бажають?

ЙОГАН (несміло).

Та вони хтять більшої плати, такі дурні.

КІТТЕЛЬГАВС.

Добре, добре! Я вийду до них і вчиню свою повинність. Я тим людям скажу поважне слово.

ЙОГАН.

Пане пасторе! Пане пасторе! Покиньте ви се. Тут ніяке слово не допоможе.

КІТТЕЛЬГАВС.

Ще слівце, дорогий пане Дрейсігер. Я б вас просив: поставте за дверима людей, щоб зараз же зачинили за мною.

ПАНІ ДРЕЙСІГЕРОВА.

Ой, Йозефе, то се ти справді йдеш?

КІТТЕЛЬГАВС.

Піду. Піду. Я тямлю, що роблю. Не бійся, Господь мене оборонить.

(Пані Кіттельгавсова стискає йому руку, відступає і втирає сльози. Тим часом знадвору чутно невгамовний глухий гомін великої громади людей).

КІТТЕЛЬГАВС.

Я вдам... я вдам, ніби я собі просто додому йду. Побачу, нарешті, чи моя духовна служба... чи я ще маю собі шану від тих людей... Побачу...

(Бере кийка і шапку).

Отже, йду з вірою в Бога.

(Іде, Йоган, Пфейфер і Дрейсігер його проводжають).

ПАНІ ДРЕЙСІГЕРОВА.

Ох, дорога пані Дрейсігерова

(плачучи, обіймає її),

коли б там йому не трапилось якої біди!

ПАНІ ДРЕЙСІГЕРОВА (мов непритомна).

Я не знаю, пані пасторшо, мені якось так... Далєбі не знаю... Я сама не своя. Се ж не може бути, щоб отаке скоїлось. А коли так... то хто б подумав, що багатство гріх. Якби мені хто сказав, що так буде, то я б уже воліла, пані пасторшо, так і зостатись при моему вбожестві.

ПАНІ КІТТЕЛЬГАВSOBA.

Пані моя люба, воно при кожному стані чоловік має досить таких прикростей, що й не сподівається.

ПАНІ ДРЕЙСІГЕРОВА.

Та вже ж, та вже ж, я ж то й сама думаю. А що ми більше маємо, як інші... та Боже мій, чи ми ж його вкрали? Все ж, як єсть усе, що до найменшого, чесно зароблено. І як же то так можна ні з доброго дива нападися? Хіба ж мій чоловік винен, що в нього справи зле йдуть?

(Знадвору вривається несвітський галас. Обидві пані бліднуть і злякано ззираються. Вбігає Дрейсіґер).

ДРЕЙСІґЕР.

Розо, накинь що на себе й біжи до повозу, а я зараз!
(Кидається до каси, відчиняє і дістає різні дорогі речі).

ЙОГАН (ввіходить).

Все готове. Тільки скоріш, а то заступлять браму.

ПАНІ ДРЕЙСІґЕРОВА (несамовита від жаху, обіймає візника).

Йогане, любий, коханий Йогане! Ратуй нас, голубе дорогесенький! Ратуй моїх діточок, ой, ой!..

ДРЕЙСІґЕР.

Та схаменись! Пусти його.

ЙОГАН.

Пані, пані! Та не турбуйтеся. В нас коні добрі, їх ніхто не збіжить, хто тільки не вступить з дороги, роз'їдемо.
(Виходить).

ПАНІ ДРЕЙСІґЕРОВА (не тямиться від страху).

А мій чоловік? Ой... а мій чоловік? Ой, пане Дрейсіґер, де ж мій чоловік?

ДРЕЙСІґЕР.

Пані добродійко, він живий-здоровий. Але ж заспокойтесь, він здоровісінський.

ПАНІ ДРЕЙСІґЕРОВА.

Ні, з ним щось лихе сталося, ви тільки не кажете, ви тільки не кажете.

ДРЕЙСІґЕР.

Вже ж вірте мені, се їм так не мине. Я добре знаю, чия то справа. Така несвітська безсоромність не може вминути кари. Щоб то громада отак свого душпастиря зневажала! Чортзна-що! Скажені собаки, та й годі, зовсім покрутилися бестії! Така ж з ними й розправа буде!

(До пані Дрейсіґерової, що стоїть мов приголошнена).

Та йди ж, чого стовбичиш!?

(Чутно, як грюкають у двері).

Хіба ж ти не чуєш, як тая наволоч скаженіє?

(Чутно, як дзеленчать і падають на подвір'я побиті шиби).

Геть показилось дрантя. Нема що робити, треба втікати.

(Знадвору гукають всі враз: «Давайте сюди конторщика Фейфера! Давайте сюди конторщика Фейфера!»).

ПАНІ ДРЕЙСІГЕРОВА.

Фейфер, Фейфер, вони хтять Фейфера!

(Пані Дрейсігерова вбігає в хату).

ПАНЕ ДРЕЙСІГЕР.

Там коло брами вже стоять люде. Надвірні двері вже довго не видержать. Коваль Віттіг лупить, як скажений, залізним відром у двері.

(Знадвору галас все виразніше та гучніше: «Конторщика Фейфера сюди! Сюди конторщика Фейфера!»).

(Пані Дрейсігерова втікає геть швидко, мов хто женеться за нею; услід їй пасторова. Обидві вибігають).

ПФЕЙФЕР (прислухається, блідне, зрозумівши гукання, і його обіймає несамовитий жаж. Вимовляючи дальші слова, плаче, квилить, благає, скиглить, плутається з поспіху в словах, як шалений. Обсипає Дрейсігера дитячими пестощами, гладить йому щоки й плечі, цілує руки, нарешті чіпляється за нього, немов топлячись, щільно обіймає і не пускає).
Ой, мій любенький, дорогесенький, ласкавенький паночку, ой не дайте ж мене, не дайте, я ж вам так вірне служив; я ж ніколи не кривдив людей. Я ж не міг дати їм більшої плати, як призначено. Не кидайте мене, я їх боюся. Як вони мене знайдуть, вони мене заб'ють. Ой, Боженьку мій, ой, Господи! Жінка моя, дітоньки мої...

ДРЕЙСІГЕР (хоче вийти, але не може вирватись від Пфейфера).

Та хоч пустіть мене, бодай вас! Там уже побачим. Якось то буде. (Виходить з Пфейфером).

(Скільки хвилин кімната порожня. В світлиці вибивають шибки. Щось тріснуло на весь будинок і зараз же крик: «Гурра!», потім тиша. Скільки хвилин тихо, потім чутно, як по сходах нимком, навспинячки крадуться люде і несміло,

сторожко перекликаються: «Ліворуч! Вгору! Цитуйте! Помалу, помалу! Не займай! Поможи! От тобі маєш! Гетьте, шибеники! На весілля йдемо! Іди туди! Ти йди!»

В надвірних дверях з'являються ткачі, молоді парубки й дівчата, одразу не одважуються ввійти і підштовхують одно одного. За кілька хвилин вже одсміляються; і по кімнаті Дрейсігера, і по світлиці розходжуються убогі, худі, декотрі й слабовиті постаті в подертій та латаній одежі, все оглядають цікаво і разом несміло, а потім обмацують. Дівчата пробують софи, стають гуртками перед дзеркалом і любуються на себе. Декотрі стають на стільці, роздивляються і здимають зо стіни малюнки. Тим часом надходять все нові нужденні постаті знадвору).

(Перший молодий ткач увіходить).

Гей, та дайте ви мені спокій! Як почали ще там надворі, то так і пішло, — пропаде справа! От кручені! Де тут глузд? Де тут розум? Се ж чорт зна до чого дійде. Хто ще має всі клепки в голові, зроду з вами не піде. Нехай мене Бог боронить, щоб я з вами в таку розбишацьку справу ліз.

(Єґер, Бекер, Віттіґ з відром в руках, Бавмерт і цілий гурт молодих і старих ткачів вриваються, немов за ким женуться, кричачи охриплими голосами).

Єґер.

Куди він сховався?

Бекер.

Де він, той катюга?

Бавмерт.

Казав нам траву їсти, жери ж тепер сам стружки!

Віттіґ.

Ось нехай тільки вловимо, буде йому содуха.

Перший молодий ткач.

За ноги його та й за вікно, на брук, нехай лежить довіку.

Другий молодий ткач (ввіходить).

Шукай вітра в полі! Утік!

ВСІ.

Та хто?

ДРУГИЙ МОЛОДИЙ ТКАЧ.

Дрейсігер.

БЕКЕР.

А Фейфер?

ГОЛОСИ.

Шукайте Фейфера, шукайте Фейфера!

БАВМЕРТ.

Цюцю, цюцю, Фейферцю, ось на ткача замори.

(Сміх).

ЄГЕР.

Коли вже ми його не вловили, оте стерво — Дрейсігера, так нехай же й він зубожіє.

БАВМЕРТ.

Буде він голий, як турецький святий. Ой, буде!

(Всі кидаються до світлиці, хочать виламати двері).

БЕКЕР (біг попереду, але обернувся і всіх спинив).

Стійте, слухайте! Як тут управимось, то се ще тільки початок. Звідси підемо до Білау, до Дітріха, там у нього машинами тчуть. Вся наша біда — з фабрик.

СТАРИЙ АНЗОРГЕ (приходить знадвору. Ступивши кілька кроків, спинається, оглядається, здивований, крутить головою, стукає себе по лобі і говорить).

Хто ж се я? Ткач Антін Анзорге. Чи він сказився, той Анзорге? Воно справді, навколо мене все ходором ходить. Що ж він тут робить? А що заманеться, те й зробить. Куди ж се він вліз, той Анзорге?

(Знов б'є себе по голові).

З глузду я зсунувся! Мені однаково. Нема в мені правди. Геть, геть! Геть ви, бунтарі! Геть голову, геть ноги, геть руки! Ти мені хатку забрав, я тобі хатку заберу. Гей, бий, розбивай!

(З ревом кидається до світлиці. Решта людей кидається за ним з галасом і реготом).

ДІЯЧІ:

БЕКЕР

МОРИЦЬ ЄГЕР

СТАРИЙ БАВМЕРТ

ВІТТИГ

ГОРНИГ

СТАРИЙ ГІЛЬЗЕ, ткач

ЙОГО ЖІНКА

ГОТЛІВ, його син

ЛУЇЗА, Готлібова жінка

МІЛЬЦЯ, Готлібова мала дочка

ШМІДТ, цилюрик

МОЛОДІ Й СТАРІ ТКАЧІ Й ТКАЧИХИ

V

Село Ланген-Білау. Кімнатка старого Гільзе. Ліворуч віконце, перед ним верстат, праворуч ліжка, а до ліжка близько присунений стіл. В кутку піч з припічком. При столі, на ліжку, на лаві і на ослоні сидять: старий Гільзе, його стара жінка, сліпа й приглухувата, їх син Готліб і невістка Луїза, всі моляться Богу. Межи столом і верстатом стоїть мотовило. За сволоком і на жердці націпляно всякого ткацького начиння. Довгі повісма вовни висять по всіх усядах. Скрізь по хаті валяється всяке шмаття. З сеї тісної та низенької кімнатки виходять двері в «хату». Сі двері відчинені і крізь них видно «хату», а в ній другі двері, якраз напроти, одчинені в иншу кімнатку, таку саму, як ся, що на сцені. «Хата» з глиняною долівкою, убого вряджена, з неї сходи виходять на вишку. В «хаті» видно наполовину ночви на ослоні, коло них накидане хустя, злиденне шмаття. Світло спадає з лівого боку у всі три кімнати.

СТАРИЙ ГІЛЬЗЕ (бородатий, плечистий, але похилий та змарнілий від роботи, хвороби та всяких злиднів. Колись був у війську, зостався без руки. Ніс йому загострився, обличчя мов пилом припало, сам трясеться, худий — самі шкура, кості та жили, — очі позападали, точать сльози, як звичайне у ткачів. — Встав, — за ним син і невістка, — молиться вголос).

Господи милий! Не знаємо, яку тобі дяку скласти, що ти й сю ніч нам по своїй доброті та милосердю... що ти змилювався над нами. Що нам і сю ніч ніякого лиха не трапилось. «Велике твоє милосердя, Господи», а ми нещасні нікчемні грішники, не варті ми, щоб нас твоя нога розтоптала, такі ми грішні, украй зіпсовані. Але Ти, Батьку наш любий, зглянешся над нами і приймеш нас для твого Сина коханого, Господа і Спаси нашого Ісуса Христа. «Кров Христова і правда його — се ж моя покраса, се ж мої почесні шати». І хоч як ми малодушні станемо під бичем кари Твоїї — хоч як розпалиться та розжевриться піч для очищення нашого, — не карай нас надміру, подаруй нам вину нашу. Отче небесний, дай нам терпеливість, щоб ми після сього страждання прилучились до твого вічного раювання. Амінь.

Гільзиха (нахилилась і слухала увесь час дуже пильно. Хлипає).

Ой, мій старенький, то ж то вже ти хороше молишся, Господи, що хороше!

(Луїза йде прати, Готліб йде через «хату» в дальшу кімнатку).

СТАРИЙ ГІЛЬЗЕ.

Де то наша мала?

Луїза.

До Петерсвальда пішла — до Дрейсігера. Вона оце знов скільки пасом змотала вчора ввечері.

ГІЛЬЗЕ (дуже голосно).

А що, старенька, може, тобі мотовильце поставити?

ГІЛЬЗИХА.

А що ж, старенький, постав, постав.

Гільзе (становить перед нею мотовило).

Воно то, знаєш, я б радніший і зовсім тобі його не давати...

Гільзиха.

Отакі... ще що?.. А я ж би що робила цілісінький день?

Гільзе.

Дай я тобі трохи пучки повитираю, а то вовну салом за-ялозиш. Чуєш?

(Витирає їй стирочкою руки).

Луїза (коло ночов).

І де ж се ми сало їли?

Гільзе.

Як нема сала, то будем хліб їсти, а нема хліба, їстимем картоплю, а як не стане й картоплі, то ззімо й сухої полови.

Луїза (схидно).

А як борошна не стане, то ми так, як Венглери, пошукаємо, чи не закопав де гицель здохлої коняки, та викопаємо та й прогудуємось тим стервом хоч тижнів зо два. Отак буде! Правда ж?

Готліб (з дальшої кімнатки).

Якого дідька там базікаєш?

Гільзе.

Стережися но ти з такими безбожними речами!

(Сідає до верстата і гукає).

Готлібе! А чи не поміг би ти мені? Тут треба ще кілька ниточок проволочки.

Луїза (коло ночов).

Готлібе, поможи батькові.

(Готліб приходять. Батько з сином беруться до марудної роботи «накладання основи»: нитки з основи проволікаються крізь зубці в берді та крізь вічка в переборах і присилюються до верстата. Ледве почалась робота, як в «хату» ввіходить Горніґ).

Горніг (на порозі до кімнатки).

Помагай Біг!

Гільзе з сином.

Дякувать! Ну скажи лишень, коли ти спиш? Вдень торгуеш, а вночі на варті.

Горніг.

Отак ніколи й не сплю!

Луїза.

Здоров, Горнігу!

Гільзе.

Що доброго скажеш?

Горніг.

Там, майстре, неабиякі новинки. Оце петерсвальдці набрались духу та й вигнали фабриканта Дрейсігера з усією родиною геть ік чортовій матері.

Луїза (трохи зворушена).

Ото знов бреше той Горніг в живі очі!

Горніг.

Отже ні, молодичко, сей раз таки не брешу. — Там у мене на возі гарні були дитячі хвартушки. Ні, ні, щиру правду кажу! Отак таки простісінько й вигнали. Вчора ввечері він приїхав до Рехенбаху. А тут на тобі! Не хтять його й приймати, бояться ткачів, — то він миттю далі навтеки, до Швейніца...

Гільзе (бере помаленьку нитку з основи і прикладає до вічка в перборі, а син з другого боку чіпляє за нитку дротяним гачком і протягає її крізь вічко).

Та годі бо тобі, Горнігу.

Горніг.

Щоб я з сього місця не рушив! Та що там, се вже ж і малі діти знають.

Гільзе.

Ну, скажи мені, чи ти здурів, чи я п'яний?!

Горніг.

Як собі хочеш. А тільки те, що я тобі казав, така правда, як отченаш в церкві; я б не казав, якби я сам при тому

не був, якби сам не бачив. Таки на свої очі бачив, от як оце Готліба бачу. Сплюндрували весь дім фабрикантові, геть від пивниці до стріхи. З піддашшя викидали в вікна порцеляни геть додолу. А що там тих сувоїв бархану в потоці?! Кажу тобі, потік загатили, а вода через верх пішла, та чисто тобі синя від фарби — вони ж і фарбу в вікно витрусили. Отак синя курява хмарами й сунула. Там такого лиха наробили, що й сказати не можна! Та не тільки в будинку... і в красильні... і в коморах!.. Поруччя на сходах поламано, підлоги позривано, дзеркало розбито, стільці, канапи, геть все подерто, попсовано, порізано, порозкидано, потоптано, порубано — вкрай сплюндровано! Кажу тобі, гірш як на війні.

Гільзе.

І тобто все наші ткачі були?!

(Помалу, недовірливо крутить головою. У дверях зібрались цікаві сусіди).

Горніг.

Ну, а то ж хто! Я їх усіх на ймення знаю. Я радника крайового водив скрізь по будинку. Я й говорив багато з ким. Вони були ввічливі, як завжди. Робили своє діло нишком, але до краю. І радник багато з ким говорив. Всі були такі несмілі перед ним, як завжди. А проте не дали себе укоськати. Найкращі річі в будинку так тобі чистенько порубали, мов на те найнялись.

Гільзе.

І себто ти водив радника по будинку?

Горніг.

Чому ні? Я не боюся. Мене всі люде знають, як облупленого. Я ні з ким не сварюся. Я з усіма добрий. Нехай я не я буду, коли не водив. Скажу по ширості, я якось аж розм'як, та й радник теж — я те по ньому бачив. Та що, справді? Ні словечка не чути було, так то все тихо обійшлось. Так було на душі якось по великоднему, як я собі подумав: отже, таки й наші злидарі помстились нарешті.

Луїза (проривається, тремтячи від зворушення, при тому втирає фартухом сльози).

Отак і слід, так і треба!

Голоси з-поміж сусідів.

«І тут у нас немало катів». «Он там на горі один мешкає». «Він має чвірку коней і шість повозів у стані, а ткачів голодом морить».

Гільзе (все ще не вірить).

Та як же воно там могло так статись оте все?

Горніг.

Та хто ж його знає?! Хто ж його знає?! Один каже так, другий инак.

Гільзе.

А що ж кажуть?

Горніг.

Та Бог його знає; ото ніби Дрейсігер сказав: нехай ткачі траву їдять, коли голодні. Більш я нічого не знаю.

(Сусіди ворухнуться, видно, що переказують один одному Горнігову розповідь; всі обурені).

Гільзе.

Слухай, Горнігу. Про мене, кажи, що хочеш. Хоч би ти сказав: дядьку Гільзе, ти завтра ввреш. Я скажу: може й правда, чому ні? Скажи навіть: дядьку Гільзе, завтра до тебе король приїде... Але щоб то ткачі, отакі самі, як я або як мій син, та мали б отаке вчинити? Де там! Зроду не повірю.

Мільця (гарненька семиліточка, простоволоса, з довгими, білими, як льон, косами, з кошичком в руці, вбігає, підскакуючи. Показує матері срібну ложку).

Мамо, мамо! А бачите, що в мене є? Тепер мені за це купіть спідничку.

Луїза.

Чого се ти летиш, мов несамовита?

(Дедалі гірше неспокійна).

Що ти там притарабанила? Влетіла без духу. А кошик назад принесла повним. Що се таке, дівчино?

ГІЛЬЗЕ.

Де ти взяла ложку, мала?

ЛУЇЗА.

Може знайшла.

ГОРНІГ.

А вона коли не два, то й три таляри варта.

ГІЛЬЗЕ (несамовито).

Геть мені, геть! Зараз мені геть! А, не підеш ти!? Я тебе різкою! Зараз занеси ложку туди, де взяла. Геть! Ти з нас злодіїв робиш, га? Пожди, я тобі дам хльосту.

(Шукає, чим би набити).

Мільця (чіпляється за материну спідницю, плаче).

Ой, дідусю, не бийте мене... Ми... її... зна... знайшли. Всі ді... діти... всі таке... позна... познаходили.

ЛУЇЗА (гукає з напруженням і страхом).

Адже бачите, що знайшла. Де ж ти її знайшла?

Мільця (хлипаючи).

У Петер-вальді знай-шла, у дворі, у Дрей-сі-гера...

ГІЛЬЗЕ.

Ото б мали ми з тим роботу! Ну, не моняйся, мала, а то я тебе не так нажену.

ГОРНІГ.

Що я вам скажу, дядьку Гільзе. Ось нехай краще Готліб вдягнеться та й сам занесе ложку до уряду.

ГІЛЬЗЕ.

Одягайся, Готлібе!

ГОТЛІВ (шпарко одягається).

То я піду до канцелярії та й скажу: «Прошу ласки не гніватись, бо то дитина, що ж вона ще тямить? Ось я вам приніс ложку». Годі тобі ревти, мала!

(Мати веде плачучу дитину в дальшу кімнату і там причиняє, сама вертається).

ГОРНІГ.

Воно таки добрих три таляри коштує.

ГОТЛІВ.

Дай но, Луїзо, хустинку, щоб часом не зопсувати. Гай, гай! Така дорога річ.

(Загортає ложку, а в самого сльози на очах).

ЛУЇЗА.

Ми б за неї місяць прохарчувались.

ГІЛЬЗЕ.

Ну-ну, швидше мені! Якогога швидше! Ще б чого, не було! Якраз тільки ще сього бракувало! Неси її геть, цур їй, тій чортячій ложці, хоч би швидше здихатись.

(Готліб виходить з ложкою).

ГОРНІГ.

Ото вже й мені час далі рушати.

(Іде з кімнати, балакає ще кілька хвилин з сусідами в «хаті», далі виходить).

ЦІЛЮРИК ШМІДТ (ввіходить в хату. Се кругленький чоловічок, жвавий, мов живе срібло, обличчя в нього червоне та хитре).
Добридень, люде! Ну, та й чудасія оце діється! Глядіть мені.

(Грозить пальцем).

Ви щось замишляєте, я вже бачу.

(На дверях до кімнати, не переступаючи через поріг).

Добридень, дядьку Гільзе!

(До якоїсь жінки в хаті).

А що, бабусю, як там ваш гостець? Легше, га? А що, бачите? А се я до вас хочу навідатись, дядьку Гільзе, як тут воно у вас? Що за чортів батько? Що се трапилось бабусі?

ЛУЇЗА.

Та то, пане дохторе, їм ясні жили в очах повсихали, то вони й не бачать нічогісінько.

ЦІЛЮРИК.

То так від пороху та від пізньої роботи при верстаті.— Ну, скажіть мені, як ви погадаєте? Адже ж увесь Петерсвальд рушив. Оце зрання сів я собі на візок, нічого злого не сподіваючись, як єсть нічогісінько. Коли се чую

предивні речі! Що за нечиста сила з тими людьми, Гільзе? Лютують, як вовча тічка. Зчинили революцію, рухавку; бунтуються, плюндрують, грабують... Мільцю! А де ж се Мільця?

(Луїза привела заплакану Мільцю).

Ану, Мільцю, помацай-но мені по кишнях.

(Мільця мацає).

Оті медянички для тебе. Ну, ну, стій, не всі разом! Перше заспівай! «А у лиски в лиски» Ну?.. «А у лиски в лиски... новий двір...» А що то ти накоїла, дівчино? Гляди мені! Ти он у пастора на тину горобців дражнила, безштантами лаяла, а вони на тебе панові регентові поскаржились... Але хто б таке сказав? Тож то півтори тисячі людей забунтувало!

(Здалека дзвонять).

Слухайте: в Рейхенбаху дзвонять на сполох. Півтори тисячі людей! Чисто страшний суд! Аж моторошно.

Гільзе.

То вони справді йдуть сюди, до Білау?

Цілюрик Шмідт.

Авжеж, авжеж, я сам поміж них їхав. Геть через усю юрбу. Так і хотілося злізти з візка та кожному зараз таки по порошок дати. Біжать підтюпцем одно по одному як ті злидні, та ще й співи заводять такі, що аж все в середині обертається, просто хоч гинь. Мій хурман на передку зарюмав, як стара баба. Аж мусіли ми зараз по добрій чарці полинівки випити. Не хтів би я тепер бути фабрикантом, хоч би мав зараз на резинах поїхати.

(Здалека співають).

Чуєте? Так наче хто кісткою в старий розбитий казан гатить. Оце, дітки, ви й незчуєтесь, як вони вже тут будуть. Прощайте, люде. Та не дурійте хоч ви. Он зараз військо надійде. Майте хоч ви глузд. Петерсвальдяни вже зсунулися з глузду.

(Дзвонять десь близько).

Господи, се вже наші дзвони загули! Ну, тепер всі люде геть покажуться.

(Іде на вишку).

Готлів (вертається, задихавшись. Говорить ще з «хати»).

Я їх бачив, я їх бачив.

(До якоїсь жінки в «хаті»).

Вони вже тут, тільки, вже тут!

(В дверях).

Тату, вони вже тут, вже тут. З тичками, з рогаками, з кочергами. Вже там на горі коло Дітріха, бучу збили — страх! Там, здається, їм плату видають. Ой Боже ж мій, а що ж то ще тут буде? Я вже й не знаю. А людей, людей! Сила! То то вже як кинуться — геть все рознесуть! Круто прийдеться нашим фабрикантам.

Гільзе.

І чого се ти так гнався? От добігаєшся, що знов тебе ота хвороба схопить, будеш горілиць лежати та об землю битись.

Готлів (зворушений, білым того що радий).

Та я ж мусів бігти, а то б вони й мене захопили. Вже й так всі репетували, щоб я їм помагав. Там і хрещений батько Бавмерт були. Ще й мені казали: «Ти б хоч п'ятака взяв, адже й ти голодом пропадаєш». Та ще казали: «Скажи своєму батькові...» Щоб я вам, тату, сказав, щоб і ви йшли помагати фабрикантові прочуханки дати. (Завзято). Тепер, кажуть, інші часи настали. Тепер вже ткачі не так заживуть. Отож казали, щоб ми всі йшли помагати свого добуватись. Та будемо їсти яловичину щонеділі, а щосьята ковбасу з капустою. Тепер вже все на інший стрій перестановиться. Так вони казали до мене.

Гільзе (знівно, але здержано).

То се такий твій хрещений батько? То він тебе до такого гріха призводить?! Щоб ти мені до того не втручався, чуєш? Бо се чортова справа. То їх нечиста сила під'юдила.

Луїза (набравшись запалу, гостро).

Так, так, чоловіченьку, сядь собі у запічку, візьми ложечку, сьорбай сироватку, вдягни спідничку та Бозі помолися, — от і догодиш таткові. Оце такий чоловік, дивіться, люде добрі!

(Люде в «хаті» сміються).

Гільзе (тремтить від злості).

А це така жінка? Га? Так я ж тобі от що скажу. Що ти за мати, коли ти так пащичуєш? Се ти так дочку навчаєш? Тосети чоловіка свого до гріха тадо нечисти намовляєш?!

Луїза (без ваги).

Тю на ваші попівські теревені! Я ними дитини либонь не нагодую. Через їх ви всі отут валяєтесь обідрані та неохайні. Тими молитвами і пелюшок не висушиш. Еге ж, я мати, щоб ти знав! Тим то я й кажу: щоб усіх фабрикантів джума задавила, щоб вони всі в пекло запались! Отож то, що я мати. Хіба ж його вдержиш на світі, тее дитинятко? Та я ж більше плачу, ніж дихаю, відколи тее немовлятко на світ прийде, та поки смерть над ним змилується. А ви якого дідька робите? Хреститесь отут та молитесь, а я собі ноги збиваю за одним однісіньким горнятком маслянки. Та чи одну ніч я собі голову розбивала, як би мені тую нещасливу дитинку хоч крадькома на цвинтарі поховати. Що ж така дитина винна, га? Чого ж вона має так марно гинути? А он Дітріхові діти в вині купаються, молоком вмиваються. Ет, та що? Як тільки тут що почнеться, то мене ніхто й на шнурку не вдержить. Я вам просто кажу: як почнуть Дітріховий будинок руйнувати, то я буду там перша і не дай тому Боже, хто мене спинятиме! Буде вже з мене, кажу вам, годі!

Гільзе.

Зовсім пропаща! Тобі вже ніщо не допоможе.

Луїза (люта).

Сами ви пропащі. Тюхтії ви, ганчірки ви, а не люде. Попльованки якісь. Тхорі, боягузи, від дитячого калатала

втікаєте. Такі слиняві, що як вам хто хльосту дасть, то ви ще тричі в ноги поклонитесь. Вам уже так висушено всі жили, що й від сорому не почервонієте. Хоч би хто взяв батога та вам гарту додав, а то вам уже й кості спорохніли.

(Швидко вибігає).

(Всім ніяково, мовчать).

Гільзиха.

Що се їй робиться, старий?

Гільзе.

Та нічого, старенька, а що ж би їй мало робитись?

Гільзиха.

Скажи лишень, старий, чи то мені так здається, чи й справді дзвонять?

Гільзе.

Та то, стара, певне, когось ховають.

Гільзиха.

А от мене ніяк Бог не приймає. І чому се я не вмираю, старий?

(Мовчать).

Гільзе (кидає роботу, випростується, говорить урочисто).

Готлібе!.. Твоя жінка багато нам наговорила. Отже дивись сюди, сину!

(Розхристує груди).

Ось тут була штучка завбільшки з наперсток. А де я свою руку подів, про те знає король. Вже ж мені її не миші відгризли.

(Походжає по хаті).

Твоя жінка — ще її й звання не було, як я вже квартами свою кров проливав за рідний край. Отже, нехай вона собі пащікує, скільки душа забажає. — Про мене. Мені однаковісінько. — Боятись? Щоб я та боявся? Чого ж би се я боявся, скажи на ласку Божу? Чи не тієї жмені війська, що може прийде слідом за бунтарями? Ой, горенько

мое! Ото велике діло! Тільки б і всеї біди! Оце але! Та я хоч трохи й зігнувся в спині, а ще якби до чого прийшлося, то в мене кості, як у того слона. Я б собі ще дав раду з тими кількома паршивими штиками. — Ну, а якби й круто прийшлося? Ой, з дорогою душею, з дорогою душею зібрався б я у велику дорогу. До смерти мене й просити довго не треба. Мені хоч і зараз. Овва! Хоч би й так! Хіба я що на світі покидаю? Вже ж не плакати по сій старій скрині, по сьому намученому тілу. Я б і радніший відчепитись від тієї муки та злиднів, що то ніби життям зветься. — Але ж потім, Готлібе? Потім буде щось таке, що як його втратиш, то вже навіки.

Готлів.

А хто його знає, що там буде, як ми помремо? Того ніхто не бачив.

Гільзе.

Кажу тобі, сину! Май віру хоч в те єдине, що нам, злидарям, зостається. А нащо ж би я оце тут сидів та на підніжки тупав до загину більш як сорок літ? Чи я ж би дивився спокійно, як инший отам розкошує, та панує, та з мого лиха і голоду собі статки-маетки збірає? Чого ж я терплю? Бо я маю надію. Я все щось маю, хоч в якій нужді.

(Показує кудись у вікно).

Ти маєш тут свою долю, а я — там, на тім світі. От як я думаю. Хоч би мене четвертували, я певний свого. Так нам обіцяно. Буде суд, але не ми судитимем, — «мені належить помста», сказав Господь Бог наш.

Голос за вікном.

Ткачі, до гурту!

Гільзе.

Про мене — робіть, що хочете.

(Сідає до верстата).

Мене не витягнете звідси.

Готлів (трохи вагається).

Я піду до роботи. Хай буде що буде.

(Виходить).

(Чутно, як багато голосів співають зовсім близько ткацької пісні; спів одноманітний, глухий, жалібний, мов голосіння).

Голоси людей у «ХАТІ».

«Ой, мені лишенько! Тож то йде їх, — як мурашня! І де тих ткачів стілько набралось?» — «Та не пхайся, і я ж хочу побачити!» — «Дивись ти на ту довгу тичку попереду». «Ой, ой! Що їх насунуло! Мов хмара!»

Горніг (ввіходить межі люди в «хату»).

Дивіться, чи то вам ще не кумедія? Таке не щодня побачите. Ось пішли б ви ще туди до горішнього Дітріха. Отам штуку втяли, неабияку! Нема вже в нього тепер ні будинку, ні фабрики, ні пивниці, як єсть нічогісінько. Пляшки геть всі чисто видуддили... та навіть і відкоркувати не трудилися. Раз, два, три, шийка геть, а як хто собі пику скалками поріже, — дарма! Там не один бігає спасочений як свиня. — Тепер от ще тутешньому Дітріхові прочуханки завдадуть.

(Співи затихають).

Голоси в «ХАТІ».

Як подивитись на них, то наче б і не лихі.

Горніг.

Стривайте, пождіть! Се вони ще тільки надумуються. Он гляньте, як вони палац з усіх боків обзирають. Ось подивіться на того гладкого дідка — он отам, з відром в руках. Се коваль з Петерсвальда, меткий чоловічок. Він вам найгрубші двері одним махом висадить, як шкаралушу, — будьте певні! Вже як йому фабрикант в руки попадеться, то нехай попрощається!

Голоси в «ХАТІ».

«Торох чорта в лоб!» «Камінь в вікно!» «Отепер наженуть холоду старому Дітріхові». «Он він почепив таблицю». «Таблицю почепив?» «Що ж там на ній стоїть?» «А ти не вмєш читати?» «Що ж би з мене було, якби я не вмів читати?» «Ну, то читай!» — Ви всі бу-де-те за-го-же-ні, ви всі будете загожені».

ГОРНИГ.

Нехай сховається з своєю таблицею. Все одно нічого не допоможесться. Не такий гедзь напав, щоб так минув. Вони на фабрики напосілись. Вони хочять машини з світу зігнати. Вони ж бачать, що машина хатнього ткача руйнує, се ж і сліпий бачить. Гей, гей, ото розходились християни! Тепер їх ні радник, ні начальник не вгамує, — а не то щоб якась таблиця, де вже там! Тільки глянути, як вони там господарюють, то видно, до чого йде.

ГОЛОСИ В «ХАТІ».

«Ой, людоньки ж мої, людоньки! Що того народу понаходило!» — «І чого їм треба?»

(Шпарко).

«Он вони вже на мості!»

(Зо страхом).

«Чи то вони йдуть на сей бік?»

(З великим дивом і жахом).

«До нас ідуть, до нас». «Ткачів з хати викликають».

(Всі втікають, «хата» порожніє. Бунтарі вриваються юрбою, задрипані, запорошені, червоні від горілки і від втоми, невиспані, дикі, обшарпані. Вбігають в хату, кричучи: «Ткачі, до гурту!» — і розсипаються по всіх кімнатах. В кімнату до Гільзе ввіходить Бекер і скілька молодих ткачів з тичками та з киями. Побачивши старого Гільзе, вони трошки схаменулись і спинились).

БЕКЕР.

Покиньте, дядьку, тее ткання. Хай собі хто хоче тупає при верстаті, а вам нема чого більше мучитись. Ми вже про те постарались.

ПЕРШИЙ МОЛОДИЙ ТКАЧ.

Вам вже більше не прийдеться лягати спати голодним.

ДРУГИЙ МОЛОДИЙ ТКАЧ.

Тепер ткач знов матиме над головою стріху, а на тілі сорочку.

ГІЛЬЗЕ.

І звідки вас дідько несе з тичками та з сокирами?

БЕКЕР.

Ми їх поперебиваєм на Дітріховій спині.

Другий молодий ткач.

Ми їх розпечемо та й всадимо фабрикантам у пельку, нехай і вони поpróbують, як голод пече.

Третій молодий ткач.

Ось ходіть лишень, дядьку, з нами! Ми їм спуску не даємо.

Другий молодий ткач.

Нас ніхто не жалував — ні Бог, ні люде. Тепер же й ми сами свого доправимось.

СТАРИЙ БАВМЕРТ (увіходить, трохи заточується, несе під пахою зарізаного півня. Розставляє руки).

Бра-тіки! Всі ми браття! Дайте ж я вас обійму, братіки мої рідні!

(Сміх).

ГІЛЬЗЕ.

То се вже так з тобою, Вільгельме?

БАВМЕРТ.

Се ти, Густаве? Ох, ти ж мій бідний, голодний товаришу, ходи до мого серця (чуло).

ГІЛЬЗЕ (суворо).

Дай мені спокій.

БАВМЕРТ.

Слухай, Густаве, от що. Аби тільки щастя. Ось ти глянь лишень раз на мене. Чи бач, який я тепер? Се як кому щастя! Чим я тепер не граф? (Вдарив себе по животу).

Ось угадай, що тут є? Панська страва. Аби тільки щастя, то буде й шлямпан, і заяча печеня, все буде... А я вам от що скажу: ми помилились, треба грабувати.

Всі (один поперед одного).

Грабувати, гурра!

БАВМЕРТ.

От тільки перший ласий шматочок зтеревив, і зараз вже натура обізвалась. І Г-господи, що ж то за сила стала, як

у вола! Так з тебе тая сила і суне, аж сам не тямиш, куди
й по чому лупиш. Ну, тай веселий же я, маттері його!..
ЄГЕР (на дверях, в руках у нього стара кавалерійська шабля).

Ото втяли ми атаку, напрочуд!

БЕКЕР.

Ми вже добре зміркували справу: раз, два, три, та вже
й в будинку. А там уже й піде, як пожежа. І зашипить,
і зашкварчить. Аж іскри посипляться мов з кузні.

Перший молодий ткач.

А варто б таки трошечки вогника розпалити.

Другий молодий ткач.

Підемо до Рейхенбаху та й пустимо багачам червоного
півня.

ЄГЕР.

Ото б то вже попав пальцем в небо. Тоді б вони за стра-
ховку грошей силу загорнули.

(Сміх).

БЕКЕР.

Звідси підемо у Фрейбург до Тромтри.

ЄГЕР.

Та час уже й урядникам задати перцю. Я сам читав, що
з бюрократів усе лихо йде.

Другий молодий ткач.

Хутко підемо до Вроцлава. Нам же все гурту прибуває.

БАВМЕРТ (до Гільзе).

Ось випий лиш, Густаве!

ГІЛЬЗЕ.

Я й зроду її не пив.

БАВМЕРТ.

То було на іншим світі, а сьогодні в нас новий світ настав,
братуку.

Перший молодий ткач.

Один тому час, що батько в плахті.

(Сміх).

ГІЛЬЗЕ (нетерпляче).

Та чого вам тут від мене треба, шибеники?

БАВМЕРТ (трохи зляканий, примилюється).

Ну, дивись, я ж тобі півничка приніс. Та ж з нього юшку своїй старенькій звариш.

ГІЛЬЗЕ (трохи здобрів).

Ов! Ну, то йди скажи їй.

ГІЛЬЗИХА (пильно прислухалась, приставивши руку до вуха; замахала руками).

Та відчепіться геть. Я не терплю курячої юшки.

ГІЛЬЗЕ.

Ото й добре, стара. І я так. А вже такої юшки, то й поготів. А ти, Бавмерте, слухай сюди, що я тобі скажу. Коли старі люде починають белькотати, як малі діти, то чорт з радощів аж на голові ходить. Отже, щоб ви знали! Щоб ви всі те знали: мені з вами нічого робити. Вас сюди ніхто не просив. По всій правді і справедливості, вам тут нема чого робити!

Голос.

Хто не з нами, той проти нас.

ЄГЕР (грізно і грубо).

Ач як розходився! Слухай, діду, ми тобі не злодії.

Голос.

Голодні ми, та й годі.

Перший молодий ткач.

Нам жити хочеться, от і все. Нас повісили, а ми шнурки перетяли.

ЄГЕР.

Так і слід було. (Наставляє кулака до лиця Гільзе).

Ось тільки ще слово скажи, так тобі й затоплю в гирю.

БЕКЕР.

Та годі тобі, годі, не чіпай старого. — Ми, дядьку, так собі думаємо: краще вмерти, як знов отак жити.

ГІЛЬЗЕ.

А я ж хіба не прожив отак більш як 60 літ?

БЕКЕР.

Все одно. Коли-небудь та мусить таки змінитись.

ГІЛЬЗЕ.

На Миколи та й ніколи.

БЕКЕР.

Як не дадуть по доброті, то ми й силою візьмем.

ГІЛЬЗЕ.

Силою?

(Сміється).

Ну, то не довго вам животіти. Покажуть вам хутко, чия тут сила. Ось пожди трошки, хлоню!

ЄГЕР.

Що, військо? І ми в війську бували! З двома-трьома ротами вправитись недовго.

ГІЛЬЗЕ.

Еге ж, язиком, а як же. А хоч би й управились, то дві проженете, а десять прийде знову.

Голоси (за вікном).

Військо йде! Стережіться!

(Всі раптом заніміли. На хвилину чутно здалека сурми й тарабани. Хтось серед тиші мимохіть скрикує: «Ой, цур йому! Втечу!» Всі сміються).

БЕКЕР.

Се хто тут збирається навтеки? Хто се сказав?

ЄГЕР.

Хто се перелякався отієї жменьки паршивого війська? Я вам за команду. Я сам був при муштрі. Я знаю всі артикули.

ГІЛЬЗЕ.

З чого ж ти стрілятимеш? Може з кия, га?

Перший молодий ткач.

А покиньмо ми сього дідугана, в нього не всі дома.

Другий молодий ткач.

Та вже трохи підтоптався.

Готльб (так підійшов, що ніхто не бачив. Хапає першого ткача).

Се ти так на старого чоловіка визвіряєшся?

ПЕРШИЙ МОЛОДИЙ ТКАЧ.

Та чого ти вчепився, хіба я що сказав?

ГІЛЬЗЕ (стає межи ними).

Нехай собі верзе. Не чіпай, сину. Хутко й сам побачить, котрий з нас сьогодні здурів, я чи він.

БЕКЕР.

Ти з нами йдеш, Готлібе?

ГІЛЬЗЕ.

Обійдеться й без нього.

ЛУЇЗА (ввіходить в хату, гукаючи).

Ой, і чого ви тут застряли? Та з такими святими-божи-ми тільки час дарма гине. Ходіть на майдан! На майдан ідіть. Тату хрещений, біжіть хутенько! Швидче! Там майор з коня говорить до людей. Каже, щоб ішли додому. Ідіть, бо як спізнитесь, то все пропало.

ЄҒЕР (на відході).

Ну, та й одважного чоловіка маєш, хоч куди!

ЛУЇЗА.

А де ж я маю чоловіка? Нема в мене ніякого чоловіка!

ДЕХТО В «ХАТІ» СПІВАЄ:

Ой, я собі мужичок з кулачок,
в мене жінка зросла, як сосна,
я за неї захилюсь, захилюсь
та й нічого не боюсь, не боюсь!

ВІТТІГ (збіг з вишки з відром в руках, мав вибігти геть, але на хвилинку затримався в «хаті»).

До гурту! Хто не хоче падлюкою зватись, за нами! Гурра!

(Кидається геть. Дехто з гурту, між ними Луїза і ЄҒер, біжать за ним з криком: «Гурра!»).

БЕКЕР.

Прощайте, дядьку, ми ще з вами поговоримо.
(Хоче йти).

ГІЛЬЗЕ.

Навряд. П'ять років я вже не проживу, а раніш ти не вернешся.

БЕКЕР (спиняється здивований).

Звідки не вернись, дядьку?

ГІЛЬЗЕ.

А з тюрми; ти ж думав звідки?

БЕКЕР (реготить несамовито).

Мені б тільки того й треба. Там, дядьку, хоч хліба дадуть доволі!

(Виходить).

БАВМЕРТ (сидів досі мов притлумлений на ослоні і думав, тепер встає).

То правда, Густаве, я трохи смикнув сьогодні. А все-таки в мене ще не зовсім замакітрилось. Ти собі по-своєму думаєш, а я по-своєму. Я таки скажу, що Бекерова правда: чи в путах, чи в кайданах сидіти, а все воно в тюрмі ліпше, ніж вдома. Там чоловік безпечний, хоч з голоду не пухне. Я й сам не рад би встрявати до них. Та коли ж, бачиш ти, треба ж і мені хоч раз на віку вільно дихнути. (Говорить помалу, вже на порозі).

Бувай здоров, товаришу. А якби трапилась мені яка пригода, помолись, чуєш, трошки за мене!

(Виходить).

(В кімнаті вже нема нікого з бунтарів. А в «хаті» знову збираються цікаві сусіди. Гільзе знов береться до основи. Готліб добув з запічка сокиру і, не тямлячи навіщо, пробує, чи гостра. І батько і син мовчать, але не спокійні. Знадвору вривається гомін і галас великої юрби).

ГІЛЬЗИХА.

Слухай, чоловіче, он як підлога тремтить, що воно діється? Що се в нас буде?

(Мовчать).

ГІЛЬЗЕ.

Готлібе!

Готліб.

А чого там?

Гільзе.

Поклади ти тую сокиру.

Готлів.

А хто ж скалок наколе?

(Прислоняє сокиру до печі).

(Мовчать).

Гільзиха.

Ти, синку, слухай, що тобі батько каже.

Голос (співає під вікном):

Сиди вдома, мужичок з кулачок,

гляди своїх ложечок, мисочок!

Гей, гоп-чуки, традідбом, чок, чок, чок.

(Відходить).

Готлів (схопився, з кулаком до вікна).

Ой, не дрочи мене! Гадюко!

(Раптом стріляють враз).

Гільзиха (скипіла з жаху).

Ой, Господи Сусе, чи се знов грім?!

Гільзе (мимохить складає руки).

Царю небесний! Рятуй бідних ткачів, рятуй моїх нещасних братів!

(Хвилинку всі мовчать).

Гільзе (сам собі, стурбований).

Се вже летється кров.

Готлів (по вистрілі схопився, стиснув сокиру в руках, зблід, ледве притомний, сам не свій).

Що ж се, чи нам ще й тепер киснути вдома?

Дівчина ткачівна (гукає з «хати» в кімнатку).

Дядьку, дядьку, оступіться геть од вікна. У нас на вищці куля в вікно влетіла.

(Зникає).

Мільця (сміючись, заглядає в вікно).

Дідусю, дідусю, а там стріляють з рушниці! І двоє впало. Один так крутиться, крутиться, колесом. А один тріпається так, як горобець, коли головку одірвати. А кров тече, ой, ой, ой, багацько!..

(Втікає).

Ткачиха.

Двох уже поклали...

Старий ткач (в «хаті»).

А гляньте, як вони війську задають.

Другий ткач (несамовито).

Дивіться, дивіться на жінок. От так наші! Чи бач, як підіймають плахіття! Чи бач, як плюють на військо!

Ткачиха (зукає).

Готлібе! Глянь лиш на свою жінку, — ся не потак тебе! Он скаче перед рушницями, як на музиках.

(Четверо людей несуть когось раненого в «хату». Всі замовкли. Далі чутно, як хтось виразно каже: «Се ткач Ульбріх»).

Голос (трохи згодом).

Йому вже амінь, куля в вухо попала.

(Чутно, як люде йдуть по дерев'яних сходах. Потім раптом: «Гурра! Гурра!»).

Голоси в «хаті».

«Де вони каміння набрали?» «Ото тепер буде!» «А з дороги!» «От тобі й військо!» «Ой, каміння, як град!»

(Знадвору крик, вереск, рев долітає до «хати». В «хаті» люде, скрикнувши від жаху, зачинили раптом двері).

Голоси в «хаті».

«Он знов набивають». «Ой, зараз гримнуть всі враз!» «Дядьку Гільзе, гетьте од вікна!»

ГОТЛІВ (знов хапає сокиру).

Що, що, що? Хіба ми пси скажені? Набоями нас годують
замість хліба?

(Трохи спинився з сокирою в руках. До батька:)

Щоб мені жінку застрелили? Не попущу!

(Кидається геть).

Гей, дам я вам!

(Вибігає).

ГІЛЬЗЕ.

Сину, сину!

ГІЛЬЗИХА.

Куди ж се Готліб?

ГІЛЬЗЕ.

До чорта в пельку.

ГОЛОС з «хати».

Дядьку, гетьте од вікна!

ГІЛЬЗЕ.

Я не вступлюсь. Хоч би ви всі до решти подуріли!

(До Гільзиhi, дедалі все більше не тямлячись).

Тут мене мій творець небесний посадовив. Правда, ста-
ра? Тут будемо сидіти і своє діло робити, хоч би весь світ
запався.

(Починає ткати. Стріляють враз. Гільзе, втрелений на
смерть, витягається, а потім падає на верстат. Тут
зукують: «Гурра!», і з тим криком всі люди, що досі були
в «хаті», вибігають на вулицю).

ГІЛЬЗИХА (раз по раз питає).

Старий, старий, що тобі такого?

(Гукання «Гурра!» чутно все далі і далі. Раптом вбігає в кім-
нату Мільця).

Мільця.

Дідусю, дідусю, там військо з села виганяють, напали на
Дітріха, так само роблять, як у Дрейсігера. Дідусю!

(Завваживши щось непевне, дитина злякалась, устромила
пальця в рот і підійшла до мертвого ближче).

Дідусю?!

Гільзіха.

Ой, чоловіче, та скажи ж хоч слово, се ж можна й справді
перелякатись!

КІНЕЦЬ

**Публіцистика
й наука**

Михайло Драгоманов

ПРО ВОЛЮ ВІРИ

Ся праця написана покійним М. Драгомановим умисне по-російськи для всіх людей у Росії і віддана кружкові російських соціалістів у Лондоні — Фонду Вольной Русской Прессы, щоби її видав по-російськи. Та поки ще те буде, ми зважили, що ся праця потрібна й тим руским людям на Україні, що не вміють по російськи, а повинні порозуміти сю справу. Через те ми й видаємо сю працю і по руско-українськи.

Львів, 5 септября 1895. М. П.[авлик]

1. НЕВОЛЯ ВІРИ В ТЕПЕРЕШНІЙ РОСІЇ

Росію часто звать православною державою. Тільки чи ж ся назва справедлива? Людей церкви греко-російської, що прозвала себе православною, налічували в Росії в 1870 р. — 60 204 736 ч. а римських католиків 7 546 973, протестантів неруських 4 429 730, жидів 2 797 880, магометан 7 428 658, та ще людей різних інших вір (християнських і нехристиянських) 1 701 340 ч.

Окрім того межі Русинами є не мало деяких різновірців, тих, наприклад, що звать себе старообрядцями, а греко-російське духовенство зве їх роскольниками. Скільки їх всіх, того ніхто докладно не знає, бо усім отим людям не вільно об'являтися з своєю вірою. Уряд залічує до старообрядців тільки записаних в книги, 1 171 006, але тямущі люде запевняють, що їх

далеко більше є незаписаних. А крім того кілька ще є різних безпопівців, молокан³³⁸ та інших духовних християн, баптистів або штундистів і т. п.? Тямуці люде запевняють, що всіх тих різновірців вкупі з старообрядцями, буде мільонів з 15, а може бути і ще більше. Так коли ми положимо, що таких Русинів різновірців є тільки 10 000 000 і відіймемо се число від православних та додамо його до тих 24 818 587 чол., що вже й уряд уважає неправославними, то матимемо в Росії на 60 мільонів греко-росіян 34 міль. людей інших вір.

Чи можна ж після сего назвати Росію православною державою? Хіба через те Росія має бути православною, що її пан, царь, віри греко-російської. Але ж держава і царь не все одно. І минули часи, коли піддані державні уважались власністю державця, немов отара овець. Тепер розумні люде скрізь розуміють, що держава є громадою людей, що тримаються купи під одним урядом, для того щоб їм було краще жити, щоб укупі боронитись від чужого нападу, утримувати дороги, суди, школи і т. и. на спільні кошти. В державі ніхто з осібна, ні одна людина, ні яка частина мешканців, хоч би й більша, не може сказати, що держава належить до нього, а може сказати так, — що кожний, хто ставить жовнірів і платить податки, — той і господар в державі і сам царь тільки старший урядовець держави.

Значить в справах віри, як і у всіх справах, перед державою всі державні піддані мусять мати рівні права. І уряд в Росії повинен однаково служити людям усяких вір.

Та чи воно ж так навсправжки?

Кожний знає, що не так.

Греко-російська віра в Росії по закону уважається **пануючою** і панування її не тільки в тому, що її духовенству віддається більша пошана і платиться від спільного скарбу більше грошей, але й в тому, що люде віри греко-російської, немов пани, мають більше прав, а люде інших вір не мають часто і найпотрібніших прав.

Так напр. римських католиків та жидів не приймають багато в яких місцях на службу, в школи і т. и. Жидам не позволено жити в більшій частині Росії. Греко-росіяне можуть

навертати в свою віру інших, але інші приймають кару, коли повернуть в свою віру греко-росіянина. Коли хто раз записаний греко-росіянином, хоч би й силоміць або без його відома, то вже ні його діти, ні онуки, ніхто з потомків не сміє змінити віру, а інакше йому усяко докучають, дітей у нього відбирають. Коли греко-росіянин жениться з чужевіркою, або чужевірець з греко-росіянкою, то діти конечно мусять бути греко-росіяне, хоч би родичі того й не бажали, а хотіли б напр. зробити так, як се дозволялось в Росії ще скілька десятків літ назад, — щоб сини були батькової віри, а дочки материної. Коли який негреко-російський священник, хоч би й християнин, прийме до причастя такого вродженого з мішаного шлюбу, то підпаде під сувору кару.

Але ще люде неруських племен, що тримаються вір, названих законом в Росії **чужеземними**, як римські католики, лютеране, жиди, магометане та інші, хоч і терплять кривди, та все ж мають хоч право отверто належати до своєї віри, мати свої церкви і молельні, своїх духовних. А люде руських племен, — великоруси, білоруси і малоруси або українці, то ті законом обов'язані на віки зоставатись в греко-російській вірі, хоч би їх душа й належала до іншої віри. Виходить така чудасія, що в Росії напр. поляк або німець може бути римським католиком або лютеранином, або другої якої християнської церкви чи согласія, може й зміняти їх на інші, аби християнські, а руський не може пристати ні до якої іншої такої віри. Наприклад багато руських безпівців мають майже зовсім таку віру, як чужеземні протестанти, але їм не вільно об'являтися з своєю вірою, мати молельню і збиратись в ній, як чужеземним протестантам, — за таку ж саму віру, яка позволена неруським, руських переслідують, замикають в тюрми, навіть в Сибір засилають. Так тепер надто переслідують українських баптистів, або штундарів, хоча німецькі баптисти мають прилюдно свої молельні в Петербурзі.

Легко можна собі здумати, скільки горя терплять міліони руських людей через такі порядки: шлюби їх взяті не в греко-російських церквах не вважаються правними, діти теж

уважаються неправними, поліція і греко-російські священники у всякий час можуть чіплятись до них і карати за одне те, що вони збираються і читають вкупі євангеліє на російській мові і т. и. Певний час, за царя Олександра Миколайовича було всім тим різновірцям поlexшало. Царь сей хоч не змінив законів, кривдячих різновірців, та звелів урядовцям не дуже чіплятись до них. І за царя Олександра Олександровича під час коронації обіцяна була якась пільга різновірцям. Та хутко по тому переслідування їх знов почались і тепер мільйони мешканців російської держави покривджені за віру, а багато їх терпить навіть такі переслідування, як тюрми, замикання в монастир, заслання в далекі краї, в Сибір і т. и.

2. Звідки взялась неволя віри в Росії?

Через що завелись в Росії такі порядки в справах віри і чи вони корисні для російської держави?

На се може відповісти тільки той, хто знає закони про віру в давніх державах, звідки їх взяли руські державці, і хто знає давні й теперешні закони про віру в інших державах, близьких до Росії.

Закони церковні, як і християнську віру, взяли руські з царства греко-римського. В те царство колись входила і земля єврейська, в якій і почалась християнська віра. В єврейській же землі, як і в многих інших царствах, де закони писали священники, були такі закони, що не дозволяли жидам в справах віри ні на крихту ухилитися від постанов священників церкви бога Єгови в Єрусалимі.

В книзі єврейського закону, що зветься «Второзаконіє», в голві 13-ій, — написано так: «Коли брат твій, син твоєї матері, або син твій, або твоя найлюбіша жінка, або близький твій друг скаже тобі потай: «служімо иншим богам», — то ти не послухаєш його; ти не пожалуєш його, не помилуєш його, не скриєш його; навпаки ти поведеш його під смерть. Твоя рука перша завдасть йому смерть, а руки всього народу прилучаться до того. Ви його поб'єте каміннем на смерть».

«Коли ви довідаєтесь, що в якому місті, котре Єгова, бог ваш, дав вам на мешканне, появились люде, що підмовили своїх земляків, говорячи: «служімо иншим богам!», ви дослідите діло і коли виявиться, що воно дійсне так було, то ви виріжете мечем мешканців того міста, засудивши його на страту з усім, що в ньому є, і вирізавши й худобу; потім ви зберете увесь маєток того міста серед майдану і спалите вогнем місто і весь маєток, як жертву Єгові, богові вашому, і він буде на віки звалищем і ніколи не відбудується».

На підставі сього закону священники жидівські присудили розп'яти Ісуса Христа, побили каміннем Стефана первомученика³³⁹ та инших християн, хоч вони не вчили поклонятись иншим богам, а тільки вчили про віру не згідну з думками священників.

Такий був жидівський закон про різновірців серед самих жидів. А про чужинців иншої віри в святих книгах жидівських багато разів говорить, що бог наказує жидам, коли вони прийдуть в назначену богом землю, вигубити в ній всіх мешканців, що поклоняються иншим богам, а потім не брати жінок від чужих народів, аби через них не відбитись від свого бога.

Коли жидівську землю завоювали греки, а потім, укупі з грецькими землями, її прилучили до римської держави, то й жиди мусіли прилажуватись до грецьких і римських звичаїв про віру. У греків же та в римлян був такий звичай, що в кожному місті могли бути свої порядки церковні, тільки нових ніхто не мав права запроваджувати в жадному місті без дозволу уряду. Частіше грецька й римська влада бувала ласкава до новин і терпіла в своїх містах усякі церковні братства, але часом починала переслідувати чужі й нові віри, занесені в їх міста.

Коли римська держава завоювала багато земель як раз перед часом, коли в землі жидівській народився Ісус Христос, то в сьому царстві об'явилось багато вір і церковних братств многобожних і однобожних. Усім їм було досить вільно, — тільки в стольному городі Римі старшина могла заборонити усяку віру в чужих богів і вимагала, щоб усі римляне, урядовці й вояки, поклонялись богові громовникові Юпітерові, що уважався

за особливого оборонця Рима і римської держави. Та окрім того римські імператори вимагали, щоб усі приносили жертви богам за імператора вбиваючи й палячи звірину на олтарях. Через те що у всіх тодішніх давніх вірах в богів було багато подібного і у них всіх були молебні з кривавими жертвами, то за сі вимоги римського уряду суперечок не було.

З грецьких царів рідко хто примушував жидів до служби богам по грецькому звичаю, а римляне лишили жидів у їх землі правити своєю службою богу, по своїй звичайній вірі, а в чужих землях тоді жиди церков не будували, бо їх закон наказував їм мати тільки одну церкву в Єрусалимі.

Але християнська віри з'явилась, як віра нова, що в жадній землі не признавалась за рідну, бога признавала тільки одного і не звала його ніяким особливим іменем, а окрім того не вживала кривавих жертв, через те християне почали здаватися римському урядові одрізненими і навіть безбожниками. А коли християне одмовлялись приносити жертви за імператора по встановленим звичаям, то грецько-римські правителі приймали їх за бунтівників.

Через те римські правителі часто переслідували християн, многих мучили і не раз приймалися за те, як би зовсім знищити християнську віру. Християне, чекаючи собі надгороди в небі за муки для віри, спочатку навіть з радістю терпіли переслідування і дровичили старшину доганами нехристиянським вірованням і звичаям, але потім багато почали подавати римським правителям записки проти переслідувань.

В тих записках і в інших подібних творах християнські учителі говорили, що християне такі ж самі вірні піддані держави, як і інші, платять такі самі податки, і служать у війську, і моляться за державу та державця, хоч по своєму звичаю, а що властиве віра повинна бути ділом вільним. Вони казали, що неправдиво й нерозумно накидати чоловікові яку віру, коли він не признається до неї в своєму сумлінні, що не можна присилувати людину мати інші думки, не ті які вона має в своїй душі; силувати ж людину показувати про людське око пошану до богів, коли він її не чує, то значить ображати

самого бога, бо навіть і людина не бажала б собі нещирої шаноби. Звідси розумні християнські учителі виводили, що віра є ділом простим межі богом а сумлінням людським і що уряд не повинен мішатись до того.

Багато римських правителів згожувалися з тим і спиняли переслідування християн, а нарешті імператори (цісарі) Лициній та Константин — тоді він ще був нехрищений, — видали 313 року по Різдві Христовім закон, що об'являв волю християнам і всім вірам.

Але така воля трималась не довго, бо самі християне, набравши сили, прийняли собі давні жидівські думки, що треба силоміць нищити різновірство. А серед християн, коли їх намножилось, не могла втриматись однаковість думок про віру й службу божу. З'явилися у них різні думки про бога, Трійцю, про божество чи людство Ісуса Христа, про його матір, про поклонення святим та образам, про таїнства і т. и.

Священники християнські, надто архиреї, що були встановлені років через 150–200 після Христа, почали прибирати способів, аби запровадити однаковість в думках про всі такі річі, збирались на собори і проклинали тих, хто не згоджувався з постановами їх більшості (більшої частини їх). Коли римські правителі стали прихильні до християн, то архиреї християнські почали обертатись до них, просячи від них помочі проти різновірців, що архиреї уважали за еретиків. За імператора Константина серед християнських учителів розгорілося змаганне про те, як уважати Ісуса Христа чи **односущним** з Богом Отцем, чи тільки **подібносущним**. Архиреї попросили Константина, — а він тоді ще не був хрещений, але мав владу найвищого священника в справах давньої римської віри, — щоб він скликав **вселенський собор** (всесвітній збір) єпископів християнських і наказав усім християнам слухати того учення (**символа віри**), яке постановить більшість тих духовних. Такий собор зійшовся в 325 році в місті Нікеї, куди прибуло 318 єпископів зо всього великого римського царства.

Більшість єпископів на сьому першому вселенському соборі об'явили, що Ісуса Христа треба уважати **односущним** з Богом

Отцем, як вчив Афанасій, а не **подібносуццим**, як вчив Арії, — і імператор Константин вислав на заслання Арія, а його послухачів почав карати. А через 4 роки аріяне перетягли Константина на свій бік: тоді Арія визволили, а Афанасія заслали, — і з того часу імператори римські почали мішатись до справи ученів християнських, стаючи то за одно ученне, то за друге, караючи то одних, то других. Перед смертю Константин охрестився і з того часу римські імператори стали християнами і тим більше уважали себе в праві мішатись до справ віри, бо й християни набралися старосвітських думок про те, що ніби конечне треба підтримувати в царстві одновірство, караючи різновірців.

По кількох десятках літ після Константина, котрого єпископи признали за святого, імператор Феодосій заборонив усі давні служби богам різних народів, або **язиків**. З жидами не знали, як бути: часом їх терпіли в римському царстві, що стало християнським, задля того що віра їх однобожна і через те, що після зруйнування Єрусалима і храму його римлянами, за бунт жидівський, вони вже не мали другого храму а через те й служби божої з жертвами, а zostались тільки молитовні зібрання (**синагоги**), — часами теж переслідувано і їх. Найбільші ж переслідування терпіли в римському царстві сами християне від своїх же.

Учителі християнські тепер майже всі забули ті думки про волю віри, що вимовляли їх попередники, коли християн було менше а коли їх переслідували жиди та римські правителі. Тепер єпископи почали навчати, що християнський імператор, як постановлений від бога правитель над людьми, повинен дбати не тільки про тіло, але і про душу підданих, карати тих, що вірять не так як слід, еретиків, силувати їх переходити до правовірної або православної церкви, для їх же власної користи, для спасення їх душ і т. п. Горе було тільки в тому, що кожний уважав свою віру за православну, — а через те уряд християнський сьогодні переслідував одних за ересь, а завтра признавав еретиків за православних, і карав тих, кого вчора уважав православними. Сі порядки були такі нелюдяні, що

нехристияне почали казати: «християнин для другого християнина все одно що вовк». А окрім того такі порядки вийшли згубливі для самого царства римського.

3. ЯК ПОШКОДИЛА НЕВОЛЯ ВІРИ ДЕРЖАВАМ ГРЕЦЬКІЙ І ТУРЕЦЬКІЙ?

Император Феодосій розділив римську державу, для кращого управління, між двома своїми синами на дві половини: **Східну**, де переважала грецька мова, з головним містом Константинополем або Цареградом, і **Західну**, де переважала мова латинська, з головним містом Римом. — Подивимось, до чого довели переслідування за віру Східну або грецьку половину колишньої римської імперії.

Тут суперечка за те, що православіє, а що ересь не переставала, а імператори тягли руку то за одних, то за других і переслідували то одних, то других. Се доводило до справжніх війн і при тому пустошились та обезлюджувались цілі землі. Багато різновірців тікали в чужі, нехристиянські землі, напр. в Персію, де знаходили собі спокій і волю віри. Через те грецьке царство слабло, а персіяне часто його побивали. Нарешті, в восьмому столітті по Різдві Христовім з'явилась в сусідстві з грецьким царством в Арабії нова віра Магомета, що взяв багато з віри давніх персіян, жидів і християн, — і ота Магометова віра хутко майже зовсім витіснила християнство з більшої частини земель царства грецького. Магомет признавав Авраама, Мойсея та Ісуса теж за посланців божих і за своїх попередників і хоч об'явив своє учення за **правовірне**, але признавав волю і жидам і християнам, не мішаючись в їх суперечки межі собою. Магометові вдалося заснувати в Арабії свою віру а вкупі з тим і державу, де він став **каліфом**, себто укупі і першим священником і царем. Набравши сили, Магомет почав ширити свою віру не тільки словом, але й мечем, завойовуючи сусідні землі та повертаючи мешканців на них у свою віру. Але ж він все таки не знищив усіх вір, що признавали одного бога, як от жиди й християне, а терпів їх на певних умовах.

Магометане зробились в царстві Магомета і його потомків старшими від інших однобожників. Тільки магометане могли бути правителями та вояками; інші ж платили великі податки і мусили відкуплятися від військової служби. Але все ж в магометанській державі жиди і християне могли жити вільно і триматись вільно своєї віри і богослуження по своїй совісти. Через те багато християн з грецького царства, вимучені нескінченими переслідуваннями за віру, були раді з завоювань магометанських, так що магометане в короткий час завоювали майже всі землі грецького царства в Азії та Африці. Згодом багато християн в тих землях перейшли й зовсім у магометанство, так що магометанські царства стали дужчі від грецького. Нарешті магометане царі турецькі, що подужали в Азії царів арабських і стали каліфами, завоювали й землі грецькі в Європі та почали жити в самій столиці грецькій Царєграді, та теж завоювали і сусідні землі славянські (сербську та болгарську) та волоську, що прийняли християнство від греків, як потім і русини, — а вкупі з тим прийняли й церковні й державні порядки грецького царства. І в тих землях тяглися суперечки за віру і сюди турецьке завоювання принесло якийсь спокій та волю віри.

Так можна сказати, що грецько-християнські держави загинули головно через переслідування за віру, через те що правительство мішалось до справ сумління своїх підданих, а не давало їм волі в сих справах.

Але хоч магометанські уряди й давали своїм підданим більше волі в справах віри, ніж грецькі християнські, та все таки повної волі і рівності усім різновірцям не давали, а через те незабаром стало погано і магометанським державам, а між тим і турецькій. І серед магометан незабаром з'явилися різні думки про віру і службу божу. І тут з'явилися свої православні та єретики і вони почали ненавидіти та переслідувати одні одних, а через се ослабляти державу. Окрім того і християне в магометанських державах все ж таки не могли бути задоволені з того, що їх уряд вважав нижчими від магометан. Навіть те, що тільки самі магометане приймалися до війська, давало,

звичайне, християнам свою користь, але мало їй невігоди, — бо магометане завжди озброєні і вважаючи себе по всьому кращими та шляхетнішими ніж християне, дозволяли собі кривдити християн, грабувати їх і навіть убивати. А правителі магометанські, теж вважаючи магометан за ліпших і у всякім разі за своїх, а до того шануючи їх, як людей озброєних, звичайне тягли за них руку перед християнами і не квапились карати їх за «невірних» християн.

Через се напр. в турецькій державі християне почали потроху робитись невдоволеними і раді були, коли сусідні держави, між ними й російська, почали побивати турків на війні. Потроху християне в турецькому царстві почали повставати проти нього, надто під час війни його з сусідами, так що тепер турецьке царство в Європі майже зовсім пропало: від нього відділились на наших очах майже всі християне — греки, серби, волохи, болгаре, а тепер хочуть відділитись і ті вірмене, яких ще не одвоювала російська держава.

Так і магометанська держава турецька, — що зве себе правовірною і що було захопила майже всі землі православної держави грецької, розпадається через те, що не дає своїм підданам повної волі віри і рівноправності.

4. ЯК ЗРОСЛА ВОЛЯ ВІРИ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ТА В АМЕРИЦІ?

Подивимось тепер як ішли справи віри в тих землях, що входили в Західну Римську імперію, і в тих, що прийняли християнську віру від сеї імперії.

Тут спочатку люде були менше начитані в справах віри, ніж в Східній імперії, а через те й суперечок за віру та богослуження тут було менше і майже всі християне слухали навчання єпископа **римського**, що був названий **папа**, себто батько. І службу божу скрізь правили на мові римській або латинській, навіть і по німецьких, славянських та інших землях, що прийняли християнську віру з Риму. Згодом вирости потроху ріжниці західної або римської служби божої від східної

або грецької, а разом з тим і деякі особні учення; напр. греки вчили, що дух святий походить від **Отця** а римляне додавали: і від **Сина**. Нарешті папи з ченцями поволі встановили такий порядок, щоб священики не женились. Так церква латинська, або римсько-католицька, або західна почала одрізнитись від церков східних, а крім того межі патріархом Константинопольським а Римським папою почалися змагання за старшинування. Обидві сторони посварились і почали уважати одна одну розкольникми (схизматиками). Але що християн східної церкви було на заході мало, то від такої сварки мало було заколоту межі західними християнами, хіба тільки в землях славянських, середніх межі церквами латинською і грецькою, бо їх хотіли перетягти на свій бік то папи римські, то патріархи грецькі. Найбільше було сварок і пролиття крові межі християнами римської церкви і грецької в Білій Русі та на Україні, коли вони належали до польської держави. Тут римські католики силкувались повернути грецьких до своєї церкви, або принаймні до **унії**, себто **з'єднання** з Римом на таких умовах, що службу божу вони можуть затримати собі греко-російську, а тільки папу римського мусять признати головою своєї церкви. За се вийшли межі римськими католиками, з одного боку, і греко-росіянами з другого цілі війни, що довели до упадку Польську державу.

Але потроху і в західній церкві повстали і вирости незгоди за віру. З'явились і тут різні учення про віру, а крім того багато людей почали вважати недоладним, що служба божа по всіх сторонах західної церкви правиться на незрозумілій для народів мові латинській, що папи забороняють перекладати святе письмо на нові народні мови, і неправдивим те, що духовні мають окремі вигоди перед світськими: не платять податків, не піддають ся спільному для всіх суду і т. і. єпископи та папи взялись на суворі способи проти людей, що вимовляли такі думки і проти різновірців як проти еретиків. Проти них були настановлені особні суди з ченців, що звались судами **святої інквізиції**, себто суди **святого слідства**, що карали еретиків тим, що замикали їх по тюрмах і палили на вогнищах. Проти

тих міст, де було багато еретиків, і проти тих урядів, що не хотіли нищити еретиків, папи об'являли святі війни, посилаючи на них війська слухняних урядів.

Такими війнами спустошилась ціла країна в південній Франції. При тому війська папських послухачів, північних французів, били не питаючи і еретиків і католиків південних французів. Коли про се сказали одному старшині посвячених папою військ, то він відповів, що «бийте всіх, а бог на тім світі розбере, хто праведний, а хто еретик».

Тільки всі такі суворості не змогли затримати одновірства в землях римської церкви. Незабаром з'явилися там учителі, котрих прозвано **евангеликами**, бо вони признавали за обов'язкові для християнина тільки ті навчання, що списані в Євангеліях, — а всі інші учення, порядки, звичаї та обряди римської церкви признавали не обов'язковими або навіть і відрікалися від них. Євангелики дбали й про перекладання євангелія та інших книг Старого й Нового завіту на зрозумілі для простих людей мови народні. Такі були між иншим священники й професори в вищих школах (університетах) англичанин Іван Вікліф³⁴⁰ і чех Іван Гус. Одного папа прокляв, але парафіяне не дозволили скинути його з попівства, а другого збір єпископів засудив і спалив на кострищі, не вважаючи на те, що імператор дав йому оборонний лист на вільний переїзд до збору і до дому. Імператора запевнили папа і єпископи, що обіцянки, даної еретикові, не слід дотримувати, що для еретиків нема иншого закону, як тільки смерть. Багато чехів і їх сусідів стало за Гуса і з того вийшла в чеській землі і в сусідніх землях війна межі гусівцями а католиками, де загинула сила народу.

Врешті через сто літ по смерті Гуса, в шістнадцятому столітті по Різдві Христовім євангеликів стало так багато в західній Європі, що церковна єдність там вкінці розбилась і дійшлося до церковної переміни або, як говорять по латині, до **реформи** або **реформації**. Межи євангеликами і реформатами серед німців відзначилися завзятем **Лютер**, серед французів **Кальвін**, і через те їх прихильників прозвано **лютеранами**, або **кальвіністами**. Зовуть їх, та й інших прихильників

подібних ученнів **протестантами**, того що, коли імператор німецький наказав лютеранам спинити церковну переміну до рішення духовного зібрання, то вони запротестували проти такого наказу.

Межи євангеликами і протестантами пішли великі різновірства, бо вони признали, що кожний може читати й розуміти біблію, як йому бог на душу покладе, а наказід священників вони не вважали за обов'язкові. Через се вийшли суперечки і цілі війни не тільки межи римськими католиками а протестантами, але й межи різними протестантськими братствами, так мало хто ще дійшов до думки, що віру треба зовсім полишити на вільне сумлінне людське, а конче кожний уряд, не тільки царський, але й міський хотів присилувати різновірців до своєї віри й церкви. Тоді видумали таку постанову, **що чий де уряд, того мусить бути й віра.**

Однак навіть німецький імператор Карл П'ятий, що то за нього почалась реформа і він багато старався, аби затримати церковну єдність і пролив багато крові протестантської, коли, втомившись, одрікся від царства і забавлявся складанем дзигарів, то завважав, що і мертві машини, дзигари, не можна зробити так, аби вони йшли зовсім однаково. «Ось воно як! сказав раз імператор, а я ж то хотів настроїти однаково людські душі!»

Бачивши, скільки даремної турботи та муки завдає людям мішання урядів до справ віри, деякі розсудливі люди задумались над тим раніше й глибше ніж Карл, і прийшли до таких думок, що віра мусить бути ділом вільного сумління кожної людини і що коли є віри праві й неправі, то надгороду й кару за се треба полишити на волю самого бога, а уряд до того не повинен торкатись.

Під час суперечок за реформи найперше прийшли до таких думок ті з німецьких євангеликів, яких прозвано **анабаптистами**, себто **перехрестителями**, а потім просто баптистами, себто хрестителями.¹ Прозвано їх так через те, що вони

¹ Від сих баптистів пішли тепер і наші українські баптисти, або штундари.

вважали нерозумним хрестити дітей, що не можуть розуміти віри, а перехрещували дорослих, що приставали до їх, а потім хрестили своїх баптистів уже в дозрілі літа, після того як вони навчалися віри. За се їх надто не терпіли і католики і більша частина протестантів, усяко їх переслідували і навіть на смерть карали. Хутко подібні думки про волю віри почали вимовляти і ті протестанти, що пішли за вченим волохом Соціном, не признававшим св. Трійці, а тільки одноличного бога; тих протестантів називали **соцініянами** (були колись соцініане і в Польщі і в Білій Русі і на Україні. Тепер вони мають свої братства на Угорщині, в Англії та в Америці).

Коли голова французьких протестантів Кальвін вмовив уряд вільного міста Женеви спалити на вогнищі соцініанина, испанського доктора Сервета,³⁴¹ то вчений француз Кастеліон³⁴² написав скільки творів про те, що уряди не мають права нікого карати за віру, ані силувати вірити в що небудь.

З того часу, хоч і помалу, але освічені люди в західній Європі почали приймати такі думки і потроху заводити в закон волю віри. Спочатку була встановлена неповна воля віри, а тільки **віротерпимість** або просто **терпимість** принаймні для головних різновірств у одній державі. Так у Швейцарії або Швейцарській спілці вільних міст і гірських долин спочатку католики з кальвіністами сперечались і воювали межі собою, бажаючи кожний накинути свою віру другому, а потім згодились розділити околиці та парахвії і все таки зоставатись в одній спілці. Подібна згода була встановлена і межі городами та княжествами в Німеччині, після довгого ряду війн, з котрих одна велася аж 30 літ. Ще перед тим голандські кальвіністи, одбиваючись від утисків испанського короля, до якого земля їх припала в спадок, і хочачи зложити вільну спілку з своїх околиць, признали волю віри і для католиків.

Але то все-таки була не повна віротерпимість, бо навіть у протестантських країнах в Німеччині, Швейцарії і в Голандії не терпіли деяких протестантських громад не згідних з ученнями Лютера або Кальвіна. Першу державу, де була запроважена повна воля для всіх вір, християнських і нехрис-

тиянських, засновали англійські баптисти 1639 р. Про се варто окремо розказати.

Англія перше була католицькою державою. Від часу Вікліфа в ній з'явилися євангелики, і їх католицькі єпископи, при допомозі королівського уряду нищили всіма способами. Коли ж в інших землях настала церковна реформа Лютера, Кальвіна та інших, то й число євангеликів збільшилося в Англії, не вважаючи на переслідування короля Генріха Восьмого, що отримав собі за те від папи титул «оборонця віри», і сей титул королі англійські і досі носять. Тим часом король Генріх надумався обернути справу церковної реформи собі на користь. Він об'явив себе головою англійської церкви замість папи, закрити монастирі, забрав до скарбу їх маєтки, признав деякі протестантські учення про віру, скоротив службу божу, але затримав єпископів, що настановляв сам, як своїх урядовців. Так запроваджена була в Англії **єпископальна церква**, зовсім залежна від королівського уряду і англійський король став майже каліфом. Але багато англичан зоставались при римсько-католицькій вірі, а багато їх прийняли собі різні протестантські учення і заложили свої церковні братства. Королівський уряд переслідував однаково і католиків і ці братства, взагалі всіх людей **не згідних з ним і не залежних від нього** в справах віри.

Через се в Англії довго тяглися лихоліття і мука, так що багато англичан, надто євангелики, почали вибиратись з рідного краю за океан, в недавно відкриту землю, Америку.³⁴³ Але й там люде різних вір не могли спочатку помириться між собою, а старались жити, кожна церковна громадка окреме. Серед англійських переселенців в Америці були й баптисти, і вони натерпілись і там утисків навіть від інших євангеликів. Тоді найбільше число тих баптистів зважили заснувати в Америці громаду на землі **Род-Айлянд**,³⁴⁴ де законом була би признана **повна воля для всіх вір**. Статут для Род-Айлянда з таким законом написав учений Роджер Вільямс³⁴⁵ 1639 р. і англійський уряд згодився потвердити такий статут для такої далекої землі. За тим прикладом інші населення (колонії)

англійські в Америці теж почали допускати у себе вільність вір, принаймні християнських.

Сей приклад Америки став по трохи зразком і для Західної Європи. Спочатку в Англії, після того як 1688 року вигнано було королівську сім'ю,³⁴⁶ що хотіла самовладно правити державою, не слухаючи постанов крайової ради або парламенту, — було признано волю для всіх протестантських рівновірств. Потім така воля почала заводитись і в інших протестантських державах Європи.

Тим часом англійські колонії в Америці зробили ще крок наперед. 1776 року вони забажали зовсім відділитись від англійського королівського уряду і скласти зовсім вільну спілку. При сьому вони поправляли свої устави (конституції) і укладали конституцію для всеї своєї спілки і написали в початку її **об'явлення людських прав природжених, котрих ніхто не повинен відбирати**, і межі тими правами поставили і **волю віри**.

Сю волю виражали в американській спілці, що не тільки всякому вільно триматися якої хоче віри і церкви, або й не триматися ніякої, але жаден уряд не може видавати зо скарбу, зібраного зо спільних податків, жадної плати або помочі ніякому духовенству або церкві, — а кожне духовенство і церква має утримуватись тільки на вільні дари своїх вірних. Се зветься повним **відділом церкви від держави**.

Хутко по визволенні англійських колоній в Америці від королівського уряду і французи намовили, 1789 р., свого короля скликати краєву раду³⁴⁷ з виборних від всіх станів, і ся рада почала писати устав або конституцію для Франції. За прикладом англійських американців і вона зложила об'явлення людських і громадських прав і записала межі тими правами волю віри. За тим прикладом всі держави Західної Європи почали об'являти волю віри, особливе поряд з тим як у них заводились, для участі в правленні державою, при царях та князях, і краєві ради. Зовсім до американського розділу церкви і держави європейські землі ще не дійшли. Багато де в них ще zostались **державні церкви**, котрим уряди більше помагають, ніж іншим.

Але за те принаймні ні в одній державі в Західній Європі нікого не силоють триматись проти своєї волі якої церкви, нігде не забороняють проповіді і служби божої якої церкви і скрізь різновірці мають однакові права. — Так повинно бути й в Росії!

5. Звідки чекати в Росії волі віри?

Триста літ тому буде, як в Західній Європі вже почала вироблятися думка про волю віри, а в царстві московським, що то з нього згодом виросла Російська імперія, про ту волю ніхто не думав та й різновірства там майже не було. Правда, московські царі, завоювавши татарські магометанські царства казанське та астраханське, повинні були терпіти там магометан і навіть, потребуючи війська, закликали їх до себе на службу. І тепер у Східній Росії є урядники татаре, магометової віри, що не раз навіть ордени дістають за те, що помагають православним попам хрестити силоміць або утримувати в православній вірі різних чужеродців та різновірців, як от чуваші,³⁴⁸ вотяки³⁴⁹ і т. и.

Але найбільша частина народу в московським царстві держалась греко-російської церкви, а трохи еретиків, як що вони де об'являлись, найбільше в колишніх вільних містах Пскові та Новгороді, то їх нищили вогнем і мечем, при чому деякі архіереї показували на приклад святої інквізиції в римській церкві. Тільки мало хто з них, як напр. благочестивий чернець Нил Сорський,³⁵⁰ в землі Новгородській, не хвалили такого насильства, а радили навертати еретиків намовами.

Але потроху почали селитись в московській землі християне різновірці з Західної Європи. Уряд сам кликав їх, потребуючи дотепних майстрів, купців та вояків, яких в землі московській не було. Царь Петро Перший, двіста літ тому назад, закликав багато таких чужовірців і дав їм віротерпимість, з тим тільки, щоб вони не наvertsали в свою віру руських православних. Він навіть дозволив лютеранським пасторам німецьким в Москві засудити на смерть і спалити німця, що проповідував ученне подібне до баптистського і на пізніше вченне руських духовних християн, що звать себе «людьми божими».

(І не так давно, 1862 р. російський православний уряд вислав з Росії проповідачів баптистів німців, що навчали по німецьких колоніях близько Одеси). Але така терпимість і навіть послуги від уряду давались в Росії тільки чужим вірам, а не руським. Коли за патріарха Никона, літ з 250 тому буде, настали в Московській землі старообрядці (старовіри), потім безпопівці та інші подібні братства, то всі вони були переслідувані від правительства, і навіть бували карані на смерть огнем і мечем. Деякі з таких переслідуваних сами себе палили, десятками і сотнями, аби не попадатись в руки урядові.

З половини минулого століття західноєвропейські думки про віротерпимість почали доходити і в Росію до письменних людей, — і сам уряд почав соромитись карати смертю руських різновірців. Але переслідування їх, як то всім відомо, не минули, а часами ще побільшувались, от напр. як, і за царя Миколая Першого та за Олександра Третього. Сі переслідування тим більше сумні, що вони противні сумлінню більшої частини людей, належних до державної церкви. Сміло можна сказати, що майже всі ті люде, що скінчили середні та вищі школи, уважають принаймні віротерпимість за річ розумну, а переслідування за віру уважають за неправдиве і нерозумне. Таким способом навіть більша половина урядовців, що виповняють пригнітаючі закони і накази вищого уряду про різновірців, в своєму сумлінні, не хвалять сих законів і наказів.

Те ж саме можна сказати і про ширшу громаду. В Росії, як відомо, проступки проти церкви, коли віддаються до суду, то судяться присяжними тільки греко-російської віри. І все ж таки часто траплялось, що такі суди оправдували оскаржених, напр. руських баптистів. Можна бути певним, що коли б подати діло про віротерпимість на рішення виборної краєвої ради (земської думи) навіть з самих руських греко-російської віри, то ся рада скасувала б теперешні тяжкі для різновірців закони і запровадила б в Росії віротерпимість.

Се нам найкраще поясняє і питання про те, від кого і від чого слід чекати в Росії віротерпимості і волі віри? — Від **краєвої ради** (земської думи)!

Та сьому навчають і приклади чужих земель, про які ми розказали вище. З сих прикладів видно, що воля віри з'явилась поруч із іншими вільностями, коли піддані різних держав здобували право через своїх виборних правити державою вкупі з царями, або й без них через виборних законодавців, міністрів і председателів. Тоді краєві ради і об'являли питомі **права людські**, — право не бути караним без прилюдного суда громадян, право вільно вимовляти свої думки, право вільно друкувати книжки і часописі, право збиратись для того, щоб радитись про спільні справи і потреби і подавати про них заяви і просьби урядові, право закладати товариства і спілки для загальних справ і т. и. Між такими правами скрізь ставилась і воля віри. Та вона й може триматись тільки при інших подібних правах, — бо об'явить волю віри, а полишить старшині право арештувати людей та карати їх без прилюдного суду присяжних, — то занадто ревний не по розуму начальник може покарати чоловіка напр. за те, що той не ходить в церкву, не дає на церкву грошей і т. п. Полишить за старшиною, надто за духовною, право, яке вона має тепер в Росії, забороняти друкувати книжки, не ухвалені нею, то вона могла б заборонити молитовника та інші духовні книжки різновірців.

В Росії тепер ніхто не сміє надрукувати молитовника, або іншої книжки про духовні справи на руській (московській) мові без дозволу греко-російського духовного урядовця (**цензора**, себто наглядача над друком). А переклади святого письма на російську мову може друкувати тільки греко-російський святійший синод. Так тепер в Росії навіть протестанти, коли хочуть друкувати свій молитовник не по-німецьки, а по-московськи, то мусять подавати його до греко-російського духовного цензора. А святого письма на московській мові синод довго не хотів друкувати, а тепер, коли й друкує то тільки на московській мові, а на білоруській і малоруській, або українській, не хоче і не дозволяє привозити в Росію українського перекладу нового заповіту і молитовника, надрукованих за кордоном, в Австрії. Не дозволяє він друкувати і ніяких книжок про віру на білоруській та українській мові.

Так коли об'явити в Росії волю віри, а не об'явити волю друкування книжок, то все таки руські різновірці і навіть православні білоруси та українці можуть зостатись без духовних книг, потрібних їм, коли того не схоче греко-російський синод.

Так само коли не об'явити волі товариств, то греко-російська поліція може не дозволити різновірцям збиратися в братства, збирати гроші на свої молельні, школи, шпиталі, на поміч один одному і т. и. і захоплювати зібрані гроші, як незаконний збір, карати різновірців за такі братства і збори як за протизаконні і т. і.

Таких прикладів можна навести безліч.

Отже хто хоче, аби в Росії не було кари за віру, а була хоч віротерпимість, як по інших європейських сторонах, — той повинен бажати, щоб і в Росії в правленні державою, в складанні законів брали участь краєві ради, як і по тих сторонах. Такі порядки, коли признаються права людські і є державні краєві ради, звуться **державною волею (політичною волею)**. Тільки державна воля й може дати Росії спочатку хоч віротерпимість, а потім і повну волю віри!

Уповати в сій справі на що инше не розумно. Так не розумно вповати в сьому на царя. Чому се майже нігде віротерпимість не була заведена царями, а скрізь заводилась краєвими радами? А коли й бували царі, що заводили якусь віротерпимість, то їх потомки ломали її. От і в Росії один тільки царь, Петро Третій, колишній лютеранин, що не любив греко-російської віри, збрався об'явити віротерпимість, і уলেখчив кривди старовірам (за те вони й шанують його пам'ять), але царював не довго, а його наслідники і не думали про віротерпимість. Навіть за одного й того самого царя в Росії обходінне православних з різновірцями буває не рівне. Так за Олександра Другого бувало їм то лехше то тяжче, — і коли ставало лехше старовірам та лютеранам, то ставало тяжше католикам, а руських уніятів силою приганяли до греко-російської церкви, замикаючи в тюрми і навіть розстрілюючи непокірних. За Олександра Третього під час коронації і зараз після неї руським різновірцям було полекшало, а потім знов ще більш погіршало, ніж за його батька.

З цього ясно видно, що всі різновірці в Росії повинні домагатись, аби в ній була заведена **державна воля**. Такої волі хочать і всі розумні росіяне, врожені в греко-російській вірі, надто ті, що отримали вищу освіту. Всі люде, бажаючи віротерпимости і державної волі, повинні згодитись межі собою, як домагатись сеї волі. Нема чого дивитись на те, хто якої віри й церкви, і що може инший вільнодумець і не хоче належати ні до якої. Все то діло сумління кожного, а в спільних справах треба йти вкупі до того, що для всіх потрібно і корисно.

А воля віри і взагалі державна воля потрібна і корисна для кожного, хто не бажає жити неправдою і кривдою иншого. Всім, значить, і треба згоджуватись межі собою, аби домагатись тої користи. Так роблять розумні люде по чужих сторонах, напр. в Англії; там, напр., zostалися ще подекуди обов'язкові для всіх податки на утриманне єпископальної церкви. То тепер проти того згідно виступають і римські католики і різних думок євангелики, і вільнодумці, не вважаючи на те, що недавно ще католики проклинали євангеликів, як диявольське кодло, а євангелики звали папу римського антихристом, а всі церковники ненавиділи вільнодумців. Розумні люде тепер розуміють, що віра справа особиста, а податки і лад державний справа спільна, — і про віру можна й споритись (звичайне, тепер не лаючи одно одного і не проклинаючи, як перше), а в спільних справах йти в згоді до загальної мети.

Так і в Росії тепер треба всім розумним людам домагатись укупі державної волі, бо при ній здобудуть і волю віри.

Якими способами домагатись? То вже знайдеться, коли люде погодяться про те, чого треба домагатись. Кожний уряд уступить, коли зострінеться з більшим числом людей, що знають, чого їм треба, і просто про те скажуть.

Моріс Верн

ІСТОРІЯ І РЕЛІГІЯ ЖИДІВ

Ми приймаємо у сій статті ось які розділи: 1) період мітичний; 2) період давніх царств жидівських; 3) період від полону до зруйнованя Єрусалима Тітом; 4) релігія до полону; 5) релігійні встанови жидівські.

І. ПЕРІОД МІТИЧНИЙ

Скласти яку главу давньої історії східних народів згідно в вимогами новітньої критики, се діло надзвичайно делікатне; або події відомі нам тільки з написів, як от що до Єгипту та Ассирії; або вони дійшли до нашого відома через книжку, як от щодо Ізраелітів. Але сі книжки, впоряжені багато пізнійше самих подій, піддані догматичним поглядам пануючим в часи їх складаня, через те ми можемо користати з них тільки з крайньою обережністю. Перші шість книг в Біблії (**Пятикнижје і кн. Ісуса Навіна**), се поема, призначена до звеличення минулої слави нації і до описаня таємних доріг, якими прихильне до Ізраеля Божество провадило Жидів аж доки вони заволідали краєм ханаанським; книжки ті — се епопея жидівська; їх не можна вважати історичним документом в спеціальному значіню, яке ми надаємо сьому слову. Чи вони були зложені тільки в часи відбудованя Єрусалиму чи трохи ранійше, се малої ваги річ, бо прийнявши гіпотезу, найбільш допускаючу давність сих писань, все таки сім або вісім віків розділяють їх від остатніх з поданих в них подій, себто тих, що випали при завоюваню Палестини Ісусом Навіном. Особливо в сьому пунктї вони видимо подають події тенденційним способом;

се легко доказати, перевіряючи їх оповідане з аналогічним оповіданем книги **Суддів**; отже ся книга в повній суперечности з претенсіями книги Іс. Навіна. Що ж говорити про давніші частини? Таким способом усі події раніші того часу, коли ми знаходимо Ізраелітів оселених в Палестині, складають **мітичний період** їх історії. Чи можна віднайти під сими мітами спогад про які дійсні події, про сиро-месопотамське походжене Ізраеля, пробуване в Єгипті, вандрівку по сінайському півострові, — се ми маємо дослідити.

Від кожного, хто хоче довідатись про давню історію жидівську, треба вимагати першої жертви, щоб він одкинув увесь той період, що йде од сотворення світа і першої людської пари до часів Авраама. Там в формі хронологічної плетениці подані погляди разом дотепні і високі на початки роду людського і на відносини Ізраеля до інших народів, на те що ми назвали б его положенем і місцем в світі. Сі сторінки роблять честь цікавості думки, що траплялась у жидівських учених; се одважні комбінації, але ж зовсім не давні традиції «сягаючі до колиски нації». Якщо зможуть коли встановити напевно похожість, яку часто пробували показати нові вчені між деякими оповіданнями біблійними і мітологіями Вавилонії та Фенікії, то сю похожість прийдеться признати за позичку, зроблену Жидами в час полону і в пізніші по ньому часи. Зовсім ясно, що такий міт, як про «вавилонську вежу», міг мати інтерес тільки для людей, що мали зносини з великим містом Вавилоном, а се нас зараз приводить до часів полону.

Так ми доходимо до часів патріархів, до історії Авраама Ісаака та Якова. Особа, на імя Авраам, родом в племен сирійських оселених в Горішній Месопотамії, отримує і акав від Бога покинути свій рідний край, щоби в країні, яка буде їй призначена, статись корінем народу, котрому той самий Бог має сприяти надзвичайним способом. Се чисто догматична ідея виражена конкретно і реально; се гордий догмат «вибрання Ізраеля» переложений на мову історії. Бог обрав Ізраеля, за скілька віків до того як він став істнувати, в особі людини, призначеної дати ему жите. Се не етнографія, се теологія. До Авраама,

до его сина Ісаака, до его внука Якова по черзі звертаються божі обіцянки, їм призначається край ханаанський, щоб там колись могли оселитись їх нащадки. Врешті жадної прогресії в почерговій історії цих трьох осіб нема; все се — переказ, в формах часом розмаїтих, часом дуже щасливих як видумка літературна, — обране Богом одного народу з поміж усіх, і, не забуваймо, народу, що має ще народитись, нації, що держиться на волоску; правда, що другий кінець сього волоска в руках Бога, котрий запевне не дасть йому порватись. Тут автори біблійні видумують обставину конче потрібну до виробленого плану; наваживши скрізь показувати палець божий, вони хочуть, щоб народ ізраельський народився не в ханаанському краю, для того, щоб сам Бог одкрив йому доступ до того краю силою своєї руки. Для того ж голод жене родину патріархову в Єгипет, де вона знаходить вигідний ґрунт для хуткого зросту. Сцена змінилась: на місце мітичного батька ізраельського народу, що зветься то Авраам, то Ісаак, то Яков, що походить з Горішньої Сирії і звідує край ханаанський ранійше ніж податись у Єгипет, — настає ізраельська нація, що явилась на світ немов сама з себе народившись; ся нація терпить тяжку неволю у Єгиптян і в роспукою благає Бога о визвіл. Бог жеде, щоб вступитись тоді, коли Ізраеліти, впевнившись, що не мають сили самі скинути чуже ярмо, будуть готові кинутись в его обійми; тоді він має прийняти урочисто той народ, з яким він ще не має відносин. Чоловік на імя Моїсей, котрого дитиньство, як і слід, проходить серед надзвичайних обставин, — стає вибраним від Бога посередником між Ізраелітами і царем, що пригнітає їх. Вибраний для такого високого завдання, він іде, щоб примусити єгипетського владаря в імя Ягве (Єгови), Бога Авраама, Ісаака та Якова, відпустити его земляків.

Починається боротьба між сими двома владами первісної сили: фараоном, що панує над Єгиптом, і Богом, заступником Ізраеля. творцем неба і землі. Після ріжних драматичних сцен, Моїсей виходить з Єгипта на чолі двох мільонів чоловіків, жінок і дітей. Бог, аби вселити в розум Ізраелітів переконане, що вони ні до чого не здібні без его помочи, дає їх приперти до

Червоного моря єгипетському війську і тоді вже вириває їх з рук їх колишніх панів при помочи самого вражаючого чуда. Чи то ж Ягве поведе свій народ не гаючись в призначену для нього країну ханаанську? Ні, йому треба, щоб сей народ зложив урочисто присягу при повній свідомості справи, що буде слухати его; звідси конечність зостановки, для котрої письмовці біблійні вибрали врешті гірський кряж сінайський. Ми власне кажемо «вibraли врешті», бо порівнюючі студії над біблійними книгами одрізнили пізнійшу редакцію текстів, де Сінайська гора названа виразно, коли тимчасом у інших біблійних текстах нема ніякого виразного означеного місця, а тільки говориться загалом про союз заключений «по виході з Єгипту». Та чи сяко воно, чи так, пустиня, а надто гора Сінай служить театром вражаючих богоявлень; Бог одкриває обраному народови умови, на яких він згожується «прийняти его і зробити его своїм власним народом з поміж усіх племін»; всі ті умови, а власне частина їх зібрана в десятих заповідях, частина в законах виложених в кн. Виходу (XXI–XXIII), стали текстом урочистого контракту, учиненого під горою Сінаєм, і привязали Ізраеля до его Бога безповоротно. Від сього часу настає спілка між нащадками Авраама і Ягве; вони не можуть зректись своїх повинностей до Бога, що визволив їх із неволі єгипетської, бо тим накличуть страшенну кару на свої голови. Коли союз сінайський був заключений, тоді можна було подумати про завойоване Палестини; ми не будемо тут пригадувати всіх випадків, якими письмовці біблійні продовжують подорож і відсувають на далі прихід ізраельського люду на західний беріг Йордану, до Єрихонського верхів'я. Даремне вороги беруться до заклятъ; Бог змінє задумані проклятя в благословення. Коли прийшла хвилина переходити Йордан, то знов повторилося чудо переходу через Червоне море. Стіни Єрихона падають перед процесією священників.

Хутко Палестина була завойована і тоді Ісус-Навін міг мирно розділити країну між дванадцятьма колінами, що пішли з синів Якова. Умираючи, старий ватаг урочисто свідчить з одного боку за Бога, що він сповнив обіцянки дані патріархам,

з другого за народ, що постановив слухати достотно божих наказів, аби провадити щасливе жите в новій батьківщині.

Було б, так сказати, зайвим пригадувати тут причини, які не дають прийняти на віру сього оповідання про вихід з Єгипту, про вандрівку по пустині і про завойоване землі Ханаана, навіть одрізнівши его від дивних елементів, якими воно переповнене. Сей народ блукаючий в пустині — проста неможливість; не можна прийняти і того обходу навколо Ідумеї³⁵¹ та країни моавської.³⁵² Чи треба зменшити числа, говорити про юрбу в 50 тисяч душ, зложену з елементів різного походження прилучених до властиво ізраельського елементу? З такого погляду оті ніби-то патріархи, Авраам, Исаак та Яков мають бути мітичною формою, під якою представлена еміграція невеликої групи сирійської, з вандрівничими (номадними) звичаями, що переносить свої намети від Сіхеми³⁵³ до Вірсавії спинається на хвилину на границі пустині і Єгипту, але кидає свою селитьбу, як тільки бачить свою незалежність загроженою, врешті потроху пробірається в Палестину, запевне через землю Юдину, пограничну з пустинею, і там уже оселюється дедалі все міцнійше. Певно, що всі ті речі вміщаються в границях імовірного й можливого; але чи маємо ми поважні причини, щоб признати за біблійною епопеєю, так скороченою, зменшеною, приведеною до конечних вимог реальности, історичну основу? Треба признати, що сих причин нам цілком бракує. Ми маємо перед очима теологічну тему: **Бог, творець неба і землі, вибрав з поміж усіх народів в одну націю, що має належати до нього спеціально; після цілого ряду дивних подій, що займають цілі віки, Бог дає Ізраелі там в обладу землю Ханаан, обіцяну їй прадідам.** Тепер ми маємо перед собою гіпотезу банальну. Чи се давні перекази прикрашені та змінені? Чи може скоріш годиться бачити в сій «святій легенді ізраельських податків» витвір з різних шматків? Запевне, се питане не має головної ваги, бо всім же кидається в вічі, що тут елемент історичний свідомо підданий вимогам догматичної теми. Проте ми думаємо, що не ухилимось від правди припускаючи, що в основі цілої сеї будови нема жадного

історичного спогаду. Там виставлено, немов родина ізраельська походить з Горішньої Сирії; але ж вона мусить прийти звідки-небудь, коли теолігічна тема прийнята письменцем вимагає, щоб вона не походила з Ханаану; отже вибір був сливе фатально обмежений Єгиптом з південно-західнього краю і Сирією з північно-східнього; перший надавався чудово як місце неволі, друге як місце походження. Ніхто не може сподіватись знайти відгук давньої бувальщини в дивних подіях, що відзначали вихід з Єгипту; що до закону об'явленого на Сінаю, то всі згодні уважати его, вкупі з десятьма заповідями, належним до часів надзвичайного розвитку єврейської цивілізації. Тут би як раз стали у пригоді, щоб підтримати гіпотезу пробування Ізраелітів у Єгипті, деякі синхронізми оперті на чужих пам'ятниках, власне на єгипетських написах; на жаль, пам'ятники як раз про се мовчать, а та обставина, що в біблійних книгах спогадані деякі місцевості Єгипта і пустині, не є зовсім доказом історичності пробування Жидів у Єгипті і переходу сінайської пустині. Сі відомости міг мати кожний Ізраеліт, хоч би й зовсім мало вчений, починаючи від часу Соломона, і скоріш треба дивуватись, що біблійні письменці не спробували назвати яким власним іменем того фараона, що пригнітав Жидів. Що до нас, то ми не бачимо в Шестикнижжі, єдиному нашому жерелі відомостів про справи ранійші завойовання Палестини, нічогісінько такого, що би давало нам можливість запевнити, що Ізраеліти сирійського походження і що вони заволоділи Ханааном після більше чи менше довгого пробутку в Єгипті. Відзначимо однак один пункт, до якого мусимо ще вернуться: Ізраель, що покинув Сирію, не один був з «Аврамового лона»; з малої групи зложеної в патріарха і его небожа Лота мали походити не тільки Ізраеліти, але ще й Аммоніти,³⁵⁴ Моавіти,³⁵⁵ Ізмаеліти³⁵⁶ та Едоміти.³⁵⁷ Чи маєм же ми, покладаючись на сей мітичний та містичний вихід, запевняти, ніби в дуже давні часи сталось переселене цілого збору семітських народів, що відділились від арамейського народу і розійшлись по Ханаані, Галааді,³⁵⁸ по Сінайському півострові і по частині Арабії? Се вже справді поважні гіпотези збудовані на кінчику

голки. Врешті найпізніші подання в епопеї початків ізраельських, легке і цілковите завойоване при божій помочи землі Ханаану і повне знищене корінного населення, виразно розбиті в книзі **Суддів**, так що де тільки можливий контроль, там видно, що **Шестикнижжє** противиться історичній правді. Отже се **поема догматична**, і найкращий спосіб віддати їй честь, се признати одкрито за нею сей характер.

II. ДАВНІ ЦАРСТВА ЖИДІВСЬКІ (ВІД 1100 ВІЛЬШ-МЕНШ, ДО 588 ДО Р. Х.)

Нема історії ізраельської для періоду ранішого від того часу, коли можна запевнити пробуване Жидів в землі Ханаані; все, що раніш сього, належить до вигаду. Окрім деяких вказівок з Єгипту та Ассирії, документами для періоду царств служать книги **Суддів**, **Самуїла** (перші 2 кн. Царств) і **Царств**, і, меншої певности, **Літописі** (Параліпоменон), писаня, маючі на меті релігійне навчанє. Їїх автори не так дбали про те, щоб розказати докладно про минуле ізраельської нації, скільки про те, щоб довести, як Жиди отримавши від Бога країну Ханаан, потім через часті повстаня против божої волі стали негідними захисту Ягве і були вигнані з своєї батьківщини справедливо розгніваним Божеством. Іншими словами, більш чи менш виразні історичні спогади, якими послуговувались письмовці жидівські, були так підібрані і скомпоновані, щоб виходила моральна наука. Сі спогади про те все ж були досить ясні що до періоду від Саула до Седекії,³⁵⁹ але вони надзвичайно невиразні що до найдавнішого періоду, часів початкових.

В той час як книга **Іс. Навіна** показує нам героя сеї назви, як він мирно розділює Палестину поміж ізраельськими племенами, немов той землемір, що розмежує вільні ґрунти, — книга **Суддів** показує нам зовсім іншу картину. Перенесімось в час близький до 1100 р. до нашої ери, себто за одно століте раніш Давида. Ми допевнімось, що на гірській частині південної Сирії перерізаної Йорданом, відбуваються дуже заплутані рухи народів. Пробуючи звести до купи сі безладні рухи,

можна, здається, завважити, що купа малих гуртів, належних до одного коріння, енергично силкується запевнити собі сталу селитьбу, роблячи тим шкоду краєвому населенню; сі малі гурти, се Ханаанці. Дивлячись на карту, ось що ми завважаємо: в осередній частині ханаанської землі, в країні, що пізнійше звалась Самарією, громада Ізраелітів, що зве себе колінами (племенами) Єфремовим, Веніаміновим та Манассіним, і має своїм осередком Сіхем; на південь, там де пізнійше була Юдея, менше значний гурт, племя Юдине з головним містом Хевроном;³⁶⁰ на самій півночі, на захід від верхів Йордану, люде Нефталимські. Як тільки сі три відломи зіллються в одно, ізраельська нація буде готова. Коли глянути зараз після блискучих картин змальованих в книзі Іс. Навіна, то період Суддів видається нам часом упадку і пониження; але зовсім інша річ, коли роздивляти его як властивий початок історії ізраельської. Тоді стане навіть дивно, як могли сі малі племена досягти в так мало користних умовах становища досить поважного.

Як треба одкинути думку про ізраельську націю, зложену раніш завойованя Палестини, так само треба відноситись обережно і до номенклатури племен, себто, до поділів нації. Дійсно ми можемо встановити хіба сім або вісім гуртів дуже неоднакової сили, а то племена Єфремове та Манассіне, сполучені нераз під назвою дому Йосифового, племя Веніамінове, Юдине та Нефталимове. Те, що звуть племенем Дановим, є, що найбільше, маленький клан; племена Іссахарове, Завулонове, Асирове, Рувімове, Гадове, Сімеонове дають мало певности; що ж до Левіного, то се видумане створіне; сего ніби то духовного племені ніколи не було на світі. «Дванадцять колін Ізраеля» повстали з ученого вигаду, а не з правдивої дійсности.

Осередні гурти, від сходу до півночі, ті що звуться звичайне «десять колін», еднаються під родовою назвою Ізраель, що значить **Бог перемагає, а не він перемагає Бога**, як то сказано в легенді про боротьбу Якова з Божеством. Пізнійше Юда теж уважався частиною Ізраеля, хоч елемент властиво юдейський ніколи не змішався цілковито з елементом ізраельським. Назва Єврейі (**hibris**, того бічні люде, себто з того боку Евфрату)

не є справжньою назвою народу; вона призначена на те, щоб запевнити, що Ізраеліти (**Bene-Israel**) не з Ханаану родом.

Чи се ж запевнення має яку основу? Чи маємо ми поважні причини вважати Ізраелітів зайшлими, нпр., з Сирії? Висше сказане може кинути непевність на все, що належить до долі Ізраеля раніш того часу, коли ми можемо встановити его пробуване на землі Палестинській. Тай самий факт завойованя хіба доказаний? Зовсім ні. Проти гіпотези, що прийшов народ з Єгипту і напав на Палестину з полудня і зі сходу, можна виставити іншу гіпотезу. Одкинувши химерні розумованя про властиві початки нації, можна утримувати, що ми не маємо жадного доказу пробуваня Ізраелітів в інших країнах окрім Палестини раніше XI віку до н. е. Не маючи такого доказу, можна припустити, що Ізраеліти і Ханаанці жили поруч в Палестині скілька віків, поки Ізраеліти не взяли перевагу, освячену Давидом і Соломоном. Сей період зародковий не лишив зовсім по собі сліду окрім деяких первісних заміток в кн. Суддів, і то вони легко вкладаються всього в два три покоління. Вже найпізніші історики Ізраеля мусять обертатись надзвичайно вільно з текстами; у них уже нема речі про якусь перемогу одного війська, а тільки про багато проб досить порізних. Гурт Рувімовий і Гадовий прийшов перший під проводом ватага на імя Моісея, і завладав Галадом, себто країною, що лежить на східнім березі Йордану; трохи згодом племена Ефремове, Манасієне і Веніамінове теж з'явились на сході Палестини і осмілені вдачаю Гадових і Рувімових людей, перейшли Йордан під приводом Іс. Навіна. Люде Юдині і собі напали на Юдею з полудня під началом Халева³⁶¹ і зовсім незалежним способом. Сі дотепні вигаді мають ту хибу, що вони цілком самовільні; де бракує текстів, там фантазія може гуляти по волі. Отже щоб не легковажити здорового історічного методу, треба братись зовсім інакше до сього питання про завойоване Ханаану народом Ізраельським. Ми тепер в стані потвердити, що всі племена оселені в країні палестинській, близько 1000 р. до н. е. говорили одною мовою, з звичайними діалектичними одмінами. Поміж арамейською, мовою Сирії

і арабською або мовою Арабії, — єврейсько-фенікійською мовою однаково говорили Фенікійці, Ханаанці, Єврейї, Аммоніти, Моавіти і запевне Едоміти. З сього можна вивести, що сі народи, хоч і не одного «походження», можуть уважатись маючими спільне «житє» під час цілого ряду віків; отже коли б Ізраеліти були справді родом з Сирії, то їх мова відзначалась би елементами арамейськими; і знов же як би вони проживали скільки віків в Єгипті, то неможливо, щоб їх мова, а власне словниця не піддалась міцному єгипетському впливу. Іншими словами, спільність ізраельської мови з фенікійською і знов же з моавською єсть просто неможливість, коли тільки представити собі, що Ізраеліти пізно вступили в Палестину і завоювали єї. Єдиний спосіб обминути такий вивід, се сказати, що після завоювання Ізраеліти прийняли мову і віру палестинську; сього ж звичайне ніхто не поважитья утримувати. Отже пробуване, близько 1000 р. до н. е., на південному кінці Сирії цілого збору народів **одної мови** єсть рішучим доказом того, що сі народи проживали там поруч дуже довго. Через те ми зважливо приймаємо, що предки ізраельської нації оселились в Палестині за скільки віків до 1100 р., коли ми уперше знаходимо їх слід. Ізраеліти не зовоювали Палестину, як зайшлий народ, а **займали** єї довго і помалу, і тільки остатній рішучий skutok сього займаня дійшов до нас. Тільки при таких умовах можна і на далі вважати Ханаанців за краєву націю.

В той час як північні гурти: Нефгалім, Иссахар, Завулон і Аспр³⁶² поринули в масі ханаансько-фенікійського люду і часто бували примушені навіть данину йому давати, осередній гурт вкупі з великим племям Єфремовим зайняв вигідне становище. Чоловік на імя Гедеон³⁶³ вславився тим, що визволив своїх людей від нападів драпіжного племене Мадіанітів;³⁶⁴ его син з боку, Абимелех, названий «царем сіхемським», мав владу над усією країною. В горах Нефгалимських вчинилася звада між Ханаанцями та Ізраелітами; єврейський ватаг на імя Варак побиває головного ворога Сісару, той утікає, але на дорозі его вбиває жінка що прийняла его немов за гостя. На полудні чоловік з племени Веніаміна, Аод, визволяє своїх людей

від прикrostів, що завдавали їм Моавіги, убивши Моавського царя. В країні Галааді Іефай³⁶⁵ побиває Аммонігів.³⁶⁶ Один ізраельський герой, з малого клану Данітів, що жив на західному склоні ефраїмської гори, Самсон, відзначається в чварах з Філістимцями,³⁶⁷ що займати поморе і багаті західні рівнини; потім сей гурт Данітів, не вдоволений зі своєї селитьби, перебирається на верхівя Йордану і силою відбирає Хананцям місто Лаіс-Дан.³⁶⁸ Ворожі стрічі між Ізраелітами і краєвим або сусіднім населенем, ворогованя між собою ріжних гуртів, от що можна завважити в часи ранійші Саула.

Тільки в часи сього вояка веніамінського ми починаємо розбирати речі ясніше. В той час, як явився на сцені Саул, Ізраеліти були в дуже лихих обставинах; Філістинці позаймали великі шляхи, що про вадять в Моавію або в Сирію кізонською долиною, і наложили на Ізраелітів невитримне ярмо. Їх верховодство освятилось одною блискучою побідою, коли вони захопили в свої руки дуже шановану річ, святу скриню, що оздобляла святе місце в Сіло.³⁶⁹ Саулови і одважним воякам з племени Вдніаміна випадає честь остатнього основаня нації ізраельської, в той час коли здавалось, що єї розшарпані і ослаблені частки от от загинуть. Побивши Філістимців на їх власній землі, Саул виганяє їх з ефраїмських гір; є оповіданя, що він боронив країну Галаад від Аммонітів; врешті він так упевнився в своїй силі, що збирався одірвати від Філістимців долину кізонську і країну серед нього Йордану; як би йому вдалось се підприємство, то він би захопив великий шлях, що еднає Азію з Африкою, і прилучив би до ізраельського осередка відокремлені гурти Ассіра та Нефталіма. На лихо доля зрадила его одвагу; Саул поліг в бою при горі Гелбоа.³⁷⁰ Події, в яких брав участь Саул, належать до другої половини XI. віку до н. е.

Діло, почате Саулом, кінчив Давид. Запевняють, ніби его сам Бог призначив замістити Саула; сей переказ, як і багато інших у біблійних книгах, належить до теологічних вигадок.

До сеї категорії догматичних застосовань треба віднести однаково все сказане про Самуїла пророка, що з початку

призначив Саула на царство, а потім об'явив его упавшим. По правді ж царюване саулове було наслідком обставин. В справі Давида от що найбільше ймовірно: Давид, родом з племені Юдиного, був з початку конюхом (джурою) Сауловим, придбав собі славу грізного вояка, оженився з одною з Саулових дочок, потім викликав проти себе — справедливу чи ні — заздрість царя, що підозривав его в лихих замислах. Давид утік від кари, сховався у Філістимців і як тільки дійшла до него звістка про нещасте при Гелбоа, подався в Хеврон, де его признали царем племені Юдиного. Почалось змагане між ним і новим ізраельським царем Ісваалом (Isbozeth), сином Сауловим. Той покинув Гавау³⁷¹ в землі Веніамі новій і оселився в зайорданському місті Маханаімі. Після непевної звади обидва сперечники затримались на своїх місцях. Але до смерті Ісваала, вбитого своїми вояками, Давид став царем на усіма ізраельськими племенами. З самого початку він захопив у Ханаанців сильне місто Іевус, що потім стало столицею під назвою Єрусалим. Становище Єрусалима було дуже щасливе, се доказала прийдешність. Верховодство Ізраеля над сусідами було запевнене в часи Давида. Побиті Філістимці мусіли вдовольнитись хорошою приморською рівниною, що простягається від Гази до гори Карміла;³⁷² з Фенікійцями, що займали північний бік тієї ж гори Карміла, відносини були як найкращі. На сході Аммоніти і Моавіти були побиті; на полудньо-сході Ідумея завойована і прилучена до Ізраеля; на північно-сході замаху Сирійців були одвернуті; на полудні драпіжне плем'я Амалекіти³⁷³ загнані в пустиню. Се вже чимале придбане, воно може обійтись без прикраси легендою. Царство Давидове, окрім Ідумеї, не переходило межі властивої землі ізраельської. Все воно творило собою країну невеликої просторині, власне меншу від Швейцарії чи Бельгії; воно займало коло 250 кілометрів від півночі до полудня, а завширшки було 60 або 80 кіл. Ся земля складалась головно з великої полонини, густо прорізаної ярами, а подекуди долинами багатими на воду. Вона одділялась від Середземного моря кряжем нерівної широкости, що зоставався в руках Філістимців та Фенікійців; треба

в ній зазначити з початку долину і рівнину Кізонську, що йде від моря в напрямку Йордана, потім саму Йорданську долину з дуже пониженим ґрунтом. Йордан, що тече досить бистро від півночі на південь і часто робить луки, починається по під Термоном в болотах, робить з початку озерце Мером,³⁷⁴ потім озеро Генісаретське,³⁷⁵ що лежить вже на 200 метрів нижше поверхні морської, і врешті зникає в безвихідному озері, що має 70 кіл. завдовжки і коло 15 кіл. завширшки, заглиблене між горами Моавськими на сході і горами Юдейськими на заході; се озеро, котрого зеркало нижше на 400 м. від поверхні Середземного моря, єсть Мертве Море або Асфальтове озеро. Земля ізраельська умірена в високій частині, гаряча в долині нижнього Йордану і навколо Мертвого моря, неплідна в південній частині, там де Юдея сходиться з пустинею Арабії Петрейської,³⁷⁶ врешті вона досить придатна до хову і випасу худоби. Збіжє росте там легко, для винограду, фіг та оливок ґрунт досить вигідний; в середні роки попасу не бракує; городина виростає чудово скрізь, де можна користуватись джерелами або водою, проведеною штучними ринвами. Хоч Палестина й не є «землею пливучою молоком і медом», як вславлено єї у Второзаконії, проте за Давида вона була благодатною країною. Єї вистарчало на людність, що можна рахувати в 600.000 або 800.000 душ. Ся людність повстала через поєднанє елементу властиво ізраельського з так званим ханаанським або краєвим; за Давидового часу ассіміляція, здається, була сливе повна. Додаймо, що ізраельська країна панує над зносінами Азії з Африкою; на полудньо-заході вона зноситься з багатими філістимськими містами, а головне з них, Газа, має безпосередні відносини з Єгиптом; на північно-заході вона сусідує з великими торговими містами Тиром і Сідоном; на північно-сході від неї два дні до Дамаску. Єї політична прийдешність залежить від змисленности єї мешканців.

Налихо народ ізраельський, багато до чого так надзвичайно обдарований, має в крові початки неспокою і рухливости і через те в браку війни з чужинцями повстають серед него самого війни домові і підтримуються до страшного лиха. Давид

перемігши Філістимців тільки що втихомирив Аммонітів одібравши у них після великої боротьби їх столицю Равват-Аммон,³⁷⁷ як уже проти него знялося небезпечне повстане. Так само як він колись пробував зсадити царя, свого тестя, так тепер він знайшов ворогів у своєму власному домі, в особі свого сина Авессалома. Той казав людям юдейським та хевронським обявити себе царем і пішов на Єрусалим, котрий Давид покинув прудко, аби схватись на лівому березі Йордана в місті Маханаїмі, де раніш Ісаваал зробив собі столицю; царь переміг повстане тільки дякуючи енергії та військовому талану Йоава, начальника царевого війська. Вернувшись у Єрусалим Давид допевнився, що взаїмна сперечність між північними племенами, зібраними навколо Ефраїма, і племям Юдиним може прокинутись з першого ліпшого приводу. Вгамуване повстаня, що мало на чолі певного Севу, веніамінця з роду, не могло заспокоїти Давида. Так небезпека перестала загрожувати Ізраеля з окола; зло було в середині.

Соломон, один з синів Давида, взяв по ньому спадок, уживши хитрощів і зміцнив свій трон повбивавши головних своїх ворогів, а власне свого брата Адонію. Соломон окрім деяких незначних звад займався безпекою того, що ему полишив батько. Він поріднився з пануючою царською родиною єгипетською, утримував гарем на взір східніх владарів, взявся до розкішних будов, — першою з них був храм поставлений Богу Ягве в Єрусалимі, — побудував палати, замчища і окопи, врядив збройниці і магазини, вирештував при помочи Фенікійців кораблі на Червоному морі, осліпив Ізраелітів пишнотою свого дому і повозів куплених в Єгипті, і лишив по собі славу розкішного царя. Смерть Соломона приходитьсь на 950 р. до Р. Х. Час Давида і Соломона був, не вважаючи на деякі темні плями в картині, самим блискучим і щасливим в історії Ізраеля. Історію Ізраеля можна ввести тут до купи в трьох фразах: 1) довге займане землі (інкубація), з якого тільки остатні події дійшли до нашого відома, власне те, що зветься, далеко не до ладу, «часом Суддів»; 2) Ізраельська нація визволяється від небезпек з боку краєвих і сусідніх племен, дякуючи стараню Саула;

3) Давид і його син Соломон затвержують і освячують здобутки народу і основують царство жидівське на міцних підвалинах сили і блиску.

Се щасливе півстоліте не мало таких же наслідків. Зараз по смерті Соломона почавсь розбрат між Ізраелем (десятьма колінами) та Юдою. Зібравшись на раду в Сіхемі, давній столиці ефраїмській, представники осередка країни, сходу і півночі, становлять умови Ровоамови, синови і наслідникови Соломона. Надто скаржуться вони на тяжкі повинності наложені на них. Різка відмова Ровоама на сі вимоги дає знак до одрізнення Ізраеля; царь юдейський та ерусалимський мусить хутко повертатись у свою столицю, а за ним здіймається гукане: «До твоїх наметів, Ізраелю! Гляди сам свого дому, Давиде!» Десятеро племен вибирають старшим над собою чоловіка не високого роду, що був колись при роботах над ерусалимським храмом і, здається, ще тоді своїм поведінем стався підозрення Соломонови. Дійсно еднане Ізраеля з Юдою ніколи не було щирим і близьким; воно трівало до першої сварки. Єровоам — так звався новий царь ізраїльський — зараз же почав окопувати свою столицю Сіхем і придав нову розкіш службі, що правилась у святинях в Дані та в Віфілі (Бетелі).³⁷⁸ Сі обидва храми, збудовані давніше від ерусалимського, відзначались божими ідолами в постаті золотих волів, тим часом як в Єрусалимі шанували скриню або «ковчег», де певне лежав дорогий камінь. Пізніше жидівські письменці, пройнявшись виключними думками ерусалимського духовенства, ставили в гріх Єровоамови те, що він дбав про богослужене в Дані та Віфілі, і заразом легко годились з тим, що недоладно звуть «відділенням десяти племен».

Царство ізраельське, хоч і далеко значнійше від юдейського, ранійше від него впало під натиском чужинців. Ми коротко розкажемо головні події, що належать до періоду від 950 до 588 р., коли Єрусалим зруйнували Халдейці; перше всього те, що обходить царство Ізраельське. Боротьба, що з самого початку повстала між Сіхемом та Єрусалимом, велась досить довго без жадних значних випадків; ізраеліти окрім того мали діло

з Філістимцями, що почали підводити готову. Надав, син Єровоама, був убитий при облозі одного їх міста іссахарським ватагом Безою. Беза опанувавши трон вибрав місцем своєї влади Фірцу (Thersa), замок поставлений трохи на північ від Сіхема, і поєднавшись з сирійським дамаським царем, почав усилювати свою південну границю проти царства Юдейського. Се була страшна погроза для Аси, царя юдейського. Він одвернув небезпеку підкупивши царя дамаського сріблом, взятим зі свого власного і з храмового скарбу. Царь дамаський напав на північну частину ізраельського царства, Беза мусів утікати, а тим часом Аса почав загорожувати окопами шлях, по якому північні люди могли наступати на Єрусалим. Беза теж згинув від руки одного свого військового старшини, а військо вибрало на царство по ньому Омрі, що заложив місто Самарію і зробив его оселею своєї влади. Син Омрі Ахав є може найбільш відомий з царів десяти племен. Слава его пішла з оповідання про его змагання з пророком Ілією. Він оженився з сідонською царівною, Єзавелею і запровадив у Самарії богослуження фенікійським богам Ваалу й Астарті.³⁷⁹ Він зробив з Єріхона³⁸⁰ сильне місто, щоб запанувати самовладно над усіма проходами долини Йордана, але мусів обернути свою силу головно на боротьбу в Сирійцями. Вони ж хотіли відкрити собі доступ до моря захопивши дороги проложені по кізовській долині; таким способом вони б забрали Ізраелітам чималу частину їх землі запевне найбагатшу. Ся боротьба переходила ріжні фази; Самарія обступлена тісно ледве одбилась від Сирійців; потім бились за обладуване зайорданським містом Рамотом,³⁸¹ через який входилось в країну Галаад. На малий час, при щасливій згоді, царі юдейський та ізраельський з'єднали свою зброю щоби ради спільної користи вибити з сили ворога. Ахав загинув від рани, що завдали ему при облозі Рамота. Его внук Йорам мусів битись з Моавітами, але не міг їх спинити, як те ми знаємо з напису на стовпі недавно знайденому в Дібані. Той же Йорам вкупі з Оховією царем юдейським був знову під Рамотом і був теж там ранений. Коли він вернувся в Йізреель, щоб там коронуватись, то військо вибрало царем на его місце старшину

військового Єгу. Єгу подався хутко в Йізреель, місто в долині кізонській, стратив Йорама, царя юдейського Охозію, і Єзавель, вдову Ахавову, і запанував сам на троні. Родина Єгу кинула справжнє світло на ізраельське царство. Перемоги, що здобули собі Сирійці за нього, були надолужені за его сина і наслідника Йоаса. Сей царь, зачеплений Амазією царем юдейським, напав на Юдею, взяв і спліндрував Єрусалим, забрав скарби з храму і з палат і тоді тільки повернувся в Самарію, коли зовсім розривали старого Давидового міста. Царюване его сина Єровоама II. було надзвичайно блискуче; на лихо, сип его і наслідник Захарія був забитий по кількох місяцях царюваня; в царстві ізраельському настала анархія і воно легко досталося Ассирійцям, що вже давно загрожували що раз більше Ізраелеви своєю силою. За царя Пекага³⁸² Ассирійці по просьбі Ахаза царя юдейського, наляканого спілкою царів ізраельських з сирійськими, напали на країну, що лежить на північ від Кізона і на схід від Йордана, і вивели звідти мешканців. Царь Осія задумавши скинути ассирійське ярмо при помочи Єгипту, накликав облогу на свою столицю Самарію. По трьох роках завзятого змаганя Самарія упала, переможці вивели ізраельських мешканців, оселили там на їх місці людей з середньої Азії і тим положили кінець царству Десяти Племен. Царство ізраельське трівало близько півтретя віка (від 950 до 719 до Р. Х.).

Підчас сливе півтретя віка царство юдейське або південне мало ту велику перевагу над своїм сперечником, що воно увесь час було під одною дінастією, власне під Давидовою. За те его мала просторінь, мале населене були непереможною завадою для его розвитку. Ні Ровоам ні его нащадки не могли навсправжки думати прилучити до себе силою відокромлені племена і боротьба велася більше малими нападами. Надто з Єгипту велике лихо загрожувало Юдеї; ще за Соломонового сина Сісак напав на Юдею, взяв Єрусалим і пограбував скарби з храму і з царських палат. Аса, Ровоамовий внук, кликав на поміч Сирійців проти Бези царя ізраелтського. За его сина Йоасафата встановились добрі відносини між двома царськими домами в Єрусалимі й Самарії. За Йорама Ідумея зовсім скидає

з себе ярмо Юдеї і перестає давати їй данину. Через шлюбні звязки з домом самарійським запровадилось фенікійське богослуження в Єрусалимі під час панування Гофолії (Athalia); але священник Йоад зробив проти неї змову і наслідком сього було відновлене Давидового роду в особі Йоаса. За Амасії, сина і наслідника Йоасового, царь ізраельський Йоас взяв Єрусалим і розкопав его вали. То був час великого пониження; Юдея почала підводитись за панування Азарії або Осії і за Йотама. Проте за Йотама спілка Пекага царя ізраельського з царем сирійським знов навела страх на Єрусалим: Ахаз одвернув єї вижебравши поміч у Ассирії, але за сю поміч він мусів заплатити важкими жертвами. Імя Ахазового сина Єзекії найбільш поважається у біблійних істориків; йому приписують реформу богослуження. Однак его час, здається, був дуже неспокійний що до політичної безпеки. Єзекія був свідком того, як ассирійський царь Салманассар³⁸³ взяв Самарію і зруйнував ізраельське царство, але й він сам мусів по тім боятись тих самих Ассирійців, котрих батько его так нерозумно покликав проти північного царства. Єзекія не мав досить багатства, щоби вгамувати гнів ассирійського царя Санхеріба;³⁸⁴ Єрусалим обложений тісно ледве збувся лиха при обставинах, з яких фантазія витворила легенду з самими надзвичайними барвами. Біблійні письменці дорікають Манассії прихильністю его до чужих богослужень на некористь національній релігії. Его внук Йосія дуже вславлений за те, що одважно взявся до обновлення богослуження, хоч его щасте не довго трівало; царь поліг під Магедд,³⁸⁵ хоча чи загородити цареві єгипетському вхід в долину Кізон, що одкривав великий шлях до Евфрату. Вагаючись з того часу між Єгиптом і Вавилонією, царство юдейське хилилось до згуби. Навуходносор царь Вавилонський захопив перший раз Єрусалим і вивів з нього цвіт населення (597 до Р. Х.); Юдея зібралась на остатню силу при Седекії; після геройського змаганя Єрусалим був взятий, зруйнований і обезлюднений Вавилонцями (588 до Р. Х.).

III. Від полону до зруйнування Єрусалиму Тітом (588 до Р. Х. — 70 по Р. Х.)

Сі шість с половиною віків можуть бути поділені так: 1) халдейський час або вавилонський полон; 2) час перського панування (538–330); 3) час грецького панування (330–167); 4) час Маккавейів-Асмонеїв або час повернутої незалежності (167–40 до Р. Х.); 5) час римський з Іродами і безпосередньою владою Риму (40 до Р. Х. — 70 по Р. Х.). Від 588 до 167 р. політичних подій сливе зовсім нема; ізраельська країна, ставши простою провінцією великих держав, не мала історії в той час, коли не лічити дуже малого числа подій.

Час халдейський. Коли були забрані в Халдею всі значніші люде, ковалі і теслі, і всі такі, що могли підтримати повстанський рух, то в країні був посажений управителем один Ізраеліт на імя Годолія.³⁸⁶ На лихо він був убитий бандою розбійників та фанатиків; Юдея і всі сторони, що складала колись ізраельські держави, впали в дуже нещасний стан. В порівнанню з долею зоставлених на рідній землі, доля вигнанців здається сливе зною; виселені, цвіт усього люду, збираються, за дозволом переможців, у сливе незалежні громади, що відзначаються працею, моральним житем і надзвичайною вірністю ідеям і одправам національної релігії.

Час перський. Царь перський Кір, що зробив кінець вавилонській державі, взявши Вавилон 538 р., мав би то, кажуть, видати в 536 р. наказ, дозволяючий Жидам вернутись у свій край і відбудувати свій храм. Сей переказ непевний, але, здається, можна встановити, що коли запровадилось пануване перське, то Юдейці або Жиди, переселені в Вавилон, здобули можливість повернутись у рідну землю і що влада не боронила на ново згромадитись людам, що лишились у Палестині, як тільки перестала підозрівати повстанські заміри в сих пробах відродження. Запевняють, ніби се відновлене Юдейства в Палестині сталось виключно заходом виселених, і через те сі події називають поворотом з полону; але певнійше, що позісталі на рідній землі Юдейці доложили всеї сили до сього діла, і може

бути, що честь почину належить їм, тільки ми не знаємо подробиць справи. Все, що ми знаємо з біблійних книг Ездри та Неемії, се те, що певний Зоровавель, ніби то Давидового роду, подався в Єрусалим 536-го року в товаристві Йосії (Josue) і чималої громади вигнанців. Зоровавель і Йосія, зострівши спочатку нехоть і вороговане серед Жидів позісталих в Юдеї, взяли до відбудованя храму при досить лихих обставинах. Се діло, здається, не мало повної вдачі, бо нам показано три чверті столітя пізнійше, що положене Єрусалиму та Юдеї було багато де в чому зовсім не корисне: мури були зруйновані, безпечність мешканців не запевнена зовсім, крайній нелад в моралі і релігії, богуслужене правлене недбало.

Почувши такі сумні новини, два значні веселенці, Езра і Неемія задумали зробити кінець такому станови річей, що міг привести до зневіря Жидів, прихильних до славних спогадів минулого (близько 460–470 до Р. Х). Неемія, висший урядник при перському дворі, отримав надзвичайні полегкості, і се допомгло ему довести до путя відбудоване мурів. Езра, що був книжником (scribe) чи богословом, взявся доглядати за добрим дотримуванем скрізь так званого Мойсеєвого закону і за відновленем богослуженя. Обидва старались вернути чистоту племені, забороняючи шлюби між Жидами і сусідніми племенами, Аммонітами, Моавітами і т. п. Крім того є спогад про окрему урочисту одправу для обнародованя закона. От усе, що ми знаємо про період ранійший Александрових завойовань.

А все ж таки яка ріжниця між Юдейством поновленим заходами Ездри та Неемії і спогадами про давні царства! Колись держава, запевне не дуже велика і сильна, але з певним значінем у світі, царство незалежне, з усіми органами повного соціального житя; тепер Юдея зведена до Єрусалима і его околиці, щось подібне до церкви або парафії. Позбувшись клопоту коло оборони своєї землі а разом з тим і спокуси завойовань, ставши малою провінцією загубленою в безмірній державі, Юдея зробилась теократією,³⁸⁷ себто піддалась урядови священників, відданих цілком відправляваню цілого ряду повинностей обрядових, релігійних та моральних. Навіть саме громадське

жите, піддане вимогам богослуження, хилиться до того, щоб звунитись і знидіти. Жреці, маючи на своїй повинности богослужене, книжники заняті роз'ясненем і викопуванем закона, се були старшини признані новим Ізраелем. Так народилось і встановилось в кінець, коло 400 р. до Р.Х., **юдейство** або **релігія жидів**, дивна і єдина в світі мішанина вузької церковщини з високими поривами, всесвітнього напрямку з духом завзятого відокромлення; Ізраель став «людом Тори».

Але те, що він згубив в однім напрямку, він надолужив у другому. Позбувшись усяких політичних бажань, Жиди поринули в релігійних розумованях, почали шукати поясненя своєї історичної минувшини в теологічних аксіомах, виведених зі своїх власних думок, опинились в неперівняних умовах національної байдужости, щоби скласти законодавчі, історичні і пророчі книжки Біблії. Сі умови склались в перські часи і зоставались за панованя грецького аж до переслідувань Антіоха Епіфана,³⁸⁸ що викликали повстане Маккавейів. Запевне до перських часів треба віднести прикру подію зірваня з Самарянами, що здається була викликана вимогами ерусалимського духовенства; Самаряне не схотіли зректись спогадів Сіхемської святині.³⁸⁹

Грецьке панованє було для Ізраеля, окрім всяких випадків, часом спокійним, вигідним для духової праці. Перейшовши без жадного струсу під нове панованє, в час згуби перської держави, Жиди вступили в стосунки з грецькою цивілізацією. Вони мусіли чимало піддатись єї впливови, а потім послугуватись грецькою мовою як способом до ширеня своїх думок. По смерти Александра, за Юдею, що лежала при границі Азії та Африки, почали змагатись владарі сирійські з дінастії Селевкідів, і владарі єгипетські з дінастії Птолемеїв. Врешті вона була прилучена до Сирії, бо й по самій натурі вона скоріш туди належала. Вийшовши з трохи тісного круга, де він був доси замкнутий, Ізраель став посилати колонії в Єгипет, Сирію і т. і., а потім всі ті виселені громади, поєднавшись з давнішими поселеннями, що заложили бранці, стали одним з найміцнійших елементів і мали великий вплив на розвиток грецько-

східної цивілізації. Висше ерусалимське духовенство само, здається, з охотою приймало все те з грецьких звичайів, що не здавалось ему незгідним з традицією поставленою під его сторожею. І от духовенство старої жидівської столиці принизило свою гідність до ганебних сперечок, купуючи золотом поміч сирійського уряду. Тоді сталась подія, що мала потім чималі наслідки. Сирійський царь Антіох Епіфан, уважаючи певне **гелленізацію** (погречене) не досить ще великою, поки вона залежала від повільної еволюції і доброї волі окремих людей, задумав силоміць знищити богослужене жидівське на користь грецькому політеїзмови. Які були властиве причини сего безумного замаху, що заставляє забігти думкою на дев'ятнадцять віків наперед до скасування Нантського едікту³⁹⁰ Людовіком XIV, — ми не можемо сказати. Ми знаємо тільки, що се зачепило громадське почуте Жидів і так его вразило, що опір Жидів прихильних до предківської віри перейшов у страшне повстанє.

Правліне асмонеїських князів. Коли розуміти слово **історія** в достотному і виключному значіню, то можна сказати, що ранійше Маккавейського повстаня нема «жидівської історії». Бо ж дійсна історія, так як ми єї розуміємо, має в собі два головні елементи: з одного боку оправу з фактів, з другого документи, по яким, можна зложити жите громадське, політичне, розумове, релігійне й моральне. Отже с сих двох елементів у дотеперішній жидівській історії ми мали тільки один, то перший, то другий, та завжді один зовсім переважував другого. Ми не вертаємось до мітичного періоду, в ньому ми так само не дошукаємось спогадів про бувальщину і знаня звичайів, як і вчені сучасники Віргілія не вдавались до **Енеїди**, щоб науково дослідити початок Риму. Що до періоду «давніх царств», то ми могли скористати де з чого, але його так мало! Коли де були географічні кадри виразні, хронологічні міцні і оперті на синхронізмах³⁹¹ узятих із чужих жерел, то за те нам зоставалось невідомим усе, що обходить політичні встанови, звичайі, релігію, закони. Жидівська історія від 1100 до 588 р. се, правду кажучи, оправа без картини. До періоду другого храма або

відбудування (588–167) ми маємо багато текстів законодавчого, літературного, філософського і релігійного характеру, але за те, дивним випадком, нам цілком бракує історичних звісток. Окрім біблійних книг **Ездри і Неемії** та кількох вказівок на відносини Юдеї до Єгипту та Сирії після завойовань Александра ми не маємо нічого. Якраз коли ми можемо зложити систему мускулів, нервів, жил, що живлять організм, раптом нам бракує кістяка, так що ми на сей раз маємо картину без оправи. Уперше знаходимо ми конечні умови для історичного досліджу при вступленю в час повернутої незалежности, — та й то ще ми мусимо бути дуже обачними з тими документами, які у нас є. Врешті, так чи інакше, починаючи з сеї дати, є вже історія жидівська, як є грецька, римська і європейська після упадку римської імперії. Правда, з другого боку, ми не можемо більш важитись на те, щоб уложити картину жидівського життя в його оригінальному стані, відрубному від інших, бо вже на ньому від часу Александрових завойовань відбилась грецька цивілізація і в ньому можна доглядіти мішанину національних традицій з чужими впливами.

Дякуючи книгам «другого канону»: **Маккавейським, Йосифови Флавієви**, світським жерелам, маючи дуже змішану літературу, де книги зведені в третій частині біблійного канону еднаються з апокріфами та псевдепіграфами,³⁹² ми можемо братись до студії над Асмонеїськими часами. В 167 р. священник на імя Мататія, в місті Модипі на правім березі Єрусалиму,³⁹³ не схотів приносити жертв ідолам і вбив сирійського вояка, що примушував его зламати віру. Зараз же він крикнув до зброї. На війні серед охочих вояків особливо відзначався син Мататії на імя Юда, прозваний Маккавей. Невтомно і завзято боровся він з Сирійцями, захопив єрусалимську гору, де був храм, очистив храм і відновив там національне богослуженє; але не міг вигнати сирійського вартового війська, що займало властивий замок і сиділо там потім ще багато літ. Повстанський рух на щасте знайшов собі несподівану поміч в незгодах, що почались в царській родині в Сирії. Таким способом Йонатан, брат і наслідник Юдин, підтримав одного с тих, що

домагались трону, і за те був настановлений першим священником і управителем Юдеї. Симон, остатній син Мататії, зміг врешті запевнити повну незалежність відновленої Юдеї. Діло его було підтримане его сином Гірканом, що придбав собі певне становище в східньому світі, прилучивши до Юдеї з одного боку Самарію, з другого Ідумею. Тільки на лихо Жидам зовсім бракувало політичної дотепности, вони не вміли робити konieczних жертв, при помочи яких інші нації повертають на довго в свою користь щасливі обставини. Зробити сталим отриманий skutok, затримати те щасте, через яке вдалося малій переслідуваній **церкві** жидівській перемінитись в **державу** політичну, немов якоюсь переминою декорацій, — на се завдане треба було направити всі громадські сили, які тільки були в стінах ерусалимських. При таких умовах урядови юдейському не було чого боятись Сирії або римської влади, що була тоді в добрих відносинах в Юдеєю. Але кілька разів здіймалися чвари, поміж царською родиною почалася незгода. Теократична партія, що звикла, аби все корилось перед вимогами священників, не могла погодитись з умовами світського уряду, бо вже згубила й память про такий уряд. Інтриги та насильства, що покрили соромом родину Асмонеїську, довели до того, що Помпей³⁹⁴ вмішався до справ і зробив кінець сирійській незалежности. Після того, як він вступив у Єрусалим (63 р. до Р. Х.), влада нащадків Юди Маккавея зосталась тільки по імени.

Римські часи. Ми наближаємось до дивного видовиська; влада переходить в руки дінастії, що взагалі може вважатись краюною, проте суворі патріоти змагаються проти неї завзято. Теократи не хтіли Асмонеїв тому, що вважали їх занадто **погреченими**; за те мусіли прийняти Ірода, що був справжнім твором Римлян і запровадив римські звичайі в Юдею. Сей Ірод, з роду Ідумець, але по вірі Жид, був сином Аптіпатра, міністра Гіркана II. Він користуючись з лихолітя, що настало в Єрусалимі, випросив у Римлян титул «царя Юдейського» (40 до Р. Х.) і через три роки потім силою вдерся в Єрусалим. Лютий і захланний на роскоші він надав Юдеї зверхню подобу

блиску. Їго нащадки не вміли утримати становища. Юдея була прилучена до Сирії як проста провінція римської імперії і се довело єї до глибокого упадку. За прокуратора римського Понтія Пилата був розпятий на хресті в Єрусалимі галилейський пророк Ісус з Назарету. Внук Ірода Великого, Ірод Агріппа, дякуючи добрим відносинам з Римом, відновив на якийсь час трон свого діда (37 р. по Р.Х.). Жиди навчені тяжким досвідом, здавалось, стали красше шанувати свій уряд. Але по смерті Ірода Агріппи вони хутко підпали під безпосередній уряд римських проконсулів. Правліне їх часто дуже тяжке, збільшило повстанський рух, що вже й так вбирався в тій нещасній країні. Родина Іродів, що належала до Римлян по вихованню адо Жидів по вірі, мала принаймі те добро, що не допускала до звади між двома супротивними державами. Се був неначе шлюб для користи, де слід би було конечно терпіти невигоди для тих великих вигод, які тільки він міг дати; хоч бракувало серцю потіхи, та за те жите було широкє й розкішне. За часів Ірода Великого південна Сирія була справді цвітучою країною; міста, дворці, шляхи, промисл, торг, велика повага народньої вірі; можна спитати себе з жалем, чи варто було теряти се певне добро для непевних, невиразних бажань. Однак повстанські рухи виявляються дедалі все більше грізно; їх заводить партія патріотів завязтців. В той час як багаті стани і навіть висше духовенство признавалися до **саддукейських** поглядів³⁹⁵ і піддавалися вимогам часу, партія **фарисейська**, котрої науку приймало менше вчене населене, була повна ненависти до всього чужого і жила горячим житем; найострійше настроєва партія була опанована апокаліптичними привидами і сподівалась що хвилини, що от-от розкриється небо і прилинуть божі легіони на поміч «Мойсеевому за конови». Люде з безумними надіями ждали, що Бог сам вступиться, аби вивести Жидів з їх невисокого стану і дати їм ту славну владу, що колись віщували пророки.

Повстанський рух, викликаний через необачність або й свідоме насильство над народньою вірою римської влади, був такий міцний, що на якийсь час юдейська земля очистилась

зовсім від чужинців, але вони знов силоміць вернулись. Нерон послав у Юдею найславутнішого з своїх начальників, Веспасіапа і при ньому его сина Тіта. Той zostався сам на чолі римського війська, коли Веспасіап дістався до імператорства. Завоювавши околиці, він підступив до Єрусалиму і почав облогу. Єрусалим мав дуже міцне становище. Він займав неначе переспу між двома крутими ярами, тільки з північного боку був він слабкий, хоч і заслонений від нападів скількома мурами. Тіт захопив один по одному всі окопи не вважаючи на героїство оборонців. Річ дивна і разом злочинська, що домові чвари не переставали роздирати місто під час цілої облоги. Після завзятої боротьби піддалися остатні захисти; огонь пожер храм і місто було зруйноване (70 р. по Р. Х.). Так скінчилось самостійне жите юдейської нації. Всі історики складають честь героїству, що виявилось в ті роки остатньої боротьби.

Жиди розсипались по світі несучи вічний жаль по давно минулому; коли перемогло християнство, вони стали на сором самому тому християнству жертвою немилосердних переслідувань, що завдавались ніби то за муки Ісуса Назаретського, доки зріст думки про терпимість не привів до признання їм громадських і політичних прав. Навіщо ж самі вони так часто подавали приклад релігійної нетерпимости, та й сама єї теорія взята Церквою з їх власних святих книг?

На Юдейській землі ми відзначимо одно велике повстане, що знялось за часу імператора Адріана;³⁹⁶ ним верховодив чоловік на імя Бар-Козіба; сучасні люде признавали его за Мессію провіщаного пророками і називали его Бар-Кокеба, син Зорі. Бунт був потоплений в річках крови і Єрусалим, названий **Aelia Capitolina**,³⁹⁷ став чисто римським містом. Дуже ваговита обставина є та, що починаючи з панованя Александра, пішло живе ширене жидівських ідей по всьому греко-східньому світі і навіть по землях латинської мови, і йшло воно з вільних колоній; так був пробитий шлях для християнських ідей, і навіть жидівські громади, оселені в землях грецької мови, студіювали Біблію в перекладі Семидесяти,³⁹⁸ зробленому в Єгипті за два віки до християнської ери.

Ми подамо на закінчене того, що відноситься до історії Жидів, скількахронологічнихвказівок до остатньої частини сеї історії: Птоломей бере Єрусалим (320 до Р. Х.); Антігон забирає Палестину та Фенікію (314); Птоломей одбирає Палестину (301); Антіох Великий займає Палестину (218); його побивають в Рафії і він залишає завойоване³⁹⁹ (217); Палестина під владою Антіоха (202), вертається до Єгипту (199), забрана Антіохом після бою при Панеасі⁴⁰⁰ (198); віддана в посаг Птолемеєви V. (193), вертається до Сирії (біля 176); Антіох Епіфан руйнує Єрусалим (169); богослужене скасовано (167); храм одібраний Юдою Маккавеем і богослужене відновлено (163); смерть Юди Маккавея (161); Йонатан мириться з Сирією (149); він стає старшим священником (152); убитий у Птолемаїді (143); Сімон стає князем Жидівським при праві спадщини (141); отримує від Антіоха Сідета право вибивати монету (140), убитий (135); Іван Гірман, старший священник і князь жидівський (135–106); Арістобул (106–105); Александр Янней (105–78); Александра (78–69); Гірман II (69–40); Ірод Великий (10–4 до Р. Х.); Архелай (4 до Р. Х. — 6 по Р. Х.); Ірод-Агріппа I. (41–4 4 по Р. Х.); завойоване і зруйноване Єрусалиму Тітом (70); повстане Бар-Кокеби (132–135).

IV. ВІРА ДО ПОЛОНУ

Давня історія Жидів відома нам тільки в дуже неточній формі, яку їй дали жидівські історики часів відбудовання (V–III вв. до Р. Х.), що приладжували факти так, як того вимагала мораль, для навчання. Так само являється перед нами і давня жидівська віра в біблійних книжках не в справжній барві, а спотворена, або може краще, — змінена згідно з поглядами обрядового однобожія, що переважало в часи перського і грецького панованя. Така ж сама **омана погляду**, яку ми завважили в історії, виявляється, і може ще виразнійше, в релігійних справах; ідеальний релігійний стрій держави, про який марили єрусалимські богословські школи, одкинутий на п'ятнадцять віків назад, від віку Александра і его наслідників аж до мітичних часів Мойсея, не говорячи вже про властиві часи патріархальні.

Не тільки стрій богослуження, що витворився заходом Ездри, Неемії і тих що провадили далі їх діло, переставлено в іншу дату, але й увесь розвиток віри і законів, здобуток довгих віків поривань і шукань, являється на зорі людського роду так немов з нього йде початок всього дальшого життя. Замість показати терпливу працю малого племені з сім'ї **фенікійсько-сирійсько-арабської** (вираз точніший ніж слово Семіти), що жило в стародавні часи в горах південної Сирії (сторона Ханан) і досягло значіння тільки ціною довгої боротьби, про яку тільки луна дійшла до нас починаючи з 1100 року, замість того жидівські письменці відкрили раптом завісу і показали чудову декорацію, — декорацію варту того великого майстра, що був єї творцем; як театральна штука «легенда початку» відноситься до темних змагань малого народу, то виборював собі життя, так відноситься гарний і впорядкований лад релігійний, виложений у біблійних книжках, до первісних форм богослуження. Але тут більше ніж де нам бракує матеріалу, щоб визначити ріжні стани, які перебувала релігійна еволюція. Ми маємо перед очима надзвичайно значний твір, вироб довгих і високих міркувань; але нам тяжко відгадати, яким ходом дійшов він до такого бездоганного стану.

Тепер один погляд на історію релігійної критики буде корисний для ясного розуміння нашої справи. Ми стріваємось спочатку з рішучим і цілковитим потвердженням церквою всего написаного в Біблії, але ся рішучість є тільки відгук претенсій синагоги: що Біблія є сама найвисша правда, одкрита людям спокон віку їх творцем. Не сміючи вдарити одразу на такі запевнення, критичний розум однак зрозумів з самого початку, що назвою таємниці, одкритої надприроднім способом, прикривається незручно безсиле дати докази. Тоді вхопились за загальне положенє, що ніби Ізраеліти і всі семітські народи мали природжений нахил до однобожїя; ніби Ізраель і споріднені єму народи розуміли божество не яко єрархію або збір природніх сил без назви, а як найвисшу і єдину владу, що з далека, з гори панує над світом, своїм твором. Ренан належить до таких учених, що найдотепнійше розвивали сю думку,

котра, літ з п'ятьдесять тому назад була дуже принята по різних сторонах. Пізніше він сам щиро признавав, що се дуже штучна догадка і що єї одкрито зреклися вчені голандські й німецькі, однак він не вважав конечним залишити єї і подав єї ще раз, на останку в своїй **Історії Ізраеля**, з деякими відскоками та змінами, що здатні скоріш згубити єї, ніж виратувати. Він виконав чимало дотепних варіацій на тему чистої всесвітньої релігії, віри патріархів, спотвореної пізніше Мойсеєм, котрий би то надав тій вірі вузко відокромлений характер, зробивши Бога всесвітнього — Богом племені ізраельського, і принизив тим віру звівши єї з простору, що відділяє небо від землі, до самолюбних інтересів малої політичної громадки. Після того настало один по одному скілька пророків і вони намагались зробити Мойсееву віру ліберальною і спірітуалістичною згідно з думками патріархів. Таке відновлене давньої гіпотези являється нам в таких обставинах, що скоріш може викликати цікавість ніж противенство, бо сам Ренан признає, що у нього нема жерела, по якому можна б сягнути разніше IX віку до Р. Х. Обидві тези про «первісне откровеніє» або натуральний монотеїзм тепер вже виключені з критичних розвідок.

Коло 1000 року до Р. Х. Ізраеліти, здається нам, були близько споріднені мовою та запевне і звичаями та встановами громадськими і релігійними з Фенікійцями, Ханаанцями, Аммонітами, Моавітами, і, запевне, в Едомітами; вони складають всі вкупі гурт єврейсько-фенікійський, що мабуть оселився з давніх давен в південній Сирії і тримався купи аж до перших часів християнської ери, не вважаючи на наплив стількох чужих елементів. Гурт єврейсько-фенікійський, стріваючись на полудні і на полудньо-сході з Арабами, а на півночі і північно-сході з Сирійцями, складає вкупі з ними родину сирійсько-єврейсько-арабську (західні Семіти). Отже всі відомости, які дійшли до нас про давні релігії Фенікії, Сирії, Ханаану, Едомітів, Арабів, показують нам сі народи політеїстами (многобожцями); що найменше сі народи признавали два головні божества: пару — чоловіка і жінку Ваала і Астарту. Сі головні

здобутки потверджені студіями над релігією ассіро-вавилонською, при допомозі документів, що дають нам змогу відійти в далеко давніші часи, а ся релігія теж семітська. При таких умовах і по аналогії, що приходила сама собою, повстала гадка, що Ізраеліти починали теж з політеїзму більш або менш матеріалістичного, потім почались проби знайти докази на се в біблійних книгах; деякі пробували зложити з порізаних натяків, розсипаних в тих книгах, справжню мітологію, обожане світел небесних або природи, інші знов шукали анімізму близького до політеїзму, другі — просто іуалізму. Що до нас, то ми дуже рішучо противились таким поглядам не через те, щоб вони не здавались нам ймовірними і можливими по тільки що вказаній аналогії, а через те, що вони переходили далеко зміст текстів, фальшиво їх толкуючи або вважаючи їх давнішими ніж вони справді є, на користь утримуваній тезі, що шукає в них відомостів про ту давнину, що властиво недосяжна для нас. Запевне, ми маємо всі причини думати, що релігійна еволюція Ізраеля діялась при умовах відповідних релігійній еволюції у споріднених йому народів гурту семітського і що початком єї був теж політеїзм більш чи менш матеріалістичний. Але аби прослідити з певною можливістю доброго результату шлях, яким ся первісна релігія дійшла до біблійної релігії, для сього нам треба б текстів безспорно автентичних з добра провіреною датою. Власне сього у нас нема, поки Палестинські написи не кажуть нам нічого про давні богослуження на ізраельській землі. Мине немало часу, поки можна буде з правом установити корисне порівняне між тим що відомо з релігії Жидів, з святими одправами споріднених з ними народів; гіпотеза, хоч і яка ймовірна, не може замінити достотного доказу або стати на місце єго.

Що до нас, то ми навіть в історичних річах не вважаємо можливим відійти далі як до 1100 до Р. Х. і що до часу давніх царств, то ось що ми знаходимо. За браком «монотеїзму» (однобожія) ми встановлюємо «монолатрію виключну» (служене одному богови з признаванем інших). Се служене відправляється перед божеством, що зветься Ягве (Ягу, Яг) і вважається

оборонцем Ізраеля. Значіне сеї назви нам незрозуміле і про походжінє єї роблено всякі дивовижні гіпотези, але вона являється вже як частина деяких імен Саулової і Давидової родини поруч з іменами Ваал (пан), Малек (царь) і Ель (бог), що ми вважаємо назвами родовими і почесними наданими Ягве. Божество означалось теж назвами Адон, Адонаї (владарь) і часто теж уживаним словом Елогім (бог); многа форма (pluralis) сього слова неслухно була ставлена яко доказ політеїзму. Ягве поклонялись по ріжних численних святинях не однакової поваги; то були більш чи менш розкішні будови по великих містах, убогі захисти з каміни або намети з грубих тканин або шкур по селах. Повага духовенства належного до сього богослуженя залежала, як і слід, від поваги святинь. В ріжних святинях Ягве було певне число річей, завжді однакових: вітварь призначений для подарків, жертв кривавих або зложених з перших овочів земних; камінні стовпи або колонни, де за певне були написи про закладини святині, про яке явленє або знак божий, задля яких повстала святиня; деревяна щогла або стовбур з дерева без віток, званий **ашера**, — значіне сього слова невідоме не вважаючи на численні гіпотези; великі дерева для захисту від сонця; врешті огорожа. Кожна в сих святинь займала більш або менш велике місце, частійше на горі або на сугорбі не далеко від осередка міста або навмисне для того висипаній могилі; звідси за певне і назва таких місць богослуженя **«бамот»**, високости, високі місця. Але ми досі не звернули уваги на те, що власне було найбільш поважаною річею в святині, принаймі в головних місцях богослуженя: маленька будівля з каменя, або наметець із шкур позшиваних до купи, де стояв сімвол або постать божа. Ми напевне знаємо, що в Дані і в Бетелі (Віфілі) поклонялись Ягве в постаті вола вилитого з золота; се названо досить недоладно «золотим телям»; в Єрусалимі йому поклонялись в постаті змія. Часто є спогад про статуї пророчі, звані **ефодами**; священник питав їх, коли треба було знати, чи божество благословляє чи ні певний поход або діло. Оракул на питанє священника, здається, мав відповідати: так чи ні; сей «вирок святий» спогадується в пригодах Саула

і Давида. Є також річ і про скрині та скриньки, де, можна думати, ховався який дорогий камінь надзвичайно великий, символ прихильного божества, ознака якої-небудь божої прикмети, сили, влади, прозорливості, мудрості і т. і. Подібна скринька оздобляла святиню в Сіло; єї понесли на війну і там єї захопили Філістинці. Пізнійше, через дуже одважну і надто спірітуалістичну перемену поглядів, в скриньку, що займала почесне місце в єрусалимському храмі, положили кам'яні дощечки (скрижалі), де були написані **десять заповідів**, найвисший вираз божої волі. З головних міст богослуження давнього періоду згадуються Сіло, Сіхем, Бетель, Дан, Хеврон, Вірсавія, Гаваон, Галгала, Міцпа; пізнійше закладини сих міст надавали Авраамови, Ісаакови або Якову; Давидови надавали першу думку про єрусалимський храм, а Соломонови єго збудоване; отже сей храм уважався не таким давнім, як тільки що названі святині. Нікому не спадало на думку, що нібито Бог національний хоче приймати хвалу і жертви тільки в самому єрусалимському храмі; се вже аж після вавилонського полону єрусалимське духовенство задумало обявити безперечним виключне право, що в дійсности вийшло з обставин. Богато святинь було в звичайі в часи до полону, і ті біблійні письменці, що ганяють сей звичай і кажуть, ніби на високих місцях служили не Ягве, а богам чужих народів, впали в дивну помилку під впливом нових установ, що стали вже звичайними для них. Всі оті святині були, кожна в визначену пору, місцем збору околичної людности; часом до головних із них люде ходили на прощу і збирались туди з цілої країни. В час великих рокових свят, коли приносились жертви, там робились церковні бенкети, де веселощі не були заборонені. Найбільш відомим святом в давні часи, здається, було свято збору винограду або курінів (наметів, шатрів), що означало кінець польових работ. Тоді водили святі танки і свято справлялось бучно і весело.

Тут ми звели до купи, дякуючи деяким уривчастим відомостям, невичеркнутим при остатній редакції книг біблейських, все що ми знаємо про єврейську релігію в віки до вавилонського полону; є се монолатрія трохи закрашена матеріалізмом,

але з неї мав вийти монотеїзм значно спірітуалістичний. Ягве є народній ізраельський бог; він сприяє свому народови і боронить его від чужинців-сусідів. Певне, що Ізраеліти не перечили істнованю богів чужих народів; якщо вони й служили виключно Ягве, то ніщо не доказує, аби вони вже в ті часи вважали его Богом, творцем неба і землі, владарем долі всіх народів. Знов же можна спитати себе, до якої міри могли чужі богослуження впливати на єврейську народню віру в віки ранійші полону? Відомо, що жидівські богослови в перейманю Ізраелем ідолопоклонства від сусідніх народів шукала причини его руїни, полону й вигнання, так ніби се все було карою завданою ревним Богом, розгніваним по правді за свої покинуті вівтарі. Наша думка про се ось яка: вплив, який могли мати приклади і спогади місцевого богослуження, недослідний для нас через цілковитий брак доказів; релігія фенікійська, здається, була не на довго заведена в Самарії і Єрусалимі за фенікійських княгинь, але народне богослужене не було зачеплено. Теж саме було й з божницями, де колонії аммонітська, едомітська та моавітська в Єрусалимі служили своїм національним богам. Тільки в VII ст. до Р. Х. бачимо, що запровадився звичай «проводження через огонь», але той **Молах**,⁴⁰¹ в чю честь робилось те проведжене, був, здається нам, скорійш якийсь злий дух, ніж аммонітський бог Молох. Все що говориться про служене небесним світлин, треба віднести до пізнійших часів, після полону. Що до ворожбитства, то воно певне у всі часи було поміж людом, але звістки, які дійшли до нас про него, належать теж до часів відбудованя.

V. РЕЛІГІЙНІ ВСТАНОВИ ЖИДІВСЬКІ

Після півстолітя якогось перериву в релігійному житю настав новий тіп его — юдейство. З гусениці вийшов метелик. Найперше вражає нас, що вся діяльність, весь інтерес збираються коло єдиного місця, єрусалимського храма, і цілий народ управляється і тримається єдиним «Мойсеевим законом». На місце безлічі святинь розсипаних скрізь настало єдине місце

для служби божої і жертв. На великій террасі, займаючій значний правильний чотирикутник, що здіймається понад Кедронською долиною⁴⁰² в східній частині Єрусалиму і тягнеться від півночі на полудень, стояла будова з дверима на схід; се була та святиня, куди новий Ізраель скликався в певні стало визначені часи. Храм, що, як казали, був збудований за Соломона, зник; однак він може вважатись за зразок храма, а ті розповіді, які дійшли до нас про нього, скоріш виражають сподіваний ідеал аніж спогад минулого. У привиді, поставленому під іменем Єзекіїла, являється такий самий тип святині, і се показує, що вона відповідала бажанням відновителів жидівських. Храм той був, або **мусів би бути** прямокутником в 30 метрів завдовжки, 10 завширшки і 10 заввишки. Спереду, на схід, стояв портик, вежа або пілон в 60 метрів заввишки. Святиня ділилась на двоє запоною; в задній половині, що звалась **дебір**, завдовжки і завширшки 10 метрів, мала стояти свята скриня, де ховалися скрижалі закона; в передній половині, що звалась **гекал**, — 20 м завдовжки і 10 завширшки, — містився стіл з хлібом для приносів («предложенія»), раз-у-раз перемінним і свічник на сім свічок. Обидві сі хати були цвяховані золотом і оздоблені різьбою, штучно вирізаними квітками, овочами і **херувімами**; сі херувіми були люде або звірі, мішаної вдачі (*hybrides*) постаті, котрі буцім то тримають божий престол. Вони мали крила і чотири голови: людську, львину, волову і орлину; се були знаки (символи) божих прикмет (аттрібутів); дивлячись на них з боку, в профіль, видно було тільки львину, і людську голову; ноги у херувімів були з воловими копитами, а руки людські. В Соломоновім храмі стояли б то ще й дві мідяні колони штучної роботи; невідомо чи були вони і в відбудованому храмі. На чільному місці в храмі був поставлений головний вівтарь і величезний мідяний басейн, що служив для обмивань (очишень) і тримався на дванадцяти постатях волів. Менші басейни, дотепно поставлені на колесах, служили для ріжних потреб у храмі. Огорожа оточала двір з оселями і складами. За разом були зроблені дві великі переміни: перша, що була встановлена єдність святині замість численних

місцевих святинь, як то було в звичаю в давні часи; друга, що скасовано матеріальні образи божества, і той хто ввійшов би в **дебір**, у «святая святих», не знайшов би там ніякого образу Ягве, тільки скриню золотом цвяховану, оточену сторожею з херувіміви — образи тих, що в небі тримають престол божої величності, а в скрині сховані скрижалі з заповідями.

Окрім жертв і дарів, що приносились що дня в єрусалимському храмі по заведеному порядку служби божої і входили в повинности набожних людей треба одрізнити ще окремо встановлені свята: **субота**, що святкувалась щотижня; **новомісячне** свято, що припадало на молодику; потім четверо великих рокових свят: 1) Свято Паски (**Песах**, властиво перехід) або свято **неквашеного хліба** (без дріжджів), — воно уважалось святом спогаду про вихід із Єгипту; 2) свято Тижнів або Жнів, що тепер зветься у нас Зелені Свята; 3) свято Наметів або Курінів, що припадало на осінь; 4) врешті святочна, надто урочиста одправа — день Спокутування, йом **Кіппурім**. Увесь нарід скликався до Єрусалиму на великі рокові свята Паски, Тижнів і Наметів, або мусів принаймі бути заступлений мущинами з кожної родини. Расін доповняючи Біблію не помилився, кажучи, що «священників для жертв не доставало», і справді Йосиф Флавій та інші розказують, що натовп людей в Єрусалимі був часами страшений, і що коли б навіть кожний хотів слухати вимог закону первісно встановленого для Єрусалиму і его околиці, то через тісноту не міг би, хоч і при найліпшому бажанню. Що ж казати про дивні вимоги духовенства, аби над кожною жінкою відправлялись очищаючі церемонії після всіх натуральних актів єї організму? В сьому як і скрізь теорія доходила до нісенітниць і вимагала нестерпимих, неможливо тяжких звичайів.

Ми не будемо розводитись тут над подробицями приношення жертв, що були надзвичайно складні, але мусимо відзначити поважне становище, яке зайняли єрусалимські духовні. Від властивих священників або жерців одрізнявся ще нижший стан прислужників, званих **Левітами**; жерці і Левіти в купі мали претенсію складати осібну касту, і при помочі дивної

вигадки пробували виправдати свій забаг, здумавши племя Левііне, що ніби то був якийсь Леві син Якова от як Юда, Веніамін та Йосиф (Єфрем-Манассія); родина, що займала найвищі церковні уряди, заявляла крім того, що вона походить від Аарона, Мойсеевого брата. Нема чого й казати, що се не має ніякої історичної основи, а єсть тільки доказом безмірної пихи духовної старшини. Все духовенство ділилось на касти, служба відправлялась дуже педантично; трудно повірити, до яких дрібниць доходили приписи для різних способів приношення жертв, а недотримуване їх наражато на великі кари жреців та й самого Ізраеля. Храмовий етикет, коли б приймати його серйозно, був би постійним гнетом для релігійного почуття. Правду кажучи, набожність і щире поклонене стоять немов оддалік, і при читаню книг **Виходу**, **Левіт** і **Чисел**, де встановлені права і повинности храма, нас обгортає прикре почуте, ненев зі свіжого повітря вступаєш в тюремну задуху. Так завжді одбивається матеріалізм і формалізм релігійний; Ізраель Закону— се темниця.

На щасте релігійне жите знаходило собі ще й інший вихід, власне «пророцтво». Серед розміреного богословства і дрібного матеріалізму ерусалимського духовенства «пророки» являються мов середньовікові проповідницькі братства. Се елемент незалежний, йому доступні потреби душі і пориви совісти. Богословська традиція, що тільки недавно втратила вплив на новітню Европу, бачила в пророках тільки віщунів надприродніх прояв, що обявляли людям будущий прихід Мессії і відгадували навіть умови, при яких він мав появитись. Ся теза, неможлива до утримання, була покинута, і критичні школи в Німеччині та Голандії виставили думки основані на глибокому досліді текстів, та все ж тих думок не можна приймати без чималих змін. По новітній критиці пророки склали певне згромаджене (корпорацію), що повстало ще в часи займання Палестини Жидами; члени его посвячували себе оброні великих моральних і релігійних ідей, що проймали віру ізраельського народу. Навчаючи про громадські повинности, правду, милосерде, поміч скривдженим, пророки були немов

оборонцями громадськими (трібунами публичними). Як се сталося? Внаслідок головної доктрини, що вони визнавали, по якій народ ізраельський мав бути щасливим під умовою цілковитої покірности божим наказам. Пророк ввертається більш до цілої нації ніж до якої окремої людини; поза злочинствами людини йому ввижаються погибель або ратунок народу. На місце віщунів, несвідомих речників божої мови, критика новітніх шкіл поставила гурт людей, пройнятих високим почутем, борців проти лицемірства, обрядовства і кривди, людей з глибокими моральними переконаннями. Сі погляди треба уважно перевірити раніш ніж прийняти їх без вагання. Перш усього те, що можна назвати «пророчою темою», є вплив думок людей, що жили після полону; тільки учені часів відбудовання могли виробити філософський історичний погляд, що єсть власне основою пророчої проповіді і складається з трьох таких тісно сполучених між собою положень: 1) Ізраель запанував над Ханааном черев божу ласку; 2) Ізраель був вигнаний в Ханаану за свої злочинства; 3) Ізраель вертається в Ханаан, показавши щире каютте. Отож ся тріологія і єсть ґрунтом пророчої проповіді, а з сього виходить, що пророцтво не належить до часів ранійших від полону, але що воно як раз пристає до часів після полону (V—III вв. до Р. Х.). Тільки, — і се власне збило з дороги критику, — пророки біблійні, при помочи часто надуживаного способу у жидівських письменців, поставлені в інші дати, аби їх проповідь набрала більшої поваги показуючись під маскою осторог, вимовлених давніми людьми і потверджених подіями. Новітня критика зробила помилку не тільки тим, що боронила давність пророчих збірок, — се кидало непевне світло на поведіне таких людей як Єремія, що знеохочують оборонців і сливе зраджують свою країну, — але й тим, що ставила пророка в противність жерцєви, немов сперечників межі собою, тим часом як вони були, не вважаючи на деякі конечні сперечки, двома формами релігійного духа ізраельського, з одного боку чутливого і одважного, з другого дрібного і боязкого.

Поєднане сього подвійного напрямку ми бачимо в книзі **Второзаконія**: там ідея божества виражена з надзвичайним

спірітуалізмом, мова там проречиста і ніжна, безмірно чула скрізь де борониться справ чужинця, сироти і вдови, але раптом вона переходить в якийсь богословський нестям, боронить єдність святині, проповідує варварські, бридкі, образливі способи для знищення ересів. Коли що можна назвати справжнім самоцвітом юдейської віри, то се Десять Заповідів, хоч і там дух відокромлення пробивається в спогаді про вихід з Єгипту, і попівська дрібність в установі суботи. При всіх отих уймаючих прикметах, — де ми можемо вказати в давньому Сході, в Греції чи в Римі, релігію, що виражалась би в десяти пунктах, при тім же щоб більшість сих пунктів були скорійш соціальні, ніж нав'язні чисто релігійним інтересом? Пробувано шукати в теперішньому тексті «десяти Заповідів» первісного твору, що походить з часів початку Ізраеля, але якогось skutku можна було досягти тільки пошматувавши самим самовільним способом сей надзвичайний документ.

Національний бог давнього Ізраеля стався «Богом, що створив небо і землю» і він не піддається ніякому матеріальному представленню, бо просторінь, що ділить творця від его створіння, занадто велика. Одно кидає на нього тінь, з погляду новітньої філософії, що розуміє тільки Бога однаково прихильного до всіх народів, се власне та гордовита претенсія Ізраеля, ніби то він єсть народом вибраним з поміж усіх. Духовний універсалізм десяти Заповідів і книги **Второзаконія** робить все таки між Ізраелем з іншими народами ріжницю, вражаючи наші новітні ідеї про вільність совісти; пута відокромлення і виключности все застаються. Під горою Сінаєм (або Хорівом) зроблена умова, що сприяє жидівській нації на шкоду іншим. Відносини Бога до ріжних націй не однакові; є між ними упрівілейовані, і ми не можемо без протесту терпіти таку нерівність обходження. Запевне Ізраель охочо відчиняє всім людям двері ерусалимського храма; він допускає всіх до найвисшої правди і бажав би уділити єї всім іншим народам? Думка про релігійну пропаганду пробивається часто в біблійних книгах; часом вона виражена з проймаючою, високою красномовністю. Ізраель одкриває свої обійми людям з родини Сіма, всім, хто

об'являється від Яфета, і кличе їх визнавати вкупі з ним правдивого Бога. Тут основа тієї «месіянської надії», що мала таке велике значіне незадовго до христіянства.

Приємно було уявляти собі велику революцію, що має встановити по всій землі укінчений лад і нерухомі закони. З початку ворожі Ізраелю народи, заздрі на его добробит, даний йому Богом в надгороду за его щире каяття в минулих гріхах, мають сполучитись і зробити остатній напад на Єрусалим. Але Бог при помочи Помазанника або Мессії, сина Давидового і голови воскресшого народу, має знищити ворогів. Праведні мають воскреснути, аби заживати втіх нового життя, а лихі мають бути засуджені на довгу муку. На врочистому суді, що має бути остатнім, Страшним судом, Бог завдасть тяжкі кари неприятелям свого народа, але розкаянних помилує. Ізраель, оточений громадою повернутих до правої віри народів, буде вічно світлом і славою світа. Прівілей Сінайської умови будуть розширені на всіх людей. Змагаючись з установленем месіянської ідеї, вироблялись думки про посмертне жите. До III ст. до Р. Х. Жиди признавали тільки одну форму продовження земного життя в темному підземному місці, в пеклі чи в царстві тіней (Шеоль). В II ст. до Р. Х. виявляється і дуже хутко стає популярною ідея про воскресене мертвих, з обіцянками вічного життя для добрих і безконечної кари для злих. Віра в ангелів і злих духів прийняла укінчену форму і була освячена навіть обрядами, так напр. злий дух Азазель спогадується при великому святі Спокутування. Ворожбитство, не вважаючи на обрядові перешкоди і спірітуалізм пророчих писань, було, здається, дуже розширене межи людом. Є ще одна обставина, що надала осібний характер жидам в новійші часи і разом з тим найбільше придала їм живучости національної. Се установа сінагог, де читається Біблія з поясненнями і з супроводом співів. Так відновились, в очищеній формі, місцеві богослуження, що було згинули через виключне пановане єрусалимського храма; вони відновились позбувшись звичаю матеріальних жертв і стали на місце храма після зруйнованя его Римлянами. Пізнійше з сінагог вийшло чимало христіянських церкв.

БІБЛІЯ

АБО КНИГИ СТАРОГО ЗАВІТА

Іменем **Біблії**, — (слово се значить книга і походить з грецького) називають збір святих жидівських книг, що прийняті під сею самою назвою і християнами.

І. ЗМІСТ БІБЛІЇ

Біблія з'являється нам у двох досить відмінних виданнях: єврейська **Біблія** і грецька **Біблія**. Єврейська **Біблія** мав три великі розділи: I. **Тора** (Thorah) або **Закон**, що теж зветься книгами Мойсеевими або П'ятикнижем; II. **Небіім** (Nebyim) або **Пророки**; III. **Кетубім** (Kethoubim) себто **писане**. Сі три відділи мають у собі ось які книги: Тора або Закон має п'ять книг: 1) **Битіє**; 2) **Вихід**; 3) **Левітів**; 4) **Числа**; 5) **Второзаконе**. **Небіім** або **Пророки** мають шість так званих перших пророків, потім 15 книг так званих остатніх **пророків**, разом 21 книга; ось їх реєстр: 6) **Ісуса Навина** (Josue); 7) **Судіїв**; 8) перша книга **Самуїла**; 9) друга книга **Самуїла**; 10) перша книга **Царств**; 11) друга книга **Царств**; 12) **Ісайя**; 13) **Єремія**; 14) **Езекїїл**; 15) **Осія**; 16) **Іоїл**; 17) **Амос**; 18) **Авдій**; 19) **Іона**; 20) **Міхей**; 21) **Наум**; 22) **Аввакум**; 23) **Софонія**; 24) **Аггей**; 25) **Захарія**; 26) **Малахія**; останні 12 книг можуть уважатись за один том, тоді твори остатніх пророків мають складатися з 4 книг. **Кетубім** або **Писання** мають 13 творів: 27) **Псалми**; 28) **Притчи**; 29) **Йов**; 30) **Пісня Пісень**; 31) **Рут** (Ruth); 32) **Плач Єремії**; 33) **Еклезіаст**; 34) **Естер** (Esther); 35) **Данїїл**; 36) **Ездра**; 37) **Неемія**; 38) перша книга **Літописів** (Chronica) або **Параліпоменон**; 39) друга книга **Параліпоменон**. Усіх разом 39 книг.

Грецька Біблія, себто видане **Біблії**, зроблене в давні часи для Жидів, що говорили по грецьки, прийнята й християнською церквою, має ті самі книги, лише в іншому порядку і з чималими додатками: сі додатки часом доповняють текст, а часом становлять цілі нові твори. Ми спогадаємо тут ось які зміни в порядку книг гебрайської Біблії: Рут поставлена після **Судіїв**; дві книги **Самуїла** і дві книги **Царств** злучені під назвою **чотирьох книг Царств**; **книги літописів** або **Параліпоменон**, **Ездри** й **Неемії** поставлені зараз після **Царств**, а після них стоїть зараз **Естер**; книги властиво пророчі відсунені на самий кінець, а на їх місце поставлені головні **Писаня**, власне **Йов**, **Псалми**, **Притчі**, **Еклезіяст** і **Пісня Пісень**. В зборі властивих пророків видно, що **Даниїл** стоїть після **Єзекіїла**, а **Плач** єсть немов продовженням книги **Єремії**. Додатки до **Естери** і **Даниїла** змішані з самим текстом сих книг. Кілька книг невідомих єврейській Біблії вставлено в різних місцях: (40) **Товія** і **Юдіти** після **Неемії**, (42) книга **Премудрости Соломона** і (43) **Екклезіястик** після **Пісні Пісень**; (44) **Варух** після **Єремії**, врешті (45 і 46) дві книги **Макавеїв** після **Малахії**. Всіх разом 47 книг. Сі розділи і порядок zostались взагалі ті самі (латинській) **Вульгати**⁴⁰³ і в нових перекладах Біблії з тією невеличкою відміною, що протестанти ставлять частійше окреме книги другого канону, себто ті книги грецької Біблії, яких нема в єврейській. Взагалі поділи, про які ми тільки що говорили, можна звести до таких головних назв: 1) закон; 2) історичні книги; 3) поетичні книги і книги премудрости; 4) пророчі книги.

Кожній з сих 46 книг у нас будуть присвячені окремі статі. Тут ми маємо тільки дуже коротко характеризувати їх, так щоб можна було здати собі справу про зміст Біблії. Щоб се зробити, ми приймемо такий спосіб класифікації, який найбільше уживається в новітні часи, послуговуючись працею біблійної критики. Біблійні книги можна розділити на чотири групи:

I. **Історичні книги** — се книги **Судіїв**, 1 і 2 **Самуїла**, 1 і 2 **Царств**, **Ездри** й **Неемії**, 1 і 2 **Параліпоменон**, 1 і 2 **Макавеїв**;
II. **Книги Закону** або **Початків** — се 5 книг **Мойсеевих**, книга **Ісуса Навина** (Josue);
III. **Пророчі книги**, — се книги **Ісайї**, **Єремії**,

Езекіїла, Даниїла; 12 Малих пророків; IV. Книги поетичні і книги премудрості—до сих належить Псалми, Притчі, Йов і решта біблійних книг.

I. Історичні книги оповідають історію Жидів, починаючи з того часу, коли вони оселились на палестинській землі. Книга **Судіїв** показує нам жидівський народ серед різних чвар, коли ще не встановилась упорядкована держава; книги **Самуїла** розповідають нам, як **Саул** дійшов до царського стану, дякуючи прихильності пророка Самуїла, потім доводять розповідь до остатніх часів царя Давида, що настав по Саулі; книги **Царств** оповідають про вступлення на трон Соломона, про царювання його, далі все дуже коротко—окрім уступів про пророків Ілію та Єлисея—оповідається про долю двох царств, Ізраеля або десяти колін і Юди, до зруйнованя Юди Халдеями (588 до Р. Хр.). По хронології, яка вживається в сих книгах, можна б подумати, що перші події згадані там відносять ся до часів коло 1500 року до християнської ери, але є поважні причини до того, щоб сю дату знизити значно і дійти до 1100 р. Висше згадані книги, се одинокі джерела, з яких ми можемо собі скласти яке-небудь понятє про стародавні часи жидівської історії, або про долю давних **жидівських царств** (від 1100 р. до Р. Хр. до 588 р. до Р. Хр.). Ми бачили, що єврейська Біблія заводить сі книги в рубрику «перших пророків». Ся назва об'ясняється тим, що в сих книгах панує улюблена теза пророчих писателів, по якій щастя чи лихо народа залежить від його вірности національному Богови. Всі разом сі книги, що власне складають один твір у кількох томах, відзначаються догматичним поглядом на речі, і погляд сей проведений скрізь систематично; в кожную хвилину одначе з'являються таємничі особи, «пророки», органи божої волі, що провіщають Єреям остатню руїну, сираведливу кару за їх провини проти релігії й моралі. Цілий твір можна б назвати проповідю про те, як Жиди отримали з божої ласки благодатну країну, потім втратили її по своїй вині, не вважаючи на численні остороги. Відомо, що після полону або вавилонського вигнання Жиди, під протекцією або принаймі при толеранції перських владик,

спромоглися відновити в Палестині сталий лад. Книги Ездри й Неемії дають нам деякі покази, на жаль досить невиразні, на сі події, що належать до кінця VI ст. і до всього V ст. до нашої ери. Книги **Паралімоменон** дають короткий звід давньої історії і початків життя нації в формі генеальогічних реєстрів потім коротко розповідають про долю Єрусалима і юдейського царства до часів полону, звертаючи особливу увагу на справу культу. Се немов би нове видане давньої жидівської історії, написане з погляду духовенства і столичного попівства. Книги **Макавеїв** оповідають про повстанє Макавеїв проти царя Антиоха, що були в другому століті до нашої ери і закінчились відновленем крайової держави, незалежної від чужинців.

II. Книги Закону або Початків се ті, що звичайне ставлять ся завжди з самого початку Біблії. Їх називають **Мойсеєвими книгами** або П'ятикнижем; новітні люди уважають відповідним долучати до них і книгу Ісуса Навина, тоді се виходить твір в шести книгах або Шестикниже. Шестикниже описує давню долю прадідів жидівської нації, починаючи не тільки з патріархів Авраама, Ісаака та Якова, але від самісінького початку світу і людей. Се дає надзвичайно широку картину, бо Ізраель з'являється центром і підвалиною всеї світової історії. Звідси Боссею⁴⁰⁴ мав зробити тільки один крок, щоб дійти до плану **всесвітньої історії**. Шестикниже оповідає надто докладно про те, як власне жиди вийшли з Єгипту під проводом Мойсея, потім про їх пробуване біля гори Синаю, де Бог дав їм повний закон через сього самого Мойсея, потім про завоюване краю ханаанського Ісусом Навином. З шести книг п'ять віддані сій темі. Шестикниже отже єсть епопея початків нації, а в неї вставлено повний збір законів громадських і обрядових. Се можна так звести в одно речене: Як Бог дивно справдив обіцянку, дану патріярхови Авраамови, і дав його нащадкам у власть ханаанський край, щедрий і чудовий дарунок божий.

III. Властиві пророчі книги складаються з промов до люду, що говорили при певних обставинах съвяті промовці, речники божі, «пророки». Сі промови розвиваються завжди на одну тему: жидівський народ, покидаючи національного Бога для

чужих богів, іде до своєї погибелі; проте ж Бог, по своєму милосердю, згодився помилувати невеликий гурт і той гурт стане коренем нового Ізраеля. Новий Ізраель буде щасливий і славний за свою слухняність божим наказам; він побачить, як чужі народи приймуть його культ і його Бога. Коли ж розібрати кожну книгу окремо, то видно, що **Ісаїя**, сучасник царя Єзекії (друга половина VIII ст. до нашої ери) віщує в першій частині своєї книги (гл. I–XXXIX), що царство Юдине витримає напад Асирийців, а потім упаде перед халдейським паном, але з надією на славне відроджене, а в другій частині книги (гл. XL–LXVI) милосерде національного Бога визволяє божий народ із вавилонського полону і поселяє його знову на палестинській землі; ми бачимо, що **Єремія**, сучасник Йосії й останніх володарів юдейських (кінець VII ст. і початок VI ст.) старається впевнити своїх сучасників, що даремна буде всяка оборона проти Халдеїв, слуг божої помсти, і що красше здатись на волю божого промислу, бо він напевне після часу тяжкого досвіду підведе знову свій народ із руїни: — бачимо, що **Єзекіїл**, що належить до першої половини VI ст. (час полону), показує в минулому зруйнуванні Єрусалима і в вавилонському полоні кару, що завдав національний Бог за різні проступки; але прощення настане і пророк укладає вже пляни для відбудовання церкви, культу і народу на палестинській землі. **Даниїл**, віднесений теж до часів полону (VI ст. до нашої ери), показує нам у цілому ряді образів долю жидівського народу аж до часу релігійних утисків Антіоха Епіфана, з яких народ мав вийти вірним і переможцем; 12 малих пророків, кождий в своєму часі і в своєму крузі, від VIII до V ст. прикладають до сучасних їм з'явищ ті самі рачії, мішаючи картаня з надією.

Книги поетичні і книги мудрости всі досить розмаїті. Книга **Псалмів**, се збірник 150 поезій, взагалі коротких, релігійних гимнів і справжніх церковних співів; в наголовку більшої частини сих поезій стоять імена авторів, найчастіше Давида. **Йов**, се велична поема, в якій автор виступає проти ідей про справедливе розділене щастя й нещастя між людьми по заслугі. **Пісня Пісень**, се пісні про кохання; **Плач Єремії** —

елегії на руїну Єрусалима; до них можна зблизити книгу Варуха, що має в собі різні релігійні науки. Книги мудрости складаються з Еклезіяста, книги Премудрости Ісуса сина Сірахового (Ecclesiastique) і книги Премудрости Соломона. Врешті можна зібрати до купи чотири книги: Рут, Естер, Товія і Юдіт, що оповідають про різних людей, надто жінок, як вони через свою побожність та відвагу виходили з найтрудніших колізій і навіть визволяли жидівський народ із розпучливих обставин.

Класифікація, яку ми вказали, здається найвигідніша при розборі різних книг; вона не ломить принятих звичок і дає такі групи, що їх легко обійняти поглядом. Почавши з історичних книг можна собі відразу знайти ґрунт, на якому має розвиватись історія літератури. Все ж ми спогадаємо тут дуже дотепну і багато в чому добру класифікацію, прийнятую Ед. Райсом⁴⁰⁵ у його великій праці «La Bible». Сей учений розділив Старий Заповіт на сім частин: 1) Історія Ізраеля від завоювання Палестини до полону, що відповідає книгам Судіїв, Самуїла і Царств; 2) Пророки поставлені в хронологічному порядку (окрім Даниїла та Йони); 3) Сьвята історія і Закон (П'ятикнижжя та Ісуса Навина); 4) Церковна літопись Єрусалимська, себто книги Паралімоменон, Ездра й Неемія; 5) Поезія лірична, що складається з Псалтиря, Плачу і Пісні Пісень; 6) Фільософія релігійна і моральна, куди входять книги Йова, Притчі, Еклезіаст, Премудрости Іс. сина Сірахового, Премудрости Соломона, потім під спеціальною рубрикою моральних оповідань Йона, Товія, врешті Варух; 8) в кінці література політична і полемічна, що складається з Рут, 1 і 2 книги Макавеїв, Естери і Юдіти.

II. СКЛАДАНЕ БІБЛІЇ

До якого часу, до яких обставин, до яких авторів можна віднести складання кожної біблійної книги, різних збірок або натуральних груп, визначених нами, врешті цілого збірника такого, яким він дійшов до нас? На ці різні питання давались

і даються дуже неоднакові відповіді. Коли спитати традиції синагоги, що була загально прийнята, окрім деяких подробиць, християнською церквою, то ось картина ріжних походжень: П'ятикнижжє, окрім 8 остатніх стихів, де оповідається про смерть Мойсея, єсть твір Мойсея; книга Ісуса Навина окрім 5 остатніх стихів, де йде річ про смерть сього героя, єсть твір Ісуса Навина. Автор книги Судіїв — пророк Самуїл; над книгами Самуїла працювали по черзі пророки Самуїл, Гад і Натан; над книгами Царств пророк Єремія. — Книги Ісаїї, Єремії. Єзекіїла, Даниїла і 12 малих пророків мають авторами тих людей, чиї імена стоять у наголовку. Псалми походять від ріжних письменників, але по більшій части від царя Давида; цар Соломон єсть автором Притч, Еклезіяста і Пісні Пісень; Йов як і П'ятикнижжє походить від Мойсея; Рут уважається додатком до книги Судіїв і Самуїла; Плач Єремії, Параліпоменон і Ездра — твори Ездри, а книга Неемії — твір Неемії; Естера уважається працею великої синагоги, ученого товариства часів відбудування (Restoration). Легко завважити, що ми залишили тут книги, властиві лиш грецькій Біблії; в справі їх походження панувала завжди чимала вільність присуду. Врешті загальний збір книг Старого заповіту був упорядкований заходом Ездри, великого реставратора юдейства в V ст. до нашої ери.

З більшою частиною сих тверджень не згоджується школа сучасної екзегетики. Від ста літ було положено чимало праці з початку в Німеччині, потім у Голяндії, в Англії, у Франції на вияснене питань про походжене і складане святих книг. Головний результат сих довгих і детальних дослідів єсть той, що тепер уже не можна уважати традиційних тверджень за справді наукові. Се твердження емпіричні і практичні і можуть бути затримані лиш на стілько, на скілько їх потверджує дійсно зміст книг. Коли дослідити причини, чому традиція прийшла до ріжних своїх висновків, то побачимо таке: традиція вдоволилась тим, що віднесла цілу серію П'ятикнижжя і історичних книг до того, хто виступав в них головною особою, а де такого чоловіка бракувало, то до якої иньшої славної людини, яка стояла найблизше до певних подій. П'ять книг про

Мойсея (*libri de Moyses*), стали ся *libri Moysi*, книги Мойсеєві; книга Ісуса Навина занята оповіданем про діла сього героя, і от вона була зараз надана йому. Книга Судіїв не могла бути наданою жадному з людей, виведених у ній, тоді вибрано Самуїла, що настав безпосередно по останньому з героїв, яких події розказано в книзі. Книга Самуїла, де пишеться про сього чоловіка, а потім про Давида, уважається твором Самуїла в тій частині, де говориться про сучасні йому справи, а далі за авторів уважають його товаришів, що наступили по ньому, Гада й Натана, бо їх імена часто згадуються в книзі. Єремія, великий співець смутку, що бачив руїну Єрусалима, мав бути в порядчиком двох книг Царств; не забудьмо, що Жиди звуть усю отсю історичну серію першими пророками. В иньших книгах імена авторів були по більшій часті написані в тексті або в заголовку; традиция обнажилась тим, що приняла їх на віру.

Щоб оцінити безсторонно те, що дає традиция, коли вже ми дослідили, що сього не досить, не слід перш усього забувати, що традиційна теологія, чи то жидівська, чи то християнська, не має на меті власне навчити нас про походжене і складане біблійних книг; вона найбільше славить і вихваляє їх сьвятість, що робить їх жерелом для догматів і поживком для побожности. З сього погляду вона потверджує взагалі їх автентичність, не придаючи сьому слову дуже докладного значіня, і ставши на сьому, не завдає собі клопоту розбирати чисто літературні непевности і суперечки, які можуть з'явитись з поводу її тверджень. Так вчинила найперше синагога, так вчинила в свою чергу й християнська церква, принявши, можна сказати, з заплющеними очима, всі об'ясненя, які були їй дані, не піддаючи їх під сувору провірку, вдовольняючись тією думкою, що сі об'ясненя дають великий простір теології, щоб постройти догмати або дати поживок побожности. Тут ми додаємо, що різні релігійні громади дедалі все виразніше признають літературній та історичній критиці право вільно досліджувати складане і походжене сьвятих книг, аби тільки та критика не чіпала потрібної для них незалежности в справі догматів, моралі й культу.

Зібравши всі здобутки праці новітньої критики, можна поставити поруч реєстру традиційних даних зовсім иньшу картину: П'ятикнижжя, се не праця одної людини і одного часу, воно зложено, чи зібране з писань ріжних часів і ріжних авторів. Тепер уже визначено дати сих ріжних писань і ріжні редакції, що провадили до теперішнього стану сього твору (п'ятикнижжя), але критики не погодились між собою що до числа первісних документів, походження і порядку, в якому вони мусять бути, і щодо змін учинених над ними. Критики уважають, що сі писаня ідуть одно по одному досить не рівно, від XIII до V ст. до нашої ери; увесь же твір був доведений цілком до кінця тільки в сей остатній час (V ст., може заходом Ездри). Автори ріжних документів і списків невідомі; книга, вся взагалі, єсть анонімний утвір. Книга Ісуса Навина (Josue), кн. Судіїв, Самуїла, дні перші книги Царств — у нашому каноні кн. Царств, — се знов анонімні книги і неможливо вказати авторів їх. В них увійшли уривки давних творів і кожен із тих уривків не раз був змінений та редагований. Кн. Іс. Навина мусить бути наближена до П'ятикнижжя і її остання редакція, так як і П'ятикнижжя, належить до V ст. до Р. Х.; Судді і 1–2 книги Самуїла дійшли до теперішньої своєї форми в VIII або в VII ст., себто до вавилонського полону; книги Царств скінчені в часи вигнання. Редакція Ездри, Неемії й Параліпоменон мусить належати до невідомого письменника, що жив може за два віки до Хр., у всякім разі в двох перших книгах доховались важні автентичні уривки спогадів тих людей, чиїм іменем названі сі книги. Що ж до властивих пророцтв, критична школа захоче багато традиційних вказівок, власне у всьому, що належить до питання про автентичність Єремії, Єзекіїла, Осії, Амоса, Михея і т. і. Але кн. Ісаїї ділять на дві частини; перша частина (гл. I–XXXIX) поряд із автентичними уривками має теж із пізніших часів багато уривків, приписаних у ріжні дальші роки; друга частина (гл. XL–LXVI) належить до часів вигнання, написана може двома віками пізніше Ісаїї. Кн. Даніїла написана не в часи полону, а на чотири віки пізніше, в часи Макавеїв; се можна бачити з того, що їй відома боротьба Птолемеїв і Селевкідів⁴⁰⁶

і що в ній описано релігійне лихоліття Жидів за Антіоха Епіфана. Кн. Йоїла та Йони написані в зовсім пізні часи; Захарію приписують трьом ріжним авторам. Щодо часу і автора Писань, то тут нема діла з традицією. Псальми взагалі не можуть належати до тих людей, під чіими іменами вони стоять. Мало які з них раньші часів полону; більшість утворена в V, IV, III та II ст. до Хр. Автори їх не відомі.

Ні Притчі, ні Пісня Пісень, ні Еклезіяст не є творами Соломона; Притчі — се звід збірок складаних помалу і після вигнання; дехто стоїть за те, що Пісня Пісень, се досить давний твір, писаний раніш вигнання; навпаки, Еклезіяст повстав у далеко пізнійший час, за наступників Александра. Йов, твір анонімний, зачисляється то до часів полону, то до часів відродження. Нарешті щодо книги Рут, Плачу Єремії і Естери нема згоди, але автентичними і гідними віри вони не признані. — Зводячи все до купи, новітні школи в більшій частині не згідні з традицією. На місце докладних тверджень і ясно показаних авторів, вони становлять дати непевні, — частійше далеко пізнійші і дуже часто признають твори анонімними.

На жаль, навіть і сі здобутки коли придивитись їм троха ближше, не можуть потішити нас своєю певністю; не лише між окремими екзегетами⁴⁰⁷ панує доси чимала незгода, хоч усі вони запевняють, що ніби йдуть слідом за загальними принципами роз'яснення та досліду власне у всьому, що належить до поважного питання при складанні і походженні головних частин П'ятикнижя, — але й загальні твердження новітньої критики показуються умовними, через те їх можна приймати лише дуже обережно. Коли ж почнемо шукати, чого власне бракує сим здобуткам, щоб бути певними, то завважимо ось що: новітній екзегеза не вийшла в своїх дослідах від жадного певного і встановленого принципу літературної та історичної критики. Вона робила все напوماцки; показала, правда, поважними доказами, що неможливо триматись традиційних здобутків, та проте не могла дати нам ясного поняття про обставини початку й складання окремих книг і цілих збірок, — на те не ставало в неї наукової основи.

Хоч би напр. з П'ятикнижжям! При дослідках над ним дійдено хутко до дуже важного, але чисто негативного вислідка, себто, що Мойсей не був його автором; після сього ось уже століте як провадиться справжня китайська ломиголовка, — первісні документи і пізніші редакції наступають одні по других в протягу десяти століть, немов калейдоскоп; кожний письменник змінює відносини окремих шматків чисто самоправним способом, очевидно піддаючись капризу або власному вподобанню. Тут не місце показувати, що в сій делікатній роботі цінування умов, при яких повстали біблійні книги, конечно потрібний суворійший і обережнійший метод, такий, щоб міг знайти собі признане у всякого, хто тільки серйозно бажає здати собі справу про те, як склалися єврейські писання, які б не були його філософічні та релігійні вподобання. Коротко, критична школа зруйнувала давні дати й твердження, не встановивши міцно нових кадрів для сьвятої літератури.

Щоб досягти більше вдоволяючий результат і щоб він міг бути загально прийнятій, слід установити, звідки починати досліди, не починаючи з якого-будь туманного і мало відомого часу, куди можна зайти тільки химерною дорогою власної фантазії, але тримаючись регресивного методу, себто визначаючи такий час, коли твори напевне були вже в такому стані, в якому дійшли до нас, потім століте за столітем відшукувати обставини, при яких вони могли складатись. Нагадаймо собі для сього головні риси жидівської історії. В 70 р. по Хр. жидівська нація падає в купі з головним містом під ударами Тита; Жиди та християни забирають із собою і розносять по всьому сьвіті свої сьвяті книги, себто Біблію. За два віки раніше (друга половина II ст. до Х.), Жиди переживши панування Персів, а потім наступників Александра, заложили за князів Макавеїв незалежну державу. Можна припустити, що Біблія вже за тих часів, була зложена в своїх головних рисах, надто в тому, що відноситься з одного боку до Шестикнижжя (кн. Мойсееві та Іс. Навіна), з другого боку збір иньших книг (кн. історичні і власне пророчі).

Щодо Писань у таких ріжних між собою числом і складом видань Бібліях, як грецька і єврейська, то не можна запевняти,

що вони всі з'явилися за цих часів, коло 150 р. до Х., а тим менше, щоб вони були зведені в збірник. Отже починати досліди про повстанє Біблії по нашому треба так: за 150 р. до Хр. Жиди мали і вважали за св'яті книги дві головні частини Біблії: Мойсеїв закон і історично-пророчі книги. Берімося тепер дуже обережно до точок, що відносяться до сього подвійного збору. Мойсеїв закон безперечно був книгою «Закону» для Жидів другого віку до Х. Отже сі Жиди показують характеристичні прикмети; вони виявляють риси соціального гурту, певної релігійної громади, що відбудувались у Палестині в кінці VI, в V та IV ст. до Х. Давна історія Жидів ділиться, як ми вже мали нагоду згадати, на два періоди, розрізнені глибоким ровом: на період давніх царств, сливе від 1100 до 588 р. до Х., і період відбудування (Restoration) від 536 до Р. Х. аж до 70 по Х. Їх розділяє час вигнання або час вавилонського полону. До полону — се політична держава, незалежна, з усіма органами властивими її устроєви; після полону, се щось наче церковна держава, що доходить через який час до певної автономії, але головно основана на організації культу та попівського стану, якими вони були в Єрусалимі. Часи давніх держав дають нам загальну ідею «держави», часи відбудування ідею «церкви». Ясно, що Закон, правила горожанської, громадської і релігійної організації, які годилися для одного, не могли підходити до другого. Коли б навіть «Закон» давніх царств і пережив страшний перелом полону, то він мусів би бути зовсім перероблений для вжитку при зовсім иньшому стані річий; так само закон придатний в часи відбудування, не може бути законом Ізраеля до часу вигнання.

Коли Мойсеїв закон, списаний в нашому теперішньому П'ятикнижю, єсть той закон, в якому Жиди II ст. до Х. шукали приписів культу і поводження, то зовсім натурально думати, що він єсть твором часів відбудування, бо до тих часів він придається зовсім; тим часом ми бачимо моральну й матеріальну неможливість запевняти, що звід законів, добрий при стані річий V, IV і III ст., міг бути зложений за скільки століть раньше, напр., в часи давніх царств. Отже ми встановимо, — звичайно не як доказану безперечну, річ але як дуже правдоподібний

здобуток, що «Закон» II ст., списаний в П'ятикнижю, єсть, беручи взагалі, «Закон» часів відбудування, що, приходячись до обставин сього зовсім виразного періоду жидівської історії, він єсть твором тих учених (книжників) часів відбудування, що взяли на себе працю визначити новій жидівській державі, тільки що відродженій з попелу, приписи поведження й релігії. Так звані Мойсееві закони заведені, як усякий пам'ятає, при помочи дивно щасливої літературної фікції в епопею Ізраелітів, нащадків Авраама, вирваних національним божеством із єгипетської неволі і осажених на ханаанській землі. Нема жадної рації думати, щоб ся чудова оправа була зроблена в иньший час, ніж оправлений в неї сам закон. Епопея Початків, ся сьвята чи «золота» легенда, єсть таким способом працею великих теологічних шкіл часів відбудування, що взяли ся вславити найдавніше минуле нації, потішити її при несконечне славних сучасних обставинах видовиском дивної божої ласки, що покривала її при народженю, — минуле ж давало надію на будуче.

Придивімось до сього ближче. Кінець VI ст. до Хр. і протяг V ст., наскільки ми можемо знати їх із книг Ездри та Неемії, були дуже непридатні для довгої, зтяжної роботи, ученого та літературного випрацювання, подрібного укладання законів, яке ми бачимо в П'ятикнижю. Се хіба тільки в початку 400 р. могли настати і почати свою працю ті великі школи істориків та законників, до яких ми відносимо сей утвір; тільки в той час учені гурти могло знайти добрі умови для матеріальної й моральної організації, конечно потрібної для такої роботи. Отже, беручи загально, тільки межі 400 і 250 р. до Х. починається час, коли могло скластися П'ятикниже, або навіть П'ятикниже й Іс. Навин, себто Шестикниже. У всякім разі, дуже можливо, що богослови та законники послуговувались давнішими пробами, складаючи спільними силами сей єдиний в своїм роді монумент. Новітня критика запевняла навіть, ніби вона відріжнила серію документів і може виділити їх із теперішнього зводу; вона відносить їх до ріжних часів і думає, що при помочи їх можна би прослідити релігійну и соціальну

еволюцію Жидів від X ст. аж до V ст. до Хр. Можна думати, що на цьому оснувались великі ілюзії. Запевне П'ятикнижжє має в собі уривки писані ріжними авторами, однакові теми переповідаються часто в чотирьох або п'ятьох паралельних, трохи відмінних списках, закони з'являються немов у кількох виданях із очевидними варіантами (див. П'ятикн.). Але нам здається, сього ще не досить, аби признати існуванє в одному збірнику книжок зовсім незалежного походженя, що виражають державні стани не тільки зовсім ріжні, але, так сказати, супротивні між собою; ми рішучо виступаємо проти такого погляду. Якщо традиція порішила, обороняючи єдність авторства в творі, очевидно складаному спілкою кількох письменників, то критичні школи погіршили свою чергу, розриваючи безоглядно книги так зв. Мойсєєві, і не признаючи, що під довгостями, аномаліями, варіантами, повтореннями, яких багато в тих книгах, усе-таки криється міцна єдність думки й натхненя.

Раз ми досягли такий результат, раз ми прийшли до того, щоб уважати П'ятикнижжє й Іс. Навина, по вдатному вислову Ед. Райса, за книгу сьвятої історії й закону Ізраєля часів відбудуваня, то нам здається законним шукати, чи нема там яких уривків із творів писаних ранійше вигнання; але ми гадаємо, що через брак рішучих доказів треба бути надто обережним, визначаючи дати, що могли б нас перенести раптом з IV ст. у VII ст., себто в час ранійший полону. Щодо серії історично-пророчої, то ми тримаємось такого самого способу. Ми допускаємо, що збір сих книжок був зложений, таким як ми його маємо, в 100 або 150 р. до X. Тоді ми питаємо себе, чи буде більш до правди подібно, коли відносити початок його до IV і III ст., чи коли уважати його за твір початий далеко давнійше, в VIII, VII та VI ст.? Почнімо з історичних книг. Сі книги, як то в них самих говориться, брали основу з давних джерел, але розказували долю давних царств доктринальним та догматичним способом, показуючи як Ізраєль зопсував чудове положеня і сам себе згубив, не послухавши божих наказів. Запевне учені часів відбудуваня так і повинні були розуміти і викладати

історію минулого. Трудно здумати, щоб ся цільна картина могла бути змальована перед полоном або серед лихолітя та непевности, в часи полону, мало вигідні для такої літературної праці; але дуже натурально виходить, коли прийняти, що заховані політичні літописі могли бути основою, що се була робота учених шкіл, що докладали своїх думок до спогадів минулого, аби вивести з них науку вірності для вжитку сучасних людей. І тут теж видно, що авторів було кілька; улюблені теми трактуються раз-по-раз по черзі, але східна історіографія власне любить такий спосіб описування і було б дуже нерозумно бажати скласти собі при помочи сих варіантів поняття про стан думок чи про характеристичні завдання зовсім різних фаз соціального й релігійного розвитку Жидів. І тут знов тяжко помилилась новітня критика, надаючи надмірне значіння безперечним варіантам і очевидним повторенням, — се виходило, як каже німецька приказка, — «за деревами ліса не бачити».

Зостається, збір пророцтв. Він єсть красномовною ілюстрацією до історичних книг; тут моральна наука, докори, вразливі слова, погрози та обіцянки не виводяться в кінці цілого ряду подій минулого, а показуються поруч із фактами; в кожному факті виставляється на позорище злочинство й гріх і підноситься відважна та щира побожність. При сій справі знову здобутки критичної школи, згідні чи сперечні з традицією, не можуть з'єднати собі великого довір'я. Затримано Єремію, Єзекіїла, Осію, Амоса, а разом з тим розшарпано Ісаїю й Захарію, офірувано Йоїла та Йону, а Даніїла віднесено до II ст. до Хр.

Чи були для того які рішучі причини, чи виходило се з якого ясного прінципа, такого, щоб міг бути загально прийнятий? Не здається. Коли придивитися ближче, то емпіричний, умовний характер кидається просто в вічі. Ось як слід би поводитись у сій справі, що досі не студіювалась іще досить глибоко. Теми пророчої проповіді як раз ті самі, що й у П'ятикнижю, або й в історичних книгах. Та сама єдність натхнення. Сі писаня можна легко, принаймі щодо сеї справи, уважати відповідними головним завданням часів відбудування, отже вони, значить, твори часів другої церкви. Далі, в них видно три сталі риси:

1) книги пророчі скрізь зв'язують нерозривно ідею кари або вигнання яким грозять, із ідеєю відбудування, що настане швидко потім, і чинять се в такій формі, що трудно собі здумати, щоб вони не мали вже позад себе і полону і відбудування; 2) ті самі книги займаються стало релігійною пропагандою між иньшовірцями; завдане се було б незрозуміле в VIII або VII ст. до Хр., чи то й у часи полону, — його можна допустити тільки в такий час, коли Ізраель знов оселений на палестинській землі, спокійний за свій релігійний і громадський устрій, почав розглядатися з певністю на окружний світ. Сі місіонарські заходи, здається нам, не могли з'явитись раніше III ст. до Хр., часу, коли новий склад східних країн за наступників Александра відкрив сливе необмежені перспективи жидівській пропаганді. 3) Врешті ми нагадуємо, що пророчі книги виставляють стан релігії в часи до полону зовсім инакше, ніж показують деякі описи історичних книг; відповідно до тих книг, Ізраель проходив періоди вірності й невірності; по пророчих же се була стала недовірність, затяжна, систематична.

Через сі причини і через деякі иньші, ми гадаємо, що звід пророчих книжок слід уважати зложеним у часи відбудування; дух сих часів як раз відбивається в тих творах. Инакше, по нашій думці, не можна оминати сього виводу, як хиба здумати, що давні писання пророчі, ранійші полону або сучасні йому, були в часи відбудування так перероблені та переставлені, що зовсім спотворились. Але через причини, які не приходиться тут докладно вияснити, нам противний такий висновок, що грозить зменшити ціну тих творів, розриваючи їх до нескінченности і роблячи з них якісь шматочки замість творів широкого й живого духа. Пророчі книги, всі в купі, мусять бути зачислені до категорії, в яку вже заведено Даніїла, Йоеля та иньші речі. Се речі жевдонімні⁴⁰⁸ або жевдоепіграфічні; їх справжні автори послуговувались здобутками книг історичних і укрились під іменами стародавних людей; науку, що вони хотіли подати своїм сучасникам, вони подавали під маскою людий минулого, ставляючи тих людий, при помочи дуже дотепної фікції, в такі обставини, в яких вони нібито жили колись,

так що сі книги неначе перенеслися за кілька століть назад. Врешті се те саме, що зробили автори П'ятикнижя, вкладаючи закон синайський в уста Мойсееві, те саме, що зробили автори Псалмів, Притч, Еклезіяста, П[існі] Пісень ставлячи ім'я Давида та Соломона в заголовку своїх творів. В Даниїлі ся фікція признана; ми гадаємо, що дійде до признання її в Єзекіїлі, Єремії, Ісаїї та инш., хоч ми не сперечаймось зовсім проти того, щоб допустити заховане деяких історичних подій, або коротких речень, що могли бути зав'язком для справді творчої праці учених відбудування. В решті се була б занадто делікатна робота, коли б хто хотів відновити докладно, а не то що більш менш вірно, обставини, при яких сі різні писаня склались, і порядок, у якому вони йшли одно по одному.

Обидва великі твори: П'ятикнижжя й І. Навин і збір історично-пророчий виразно відбивають у собі завдання часів відбудування або другої церкви; запевне вони вже були у жидівських гуртів II ст. до Хр., а з сього виходить, що їх треба уважати, — наскільки се можливо при нашому неповному знанню тодішніх справ, — за витвір часів перед IV і III ст. до Хр., беручи загально. Що до збору Писань, то навряд щоб він був складений і впорядкований коло сих часів. Ми навіть можемо запевнити, що він іще тоді не був таким і до певної міри стоїмо на тім, що він ніколи не був в кінець упорядкований, бо єврейська і грецька Біблія подає сі книги в зовсім відмінних списках і числі. Так третя частина Біблії зостається відкритою в певному розумінні. Одначе річ іде не про всі твори в купі, а про окремі книги. Рішення подані ученими про подрібні питання можуть бути взагалі прийняті, треба тільки триматись загальних формул і не важитись заходити в часи давнійші полону; ми гадаємо, що сього не слід було робити при дослідах про книги Рут, Йов і Пісню Пісень. Більша частина сих творів певне зложена в часи між IV і I ст. до нашої ери.

III. БІБЛІЯ І ГЕБРАЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Коли поставити питане, маючи на меті властиву історію літератури: як приходиться Біблія до давньої єврейської літератури? треба відповісти: Біблія єсть збір книг, що зібрали жидівські теолоґи дохристиянських часів для реліґійної й моральної науки своїх сучасників, щоб дати їм приписи культу і громадського житя. Ми знаємо староеврейську літературу тільки по Біблії, але ж Біблія не єсть єврейська література. Се єсть вибір із творів тої літератури, вибір, зроблений в певний час і для спеціальної мети. Здумаймо собі, що кому-небудь із сучасних нам людей доручено зложити для вжитку своїх земляків книгу для реліґійної потреби, для моральної науки і поради, користуючись для сього літературною продукцією Франції за остатні віки. Та людина, що візьме на себе се завдане, почне з того, що відкине при перегляді все сьвітське, театральні твори, не-реліґійну поезию, політичну історію і т. і. Треба уявити собі, *mutatis mutandis*,⁴⁰⁹ що подібним способом робили свою працю учені жидівські і наслідком тої праці утворився Біблійний збір. Здумаймо собі, що вони могли мати бібліотеку зложену з усіх творів їх земляків: запевне вони відкинули все, що було невідповідне їх меті. Знов же, коли вони хотіли затримати деякі твори і завести їх у сьвятий збір задля їх великої реліґійної вартости, вони могли завважати, що при зміні обставин твори ті мусять бути теж змінені, прилагоджені до сучасних доґматів благочестя. З сього погляду Біблія здається нам вибором із давньої жидівської літератури, вибором, приладженим до виразної мети, що мали збирачі, — до реліґійного й морального навчання. Сі збирачі, як ми тільки що бачили, могли належати до III і II ст., щодо П'ятикнижя, Іс. Навина і збору історично-пророчого, а щодо Писань, то десь коло християнської ери.

До якої міри при помочи Біблійних книг можна зложити хоч уривками історію жидівської літератури, се питане здійсмалося часто і на різні способи. Між тими, що подавали найоригінальніщі відповіді і найбільш варті уваги, ми спогадаємо

Ед. Райса. Сей учений, користуючись останніми здобутками критики, пробує зробити нарис головних фаз літературного розвитку Євреїв, признаючи при тому, що книжки релігійного змісту, єдині, які дійшли до нас, очевидно з'являють собою тільки один бік інтелектуальної роботи давних Ізраелітів. Літературні продукції, що складають Біблію, можна поділити на чотири періоди: 1) героїчний період, що займав час від початків нації, чи то завоювання ханаанської країни, до Давидового завоювання Єрусалиму; 2) пророчий період, що починається за Давида і кінчається в час халдейського завоювання Юдиного царства; 3) церковний період, що йде від полону, чи Вавилонського вигнання до повстання Макавеїв; 4) період «книжників» (scribes), остатній, що займав часи династії гасмонейської⁴¹⁰ і кінчається Титовим зруйнуванням Єрусалиму (70 р. по Р. Хр.). Героїчна епоха, се та, коли сталі встанови, потрібні для нації осілої і певної в собі, виробляються серед заметні і невиразности первісних відносин поміж гуртами. Жадної довгої продукції літературної, всього скільки співів, от як пісня Дебори та плач Давидів на смерть Саула та Йонатана, що дійшли до нас, як спогади блискучих подій та надзвичайних справ; далі кілька скупих показів на релігійні відправи та на громадські встанови, яких сліди можна бачити, не вважаючи на пізніщі перерібки. Пророцька епоха, се епоха сталого державного устрою. Релігійні думки доходять повного зросту і дають літературу, переняту пророчим духом. Скрізь видно пророчу руку і в державних справах і в книжних. Тоді з'являються один по одному головні документи, що ввійшли в зміст нашого П'ятикнижя, писане ягвістичне або пророче, що оповідає історію патріархів і долю жидівського народу від його початків аж до покорення анаанського краю, великі збірники промов пророків Ісаїї, Єремії, Єзекїїла, Амоса, Осії, Міхея і т. і.; закони переняті пророчим духом, себто Второзаконе; врешті історія Ізраелітів від завоювання (книги Судіїв, Самуїла, Царств), писані і сужені з пророчого погляду. Після повороту з Вавилонського вигнання з'являється новий дух, церковний, попівський (prêtre). Жите національне, де всяк відповідав за

себе, породило пророка, людину діла і живого слова; невольничий і залежний устрій невеличкої єрусалимської юдейської провінції сприяв зростові культа, розвитку дрібних його приписів без високої моральної вартости. Тоді з'являється церковний кодекс або писаня Ельогіста, третій великий документ, що увійшов у зміст П'ятикнижя (два попередні документи — Ягвістове писане і Второзаконе); він становить ґрунт так званого Мойсеевого закону і займає більшу частину теперішних книг Исхода, Левітів і Чисел. Кодекс церковний єсть справжній підручник церковних відправ і разом з тим у ньому маємо багато горожанських і громадських приписів. Троха пізніше виходить у світ Літопись (Параліп., Ездра, Неемія), де національна історія переказується з погляду культа і його відправ. Потім, коли ці тексти були впорядковані і звичай надав їм авторитет сьвятих книг, починається ера коментаторів, екзегетів, книжників (scribes), що займаються поясненем та впорядкуванем перекладу канонічних книг, але зміст сих книг уже не піддають дискусії.

Се план вражаючий; шкода тільки, що коли приглянутись до нього близше, то видно, що він більше видається вдатним, ніж справді єсть. Так із чотирьох періодів, наданих д. Райсом, два, перший і остатній, не мають позитивного значіння. Справді, уривки, що сей учений відносить до періоду, названого у нього героїчним, не складаються з цілих книг дохованих до наших часів, але з коротких уступів і то непевних. Говорячи матеріально, тут нема з чого зложити позитивну главу історії літератури. Сю саму увагу можна зробити і про четверту частину, де пишеться про епоху книжників та коментаторів. Щоб сей розділ мав основу, треба, щоб там була література екзегетики та парафрази; але ж сам Райс залічує туди книги найповнішого натхнення, найбільше проймаючої набожности, Даниїла і Псалми. Зостаються два головні розділи; один із них належить до пророчої епохи, або часу давніх царств жидівських, другий до церковної епохи, або часу другого храма. Чи можна ж упорядкувати хронологічно Біблійні книги лише в сих границях і доказати, що кожна з них вийшла просто

з обставин життя, що кожна відбиває дух і завдання різних окол і ріжних віків? Чи можна хоч визначити досить виразно те, що можна б назвати часом складання ріжних творів, щоб із сього вивести принцип класифікації не емпіричний, але справді генетичний і раціональний? Се дуже непевне. Навіть та ріжниця, яку хочять установити між творами, що нібито походять від пророчого духа і тими, де начебто видно церковний настрій, навіть ся ріжниця не може бути загально принята: сі твори раз-у-раз сплітаються між собою так, що їх можна відрізнити лише насильним способом, витягаючи їх із творів складаних чи зібраних, що дійшли до нас. Власне так роблять, коли беруть окремо документ ягвістичний яко твір IX або VIII ст. до Хр.; але ся нібито книга повстала тільки при помочі хірургічної операції, коли розрізали П'ятикниже на шматки більш чи менш великі, а потім із тих шматків сточили книгу, що давно зникла зо сьвіта. Те саме ми скажемо й про Второзаконе, хоч критикам здалось, що вони знайшли навіть дату і початок підвалини релігійного й літературного зросту давнього юдейства. Але можливо, що тут помилились, відносячи сей уступ до часу Йосії,⁴¹¹ а тоді все риштування новітньої критики падає. Подібну думку можна прикласти й до пророчих писань, як от Ісаї та Захарії, що поділені між ріжними віками та школами без жадної рації.

Таку саму пробу скласти давню історію жидівської літератури не раз робили иньші вчені трохи в иньшій формі. Сі вчені, — з них Ренан (найвидатнійший у французькій мові і запевне найдотепніщий), — говорять нам про стародавні поезії, де відбилися великі діла минулого, де лунають події національного початку. І вже з X ст. до Хр. сі співи мали бути зібрані в один збірник, названий книгою Праведного або Війни Єгови (Ягве). З них, на жаль, дійшло до нас усього кілька уривків. В царстві Ізраеля, або десяти колін, з'являється в VIII або в IX ст. до Хр. книга призначена заразом і для подання законів і для звеличання предків нації, головно Йосифа, героя північних колін (документ Ягвіста);⁴¹² Юдине коліно і Єрусалим відповідають на те подібним же твором, що ми знаходимо в історичній

частині документа Елогіста⁴¹³ і в Десяти заповідях (Decalogue). В VII ст. Єрусалим видає повний збір законів, Второзаконе; врешті після полону складається, знов у Єрусалимі, ритуал культу (правнича частина елогістичного документа). Прилучіть до сього історичні і пророчі книги, старанно розміщені і ви могли б скласти цілу главу історії давньої літератури Сходу. Як ми тільки що вказували по причині гіпотези п. Райса, такі гадки дають ілюзію здобутків і позитивних вислідків, але перед суворим переглядом не можуть устояти. Приписування книг чи уривків із Біблійних книг до віків, обставин і людей, що були раніше полону, се справа занадто непевна і не може становити міцної підвалини для історії літератури.

Встановімо ж тут прінципи такі, щоб з ними можна було скласти при помочі Біблії історію давньої жидівської літератури, звичайне, тільки почасно. — Що таке історія літератури взагалі, напр. історія французької, італіянської, іспанської, англійської або й грецької та римської літератури? Се студії над серією творів, по більшій часті безперечно автентичних, добре відомого походження. Твори анонімні або непевного походження з'являються тільки виключно і неминуха непевність у тому, що відноситься до них, зовсім не заважає цілому викладови. Шкода, що сього не можна сказати про історію жидівської літератури старого заповіту. Що в иньшому місці загальне, те з'являється тут виемковим; лише твори дуже пізніх часів мають певні дати; їх авторів і обставини складання можна ще пробувати визначити. Ось правила та увага, про які, здається нам, не слід забувати при сій справі, пам'ятаючи ті особливі та делікатні обставини, що склалися через наше неповне знане відносин творів до часів і авторів.

1) Література жидівська не має документів епіграфічних або пам'ятників із каменя й металу, по яких ми могли б напевне дібратись до часів раніше вавилонського полону. Ми маємо моавітський напис царя Меши,⁴¹⁴ що відносять до першої половини IX ст. до Хр., і напис у Сілос,⁴¹⁵ часів Єзекії. Сього запевне досить, аби утвердити нас у думці, що вже за часів давніх царств були елементи культури, потрібні для народження літе-

ратури; але ж се ще зовсім не дає нам способу відносити з певністю цілі книги або уривки з них до таких стародавніх часів.

2) Література жидівська се, беручи загально, анонімна література. Автори ріжних книг зникають до певної міри перед своїми сюжетами.

Справді, ні П'ятикниже, ні збір історичних книг не мають імен авторів. Ми бачили, як радила тому традиція, надаючи твір головним особам, що виступають там: Мойсеєви, Іс. Навини (Josue), Самуїлові і ин.

3) Але признане сього наводить нас на ще поважнішу увагу. Там, де з'являються імена авторів, як ось у властивих пророків і в деяких Писаннях, то се треба уважати за псевдоніми або псевдепіграфи. Отся псевдепіграфія в давній літературі жидівській і її значіне були доказані кілька літ тому назад і, здається, що їй прийдеється давати щораз більше місце. Перше було признано, що даремне було уважати авторами тих людей, яких імена стоять у заголовку таких книг, як Апокаліпсис, Еноха, Ездри, Варуха, псалми Соломона, книги другого канону: Мудрости і Варуха, потім книги канонічні: Еклезіяста, Пісня Пісень, Притчі, Псалми, Даниїла, Плач, книги Ісаїї і Захарії в великій частині, книги Йоеля та Йони. Те ж саме і з частиною законів П'ятикнижя, власне Второзаконя, де Мойсей ніби говорить сам. Так врешті встановлено, що жидівська література коло християнських часів і раніших віків дуже широко вживала літературного звичаю жевдонімності, щоб віддати під захист стародавніх славетних імен моральну й релігійну науку, подану для сучасних людей. Тепер повинність критики питати себе при кожному біблійному творі, де виставлено в заголовку яке імена: чи не єсть се наслідок літературної вигадки? Коли зміст книжки не відповідає часові виставленого автора, то нема чого відступати перед признанем псевдонімності і ми відважуємось розширити те, що було сказано про Даниїла, та й прикласти сей погляд до всього збору пророцьких книг.

4) Часи Відбудування відділяються від часів давних царств такою межою, що подібна до безодні. Старий Ізраель, відірваний від рідної землі, вертається в неї немов чудом якимсь і два

віки смертельної непевности та лихолітя відділяють час Осії (кінець VII ст.) від того часу, коли відроджений нарід жидівський може знову взятись до зтяжної праці (коло 400 року). Отже допускаючи можливість, що або великі уривки, або й цілі книги могли доховатись через сі два розділяючі століття, затримались цілими серед ріжних небезпечностей, що загрожували їм, — ми все-таки думаємо, що треба уважати за трудну річ таке затримане в цілости серед ріжних перешкод. Ми вже зауважили вище, що соціяльне жите Жидів так глибоко змінилось через той крізис, що книжки служби церковної і науки моральної, придатні для давніх часів, мусили прийняти чимало змін, щоб прилагодитись до нових обставин. Одно тільки, що слід, на нашу думку, признати роботою зробленою раніше полону, се скелет давньої історії, як ми вже сказали; та надзвичайно міцна підвалина, на якій збудовано історичні книги, мусіла бути взята з літописів, що потім затратились, коли збір Судій і Царств був уже зовсім упорядкований ученими часів Відбудування.

5) Духови єврейському годиться признати творчу силу в більшій мірі, ніж се чинилось досі. Жидівські письменники мають великий хист до того, щоб «ілюструвати» яку ідею, щоб доказати на особах, конкретно, моральні ідеї. Коли вони хотять звеличати ерусалимський храм як єдину святиню люблену Богом, вони здумують йому прототип, створений біля самого Синая, раніше, ніж Жиди дійшли до землі Ханаана і, щоб надати ідеї більш ваги, вони здумують рухомий храм, надзвичайно мудро обміркований. Коли хотять показати, що чужі нації нічого не варті проти народу самим небом обраного за сина, вони оповідають, як могутня держава єгипетська по слову провідника єврейського народу терпить цілий ряд унижень, так званих «єгипетських кар», і підводять сі події дуже зручно до з'явищ, властивих долині Ніля; врешті як епілог до сеї боротьби гордого володаря з Богом оповідається погибель єгипетського війська в хвилях Червоного моря. Коли вони хотять навчити жидівський нарід не вірити чужинцям і боронити свою віру від пропаганди і прикладу иньших народів, вони

видумують різню Ісуса Навина, оповідають, як Палестина була в кілька днів очищена від усіх своїх первісних мешканців, і стала вільним полем, де Жиди мали оселитись і розвиватись по волі. Ми могли б навести й більше таких прикладів. З них ми видимо, що взагалі даремне досі не признавано єврейському духови епічних здібностей і правдиво творчого дару.

б) Гляньмо в саму середину справи. Жидівський літературний дух, як узагалі східний дух, де в чому відмінний від західного. У нас зазвичай одна ідея повинна виражатись тільки один раз у творі доброго стилю; коли нам подають різні версії якої моральної чи релігійної науки, поетичного мотиву, історичного факту, то ми вибираємо ту версію, яка нам здається найбільш викінченою, і відкидаємо інші. Жиди, як і всі східні народи, навпаки затримують поруч різні відміни того самого факту. В кінці минулого століття критика завважила в Біблії сей літературний феномен і трохи помилилася з поводу його, коли говорила про суперечности там, де слід було просто признати різні варіанти на спільній основі. Коротше, жидівська література не така унітарна як наша. Так у Шестикнижю, сій справжній епопеї, кожний раз коли зачинається поважна подія, потоп, призване Авраама, історія Якова, вихід із Єгипта, закон Синайський, ми стріваємо в традиційному тексті слід кількох авторів, що розвивали сі поважні теми немов паралельним способом, а остатній впорядчик більш чи менш затримав працю кожного з них. Отже на тому заснували теорію, яку ми вважаємо не добре встановленою. Де інші бачать брак дотепности, якусь творчу неміч у рисах, що розходяться різно, там на нашу думку занадто багато сили, надмірне багатство. Євреї, думали ті теоретики, найчастійше вдоволялися сполучуванем до купи давніх народних переказів, часом позичених у сусідних народів, потім записуванем історичних спогадів прикрашених із впливом часу. Так мали повстати П'ятикнижжє й історичні книги, компілятивні твори, що збільшувались мов кулі зі снігу через постійні додатки та перерібки підчас семи чи восьми століть. Творчість жидівського духа показувалась ніби тільки в Пророках, Псалмах та кн. Йова.

Ми гадаємо, що такі погляди мусять зникнути, коли розібрати краще біблійні книги, і ми уважаємо, що творча сила дійшла до найвищого розвитку в творах жидівської літератури, що доховались до наших часів.

Так, по нашому, жидівська література, така, як її знаємо з Біблії, єсть літературою пізніщою від часів полону. Традиція уважала, що Біблія приняла остатню викінчену форму за часу Ездри, ми ж покладаємо збір її в тих віках, що йшли зараз після сього реформатора, себто в IV, III, II і I до Хр. Ми гадаємо, що раніше полону мусіли бути літературні твори, окрім епіграфічних пам'ятників, *exvoto*⁴¹⁶ напр., що мусіли знаходитись у святинях церковні обряди, що могли бути написані на кам'яних або металевих таблицях при дверях головних храмів. В ті часи мусіли напевне складатися пісні кохання, військові, набожні; ми думаємо, що до нас жадна з них не дійшла і що такі співи, як пісня Дебори, благословене Якова і Мойсея, плач Давида на смерть Йонатана, все те складання пізних часів, а тільки автори їх брали теми історичних оповідань. Чи був власне перед полоном писаний збір законів? Ніщо сього не доказує, хоч досі вказувано не мало уступів, що ніби мають у собі уривки того збору законів, а власне Второзаконе і книга Союза (Ісх. XX—XXIII; Ісх. XXIV). Безперечно були літописці, що впорядкували державні літописи і їх твір, дохований в часи полону, почасно увійшов у книги Царств.

Ми думаємо, що властива історія жидівської літератури починається коло 400 р.; при запевненому строї соціальному і релігійному учені, богослови, пророки збираються в учені гурти. Такий збір, — жидівська традиція назвала його «Велика синагога» або «Велика спілка», — приложив свою працю до остатнього впорядкованя кодексу та історії минулого. IV і III ст. здаються як раз вигідними для такої роботи; се взагалі час миру для такої жидівської спілки і разом із тим час постійного і живого еднаня зі сходом і заходом, із Середземним морем і Єгиптом, теж із долинами Тигра та Евфрата. Закон установлено і заведено в чудову оправу епопеї початків, але, як уже сказано, з усею плутаниною, з варіантами, подвоєнями, з тією

вільністю способів, властивою східному духови. Національна історія теж перероблена і скрізь виставлена як моральна наука. Потім сю історію оживлено, давши жите пророкам, що спогадуються в ній; при помочи сьміливої фікції в уста Ісаїї, Єремії, Єзекіїла вкладено, відповідно обставинам їх життя, промови, що вони повинні були говорити до своїх сучасників. Ті самі навчання, ті самі картини вертаються по шість, по сім раз у ріжних формах, як у П'ятикнижю і зборі історичнім. Як було вище сказано, сей потрійний безсмертний твір: П'ятикниже, збір історичний і збір пророчий мусів бути укінченим, окрім незначних перерібок, у 150 р. до Хр., але ми не маємо нічого, що могло б нам дати підставу до встановлення певніщої дати; треба пам'ятати, що й ті, які ми даємо, теж непевні й гіпотетичні.

Не вдовольнившись працею в потрійному напрямі над законом, історією і пророцькими промовама, літературна діяльність юдейська бралася ще й до иньших річий. За чотири столітя до Хр. виростають твори досліду й моральної філософії, то гордої й пишної, то змисленної і чулої: Йов, Притчі, а в часи Гасмонеїв або римської влади: Еклезіяст, кн. Ісуса сина Сірахового і кн. Премудрости. Поезія кохання представлена в Пісні Пісень, де, здається, видно вплив розпечених звичаїв грецьких. Релігійна поезія виражена в Псальмах, то в глибоких і чулих словах, то в холоднуватих церковних співах. Даниїл весь палає тугою від релігій переслідування Епіфана та від надій збуджених перемогами Макавеїв. У книгах Ездри й Неємії автор досить пізнього часу (запевне II ст. до Хр.) пробує відновити спогади Відбудування, послугуючись неповними переказами традиції. В той самий час збирають під назвою Параліпоменон, із дивним запалом до всього, що належить до організації культу, всю історію Ізраеля від початків до полону. Щасте, що се нове видане не було поставлене на місце давнього історичного збору, багато де в чому далеко вищого від нього!

Сей великий дар фантазії, що ми хвалили, породив іще одну дивно оригінальну парість літературної композиції— роман, або моральне оповідане, що розповідає долю якої родини, чи то долю народу, як от Рут і Товія або знов Естер і Юдит.

Ось картина жидівської літератури й її зросту, яку, здається нам, можна визначити при помочи Біблії.

IV. ХАРАКТЕРИСТИКА БІБЛІЇ З РЕЛІГІЙНОГО Й ЛІТЕРАТУРНОГО ПОГЛЯДУ; ЇЇ МОВА Й СТИЛЬ

Ми не думаємо оцінювати тут Біблії з погляду догматичного. Ріжні церкви — юдейська й християнська в своїх ріжних відмінах — уважають її за книгу натхнену (*inspiré*), себто за таку книгу, де божа сила зібрала всі накази про доктрину й поведжене, про те, як людина мусить вірити й робити. Ми ж, тримаючись тут тільки чисто історичного погляду, мусимо признати, що релігійна і моральна вартість Біблії єсть непорівняна, бо ся книга, появлена на ґрунті малої юдейської країни, у народу без великої політичної ваги, написана за 20 або 22 ст. тому назад, мовою невідомою західним народам, ся книга покорила всю Європу в перекладах на мову перш усього грецьку, потім латинську, потім німецьку, англійську, французьку, і вона затримала завойоване при собі, зоставшись сьвятою книгою для всіх народів, що йдуть на чолі цивілізації. Ось фактична проба релігійної і моральної вартости Біблії. Жидівські учені потрафили дати ідеям всевлади і справедливости божої, принципам особистого, родинного й громадського щастя таку вдатну форму, що вона за вісімнадцять століть не втратила свого впливу. Навряд чи треба додавати, що ся вартість жадним способом не залежить від тих дат, які визначені для складання чи то укінченого збірника, чи то окремих книг; чи П'ятикниже або Пророки будуть твором XIV, XIII ст., чи тільки III ст. до Хр., від сього не вменшиться значіне поданої в них моральної науки.

Дуже цікаво порівняти релігійну вартість Біблії з вартістю иньших подібних утворів. В наш вік люди робили собі в сій справі чималі ілюзії під час великих відкрить в Індії та Персії. Сподівано було знайти далеко богатші релігійні літератури, більше згідні з духом «арійських» націй. Сі фантазії минули. Всі порівняння Біблії з релігійними писаннями Індії, Персії, Китая, Єгипта, Ісламу вийшли на користь Біблії. Вона надто

добра тим, що складена в укінчений збір і не губиться в нескінчених та туманних розправах. Сим вона зовсім надолужує ті хиби в композиції, що ми вказували в ній. Літературна вартість Біблії мусить бути поставлена якнайвище. Новітні великі літератури через те так дуже піддавались її впливови, що вона вражала заразом і розмаїтістю і помірністю справді класичною в вислові своїх улюблених ідей. З Біблії можна б скласти таку антольоґію, що могла б устояти проти всякої иньшої. Згадаймо між иньшим картину сотвореня сьвіта (Битія I), величну по красномовности й простоті; оповідане про гріхопадене (Бит. II і III), де популярна форма еднається з тонким дослідом і з гіркою красномовністю; потім уступи з патріархальної епопеї, такі як виступ Авраама в обороні Содоми, посольство Елеазара до Месопотамії, вдячність Йосифова, оповідане про єгипетські кари, синайські сцени, деякі сторінки з Второзаконя, багато промов Ісаїї та Єремії, де мова то горда, то проймаюча й чула. Черпайте з Йова, Псальмів, Рут, Пісні Пісень, Еклезіяста і з книжок історичних, ви в них знайдете стільки скарбів, що вам трудно буде вибирати між ними. Біблія, в своїй цілости — клясичний твір, бо ті реліґійні й моральні правди, висловлені в ній, зібрані там у короткі й вражаючі реченя. Тільки сим не хочемо сказати, що сьвяті письменці завжди утримувались на однаково високому рівні морального натхнення і літературної вартости. Напр. описи різні в Іс. Навині і Числах показують прикрий дух фанатизму і національної виключности, так само і книга Естери.

Не можна сказати, щоб Пісня Пісень намовляла до чистих звичаїв, а Еклезіяст заохочував до відважного діла. В Псальмах е чимало холодних літаній; в П'ятикнижю, Іс. Навині і Літописі чимало самохвальних тірад, нагромаджених чисел і технічних дрібниць, у Єзекіла й Захарії темряви і уступів непевного смаку, в Йоеля багато холодної риторики. Але ж власне тут можна сказати: *ubi plura nitent, non ego paucis offendar maculis*.⁴¹⁷

Друга риса, що додає Біблії клясичного характеру, се цілковита натуральність, надзвичайна простота, через яку досягаються найбільші ефекти. Люди часто на сьому помилялись,

не дослідивши добре, і говорили, що се «примітивність», що сі твори зложені серед люду простого, ще дуже близького до природи. Се дуже хибна думка. Такі бездоганні твори, як Биття та Йов могли повстати тільки в часи найповнішого духового розвитку, при помочи глибокої науки та письменського хисту. На сих двох книгах найбільш основували мильні думки, бо в сих книгах шукали відбиття номадного та пастушого життя самих прадідів нації, не розуміючи того, що тільки культурний чоловік, справжній артист міг намалювати сі чудові образи; врешті номадне, пастуше жите провадилось у Палестині до самих християнських часів у південній частині Юдеї на східному березі Йордана.

Врешті, щоб краще признати здібности єврейського генія, ми цілком противимось тому розбиваню Біблії, що ввели в моду критичні школи. Замість того, щоб приймати книжки такими, як вони дійшли до нас, признаючи при тому, що є причини бачити в них роботу не одного автора, — їх розбивають і з сих уривків складають штучно книги, що повинні були бути, і дають сим книгам зовсім умовне існуванє. Забуваєтьсє справжній твір, що єсть тепер, що має історичну форму, для гіпотетичного і не запевненого складаня. Такими способами можна позбавити довіри ті студії, що виключивши з них помилки в методі, дуже прислужилися нам до розуміня давньої жидівської літератури. Треба відкинути сі готові кадри; не годиться вважати часів відбудуваня за «рабінський» вік, нездібний до жадного натхненя, до нових і відважних літературних концепцій. Сей присуд оснований на чистому непорозумінні і може привести до найтяжчих помилок; він походить від неправдивої і ненависної думки про Юдейство. Деякі християнські теольоги обявили, що відколи Біблія була скінчена, за часу Ездри, Жиди стратили божу ласку й натхненє і впали в якийсь духовий і моральний рахітизм. Се просто чистий абсурд. Ми мали поважні причини, щоб віднести до часів відбудуваня збір книг, де сє творчий геній літературний дуже вільний, поєднаний з непорівняним моральним натхненєм. Знов же доказано, що починаючи з III ст. до Хр., Жиди почали

в греко-римському світі ту надзвичайну пропаганду, що проложила путь християнству і направила його течію. Отже пора вже зрестися тої образливої і дурної характеристики останніх дохристиянських століть.

Мова Біблії єсть єврейська, належить до сім'ї так званих семітських мов, як от арабська, фінікійська та арамейська (сирийська). На скільки можемо сягнути назад, ми вважаємо можливим уставити, що ті народи, які заселяли південну частину Сирії (басейн Йордана) від XI ст. до Хр., до часів полону: Ізраеліти, Моавіти, Аммоніти, Ідумеї, говорили на різних мовах дуже близьких між собою і невелика різниця мов не заважала племенам зноситись між собою. В VI і V ст. політичні турботи, здається, кинули деякий заколот; давня єврейська зосталась мовою науковою, мовою учених і письменників ерусалимських і такою вона зісталась аж до часів християнської ери; але народна мова дедалі все більше піддавалася сирийському або арамейському впливови. І се до такого ступня, що в деяких найменше давних писаннях Біблії маємо чимало сторінок написаних по-арамейськи;⁴¹⁸ їх називають недокладно халдейськими. Переміна давньої єврейської мови на арамейську в народному вжитку сталася помалу, а певне пішла хутко, починаючи з III ст. до Хр., тільки сьому неможливо визначити докладно дати. Знов же й грецька мова хутко розширювалась, і можна поставити питане про книжки заховані в грецькій колекції (книги другого канону), чи не були вони написані відразу по-грецьки. Принаймі єврейські оригінали сих книг зникли.

Певне більшість єврейських книг була написана письмом того типу, що звуть фінікійським або давним єврейським; певне незадовго до християнства вони були переписані квадративими літерами, що звуться вавилонськими, і так вони й досі зостались.

Щодо біблійного стилю, то ми тут обмежимось що найпотрібнішими увагами. Єврейська мова, при всій простоті її складні, надається з надзвичайною легкістю до вираження найрізномродніших ідей і почувань, і се було великою пересадом, коли її уважали за негідну до вираження філософічних ідей.

Се мова з міцного й блискучого металю, по виразности й силі її можна рівняти до латинської. — Тут не місце входити в питання, до якого ступня на основі лінгвістичних відмін різних книг можна визначити їх дату і походжене сих книг. Сього критерія надуживано занадто і вже доказано, що основи ті були не досить поважні. При тому було показано, що там, де здавалось, були архаїзми, уважнійше око мусіло допустити неольогізм, наслідок поступової арамаїзації мови. Певно, якби тільки можна було по яких вказівках узятих із самих книг, — а вже ми бачили, при яких непевних здобутках ми zostались у сій справі, — розкласти їх на кілька століть, то можна би спробувати зложити главу історії єврейської мови, порівнюючи їх стиль; але ж тепер сього не можна зробити. Можна тільки взагалі сказати, що великі збірники: Закон, кн. історичні і пророчі, написані класичною єврейською мовою, але що в деяких книгах розділу Kethoubim або Писань пробивається видимо зростаючий вплив арамейських діалектів.

Так звані поетичні місця в Біблії заслуговують особливої уваги. Вони стрічаються подекуди в П'ятикнижжі та в кн. історичних. Але книги пророчі, Йов, Псальми, Притчі, Пісня Пісень, усі вони сливе виключно поезії. Проте досі не могли визначити в них ні міри, ні стіп, ні риму; характерна риса єврейської поезії, се паралелізм, себто подвоєне вираження думки. Сей спосіб знаходить собі різнородне застосуване і біблійні письменники осягають ним великі ефекти. Можна би сказати, що поезія єврейська, се скоріш витриманий мірний стиль, доведений часами до строфи. Ось кілька прикладів сього паралелізму:

- 1) Які хороші твої намети, Якове!
- 2) Твої оселі, Ізраелю!
- 1) Вони простяглися неначе долини,
- 2) Неначе сади над рікою, і т. и.
- 1) Повстань, Вилак, і слухай,
- 2) Склони свій слух до мене, сину Сіппорів!
- 1) Гилька виросте з стовбура Єссейового,
- 2) Парість піде з коріння його. —

- 1) Хай згине день, коли вродився я
- 2) І ніч, що мовила: вродився син. —
- 1) Чому не вмер я в материнім лоні?
- 2) Чом не сконав, виходячи з утроби?
- 1) Слово твоє підіймало тремтячих,
- 2) Ти укріпляв коліна, що вгинались...
- 1) Тепер прийшло до тебе — ти ослаб!
- 2) Тепер ти влучений і ти збентеживсь! —
- 1) Коли Ізраель вийшов із Єгипту,
- 2) Коли віддалив ся від чужого народу дім Якова...
- 1) Юда став сьвятиною його,
- 2) Ізраель був обладою його.
- 1) Побачило море й побігло від нього,
- 2) Йордан повернувся назад.
- 1) Плигали гори немов барани,
- 2) Могили неначе ягнята.
- 1) Що тобі, море, чого ти біжиш,
- 2) І ти Йордане, чого відступаєш?.. і т. и.

V. ТЕКСТ І ПЕРЕКЛАДИ БІБЛІЇ

Питання про історію і остатню встанову тексту єврейської Біблії (про грецьку Біблію див. трохи нижче) ще досі не роз'яснилися як слід. Ми скажемо тут якнайкоротше все головне про сю справу, поневолі тримаючись тільки можливих догадок. Найдальший пункт, якого можемо сягнути, принайменше думкою, се складання серії Іс. Навина, П'ятикнижя і книг історично-пророчих коло 200 і 160 р. до Хр. В ті часи сі книги мусіли бути написані на звоях (volumes) шкіри виробленої для писання. Сі звої мали форму давних стяжок, поділених на сторінки вертикально, і читали їх навиваючи один кінець на паличку, розвиваючи в той час другий кінець. Звичаєм семітських мов, усі тексти були писані самими співзвучками, себто без самозвуків, наголосів або знаків пунктуації. Думають навіть, що слова писались безроздільно, а се при браку самозвуків,

щоб визначали вимову, давало часто привід до помилок. Щодо Писань, вони певне були написані на окремих звоях, уважаючи на час, коли були прийняті як книги навчання. Щодо поділів заведених у сих біблійних текстах, то тут допускають розділи досить великі відповідно до довгости уступів, що читались регулярно на зібранях вірних.

Ось пункт початку праці над текстами єврейської Біблії: перші списки були зовсім добрі для прилюдного читання, бо звичай помагав відділяти слова і акцентувати їх; але пізніше повстали великі невігоди. Справді після страшного розгрому жидівської країни, жидівські школи, що цвіли в Тиверіяді,⁴¹⁹ в Палестині і в Вавилоні, від V до X ст. нашої ери, завважили, що традиційний текст був не досить забезпечений від усякої лихої зміни. Текст сей дійшов до них запевне з великими відмінами, що поробились цілими віками; вони додали до нього цілу систему точок: самозвуків, знаків акцентуації і пунктуації і тим устали на далі читання нерухомо. Можна думати, що ся робота, передана нам у рукописах і заведена вже від кількох століть у друк, дійшла до нас без змін.

Історія тексту Біблії зводиться отже до сих двох головних точок: перше видане тексту було зложено коло двадцяти століть тому назад при обставинах, що грозили всякою небезпекою для книжок. Чи треба говорити про переписку, що конечно провадила до варіантів, про зіпсуте і зужите манускриптів, зроблених із більш і менш міцного матеріалу і т. и.? По десяти століттях учені вставляють вкінець верзию найбільш поважану за їх часу, що робиться потім справжнім *textus receptus*⁴²⁰ для новітньої Європи. Отже автори сеї ревізії чи рецензії самі відрізняють те, що «написано», від того, як треба «читати», і признають, що текст дійшов до них не без спотвореня; вони зазначають теж багато трудностей в дрібницях і звертають увагу на непевні літери.

Відомо, яких обставин вимагає новітня критика, щоб установити знову давний текст: збирають манускрипти, переважно найдавніші, оцінюють варіанти і становлять головні з них поруч верзії, яку вважають найбільше вартою признання.

Отже матеріалів для такої роботи нам сливе зовсім бракує в Біблії, бо всі давні рукописи, раніші перегляду учених жидівських, званих Масеортами, згинули, і дійшов до нас тільки текст, що вони встановили скоріш способом традиційним, ніж справді критичним. Се тим більше шкода, бо біблійний текст з'являє нам не одну трудність. Порівнюючи тільки деякі уступи, що дійшли до нас подвійними в самій Біблії, бачимо, що переписники оберталися з текстами на диво вільно. Отже час узятися до критичного перегляду єврейського тексту, зазначаючи всі місця, де бракує сенсу. Хотячи їх поправити, можна з повним правом ужити вільности при переміні самозвуків і знаків пунктуації, що походять із масоретських часів.⁴²¹ Можна, в другій лінії, і з великим розмислом змінити поділ слів, і, в третій лінії, з найбільшою обережністю подавати зміни в співзвучках. Позитивних вказівок для такої роботи бракує, бо нема рукописів, що з'являли б собою варіанти, а такі рукописи запевне були в домасоретські часи, але праця учених знищила їх, через те треба брати на підмогу давні переклади, грецький, латинський, сирийський, що були зроблені по виданнях справді стародавніх, давніших від масоретського. Добре критичне видане Біблії — не можна сказати, щоб праця була виповнена досі як слід — мусить бути згідним з тільки що визначеними правилами. Ми додамо, що всі зараз біблійні тексти можна уважати за досить добре доховані. — Звичайне, розділ на глави і вірші (стихи) не походить із дуже давнього часу; шкода, що його було зроблено дуже неправильно, часом занадто легковажно. Але, коли він уже освячений звичаєм, то краще триматись його.

Все, що відноситься до перекладів Біблії, має великий інтерес, бо власне через переклади на чужі мови святі книги жидівські розходились по греко-римському світі, а потім і по всьому світі. Завоювання Александра і встановлення царств, що вийшли з його спадщини, ввели західну Азію в круг грецької цивілізації. І самі Жиди з дивною зважливістю прилучаються до сього руху; всі перегородки, що хотів установити вузький сепаратизм, були переступлені і перекинуті. Жидівські

кольоністи, що оселились в Єгипті, в Александрії, забули навіть свою рідну мову; але ж вони держались своєї віри, батьківських звичаїв, і через те не могли обійтись без своїх святих книг. Звідси повстала конечна потреба перекладу Біблії на грецьку мову. Можна собі здумати, що найперше був зроблений переклад П'ятикнижя, потім перекладено потрохи історичні й пророчі книги, в решті Писаня. Сей переклад єсть версія Семидесяти (Septante), або докладніше LXXII перекладачів. Про се склалась легенда: сімдесят два вчені, зачинені в сімдесяти двох окремих келіях, перекладали кожний нарізно, але одночасне, святі книги; але як потім порівняли їх праці, то з дивом побачили, що всі сімдесят два переклади були однакові що до літери. Чим же об'яснити такий факт, як не божим натхненем? Ближчі досліди одначе показали, що грецький переклад, хоч і вартий похвали, але до нього треба відноситись дуже обережно. Не тільки через вплив певних філософічних поглядів, що походили з грецької цивілізації, змінляли перекладачі багато уступів, але в роботі видно дуже часто сліди поспіху і непевне знане мови первотвору. З деякими книжками дуже погано обійшлись, деяких порядок дуже перестановлений; видно багато скорочень, а надто додатків, що не мають жадної автентичности. Наскільки можна судити, робота, що скінчилась устанавленем версії LXX, або грецької Біблії, могла бути почата коло 200 р. до Хр., потім провадилась до християнської ери заходом цілого ряду осіб, неоднаково компетентних. Автори, як ми бачили, не вважають ні на порядок, ні на число книг, принятих у канон палестинських Жидів: вони вводять туди кілька нових книг, часом великої вартости, за що маємо їм дякувати; нові твори, се «книги другого канону Старого Заповіту». Переклад Семидесяти або грецька Біблія грає чималу роль в історії релігійних ідей; дякуючи погреченим жидівським ученим, єврейська Біблія стала приступна для заходу. Се «європейське» видане Біблії, здається, стало певного часу єдиним, яке знали культурні Жиди; через нього зосталася в тіні єврейська Біблія. Власне версією LXX користуються Філон, Йосиф, письменники Нового Заповіту, не конче

зважаючи на варіанти її проти оригіналу. Сі варіанти та відміни LXX від єврейського тексту найчастіше походять із вини перекладачів, часами однак залежать і то часто, ще й від того, що перекладачі мали у себе відмінний текст від нашого. Текст версії LXX на жаль дійшов до нас в дуже пожаданому стані, а справді критичного видання сеї версії ми не маємо й досі; проте вона, незалежно від її великого історичного інтересу, єсть дорогоцінним способом до поправки єврейського тексту.

Поруч із грецькою версією треба дати почесне місце латинській версії. Західна Європа, що говорила латинською мовою, хутко почула потребу в сьвятих книгах на сій мові. Тоді була перекладена по латині версія LXX. Тільки важніші уривки сих давних латинських перекладів, відомі під загальною назвою *Vetus Itala*,⁴²² доховались до наших часів; недавно у Франції опубліковано найцінніший із сих текстів, П'ятикнижжя Ліонське. В кінці IV ст. по Хр., сьвятий Єронім задумав дати християнському латинському сьвітови поправнішу Біблію, перекладену просто з оригіналу; він написав просто з єврейського той переклад, що потім став офіційальним під назвою Вульгати (*Vulgata*). Взагалі Вульгата, се праця дуже варта уваги, дуже вдатна і при ній доси зосталась її висока вартість. Зроблена вона на підставі єврейських текстів, раніших масоретського перегляду, отже вона цінна тим, що сьвідчить про стан, в якому був текст в той час, і наводить нас на корисні поправки традиційного тексту. Шкода тільки, що Церква латинської мови, для того, щоб не порвати з певними звичками власне в тому, що відноситься до Псалтиря, перемішала у многих місцях тексти *Vetus Itala* з версією сьвятого Єроніма. Дуже потрібно було б мати сей переклад чистим, таким, як він вийшов із рук свого автора. Ми зазначаємо тут, що численні біблійні цитати, які притягають ся в отців латинської й грецької церкви, були порівнювані з Біблією, щоб побачити, якими текстами чи версіями вони користувались; се дуже корисний спосіб для критики тексту, і не треба забувати, що багато сих цитат могли бути зроблені на пам'ять і через те не можуть зовсім певно давати поняття про видання Біблії, що уживались

письменниками. Відомо, що Вульґата затримує книги другого канону, властиві перекладови Семидесяти.

Є чимало давних верзій на східні мови, з них деякі дуже корисні, щоб установити, наскільки взагалі затримався в цілості традиційний текст і де в ньому недостачі; з сих перекладів ми загаємо тут арамейські тарґум, переклади, або скоріш перекази (вільні переклади), зроблені для вжитку вірних синаґоги, таких, яким традиційна мова стала мало зрозумілою, — переклад сирийський, що мав належати до II чи III ст. по Хр., переклад коптійський, для вжитку християн єгипетського походження, і переклад етіопський, що й доси тримається в Абисинії;⁴²³ до нього з самого початку були прилучені декілька книг, невідомих навіть перекладачам Семидесяти, таких, як книги Еноха і Ювілеїв; етіопський переклад вернув нам сі книги знову через багато віків після того, як вони затратились.

В міру того, як християнство займало дедалі все ширші круги, почувалась конечність дати ріжним народам сьвяті книги на їх мовах. Можна б зложити цілі дуже цікаві глави історії літератури, якби дослідити ріжні форми, які прибирала Біблія в нових діалектах. Після винайденя друку переклади почали множитись і розходитись у числі небувалому до тої пори. Потім настав поділ, що зробила Реформація, і протестанство з надзвичайним запалом почало старатись, щоб зробити Біблію приступною для всіх. У Франції переклади на народню мову все множаться після реформації католицької й протестанської. Католики прийняли головно переклад Сасі (Sacy),⁴²⁴ хоч на жаль він був зроблений не просто з ориґіналів. Протестанти найбільше вживали женецький переклад, не раз виправлений, потім переклади Маршена та Остервальда;⁴²⁵ перекладам тим бракує часто доброго стилю і розуміння тексту. В новіші часи протестанти французької мови зробили дуже великий поступ перекладом Сеґона (Segond),⁴²⁶ написаним мовою взагалі досить доброю і на підставі міцної екзегетики. Як роботу жидівського походження, ми загаємо Біблію Кагена (Cahen).⁴²⁷ Врешті Біблія Райса (Reuss)⁴²⁸ з примітками і вступними словами, не вважаючи на мову часами не зовсім

удатну, єсть книга великої ціни, єдина в своїм роді на французькій мові, бо в ній ми знаходимо поруч із перекладом, основаним на дуже поважному знанню мови оригіналу, все найважнійше з роз'яснень, які зібрали за сто літ школи німецьких екзегетів. В Англії офіційна Церква має свою верзію, недавно переглянену дуже старанно; протестанська Німеччина хвалиться перекладом, що вийшов з-під пера самого великого реформатора Лютера; вартість сього освяченого перекладу зостається й досі великою, так що в нього задумали внести тільки деякі легкі поправки щодо мови та ще такі, що потрібні при теперішньому кращому розумінні текстів. Німеччина має теж инші переклади, писані католиками й протестантами; з них ми згадаємо переклад De Wette,⁴²⁹ оснований на глибокому знанню оригіналу. Нема ні одної нації або групи християнської в Європі, яка б не мала своєї національної версії Біблії.

Діло пропаганди і вульгаризації Біблії набрало надто великої сили за наших часів через старання товариств, що звуться біблійними; се добровільні спілки, заложені найбільш у протестанських краях; вони збирають дари для того, щоб видавати Біблію для всіх, у перекладах і за дешеvu ціну. Найважнійше з сих товариств єсть «Біблійне товариство британське і чужоземне», заложене 1804 р. Се англійське товариство переклало й надрукувало Біблію на 230 диялектах; деякими з сих диялектів не писано перед тим ще ніколи доси; щоб дати понятє про надзвичайну працьовитість сього товариства, ось показ диялектів і мов для центральної й східної Європи: литовська, польська, верхне-лужицька, нижне-лужицька, чеська, мадярська, словінська, українсько-руська, верхне-романська, романська енгадінська, п'ємонтська, водівська (vaudois), північно-албанська, південно-албанська, румунська, сербська, хорватська, західно-болгарська, східно-булгарська, естонська-дорпатська, естонська-ревельська, лівонська, карельська, самоедська, калмицька, геремиська, чувашська, татарська, кримська і т. и. Для самої Індії ми могли б навести тут з пятьдесять мов або диялектів. Товариство не відступило перед трудністю перекласти Біблію на диялекти центральної і південної Африки.

Як тільки місіонери здобули словницю мови, перекладачі брались до роботи. Коли через кілька віків після нас хто візьметься написати релігійну й інтелектуальну історію XIX-го віку, то різнородні наслідки сих енергічних заходів коло розширення Біблії будуть оцінені як найцікавіший факт. Може якому сміливому вченому попадуть у руки примірники Біблії на мові африканських Негрів, і тоді йому може спаде на думку, що ці книги походять від туземців країни великих озер, від диких верхів Конго або Нямца.⁴³⁰

Після сих вказівок про розширення Біблії в новому світі, наше завдання скінчено: ми думаємо, що дали громаді в точній і безсторонній формі відомості, конечно потрібні, щоб здати собі справу про зміст, складання, вартість і ширення Біблії. Кінчаючи, ми віддаємо ще раз честь сьому надзвичайному зборові, що єсть джерелом віри і побожності для вірних, а zarazом із тим невичерпанним колодязем різнородних прикладів і науки для історика, філософа й літерата.

ЄВАНГЕЛІЯ

Християнська теологія завжди дбала про те, щоб виказати походження, взаємні відносини та історичну вартість чотирьох євангелій, прийнятих до біблійного канону. Та тільки від коли поновились студії екзегетичні⁴³¹ в кінці остатнього століття, до сих питань приступлено з незалежністю, невідомою в давніші часи, і можна було сподіватися порозуміння вчених, що бажали знайти умови, за яких повстали євангелії. На жаль, так не сталося: незважаючи на глибокі праці людей з поважною ерудіцією, проблема тільки що згадана нами не може вважатись за розгадану. Отже нашим завданням буде не так виклад здобутків, як визначене в ясній та безсторонній формі основ (методи) досліду, стільки ж трудного як і цікавого.

I. АНАЛІЗ ЄВАНГЕЛІЙ, ЇХ ВЗАЄМНІ ВІДНОСИНИ

Розкривши новий заповіт, знаходимо чотири чималі писання названі **Євангелія** (що має значити **виклад доброї звістки про Ісуса Христа**), поставлені під іменами св. Матвея, св. Марка, св. Луки і св. Івана, апостолів, або апостольських учеників. Ми почнемо аналіз цих книжок із другої книжки св. Марка. Робимо це з тої рації, що план сеї книжки найпростіший і найлекший для розбору з усіх чотирьох писань, і що більшість учених згожуються уважати сю книжку за раніше редаговану, ніж три інші книжки.

Євангеліє по св. Марку починається з розповіді про те, як, згідно з обіцянками пророків, прийшов чоловік на ім'я Іван, щоб приготувати новий лад. Сей чоловік чинив на березі Йор-

дана хрещене на знак каяття і покути, і великі юрби люду збігалися до него; але він тільки звіщав про прихід когось більшого від него. Незабаром являється на сцену і ця друга велична особа: це Ісус, родом з Назарету Галілейського. Коли він приймає хрещене, небо розкривається, святий дух спускається на него в постаті голуба і голос згори сповіщає, що він єсть коханий син божий. Після сего Ісус йде в пустиню і витримує спокусу Сатани. Коли Івана Хрестителя забрали в темницю, Ісус прийшов у Галілею і там подав добру звістку, себто, що хутко має настати царство боже або царство Мессії. Він призиває своїх слухачів приготуватися вірою і каяттям. Не гаючись він хоче набрати собі скількох товаришів або учеників. Отож він походяючи понад берегами Галілейського моря, т. е. Генісаретського озера, звертається по черзі до двох гуртів братів, перше до Сімона Петра та Андрія, потім до Якова та Івана, синів Зеведеєвих, і вони, покинувши нараз свою роботу, прилучаються до нього. В такім товаристві вступає він у місто Капернаум⁴³² і в суботу здійснює річ серед синагоги, там навчає авторитетним тоном і се робить вражінє на зібраних. Там же, в самій синагозі, біснுவатий чоловік вголос об'являє, що Ісус є син божий, Мессія, і тоді Ісус дає тому доказ виганяючи біса. Слава про таке чудо не могла не розійтись широко, хоч з него тільки починається довгий ряд дивних уздоровлень. Вийшовши з синагоги Ісус у хаті Сімона і Андрія гоїть тещу Сімона Петра, що хворувала на пропасницю. Увечері до него приводять з ріжних сторін слабих і біснуватих, а він їх гоїть і визволяє, але наказує вигнаним злим духам не об'являти про те, що він єсть Мессія. Потім він іде показувати свою місію ратунку в ріжних місцях Галілеї, промовляючи в синагогах та виганяючи злих духів. Навіть один прокажений прийшов до него, вірячи в его надприродню силу; Ісус його загоїв справді, але не бажаючи занадто великої слави, наказав ему мовчати. Тільки ж чоловік той не міг встояти перед бажанням прославити свое надзвичайне загоєне і після того юрби люду починають так обступати Ісуса, що він уже мусить шукати собі затишку. Однак через кілька днів він одважується вернутись додому

(напевне в хату Сімона та Андрія) в Капернаум; зараз же збирається юрба перед оселею і їй Ісус звіщає добру вістку. Дуже тяжко було доступитись до Ісуса тим людям, що принесли до него на ноші паралізованого: вони не могли дати ради, поки не пробрили стріхи і не спустили ноші на шнурах у ту хату, де був Ісус. Тоді Ісус, зрушений таким доказом віри, перше одпускає слабому гріхи, а потім гоїть его. Паралізований встає і несе привселюдно сам свою постіль на плечах. Знов же на закиди книжників, що дивувались, як то може чоловік присвоювать собі право прощати гріхи, Ісус відповів, посилаючись на свою месіянську гідність. Прийшовши на беріг озера він стри́чає на митниці певного Леві, сина Алфеевого, і наказує йому йти за собою. Той чоловік сидів за столом у товаристві митарів і гультяїв, отже книжники і фарисеї гудили Ісуса за те, що він водиться з такими, але він відповів їм, що его послано визволяти не праведників, а грішників. Так само й на дорікання, чому він не постить так твердо, як учні Івана Хрестителя та люди фарисейського ученя, він відповідає, що женихові товариші будуть постити тоді, коли жениха вже не буде з ними. При іншій спосібности, з приводу того, що ученики его зривали колоски в суботу, він об'являє, що син чоловічий або Мессія єсть пан над суботою. Сей раз він знову виразно вказує на свою месіянську гідність. Він вражає вкрай своїх ворогів, фарисеїв та Іродіян, себто людей близьких до Ірода Антипи, загоївши в суботу серед Капернаумської синагоги сухорукого чоловіка (св. Марка I, I-III, 6).

Так викладена перша частина діяльності Ісусової. З самого початку книги встановлена его месіянська гідність, спершу незвичайним явищем, що сталось зразу по хрещеню і признаючи вигнаних злих духів, потім его власними заявами, потвердженими чудами. Гоючи скрізь людей чудом Ісус справджує тіп Мессії обіцяного у пророків, при чім сповіщає, що царство боже, щасливий і спокійний лад настане після сучасних злиднів і лихолітя. Центром його діяльності є Капернаум, галілейське містечко на березі Генісаретського озера. Відси Ісус виходив у сусідні міста. Его претенсія на гідність Мессії

вражала вкрай книжників фарисеїв і прихильників Ірода Антіпи, так що вони замислили відобрати єму жите.

Далі сцена ширшає трохи і дія стає виразнішою. Ісус в супроводі своїх учеників подається до Галілейського моря; за ним іде величезна юрба, що зібралась не тільки з близьких сторін, але й з Юдеї, з Ідумеї, з Переї і з фінікійського берега; через такий натовп Ісус мусить завжді мати наготові човна, щоб не бути скинутим у воду натиском юрби. Настала хвилина, щоб організувати міцнійше справу євангеліської проповіді; для сього Ісус встановлює товариство дванадцяти учеників, що мають йому помагати і робити місіонерські мандрівки, владаючи силою вигнання злих духів. Після сего він вертає додому в Капернаум. Там він має діло з одного боку з юрбою що обступає його не даючи навіть обідати, з другого боку з книжниками, що доказують, ніби він виганяє злих духів силою Сатани, врешті з братами, матір'ю, що вважають его за божевільного і хочуть відбити его від апостольства. Він же об'являє своїй родині, що він зрікається єя для духовної родини, зібраної его словом. Книжникам він каже, що попадають в непростимий гріх проти Духа Святого, ображаючи его посланців. Потім сівши в човен він звертається до юрби, згромаженої на березі, з промовою про близькість царства божого та про те, як его приймають ріжні стани слухачів. Потім він переїздить озеро і не зіходить на беріг. Він спав, коли страшенна буря заграла навколо човна, грозячи розбити его. Коли ученики, що були з ним, розбудили его, він наказав розлютованій негоді втихнути. Прибувши на східний берег озера в сторону Гадаренян, Ісус за надзвичайних обставин уздоровлює там одного надто небезпечного біснуватого; юрба злих духів що вибрала собі житло в тілі сего нещасного чоловіка, вступає в стадо свиней, свині раптом казяться і кидаються в воду. Чоловік же, вернувшись до розуму, сповіщає в Декаполі⁴³³ про своє дивне уздоровлене. Тим часом Ісус переїздить знов озеро і вертається в Капернаумську околицю. Вернувшись він чинить два чуда: гоїть кровоточну жінку що торкнула его за одєжу, і воскрешає дочку одного старшини з синагоги. В Назареті,

своєму рідному місті, Ісус був прийнятий холодно. Потім він посилає своїх учеників на проповідь, по парі. Євангеліст відзначає тут що царь Ірод Антіпа почувши, яка слава йде про Ісуса, зо страхом висловив думку що се певне не хто інший, як Іван Хреститель, що був покараний смертю по наказу самого царя. Він казав: «Се той Іван, що я віддав на страту, тепер воскрес!» Приходять апостоли здати справу Ісусови зі своєї міссії і він їде з ними на човні в самотнє місце; але юрба прагнучи слова божого доганяє їх ідучи берегом озера. Ісус зглянувшись над нею каже їй промову, потім годує її дивним способом. Після того він доганяє, йдучи по воді, своїх учеників, що поїхали човном наперед, і знов ступає не беріг у своїй улюбленій стороні, де его приймають з великою радістю; за те він гоїть там багато хорих. Але книжники й фарисеї, що прийшли з Єрусалиму, дорікають Ісусові і его ученикам, чому вони не дотримуються встановлених законом очищень; Ісус відважно одрікає, що справжній бруд — се той, що всередині в людині. Але Мессія мусить показувати силу своєї дивної помочі і за границею жидівської сторони, так як то робив колись пророк Ілія; отже ми бачимо, що Ісус гоїть у фінікійській стороні молоду біснувату язичницю. Вертаючись в Галілею через Декаполь він гоїть глухонімого. Потім знов він чинить чудо, аби нагодувати юрбу, що прийшла за ним здалека не взявши з собою харчів. Прийшовши в Віфсаїду⁴³⁴ він робить видющим одного сліпого (гл. III, 7—VIII, 36).

В сьому розділі ми не знайшли ні одного цілком нового елементу. Мессія провадить своє завдане пропаганди та uzдоровлювання, розширяючи круг своєї діяльності. Галілея і всі близькі околиці бачать его дивну владу; але ж тільки простий люд, прагнучи релігійної науки, збирається навколо лікаря і учителя, що пеклується про всі страждання; люде ж влади духовної і політичної осужують его на смерть. Ми не гаючись приступимо до оповідання про остатні події.

Ісус прибувши в околицю Цезареї Пилипової наказує Петрови об'явити его мессіанську гідність, говорячи іменем своїх товаришів, але їм він радить мовчати і звіщає, що він мусить

стерпіти великі муки, бути відданим в руки народної старшини, врешті вмерти, після чого воскресне. За кілька днів після цього він змінє вид (преображається) в присутності Петра, Якова та Івана, на високій горі; Ілія і Мойсей з'являються поруч него; потім він знов сповіщає про свою наглу смерть. Вернувшись до інших своїх учеників, він гоїть біснувату дитину, говорить про силу молитви і вказує на привілеї дані дитячий простоті. Дорогою в Юдею він вимовляє свою думку про розвід. Він назирає на те, що накази божі мусять виконуватись і заявляє, що бездоганність є в добровільній бідності і в самопожертві, що за них буде дана найкраща нагорода. Проти світових гордощів виявлених навіть в его найближчому околі, він виставляє сумні перспективи і страждання, що чекають его і на які він іде без вагання. В Єрїхонї він робить видющим одного сліпого, що привітав его, називаючи сином Давидовим, себто Мессією. Надійшовши близько Єрусалиму, він посилає своїх учеників за ослом і в'їздить у столицю при гомоні юрби, що об'являє близький прихід царства божого. Другого дня він проклинає фігове дерево, що має лист рясний та не має плоду — видиму емблему тодішнього юдейства, потім очищає храм виганяючи з него купців. Напевне такі демонстрації викликали гнів влади. Але коли жреці, книжники і старшина жидівська спитали в него, з якого права він все те чинить, Ісус відповів гідно, боронячись тільки іменем і пам'яттю Івана Хрестителя. Потім зводячи в одно порівняння всю історію ізраельського народу, він прилюдно каже, що він коханий син «власителя виноградників» і що виноградарі стратять его, так як замучили перше добрих слуг посланих раніше до них від господаря, себто пророків. Коли ж у него питають, як мають жиди відноситись до римської влади, він об'являє, що єї треба поважати не ображаючи божого закону. Він встановлює доктрину воскресеня і будущего життя, об'являє, що божий закон складається з подвійного наказу: любити бога і ближнього, підносити надзвичайну владь Мессії, суворо ганить книжників і похваляє щедрість одної бідної вдови, що позбавила себе конче потрібного, аби наділити інших. Коли ученики попросили

его вимовити своє почуте до ерусалимського храму, вихваляючи его красу, то він пророкував его близьку руїну, пригоди, через які мусять пройти ученики, страшні події та знаки, що віщуватимуть початок царства небесного і поворот Мессії, що зійде з небес на хмарах; в кінці він радить всія триматись наготові. Ісус знає, що его мучитимуть під час свята Пасхи, що мала настати через день, і він почина готуватись до того. Він уголос хвалить ту жінку, що вилила ему на голову дорогі пахощі і каже, що вона бальзамувала його зарані. Він сідає з учениками до столу їсти пасху в кімнаті, що якийсь невідомий дав їм на розпорядок, прибравши її до свята. Звістивши спочатку, що він загине через зраду одного зі своїх дванадцяти учеників, він установлює замість обряду Пасхи жидівської новий обряд, де хліб являє его власне тіло а вино его кров, «кров нової спілки, пролиту за многих». Зробивши се і знаючи добре або, скоріш довідавшись від бога про долю, що его чекає, він іде в сад Гефсіманський і там переживає напад страшених моральних мук. Врешті зрадник Юда приводить гурт посланих від жидівської власти; Ісус віддається їм руки не боронячись і ученики покидають его. Приведений перед начальника духовенства, Ісус відповідає на питане зібраних жерців, старшини і книжників або законників. Не по правді обжалований в тому, ніби він об'явив, що зруйнує храм, він об'являє урочисто на питане великого жерця свою гідність мессіанську і обіцяє, що хутко прийде знов на хмарах у світлі слави. Така мова була принята за образу бога і збір об'являє, що Ісус заслугує на смерть; тут уміщена сцена відречення Петра. Се було вночі; другого дня зранку жидівська власть вимагає від римського прокуратора конфірмації єї вироку. Ісус тільки сказав римській власті, що він «царь жидівський», себто Мессія. Пилат не бачучи жадної рації карати его, піддається тільки примусови, і скоріш допускає смертельний вирок, ніж сам видає його. Прийнявши різні знущання від вояків, Ісус іде на муки і его розпинають. Его смерть відзначена була надзвичайними явищами: темрявою, розідранням завіси в храмі. Ісус вголос вимовляє слова одного псалма, де Мессія каже, що бог его

покинув, і конає з голосним криком. Римський центуріон⁴³⁵ дивлячись на се признає, що Ісус «син божий». При Ісусові у сю тяжку годину не було нікого окрім кількох жінок, що дивились здалека. Один сенатор прихильний его справі виговорює чесний погріб для его тіла. Другого дня жінки, що були при Ісусові до кінця, їдуть до гробу з пахощами для тіла, але знаходять гріб порожній і стрічають ангела, котрий каже їм, що Ісус воскрес і має явитися ученикам у Галілеї (гл. VIII, 27—XVI, 8).

Здається, що наш аналіз, хоч і дуже скупий, показує виразно план і тему другого євангелія. Ми одрізнили в ньому три розділи, але їх можна звести на два, еднаючи вкупу два перші. Ми маємо тоді писане історико-догматичне. Перша его частина показує Ісуса в Галілеї і в поближних країнах в ролі Мессії, себто надзвичайної особи з такою назвою, про які звіщали старі писане. Мессія сей обіцяв прихід «царства божого» і чинив чуда гоючи слабих. В другій частині розказується, як Мессія добровільно, знаючи що его чекає, пішов з Галілеї в Єрусалим і терпів там страшні муки, сповняючи тим справу визволення, все згідно з обіцянкам пророків.

Ми можемо не гаючись перейти до розбору **євангелія по св. Луці**, що планом своїм надзвичайно нагадує план єв. св. Марка, але одрізняється від него чималими додатками і численними змінами. Се євангеліє починається з передмови такої інтересної, що єї конче треба тут навести. «Довідавшись, — каже автор, — що чимало людей взялося складати оповідання про події, що стались серед нас, так, як ми їх чули від людей бувших з самого початку свідками і діячами божого слова, я вважаю своїм обов'язком теж прослідити все від початку, о велебний Теофіле,⁴³⁶ і описати для твого вжитку докладним способом, щоб ти знав напевне, як маєш дивитись на ті речі, яких тебе учено» (св. Луки, гл. I, 1–4). Се значить, що письменець мав перед очима проби євангельської історії, він зовсім не відмовляє їх усякої вартости, але вважає що він може зробити краще, дякуючи додаткам і змінам, що матимуть певне значіне; між сі проби ми не можемо не поставити власне друге євангеліє, себто св. Марка. Отже придивімось, до якої

міри св. Лука захоче, до якої міри збогачує або змінє текст свого попередника?

З самого початку св. Лука дає нам дуже цікавий вступ до євангельської історії; є се поява ангела Гавриїла жерцєви Захарії батькови Івана Хрестителя; далі йдуть так звані сцени благовіщення та одвідин, снів Марії, вроджене Івана і спів вложений в уста Захарії. Йосиф, законний і признаний батько Ісусів, і Марія вибираються з Назарету Галілейського у Віфлеєм юдейський, щоби там записатись нащадками Давидовими згідно з указом імператорським. Марія там родить сина, ангели в небі співають ему хвалу, а пастухи сповіщені від бога приходять одвідать его. Ісус, обрізаний по закону, був понесений у храм, де его привітав Симеон і пророчиця Анна. Потім его родичі знов подались у Назарет. Вірні звичаю щороку святкувати Пасху в Єрусалимі вони водять туди кожний раз Ісуса і він там, маючи дванадцять літ, показує свою надприродну освіту в розмові з книжниками (гл. I, 5—II, 52). Дійшовши до сего ми зауважимо, що св. Лука далі тримається плану св. Марка, роблячи при тому значні зміни не тільки в подробицях стилю, але перше і в фактах. П'ятнадцятого року панування Тіберія Іван Хреститель починає проповідувати хрещене й каяття в долині Йорданській. Тут св. Лука розвиває тему тої проповіді, що у св. Марка тільки зазначено: тут же, при спогаді про хрещене Ісуса він подає его генеалогію по признаному батькови і доводить єї до Авраама і навіть до Адама. Сцена спокуси Ісуса через діавола розказана з додатками невідомими св. Маркови. Ще в Назареті Ісус починає свою службу, пояснюючи текст Ісайї, що справді є програмою тієї мессіанської діяльності, яку він повинен провадити в Галілеї. Погано прийнятий своїми земляками він іде жити в Капернаум. Призвання Сімона, Петра, Якова й Івана тут зовсім змінено оповіданням про дивний лов риби, поставленим в початку ніби для пояснення. Св. Лука переставляє два епізоди св. Марка: навчане на морському березі і вибір дванадцяти апостолів. Се дало йому привід, щоби вставити дуже до ладу догматичну промову з прославленням убожества, з докорами багатству, з радою любити своїх ворогів,

з порівнянням людини слухняної науці Ісусовій з людиною, що збудувала оселю свою на скелі; ся промова відбулася не на березі морському, а в полі, де зібралась величезна юрба. Після сего доктринального викладу св. Лука уміщує один епізод невідомий Маркови, але се властиве тільки нова форма uzдоровлення молоді біснуватої, що розказана у Марка (VII, 25 і далі): ми говоримо про uzдоровлене здалека раба римського центуріона; Ісус хвалить віру сего не-Ізраеліта. В іншій місцевості званій Наїн він не прошений ніким, а так, зглянувшись, вертає життя молодого хлопця, єдиного сина вдови. Св. Марко не має сего так само як і розповіді про людей посланих від Івана Хрестителя до Ісуса. Натомісць Марко умістив між остатніми сценами з життя Ісуса епізод про жінку, що зливала дорогі пахощі на голову Ісусові і мала собі подяку за те; Лука змінив значно розповідь сего випадку і заставив Ісуса дати відпущення гріхів сій людині, виставленій жінкою непевних звичаїв. Ми бачимо, що весь сей розділ написаний дуже вільно проти того взірця, який, думаємо, був перед очима письменця. Далі згода зазначена нами, відновляється скрізь, окрім тих уступів, де оповідається про прихід до Назарета. Св. Лука вважав за краще поставити се на іншому місці, як ми бачили вище; він теж розсудив поминути додаток про страту Івана Хрестителя по наказу Ірода Антіпи. Він навіть зважився на значнійшу жертву, а власне залишити частину з св. Марка VI, 45—VIII, 26, чи то через те, що в ній є скілька уривків невеликої вартости, чи може скоріш так, що хотів зашадити місця, щоб розвити речі невідомі его попередникови.

Отже для того, хто зважив причини переробок, переставок та скорочень знайдених в перших главах ев. Луки, буде зовсім легко пояснити пропуск, на який ми показуємо, і зовсім не треба вдаватись до цілком неймовірної гіпотези, ніби Лука мав такий примірник св. Марка, де не було згаданого розділу.

Тільки що розібрана частина евангелія **св. Луки** (гл. III, 1—IX, 17) відповідає, в цілому, евангелію **Марка I, 1—VIII, 26**; тут, як і там, мова іде про діяльність Ісуса як Мессії в Галілеї і в близьких до неї країнах. Сповідю св. Петра починається друга

частина євангельської історії, присвяченої мукам Мессії в Єрусалимі, і тому, що було нараз перед ними. Знову **св. Лука** тримається тексту **св. Марка** і переказує його на кількох сторінках, злегка змінюючи. Потім раптом залишає его, приводить купу промов і подій зовсім невідомих другому євангелію. Частина третього євангелія має таку спеціальну вдачу, що деякі автори воліли розбирати її окремо, як **Подорож із Галілеї в Єрусалим**. Уривки, що слід там відзначити, ось які: апостоли ходять накликати огонь небесний на самарянське село; посилення сімдесяти учеників; об'ява головних повинностей по закону, і після сього притча про доброго самаритянина; гостина у Марти і Марії; притча про недоброго друга; похвала віри в Бога і тримання себе напоготові; притча про вірного друга і про фігове дерево, що господар не наважується рубати його, хоч воно й неплодне; uzдоровлене в суботу слабої жінки і чоловіка з водянкою; рада просити на бенкети убогих і сірому; притча про запрошених, що не прийшли, про милосерде боже, що готове прийняти розкаяного грішника; притча про блудного сина, про невірнього управителя; оповідання про вбогого Лазаря і про богача; вдячність вигоєного самарянського прокаженого; покаране неправого судді по наказу Ісуса; випадок із Закхеем у Єрихоні і притча про таланти.

Коли порівняти спокійно й уважно розділ **св. Луки IX**, 12—XIX, 27 і **св. Марка VIII**, 27—X, 52, то приходиться зробити такі уваги: третє євангеліє, очевидячки, взяло свою оправу з другого, елементи его знаходяться у св. Луки більш-менш у такому самому порядку, особливо з початку; однак св. Лука не вагається взяти якийсь уривок і поставити его в кінці книжки, як то видно при епізоді **св. Марка X**, 35—45, що являється з чималими змінами і в зовсім іншому виді у **св. Луки XXII**, 24—32. Далі, з цілого оповідання св. Лука захоче тільки один стіх (порівн. **св. Марка X**, 1—11, і **св. Лука XVI**, 18); або знов св. Лука, способом противним тільки що згаданому, вибирає з остатнього розділу другого євангелія (оповідане про муки) деякі події і ставить їх перед приходом в Єрусалим; так він робить там де мова йде про головний закон (**Марка XII**, 28—34): там дата змінена і разом

з тим додано пояснене про те, що таке значить ближній (Лука X, 25–37). Так саме і з словами про неплідне фігове дерево з другого євангелія (Марка XI, 12–14, 20 і далі), що змінились в притчу про неплідне фігове дерево і господаря, що показує велике мілосердіє (Лука XIII, 6–9). — Часто можна знайти у св. Марка якесь коротке слово, що св. Лука бере за тему, щоб широко її розвинути; ми не можемо входити тут у подробиці, а тільки вкажемо на те, що гарна притча про десять мін (св. Лука XIX, 11–27), — це, власне, переведена в подію тема з св. Марка XIII, 34. З цього ми можемо вивести, що розділ св. Луки IX, 18—XIX, 27 має в собі багато оригінально розвинутих уступів, переважно про молитву, віру, тримання себе напоготові, відпущення гріхів, боже милосердіє, божу ласку; але треба не вагаючись відкинути здогадку, підтримувану деякими екзегетами, ніби св. Лука визначає певний план подорожі, за яким ми можемо стежити за Ісусом від Галілеї до Єрусалиму. Се так тільки здається, коли ж приглянутись ближче, ся гадка зникає; дійсно епізоди й промови йдуть одно по другому і чіпляються одно до другого без жодного поступання, так що не можна визначити точок подорожі. Ми закінчимо тут сей ряд спостережень, даючи на увагу, що на сих сторінках ми доказали, що св. Лука дуже добре знав ті уривки (св. Марка VI, 45—VIII 26), які, як могло здаватися спочатку, він зовсім лишив на боці (св. Марка VIII, 11 і 15 можна віднайти у св. Луки XI, 6, і XII, 1). До сього ми додамо, що ми вже вказали на уздоровлене здалека раба римського центуріона, як на нову версію уздоровлене, описаного в другому євангелію (порівн. Луки VII, 2–10 і Марка VII, 25–30).

Так ми доходимо до глав присвячених остатнім подіям і воскресенню Ісуса (св. Луки XIX, 28—XXVI, 53). На сих сторінках третє євангеліє переказує досить вільно оповідане Марка, тільки збагачує его чималим числом елементів; знов же ми знаємо, що Лука виймає кілька епізодів, не те щоб незначних, і переносить їх в ранішній період, часом навіть змінюючи їх цілком. Ми спинимось тільки над сценами воскресеня. Св. Марко тут говорить дуже коротко. Виходячи від головної теми, св. Лука змінює і доповнює свого попередника. Він запевняє,

що жінки подають ученикам дивну новину, що Ісус явився перше двом з них по дорозі до Емаус,⁴³⁷ потім одинадцяти апостолам та іншим ученикам. Воскреслий Господь подає своїм ученикам пораду, як вони мають сповняти те високе призначення, що випало їм, і здійснюється на небо, забезпечивши так поспіх своїй справі.

Тепер ми маємо можливість задати собі справу докладно до того, що можна назвати способом праці автора третього євангелія. Згідно з тим, що об'явлено в передмові, він користувався джерелом признаної вартости писанням ранішим, де говориться про однакові речі, а, власне нашим канонічним євангелієм **св. Марка**; се писання він, можна сказати, вложив у своє, тримаючись взагалі его плану і часто передаючи его уступи з невеличкими змінами. Але поруч з тим він доповнив його в трьох головних пунктах: 1. подіями ранішими від громадської діяльності Ісусової, т. е. сценами дитинства; 2. сценами воскресення; 3. збором порад, найбільше щодо молитви, віри й милосердя. Розбираючи науково ці частини можна зауважити, що св. Лука, хоч і дуже уважний часом під час наслідування свого попередника, так, що може здаватися боязким компілятором, навіть переписчиком, однак уміє бути зовсім вільним і незалежним, коли переставляє розповіді та епізоди, або, що далеко важніше, змінює їх. Таким чином він сповняв своє завдане «дослідити все від самого початку» і дати повне оповідане, варте щоб его прийнято за правдиве. Що значить однак вираз «списати (євангельські факти) доладним способом»? Сі слова завели на непевну путь багато критиків, що надто дбали про те, аби знайти у св. Луки такий спосіб роботи, як у істориків XIX віку, легко забуваючи про ті взірці, які мав перед собою письменець, себто книги історичні Старого Завіту, а власне оповідане про блукане Ізраеля в пустині і картина славних діл Іллі та Єлісея. Справді, у св. Луки нема нічого похожего на лад, коли під сим розуміти логічну еволюцію, основу на документах. Він дає тільки збір фактів та доктрин, призначений для вжитку побожної громади, для гурточка вірних або й просто для одного віруючого, яким мав бути отой

Теофіл, що для него св. Лука, як сам визнає, почав і довів до кінця свою працю. На остатніх сторінках у св. Луки ми бачимо, як цей письменець назирає на те, що історія євангельська є тільки справджене і сповнене св. Письма. Господь при стрічі в Еммаусі так говорить: «Люде безумні! думки неймовірні до всего, що казали пророки! Чи не мусіло статися, щоб Мессія пройшов усі муки, аби увійти у свою славу?» Далі євангелист провадить: «Потім починаючи від Мойсея і доводячи всіма пророками він роз'яснив їм у всіх писаннях усе, що про него говорилось» (Луки XXIV, 25–27). Трохи далі письменець вертається до тієї самої ідеї і наводить іменно Псалми, що мали би то, поруч із **Законом** Мойсеевим та **Пророками** віщувати докладно історію євангельську (Луки XXIV, 44 і далі).

В сих вказівках була ціла програма нового євангелія: се євангеліє справді було основане на тільки що згаданій нами темі і дійшло до нас під назвою **євангелія по св. Матвію**. Автор сего писання мав перед очима **св. Марка** і **св. Луку**, переробляв їх і приладжував так, щоб якнайпевніше досягти своєї апологетичної і теологічної мети. Взагалі, ми скажемо, що **св. Матвій** узяв **оправу** у св. Марка, а матеріал для розвитку доктрини у св. Луки. Він бажає за прикладом св. Луки дати євангеліє дитячих літ, але мабуть уважає, що спосіб, до якого вдався его попередник, не досить відповідає тому завданню, яке він узяв сам на себе. Отже при основній події, дивному народженню Мессії в Віфлеемі, він згадує цілий ряд справ, властивих тільки йому: генеалогічне дерево Йосифа, що сягає до Давида, не через незначного Натана, а через Соломона і всю лінію царів іудейських; появу ангела Йосифові для звістки, що його жінка стала вагітна від Духа Святого і має породити Спасо-Мессію; прихід магів; втеча в Єгипет; різня дітей-немовлят у Віфлеемі за наказом Ірода; поворот святої родини й оселення її в Назареті в Галілеї. Всі оті випадки справджують достоту програму визначену у св. Письмі; письменець вказує місця, які він має на думці, пояснюючи їх формулою: Така-то річ сталась, аби **справдилося слово, що Господь вимовив через такого-то пророка** (св. Матвія, гл. I і II). Далі перше євангеліє

йде за св. Марком, але вживаючи чималої волі в порядку і трактуванні епізодів і беручи від св. Луки елементи доктрини, власне те, що він доклав нового до історії євангельської. В першому розділі, присвяченому месійній діяльності Ісуса в Галілеї (св. Матвія III, 1—XVI, 12), ми відзначимо ось які пункти: об'яснене причин, чому Ісус прийняв хрещення від Івана Хрестителя; спокуса в пустині, представлена в іншому порядку, ніж у св. Луки; оселене Ісуса в Капернаумі, оправдане месіанським пророцтвом; розміщення на початку діяльності Ісуса великої догматичної промови, що прояснює становище християнства проти жидівства і визначає специфічну вдачу нового ладу. Сей виклад зветься «нагірна проповідь»; се плід довгих роздумів і з него можна вивести, що Церква мала тоді вже всі способи діяльності, виразно розуміла свій догмат і напрямок, в якому мусила поводитися. Для сеї проповіді чимало елементів взято від св. Луки, але вони зв'язані і опановані одним систематичним поглядом, що надав їм більше значіння. Письмовець уже так віддалився від жидівства, що дивиться на него упередженим поглядом, як напр. тоді, коли підсуває Біблії слово ще більш чуже її духові, ніж єї букві: «Ненавидь ворога твого». Св. Матвій бере на себе завдання зібрати в дальших главах усі дивні уздоровлення Ісусові, так як зібрав усі навчання в цільні промови, справжнє казання *ex cathedra*;⁴³⁸ епізоди поділені за їх натуральною подобанству, але зовсім без уваги на натуральний зв'язок між ними, і якби хто хтів зв'язати їх між собою і занести в якийсь дневник, то зустрів би неможливості й трудности бесконечні. З сим взагалі згожуються всі критики. Всі промови Ісусові закругляються так, що творять повні і досить упорядковані виклади, що роз'яснюють той чи інший пункт християнської доктрини, такі, напр., поради Ісуса ученикам, посланим на місію (гл. X), промови, викликані посланцями Івана Хрестителя і критичні зауваження фарисеям (гл. XI і XII), ряд притч про царство боже (гл. XIII і далі). Починаючи від сповіді св. Петра, св. Матвій не має більше причини, щоб змінити порядок євангельського оповідання, прийнятий його попередниками; але й далі він виставляє

на вид елемент доктринальний, як то видно в промовах, присвячених визначенню поняття про царство боже і виясненню деяких спірних пунктів (гл. XVIII, XIX, XX). Цікаво було прослідкувати докладно, що св. Матвій бере у св. Луки, що лишає у нього, а що докладає свого. В сценах остатніх днів догана книжникам і фарисеям і опис останнього перелому, що має закінчити теперішній лад, написані ширше і багатші змістом, ніж у двох попередніх письменників (XXIII, XXIV, XXV). В сценах воскресіння відзначимо цікаву подробицю про римську сторожу, поставлену при гробі; це має ясніше доказати, що Ісус дійсно ожив. Згідно із св. Марком, св. Матвій переносить у Галілею те зібране, де Мессія подає остатню пораду своїм ученикам. Він визначає програму діяльності християнського місіонера такими словами: «Ідіть і навчайте всі народи, хрестячи їх іменем Отця, Сина і Святого Духа».

Між уривками, властивими **євангелію по св. Матвію**, корисними для вияснення его характеру і для розуміння його тенденцій, ми вкажемо на зцілювання двох сліпих (XI, 27–31), що має виправдовувати останнє речення, сказане у відповідь посланцям Івана Хрестителя. Сліпці бачать (XI, 5); отже се тільки нова форма уздоровлення, розказаного у св. Марка (VIII, 22–26); Св. Матвій поставив ту двох сліпих замість одного, як він зробив і з ерихонським сліпим (порів. **св. Марка V, 1–7** із **св. Матвієм XX, 28–34**), як він зробив при ще більш пам'ятних обставинах, подвоївши осла, на якому Ісус в'їздив в Єрусалим, для того, щоб бути дослівно згідним із месіанським пророцтвом (**св. Матвій XXI, 2–7**). Притча про лихе зілля та добре збіжжя і її пояснення сценою страшного суду (XIII, 24–30 і 36–50) служать для закінчення притчі про сівача; діявол є тут ворогом Мессії, що хоче перешкодити його діяльності, — тему розвито в четвертому євангелії. Св. Матвій дуже зайнятий питанням про остатню долю християнської церкви і вертається до нього власне в знаменитій картині в гл. XXV, 31–46.

Ми згадаємо ще дивну ходу св. Петра по воді (XIV, 28–31), чудові обіцянки, дані цьому самому апостолові (**ти еси камінь, а на цьому камені я збудую церкву мою**, XVI, 17–19), дивний

спосіб оплати боргів Христа і св. Петра єрусалимському храмові (XVI, 24–27). Св. Матвій бере у св. Луки притчу про загублену вівцю, але поправляє кінець, де грішник неначе ставиться вище за праведного. Там, де св. Лука написав трохи необачно: «Більше радощів у небі з одного грішника, що покався, ніж з дев'яноста дев'яти праведників, **що не мають потреби каятись**» (св. Лука XV, 7), св. Матвій ставить натомість доктрину не таку щедрю, але певнішу, хоч теж освітлену тим самим глибоким почуттям божого милосердя: «Нема призову мого батька, що на небесах, на те, щоб хоч один з сих малих загинув» (XVIII, 14). Для тої самої причини він залишає притчу, хоч і таку чулу, про блудного сина і замінює її притчею «про немилосердного слугу» (св. Матвія XVIII, 23–35). Через подібну рацію він жертвує оповіданням про лихого багача і Лазаря, так як раніше вже переробив дорікання, що св. Лука кидає багачам (порівн. св. Лука VI, 20–25, до св. Матвія V, 3 і далі). Він виразно показує прихильність до безженного життя (св. Матвій XIX, 20–22). Слово, вже записане у св. Марка (X, 31): «Багато перших стануть останніми, а останніх — першими», стає темою притчі про робітників, де ті, що прийшли перше, були поставлені на рівні з іншими, здається, має натякати на становище язичників у церкві християнській (св. Марк XX, 1–16). Кілька слів св. Луки про вітання, зроблене Хрестителеві, дають привід до цілої притчі (порівн. св. Луки VII, 29–30, до св. Матвія XXI, 28–32).

Притча св. Луки (XIV, 16–24) про запрошених, що не хочуть прийти на весільний бенкет, списана з деякими новими подробицями, власне, з характерним додатком про людину, викинуту за двері за те, що прийшла не в весільній одежі, в чому можна впізнати нерозкаяне жидівство, глухе до всяких покликів (св. Матвій XXII, 1–14). Поводіне книжників і фарисеїв згадане з нечуваною гостротою (гл. XXIII). Від св. Луки (XII, 25–27) взято тему гарного оповідання про десятьох дівчат (св. Матвія XXV, 1–15), притча про міни робиться притчею про таланти (порівн. св. Луки XIX, 12–27, до св. Матвія XXV, 14–30). Св. Матвій пише в такий час, коли розрив християнства з жидівством

рішився так безповоротно, що йому приходиться із крайньою твердістю одкинути жидівство. «Царство боже буде вам одібране — об'являє Ісус представникам жидівства, — і буде дано тому народові, що вироблятиме з нього плід». «Багато прийде від сходу й від заходу і сяде поруч із Авраамом, Ісааком та Яковом у царстві небесному, тим часом як сини царства будуть кинуті геть у темряву» (св. Матвія XXI, 43, і VIII, 11–12). Щоб оцінити все значіне такого засуду, слід порівняти в сих двох місцях редакцію першого євангелія з редакцією св. Луки (XX, 9–19 і XIII, 15–29).

Нема чого провадити далі аналіз, бо вже й так, сподіваємось, досить ясно доказано, що автор першого євангелія є письменець догматичний і систематичний, що переробив твори своїх двох попередників для зовсім виразного навчання релігійного. Що св. Лука зробив зі св. Марком, те св. Матвій зробив своєю чергою і з св. Лукою. Виходить, що всі євангелія, і св. Марка, і св. Луки, і св. Матвія, все то писання історико-догматичні, де розказані різні обставини месіанської діяльності Ісуса Назарянина під час его апостольства в Галілеї і під час остатньої події, що відбулася в столиці жидівській.

Четверте з наших канонічних євангелій, **євангеліє св. Івана**, збудоване на такій же основі, як і три перші. Про се вже й сам автор вважає потрібним сповістити виразно при кінці свого писання, та це й кидається в очі кожному читачеві: «Сі речі написані для того, аби ви вірили, що Ісус є Мессія, син божий, і що через цю віру ви одержите вічне життя в ім'я его» (св. Іван XX, 31). Головна причина, задля якої письменець узявся за перо, була та, що він хотів показати в Ісусові-Мессії виражене вічного божого Слова, уважаючи, що се завдання було не досить добре виконане его попередниками. Отже взявши вказівки подані у св. Марка, св. Луки і св. Матвія, він їх розставляє інакше, перероблює й змінює з неймовірною вільністю. Ся вільність не вразила християнської церкви, і писане, назване **євангелієм св. Івана**, було поставлене на рівні з трьома тільки що розібраними творами. Ми теж не маємо чого дуже бентежитись. Тут головна річ догмат, се безперечно; але ми вважаємо, що

й у інших евангеліях основою теж був догмат християнський, і що вони зовсім незрозумілі, коли на них дивитись не як на твори теологічні та спекулятивні. Коли св. Лука переробив св. Марка, аби виставити у справжньому світлі доктрину про божу ласку, коли св. Матвій знов узявся до роботи своїх попередників, щоби категорично встановити принципи нового ладу заведеного християнством то такі попередники мусіли добре надаватись новому письменцеві, мусіли служити просто збіркою корисних матеріалів авторові, що писав на чолі своєї праці: «В початку було Слово (Logos); це слово було з богом, будши богом само; воно від самого початку було з богом. Через нього сталося, що всі речі були створені і ніщо з того, що з'явилося для жите, не було зроблено без него. В ньому було жите і жите було світло людям; але світло світило в темряві, і темрява не приняла его» (св. Івана I, 1–5). Ми маємо дивитись на поєдинок вічного божого світла, в постаті Ісуса назаретського, Мессії, з силою зла в образі жидівства. Вже св. Матвій говорив про жидівство безжалісно суворо, а св. Іван, поставлений ще далі від початків християнської громади, не бачить там нічого, окрім діявольської супротивної сили.

Евангеліє по св. Івану, надзвичайно студійоване від 60 літ, легко пройти швидким аналізом, дякуючи тому, що автор постарався звести евангельську історію до малого числа епізодів, даючи головне місце поважному розвиткові доктрини. Св. Іван лишав на боці надприродне народжене, не признаючи за ним значіне, але звертає увагу на свідоцтво св. Івана Хрестителя про те, що Ісус є Мессія (1, 6–35). Власне з самого окола Івана Хрестителя і до певної міри по его раді Ісус вибирає собі перших учеників, Андрія (порівн. св. Марка XI, 16–20) та другого, що зостався неназваним; до сих двох долучилися Симон, Петро, Пилип і Нафанаїл. Після зустрічі з Іваном Хрестителем Ісус був голосно признаний в його околі — те, що св. Петро об'явив потім, при кінці діяльності Ісуса (св. Івана I, 35–52). Ісус переходить зараз у Галілею і в місті Кані, ⁴³⁹ по просьбі матері чинить чудо, яке він учинив: він змінє воду в вино. Здавалось би, це просто для допомоги людям, що запросили его; але

значіне сеї зміни напевно те, що от Ісус установлює замість жидівства, що видихалось і стало потом без жадного смаку, поживне вино евангелія (II, 1-11). Після короткого пробутку в Капернаумі Ісус іде в Єрусалим задля «Паски жидівської» і там зараз робить те очищене храму, яке інші евангелія ставлять при кінці його діяльності. В загадкових виразах сповіщає він, що справжній божий храм є він сам, що его мають знищити жида, але він має воскреснути по трьох днях. Під час свого пробутку в столиці він чинить кілька чудес і викладає сенаторові на ім'я Никодимові таємниці відродження і рятунку, що даються за віру в сина божого посланого з неба у цей світ, щоб визволити його від згуби (II, 12 — III, 21). Ученики Ісуса оселяються «в землі Юдейській», де займаються хрещенням разом із св. Іваном Хрестителем, і той визнає се діло цілком законним. Тим часом Ісус зважується повернутись у Галілею після промов фарисеїв; дорогою він впиняється біля криниці Якова в Самарії, просить води у одної жінки, заводить із нею неначе діспут теологічний, при чому має нагоду сповістити наближення служби божої «духом і правдою», і самаритяни приймають его дуже щиро. Після повороту в Галілею Ісус йде в Кану, де виконує здалека зцілення сина царського начальника війська, що живе в Капернаумі; се нова версія уздоровлене раба центуріонового, що розказана у св. Луки (VII, 1 і далі), у св. Матвія (VIII, 5 і далі), а їх оповідання не що інше як змінене оповідання про уздоровлене виконане, по **св. Марко** (VII, 24-30), над біснуватою дівчиною сіро-фінікіянкою (**св. Іван III**, 22 — IV). Вчинивши се «друге чудо» в Галілеї, Ісус йде знову в Єрусалим, бо трапилось якесь не означене «жидівське свято», і там уздоровлює біля ставу Бетесди (Віфезда),⁴⁴⁰ при Овечих воротах, і то в суботу, одного паралізованого, що був слабкий тридцять вісім років; се уздоровлене — нове видання того, що розказували інші евангелія (порівн. **св. Марка III**, 1-6, II, 3 і далі, **св. Луки XIII**, 10 і далі). Ісус об'являє своє право працювати в суботу, посилаючись на приклад невгамовної роботи свого батька, себто бога; він користується цією нагодою, щоб розказати про свої зовсім особливі відносини з богом. Раптом переносимось

«на той бік Галілейського моря» і письменець позичає у св. Марка (св. Марко VI, 45–52) уступ про те, як Ісус прилучається до своїх учеників, перейшовши по воді. Тим часом зацікавлена юрба перепливає озеро на човнах і приходять за Ісусом у Капернаум; тоді Ісус звертається «до жидів» із містичною проповіддю, де він розвиває ту тему, що він є хліб жите посланий з неба, і що хочаби мати вічне життя, треба їсти єго тіло і пити єго кров. Одразу після сих промов св. Іван подає у властивій йому формі знамениту сповідь св. Петра (св. Івана V, 1—VI, 71).

Видно, через які зміни перейшла під пером автора четвертого євангелія перша частина євангельської історії, що розповідає про апостольство і месіанічну діяльність Ісуса. Тим часом треба зауважити, що сей письменець тільки посунув далі те вільне обертання з уступом св. Марка, якого вживали св. Лука і св. Матвій; особливо св. Матвій цілком перемінив лад епізодів і впорядкував великі догматичні промови. Під сими двома зглядами св. Іван, здається, брав приклад із такого видатного прецедента, з тою різницею, що він вибирав мале число випадків або чудес типових, і прив'язував до них свої навчання, складені з погляду містицизму, часом надто тонкого.

Обійшовши Галілею, Ісус іде крадькома в Єрусалим задля «свята жидівського, що зветься Намети»; раптом він одкривається, прилюдно протестує проти лихих намірів своїх противників, обіцяє схід Святого Духа на тих, хто вірує у нього, об'являє, що він є світло світа і вдається в різні напади на «жидів», називаючи їх синами діавола. Виголосивши своє вічне передіснування, Ісус мало не був укаменований. Се не завадило єму ви здоровити хутко після того одного сліпого зроду (порівн. св. Марка VIII, 23–25), і се стає єму приводом для промови про моральну сліпоту людей, що вважають себе видющими. Ісус виставляє себе врешті добрим пастухом, що віддав своє жите за стадо. Після свята Посвяти Єрусалимі Ісус звіщає, що він із богом складає одну особу; ся заява викликає гнів серед «жидів», після чого Ісус відходить на той бік Йордану. Єго хутко викликають звідти звісткою про тяжку слабкість одного з його друзів, Лазаря в Віфанії,⁴⁴¹ місті близьким

до Єрусалиму; але Ісус навмисне гається, щоб наслідок його дивної сили міг показатися при зовсім виключних обставинах. Перед великим збором він воскрешає Лазаря, що вже три дні як помер і тіло його почало гнити. Сам чудотворець пояснив се чудо, називаючи себе самого «воскресенем і житем», і тим доводить до краю лютість своїх противників, тобто жидівську старшину. Поки він кілька днів ховається від їх лихих намірів, вони беруться остатнього способу, щоб позбутись его (св. Іван VII, 1—XI, 57).

Найбільш характерний епізод сего розділу, це воскресене Лазаря; автор четвертого євангелія хотів, щоби діяльність Месії, всемогутнього лікаря терпінь людських, закінчилася вчинком надзвичайного оживлення; замість взірців, поданих попередниками (св. Марко V, 22–24, 35–43; св. Лука VII, 11–17), св. Іван дає сцену, де бере участь близький Ісусові чоловік, справжня історична особа. Але ім'я Лазаря було взяте з притчі (св. Луки XVI, 20), а воскресіння Лазаря — се тільки переведена в діло заява, що стоїть у тому самому місці: «Коли вони не слухають Мойсея і пророків, то не впевняться, хоч би навіть який мертвий (а тут діло йде власне про Лазаря) воскрес»» (св. Лука XVI, 31). Окрім усього того св. Іван робить Лазаря братом двох жінок, згаданих в одному епізоді св. Луки (X, 38–42). Коли дослідити старанно всі елементи, що увійшли в епізод воскресення Лазаря, то з того виходить дуже ясне світло для розуміння процесу складання євангельських оповідань.

Остатні сторінки, присвячені кінцевій драмі, починаються сценою помазання, що діється в Віфанії, в хаті воскресшого Лазаря, і головною особою є тут Марія, сестра Лазарева (порівн. до св. Івана XII, 1–8, оповідання св. Марка XIV, 3–8); як риси, властиві четвертому євангелію, ми визначимо пропуск усіх вчинків і промов між урочистим входом в Єрусалим і тайною вечерею (порівн. св. Марка XI, 11—XII, 37); замість них маємо тут оповідання про Греків прозелітів і містичну промову Ісуса про значіне его смерті (св. Івана XII, 20–36); сцена обмивання ніг є переведенням у діло одного навчання, поставленого вже у св. Луки в такі самі обставини (порівн. св. Івана XIII,

2–16, до св. Луки XXII, 24 і далі до св. Марка X, 41 і далі), установа вечері замінена довгими навчаннями про взаємну любов, про наслідки смерти Ісуса, про зіслання св. Духа, про проби, що ждуть учеників. Різниця між св. Іваном і його попередниками, яка найбільш вражала теологів всіх часів, це незгода щодо часу, коли помер Ісус; три перші євангелія кажуть, що він святкував в останнє Пасху перед смертю, четверте ж говорить, що він був розп'ятий в той самий день, коли мало бути заколене пасхальне ягня. Се, здається, треба вважати за форму ще виразнішу спільної їм усім ідеї, що спогад про спокутну смерть Мессії мусить стати на місці жидівського свята. Тільки там, де три перші ставили установу вечері в прочуванні мук, що мали настати другого дня, **євангеліє св. Івана** показує самий факт, що вирішив упадок давнього звичаю; емблемою сього факту стало потім християнське свято; іншими словами, смерть Ісуса постановлена просто і безпосередньо на місце жидівської Пасхи. В сценах воскресення ми зазначимо особливо дивні лови риби на Генісаретському озері, сей неначе додаток до євангелія (гл. XXI, сцена взята у св. Луки V, 1 і далі). Частина четвертого євангелія присвячена мукам Ісусовим і тому що було якраз перед ними, складається із св. Івана XII, 1—XXI, 26.

II. ХАРАКТЕР І ВАРТІСТЬ ІСТОРИЧНИХ ЄВАНГЕЛІЙ; ЇХ МОЖЛИВЕ ПОХОДЖЕНЕ

Ми присвятили чимало місця порівнюючому аналізу та критиці євангелій і нам здається, що се єдиний спосіб для роз'яснення їх вдачі та історичної вартости. Хто читав наші досліди уважно, той зрозумів, напевно, як перше по даті євангеліє—таким по нашій думці є зване **св. Марка**—дало початок трьом іншим, і як явились на світ одно по другому євангелія **св. Луки**, **св. Матвія**, і **св. Івана**. Здумаймо собі трьох будівничих, що взялися приладити вже готову будівлю для трохи змінених вимог; вони затримують деякі частини, переробляють інші, а часом ставлять і зовсім нові прибудовки.

Але тут ми мусимо спинитись на деяких точках, ледве зачеплених досі. Ми показали, що св. Лука, певне, мав перед очима євангеліє св. Марка і вмістив его в свій твір, додавши звістки про дитячі літа і про воскресеніє та розширивши поле для розвитку ідей про боже милосердя та про високу вартість віри і молитви. Гаразд! Чи маємо ж уважати, що сі переробки і додатки були нав'язані автором писаними джерелами, які він мав у руках поряд із євангелієм св. Марка? На се треба рішучо відповісти: не зважаючи на думки критиків, що силкуються довести, ніби в часи св. Луки можна було братися поправляти готовий текст тільки за допомогою писаних документів або устних переказів однакової ваги. Св. Лука зробив нове видання євангелія, поправлене, перероблене і значно доповнене задля причин тільки догматичних і тенденційних; треба вважати, що ему, або скорше може его окруженю, належить сия заслуга чи вина, а зовсім не тим якимсь таємничим джерелам, що нібито він знайшов. Він нам сам показав, як по его думці треба подавати «Євангеліє» сучасним людям. Ми вказали, що й св. Матвій так само брався до сеї справи. Ми через те поставили це писання третім з ряду, що так ми лекше можемо здати собі справу про его складання і зміст тим способом, якого трималися; ставлячи ж св. Матвія ранше св. Луки ми не можемо дійти ні до якого виводу; при тому багато уступів у св. Матвія доказує, що він далі стоїть від початкової церкви, ніж его попередники; се видно по его стараннях — подати доктрину дуже вироблену і стрійку, по его нелюбові до жидівства, по прославленню особи і діяльності ап. Петра, по натяках на дуже розвинену організацію церкви.

Що до св. Івана, то він взагалі не одрізняється ні намірами, ні вірою від своїх попередників, хоч не раз різко противитися їм; сими суперечностями він завдав чимало клопоту кільком поколінням екзегетів. Що ж, хіба й він користувався якоюсь скарбницею, невідомою старшим письменцям? Багато критиків розвивають і таку думку, часом навіть і досить зручно й дотепно, але тим тільки самі себе збивають.

Коли ж положити, що автор четвертого євангелія знав три перші, то можна легко пояснити всі його переробки в фактах,

починаючи з воскресення Лазаря і кінчаючи постановкою цілого плану, що переносить у столицю все головне, що одне має значення, з життя і подій Мессії. Се могло бути нав'язане таким реченням, вжитим у двох євангеліях: «Єрусалиме! Єрусалиме! ти, що вбиваєш пророків! Скільки разів я хотів зібрати твоїх дітей, але ви не схотіли того.» (У св. Луки XIII, 34; порівн. у св. Матвія XXIII, 37).

Євангелія св. Луки, св. Матвія, і св. Івана треба роздивлятися як три переробки євангелія св. Марка, зроблені одне по одному, щоб задовольнити нові потреби християнської церкви і освітити деякі елементи, догматичні, занедбані до того часу. Отже треба поставити питання, чи автор євангелія св. Марка, пишучи свій твір, основу трьох інших, мав іншу мету, ніж вони, чи він писав для доктрини, чи власне для історії? Іншими словами: чи перше євангеліє має інший характер, ніж три пізніші? Досить роздивитись аналіз поданий нами, щоб відповісти на се питання, а сей аналіз доводить нас до того, щоб бачити в творі св. Марка теологічний виклад про месіанічну роль Ісуса з Назарету, де говориться спочатку про те, як він проповідує царство боже і робить дивні uzдоровлення, потім про те, як іде відважно на страту, щоб визволити грішних і нещасних людей. Між св. Марком і іншими євангелістами є тільки та справедлива різниця, що Марко перший твердою рукою визначив план «викладу євангельського», а другі тільки поправили его працю. Але ні одини ні другі не думали писати справжньої історії, збирати і подавати в строгому порядку факти зовсім певні; найкраще оправдує нашу думку та свобода — можна се сказати без вагання, — з якою вони переробляли оповідання своїх попередників скрізь, де думали, що більш чи менш радикальна зміна послужить на користь наймилішій для них доктрині. Програма, розвинена у св. Марка, є не що інше, як тема для проповіді християнської, такої, яка була встановлена після одного або двох поколінь у гурті тих, що визнавали особу Ісуса з Назарета за Мессію, про якого провіщали пророки. Отож там і представлено, як Ісус виконав програму месіанічну, визначену у св. Письмі, всею своєю діяльністю взагалі, і власне тою

смертю на хресті, що стала одразу підвалиною новонародженої віри. Крайні перипетії діяльності Мессії, власне остаточна перемога над ворогами Бога і правди, страшний суд, панування царства божого на землі, все те відсунуто на пізніший час, і теологія взялася розвиватися, набираючи натхнення, особливо з текстів Ісаї та псалмів, потрійний тип Мессії, учителя, лікаря і мученика. Ось тема євангельської історії; але ті подробиці або елементи, що утворюють тіло цієї теми, де взяв їх св. Марко, котрого ми тут вважаємо виразом молодих християнських громад?

Тут можемо вказати на великі постаті з Старого Завіту та на більш звичайні події з історії Ізраїля, як на такі, що найбільше помагали ділу, і між ними на першому місці на дивовижні пригоди з виходу в Єгипет і мандрівки Ізраїля по пустині, а найперше на дивне життя пророків Ілії та Єлисея. Це велика заслуга Штравса, що він звернув загальну увагу на цей пункт. Коли Ісус із Назарета був признаний за Мессію обіцяного і жданого, тоді віра християнська перенесла на нього все, що тільки оповідання з минулого затримали надзвичайного про тіпичні особи якого-небудь Мойсея, Давида, Ілії або Єлисея, про самий народ ізраельський, все, що тільки згадувалося у пророків про діла, віднесені до budouшого Мессії.

Нема ні одної подробиці в чотирьох канонічних євангеліях, яка не походила б з натхнення біблійних книг або не була б позичена з цих книг. Треба тільки виділити окремо істноване в першій половині панування Тіберія людини, що викликала великий рух серед люду галілейського та юдейського, провіщаючи початок мессіанської ери. Сучасний уряд брутално відповів на то муками і стратою в столиці за римського прокуратора Понтія Пілата, але гурт відважних учеників признав ту людину за Мессію.

Щоб показати виразніше, до якого ступеня св. Марко позбавлений прикмет літописця, що старається вірно передати недавно минулі події, пригадаймо кілька типових рис. Ось Ісус двічі втихомирює хвилі, здійснені бурею (св. Марко IV, 35 і далі, VI, 47 і далі). Кому спаде на думку, не впадаючи

в плиткий раціоналізм, бачити в цьому епізоді в подвійній формі змінений спогад справжньої події? Це тільки два способи виражати віру в велику владу Месії, пана світових сил; але та обставина, що письменець не відступив перед подвійним виданням цього епізоду, показує, що він мало надає ваги тому, як власне сталося це чудо, що ставить на один рівень дві версії, незгідні між собою, але напевно однаково відомі серед громад християнських, та що він має на думці мету чисто догматичну, аби скріпити віру християн серед небезпек, якими загрожували їм ворожі сили. Св. Марко не вагається також подати також у двох формах роздавання хліба (IV, 35 і далі; VIII, 1 і далі, порівн. VIII, 19–21) та мало дбає про незвичайність подвійного оповідання про те, як Христос згоджується нагодувати простим хлібом голодну юрбу, — той Христос, що подавав усім високий поживок духовний, — він навпаки ставить се як аргумент; врешті чудо розмноження хліба взяте з легенди про Єлисея (2 царств, IV, 42–54). Ці подвоєння показують теж, що оповідання мали вже закінчену форму в той час, коли писав автор евангелія **св. Марка**.

Коли ми впевнилися в чисто догматичному й апологетичному характері чотирьох евангелій і вказали, що факт відіграє там роль другорядну і підрядну, то ми утвердились у цьому при помочи ріжних уваг, а одна з них має особливо велике значіння. Не тільки неможливо відзначити поступ чи який-небудь хід в евангельській історії, але сама її оправа невиразна і туманна. Топографія Палестини, власне Галілеї в I в. н. е. нам доволі відома. Отже евангелія виставляють центром діяльності Ісусової Капернаум, таку місцевість, якої саме існування не досить доказане в ту епоху, а положення її не було досі визначене на землі палестинській. Так справа стоїть майже з усіма місцями, де відбувається історія евангельська. Се пункт першорядного значіння, але на него досі не звертали потрібної уваги. Ми відзначимо тут також невиразність і недостатню зв'язку в описі уряду митарів, або зборщиків, де автори не в стані ніколи сказати докладно, кому служили ці агенти; чи збирали мито в пограничних містах, чи були урядниками для

збирання місцевих податків? По сьому ми можемо зважити характер і вартість історичну чотирьох євангелій. Їх характер є головно теологічний і апологетичний; їх вартість історична власне через такий характер є найменшою. Коли ж приходить оцінювати їх вартість моральну, релігійну, духовну, то ми скажемо, що проби критичні ніяк не змалили її, і що христіанство, змалювавши чотири різні постаті Христа, дало по-божним і чутливим людям поживок незрівняної сили, краси і смаку. Євангелія стали гідним вінцем тих вартих подиву доктрин, викладених законодавчих, історичних, пророцьких і ліричних Старого Заповіту.

Відкладаючи трохи надалі деякі остаточні вказівки про історію критики євангелій, ми приступимо тут до питання про можливе походження наших книг. Для сього ми маємо вже багато вказівок: найперше та обставина, що вони всі були писані по грецьки (просимо відкинути традицію, ніби єв. св. Матвія — переклад з єврейського або арамейського, бо вона не має жодної вартости), ставить нас досить далеко від початків церкви; потім великі промови, так звані есхатологічні (у св. Марка, гл. XIII, і паралельні місця у св. Луки та Матвія) переносять нас, скоріше за все, в часи, пізніші за Титове руйнування Єрусалиму в 70 р. христової ери, — це відноситься до перших трьох євангелій; далі непевний характер географічних кадрів доказує, що письменники мало знали середину Палестини і жили, певно, в приморських містах Сирії; нарешті, ми вкажемо на розвиток доктрини, що вже є міцною у св. Марка, у св. Луки показує ухил до соціалістичного містицизму, у св. Матвія приймає укінчену форму, а врешті у св. Івана являється з усіма прикметами тонкої теології, нахиленої трохи до гностицизму⁴⁴² і у будь-якому разі мало доступної для загалу. Все те заставляє нас віднести початок наших євангелій до часу між 80 і 100 роками (близько того; так, св. Марка в 80, св. Луки в 90, св. Матвія в 100) в громади християнські, що жили в приморських містах Сиро-Фінікії, щодо євангелія св. Івана, то ми поставимо троха пізніше, в першу чверть другого століття, а з'явилось воно певне в якійсь громаді в Сирії або Малій Азії.

Перейдено до питання про авторів. Друге євангеліє являється нам як твір певного Марка, що допомагав в роботі св. Павлові і св. Варнаві і, як запевняє легенда, св. Петрові теж; мало ймовірно, щоб цей переказ мав яку-небудь вартість. Євангеліє постало напевне спочатку в анонімній формі, а тільки потім, коли з'явилося кілька інших видань, подумали про те, що б одрізнити їх за авторами, говорячи: Добра звістка про Ісуса Христа по такому-то. Те ж саме ми скажемо й про намір надати третє євангеліє певному Луці, ученикові й товаришови св. Павла; на цей раз твір є чисто особистим, при тому він признався виразно для певної людини, але ім'я мусило швидко загубитись, і тоді почали шукати в історії первісної церкви особу з доброю славою, щоб поставити її в заголовку.

Даючи ім'я вже не товариша апостолів, а справжнього апостола, одного з перших учеників Ісуса, святого Матвія, в заголовку євангелія, що було написано третім, а тепер займає перше місце, хотіли, мабуть, додати йому більшої вартости проти подібних творів; але ми доказали, що прикмети сього євангелія ставлять його на добру далечинь від початків церкви, і воно не може бути жодним способом твором людини, що знала особисто Ісуса. Чи сей переказ походить із того самого часу, коли була зложена книжка? Се дуже можливо, і ми мали б тоді справжній приклад псевдонімії, або псевдоепіграфії. Тим часом, якщо ім'я св. Матвія не згадується в самій книжці, а тільки стоїть в заголовку її, то нема чого наполягати на сьому.

Зате четверте євангеліє є твір виразно псевдонімний; його автор намагався виставити апостола проти апостола, св. Івана проти св. Матвія. В самій книжці автор об'являє, що він не хто інший, як «той ученик, котрого любив Ісус», трудно в цій постаті бачити когось іншого окрім апостола Івана; се і так зрозуміла церква, виписуючи се ім'я в заголовку книги. Тут ми маємо діло з писанням псевдоепіграфним, на звір тих, що складають більшу частину Біблії, і нам сердечно шкода тих людей, що завзято силкуються зв'язати хоча б найтоншою ниткою містичного писателя першої чверті II століття з сином галілейського рибалки Зеведея.

Ми скажемо дуже мало про текст наших евангелій, обмежучись згадкою, що текст, переданий нам, який ми можемо відновити за допомогою рукописів V ст. і дальших часів, дійшов до нас непоношений; однак він має численні варіанти, і в новіших виданнях до нього закралися числені уступи, зовсім позбавлені автентичності, власне у **св. Марка** (XV, 9–20), і у **св. Івана** (VII, 53, — VIII, 11), себто неналежні до первісної редакції, поминувши деякі окремі вірші.

Скінчимо отою розвідку кількома посиланнями на історію і критику евангелій. Церква не бачила жадної невігоди в тому, щоб прийняти чотири евангелія зарівно, незважаючи на чималу різницю між ними; вона віднеслася в сьому випадку до свого завдання так само широко, як і збирачі канону Старого Заповіту, певні в тому, що нема жадного лиха, коли добру річ переказати на кілька різних ладів: вона, сліпо і сама того не знаючи, затримувала почуття не історії, але догмату, що був у тих писаннях. Церква дала евангелію св. Матвія, писанню апостола, почесне місце; щодо ев. св. Івана, вона не відважилася відкинути его, але показала свою недовіру, призначивши йому четверте місце, не зважаючи на його претенсії переказувати евангеліє у значно кращій формі, ніж его попередники. На жаль, теорії божого натхнення, до того ж узяті занадто вузько, матеріально, починають переважати; св. Августин, що не зумів стати вище за се, силкується виправдати цей розпорядок евангелій, говорячи, ніби автори писали в такому порядку, в якому їх твори уміщені в каноні; він пробує, також не конче вдало, пояснити або зменшити різниці й суперечности виразні, які там знаходяться, коли тільки почати там шукати, викладу подій справді історичних. Він перший розпочав безплідну роботу гармоністики, або погоджування, що калічить факти і тексти, щоб погодити їх, і часто мусить їх роздвоювати і розстроювати, коли вже видно, що вони напевне є уривками, зведеними до купи. Після Реформації теологія католицька й протестантська з ростучою відвагою і сліпотою визначають доктрину натхнення щодо слова, щодо літери; критика евангельська стає чимось розтягненим і нудним. Врешті трошки

світла проблиснуло в цій темряві дякуючи німецьким школам протестантської критики, що в другій половині минувшого в[іку] почали обстоювати за правом толкування святих книг із оглядом на граматику та історію. Пробують поставити на ґрунт справді літературний питання про складання евангелій і відносини їх між собою. На жаль, філософські та догматичні завдання все-таки мішаються до роботи і відбирають в найрозумніших людей найяснішу їх здібність — прозорість думки, притупляють вістря критичного скальпеля. Так, при порівнювальних студіях трьох перших евангелій, т. зв. сіноптичних, дійшло до такого питання: яким способом письменці, що місцями переказують один одного літерально, часом раптом показують такі характерні різниці? Чим витолкувати ці перескоки від невільницького копіювання до незалежності?

Тоді вигадано істноване первісного евангелія, тепер втраченого, — устного, але врзаного в пам'яті вірних, казали одні, — писаного, запевняли інші, — і оце евангеліє кожний з письменців мав ніби вложити в свій твір, прилучивши до нього додатки, взяті з інших джерел. Се нібито роз'яснення не давало жадного кінця-ладу. Але ніхто не зважувався прийняти єдине можливе рішення, що різні евангелія сходяться літерально там, де їм не треба нічого змінювати для догмату, а, навпаки, дають собі волю скрізь, де думають, що можна подати якусь правду нову, або не досить визначену до тієї пори.

Коли б студії над Старим Заповітом не були тоді так дивно занедбані, екзегети дослідили б се явище, порівнюючи книги Царів і Параліпоменон (Літописи), де місця зовсім нові йдуть слідом за літературно описаними; вони зрозуміли б теж, що такий спосіб роботи заснований на зміні поглядів догматичних. Але вони всі не хотіли немов через якусь нещасливу упертість, визнати сю правду, що очевидно виходить із дослідів новітньої критики; вони не хотіли уділити місця вигадці особистій, витвору догматичному й теологічному; се насправді привело за собою руїну історичности історії евангельської, і інтереси шкіл теологічних, здавалось, вимагали того, в яким ладі треба ставити наші евангелія: по черзі то вважали евангелія

св. Марка першим по даті, то знов ставили **ев. св. Матвія** на першому місці. І потім коли встановлено, що **ев. св. Матвія** з його протижидівськими тенденціями не могло бути первісною формою євангелія, то вигадали євангеліє **прото-Матвія**, з жидівською барвою, що потім начебто було поправлене і перероблене на **ев. Матвія** противної барви.

Тюбігенська школа не спромоглась вийти з сього безсилля,⁴⁴³ і сам Штраув, що кинув таке ясне світло на євангельську проблему, показавши все, що там є позиченого із Старого Заповіту, не міг сказати нічого досить певного про їх характер і відносини між собою. Тоді, втрачаючи щораз більше надію розв'язати питання про лад євангелій, почали вигадувати Прото-, Девтеро- й Тріто-Матвіїв, Прото й Девтеро-Марків, так що стали казати: Прото-Матвій, Прото-Марк, Девтеро-Матвій і т. і. До сього часу розшарпування належить напр. Рейс (Reuss), що утримує, ніби в первісному євангелії **св. Марка** не було ні місії св. Івана Хрестителя (I, 1–20), ні відділу VI, 45—VIII, 26, ні оповідання про муки (гл. XIV—XVI). Щодо четвертого євангелія, то ему не більше пощастило: ясно було для всякої неупередженої думки, що автор постановив собі зменшити до певної міри євангельський ґрунт, топлячи факти в тонких спекуляціях догмату, зводячи чи підносячи їх до гідности тіпів чи символів; але по нечуваній суперечности стали доказувати, що се писане, таке придатне для різних нових комбінацій теологічних, мало в собі збір подробиць надзвичайно автентичних. Се був спосіб, щоб поставити під захист св. Івана деякі новітні сміливости, але ж се не була здорова екзегеза, і можна дивуватися, що панове Ренан та Сабатьє обстоюють при тих жахливих помилках школи Шляермахера.

Найбільше додало плутанини те, що придали значіне не зовсім до ладу кільком стрічкам письменника християнського другого століття, Папіяса, захованих в історії Церкви Євсевія (III, 39): «Марко зробившись товмачем Петра написав, правда не дуже впорядкованим способом, але так докладно, як тільки міг пригадати, речі роблені або казані Христом... Щодо Матвія, то, навпаки, він склав і написав мовою єврейською збірник

промов (Господніх), і кожний їх толкував як умів», і т. і. Намагалися прикласти сі слова до канонічних євангелій **св. Марка** й **св. Матвія**, та се було чистісіньким абсурдом, бо раз що єв. св. Марка напевно є найбільш упорядкованим з усіх чотирьох інших євангелій, а друге, єв. св. Матвія не є виключно збірником промов, і коли тільки роздивитися його краще, то треба відкинути всяку думку про єврейський або арамейський оригінал. Дарма! Хотіли боротися проти очевидности, силкуючись знайти безладдя в канонічному єв. **св. Марка**, насильно перекладаючи вираз *logia* (речі, промови) словами «промови і події», або об'являючи, що доводить існування євангелія Прото-Матвія, складеного виключно з промов, і що найпізніші письмовці, невідомі автори Девтеро-Матвія і єв. **св. Луки**, вложили його в оправу євангельської драми. Після сього бажали надати виключну вагу фактичній оправі, поданій св. Марком, і «промовам» Ісусовим, захованим у св. Матвія, не беручі до уваги, що перша має дуже теологічний і надприродний характер, і що другі показують, від початку до кінця, на церкву християнську, вже впорядковану незалежно і з викінченою організацією. Справді, коли почати видавати виразну проблему історії літературної за якесь речене без авторитету, то можна тим тільки гірше затемнити питання; так воно і сталось. Ми певні, що до якого-небудь можливого для всіх рішення можна прийти тільки під умовою — брати наші євангельські писання в їх теперішньому стані, бо він (більш-менш, напевне) той самий, в якому вони були з самого їх народження, і зважитись відкинути питання про автора в вузькому значіню сього слова, а тим самим відкинути пошуки якогось первісного стану наших різних євангелій. Ми говоримо се для критиків, що почуваються досить сильними, щоб офірувати своїми вподобаннями і помилками фактам, дослідженим наукою, а не вподобаним. Що ж до нас особисто, то ми мусимо об'явити, що глибокі судії ходу літературного складання законодавчих та історичних книг Старого Заповіту довели нас до пояснення, при якому можна вирішити ті труднощі, перед якими невелике число найбільш сумлінних наших попередників

об'явили себе безсилями. Щодо заступників ріжних церков, то ми просимо їх заховати при собі свої переконання і не компрометувати скарбниці почуття і доктрин, якою вони владають, упертим підтримуванням неможливих до прийняття рішень літературних.

Ми не можемо розпочинати на сьому місці **бібліографії** евангелій, яка могла б бути тільки нудною і нескінченною номенклатурою; до того ж її можна знайти у Райсовій **La Bible** в томах названих *Histoire évangélique* (1876) стор. 405–410 і в его ж *Geschichte der Heiligen Schriften des Neuen Testaments* (див. останнє видання). З погляду традиційної ортодоксії ми зазначимо *Manuel biblique* **Бакеза** і **Вірупу** (Bacuez et Vigouroux, Nouveau Testament). Екзегетична праця найбільш проступила наперед у німецьких протестантських школах; вона поважно зведена до купи у **Holtzmann**,⁴⁴⁴ *Die Synoptiker* і *Hand-Commentar zum Neuen Testament*. Ми особливо перепоручаємо ті томи Біблії Рейса, що трактують про евангелія сіноптичні та Іванове; там можна знайти всі елементи повної студії, питане поставлені розважно, розібрані з дуже високого погляду, часто вирішені геніально; але при ближчому знайомстві можна побачити, що ні проблема взаємних відносин між чотирма евангеліями, ні проблема їх справжнього характеру, їх історичної вартости і можливого походження не знайшла собі там твердого і гідного рішення. Ми дамо такий самий суд і про дотепні розвідки, що умістив д. Сабатьє⁴⁴⁵ в Ліхтенбергерівій *Encyclopédie des science religieuses*, а імено **Synoptiques (Evangiles)** і **Jean (Evangile de)** в т. XI (1881) і VII (1880). Особлива заслуга **Штрауца**⁴⁴⁶ є та, що він у своїй *Nouvelle vie de Jésus*, (переклад французький Nefftzer'a і Dollfus'a) підніс значіне елементів, узятих Євангелієм із Старого Заповіту. В творі голандського теолога Шольтена, *Das aelteste Evangelium*⁴⁴⁷ (німецький переклад з оригіналу 1869 р.) видно відважну але не доказану пробу віднайти під теперішніми евангеліями первісне; страсбурзька *Revue de théologie* (1864 і далі) подала, після Шольтена, дуже вдатну *Étude historique et critique sur le quatrième Evangile*.⁴⁴⁸ Згадаємо ще **Фолькмара**, *Der Ursprung*

unserer Evangelien⁴⁴⁹ і дуже заслужену працю **Б. Вайса**, *Das Marcusevangelium und seine synoptische Parallelen* (1872) і *Das Matthäusevangelium und seine synoptische Lukas-Parallelen* (1876).⁴⁵⁰

Можна сказати взагалі, що новітня критика протестантська не спромоглася пояснити євангелій, особливо сіноптичних, де вона намагалася шукати спогадів, більш або менш змінених, про справжні події збору народних анекдотів, не розуміючи, що вони глибоко догматичні, що се твори свідомі і обмірковані теологів або гуманістів учених (*docteurs*), що в них під фактами схована доктрина. Праці, присвячені св. Іванові, кращі.

Скажемо врешті кілька слів про роботи чисто французького походження. **Ренан**⁴⁵¹ присвятив том своєї *History des origines du Christianisme*⁴⁵² євангеліям; **Аве** (*Havet*) трактує теж про них і в останньому томі *Christianisme et ses origines*;⁴⁵³ але критика першого вийшла хибною, несміливою, повною суперечностей і шкідливих скоків назад, другий же, пробиваючи собі шлях із міцною звагою, бачить часто тільки один бік проблеми. **Де Пресансе** в *Jesus-Christ* показує певний наклін зробити працю критика й історика, але не може відважитись на неминучі жертви; те ж саме ми скажемо й про *Vie de N. S. Jesus-Christ* **абата Фуара** (1880)⁴⁵⁴ і про *Jesus-Christ* **Дідона** (1891).⁴⁵⁵ Що найоригінальнішого появила Франція, то це, певно, *Évangiles* **Ейх-таля** (1893),⁴⁵⁶ де недоліки і хиби цієї книжки кидаються в очі, але вони надолужуються видатною незалежністю та кількома сміливими й свіжими поглядами, власне там, де говориться про свідому творчість, яку автор визнає за додатками, властивими **св. Луці**.

Ми коротко зберемо до купи в формі положень, зв'язаних взаємно, здобутки наших дослідів над євангеліями.

1) Всякий виразний погляд на євангелія мусить виходити з дослідження початкового писання про їх взаємні відносини, а дослід може бути поставлений тільки достотним порівнюючим аналізом.

2) Сей аналіз показує, що автор **ев. св. Луки** знав і користувався **ев. св. Марка**, що автор **ев. св. Матвія** знав і використовував

ев. св. **Марка** й **Луки**, а автор ев. св. Івана знав і використовував ев. св. **Марка**, **Луки** і **Матвія**; отже, євангелія йдуть одне по одному так: **св. Марко**, **св. Лука**, **св. Матвій** і **св. Іван**.

3) Цілком виразний намір різних євангелістів був зовсім не в тому, щоб доповнити один одного, а в тому, щоб замінити собою інших, бо вони вважали себе здатними дати видання «Євангелія», висше від всіх попередніх праць.

4) Завдання св. Марка було в тому, щоб подати в повній формі виклад про мессіанський характер, наданий церквою Ісусові Назаретському; св. Лука, св. Матвій і св. Іван по черзі розвивали сю тему, з чималими догматичними відтінками і кожній по своїй волі перемінював історію євангельську, щоб дати місце ідеям милим для авторів або красше для гуртів чи шкіл, до яких належали автори.

5) Сі ріжні видання Євангелія суть таким способом утворили справжніх теологічних шкіл, що вживали грецької мови і мали все, що можна назвати дуже виразними особистими ознаками; школи сі процвітали, по всіх признаках, починаючи з 75 р. серед поважних християнських громад у Сирії й Малій Азії.

6) Всі в купі внутрішні і сторонні свідоцтва сходяться в тому, що треба відкинути гіпотезу, ніби **св. Марка** написано раніше 80-го року нашої ери; поруч з сим вони примушують не ставити початку ев. **св. Матвія** пізніше 100-го року нашої ери; дати ці більш-менш певні, як і та дата (90-й рік), що ми даємо для ев. **св. Луки**; можна вважати, що ев. **св. Івана** явилось на світ у першій чверті II. віку.

7) Нема причини припускати існуване одного або кількох євангелій первісних, або ріжних форм, що перейшли канонічні євангелія раніше, ніж увійшли в укінчену форму; ще менше можна гадати, щоб євангелісти могли послуговуватись джерелами писаними чи устними, аби переробляти твори своїх попередників; що найбільше можна припустити, що автор

евангелія **св. Марка** розпоряджував елементами зведеними в укінчену форму, писаними чи устними; але пробувати віднайти їх було б марним заходом.

8) Євангелія канонічні, се єсть твори анонімні, їх дату й походжене можна визначити тільки досить невиразно і то не називаючи авторів; очевидно вони всі чотири належать до того часу, коли християнство пірвало зовсім з жидівством і сперлось на гуртах не-ізраельського походження; всі чотири одверто ліберальні при своїх окремих відтінках, і показують вплив тенденцій св. Павла.

9) Зміст євангельської історії головню списаній з постаті і діл Мессії, таких якими знайшли їх учені первісної церкви в книгах Старого Заповіту; «Євангеліє» се є писане догматичне під прикривкою історії, і має на меті доказати, що тіп Мессії, провіщаний через пророків, був справджений Ісусом з Назарету.

10) Сей доказ ставить конечним істноване особи з сим іменем, що справді істнувала і викликала глибокий і міцний рух в громаді жидівській в Галілеї та в Юдеї за часів імператора Тіберія, як своїми вчинками так і остатніми муками, якими закінчилась її діяльність.

11) Признане виразно теологічного характеру євангелій напевне провадить за собою поменшення їх вартости як історичних документів, але тим самим ще яснійше виставляє їх незрівняну вартість релігійну й моральну. Се плоди думки зовсім свідомої і розваженої, дозрілого й обмисленого переконання, се ті твердо і широко заложені підвалини, на яких виросла будова християнської доктрини.

Френсіс Артур Фегі

СПРАВА ІРЛАНДСЬКОЇ МОВИ

I

З недавнього часу, відколи один посол ірландець поспробував промовити до Нижньої Палати своєю рідною мовою, а надто коли один відомий англійський письменник, зроду ірландець, наважився присвятити свою снагу розвиванню рідної мови, громада звернула увагу на той рух (до того часу незавважений в британській пресі і публіці), який за п'ять літ розрісся від несмілої проби до міцної організації. Рух сей захопив людей найрізніших думкою, і поробив глибокі зміни в поглядах усіх часток ірландського народу. Се власне рух до відродження ірландської мови, щоб повернути їй первісне значіння у щоденному вжитку в Ірландії.

Про саму сюю мову навіть освічена громада має здебільшого такі недоладні гадки, що певне не завадить перш усього подати деякі фактичні відомості про неї, встановлені у найвидатніших британських і чужоземних учених.

Ірландська, властиве ірійська, або гельська мова (gaelic) належить до кельтичної групи арійських мов; їй рідна шотландсько-гельська і менська, а вельська (Welch) і бретонська споріднені з нею. Вона найстарша в цілій сій групі, служила до розмови вже понад 2000 літ і була вже зовсім зформована у ті часи, коли ще ледве чи одно слово було вимовлене з теперішніх європейських мов. Вона має до 80,000 слів, здебільшого все питомих, при тому дуже здатна до творіння нових слів з давніх і до надавання своєї барви чужим словам, а разом з тим вона либонь найчистеша з усіх європейських мов. Вона дуже багата

на своєрідні вирази і така консервативна, що багато форм і досі zostались такими, якими вони були 1000 літ тому, а про те мова ся загоджує всі новітні вимоги. В ній рано розвинувся виразний і мелодійний вірш, наймузикальніший з усіх, на думку др. Аткинсона, професора санскриту і романських мов в Дублінському університеті, знавця сотні мов. Тепер скрізь признано, що ірландська мова перша зродила рифму в Європі. Своєю лінгвістичною вартістю вона рівна з санскритом. Не говорячи вже про багато видрукованих творів, ірландська рукописна література, захована по університетах та в приватних власників від Гальвея до Москви, надзвичайно велика, — сама тільки та частина її, що відноситься до XI—XVII вв. може заповнити 1000 томів in octavo.⁴⁵⁷ В ній багато річей високої вартости і дуже розмаїтих — оповідання, пісні, легенди, гімни, трактати релігійні, топографічні, генеалогічні, правничі, медичні, ботанічні, про життя і звичаї — дещо з того. напр., «Бретонський кодекс» дає ключ до початків соціального ладу європейських племен. Багато людей з континенту — французів, німців, данців, італ'янців — науково працюють над сею мовою, чимало й приїждить що-року, щоб почути її з народніх уст.

Ся мова і література були в повному розцвіті в той час, коли нормани напали на Ірландію, та розцвіт той ще був і потім цілих сім віків. Не вважаючи на виразні заборони від англійських приходьків і на невиразну політику уряду, вона ширилась навіть поза границями Ірландії так, що в сусідній стороні (як запевняє Leland)⁴⁵⁸ вона почала переважати в 1552 р. Поки ірландці держалися своєї мови, вони перестановляли на свій лад сусідів. Хто тільки оселявся в Ірландії — норман, підданий Єлизавети, кромвеліянець — діти його або внуки вже говорили по ірландському. Серед ірландців панувала любов до науки й до рідної мови. Счинялися бої за владання манускриптами. Старшина набіралась поваги, коли збирала багато рукописів, і в де-котрих замках було не менше книжок, ніж в теперішніх бібліотеках.

Як вигадано друкувати книги, то се дуже допомогло науці по інших сторонах, але мало дало користи Ірландії. Ірійські

літери, правда, уряд добув собі за Єлизавети і вживав їх до друку Святого письма для місіонерської мети, але ж влади здебільшого противились усякому ширенню ірійського друкованого слова і се так укоренилось, що не помогали навіть ніякі намови таких мудрих людей, як Роберт Бойль,⁴⁵⁹ син князя коркського. Мало книжок було видруковано і літери доти переходили з рук до рук, поки попалися в руки єзуїтам на континенті. Потім уже років зо сто не дозволялося нічого друкувати по-ірійському, а як що й друкувалося в ірійських колеґіях на континенті, то хиба в малому числі потай привозилося в Ірландію, як дороге вино.

Під час «режиму» карних законів, що викоренив значні католицькі сем'ї і повернув решту народу фактично в неволю, сама тільки мова оберігала ірландську націю. Була ще дужа рукописна література, і списки з неї ходили по руках. Кожний порядний фермер умів читати й писати по-ірійськи. Склалися поеми такі дивно-привабні і мелодійні, що досі даремні всі проби наслідувати їх. А все таки закон забороняв заводити школи, і масса народня позбавлена була всякої друкованої літератури.

Суворі карні законі потроху злагодніли з половини XVIII в. і з цього найбільше скористувалися заможні католицькі сем'ї, які вже частенько вчили своїх дітей англійської мови і зналися з ірландськими протестантами, що раптом пішли угору через таких людей, як Свіфт, Моліне і Греттен,⁴⁶⁰ та через свою вищу освіту. Тільки той і йшов угору в службі і в шанобі, хто говорив по-англійському. Слава Гретенowego парламенту призвела ірландців до нехтування рідною мовою, хоч нею говорили 9/10 усього народу. Не диво, що й селянин почав легковажити свою рідну мову, бо вона нагадувала безправ'я та злидні, а чужа мова панувала в літературі, в школах, у сенаті, при дворі, з нею приходили всі здобутки цивілізації. Нація расколослась надвоє, — одна частина привернуласть душею до минулого з його славними споґадами, а друга вповала на нову державу з новою мовою, з новими ідеалами. Політична боротьба й агітація XIX в., проважена англійською мовою, помогла поєднати

в народній думці ідею національності з чужою мовою і тим ще посунула далі занепад ірійської мови. До 40-х років XIX ст. народ більшав, то більшало й таких, що говорили по-ірійськи. Скрізь по краю говорилося ще сею мовою, окрім невеличкого кутка в Ельстері. Але не було в ірландців такої літератури, щоб поспівала за швидким зростом величезної літератури англійської. Голод 1846–7 рр. найгірше понівечив бідний народ гельської мови і тоді загинуло без воріття багато скарбів етнографічних (фольклору) — пісень і казок. Потім голод трохи перестав, а тоді почався той потік виселення, що не спинився й досі, — він виніс з Ірландії більш як 4,000,000 людей, здебільшого все гельської мови. Але найгіршу, смертельну рану завдала гельській мові встановлена 1831 р. так звана «національна» система виховання. Не можна собі здумати менш національної системи і вже напевне ніякий саморядний народ не терпів би її ані днини. Учителі були (та й тепер ще є) встановлені від уряду, здебільшого люде запекло-партійні, зовсім нетямущі в справі виховання і крайні невігласи в історії Ірландії та її народу, або зневажливі до неї. Через те нераз ірландська дитина мусіла навчатися в школах, що немов би то її прадіди були «зграєю голих дикунів», як то недавно встановив один з таких учителів. Така дитина вже не знала ні пісень, ні музики, ні переказів, ні історії рідного краю і замикала серце своє проти давньої рідної мови. Може зо дві третини всіх учеників походило з семей, де говорено тільки по-ірійському, а проте 70 літ обстоювано сю дивну методу, і боронили її один по одному всі перші міністри в парламенті, все то щоб силоміць учити нещасну дитвору невідомої їй мови — англійської — з поясненнями тією ж таки невідомою мовою. Не досить того, що ні вчитель, ні учень не сміли в школі говорити по-ірійському, а ще й за то була кара, коли учень по-за школою говорив по-своєму. Ще й тепер не один ірландець згадує, як знатурені родичі дома чіпляли йому на ший почесний орден «язика» і стинали по різці що-разу, як син озивався дома по-ірійському, а другого дня в школі так відзначеного хлопця як треба карано тими різками за такий лихий учинок.

Не диво, що де-далі люде покидали говорити по-ірійському: 1831 р. було ще 3 мільйони таких, що говорили, а р. 1891 (поостатньому перепису) вже тільки тисяч із 700.

Відколи ірландська мова почала зникати з серця й з уст народніх, відтоді почався той процес, що тепер добре відомий в Ірландії під назвою обангличанення (anglicisation). До того ж часу гельщина приєднувала до себе всіх наїздних люде усякої нації; вони потроху ставали кращими ірландцями, ніж природженні ірландці. Вони або їх нащадки побралися з ірландками і діти їх росли з ірландською мовою на устах, з любов'ю до Ірландії в серці.

Навіть карний кодекс не здолав перестановити сього народу на англійський лад, він держався своєї мови, а при тому додержував і звичаїв. Але як поширилась англійська мова, через, як уже сказано, вплив Греттенового парламенту, приклад ватажків народніх, голод, утрати через еміграцію і вигнання ірійської мови з шкіл, тоді виразна національна барва племені почала потроху затиратись. Історія Ірландії XIX в. була така: хвиля за хвилею розливалась по краю політична агітація, національність виставляла речників і мучеників у сенаті, в доках, на трибуні і на ешафоті, а народ ірландський покидав шляхи й ідеали предків своїх, їх спосіб думання, їх забави і гри, їх утіхи й веселощі, їх науку, мову й літературу, а переймав те все від «осоружних саксонців». На те є сила доказів, що сповнили б собою цілі томи. Навіть імення гельські вже не вимовлялись на давній ірійський лад; багато їх поперекручувано так, що й не пізнати, багато поперекладано на англійську мову, нераз і характерні частки «Мак» і «О» перед прізвищем повідкидано.

Давні християнські ймення, поєднані з народніми спогадами про героїзм, святість або лицарство, — такі ймення, як Конор, Бріан, Патрік, Кольман, Меве, Брігіда і багато інших, — здебільшого зникли, а їх замінили Вільям, Джон, Джордж, Чарльз, Лізбета, навіть Джонатан, Енестесія (Анастасія) і Джірімайя (Єремія)! Давні, виразисті назви річок, гір і горбів — назви, що ховають у собі цілий скарб легенд і переказів — тепер

уже здебільшого брешуть незрозуміло і безглуздо для вуха ірландських людей. Деякі замінені неподобними англійськими словами, близькими тільки самими звуками до первісних ірландських слів. Так, напр., Tuam-Gréine (сонцевий горбок) звівся на Tom-Graney (Томова клуня); «Maghdamh» (волове поле) змінилось в «Madame»; «Log-shruthain» (балка з джерелом) перейшло в «Lugruftian» (зłodіяка); Tigh-Lorcain (святий Лаврін) — в «Still-organ» (ще орган); а «Monaster-linn» (монастир О'Лінна) — в «Money sterling» (монета стерлінг!).

Замість давніх гельських вітаннів побожних і лагідних — «Помагай Біг», «Бог і Марія хай будуть з вами», «Благословенні будьте», «Ратуй вас Боже» — тепер уже настали бездушні мійські англійські церемонії.

Рідко можна тепер знайти давню гостинність, милосердя до вбогих, сусідську згоду, лагідність, нежадібність до багатства, самоповагу, про які бувало не раз свідчили свої й чужі мандрівці, називаючи те все прикметами нашого народу.

Дитину ірландську ще в колісці починають виховувати по-англійському, їй співають англійських колісанок, учать англійських байок, а в школі вже вся наука англійського напрямку. Поезія і проза, історія й біографії, все йде з Англії і викладається по англійському. Учень зроду не чує про Ірландію, про її давню славу, про її святих і вчених, вояків і героїв, про напади на неї, про грабування її, про її боротьбу за волю; що до її новітньої історії, її топографії і матеріальних достатків, то все це запечатана книга для ірландського ученика.

А по-за школою що він читає? Може поезію, романи, історію, розповіді або народні твори свого рідного краю? Чи йому що нагадує хоч би здалека про любов до рідного краю, чи хоч про самий той край? Ні. Він читає англійську літературу і то не кращого розбору. Не Шекспіра, не Теннісона, не Діккенса, не Теккерея. Загляньте в наші книгарні й часописи. Там повно сміття, виметеного з Англії — недавно його висміяв один ірландський критик, називаючи «Tits and Fits and Bits and Skits» (можна се переказати по українськи — «костриця, марниця, дрібниця, дурниця» Л. У.). Обраховано, що мільйон фунтів

стерлінгів Ірландія видає на таку «літературу», а тільки тисячу на свою рідну.

Наші забави і розривки втратили національну барву. Рідко де побачите характеристичні ірландські танці: джигу, ріль, горнпайп. Давні атлетичні гри, — боротьба, здіймання ваги і т. и. — мало де в звичаю. Арфа, слідом за бардами, в непам'ять пішла. Дударя або скрипника так саме рідко в нас спіткаєте, як білого грака, замість них настали механічні концертні та акордіони, що відганяють чутливих фей від ірландських сел.

По міських ірландських театрах панують англійські п'єси дуже нікчемного розбору. Наші концерти продовжують віку манерним сентиментальним романсам, давно забутим у Лондоні. Наші вечерки стоять на ще нижчому рівні, коли се можливо, ніж їх англійські зразки. Наша молодь співає по господах уже не Мура або Ловера, а всяке ганебне блазеньство, накштальт «Ballyhooly» або «Killaloe»,¹ або несмачні нісенітниці «Вірний до гроба», «Зустріньмось разочок ізнову».

«Порядне» товариство по наших містах і містечках нехтує всім ірландським, виробляє собі смішний англійський акцент, нігде в світі неуживаний, і в дійсності не має ніякого рідного краю.

«Національна» преса переймає від Англії все, крім політики. Тим часом багато людей читають тільки часописи і таким способом преса передає свої прикмети національній думці.

Поряд з провідними статтями та довгими політичними промовами проти «Саксонців» і їх діл та тріумфів стоять все-світні новинки, взяті з англійських джерел, широкі звістки про англійські яхтові випередки, про партії в крикет і футболл, про найновішу лондонську сороміцьку п'єсу, про свіжу нісенітницю кафешантанну, про «перчисту» справу в лондонському суді справ розводних, з мавпуванням англійського юмору, крім того всякі історії з життя непевних людей, різні новенькі сплітки з задвірків і скандали, що служать темами для легкої

¹ Слів сих не можна перекласти, бо вони нічого виразного не значуть — так собі приспівка, от як рос. «ай люли, да разлюли». — Л. У.

балачки по англійських сіндікатах. А як і буває що цікавого про ірландську умілість, музику, історію або індустрію, то ви се ледве відшукаєте, бо то займає кілька рядочків десь у куточку в відділі «дрібниць». Так як вона тепер ведеться, ірландська преса є найбільшою силою обангличання Ірландії.

Ми зовсім не хочемо тут зневажити кращі форми англійського життя, звичаїв і літератури. Але ж Ірландія переймає і приймає власне найгірші форми, тим позбавляючи своїх людей сили в боротьбі на трибуні чи на катедрі. Правду кажуть: «Ірландія в день живе тим повітрям, яке Англія витхнула за минулу ніч». Обангличання Ірландії йде швидко і спинити його можна тільки вернувшись до тої мови, що стояла в давнину на сторожі Ірландії.

Вплив мови на національне життя і характер далеко сягає. Сама мова є цвіт національного духовного існування. Мова росте вкупі з нацією, дає голос усім народнім радощам і злидням, боротьбі, перемогам і поразкам, духовним і матеріальним змаганням. В ній відбиваються поведінки й звичаї, традиції, віра, надії і гордість. «Мова переможця в устах подоланого, — каже Тацит,⁴⁶¹ — завжди є мовою раба».

«Нація, — каже один ірландський письменник Томас Девіс,⁴⁶² — повинна боронити свою мову більше ніж свою територію — се певніша межа і міцніша границя, ніж фортеця або річка. Втратити рідну нову і перейняти чужу — се найгірший знак підданства, се кайдани на душу. Втратити національну мову — се смерть, се значить, що ярмо вже в'їлося глибоко».

Правду сього всього признали ті малі нації на континенті, які під важкою владою великих держав боролися і вибороли собі національне існування.

Ще недавно чеська мова — національна мова провінції Богемії — здавалась умерлою. Боротьба її з німецькою мовою тривала 400 літ. З чеської літератури не зоставалось нічого. Чотири патріоти зібралися в хаті обміркувати способи до відродження і, як би стеля завалилась тоді їм на голови, то може й кінець би прийшов чеській національності. Але боротьба була тоді розпочата і була вдатною, — тепер усі в Богемії говорять

і читають по-чеському; деякі великі авторитети в історичній науці пишуть по-чеському, і чехи відкинули геть остатні ознаки німецького верховодіння.

Фінляндія так саме боролась за свою мову і національність проти шведів і росіян. Відродження фінської національності почалося з відродження фінської мови, яка до того часу не мала ні встановленого діалекту, ні літератури. Фінни зібрали свої давні пісні, оповідання і легенди в одну незрівняну поему Калевалу, і література виросла раптом, забезпечивши назавжди характеристичні національні відзнаки народу.

Бельгія була вже на дорозі до того, щоб зробитися просто наслідуванням Франції. Скрізь говорилось по-французькому, французька література найрозпустнішого розбору заливала всю країну і загрожувала зруйнувати моральне почуття нації. Тоді Анрі Консьянс написав свої моральні оповідання по фламандському; розпочалась агітація за відродження фламандської мови і народня індивідуальність була вратована.

Угорщина в XVIII ст. зробилась провінцією австрійської імперії. Національна мова, мад'ярська, була занедбана в народі і заборонена від австрійського уряду, імператор Іосиф сміявся з мад'ярської шляхти, з її мови й одержі. Але розпочалася столітня боротьба за мад'ярську мову й національність і закінчилася повною перемогою їх.

В Болгарії, Волощині, Руминії, Сербії й Данії така сама боротьба принесла такі самі здобутки і, в кожному разі, відродження національної мови йшло в парі з відродженням інших національних відзнак і вело до матеріального добробуту.

Сумне становище народу, що зрікається своїх кращих відзнак, а переймає найгірші з чужих; віра в те, що єдино відродженням можна запобігти лиху, і приклад інших малих національностей — все це привело до теперішнього руху в оборону іриської мови. Він виявився вперше 1893 р., коли в Дубліні заложена була «Гельська Ліга» з такими завданнями:

1) Оборона іриської мови, яко національної мови Ірландії, і ширення її у щоденному вжитку.

2) Публікація дотеперішньої гельської літератури і творення новітньої літератури в ірійській мові.

Місцеві товариства сеї ліги провадили сі ідеї, виховуючи громадську думку, вдаючись до почуття тих ірландців, що не втратили ще рідної мови, уряджуючи відповідні місцеві демонстрації, щоб заохотити їх до охорони життя своєї мови і переконуючи їх прикладом інших національностей, як то годиться шанувати і боронити свою мову.

Ліга ся направила свою діяльність на «округи ірійської мови», — се власне та місцевість приморська, що простилається на північ, на захід і на південь від Донґала до Ватерфорда.⁴⁶³ Там найкращі краєвиди на цілу Ірландію. Тамошні мешканці найчистіші в світі гельці, подекуди зовсім вільні від чужої примішки, як на Арранських островах.⁴⁶⁴ Вони — твердиня гельщини, духовні спадкоємці минулого. Альфред Нетт пише: «Беручись до перекладу чого небудь з давньої гельської літератури, я завжди дивуюсь і вкупі радію, що так часто знахожу спільні риси межі гельцями, що жили 1000 літ тому, і теперішніми селянами, що говорять по гельськи». Фізично, не вважаючи на злиденне життя, вони найвродливіші заступники свого племені; духовно вони рівні своїм обангличаненим сусідам, або й ліпші від них, бо вони владають скарбами приказок, народніх творів, легенд і далеко дотепніші від своїх сусідів. Маючи запас слів у десятеро багатший, ніж має звичайний англійський селянин, вони розмовляють так плавко і вдатно, як ледве чи зможе англійський селянин (обангличанений ірландець сливе ніколи так не може). Що ж до ввічливости і звичайности, то їх нема чого й рівняти.

З перепису 1891 р. видко, що тоді було 38 121 таких, що говорили «тільки по-ірійському», а «по-ірійському й по-англійському» — 642 053, отже всіх, що вміли по-ірійському — 680 174. Правда, сей перепис роблено більше через поліцаїв — чужинців у чужому краю — що мало тямили, а ще менше дбали про точність відповідей, тим часом добре відомо, що багато людей виставили своєю «рідною» мовою англійську, хоча знали

з неї тільки «yes» і «no», а думали й говорили, молились і розмовляли, торгувались і справи залагоджували по-ірійському, — але така вже тоді була зневага до ірійщини. Беручи на увагу людей такого розбору, можна думати, що 1891 р. число людей ірійської мови складало неменше, як $\frac{1}{5}$ всієї людности Ірландії, а може й $\frac{1}{4}$, себ то один мільйон. Се число було поділено дуже нерівно по всяких графствах — в де-яких місцях, як от у Россі (в Гальвею), було 99%, а в інших, напр., в Клондерлові (в Клері) 41%.

Способи діяльності ліги дуже розмаїті і вживаються з великим завзяттям та енергією. По всій країні вряджуються її заходом віча з відчитами про мову і видаються відозви по-ірійському й по-англійському від значних місцевих і околицьніх діячів, щоб виробилася громадська думка про сю справу. Розсилаються організатори по тих околицях, де ще є ірійська мова, щоб вони знайомилися з місцевою інтеллігенцією духовною і світською, одвідували школи, ходили по хатах і заохочували народ говорити завжди по-ірійському і так своїх дітей навчати. Вже народилась розмаїта і дужа ірійська література і переважила своїм числом все, що видається в Ірландії по-англійському. Видано цілі серії чудово складених збірників давньої літератури (з поясненням як вимовляти кожне слово), шкільні зшитки з ірійськими написами, граматки, читанки, хрестоматії, збірники пісень, музичні твори, конверсаційні словарі, драми, проповіді і всякі твори ідейного змісту. Що місяця розпродується мало не 12,000 прим. таких публікацій через центральне бюро ліги і попит усе зростає що дня. Ліга видала теж і перший часопис, друкований по-ірійському і по-англійському, під заголовком An Claidheamh Soluis (Меч світла), видає його з успіхом, а поряд з ним ще й Gaelic Journal, місячник високої літературної вартости.

Ліга енергічно боролася, щоб скасувати бойкот ірійської мови в початкових школах. Спочатку повна заборона сеї мови була замінена таким порядком, що дозволяв учителям вживати ірійської мови, коли без цього не можна було обійтися, на те щоб краще навчити англійської, але забороняв навчати

ірійської, хіба по-за шкільними годинами і то тільки тоді, коли ученик дійшов вищих класів, але такий лад не дав ніяких помітних наслідків. Давно завважено несправедливість цього ладу. Тодішній головний секретарь (перший міністр) п. Джеральд Бальфур⁴⁶⁵ обіцяв 1896 р., що «коли б таке було національне бажання, щоб учитися ірійської мови, то він не противився б тому», а п. Старкі, міністер освіти, осудив систему навчання ірландських дітей англійської мови з допомогою цієї ж такої мови, назвавши її «нерозумною ані з практичного, ані з наукового погляду», «фатальною помилкою, яка певне є головною причиною того браку ініціативи й незалежності та занепаду науки, що загальмували індустріальний розвиток Ірландії». Отже ліга справді викликала і допомогла виявити те національне бажання, якого вимагав п. Бальфур, і торік нарешті відкрилась дорога до навчання ірійської мови у всіх класах і при всякій здатності. Не вдовольнившись з самої цієї перемоги двомовного навчання, ліга звернула тепер увагу на антинаціональний характер шкільних книжок. Визначено теж надгороди тим учителям, чиї ученики мають вищі нотатки за ірійську мову, та й самим ученикам за їх щирість до цієї науки.

В Ірландії вже є понад 300 філій цієї ліги, ще крім того є їх чимало в Великобританії, в Сполучених Державах і навіть у далекому Буенос Айресі, звідки йде найбільша матеріальна поміч товариству. Ті філії мають кожна від 40 до 400 членів, усякого стану і віри. Найдіяльніша філія, лондонська, має 500 членів, до неї належать сливе всі ірландські інтелігенти в Лондоні і багато слуг, ділових людей, робітників і журналістів. Сливє всі ці філії позакладали недільні школи для навчання ірійської мови, скликають віча, на яких вільно промовляти тільки по-ірійському, уряджують вечорі, де виконується переважно давня ірійська музика, спів та національні танці. Кілька разів на рік усякі філії в Ірландії організують укупі врочисті збори і там роздають надгороди за найкращі гельські пісні, оповідання, розвідки, народні казки, за найкращі збірники народніх приказок, технічних термінів і т. и., за найкращу декламацію,

музику, танець і т. и. Трудно описати, які зміни поробили такі збори в сільському житті тих околиць, де вони відбулися.

Але цвітом цілого руху є «Oireachtas»⁴⁶⁶ (великий збір), що скликається що року від центральної ліги; він багато чим подібний до шотландських «Mód»⁴⁶⁷ та вельських «Eisteddfod»⁴⁶⁸ і триває по кілька днів. Програма тих «Oireachtas» видається за кілька днів уперед і та, яку я тепер маю (на 1901 р.), дає добре зрозуміти загальний характер сих зібраннів. Роздаються медалі і премії за ірйські твори всякого розбору: розвідки, нариси, огляди, оповідання, вірші, декламацію, фольклор, списки поангличанених іменнів з реставрацією їх первісної форми, словники фраз, імпрорізовані і приготовані промови, драми, мелодії, співання ірйських пісень, танцювання ірйських джіг, рілів, горнпайпів, виконання ірйських музичних композицій на арфі, на скрипці, на дуді і т. и. Де-які з сих конкурсів ділються що до віку і полу конкурсантів, і всі мають дуже суворі вимоги. «Oireachtas» викликає завжди великий інтерес у громаді, бо на таких зборах виявляються нові поетичні, музичні та драматичні талани. При тому беруть участь і заступники філій ліги не тільки з Ірландії, але й з Англії та з Америки, прибувають і делегати від шотландських та вельських літературних товариств.

Треба сказати, що не завжди легка була путь сьому рухові розпочатому від гельської ліги. Навпаки, їй довелось працювати посеред бурі протестів, що здебільшого виходили з того, що люди не розуміли її справжніх завданнів. Її називали політичною та анти-англійською — тим часом вона зовсім неполітична, бо має членів усяких напрямів — і лише настільки противиться англійським ідеалам, поведінкам і звичкам, наскільки вони одбірають ґрунт рідним звичаям. Проти гельського руху виставляються головно такі доводи:

- 1) Що даремне намагались до відродження мови, літератури, «мертвих» от уже 200 літ;
- 2) Що було б немилосердно позбавити ірландців тої користі, яку дає їм дома і на чужині знання англійської мови;

- 3) Що все це «не додасть ні шеляга ні в одну ірландську кишеню»;
- 4) Що такий уже закон для всіх мов, щоб здатніша переживала менше здатних, а коли ірійська мова користна, то житиме сама собою, от як вельська;
- 5) Що відродження відокремить Ірландію від усього світу і що ніхто не читатиме творів найбільших її геніїв через ірійську мову.

На такі поводи і на інші ліґа вдатно відповіла. Вона зазначила, що ні мова, ні література ніколи не вмірали, бо й тепер коло мільйона людей уживає ірійської мови у всій її первісній чистоті, а видавання літератури друкованої і рукописної ніколи не переставало. Вона одвертає від себе дорікання, ніби вона заміряє позбавити ірійський народ користання з англійської мови; але признається до бажання дати народові дві мови: ірійську для серця і сем'ї, для поля й оселі, для думки, для душі й для розуму нації, англійську ж — для інших ужитків, так, напр., при торгових зносінах і т. и. Ліґа зазначає індустріальний поступ бельгійців, вельців та інших двомовних народів, яко приклад того, що двомовність навіть гартує розум. Вона запевняє, що відродження мови розв'є самоповагу і самопевність в ірландцях і тим поправить їм вдачу і матеріяльну вигоду. Вона приводить докази історичні на те, що ніколи так європейські народи не знали й не шанували Ірландії, як саме в той час, коли всі в ній говорили по-ірійському; при сьому згадує Ібсена, Андерсена, Сенькевича та инш. на доказ того, що геній завжди здобуде собі всесвітнє признання, хоч би він промовляв найрідше уживаною мовою; нарешті ліґа наполягає на те, що зовсім не політика *laissez faire*⁴⁶⁹ відродила вельську мову, та не вона відродить і мову ірійську, а — завзяття, тяжка праця і саможертва.

Ще не минуло й 10 років існування ірійського руху, а вже успіх йому забезпечений. Він перестроїв народню думку про національність. Він збудив сумління ірландського народу,

викликав у нього сором за нехтування своїми ідеалами. Він приєднав до себе всю кращу інтеллігенцію нації і виявив усі хиби виховання народнього. Він дав місцевому життю рідних околиць такий живий зміст і барву, яких досі йому бракувало і через те, між иншим, воно не могло врятувати людей від усякої неповздержности та від еміграції; він відбудував іриську Ірландію, що вже сама від себе жде натхнення й надгороди, більш ні від кого.

Шимон Дікштейн

ХТО З ЧОГО ЖИВЕ?

«Кождий чоловік живе з власної праці». Чи се — так?

На перший погляд здається, що воно й справді так. Раз — стільки про се говорять, пишуть в газетах, книжках, про се ми чули і в попівських проповідях; друге — то таки подібно до правди, що швець дійсно живе з шевства, кравець з кравецтва, учитель з учительства, що фабриканти також працюють, коли не руками, так головою, навіть міністри, королі, царі і ті хиба мало напрацюються, підписуючи ріжні папери!

Чи вже се так? Чи кождий чоловік живе з власної праці?

Вас певне дуже здивує, коли вам скажу, що се не так. Ні один чоловік не живе з своєї власної праці; не тільки королі та міністри, не тільки фабриканти та купці не живуть з власної праці; не живуть також з своєї праці і працівники-ремісники.

Якби, наприклад, швець не тільки шив чоботи, але мав шматок землі, де заробляв би собі хліб, садив всяку городину; якби сам прав, сам ткав, сам шив собі більше й одержу, одним словом, якби все, що йому потрібно, робив в своїй власній хаті, тоді ми могли б сказати, що він живе справді з власної праці.

І давніше, кілька сот літ тому назад, воно дійсно так було — давніше, коли ще кожне місто мало свої власні великі ґрунти, коли мало не кождий ремісник брав участь в мійських справах, мав право до тих ґрунтів. Тоді, справді, ремісники все, що їм було потрібно, виготовляли в себе дома, на своїй частині ґрунту, і справді жили з власної праці.

Але відомо, що тепер се не так. Ремісники не мають свого ґрунту, і швець, наприклад, може тільки шити чоботи і нічого більше. А чобітьми ані наїстись, ані напитись, ані в них

одягнутись. Це саме можна сказати про кравців, столярів, мулярів. Кравець не може ні їсти, ні пити своїх жупанів, а муляр з цегли не зварить собі обіда.

А що ж в такому разі сказати про королів, міністрів і подібних людей? Сі не тільки ні в чім собі не вміють порадити, але самі і їсти не потраплять; все їм треба подавати до рота.

Само шевство не нагодує і не напоїть шевця, як сама кравецька праця не обує кравця.

Хто ще міг би у нас сказати, що живе з власної праці— так се селянин.

Він принаймні сам обробляє хліб, саде городину у себе дома; багато селян навіть самі собі роблять одягу, хоча останніми часами те трапляється щораз рідше. Аджеж самі знаєте, що тепер вже господиня з більшою охотою купить собі спідницю на базарі, ніж дома зробить, бо та й краща й зграбніша й дешевша.

А що ви скажете, що в інших сторонах то навіть селяне майже нічого з потрібних їм речей вдома не виробляють?! Одні виробляють тільки вино, другі тільки лен, або тільки городину, а все що їм потрібно чи то для їди, чи для одягу, купують на базарі.

От як бачите, то ніхто, або майже ніхто не живе з власної праці. Швець живе з праці кравця, муляра, столяра, селянина; селянин знов живе потрохи з праці кравця, шевця, столяра і т. д.

Всі люди живуть не з власної праці, а з чужої— з праці інших людей.

«Але ж кождий з них працює, — відповісте мені на се, — кождий з них, якби не працював, нічого-б не мав».

То правда! Але через це скажемо, що кождий **не живе з власної праці, а тільки зі своєї власної праці содержує себе.**

На се ви могли б сказати: «не вмер Данило, так болячка вдавила».

Ні, не все одно і через що власне, зараз роз'ясню.

Якби швець, кравець, орач справді жили з своєї праці, якби все, що їм потрібно, мали у себе дома, як давніше бувало, —

то кождий з них міг би бути певним, що хоч і буде йому раз краще, раз гірше — все ж з голоду не вмре і якось викрутиться.

Але тепер зовсім інакше. Швець тільки шиє чоботи. Шиє їх якнайбільше, щоб потім продати. як всякий иньший товар. Як знайде купця, то добре; продасть чоботи і матиме за що купити те, що йому треба. А як не продасть? Як йому скажуть, що чобіг і так доволі; як до його крамниці або майстерні не будуть приходити купці? Що тоді? Хіба чоботи він зварить дітям на вечерю; хіба чобітьми виплатить податок і заспокоїть лихварів, банки і ин.?

Отже бачите, що **содержувати себе з власної праці** і жити з власної праці не все одно.

Доки люди все, що їм треба було, робили у себе дома, доки мало продавали своїх виробів, доти можна було казати, що вони **жили з власної праці**; але з того часу, як люди почали щораз більш робити на продаж, щораз більш продавати чобіт, замків, столів, одежи, взагалі ріжних товарів, то почали менше працювати дома на себе, а більше на других. І тепер варшавський швець шиє чоботи для російського ремісника, англійський робітник кує цвяхи для варшавського шевця, а американський колоніст обробляє пашню для англійського робітника.

Однак з того часу, як на світі стало все більш товарів, ніхто не робить для себе, а всі роблять для других; ніхто не живе з власної праці, а з чужої, з праці иньших людей.

II

«Добре! Ніхто, значить, не живе з власної праці, а тільки содержує себе з власної праці. Це вже повинна бути дійсна правда».

Але де там! Багато ще дечого можна про се сказати, а доки про все розповімо, згодимось, що в тім, ніби кождий содержує себе з власної праці, є велика рація.

Кождий содержує себе з **праці**.

Але через що з праці? А через те, що як хто схоче продати який небудь свій виріб, чи чоботи, чи одежу, чи шклянку, чи ножа, то його виробу будуть оцінювати відповідно до праці

і платитимуть також відповідно до неї. Вияснимо се докладнійше. Нехай, скажемо, який небудь швець працював над чобітьми цілий день і потім дістав за них 10 ліктів полотна. В сім нема нічого незвичайного: працював і за працю дістав полотна.

Але припустімо на хвилину, що на світі є такий щасливий край, де чоботи падають з неба! Такого краю нема, але якби й був, то як ви думаєте, багато платили б шевцеві за чоботи? Напевно, нічого. Казали б, що за чоботи не варт нічого платити, що вони не варті жадної праці, що значить, кожний їх може мати даремне, і наш швець, щоб не вмерти з голоду, мусів би взятись до іншої роботи.

І в нас чоботи не ростуть на деревах, але в нас є багато також річій, за які ніхто нічого не дістане, які нічого не коштують через те, що на них зовсім не пішло праці. Ні за воду з жерела, ні за пісок з річки ніхто нічого не платить, бо ніхто не приложив праці на те, щоб їх зробити і кождий може брати скільки схоче.

Але зате, чим більше яка небудь річ має в собі людської праці, тим більше вона має в собі, як кажуть, **вартости**, тим більше за неї дадуть. За локоть полотна дають більше ніж за локоть перкалю. Через що? Через те, що локоть перкалю скорше і легше зробити; через те що на нього менше треба затратити праці, ніж на локоть полотна.

Золотий ланцюшок дорозший від мідяного — через що? Може через те, що золото краще блищить ніж мідь, або через те, що воно більше важить? Ні, бо і мідяний ланцюшок може так само блищати і так само важити як і золотий, а через те, що золото труднійше знайти, що багато, дуже багато треба праці, щоб його добути з землі, через те, значить, що на золотий ланцюшок більше пішло праці, ніж на мідяний.

Через те, кожному ремісникови, шевцеві, кравцеві, пекареви, як платять за чоботи, за одягу, за хліб, то платять за працю, потрачену на те, аби виробити ті чоботи, чи одягу, чи хліб. Коли треба годину часу на те, щоб зробити бохонець хліба і десять годин на те, щоб зробити пару чобіт, то за пару чобіт

можна буде дістати 10 бохонців хліба; бо праця, яку потрачено на те, аби зробити чоботи, (чи, як то кажуть, вартість чобіт) в 10 раз більша від праці, котру потрачено на вироблення бохонця хліба, або більша від вартості хліба).¹

Коли за локоть сукна платять рубля, то через те тільки, що на виріб його (на годівлю овець, на прядіння вовни, на виріб в сукно, і т. и.) треба стільки праці, скільки треба на виріб одного рубля (на відшукування срібла, на його спровадження на перероблювання і т. і.), наприклад 10 годин. За аршин перкалю платимо тільки 10 копійок, бона виріб його (на засів, спряд бавовни, на її ткання, фабрикування) треба в 10 раз менше часу, всього одну годину.

От через що можна говорити і писати, що швець, кравець, столяр, слюсар взагалі утримуються з своєї власної **праці**. Всі вони виробляють ріжні річи, свої вироби вони виносять на продаж, як товари, і їм платять як раз стільки, скільки їх вироби містять в собі праці. Отож, чим більше ремісник працює, чим більше вложить в товари своєю працею вартості, тим більше йому дадуть при продажі, тим краще оплатиться його товар. «А що бачиш? — могли б ви мені сказати: почав говорити про те, як фабриканти і господарі затаюють нашу працю, а тепер і сам, як і вони, кажеш, що хто більше працює, той більше і заробить».

Пождіть! Не спішіть з закидами, а послухайте, що далі казатиму. Попереду я казав, що чим більше ремісник вложить праці в товар, тим більше за нього дістане. Швець за чоботи на подвійних підшвах і гарно пошиті більше дістане, ніж за чоботи як-небудь спартачені. І то правда! Але щоб наш швець міг шити чоботи, він мусить мати ремінь, знаряддя, мешкання, а на все те треба грошей. Слюсар, коли захоче робити замки, також мусить найняти собі слюсарню, купити знаряддя і мусить якийсь час, доки не продасть своїх замків, з чогось жити —

¹ Якби вас хто спитав, що таке **вартість** шклянки, чобота, сукні, то найкраща відповідь буде, що вартість — то **праця**, турко потрачено на вироблення тієї шклянки, чобіт або сукні.

з готового гроша. Хто має гроші, тому нічого. Упорядкує робітню, буде виробляти товари і потім буде їх продавати відповідно до їх вартости, відповідно до вложеної в них праці.

А що робитиме той, у кого нема грошей? Хто не може урядити собі робітні, хто не може виробляти жадних товарів, бо не має за що купити ні материялу, ні знаряддя? Що тоді? Що буде з чоловіком, коли він ні від кого не має й жадати не може помочи? — То дуже часто буває — а жити все якось треба; треба щось їсти, пити, в щось одягатись, десь мешкати. За наших часів, щоб купити що небудь на ринку, чи то їжу, чи одержу, треба мати або гроші, або товар на продаж. Наш робітник грошей не має, товарів мати не може, а щоб якось жити, мусить **продатись** — себе продати — стати наймитом, невільником; мусить найматись на роботу.

Як се так «продатись», як то стати «невільником»? Таж робота на фабриці, робота у майстра ще ж не неволя? Адажеж і челядник, і фабричний робітник — люди вільні; роблять, де їм подобається і доки їм подобається, і ніхто не має права їм приказувати?!

Знаємо ми таку волю! Знаємо, як майстер знущається над своїми челядниками; знаємо, як на фабриках тисячі робітників мусять гнутись перед яким небудь ланцем-писарцем! Хіба вони сміють голос подати? Хіба сміють на грубіянство відповісти грубіянством? Хіба вони сміють противитись фабрикантові, коли він схоче зменшити щоденну плату, або увірвати що-небудь з недільного заробітку? Ніколи не посміють, бо вони — невільники, бо вони знають, що хоч над ними і не стоїть фабрикант з батою, але стоїть над ними голод, страшнійший від батого. Чоловік, що продає свою працю, не може бути вільним. Він мусить мати над собою пана і має його. Тільки той — вільний, хто не потребує продаватись! А то дуже трудно. Робітник іде працювати на фабрику, бо мусить, бо не має свого власного знаряддя до праці, мусить, бо фабрикант має двох сильних помічників: перш усього військо й правительство, а потім голод. З такими ворогами трудна боротьба, а ще труднійша перемога, але правда і то, що хто не бореться, той нічого не має.

III

Невільник чи не невільник то все одно, — могли б ви мені відповісти. Річ не в тім, хто невільний, а хто вільний; а в тім, чи то — правда, що кождий содержує себе з власної праці, чи то правда, що тільки з власної своєї праці можна збагатіти? «Знов скажу Вам — не спішіть! Дійдемо і до сього; мусимо все докладно розібрати».

Всякий робітник, чи слюсар, чи столяр, чи кравець, чи швець, коли не має грошей, не має струменту, не має робітні, йде на вулицю, щоб собі як небудь нарадити, щоб кому небудь продатись. Ранійше чи пізнійше він найде майстра або фабриканта, що його купить.

Через що ж він його купує? Чи не через те, що йому сподобались очи робітника? Ні! А може стало йому шкода робітника — і він хоче йому допомогти? Але де там! Він купив його, бо знає, що робітник вміє і може доглянути верстата, кувати молотом, клепати підшви, одним словом через те, що він має **робочу силу**.

Коли фабрикант купує його, то думає тільки про те, чи є у робочого сила і чи він вміє робити; і якби у нього не було сеї сили — фабрикант не взяв би його й даремно; йому потрібна, дуже потрібна, тільки робоча сила. Для нього найперша річ, скільки заплатити за ту силу робочу.

Це для нього — завдання.

Не трудно зрозуміти, скільки треба заплатити за шклянку, за чоботи, за сорочку. Обчислюється попросту скільки годин витрачено на вироблення сих речей.

Нехай на те, щоб зробити шклянку, треба півгодини праці, а на те, щоб зробити пару чобіт, треба 10 годин, щоб зробити тарілку — 1 годину. Нехай у нас за годину праці платять 10 коп. (бо в срібних десяти копійках також година праці). Не важко тепер вичислити, що коштує шклянка.

Як на неї пішло півгодини праці, то коштує вона п'ять коп. Як на чоботи пішло 20 годин, то коштують вони 20 раз по 10 коп. або два рублі. Як на тарілку пішла година, то й коштує

вона 10 коп. Але як обчислити, що коштує людина, скільки заплатити за її силу? Чи годиться цінити людину як товар?

Чи годиться, чи ні — то дарма! Але, доволі вже, що сила людини ціниться, як товар. Припустимо, що на цілий день купують робітника, себто його робочу силу. Припустимо далі, що сей робітник, щоб жити і працювати, щоб підтримати свою робочу силу, мусить доставити щодня по 60 коп. потрібних йому на харч, одержу, і на те, щоб набратись сил для дальшої праці. В такому разі ми можемо сказати, що відновлення його сили коштує 60 коп. (як 10 коп. мають ту ж вартість, що й година праці) або 6 годин праці; інакше можна сказати, що його робоча сила коштує 6 год. праці, що вартість його робочої сили є 6 год. праці).¹

Фабрикант дуже добре знає, що робоча сила варта 7 годин праці, себто стільки, скільки коштує 6 тарілок або 12 шклянок і через те платить робочому за його силу, як за всякий інший товар, що коштує 60 коп. Отож виходить, що **робітник завжди дістає за свою робочу силу якраз скільки йому треба на нужденне содержание себе**. Вернемось ще раз до нашого питання — нащо фабрикант купує робочу силу? Через що продав її робітник, то дуже ясно; до сього примушує його голод, котрий сильніший від вродженого всякому чоловікови почуття волі, сильніший від сорому.

Так для чого ж фабрикант купує робочу силу? Чи не для забави? Ні! Ну для чого ж? А щоб заробити, щоби забагатіти, як вони люблять казати, «з власної праці».

Щоб докладно вяснити, нащо фабрикант купує робочу силу, роздивимось — декілька прикладів найкраще вяснять сю справу.

Припустимо собі, що хтось закладає фабрику, котра виробляє з бавовни (вати) нитки. Нехай він бавовни купив на 1400 руб., машин купив на 80 руб., 24 руб. ужив на вугле до

¹ Треба пам'ятати, що вартість робочої сили рівна стільком годинам праці, скільки треба її на те, щоб робітник заробив суму, потрібну на піддержування свого життя.

парової машини, на газ та на інші додатки, і нарешті пустив в рух свою фабрику. Отже бачимо, що він видав 1504 руб. на засноване фабрики. Як гадаєте, нащо він пускає в рух свою фабрику? — Очевидно для того, що хоче свої нитки продати дорозше, ніж заплатив за бавовну, машини, газ; справді, як виробить з бавовни нитки то продасть їх не за 1504 руб., а схоче дістати за них більше, н. пр. 2000 руб.

Але хотіти, то ще не досить; треба щоб йому справді дали 2000 руб. А чи дадуть йому то, ще хто його зна. Якби могло статися таке чудо, щоб машини пряли бавовну без помочи робітника і якби тоді наш фабрикант заніс до купця свої нитки і запросив за них 2000 руб., купець просто відповів би йому так: «В твоїх нитках є передовсім вартість бавовни 1400 руб., або (коли на виробленню десяти копійок потрібно годину праці) 14 000 годин праці і потім вартість машини 80 руб., або 800 годин праці, потім вартість вугілля, газу і т. д. 24 руб... або 240 годин праці. Разом 15 040 годин праці. Отож твої нитки варті ні більше, ні менше як 1 504 руб., і більше ніж 1 504 руб. за нитки тобі я не дам». Чи був би вдоволений наш фабрикант з такої відповіді — не знаємо. Знаємо тільки, що до сього часу машини самі робити не можуть і що на фабрикантове щасте до машин потрібна ще людська праця. Фабрикант се розуміє, наймає 100 робітників і платить їм за їх робочу силу, як за товар, по 60 копійок.

Робітник, найнятий за 60 коп. на день, чистить бавовну, пряде, мотає нитки і т. д., одним словом, докладає до бавовни свою працю. За першу годину він доложив до неї одну годину праці, збільшив її вартість на одну годину або на 10 коп.; по двох годинах він додав до неї дві години праці або збільшив її вартість на 20 коп. (коли на виріб 10 коп. йде одна година праці.) По 3-х годинах додав до її вартости 30 коп. і т. д., нарешті, за 6 годин праці доложив 60 коп. вартости, якраз стільки, скільки фабрикант заплатив йому за його робочу силу. Отож за 6 годин праці робітник цілком відробив свою плату. Так працює він цілий тиждень, а через тиждень фабрикант забирає нитки, заносить їх на ринок і знов хоче за них 2000 руб.

«Скільки хочеш за нитки? 2000 руб.? То забагато, — каже купець фабрикантови. Невже ж ти думаєш, що в твоїх нитках справді є 2000 руб. вартості? Де ж там! Ось полічи зі мною. Є в них, як сам знаєш, на 1400 руб. бавовни, на 80 руб. машин, на 24 руб. угля і газу, крім того є ще на 360 руб. (коли на тижні працювало 100 робочих шість день, по шість годин на день, за плату по 10 коп. за годину; $6 \times 6 \times 100 \times 10 = 360$ руб.); а вартости разом в твоєму прядиві є на 1864 руб.

Отож можу тобі дати за нитки 1864 руб. і ні копійки більше». — Як то? То ж так нічого не зароблю? Я ж сам видав на нитки і інші видатки якраз 1864 руб.; де ж мій дохід? Для чого ж я порядкував на фабриці? Що мені з того прибуло? Навіщо мені вся ця комедія? Дійсно, доходу не було-б, виріб ниток не оплатився би, якби нашому фабрикантови не спало на думку: задержувати ще на фабриці і примушувати довше працювати своїх робітників, що вже відробили за шість годин свою плату цілком. — Як то? — могли б сказати робітники, — ти примушуєш нас довше робити, коли ми вже відробили свою плату? Ми додали до бавовни як раз стільки вартости, скільки коштувала наша робоча сила.

Що ви там мені кажете? Я купив вас, а не вашу робочу силу, купив вас на цілий день і в сей день можу з вами робити все, що мені схочеться. Не базікать, а робить!

І робітники, замість того, щоб по шістьох годинах праці піти з фабрики відпочивати, або працювати на себе, зістаються на фабриці і працюють ще 6 годин. Фабрикант додає їм бавовни, докуповує машин, вугля. Робітники по кожній годині своєї праці докладають до тої нової бавовни нову вартість і через 6 годин кожний з них додає до бавовни 6 нових годин вартости. Розуміється, що та нова вартість вже нічого не коштує фабриканта, бо вона йому приходить цілком за дармо. Один робітник таким способом додає 60 коп.; 100 робітників додають за 1 день 60 руб., за тиждень додають вони 360 руб. вартости.

Коли тепер наш фабрикант схоче продати сю нову частину свого прядива, то скільки він за нього дістане? Очевидно, що знов 1864 руб. або 18 640 годин праці (ми ж умовились, що

10 коп. мають в собі одну годину праці). Тепер обчислім, скільки коштують самого фабриканта отсі нові нитки. Отож в них буде вартість нової бавовни (1400 руб.), вартість нових машин (80 руб.), вартість нового вугля і газу (24), і 3600 годин доплатеної від фабриканта праці робітників, котру він присвоїв **цілком дармо**. Тепер фабрикант вже з охотою віддасть нитки за 1864 руб., бо вони його не коштували стілько, а всього 1504 руб. (1400 бавовна, 24 вугля і газ, 80 машини). Тепер вже вироблення ниток не тільки оплатиться, але дасть ще і прибуток. Зробім тепер останній рахунок, себто возьмім рахунок того вироблення ниток, де фабрикант платить робітникам, і додаймо до нього рахунок того виробу, де вже він нічого робітникам не платить, а бере їх працю за дармо. Наш фабрикант видав на бавовну два рази по 1400 руб., отже 2800 руб., два рази по 80 руб. на машини і два рази по 24 руб. на вугля і заплатив 100 робітникам за 6 день 360 руб.; а всього видав 3368 руб. Дістане ж і за першу половину ниток 1864 руб. (бо той, хто купує, рахує, що фабрикант платив робітникам за кожду частину ниток). Значить, фабрикант має 360 руб. прибутку ($3728 - 3368 = 360$ р.). Звідки ж взявся той дохід? А звідти, очевидно, що за прядінне другої бавовни фабрикант нічого не заплатив робітникам; що робітники **другу половину своєї праці віддали йому дармо**; що крім 3600 годин оплаченої праці, робітники доложили до бавовни ще 3600 годин неоплаченої праці; себто додаткової, неоплаченої вартости, або як звичайно кажуть, 3600 годин надвартости).¹ От тепер вже знаємо, нащо фабрикант наймає робітників. На те, аби з їх праці мати користь, аби з них витягати надвартість.

Отже звідки наш фабрикант має свій прибуток, свою користь? Чи з власної праці? Очевидно, що ні. Значить, з чужої? Так, з чужої праці, з праці робітників. — Робітники півдня роблять тільки на себе, другого півдня вони роблять на фаб-

¹ Отже, що то таке—надвартість? Надвартість—це та вартість, котру робітники докладають до виробу після того, як відроблять свою робочу плату; це є—неоплачена праця робітника.

риканта; пів життя свого працюють вони для себе, для своєї родини, для своїх, — а друга половина життя іде на те, щоб фабрикант міг мати дохід з своєї бавовни, щоби він міг відбрати надвартість.

Що ми тут казали про фабриканта бавовни, можна сказати про всіх господарів, майстрів і фабрикантів на світі. Всі вони купують робітників, **всі купують їх робочу силу** на те тільки, щоб з **їх праці** користуватися, щоб приказувати їм працювати довше, ніж треба, і таким робом багатіти.

IV

Мусите однак признати, що те, що я до сього часу казав, є правда. Ви могли б мені тільки одно закинути, що приклад з фабрикою бавовни не зовсім якось правдоподібний. Де-ж то видано, щоби машини для фабрики коштували тільки 80 руб., або щоб бавовна купувалась тільки на 1400 руб. То правда. Ті числа, які були подані в тім прикладі, вибрані були тільки на те, щоб вияснити, що то таке надвартість. Тепер я дам вам правдивий приклад з життя і числа будуть в ньому такі правдиві, що вже ніхто не може мені заперечити. В Англії, як відомо, оброблюють дуже багато бавовни).¹ Давно вже там існують величезні парові фабрики, давно вже там робітники перестали жити з власної праці і мусіли її продавати, і давно вже мусіли зійти на наймитів; давно вже терплять вони голод і нужду. — Зате фабриканти багатіють.

Отож один з таких фабрикантів бавовни видав на свою фабрику 134 250 руб.; в кінці року випродав нитки і дістав за них 159 000 рублів (159 000 – 134 250 = 24 750) або 18 %.

Знаєте, що то зовсім ще не багато, бо і в нас є фабрики, цукроварні, котрі дають 40, 50 і навіть більше процентів прибутку.

¹ В 1873 р. в Англії оброблено 1 264 мільйони фунтів бавовни за допомогою 133 500 000 веретен.

Подивімся тепер, звідки наш фабрикант має той прибуток. А щоби ліпше роздивитись, порахуймо, скільки він кожного тижня видає на фабрику. На його фабриці є 10 000 парових веретен. Одно веретено (розуміється за помічю робітника), може напярсти за тиждень 1 фунт ниток. Всіх веретен 10 000 — значить фабрика може зробити за тиждень 10 000 фунтів ниток, — треба купити бавовни більше, ніж 10 000 фунтів, бо завсіди при виборі багато пропадає. В нашій фабриці мусять купувати 10 600 фунтів бавовни, бо 600 фунтів звичайно пропадає. Фунт бавовни коштував в Англії (1841 р.) 19 ½ коп., отже на вату треба було видати 10 600 раз по 19 ½ коп., або 2 067 руб.

Щоб з тої бавовни виробити нитки, треба ще машин, всяких иньших материялів і робітницької праці. Машини, себто веретена разом з паровою машиною, коштують 60 000 руб. Але куплені машини не відразу зуживаються, можуть служити років 10. Отже виходить, що не 60 000 руб., а в 10 раз менше: 6 000 руб., а кожний тиждень (коли лічити в році 50 робочих тижнів) в 50 раз менше, всього 120 руб.

До машини треба камінного вугля (для нагрівання казанів), оливи (для мащення коліс), крім того ще потрібний газ для освітлення фабрики і т. д. Отож на вугле в нашій фабриці видається на тиждень 24 руб. 60 коп., на газ 6 руб., за мешкане фабрикант платить 36 руб. на тиждень. Разом всі тижневі видатки (бавовна, вугле, газ, помешкане і т. д.) складають 2284 руб. 50 коп. Але всі ті материяли нічого не дадуть, поки до них не буде приложена праця. Через те фабрикант наймає 135 робітників (кожний з них доглядає 74 веретен) і платить їм за їх робочу силу скільки потрібно на підтримуване тої самої сили, або иньшими словами, скільки потрібно робітникові на прожите (їжу, одежу, помешкання і т. д.). Нехай йому на те потрібно 2 руб. 25 коп. на тиждень. Значить, всім робітникам видається 303 руб. 75 коп. на тиждень.

Якби робітники робили тільки для себе, себто, якби віддавали фабрикантови і додавали до бавовни якраз стілько вартости, скільки самі взяли від фабриканта за роботу, то було б

дуже легко обчислити, скільки повинні коштувати вироблені за тиждень 10 000 фунтів виток. В тих нитках повинна міститись: 1) Вартість зужитої бавовни — 2067 руб.),¹ 2) вартість машини (120 руб.), 3) вартість вугля (24 руб. 60 к.), 4) вартість оливи (2 руб. 60 к.), 5) вартість газу (6 руб.), 6) вартість різних додатків (6 руб.), 7) вартість помешканя (36 руб.) і нарешті, 8) плата робітникам (303 руб. 75 коп.), разом, а один фунт 2587 р. 50 к. в 10 000 раз менше, отже приблизно 26 коп.

Тим часом наш фабрикант за фунт ниток дістає не 26, а 31 $\frac{5}{8}$ коп., а за 10 000 фунтів 3 162 р. 50 к., — на 575 руб. (3162 р. 50 к. — 2 587 50 = 575) більше, ніж ми обчислили. Коли нашому фабрикантові дали 575 руб. більше, то очевидно через то, що в його нитках була ще нова вартість, котрої раніше не було і котрої робітники доложили власною своєю **неоплаченою** працею. Бачимо отож, що 575 руб. прибутку повстали з неоплаченої праці, з доданої робітниками надвартости. Робітники дістали від фабриканта 303 руб. 75 коп. за тижневу роботу. За той тиждень однак вони не тільки відробили свою плату, але доложили до бавовни 575 р. **неоплаченої праці**.

Кождий робітник дістає на день 37 $\frac{1}{2}$ коп. і не тільки їх вертає, але, збільшивши вартість бавовни, докладає ще нової вартости (надвартости) 58 $\frac{1}{2}$ коп.

Отже виходить, що даремна, неоплачена праця більше ніж в півтора рази довша від праці оплаченої; робітник довше працює на користь фабриканта, ніж на себе. Надвартість більше ніж в півтора рази переважає оплачену працю, або як інакше кажуть, міра **надвартости** є 1 $\frac{1}{2}$ (або 150 процентів). **Міра надвартости** є відношене несплаченої праці до оплаченої. Здається, я вас тепер зовсім переконав, що не всі доходи повстають з власної праці. — Принаймні ми бачили, що фабрикант має дохід з чужої, а не з своєї праці. То фабрикант. А з чого живуть

¹ Нагадую вам — як говориться, що вартість бавовни 2067 руб., то говориться невірно. Властиво треба говорити так: в тій бавовні є стільки вартости, або стільки праці людської, скільки її потрібно на вироблення 2067 руб. А коли кажуть, що бавовна варта 2067 руб., то тільки, аби коротше сказати.

господарі — майстри, властители земель, чиновники, купці і т. д. Що можна сказати про їх дохід? Почнім з майстрів.

Добре відомо, що тепер все (варшавське) взуття робиться здебільшого в приватних робітнях, в яких майстер доглядає за роботою, челядники роблять за плату, а ученики дармо. Що майстер заробляє на праці учеників, що він з неї користується, про те і малі діти знають. А ми тут маємо говорити про «оплачену» роботу челядника. Ви знаєте, яка то тяжка шевська праця: зігнувшись на стільчику, в душній, темній хатині челядник мусить не раз працювати 15–16 годин, щоби сяк-так заробити на своє содержанне. Платять йому від штуки — більше-менше 90 коп. за пару чобіт. Коли є досить роботи, то вправний челядник за 15 годин може зробити 2 пари і заробити своє працею 1 руб. 80 коп. Подивімся тепер, звідки береться заробіток майстра.

Шкіра, клей, підошви на одну пару чобіт коштують від 2 руб. 10 коп. до 2 руб. 55 коп., інші матеріали (дратва, шила, цвяхи і т. д.) коштують 10 коп., мешкання нехай йому коштує 10 коп).¹ Плата челядникові 90 коп. Якби челядник діставав за свою роботу все, що йому належить, то в парі чобіт повинна б бути вартість матеріалу (шкіра, клей і т. д. на 2 руб. 55 коп., вартість мешкання — 10 коп. і вартість роботи челядника 90 коп. Разом чоботи повинні коштувати 3 руб. 55 коп. Тимчасом майстер продає пару чобіт за 5 руб., на 1 руб. 35 коп. дорожче. Звідкиж взяли ці 1 руб. 35 коп. нової вартості? Очевидно, що її не було в цвяхах, ані в підошвах, ані в мешканю; очевидно, що її доложив і міг доложити не хто иньший як челядник.

Отож наш челядник на 90 коп. оплаченої праці додав майстрові ще на 1 руб. 35 коп. неоплаченої, надвартості, з якої розуміється користується тільки майстер. Отже знов неоплачена праця в півтора рази більша ніж оплачена, й знов, як

¹ Мешкання, розуміється, коштує далеко дорожше, між 9–15 руб., але в тому мешканю роблять не одну пару чобіт, а 50, 100 і більше в місяць, а се ми так прикидаємо, скільки б плати за хату прийшлося ба на одну пару чобіт, зроблених за один день.

кажуть: міра надвартости в 1½. Робітник з п'ятнадцяти годин своєї праці 5 годин працює для себе, а 10 віддає майстрові; тим його збогачує. Тепер ви бачите, звідки майстри мають дохід. Чи з власної праці? — Очевидна річ, що ні. Вони так само, як і фабриканти, можуть мати доходи, можуть багатіти тільки з чужої праці. З праці своїх робітників і челядників. Тепер ви бачите, як можна вірити тим людям, що розказують дива про те, до якого багатства можна доробитись **своєю власною працею**. Тепер ви знаєте, що безстидний і ганебний обманщик той, хто розказує, ніби фабриканти своєю працею доробились до багатства.

А що ви скажете, що є ціла наука, котра повинна б займатись відношеннями між людьми і виробами людських рук і котру тимчасом люди так перекрутили, що виходить, немовби то сучасний, (такий як тепер), лад між людьми, — найкращий; немовби то в доходах ріжних підприємців ніякого користування з чужої праці нема, що дохід і прибуток, — то сама найсправедливіша річ і т. д. Ся наука зветься **політична економія**. Треба признати, що отся перекручена наука багато, дуже багато зла наробила робітникам, котрі довгий час мусили їй вірити, поки нарешті **соціалісти** не показали, скільки в тій науці брехні і неправди, скільки в ній кривди для працівників та робітників.

V

Ми вже говорили про фабрикантів і майстрів. Тепер перейдемо до купців, чиновників і т. д.

Щоби докладнійше вияснити собі, звідки беруться їхні доходи, возьмім собі знов приклад.

Нехай який-небудь фабрикант видав на своє підприємство 150 000 руб. Яке се діло, нам все одно; але зрештою нехай то буде цукроварня.

Наш фабрикант накупив машин, буряків, різних матеріалів, потрібних до сього діла, найняв робітників і на рік виро-

бив цукру на 195 000 руб. Таким робом наш фабрикант має 45 000 руб. прибутку, бо він видає тільки 150 000 руб. Ми вже знаємо, що отсі 45 000 р. то неоплачена праця робітників, або надвартість. Фабрикант з охотою затримав би цілий отсей прибуток в себе. Хоч ці гроші і дістались йому дармо, але все ж завше неприємно розставатись з грішми. — На сю здерту з робітників надвартість чекає багато охочих, кождий хотів би щось урвати; кождий хотів би хоч кілька **кроплин** робітницького поту забрати до своєї кишені. Перш усіх простягає свою руку купець. Фабрикант без купця нічого не може зробити. Він знає добре, що поки його товар лежатиме в магазинах, доти він не матиме з нього жодної користі. Треба найперше продати товар, замінити його на гроші і тоді тільки можна сказати, що справа скінчена. Треба, значить, шукати **купця**, щоби продати йому товар.

Купець знаходиться; він хотів би купити товар, але з умовою, щоб продавець відступив йому з цукру скільки процентів. Фабрикант не може з ним погодитись і відступає йому якийсь процент, нехай 10 коп. з рубля, і продає йому свій цукор не за 195 000 руб. а за 187 000 руб. Прибуток фабриканта зменшився: частина його прибутку перейшла до купецької кишені. Але зате в кишені фабриканта дзвонять тепер чисті грошки. Купець заробив на сьому ділі 7 000 руб. Яким способом дістав він сей дохід? Може з власної праці? Очевидно, ні. Його зарібок — то є тільки частина зиску фабриканта, себто частина неоплаченої праці робітників, або як кажуть, неоплаченої надвартости.

Отже й купець содержує себе з чужої праці, з праці робітників, що працюють в цукроварні.

За купцем іде поміщик (дідич, властитель маєтку). Наш фабрикант побудував фабрику на його землі. Буває часами, що фабриканти будують фабрики на своїй землі, але часто будують і на чужій. Властитель землі хоче за землю дістати плату — хоче дістати так звану **ренду**. Тут нічого не зробиш, думає собі фабрикант, коли треба платити, так плати. І віддає з свого прибутку 3 000 р. **ренти**. Звідки походять доходи властителя

землі? Очевидно, також з прибутку фабриканта і знов-таки з неоплаченої праці фабричних робітників).¹

У нашого фабриканта зісталось 34 500 руб. прибутку. Але й тепер ще не може він їх сховати до кишені. Ми сказали, що він вложив на свою фабрику 150 000 руб., що могли бути його власні, але могли бути і позичені. Богато є таких заможних людей, що не хочуть братись до якого-небудь підприємства. Вони з більшою охотою позичають свої гроші на проценти і щороку загарбують їх до кишені. У одного з таких **капіталістів** наш фабрикант міг позичити гроші. Нехай капіталіст дав потрібні йому 150 000 руб. по 6%. Значить фабрикант віддасть йому зі свого прибутку 9 000 руб. Але ж з чиєї кишені? З першого погляду здається, що з кишені фабриканта, а справді і ці 9 000 руб. взято від робочих, з їх неоплаченої праці.

Тепер фабрикантові зістаються 25 000 руб., але і ними він не може ще тішитись. З сеї грабіжки правительство хоче урвати і собі і має на те право. Бо для того існує правительство на світі, щоби підтримувати богатих і разом з ними гнітити бідних. І військо і поліцію, і жандармів, і шпигів уряд содержує для того, щоб тримати бідноту в покірності. Коли робочі зберуться, щоб умовитись, як би заставити фабриканта підняти заробітну плату, правительство завсігди зараз же висилає військо та жандармів, щоб усмирити «бунтарів». Коли, наприклад, фабриканти двох держав позмагаються за те, кому з них посилати свої товари в третю країну, то правительства цих держав посилають свої війська на війну, щоби боронити жаданя фабрикантів. А коли почнеться обурення робочих, коли вони вголос почнуть добиватись собі прав і вимагати від купців та фабрикантів справедливости, то уряд умисне вишукує яку-небудь причину, аби зчинити війну, щоб післати на неї «неспокійних». Отже бачите, які величезні послуги робить уряд фабрикантам і богачам. А для чого, ви думаєте, уряд

¹ Ми тут говоримо про такого властителя землі, що сам господарки не веде. Такі, що самі господарюють, утримуютьс також з праці робітників, але своїх: з праці наймитів, косарів, женців і т. д.

будує університети, поліпшує міста, будує театри? Чи для бідних може? Але де там!

Бідний ані дітей до школи не може посилати, ані в театри ходити).¹

Все — та поліція, те військо, театри, суди, все те для багатих, для «панів». На все те уряд потребує дуже багато грошей — звичайно збирає дуже багато податків та податків. Скільки на одно військо йде грошей! А на поліцію, на тисячі чиновників великих, середніх і маленьких, а на міністрів, на царів, цариць, царівен і чорти знають ще на кого! А з тих податків більше усього платить біднота, робітники; фабриканти та капіталісти дають дуже мало. Всякий з них вважає за свій обов'язок платити урядові, як своєму слугі. І наш фабрикант віддає урядові зі свого прибутку. Нехай скажем, платить 500 руб. податків.

А решту грошей, котрі зістаються у фабриканта, після його ж розкошування він докладе до своїх тисяч, щоб ще більше загарбати чужої праці, або як її називають **надвартости**.

Тепер ви вже знаєте, що і сей податок заплатили робітники; бо фабрикант свого нічого не має, а роздає тільки **неоплачену надвартість, неоплачену робітницьку працю**.

У нашого фабриканта зістається ще 25 000 руб.! З них іде 750 руб. директорів фабрики, 1 500 руб. в товариство забезпечення, 2 250 руб. всяким иньшим п'явкам. Зістається нарешті

¹ Есть, правда, й дешеві школи, що звуться «народними», але то школи «нижчі», там наука мала, та й за нею дуже пильнує правительство через різних інспекторів, попів, земських начальників і иньших царських прислужників; есть, правда, по иньших сторонах, тільки не в Росії і не в нас на Україні, і робітницькі вищі школи (що звуться робітницькі університети), але їх завело не правительство, а самі робітники на свої кошти. Коли ж в урядових, панських школах (куди часом таки дістаються і бідні) ученики не хотять виходити на панських слуг, змагаються, щоб наука там була вільна й свободна і починають собі щось інше міркувати, то їх так само «усмиряють», як і робітників на фабриках. Такі «усмирення» певне кожен бачив у Києві, Харкові, Одесі і по всіх містах, де в Росії тільки є університети...

Так само і з театрами: є дешеві, народні театри, та уряд мало коли дозволяє, щоби там що путнього представляли.

20 500 руб. чистого прибутку, з яким фабрикант може робити, що йому схочеться. Весь світ буде говорити, що ті 20 500 руб. — його «власність», що він їх набув собі з «власної праці»!

Фабрикант потрапить пожити на ті 20 500 руб.! Він може не обчислювати, скільки йому треба на підтримання сили, а тратити гроші й жити так, як йому сподобається! Театри, балі, шампанське вино, карети, розкіш в домі, розкіш при столі. Роскошувати можна, бо в кишені бряжчить неоплачена праця робітників — неоплаченої праці вистачить на все. З неоплаченої праці, з надвартости, житимуть і слуги фабрикантові і його коханка, і льокаї, і лікарі, що пильнують його панського здоровля, і учені, що доказують, ніби не може бути ліпшого світа, ніж той, де так легко збогатіти з такої «власної праці».

VI

Тепер ми цілком вже можемо відповісти на питане, поставлено у нас з початку сеї книжочки.

Хто з чого живе? Хто живе з власної, а хто з чужої праці? Хто з чого содержує себе: хто з праці своїх рук, а хто з праці чужих?

Тепер всіх людей ми можемо поділити на три гурти.

Перший гурт дуже невеличкий. До нього належать люди, що живуть або содержують себе з власної праці; до нього зачислемо всіх ремісників, що мають свої знаряддя і матеріяли до праці і самі працюють, і всіх селян, що мають стілько землі, аби могли жити з праці на ній. Другий гурт — найбільший. До нього належать робітники, що не мають свого струменту, селяне, що або мають дуже мало землі, або зовсім не мають і мусять продаватись, продавати свою робочу силу. До нього ж зачислимо всіх ремісницьких челядників, наймитів відробкових і т. д.

А третій гурт складається з тих, що мають знаряддя до праці, але самі ними не працюють, а заставляють працювати других. З тих, що живуть, утримуються і багатіють з чужої праці, з заграбованої від других людей надвартости. До сього гурту

належать фабриканти, господарі, майстри, властители земель, купці, поліція, військо, чиновники, міністри і царі.

А тепер я Вас спитаю, чи то справедливо? Чи справедливий такий поділ на богатих дармоїдів і бідних працюючих? Справедливий чи ні? В першій половині нашої книжочки ми вже добре довідались, який то наш світ. Є в ньому невеличка жменя людей, що живуть, розкошують на кошт всіх інших людей. Як то так може бути? Через що? А через те, що та маса людей невільна; через те, що кожен з них мусить продавати свою робочу силу, мусить продавати себе.

Через що ж величезна маса людей мусить себе продавати?

А через те, що у неї нема знаряддів та матеріалів до праці. А ми вже бачили, що той, хто не має знаряддів до праці, мусить себе продавати, бо інакше помре з голоду.

Отже, коли ми хочемо змінити, поправити, поліпшити сучасні порядки, коли хочемо усунути злидні у одних і розкіш у других, що ми повинні зробити?

Очевидно, ми мусимо зробити так, щоб кожний мав свої власні знаряддя до праці.

Тоді кожний працюватиме для себе. Ніхто не буде працювати для других, ніхто не буде віддавати надвартости своєї праці. Тоді ніхто не буде купувати людей і їх робочої сили; ніхто не буде відбирати надвартости; ніхто тоді не зможе багатіти з праці других; ніхто не буде содержуватись з чужої праці.

— Зробити так, щоби кожний мав свої знаряддя до праці? Але як то зробити? В тім власне завдане, — скажете ви.

— Як зробити? Дуже просто! Відібрати струменти до праці від тих, у кого їх забагато і віддати для користування працюючим. — Відібрати?! Силою?!! Але, на милість, як то відібрати? Хиба то можна? Чи ж то удасться? Чи не погано це?

Отож я на всі ті питання постараюсь тут відповісти.

Подивімся насамперед, чи то можливо? Чи можливо, щоб кожний робітник, кожний чоловік мав свої знаряддя до праці, чи ні?

Не таке то просте питання, як може здається! На перший погляд здається навіть, що то річ дуже легка. Аджеж було колись, що майже кожний ремісник мав свою власну робітню і сам собі був паном.

То, правда, давнійше так було. Але тоді і людей на світі ще було мало. Те саме місто, в котрім назад тому 200 літ було 500 тисяч мешканців, тепер числить в собі 4-5 мільонів мешканців (наприклад Лондон в Англії); в країні, де 200-300 літ назад було 2 мільони, тепер може бути 10 і більш мільонів людности; де раніше вистачало на всіх 100 тисяч пар чобіт, тепер треба мільон, а то і більше; де давніше уживалось мільон аршин полотна, тепер треба в 10-20 раз більше.

Давнійше, як кажуть «за добрих, давніх часів» — хоч далеко не були вони такі добрі, щоб бажати їх повороту, — за давніх часів ткач, що з жінкою і з дітьми працював у себе дома коло варстата, або слюсар, що робив замки, не могли виробити ані багато полотна, ані багато замків відразу. Робили мало, бо і треба було мало; ткач ткав своє полотно на поганеньких кроснах, слюсар аби-яким струментом виробляв свої замки.

Тепер ткач конечно мусить робити на машині. А якби хто захотів робити крамне полотно на кроснах, то був би подібний до того, хто поїхав би кіньми туди, куди можна доїхати залізницею. Він сто раз, а може більше мусів би стратити часу на вироблення того, що можна за допомогою машин зробити за годину).¹

Тепер багато, дуже багато потрібно виробів. Тепер потрібні величезні фабрики, парові машини, потрібні величезні магазини, щоб сотворити ту силу виробів. Тепер, наприклад,

¹ Тепер в Англії за один день перероблюють більше вати, ніж 150 літ тому за три роки.

в одній Англії 450 087 робітників прядуть бавовну на 33 мільйонах веретен. І якби кожний робітник мав власну свою робітню та своє веретено, якби кожний був самостійним робітником, то всі вони не зробили б і двадцятої частини того, що тепер виробляється. В цілому світі бракувало б виробів з бавовни і наші господині дуже скаржились би на такі нові порядки.

Отже бачите, що то не так легко, і не завше можливо, щоби кожний мав у себе окремий варстат, окремі знаряддя до праці. Правда — не було-б утиску робітників, але була-б за те недостача найпотрібніших товарів, були б злидні і навіть голод.

Так, голод! В сьому ви зараз переконаєтесь.

В Англії тепер майже нема робітників, котрі мали б свої власні знаряддя до праці. — Селян же, які обробляли власну землю, дуже не багато — так само майже немає. Вся господарка там в руках великих панів, котрі мають великі простори землі, парові плуги, парові сноповязалки, молотилки і наймають робітників для оброблювання своїх ланів.

Сільські робітники не мають нічого, — ані поля, ні города, ні знаряддів до праці, не мають навіть власної хати. Вони мусять продаватись панам в неволю і віддавати їм задармо свою додаткову працю. Таким робітникам приходитьсь дуже, дуже погано. Коли читати в книжках про те, як тяжко жити тим сільським робітникам в Англії, то чоловіка просто злість пориває на те ошуканство та здирство англійських панів.

Але чи ви думаєте, що було б добре, якби кожному з робітників був даний окремий кусок землі? Чи багато виграв би на тому весь англійський народ? Зовсім ні. 1875 року Англія потребувала для свого ужитку 22 мільйонів квартерів (квартер містить в собі 75 гарців) хліба. На англійській землі родиться тільки 13 мільйонів і значить, 9 мільйонів треба було привезти зза кордону. Якби земля була поділена на невеликі частини, де не можна б було пустити ані парових плугів, ані жниварок, то не зібрали б не тільки 13 мільйонів квартерів, а навіть 5–6 мільйонів. В Англії почався би голод.

Отже бачите, що не зовсім було-б добре, якби кожний мав свої знаряддя до праці!

Що ж робити? Не мати власного знаряддя до праці — погано, бо треба продавати свою робочу силу, продавати себе, збогачувати других; і мати свої власні знаряддя для праці — також погано, бо буде нужда, голод. Якжеж порадити!

Рада є і хороша рада. Чому не залишити все так, як є тепер? Де робітники працюють вкупі, чи на великих фабриках, чи на великих ґрунтах, нехай разом і далі працюють. Нехай не ділять ні знаряддів, ні землі, а нехай цілі фабрики належать робітникам і не одному з них, а всім вкупі.

Нехай всі фабрики і вся земля належать всім робітникам, всім селянам, нехай то буде їх спільна власність. Нехай вкупі працюють, але не на фабриканта, а тільки на себе. Тоді зроблять вони не менше ніж тепер, а навіть далеко більше, бо кожний буде знати, що працює не на одного якогось дармоїда; а працює на всіх своїх товаришів (всі працюють один на другого). Тепер вже він знатиме, що як і довше, ніж треба, працюватиме на фабриці, то надвартість (додаткова вартість, додаткова праця) піде на всіх. Не піде на розкошування жмені багатих людей, а на поліпшене долі всіх і кожного.

Отже — тільки спільна власність фабрик землі може допомогти робітникам.

II

А тепер спитаймо, чи то удасться? Чи можна сподіватись, що справді коли-небудь фабрики і земля стануть спільною власністю. Чи справді може статись, що кожний зможе сказати: я сам собі пан? Аджеж від найдавніших часів були вбогі і багаті? Адже завше і всюди було більше людей пригнічених а менше тих, що самі гнітили бідних?

Адже з найдавніших часів були люди, що знаходили такий порядок несправедливим, однак же то не допомогло: завжди бідним було погано, а багатим було добре.

Хіба ми не бачимо тепер, що бідноти щораз більше стає на світі, що страшна нужда обіймає всі краї, що розкіші і сваволя скрізь збільшується? Все то правда, але все це не може нас

позбавити надії, навпаки, з цього ми можемо бачити, що кінець сучасного порядку, сучасної несправедливості — не за горами; постараємось се вияснити.

Дійсно, число бідноти, позбавленої всякої власности, щораз збільшується і буде збільшуватись. При сучасних порядках нічого не подіеш. Ремісник коли посилає свій товар на ринок, хоче дістати за нього якнайбільше, і в тому нема нічого дивного: **він працював над ним, як міг**. Але що ж йому з тої праці? Фабрикант же, котрий ті ж самі вироби виробляє в своїй фабриці, стільки праці не потребує).¹ Коли, наприклад, слюсарови щоб зробити замок, треба три години, то в фабриці той замок зроблять за годину або і скорше. Слюсар буде жадати за свій замок 30 коп. (коли година праці варта десять коп.), а фабрикант продасть такий замок за 10 коп. Розуміється, у слюсара ніхто не буде купувати, і він, не маючи змоги продавати свої товари, продасть свій варстат, а потім піде продавати свою роботу силу фабрикантові.

Що сказано про слюсара, можна сказати і про всяких других ремісників. Вони не можуть сперечатися в роботі з машинами, з фабрикою і раніш чи пізніш вони мусять стати наймитами. Щораз більше робітників **мусить** тратити свою власність і виставляти на продаж свою робочу силу.

Якби ж то робітники мали принаймні сталу плату, якби вони могли бути певні такої плати, то ще якось то можна було б прожити на світі.

Але зарібок не завжди буває. **Робоча плата щораз зменшується і буде зменшуватись, зате доходи і прибуток фабриканта щораз збільшуються.**

Постараємось вияснити собі це. Згадаймо, звідки береться прибуток фабриканта: **робітник віддав йому свою додаткову працю**, бо частину дня працює на себе, а решту дня віддає йому дармо.

Коли, наприклад, фабрикант має 20 робітників і платить їм по 90 коп. на день, то платить стільки через те, що кожному

¹ Не своєї праці, а праці робітників.

з сих, стільки треба на підтримуване життя (на харч, одержу, мешкане). Але робітники після шести годин праці відробляють вже тих 90 коп., а другу половину дня працюють даремно і таким способом кожний дає фабрикантові що день 90 коп. нової вартости, коли робочий день триває 12 годин. А як їх 20 чоловіків і працюють 333 днів на рік, то за цілий рік вони дають фабрикантові прибутку 6 000 руб. ($20 \times 90 \times 333$). Ясно, що чим більше робітники віддають своєї праці, тим більший буде і прибуток фабриканта, а якби вони замість 6 годин щодень віддавали йому 8 годин, то прибуток був би не 6 000 руб., а 7 200 руб. Отож тепер пішло на те, що робітники мусять щораз більше віддавати праці фабрикантам.

Як то щораз більше?

Дуже просто. Через що наш робітник на день дістає 90 коп.? Через те, що стільки йому треба, аби не вмерти і не стратити можливости працювати, через те, що треба 6 годин праці, щоб виробити вартість їжі, одержу, мешканя: через те, що звичайно утримуване робітника варт тільки 6 годин праці; решту ж бере фабрикант чи майстер даремно. Якби стало так, що для підтримування життя робітника треба було не 6, а 4 години праці, то плата за роботу була б не 90 коп. на день. Робітник на себе працював би вже тільки 4 години, а фабрикантові віддавав би 8 годин своєї праці, або додавав би 8 годин надвартости.

Так воно й є. Разом з тим, як всюди заводяться машини і завдяки їм все виробляється швидче, щораз менше треба праці, щоб зробити все, що потрібно робітникам. Давнійше на сорочку йшло 2–3 днів праці, а тепер тільки день, а то й менше; давнійше жупан, наприклад, коштував 10 днів праці, а тепер не коштує й 3-х.

Виходить, що робітничові тепер не треба працювати на себе (щоб відробити свою плату) так довго, як колись давніш — давніш він мусів працювати на себе 6 годин, а тепер досить з нього й чотирьох. Але яка йому з того користь? Давніше з 12 годин щоденної праці він на себе працював 6 годин, а 6 годин віддавав дарма фабрикантові; тепер досить з нього й 4 годин, решта ж, 8 годин, — зістається фабрикантові.

Робітник працює, як і давніше, а виграв тільки фабрикант. Давніше робітник на себе працював 6 годин, а решта 6 годин йшла на витворюване надвартости і міра надвартости (т. е. відношення неоплаченої праці до оплаченої) була 1 або 100%.

Тепер потрібна для робітника праця забирає 4 години, а надвартість—8 год. і її міра буде 2 або 200%. Тепер у всіх ремеслах, у всіх галузях праці щораз більше заводять нові машини,— дякуючи їм, зменшується час праці робітника, потрібної для його утримування, а враз з тим збільшується час праці, що робітник віддає її фабрикантові.— Міра надвартости мусить також щораз збільшуватись.

— Малі в тім для нас потіха,— відповісте ви мені.— Коли так мусить бути завше, то звідки у нас з'явиться надія, що настануть ліпші часи?

Відповім вам на те приповідкою: нема нічого такого злого, щоб не вийшло на добре. Так і в зрості надвартости є багато доброго. Перш усього— добре те, що утримання робітника щораз менше коштує. Тепер, поки майже вся праця віддається фабрикантові, робітникові з сього не велика потіха, але з часом се зменшення кінцевої праці дуже йому придасться

Крім сього мусимо тут згадати ще одну річ, якої досі ще не згадували.

Як ви думаєте,— чи всі фабриканти **богатіють** з чужої праці?

Де-ж там? Всі не можуть заобогатити, бо вони стараються зруйнувати один одного. Один старається виробити товарів, напр. перкалю на продаж, як можна більше; другий посилає більше, третій ще більше; кожний з них мусить продавати свої товари як найдешевше, коли не хоче, щоб вони залежались. Нарешті на ринок навозиться стілько перкалю, що на весь не знаходиться купців і фабриканти банкрутують. Тільки дуже багаті можуть втриматись і провадити далі фабрикацію, а менш багаті руйнуються до крихти і собою руйнують тисячі робітників, що у них працювали. І се повторюється що кілька літ, наприклад що 10, що кілька літ мусить гинути багато

дрібних фабрикантів і багатіти скільки великих; що кілька літ сила робітників викидається на вулицю.

Ну—і що-ж з того?

А ось що. Фабрикантів і взагалі багатців стає **щораз менше**, а бідноти, робітників—щораз більше. Богацтво йде до рук щораз меншої жменьки людей, а нужда обіймає щораз більшу масу їх.

Робітники бачать, що фабрикантів щораз стає менше, що хоч богацтво їх збільшується, число самих багатців зменшується, і що коли фабриканти виграють на маєтках, то тратять на силі.

Робітники-ж на фабриках звикають працювати в купі, бачать власними очима, як добре працювати в купі, як при тому виграється час і на скільки вироби їхньої праці виходять ліпшими. Бачать також власними очима, як погано, коли всі знаряддя до праці належать до одного властителя, котрий сам не тільки не працює, а часто не знає, як фабрикуються його товари, і не раз не бачив навіть і самої фабрики.

Разом з тим на фабриці робітники учаться обстоювати один за другого; вони бачать, що вони—брати між собою, що у них один є спільний ворог, котрий живе з їх праці, і розуміють, що тільки тоді його подужають, як з'єднаються по братерськи і стануть один другому до помочи.

Нічого нема дивного, що може не одному робітникови приходиться думка до голови, а чого ж справді ми працюємо на одного? Нас сила, а він один; ми працюємо, а він нас обдирає. Якби фабрики були наші, ми не ганялись би за прибутком, за здирством, а дбали б тільки про утримання. Ми працювали б на користь всіх, а тимчасом фабрикант дбає тільки про свою користь, на погибель всім.

Чому б то не умовитись усім робітникам і не відібрати фабрики і землі від всіх богатирів?!

III

Відібрати, чи то ж буде справедливо, запитаєте.

Скажу вам на те, що не ніс для табаки, а табака — для носа. Не для того люди на світі, щоб робити якнайбільше товарів, а товари для того, щоб люди щораз більше могли з них користуватись. Робітники витворюють товари і вони повинні з товарів користати, а для сього їм потрібні знаряддя до праці, що тепер належать фабрикантови.

А як вам хто скаже, що власність свята, що зачіпати її не годиться, невільно, то маєте коротку і ясну відповідь: а вам вільно було сотки літ щодня, щогодини нас обкрадати, висисати з нас кров і піт? **Ми беремо своє.** Фабрики побудовані нашими руками; все, що вийшло з наших рук, повинно тепер до нас належати.

Не хочемо більше збогачувати нашою працею других.

IV

Тепер зістається найважніше питане: яким способом відібрати фабрики й землю? То вже ваша річ. Над сим ви самі повинні подумати.

Як колись треба було визволити з неволі рідний край, або вигнати ворога з рідного краю, вас, робітників просили до помочі і тоді ви могли питати: визволити рідний край, випхати ворога ми готові, але як то зробити?

Тепер іде річ про вас самих, про ваші родини, про ваших синів, а **своє власне діло** треба вміти самим улажувати.

Однак завше пам'ятайте, що **тільки тоді, коли люде спільно володіють знаряддями до праці, вони можуть бути щасливі.**

І коли тисячі людей будуть вам казати, що один чоловік власною силою може здобути собі все, — не вірте їм.

Тільки спільною працею, спільними зусиллями робітники можуть здобути собі щасте.

Моріс Метерлінк

ОЛИВНЕ ГИЛЛЯ

Не забуваймо, що ми живемо в плідний і рішучий час. Може бути, що наші нащадки заздритимуть на те світання, в якому ми, не тямлячи того, пробуваємо, отак, як ми тепер заздримо тим, хто був причетний Періклової доби,⁴⁷⁰ або найкращих часів римської слави, або деяких моментів італ'янського Відродження. Пишна курява, що обгортає великі рухи людської історії, здається нам осяйною в минулім, але вона сліпить того, хто сам її збиває і дише нею; вона не дає розглядіти на-пряму дороги, в ній надто ховається думка, конечність і той інстинкт, що провадить людей.

Треба се добре тямити. Тканина щоденного життя була більш-менш однакова у всі віки, відколи люде досягли певних вигід існування. Поверхня сеї тканини, заповнена добром і лихом, значно не змінється, тільки крізь неї пробивається або світло або темрява, відповідно до того, яка ідея керує тим поколінням, що розгортає тканину. І хоч би яка була форма чи одежа сеї ідеї, а все ж наприкінці аналізу та ідея зводиться до повного розуміння світового ладу. Добрі й лихі пригоди людини чи й цілої громади зовсім побіжно відбиваються на щасті й горі людському, якщо тільки вони не призводять до змін у думках про богів, про безконечність, про невідоме і про все-світню економію, — сі ж бо головні ідеї освітлюють життя. Отже, треба більше вважати на сі ідеї, ніж на війни та лихоліття, для того, щоб пізнати, чи в світло чи в тінь, чи в смуток чи в радощі вступило якесь покоління. Тільки по сьому ми пізнаємо, чому якийсь народ, дарма що зазнав багато злигоднів, лишив нам проте по собі безліч об'явів краси й радощів, тим часом як

инший, багатий зроду і часто переможний, наділив нас тільки спадком сумного й зляканого життя.

* *
* *

Ми виходимо (я маю на думці три-чотири останні століття теперішньої цивілізації) ми виходимо з великого періоду релігійного. За сього періоду життя людське, не вважаючи на загробні надії, виднілося на досить темному та грізному тлі. Правда, що се тло, щодень все відступаючи в далину, лишало чимало простору межі собою і людьми для тисячі рухомих і різно забарвлених завіс із хисту та метафізики, ховаючи за ними свої невиразні заломы. Люде трохи забували про існування того тла, воно з'являлося тільки в хвилини великих чвар. А проте воно завжді існувало в іманентному стані, надаючи всій атмосфері і всьому околу одноманітну барву, а життю людському якусь розбитість, що примушувала до якоїсь до-часної терплячости в занадто нагальних справах.

Тепер сее тло зникає шматками. А що ж стає на його місце? Що дасть обрєві видиму форму, нове значіння?

Та ілюзорна вісь, що навколо неї нібито оберталось життя людства, раптом зломилась; і величезна поверхня, що держить на собі людей, захитавшись на якийсь час у нашій стрівоженій уяві, далі знов почала собі спокійно обертатись навколо справжньої осі, як і спокон віку оберталась. Нічого не змінилось, крім одного з тих неясних слів, в які ми одягаємо незрозумілі для нас речі. Досі нам здавалось, що світова вісь утворена з чисто духовних сил, тепер ми певні, що вона складається з чисто матеріальних енергій. Ми пишаємось, ніби сталась величезна революція в царстві правди. А навспражки в республіці нашої невіжи вийшла тільки зміна епітетів, щось немов держави в словах — вирази «дух» і «матерія», се ж тільки змінівліві атрібути того самого невідомого.

* *
* *

Хоч і правда, що сами по собі ці епітети повинні б мати тільки літературне значіння, бо вони обидва напевне недостатні і так само мало виражають дійсність, як і епітет «Атлантичний» або «Тихий», наданий океанові, не висловляє самого океану, а проте ж вилучна прихильність до котрогось із сих епітетів має надзвичайний вплив на нашу прийдешність, на нашу мораль, а через те саме й на наше щастя. Ми блукаємо навколо правди, не маючи проводарів окрім гіпотез, що запалюють нам замість світачів по кілька слів тьмяних але магічних, і ці слова хутко стають для нас немов чимсь живим, що веде перед нашої фізичній, інтелектуальній і моральній чинности. Коли ми віримо, що світом рядить розум, то всі досліди, всі наші надії гуртуються довкола нашого духа, чи скоріш довкола його здатности до слова та до уяви. Тоді ми вдаємось в теологію та в метафізику. Коли ж ми переконані, що остатне слово загадки скрите в матерії, то ми в одно допитуємо її і тоді ми впевняємось тільки на експериментальні науки. Однак ми вже починаємо домислюватись, що «матеріалізм» та «спірітуалізм» се тільки дві різні, але рівнозначні назви нашої туги до зрозуміння.^{1, 471} А все-таки кожен з сих двох методів заводить в такий відрубний моральний світ, що здається, немов то світ якоїсь іншої планети.

* *
* *

Не вважаймо на другорядні наслідки. Велика вигода спірітуалістичного світогляду є в тому, що він дає нашому життю мораль, мету і значіння, хоч уявлені, але ж багато вищі від тих, які виходять з наших грубих інстинктів. Теперішній спірітуалізм, більш-менш безвірний, все ще доховує глибоку, хоч і досить невиразну віру в кінцеву владу і безкраю перемогу духа.

¹ В основі моєї спекулятивної філософії, каже Гекслі, лежить та аксіома, що матеріалізм і спірітуалізм се супротивні того самого абсурду, абсурду міркування, нібито ми можемо знати щось про дух або матерію. — Авт.

Інший світогляд, навпаки, не дає нам ніякої моралі, ніякого ідеалу, вищого над інстинкт, ніякої мети, покладеної поза нами, ніякого горизонту, окрім прірви. Або, якби й можна було вивести якусь мораль з єдиної синтетичної теорії, виведеної з незліченних експериментальних та уривчастих спостережень, з яких зложилася імпонуюча, але німа маса перемог наукових (я маю на думці теорію еволюції)—то се була б хіба страшна і нелюдська мораль природи, себто приспособлення породи до оточення, перемога найдужчого і всі доконечні злочини боротьби за життя. Отже, хоч ся мораль може вважатися, поки не встановлено чогось певнішого, головною мораллю всього земного життя, бо нею перейняті вчинки рухливих і недовговічних людей, так само як і повільні рухи безсмертних кристалів, проте ся мораль хутко довела б людство до погибелі, якби її додержати до краю.

Всі релігії, всі філософії, поради мудрих і богів мали єдину мету—впровадити в сей занадто палкий осередок якісь елементи, щоб ослабити його отрутість, бо якби він був зовсім чистий від примішок, то напевне зруйнував би нашу породу. До таких елементів належить власне віра в богів справедливих, а грізних, сподівання надгорода і страх вічної кари. Сюди ж належать і нейтральні матерії та протиотруті дання, яким природа, з досить цікавою обачністю, приготувала місце в нашому власному серці: я маю на увазі добрість, милосердя, почуття справедливості.

Таким способом сей виключний і нетерпимий порядок, що мав би бути для нас природним і нормальним, в дійсності ніколи не був чистим, та певне й не буде ніколи. Як не як, а той стан, в якому він пробуває тепер, увляє дивне і вартє уваги видовисько. Він метушиться, кипить і рине, немов якийсь плин (liquide),⁴⁷² куди випадком кануло кілька крапель невідомого реактиву. Рівноважливі (Pondérateur) елементи, додані туди релігіями, випарюються вгору і зникають, а поруч з тим осідають на дно густою і нерухливою масою. Але в міру, як вони зникають, чисто людські протиотруті дання, хоч і глибоко окислені через виділення елементів релігійних, набирають більшої

сили і, здається, намагаються задержати за собою значіння такої сумішки, де якась невідома доля виховує людську породу. Дожидajući собі якихсь іще безіменних помічників, вони займають покинуте місце тих сил, що випарюються.

* *
* *

Чи ж не дивно, з першого погляду, що, не вважаючи на послаблення релігійного почуття і на той вплив, який се ослаблення повинно б мати на людський розум, бо той розум вже не бачить ніякого надприродного інтересу в діянні добра, — а природний інтерес в сьому досить сумнівний — чи ж не дивно, що сума справедливості, добрості, сумлінності загальної не тільки не поменшала, а ще й, безперечно, побільшала? Я кажу «безперечно», хоча напевне проти сього будуть сперечатись. Щоб установити се, то треба переглянути всю історію, принаймі, за остатні віки; порівняти теперішнє становище нещасливих з колишнім; поставити поруч з давнішою сумою несправедливостів сьогоднішню суму їх; порівняти стан раба, кріпака, хлібороба, ремісника за давніх порядків із станом нашого працівника; пригадати байдужість, несвідомість, спокійну і черству певність колишніх маючих людей супроти спочуття, неспокою повного докорів, непевности теперішніх людей маючих. Все це вимагало б довгих і дрібних студій; але я думаю, що людина розумна і доброї волі лехко згодиться й так, що не тільки заміри людські поширшали (се вже, здається, напевнісінько), але й справді, не вважаючи на надто реальні і надто незліченні злидні, на світі все-таки трохи побільшало правди, справедливості, згоди, симпатії і надії...

Якій же релігії, яким думкам, яким новим елементам маємо ми дякувати за сю нелогічну поправку нашої моральної атмосфери? Трудно достоту встановити, бо хоч то річ певна, що вони починають виявлятись у подіях дуже значним способом, а проте вони ще надто недавні, надто аморфні, надто мало усталені, щоб можна було їх кваліфікувати.

* *
*

Спробуємо, однак, одрізнити деякі покази. Так, встановімо найперше, що наш світогляд змінився глибоко і дуже на добре, а надто, що він має змінитися дедалі все швидше. Кожне з незліченних відкриттів в науці — чи то в історії, чи в антропології, в географії, в геології, в медицині, в фізиці, в хімії, в астрономії і т. п. — кожне, хоч не раз непомітно для нас, порушує нашу звичайну атмосферу і додає чогось значного до того образу, якого ми ще не бачимо виразно, але він вже гнітить нас, займає весь обрій і ми предчуваємо його велич. Його риси порізнені, як у тих ілюмінаціях, що показуються на вечірніх погулянках. То фронтон, то колонада, то купол, то портік, все те нарізно і раптово з'являється на небі. Невідомо, що вони значать, до чого вони належать. Вони миготять без глузду в нерухомому етері, се якісь пусті сні-примари на спокійному небі. Але раптом маленька смужка світла гадючкою блисне в блакиті, вмиль зв'яже баню з колонами, портік з фронтоном, сходи з землею; і несподівана будова утвержується і вирізняється серед ночі, немов кинувши геть від себе личину з темряви.

Отож, власне, чого бракує серед п'їтьми нашого розуміння (*intelligence*), то се такої вогненної смужки, що мала б усе поєднати і доповнити. Але вже почувається, що вона десь є, що вона мріє поза темрявою, що досить аби-чого, якоїсь дрібниці, іскорки, часточки якоїсь науки, щоб запалити її і надати безперечний і виразний зміст нашим безкраїм пречуттям і всім порізненим поняттям, заблуканим у незбагнутій прїрві (*néant*).

* *
*

Тим часом ся прїрва — притулок нашого незнаття — що вся була страшенно мертвою, відколи зникли релігійні ідеї, починає потроху заселятись образами невиразними, але величезними. Щоразу, як повстає котра з сих нових постатів, безкраїй простор, в якому вона порушується, збільшується в розмірах

теж безкраїх; бо границі безкрайого без упину ширшають в нашій уяві. Запевне, ті боги, яких уявляли деякі позитивні релігії, бували часами дуже величні. Бог жидівський і християнський, напр., мав славу незмірного і удержував собою усе на світі, і найпершими його прикметами були вічність і безконечність. Але безконечність є поняття абстрактне і темне, а набирає воно життя та вияснюється тільки через перестановлення границь, що відсуваються все далі в обмеженому просторі. Вона означає простор без форми, який ми можемо збагнути тільки завдяки деяким феноменам, що повстають на пунктах щораз дальших від центра нашої уяви. Вони значать щось тільки при розмаїтості видимих форм, сказати б, досяжних (*tangibles*) і певних (*positives*), того невідомого, яке відкривається нам в її глибині. Ми можемо зрозуміти її і почутити тільки тоді, коли вона оживає, рухається і запалює на різних горизонтах простору щораз дальші і незвичайніші для нашої певности питання. Щоб наше життя прилучалось до її життя, для того треба, щоб вона нас без упину питала і без упину становила нам навіч безкрай нашого невігластва, сю єдину видиму одягу, по якій ми можемо догадуватись про безкрай її існування.

Отже боги, навіть найнезміриміші, ніколи не ставили питаннів подібних до тих, які раз у раз становить перед нами те, що богопоклонники звать і досі порожнечою, а воно в дійсно-сти є природою. Вони вдовольнялись пануванням в просторі мертвому, без подій і образів отже й без точки опори для нашої уяви, і через те мали тільки нерухливий і нерухомий вплив на наші думки й почуття. Таким чином наше почуття безконечности, се джерело всякої вищої діяльності — замірало (*s'atrophiait*) в нас. Щоб наш розум жив завжди на границі себе самого, де він виповняє найвищу свою місію, щоб наша думка займала всю просторінь нашого мозку, для того треба раз у раз нових побудок від невідомого. Як тільки ніякий новий факт не кличе владно нашої думки щодня доходити до краю її власної сили — а в царстві богів не буває нових фактів — то вона засипляє, стискається, в'яне і гине. Єдина річ здатна розширяти

рівно, у всіх частинах, всі ділянки нашого мозку, се активна ідея того, як ми собі уявляємо ту загадку, серед якої обертаємось. Чи то буде помилка, коли сказати, що ніколи активність сеї ідеї не була такою, як тепер? Ніколи, ні в часи розцвіту теології індійської, жидівської чи християнської, ні в ту пору, коли метафізика грецька або німецька використовувала всю силу людського генія, наш світогляд не був таким живим, плідним і багатим на такі несподівані, таємничі, енергічні і реальні здобутки. Досі йому постачався поживок так сказати безпосередньо, або, певніше, могло здаватись немов він сам із себе живиться. Власним обвіяний, власною водою зрошений, мало що приймав він собі з окола. Тепер же сам світ безмірний починає ввійходити в те уявлення, яке ми собі виробляємо про нього. Лад нашого думання змінився. Все, що здобуває собі наша думка, вона бере не з себе, а з окола і привлащує собі. Вона переймає, а не витрачає. Вона не розливає навколо відблиску власної величності, а впиває в себе величність з окола. Досі ми розмовляли про велику загадку з своєю недолугою логікою або з розбуваюною фантазією, тепер, вийшовши з сеї занадто тісної оселі, ми пробуємо доступитись аж до самої загадки просто. Вона питає нас, а ми жебонимо, як уміємо. Ми становимо їй питання, а вона, на відповідь, відслоняє нам часами намить осяйну і безкраю перспективу в безмежному крузі темряви, де ми метушимось. Ми були, можна сказати, подібні до сліпих, що марили про околишній світ, сидячи в замкненій хаті. Тепер ми ті самі сліпці, тільки якийсь мовчазний поводарь веде нас то в ліс, то на поле, то в гори, то понад море. Ще наші очі не прозріли, але руки, тремтячі й жадібні торкаються дерев, мнуть колоски, зривають квітку або овоч, здивовано б'ються об виступ скелі і поринають у свіжій хвилі; а вуха тим часом вчаться одрізнати, хоч і не розуміючи, навіть не потребуючи розуміти, тисячу реальних співів сонця й тіні, вітру й дощу, листя й хвиль.

* *
*

Коли наше щастя, як ми вже сказали, залежить від нашого світогляду, то се тим, що від нього залежить в значній мірі наша мораль. І вона більше залежить від обширу, ніж від натури того світогляду. Ми були б ліпшими, величнішими душею, моральнішими посеред такого світа, який був би признаний безморальним, але зате безконечним, аніж в такому, що осягав би сам бездоганности людського ідеалу, але зате здавався б нам обмежованим і без таємниці. Найперше треба якомога поширити те місце, де розвиваються всі наші думки і всі наші почуття; а се ж місце і є власне те, де ми уявляємо собі світ. Ми можемо обертатись тільки в околі того розуміння, тієї ідеї, яку ми собі виробили про той світ, де ми обертаємось. Все з неї походить, все впливає з неї; і всі наші вчинки, здебільшого навіть непомітно для нас, відповідають високости простору того величезного сховища сили, що лежить на верхівлі нашої свідомости.

* *
*

Я думаю, можна сказати напевне, що ніколи ще сей резервуар не був просторішим, ні вище положеним. Правда, наше розуміння про устрій і лад безконечних сил тепер менше виразне, ніж було колись; але сьому є чесна і шляхетна причина — наше розуміння вже не приймає границь химерично виразних. Воно вже не приймає жодної раз назавжди встановленої моралі, ані потіхи, ані обітниці, ані певної надії. Воно обнажене і сливе порожне, бо в ньому ніщо не встоїть, окрім самої твердині кількох примітивних фактів. Коли воно ще має голос чи образи, то тільки щоб виректи й пояснити власний безмір. Поза тим воно вже не говорить нам нічого, але той безмір єсть його єдиною, потужною і безповорітною прикметою, і се надає йому більше сили, шляхетности і проречистости, ніж усі інші прикмети, цноти і perfections, якими досі ми заселяли невідомий для нас простор. Наше розуміння не накладає на нас ніяких обов'язків, але воно держить нас у величному настрою

і се дозволяє нам лехше і великодушніше сповняти ті обов'язки, що ждуть нас на порозі близької прийдешности. Наближаючи нас до справжнього нашого місця у системі світів, воно додає нашому духовному і звичайному життю все те,⁴⁷³ що воно відбірає від нашої матеріальної та індивідуальної поваги. Що краще воно показує нам нашу мализну, то більше зростає в нас те, в чому замикається та мализна. Нова істота, менше себелюбна і певне ближча до тої, що колись здобуде собі остатню правду, займає потроху місце первісної істоти, та занепадає під тягарем нового розуміння.

* *
* *

Для сеї нової істоти сама вона і всі люде навколо неї з'являються такою малесенькою цяткою серед безкраю вічних сил, що аж не можуть притягти до себе його уваги й інтересу. Наші брати, наші найближчі нащадки, наш видимий ближній, все, чим так недавно ще обмежувались наші симпатії, потроху вступається перед чимсь більшим і вищим. Ми сливе нічого не значимо; але той рід, до якого ми належимо, займає таке місце, що його можна розпізнати серед безмежного океану життя. Хоч ми вже не йдемо в рахунок, але ми частина людськості, і вона приймає на себе ту повагу, якої ми позбулися. Се почуття ще тільки починає пробиватись крізь звичайну атмосферу наших думок і нашої несвідомости, а вже відбивається на нашій моралі і запевне готує такі рушення⁴⁷⁴ в ній, які наставали від найбільш руйновливих релігій. Воно перестановить помалу центр більшости наших цнот і вад. Замість ідеалу фіктивного та індивідуального воно визначить ідеал безсторонній, безмежний, а проте досяжний, хоч ми тепер ще не можемо провидіти всіх наслідків і законів того ідеалу. Але хоч би які вони були, а можна вже й тепер запевнити, що вони будуть загальніші і безповоротніші, ніж усі ті, що були перед ними в поверховній, і, сказати б, планетарній⁴⁷⁵ історії людськості. У всякім разі, не можна сперечатись проти того, що об'єкт сього ідеалу ширший, тривкіший, а надто певніший,

ніж найкращі з тих, що раніш від нього світили в нашій темряві, бо сей об'єкт нового ідеалу зливається багато в чому з об'єктом всесвіту (univers).

* *
* *

Отже, ми живемо в таку хвилину, коли нарождаються навколо нас тисячі нових причин для віри в щасливу долю нашого роду. От уже багато сот літ, що ми заселяємо сю землю; і найгірші небезпечности вже, здається, минули. А були вони такі грізні, що коли ми від них вратувались, то тільки через такий щасливий випадок, який може повторитись хіба раз на тисячу інших випадків в історії світів. Колись земля, ще молоденька, гойдала наугад⁴⁷⁶, поки десь зупинила міцні свої суходоли, острови та моря. Внутрішній вогонь, первісний пан планети, розламував щохвилі свою гранітну в'язницю; і куля земна, вагаючись у просторі, блукала межі ворожими жадібними планетами, що не знали своїх законів. Наші здібности невиразні сліпо хвилювали в нашому тілі, як паровиння в етері; аби-що могло зруйнувати нашу людську прийдешність у ті часи, коли формувався наш мозок, коли паростилась сіть наших нервів. Тепер же несталість мас морських і вибухи підземного вогню вже далеко не так страшні для нас; у всякім разі, є певна надія, що з них не буде всесвітньої катастрофи. Щодо третьої небезпеки — зустрічі заблуканої планети, — то можна думати, що нам буде дано ще кілька століттів пільги, потрібних для того, щоб ми навчилися оборонятись в такій пригоді. Зваживши все, що ми досі зробили і що ми напевне маємо хутко зробити ще, нема нічого безглузлого в тій надії, що колись ми завладаємо тією основною таємницею світів, яку ми досі називали тим часом, законом тяжіння (gravitation) — се щоб забавити якимось наше невігластво, от як бавлять і присипляють дитину, проказуючи їй якусь однамітну нісенітницю. Нема нічого безумного в припущенні, що секрет сеї вищої сили ховається в нас самих або десь близько нас, що тільки руку простягти. Може та сила підручна

і слухняна, от як світло або електричність, може вона чисто духовна (spirituelle) і залежить від дуже простої причини, і нам може відкрити її яке-небудь звичайне переміщення аби-якої річі. Відкриття якоїсь несподіваної властивості матерії, подібне до того, яке показало нам вражаючу міць радія, може привести нас просто до самих джерел енергії й життя планет; з того часу людська доля змінилась би; і земля, вратована в кінець, вічною стала б. По нашому бажанню могла б вона тоді наближатись чи віддалятись від огнищ тепла і світла, втікала б від зостарілих сонців і шукала б плинів, сил і нездуманих досі сховів життя в крузі світів невиснажених і невичерпаних.

* * *

Я припускаю, що все це надії, про які можна сперечатись; і що либонь з таким самим розумом можна було б розпачувати над людською долею. Але вже й то немало, що для нас можливий вибір і що досі ніщо не рішило справи проти нас. Кожна година, що минає, збільшує для нас можливість витривати і перемогти. Я знаю, можуть на се відмовити, що з погляду краси, втіхи і гармонічної розумності життя деякі народи — напр. греки або римляни початку імперії — були вищі від нас. Але ж проте, загальна сума цивілізації, розширеної по земній кулі, ніколи не дорівнювала тій, що ми тепер маємо. Така надзвичайна цивілізація, як атенська, римська чи александрійська була тільки ясним острівцем, що був загрожений з усіх боків диким і непереможно зажерливим океаном. Тепер — окрім «жовтої небезпеки», що не здається нам серйозною — немає нізвідки погрози, щоб якийсь напад варварів зруйнував нам за кілька днів наші найважливіші придбання. Варвари вже не можуть прийти з окола; якби ж вони вийшли з наших сел і городів, зо дна власного нашого життя, то вони б уже були пройняті тою самою цивілізацією, яку нібито задумали б знищити, бо тільки вживаючи її способів могли б вони відобрати нам її здобутки. Отож, в найгіршому разі, був би якийсь час зупину, а потім настало б переміщення духовних багатств.

* *
* *

Маючи на вибір різні пояснення, що дають ясне або темне тло нашому існуванню, вагатись у виборі було б не дуже-то мудро. В найдрібніших випадках наша неосвідомленість найчастіше дає нам тільки такий самий вибір і найбільше змушує нас до нього. Так толкований оптимізм не має в собі нічого дурноватого чи дитячого; він не тішиться без пуття, як простак виходячи з шинку, ні, він кладе на вагу те, що було, і те, що може бути, страхи й надії; і коли надії важать недосить, то він додає вагу життя.

Зрештою, сей вибір навіть і не конечне потрібен. Досить, що ми зрозуміли всю велич нашого дождання. Бо ми тепер в тому чудовому стані, в якому Мікель Анджеоло змалював на стелі Сікстинської каплиці старозавітних пророків і праведників. Ми живемо в дожданні. Дождання, правда, має ступіні, що ведуть від якоїсь невиразної покори, ще позбавленої надій, до тремтіння від найближчих рухів чогось сподіваного. Здається, ми вже чуємо ті рухи: гомін надлюдських кроків, розмах відчиненої величезної брами, подих пестливий, чи світло, що лине, хто знає? Але такий час дождання, се палка і чудова хвилина життя, найкраща пора щастя, молодощів, дитинства...

* *
* *

Знов кажу, — ми ще ніколи не мали стілько причин до сподівання. Шануймо ж їх. Наші предки при менших причинах доказували великих діл, які й досі лишились нам за найкращі свідчення величного призначення людей. Вони мали певність і тоді, коли мали тільки нераціональну рацію впевнитись. Тепер, коли вже не раз можна пояснити й раціонально, чому вони мали рацію, було б сором показати менше одваги, ніж ті люде, що набірались одваги власне від того, від чого ми набіраємось неохоти (*découragements*).

Ми вже не віримо в те, що світ наш є зіницею ока в єдиного бога, уважного до найдрібніших думок наших; але ми знаємо, що світ наш підданий силам не менш потужним, не менш уважним законам і обов'язкам, які можливо для нас збагнути. От через що наше становище супроти таємниці сих сил змінилось. Се вже не страх, се вже буйна одвага. Се вже не рабські поклони перед паном або творцем, се погляд рівного на рівного, бо ми сами носимо в собі таємницю, рівну найглибшим і найбільшим таємницям.

Додаток

Переклади
російською мовою

Художня література

Генріх Гейне

ENFANT PERDU

Забытый пост я в битвах за свободу
Держал без смены верно тридцать лет.
Сражался без надежды на победу,
Я знал, что мне домой возврата нет.

Стоял я день и ночь, и спать не мог я,
Как в тихом лагере мои друзья
Да эти воины меня будили храпом —
Чтоб не заснул за ними вслед и я.

Мне ночью на посту бывало скучно
И страшно — (дуракам одним неведом страх) —
Чтоб разгонять тоску, свищу себе бывало
И рифмы дерзкие звенят в моих стихах.

Да, чутко сторожил, всегда с оружием,
Едва ко мне подкрадывался вор,
Я брал прицел и тотчас метко пулю
Горячую пускал врагу в упор.

Но иногда бывало, что и враг мой
Отстреливаться тоже был готов, —
Ах, да, стрелки лихие попадались, —
Тогда из ран лилась ручьями кровь.

Свободен пост! — нет сил, открылись раны.
Я падаю, пора меня сменить.
Но падаю непобежденный, целым
Оружье сохранил — а сердце дал разбить.

Марія Конопницька

Я ТОСКУЮ...

Я тоскую! о прерванных песнях грущу.
В песнях тихих моих слов досказанных нет,
Но хоть скованным, сдавленным словом хочу
Душам близким подать мой далекий привет.

Мы не знаем друг друга, но волей судьбы
Вы печали родством сочетались со мной, —
Так береза, стоя за порогом избы,
С ней роднится печалью и песнью одной.

Я тоскую о тихом том вздохе моем,
Что уснувшие розы лелеет в садах,
Но от молний ума превращается в гром
И в ответ себе гром вызывает в сердцах.

Я тоскую! я жажду родных мне сердец,
Этой лютни живой, этих струн дорогих,
Я сыграла бы новую песню на них
И грустна была б лютня и грустен певец...

АХ, ЗАЧЕМ!..

Ах, зачем наших дубов наряд вековой
Не от грома сломался весной?..
Отчего его листвой зеленой, густой
Не покрыли могилы святой?

По листочку, по ветке в дубовом лесу
Ветер-хищник разграбил красу...
И не может восстать из молчанья оков
Сила наших полей и лесов...

ЦВЕТЫ

Сейте семя красоты,
пусть взойдут цветы!
Роем легких мотыльков
пусть летят мечты.
Навестит весна народ, —
станет смело тот,
Кто земле родной принес
хоть венки из роз.

В ВЕРОНЕ

(На могиле Ромео и Джульетты)

Словно к храму иду я к любви алтарю,
Песен жаром и сердца тоскою горю.
Солнце сыпет свои золотые цветы,
В виноградниках ветер колышет листья...
О, Джульетта!

Издали иду. Там, в родной стороне,
О тебе шум берез пел таинственно мне.
Там в бессонные ночи рыдал соловей
Песней страсти, как здесь, на могиле твоей,
О, Джульетта!

Кто мне путь указал? Трепет сердца в огне,
Поцелуи, что вдруг раздались в тишине,
Роза та, что в объятья звала к себе день,
Белых крыльев голубки дрожащая тень.
О, Джульетта!

И хотелось, как раненой ласточке, мне
К этим камням⁴⁷⁷ прильнуть и увидеть во сне
Чары лунных ночей, аромат и цветы,
Страсти сдержанной дрожь, тайной неги мечты,
О, Джульетта!

А теперь я тебя о прощеньи молю:
Не цветы и не сладкое слово «люблю»
Одинокая я принесла тебе в дар,
А молчанья тоску, слез невылитых жар...
О, Джульетта!

Іван Франко

САМ ВИНОВАТ

I

«Назначен к публичной продаже надел под №29-м, собственность Николая Проця, стоимостью в 150 гульденов),¹ вместе со всеми хозяйственными постройками (их было всего одна изба и хлев на одну корову; все вместе под одной кровлей, из давно прогнившей драни), для уплаты долга Шиндеру на сумму 40 гульденов. Кто даст больше?»

Всю эту длинную тираду прокричал хриплым голосом судебный пристав, исполнявший одновременно и службу аукционщика. После этих слов он простучал несколько раз молотком по доске, положенной на бревне и заменявшей казенный стол.

— Кто даст больше? — повторил он, — объявленная цена — 40 гульденов!

Вокруг стояло несколько крестьян в истрепанных сермягах и в соломенных шапках и три горожанина. Они разговаривали между собой, оглядывали двор, на котором происходила продажа, но на вызов пристава никто из них не отозвался.

А в стороне, у разваленного забора, сидел на бревне сам Мыкола Проць, высокий, лет тридцати пяти, худой, как щепка, с испытанным от нужды и болезни лицом. На коленях у него сидел мальчик пятилеток, прижимаясь к отцу и со страхом поглядывая на чужих людей перед избой. Около него стояла жена с младшим ребенком на руках и фартуком утирала слезы.

— Кто даст больше? — вызвал пристав, оглядываясь.

¹ Гульден — 80 копеек.

Тут подошел к нему Шиндер и, прикоснувшись рукой к своей шапке, сказал:

— Ну, зачем, ваше благородие, больше давать? Я дам сорок.

— Шиндер даст сорок; кто даст больше? раз! — прокричал пристав.

Никто не откликнулся.

— Два!..

Все молчали, только слышно было глухое всхлипывание Процихи.

— Три!

Громкие удары молотка по доске были ответом на этот вызов. Шиндер за свои 40 гульденов сделался владельцем земли и хозяйства, оцененных в 150 гульденов, а в действительности, стоивших, самое меньшее, 200 гульденов.

— Ну, ты, глупый мужик, — обратился Шиндер к Мыколе, — не говорил я тебе, помирись со мной, отдай мне половину земли? А теперь вот видишь, я взял все!

— Бог тебя накажет за нашу обиду, кровопийца проклятый! — вскрикнула, задыхаясь от слез, Проциха.

— За что меня будет Бог наказывать? Кого я обидел? Пусть тебя самое Бог накажет, мерзавка ты этакая! Убирайся вон из моего двора! вон, сейчас же!

Проциха поспешно утерла слезы и хотела еще что-то сказать Шиндеру, но Проць махнул на нее рукой и сказал разбитым, сухим голосом:

— Оставь его! Что уж теперь говорить? Ничего не поделаешь! Бог нас наказал, на то была Его воля. Так тому и быть! Пойдем!

Он встал, взял мальчика за руку и пошел, а за ним, рекой разливаясь, пошла и его жена с малым ребенком на руках.

— Так-то, кум! вот и еще одного хозяина на миру не стало! — гуторили промеж себя мужики на дворе.

— Да, видно Божие попущение на мир христианский!

— Ну да, говорите больше! «попущение Божие»! — сказал один, несколько лучше других одетый крестьянин, — сам народ виноват и только!

— Ах, кум, право, — ответил первый, — не говорите этого! Хорошо вам, что Бог вас благословил, вот вы и не знаете горя. А бедняк, хоть как ни старайся, все-таки двух одной рубахой не оденет сразу.

— Те-те-те, — перебил зажиточный, — все это пустые разговоры. Работать бы побольше, рук не жалеть.

— Эх, кум! да бедняк ли еще не работает! Так работает, что как только глаза не лопнут... Да нешто этим поможешь? Вот мы теперь тут стоим, а разве мы знаем, не упадет ли и на кого-нибудь из нас то же, что теперь на Мыколу упало?

— Еще что скажете! — ответил зажиточный. — Небось, — путному, порядочному никогда ничего такого не приключится, а вот разве такому лядашему, как этот Мыкола! Говорите себе, что вам угодно, а я все на своем стою: он сам виноват!..

II

Свет широк, а негде в нем деваться бедняку бесприютному.

Мыкола Проць шел низом по деревне, как лунатик, а жена шла за ним, рыдая и причитая, словно по умершем. Был душный летний день. Люди работали в поле, и в деревне не видно было никого. Жена припустила шагу и поровнялась с мужем.

— Мыкола, куда ты идешь?

— В Свичу,¹ — ответил тот угрюмо.

— Господи, что это ты говоришь?

— Ну, а куда же теперь итти? Другого выхода нет!..

— Сохрани нас Господи от такого, Мыкола! Не говори так! Смотри, вот тут живет моя тетка, пойдем к ней, будем летом работать, а зиму как-нибудь перебеьемся.

— А потом?..

— Потом... потом будем опять работать, авось как-нибудь да проживем между добрыми людьми.

— Добрыми?.. Да, как же! Стоит между ними жить! Нет, уж это ты оставь!

¹ Свича — одна из галицких рек.

И Мыкола пустился дальше. Жена удержала его за руку.

— Да побойся ты Бога! что ты задумал? Ведь это смертный грех! На кого же ты меня оставишь? А детей?..

— А живя, чем я помогу тебе и детям? Пусти меня, дура!..

Но она не выпускала его и тащила упорно через мостик к теткину двору.

— Знаешь что, — сказал наконец Мыкола, — если хочешь, иди к тетке...

— А ты?

— Я не пойду.

— Отчего?

— Я не могу ни минуты оставаться в этой проклятой деревне! Если ты меня силой удержишь, я удавлюсь. Так лучше пусти.

— Да куда же ты пойдешь?

— Пойду на заработки в Людвиковку, на лесопильню.

— На лесопильню? Силы небесные! Да ведь ты слаб, что комар! что ты там будешь делать?

— Небось, найду что делать. Там теперь нужны рабочие, примут и меня.

— Когда же вернешься?

— Как только заработаю денег, чтобы выкупить свое добро от этого проклятого Шиндера, — не раньше!

Жена уставилась на него удивленными глазами, полными тревоги.

— Мыкола, что ты говоришь?

— То, что слышишь.

— Да ведь это...

Она не могла договорить, ее что-то давило камнем в горле.

— Когда будет, тогда и будет, да должно-таки быть: или заработаю, или пропаду. Что мне в такой жизни? Будь здорова!

Он поцеловал жену и детей и медленным нетвердым шагом пошел дальше по большой дороге. Жена со слезами смотрела ему вслед с мостика, пока он не скрылся на повороте за холмиком.

III

Прошел год после того дня. Опять лето. С безоблачного неба солнце сыплет горячие лучи на высокие лысые горы, на зеленые болотца над рекой, на фабричные строения людвиковской паровой лесопилы. Свист бурлит и разбивается о круглые камни; на не обрубленных еще горах млеют хвойные леса, увитые прозрачной голубоватой дымкой. Посреди котловины торчит сама фабрика, со всех сторон обставленная высокими сажнями толстых бревен, словно огромной серой стеной. Из красной трубы клубами вырывается дым и раздается пронзительный свист, внутри фабрики слышится бешеное клочкотанье, визг, скрип и лязг паровой машины, смешанный с оглушающим шумом воды и криком рабочих. А издали, с горных вершин, доносится отовсюду стук топоров и грохот падающих громадных елей.

— Ура! — кричат рубящие за каждым падением такого лесного великана. А потом опять начинается рубка, у великана обрубают ветви и по торной колее спускают под гору на реку, которая уносит его прямо к машине. День за днем со всех окружающих вершин раздается эта рубка и крик, день за днем сотни лесных великанов с треском спускаются по голым каменистым горным обрывам в долину, чтобы ждать там на воде, пока придет их очередь ложиться под неумолимые железные зубья паровых пил. И каждый день 14 сложных пил грызут кости лесных великанов, словно 14 больших неистребимых червяков.

Среди рубящих работает и Мыкола, вот уже год. Он сделался еще более жалок и худ, но сегодня он рубит с таким увлечением, как будто эта ель его заклятый враг.

— Авось это последний раз? Господи, авось последний раз! — думает он, высоко взмахивая топором.

Сегодня он счастлив. В его кожаном поясе, завернутые в тряпку, лежат тщательно запрятанные 50 гульденов — годовой заработок. Сорок, считает Мыкола, пойдут Шиндеру, а десять — на обзаведение хозяйством. Сегодня вечером кончится его работа, а завтра он пойдет домой.

И в самом деле, на другой день еще ни свет ни заря, а Мыкола Проць шагал уже далеко от Людвиковки. Он шел быстро, даже задыхаясь, мысль его летала в будущем, не желая даже оглядываться назад, где она ничего не встретила бы, кроме горя и нужды.

— Прежде всего пойду к Шиндеру, — думал бедный мужик, — выкуплю поле с избой, а тогда уже и к жене... Пойдем, скажу: пора опять хозяйничать на своем!

Эта мысль придавала силы его слабым ногам. Солнце склонялось к закату, когда он подходил к своей деревне. Сердце забилось в его груди, когда он увидел издали свою наполовину разрушенную избу и большой кабак на краю деревни. Напрягая последние силы, поспешил он туда.

— Добрый вечер, Шиндер! — крикнул он, входя в кабак.

— Здравствуйте! А, это вы, Мыкола? — сказал кабатчик. — Где же это вы были, что вас так долго не видать было?

— Был на работе, — сказал Мыкола. — Послушай, что я тебе скажу.

— Ну, что такое?

Мыкола достал из пояса тряпочку, развязал ее и выложил перед кабатчиком четыре десятки.

— На, смотри! Отдай мне надел и избу.

— Что, что, что? — вскрикнул кабатчик и отступил. — Ты хочешь за сорок гульденов купить надел с избой? Ха, ха, ха!

— Не купить, а свое взять назад!

— Взять назад? Ого! Как же это так взять?

— Я тебе отдаю то, что задолжал, а ты мне отдай надел с избой.

— Что ты?! Ты, я вижу, Мыкола, где-то большого ума набрался. У нас так не идет! Мне за этот надел дают триста гульденов, я хочу четыреста, а тебе отдам за двести пятьдесят. Понимаешь?

Мыкола стоял, как остолбенелый от этих слов. Кабатчик, видимо, испугался, потому что скрылся за перегородку и дверь за собой запер.

В кабаке было несколько знакомых крестьян. Они окружили Мыколу, стали с ним здороваться, принялись утешать, но

он стоял как столб, не спуская глаз с того места, на котором только что стоял кабатчик. Долго-долго так простоял бедный человек, а потом обратился к людям:

— Люди добрые, да как же это может быть? — спросил он глухим дрожащим голосом.

— Что ты поделаешь, куманек, с ним, когда все в его руках? — сказал один.

— И никакого на это права нет?

— Нет.

— Так! — сказал Мыкола и замолчал, только крупные, жгучие слезы покатались по его бледному, измученному, запыленному лицу.

— Люди добрые, — сказал он, спустя минуту, — возьмите вы, пожалуйста, эти деньги и отдайте их моей жене. Мне они не нужны. Кланяйтесь ей от меня и скажите, что я скоро вернусь. А о том, что тут было с Шиндером у меня — ни слова ей! Слышите, ни слова!

— Хорошо, куманек, ладно!

— А теперь, прощайте!

Он нахлобучил шапку и ушел. Солнце горело кроваво-золотым огнем над самым западом. Кровавой полосой блестела Свича на темнозеленой равнине, извиваясь между лозняком. Шумела вода по камням. Воробьи чирикали в лозняке, а в сердце бедного Мыколы клубилось горе.

IV

На днях, около того времени, когда все это происходило, в Людвиковке случилось событие.⁴⁷⁸ В одном кабаке близ долины, стоявшем на пустыре среди поля, ночью вырезали всю семью кабатчика. Только один мальчик спасся каким-то чудом, спрятавшись за трубой, и рассказал потом об убийстве. Людей, совершивших убийство, он не знал и даже не понимал их языка. Подозрение пало на двух итальянцев, работавших в Людвиковке. Их арестовали. Итальянцы эти работали «на спуске». Это была очень опасная работа. Один лесистый холм был в стороне от воды, так что некуда было спускаться с него

срубленные деревья, потому что кругом были совсем неприступные, огромными камнями заваленные, дебри. А деревья на этом холме были, как нарочно, самые лучшие, самые рослые. Директор лесопильни думал, думал, каким бы образом до них добраться, а наконец и придумал. На половине высоты холма вытекал из-под скалы небольшой родник, который малым потоком падал вниз и, бурля, терялся между скалами, чтобы далеко под горой успокоиться и тихо впасть в Свичу. От этого родника директор приказал выстроить спуск прямо к фабричному двору. Этот спуск был просто небольшим водопроводом, сложенным из толстых деревянных брусьев, в виде длинного желоба. Он протянулся, как струна, от фабрики над ужасной, усеянной камнями и поросшей ежевикой и диким кустарником, пропастью, вдаль, к самому сердцу противоположной горы. Со дна пропасти водопровод казался толстым канатом, а козлы, на которых он опирался, казались длинными жердями, которые вот-вот зашатаются и упадут. По этому деревянному желобу текла вода из родника, при помощи которой легче было спускать дерево сверху к лесопильне. Но вода сама не могла гнать таких огромных стволов, хотя с них сдирали кору для того, чтобы они лучше скользили. Поэтому двое рабочих должны были постоянно таскать эти бревна по спуску вниз. Это делалось таким образом, что рабочий, зарубив топор крепко в один конец бревна, хватался обеими руками за топорщице и, ступая по краю желоба, всем телом вися над ужасной пропастью, тащил по скользкому дну желоба за собой бревно. Нескоро это подвигалось, и работа была опасная, так как, если бы только топор вырвался из бревна, или руки рабочего соскользнули с топорщица, то рабочего ждала неминуемая, очевидная гибель на дне страшной пропасти. Потому что местные рабочие ни за что не соглашались на эту работу, хотя директор предлагал за нее по два гульдена в день. Только упомянутые два итальянца согласились и, действительно, вот уже три месяца справлялись с этой работой удачно. Другие же рабочие боялись даже смотреть на них, когда они, откинувшись над пропастью, тащили бревна вниз по спуску.

Правда, рядом с главным желобом положены были на козлах доски, чтобы удобнее было ходить, но если бы топор вырвался из дерева, доска не могла бы спасти рабочего.

Итак, когда Мыкола вернулся назад в Людвиковку, место двух арестованных итальянцев было свободно.

— Господин директор, — сказал Мыкола, входя в фабричную контору, — вот я опять к вам пришел просить работы.

— Работы? — пробормотал директор, — ну, хорошо. Вот тут на спуске есть работа, хочешь?

— На спуске? — пролепетал Мыкола.

— Я тебе хорошую плату дам, два гульдена в день. Хочешь?

Мыкола задумался, холодом обдало его от этой мысли, но другого выхода он не видел. Да, впрочем, о чем ему было теперь еще заботиться?

— Ладно, господин директор! сказал он, — пойду на спуск, Божья воля!

— Неужто пойдешь? — сказал директор и взглянул на него с удивлением. Он сам теперь как будто испугался смелости Мыколы.

— Да, пойду! — твердо повторил Мыкола.

На другой день около спуска собралась целая толпа рабочих и фабричных надзирателей, — хотели видеть, как Мыкола справится со своей головоломной работой. Мыкола был уже в лесу. Там слышны были ауканье и крики рабочих, стук топоров и треск падающих деревьев. Вот уже повалили огромный ствол в желоб. Белое, обнаженное от коры, смолистое дерево блестит на солнце. Вот и Мыкола. Он перекрестился, схватил обеими руками огромный топор с длинным крепким топорщиком и, взмахнув им над головой, вогнал его изо всех сил в более толстый конец ствола.

— Ну, благослови, Господи! Трогай!..

Мыкола схватил топорщике, свесился совсем над пропастью и, при помощи других рабочих, тронулся с места.

— Тише! тише! — кричали снизу.

Ствол довольно легко подвигался по дну спуска. Мыкола шел беспечно по доске, шаг за шагом. Он уже подходил к самому страшному месту над пропастью. Кто побоязливее, отвора-

чивался, не будучи в состоянии вынести вида этого человека, идущего, будто по нитке, между жизнью и смертью.

— Спаси его, Господи! — шептали рабочие.

— Интересно, перейдет ли он? — шептал директор.

А Мыкола все шел. Он впился глазами в ствол и в блестящий топор, который, словно большой зуб какого-то лютого зверя, вонзился в белое блестящее тело ствола... За топором и стволом он уже ничего не видел, ничего не слышал. Он и страха не чувствовал. Ему казалось только, что это он глазами держится за ствол, а отведи он на минуту глаза от ствола, тут ему и смерть.

Но что это?.. Дрожит ли его рука? Или топор в дереве задвигался?.. Мыколу что-то сдавило за сердце. Он чувствовал, что топор вогнан слабо и... вот-вот вырвется. Он хотел остановиться и поправить его, но его как-будто что-то гнало дальше. Он взглянул вниз, в пропасть, и голова у него тотчас закружилась, в глазах потемнело, и одно только слово вырвалось из его уст:

— Боже!

Один общий крик тревоги вырвался в ту же минуту из груди всех, смотревших по другую сторону. Мыкола только мелькнул и вниз головой полетел в пропасть. На первом же остром утесе голова его разбилась в куски, словно тыква.

— Боже! — крикнули рабочие и побежали вниз, хотя и знали, что для бедного Мыколы нет уже спасения.

Его похоронили за Свичей у подножья высокой горы. Зеленая, поросшая мхом и полевыми цветами поляна, с двух сторон окруженная рекой, но поднятая над уровнем реки так, что вода никогда ее не заливает, хранит в себе его тело. Свича брызжет и ревет вблизи, словно в бессильной злобе за свою жертву. Со всех сторон задумчиво глядят высокие горы на незначительную зеленую могилку на одном берегу и на большую фабрику с красной трубой — на другом. В орешнике поет кукушка, будто спрашивает: «Кто тут? кто тут?» А чирик в высокой траве звенит в ответ: «Несчастливец! несчастливец!»

Только злая пестрая сойка дразнит! «Сам, сам виноват! Да! да!...»

ХОРОШИЙ ЗАРОБОТОК

Я человек бедный. Земли у меня нет ни пяди, всего на всего одна избенка, да и та старая. А тут жена, двое деток, дай им Бог здоровье; надо как-нибудь прожить, как-нибудь перебиваться. Два мальчика у меня — один четырнадцати, другой двенадцати лет — служат пастухами у добрых людей, за это получают харчи и кое-какую одежку. А жена прядет, тоже малость зарабатывает. Ну, а я старик, что я могу заработать? Вот разве пойду время от времени в соседний вырубленный лесок, нарежу березовых прутьев да и вяжу метелки всю неделю, а в понедельник берем мы с женой по вязанке веничков на плечи и тащим на базар в Дрогобыч. Не Бог знает какой заработок, по три, по четыре крейцера^I от метлы, да еще помещику платим за прутья, ну, так много ли останется? Да делать нечего, надо зарабатывать, надо как-нибудь перебиваться с хлеба на квас.⁴⁷⁹

Да и какая наша жизнь? Картошка да борщ, иногда каша какая-нибудь да хлебец, какой попадетсЯ: ржаной, так ржаной, а то ячменный или овсяный — и за то благодарим Бога. Еще летом пол-горя. Все-таки заработаешь что-нибудь у богатея: там за роями на пчельнике присмотришь, там сад постережешь, там сено или снопы убрать поможешь, а не случится этого, так пойдешь к ручью с сеткой, поймашь какую-нибудь рыбку или утречком за грибами в лес отправишься, — ну, а зимой ничего этого нет. Что дадут люди за работу летом, тем и кормимся, а частенько и в кулак трубим с голоду.⁴⁸⁰ Известное дело, бедняки-«халупники»!^{II}

Ну, вот видите. А еще нашелся добрый человек, что в нашем богатстве позавидовал! Слишком, дескать, много у тебя,

^I Крейцер — ¼ копейки.

^{II} Халупник — крестьянин безземельный, владеющий только усадьбой.

дед, добра, жирно, мол, будет, избалуешься! Так вот же тебе! Да и задал такого, что Господи, твоя воля!

Послушайте, как это было.

Иду я как-то раз по городу, метлы связанные на палке за спиной у меня, иду и смотрю по сторонам, не машет ли кто-нибудь мне рукой или не зовет ли еврейка: «Человек, человек, почем метлы?» — А тут народу вокруг гибель — вестимо, базарный день. Оглядываюсь это я, вдруг вижу, идет позади господчик, горбатый, головастый, как сова, а глаза серые да злые, словно жабьи. Идет и все на меня поглядывает. Я остановился, думаю, не надо ли ему меня, а он ничего, остановился тоже и смотрит себе в другую сторону, ровно ему дела до меня нет. Иду я дальше, он опять за мной. Мне что-то жутко стало. Будь ты неладен, думаю, — что это такое? — Как вдруг еврейка кричит:

— Человек, человек, почем метлы?

— По пять, — говорю.

— Ну, как это по пять? Возьмите три!

— Давай четыре.

— Нет, три.

— Нет, четыре.

Сторговались мы за три крейцера с половиной. Я свою вязанку с плеч долой, развязываю себе преспокойно, даю еврейке метлу, — вдруг горбатый господин тут как тут.

— Почем продаете метелки? — спрашивает меня.

— По пять крейцеров, милый барин, — говорю, — купите, хорошие метлы.

Он взял одну, попробовал...

— Да, да, — говорит, — грех что сказать, метлы хорошие. А вы откуда?

— Из Манастырца.

— Да, да, из Манастырца. А вы часто метелки продаете?

— Нет, не часто. Так вот, раз в неделю, по понедельникам.

— Так, так, по понедельникам! А много вы так каждый понедельник продаете?

— Да как случится, милый барин, иногда и я, и жена продадим все, что принесем, а иногда и не продадим.

— Гм, так вы и с женой. Значит, вы оба по такой связке приносите?

— Да это, ваше благородие, смотря как требуется. Летом их меньше продается, так я и делаю меньше. А осенью да зимой, так этого товара больше идет.

— Да, да, разумеется. Я, вот видите ли, поставщик императорских магазинов,⁴⁸¹ так мне бы нужно таких метелок много, этак сотню. Вы бы могли к следующей неделе сделать для меня сотню метелок?

Я немного подумал, да и говорю:

— Отчего же, сделаю. А куда вашей милости доставить?

— Вот сюда, — сказал господин и указал на один дом, — но помните же, принесите. Я вам сейчас и заплачу. А почему, говорите, штука?

— Да уж, если вашей милости угодно оптом брать, так я уступлю дешевле, по четыре.

— Нет, нет, нет, не надо, не уступайте! Я заплачу и по пять!

— Дай Бог вам здоровья, хороший мой барин!

— Ну, ладно, прощайте! Так помните же, через неделю приходите!

С этими словами господин пошел себе, прихрамывая, куда-то дальше, а я остался. — Вот так, думаю, славный-то барин, даже уступить не велел, а ведь экую уйму метел заказал! Ведь это целая пятишница будет, Господи! А я то, прости Господи мое прегрешение, уже и злое помышление о нем стал иметь, когда он этак за мной следил. Ну, дай ему Господи долго жить! Хоть раз да попался и мне хороший заработок!

Бросился я скорей за своей старухой. Уж там продали мы, нет ли, весь свой товар, купили скорей соли, спичек, чего там еще надо было, да и домой. Говорю я старухе, что вот, мол, так и так, хороший заработок случился, хватит, дескать, теперь и на подати да еще и ей на зиму обновка будет. Она тоже обрадовалась.

— Надо будет, говорит, приняться за работу нам обоим, а то ты один за неделю не справишься с работой. Так я уже свое отложу.

Хорошо. Вот так-то калякая, торопились мы домой, чуть не бегом, чтобы, видите ли, времени не тратить.

В тот же день бросились мы оба к работе, словно к горячим щам. Прутьев натащили целую скирду — совсем фабрика в избе! Я ветки обламываю, она листья обдергивает, даже кожу на ладонях ссадила, а я потом толстые концы ножиком обрезаваю, складываю, вяжу, палки строгаю — кипит работа! Подошло дело к воскресенью, ан сотня метел уж и готова и в связки по двадцать пять штук связана. Так оно и прилажено, чтобы каждый из нас мог взять по две такие связки, как сумы переметные, на плечи: ужевка через плечо, одна связка на груди, а другая на спине висит. Берем мы это в понедельник по дубине в руки, связки на плечи — и марш в город! Жарища такая, что упаси Царица Небесная! Пот градом валит, в горле пересохло, да делать нечего! Уж коли заработок, так заработок.

Приходим в город, все евреи на нас глаза вытаращили. Не видывали, знать, чтобы кто-нибудь такие огромные связки нес.

— Послушайте, дядя, — насмежаются надо мной, — кому вы лошадей продали, что сами подводу с прутьями тащите?

— Дядя, а дядя! — кричат другие, — у кого это вы березовый лесок купили? Это вы с бабой лесок-березнячок продавать принесли? А что возьмете за березнячок?

А мы ни слова. Еле дышим, а идем, как только глаза не лопнут. Наконец, с Божией помощью, доползли до того дома, где барин ждать его приказал. Пришли мы, остановились у крыльца да бац связки о землю, а сами как мертвые попадали на эти связки, да и сопим, высунув языки. Ждем-пождем, как вдруг скрипнуло окошко, выглянул наш баринок.

— А, — говорит, — это вы, мужичок.

— Точно так, ваша милость, это я с метлами.

— Хорошо, хорошо, я сейчас к вам выйду.

Запер он окно. Ждем мы. Много погода, — пришел.

— Ну, что же вы, принесли метелки?

— Точно так, ваша милость, сотню, как приказать изволили.

— А, вот как, это хорошо. Только знаете ли что, мне их теперь не надо, возьмите себе, пусть еще у вас побудут до некоторого времени, а то и продать можете... А когда мне будет нужно, я вам дам знать. А теперь вот возьмите эту записку, покажите ее войту,¹ так он уж вам скажет, что надо делать.

— Ну, как же это? — говорю я, — ваша милость заказали, а теперь и не берете?

— Нет, не беру, — говорит он таково ласково, — потому что мне теперь не надо. Но вы не бойтесь, я вас не забуду. Вот вам записка, возьмите!

— Да на что мне ваша записка? Что я с ней сделаю?

— Возьмите, возьмите, — говорит он, — а впрочем, не хотите, воля ваша. А теперь подите с Богом.

Я уже, правду сказать, собирался распустить язык против него, но он повернулся да и шасть назад в дом. Мы остались точно холодной водой окаченные. А потом, нечего делать, забрали метлы и пошли на базар, чтобы хоть немного распродать.

Как вдруг, так через неделю, зовет меня войт. Что за беда? — думаю. Прихожу, а войт смеется, да и говорит:

— Ну, дед Панько (меня все зовут дедом, хотя я еще не так стар), вот тебе благовестник!

— Какой такой благовестник? — спрашиваю, а сам диву дался.

— А вот какой, погляди! — да и вынул бумагу, ту самую, что наемни барин мне давал, развернул ее и стал читать что-то такое, из чего я как есть ничего не понял, кроме своего собственного имени.

— Ну, что же тут такое сказано? — спрашиваю.

— Сказано, дед, что ты большой богатей, по сто метел каждую неделю продаешь, деньги лопатой гребешь, вот и велено поставить тебе эту пьявку.

— Какую пьявку? — спрашиваю, а сам ушам своим не верю.

— Листочек, братец.

¹ Войт — староста.

— Листочек? Какой такой листочек? Для кого?

— Эх, дед! Не притворяйся глухим, пока впрямь не оглох! Конечно, не для меня, а для тебя! Таков лист прислали, что ты должен платить кроме домашнего еще ремесленный налог по пять гульденов¹ в год.

— Пять гульденов в год? Господи! Да за что же это?

— За метлы! Слышь, господин податной комиссар подал на тебя бумагу, говорит, ты по сто метел в неделю продаешь.

Я стал, как тот святой Симеон Столпник, что, говорят, пятьдесят лет столпом стоял. Словно я дурману наелся.

— Господин войт, — говорю ему наконец, — я не стану платить.

— Обязан!

— Нет, так-таки и не стану. Что вы со мной сделаете? Голому нечего за пазуху спрятать! Ведь вы сами знаете, что я на метлах за весь год едва пять гульденов заработаю.

— Да мне что знать? Господину комиссару лучше известно! — говорит войт, — мое дело подать получить, а не хочешь платить, так я эскутатора пришлю.

— Эка беда! Хотя сейчас присылайте! У меня эскутатор скорей издохнет, чем что-нибудь найдет.

— Ну, так продадим избу и огород, а вас на все четыре стороны. Царская казна должна свое получить!

Я так и ахнул как подстреленный.

— А видишь, — говорит войт, — ну, что, будешь платить?

— Буду, — говорю, а сам себе на уме.

Прошло три года. Я не платил ни крейцера. Когда приходила эзекуция, так мы с бабой прятались в ракитник, словно от орды, а избу запирали. Вот эзекуторы придут, постучат, побранятся, да и прочь уйдут. Два раза хотели силой вломиться в избу, да оба раза добрые люди упросили. Только на четвертый год сорвалось. Ни просьбы, ни слезы не помогли. Недоимки за мной набралось что-то гульденов на двадцать. Приказ был из города сейчас же внести деньги, а иначе описать избу.

¹ Гульден—80 копеек.

Я уже и не прятался никуда, вижу, не поможет. Ну, и что же? Назначили продажу, оценили мое добро в круглых двадцать гульденов. Подошел тот день, забарабанили, вызывают покупателей... кто даст больше? — какое, никто и двадцати не дает. Десять... двенадцать... едва-едва до пятнадцати дотянули, да и продали. А я в хохот да и говорю войту:

— Вот видите, как я вас поддел? Разве я вам не говорил, что с голого нечего содрать?

А войт мне на это:

— Чтoб тебя, дед, чёрт забрал, какую ты штуку выдумал!

Избу нашу купил кабатчик на свиной хлев, а мы с бабой, как видите, в углах живем. Живем себе по-старому, пока Бог грехам терпит. Она прядет, мальчики пасут людям скот, а я метлы вяжу, вот так себе перебиваемся и без бумажки.⁴⁸²

НА ДНЕ

I

Однажды в воскресенье, в прекрасный весенний полдень, двое полицейских, сидевших в «стражнице»^I дрогобыцкой общины, были очень удивлены. В «стражницу» привели какого-то господина, молодого еще, среднего роста, в запыленном, но довольно приличном костюме.

— Откуда этот? — спросил капрал и смерил молодого человека с головы до пят своими посоловевшими от пьянства глазами.

— Старство^{II} прислало, он пойдет «цюпасом»,^{III} — ответил полицейский, который привел господина.

— М-м-м, — промычал капрал и уставился глазами в стоявшую перед ним тарелку с остатками мяса и салата, а потом несколько поднял их, чтобы полюбоваться «гальбой»^{IV} пива, ждавшей своей очереди.

Полицейский, между тем, вынул из-за пазухи бумагу и подал ее капралу. Это был приговор старства. Капрал взял бумагу в руки, развернул, посмотрел там и сям и начал разбирать по складам фамилию приведенного «цюпасника», но, не будучи, видимо, в состоянии справиться с этой работой, спросил его самого:

— А как вас зовут?

— Андрей Темера.

— А откуда?

— Из Тернополя.

^I Стражница — отделение для приема арестантов.

^{II} Старство — окружное правление; староста — начальник округа.

^{III} Цюпас — этап.

^{IV} Гальба — кружка в полштофа.

— Из Тернополя? Гм! А чего же это вас занесло сюда из Тернополя? А?

Темера как будто и не слышал этого вопроса, — стоял и рассматривал стражницу. Шляпу и пальто он положил на стул.

— Зачем вы сюда приехали? — спросил опять капрал, уже несколько грозно.

Темера спокойно и твердо ответил:

— Это неважно.

Капрал вытаращил на него глаза, — потом опомнился.

— Нет, позвольте, как неважно? извольте ответить на мой вопрос!

— Это вас не касается, вы не должны задавать мне об этом вопросы.

Капрал покраснел от злости, но прикусил язык.

— Да вы, молодой человек, слишком умны, как посмотрю на вас. А каким ремеслом балуете? — Это уж мое дело, — ответил Темера и принялся ходить по стражнице, поглядывая в окна на **гимназический** сад, залитый зеленью разных деревьев. По извилистым дорожкам сада ходили празднично одетые люди разных сословий, все такие веселые, свободные... Оттуда слышался и детский звонкий смех, и женские серебристые голоса, и какой-то нежный шепот из глубины листвы, сквозь шум и шелест живой, роскошной растительности. Облачко тоски и сожаления пробежало по красивому, молодому лицу Андрея, сердце его сжалось от какой-то тревожной мысли, губы судорожно дрогнули, глаза так и впилась в это зеленое озеро, дышащее негой в ярких солнечных лучах.

— Ого, молодой человек, да вы, право, чересчур даже умны, как я вижу, а ведь еще молоды, — говорил капрал, подавляя злобу, и осушил полкружки пива.

— Это нехорошо так рано уметь: такие люди недолго живут. Ну, так не угодно ли вашей милости пожаловать в наш «зал»? У нас тут есть для таких умных господ отдельный зал, чудный зал, ха-ха-ха!

Темера быстро обернулся. На лице его видно было беспокойство.

— А господин **инспектор** скоро придет? — спросил он.

— О, скоро! — ответил насмешливо капрал.

— Так, может быть, я подожду бы его здесь? — сказал Темера, не обращая внимания на тон, каким было сказано это «скоро».

— Э, да все равно, здесь ли, там ли, — ответил капрал, только там побезопаснее, там для вас, господин, самое настоящее место. Ну-те-ка, будьте любезны, потрудитесь.

— Но я бы просил оставить меня здесь, если можно, — просил Темера.

— Нельзя, господин, никак невозможно, — говорил капрал слащавым тоном, довольный, что можно было отомстить непокорному.

— Господин капрал, — вмешался полицейский, сидевший до сих пор молча за столом, — да ведь там тесно, восемь душ! Не лучше ли оставить этого господина здесь, пока господин вахмистр придет?

— А? что? — гаркнул капрал, — восемь душ? А мне какое дело? Где восемь, там и девятый влезет. А впрочем, пусть и здесь останется, только на твоей ответственности.

— На моей? Да что же я такое? Как я могу брать на свою ответственность арестанта!

— Ну, если не можешь, так не суйся со своим рылом, куда тебя не спрашивают, — отбрил капрал, взял с вешалки ключ и пошел вперед. Темера взял свою шляпу и пальто и пошел за ним.

Сени были невелики и вели с одной стороны к длинному, тербовльскими плитами мощеному крыльцу, а с другой на коридор. Сверху лился яркий солнечный свет и достигал до самого коридорного порога. В коридоре не было никого. Стены были чистые, крашеные, пол каменный, потолок легкий несводчатый, — все это придавало коридору довольно свободный, приветливый вид. Идя мимо этих стен, размалеванных зелеными цветами и разводами, никому бы и в голову не пришло, что за ними может скрываться нечто скверное, нечто совершенно противоположное этому виду, нечто совсем

противоречащее всяким понятиям о человеческом жилье. Поэтому и наш Темера шел за капралом спокойно, несколько задумавшись, но не о своей теперешней судьбе, а о каких-то далеких, лучших, прожитых минутах.

За шаг до порога капрал остановился и зазвенел небольшим железным замком, висевшим у маленькой буковой, вымытой и почти неокованной двери. Он долго тормозил замок, пока воткнул ключ в скважину. Ключ завизжал каким-то смешным, веселым скрипом, замок звякнул, дверь отворилась, капрал отступил, взяв за плечо Темеру и, подталкивая его перед собой, сказал с пьяной насмешкой:

— Ну-с, милости просим!

II

Темера сразу остановился в дверях, как остоленелый. Густой мрак смолой залил его глаза и на минуту ослепил их совсем. В голове его мелькнула мысль, что это открылся перед ним вдруг вход в какое-то таинственное подземелье, о каких он читал в старинных повестях. Внутри этой темной пещеры он сразу никого и ничего не мог разглядеть. Словно чья-то невидимая сильная рука схватила его за грудь и остановила на пороге, не пуская дальше. Но видимая рука капрала была, знать, сильнее и втолкнула его внутрь, а потом заперла за ним дверь темной западни.

Темера стоял у двери, озираясь, и прислушивался, не раздастся ли человеческий голос, но ничего не слышал. Наконец, несколько погодя, глаза его настолько привыкли к темноте и напряглись, что могли уже лучше рассмотреть новое помещение. Это была канура не более шести шагов длиной и четырех шириной, с одним маленьким, решетчатым окном. Окно это было прорублено очень высоко, чуть не под самым потолком и выходило на крыльцо, но так, что видно было только серую от времени дрань и балки крыши, нависшей над крыльцом. Солнце никогда сюда не заглядывало. Стены этой кануры были грязны и мерзки неопишимо, а внизу покрыты почти

капавшей сыростью. Асфальтовый пол был весь мокр от разлитой воды, нанесенной, неизвестно с каких еще пор, грязи и плевков. Дверь с внутренней стороны не была такой желтой и невинной, как снаружи, — напротив, она была черная от сырости и накрест окована двумя толстыми железными полосами, а маленькая квадратная дыра, вырезанная для воздуха, была заткнута деревянной доской и забита скобой. Посреди камеры стояла узкая железная кровать с влажным и грязным, как и все прочее, матрацем, набитым перегнившей соломой, давно непеременившейся. В углу у стенки другая такая же кровать. Ни простыни, ни какой-либо дерюги, ни обычной арестантской соломенной подушки не было. Воздух в камере был спертый и затхлый, потому что ни дверь, ни окно не могли впускать столько свежего воздуха, сколько было надо. А в углу, у двери стояла обычная арестантская посуда «парашка», накрытая для видимости какой-то выщербленной, не пристающей плотно крышкой, и от нее распространялась удушливая вонь, наполняла камеру и проникала все, окружала все предметы в этом адском застенке, обдавая их какой-то атмосферой мерзости и проклятия. Тут же, близ этой посуды, стояла другая — большой, ничем не прикрытый деревянный ковш с водой — для питья!

Долго присматривался Темера, сильно напрягая свои непривычные глаза, пока рассмотрел все эти предметы, словно издававшиеся над ним своей неопрятностью, своей неестественной гадостью. Сердце его сжалось, будто в ледяных клещах; скверный, вонючий воздух забил дух, и он закашлялся до слез.

В камере никто не подавал голоса, хотя и слышно было сопенье нескольких как бы придавленных грудей. Темера принялся рассматривать своих товарищей по несчастью.

На матраце, у стенки лежал, растянувшись и попыхивая глиняной трубкой, старик лет пятидесяти, с черной, кругло остриженной бородой, с полным, отекающим лицом, с деревяшкой вместо правой ноги. Это был, впрочем, плечистый коренастый человек. Его рваная рубаха была грязна, как будто

несколько месяцев не бывала в стирке. Он лежал, облокотясь, а ноги укрыл грязным холщевым кафтаном. Его небольшие серые глаза спокойно, немного даже насмешливо смотрели на арестанта-барчука.

В ногах старика, согнувшись вдвое, как собачка, лежал малый черноволосый мальчик в черных городских штанах, в грязной рубаше из тонкого покупного полотна, немилосердно изодранной повсюду так, что из-под лохмотьев везде виделось буро-коричневое тело. Лица его Андрей не мог рассмотреть, так как он крепко спал и не проснулся даже от стука двери.

На другой кровати лежал человек средних лет, крепкий, приземистый, с бритой бородой и стриженными усами. Одет он был порядочно и еще не слишком грязно, — видно было, что он еще недавно угодил в это место «смрада и печали». Но его угрюмое лицо осунулось, потемнело, как земля, глаза углубились, а мохнатые, крепкие руки постоянно сжимали невольно железные прутья кровати, как бы ища своей обычной работы. Он лежал лицом кверху и смотрел прямо в потолок с каким-то злобно-равнодушным выражением и ни разу не взглянул на нового гостя, пока тот сам не заговорил с ним.

Рядом с ним, а скорее у него в ногах, лежал на суконном зипунишке, заменявшем подушку, молодой деревенский паренек. Его небольшое, смуглое лицо сияло здоровьем и той чудной, нежной красотой черт, которая часто встречается среди нашего народа, живущего в непосредственном общении с природой, матерью всякой красоты. Длинные, мягкие волосы густой волной падали на его плечи, а спереди были подстрижены в кружок. Большие, блестящие, черные глаза светились детским незлобием и любопытством, разглядывая нового товарища. Только мускулистые, шершавые, сильно развитые руки и ноги свидетельствовали, что этот красавец-парень не в холе вырос, а в тяжелом труде, боролся долго и трудно за свое существование. Андрей, очень впечатлительный ко всякой красоте, долго не мог отвести глаз от этого прекрасного лица, тем более превосходившего красотой многие красивые лица,

что его освещал природный ум, пытливость и чистое неиспорченное чувство.

Прочие жители этого «зала» должны были ютиться на полу. Андрей быстро окинул взглядом этих несчастных, разбросавшихся на мокрых, загрязненных, скользких от невысыхающих плевков, асфальтовых плитах. Там, к стене, у самой двери лежал старый еврей с необычайно худым и жалким лицом, сухими, как грабли, руками и с космами седых волос на подбородке. Голова его коротко остриженная, покоилась на мокрой плите, свесившись тяжело, а на длинной, тонкой шее надулись жилы, как натянутые веревки. Он крепко спал с раскрытым беззубым ртом, храпел, как надрезанный, а изо рта текла на бороду слюна. Рядом с ним сидел какой-то пьяный, оборванный мужик в бесполой сермяге, в сапогах, привязанных веревочками, в облезшей барашковой шапке, в полотняных штанах без одной штанины; вместо ремня он был подпоясан лыковым жгутом. Сидя на полу, он тихо всхлипывал, словно только что перестал плакать.

По другую сторону кровати, у стены против двери лежал какой-то еще молодой человек, лет не более 28–30, с светлым цветом лица, с совсем светлой бородой, с синими глазами и с короткими русыми волосами на голове. Его борода, по видимому, давно не знала ни гребня, ни ножниц и торчала всклокоченная, как разрушенное гнездо дрозда. На этом человеке было напутано и навешено столько всякого тряпья, что, лежа на полу, он казался кучей портянок, дышащей глубоким тяжелым дыханьем в этой переполненной и давно непроветривавшейся кануре.

Андрей Темера тревожно, с болью в сердце, долго блуждал взглядом по этим телам, по этим человеческим лицам и не знал, что думать, что говорить. Столько жгучего, неожиданного и таинственного горя шевелилось перед его глазами в этой темной, отвратительной клетке!.. Ведь это все перед ним — люди, его братья, способные так же, как и он, чувствовать и прелесть, и мерзость жизни! А те, которые заперли их сюда и держат в этой омерзительной яме, — ведь и те тоже

люди, отцы семейств, зарабатывающие хлеб, и тоже способны, как и он, чувствовать прелесть и мерзость жизни! Как же это так, что вдруг он видит такую страшную пропасть между людьми и людьми? Что же это такое?.. Андрей опустил голову и плечи, словно под тяжелым ударом. Ему сделалось в эту минуту так тяжело, так безгранично холодно и тесно сердцу, как будто его кто-то бросил вдруг с привольного ясного света в глубокий колодезь, и он упал туда на дно разбитый, ошеломленный. — Да я в самом деле на дне, — подумалось ему, — на дне общества, а вот эти вокруг меня, кто же они, как не подонки общества, как не проклятые парири,¹ заклеянные страшным позорящим клеймом — нужды?..

III

— А вы, барин, откуда? — первый спросил Андрея старик.

— Из Тернополя.

— Ишь ты! да как же это случилось, что вас сюда пригнали.

— А вот так и случилось. Я кончил ученье во Львове, ну, и уехал сюда в деревню к одному товарищу заниматься с ним. Но, конечно, когда человек за собой ничего дурного не чувствует, то и не предвидит беды. Не взял я с собой никаких документов, ни паспорта, как есть ничего, — ну, а тут вдруг приезжаем, встречают нас на пути жандармы, начинают меня допрашивать, откуда и зачем, — увидали, что у меня нет документов, да и отвели меня сюда, в староство, — говорят, что собираются меня отправить по этапу на родину. Вот так-то со мной вышло!

— Н-ну и дела! — сказал старик, — вот видите, барин, и со мной вроде вашего вышло. Я, если знаете, из Волощи — деревня тут такая, совсем поблизу. Служил в солдатах... ногу вот потерял в Ниталии,² ну, а как был уже не годен отпустили меня. Пришел я домой на деревяшке, нет у меня ничего... хошь, —

¹ Парири — отверженные, презираемые бесправные люди в Индии, не принадлежащие ни к одному сословию.

² В Италии.

милостыни проси, хошь, — с голоду пропадай, все равно. А тут, видите ли, силу в себе еще чувствуешь, стыдно побираться, а пахать без ноги некуда. Пошел я в Борыслав. Там работа не такая, стоячая, у воротила. Работал я там лет десять, почитай... так зарабатывал, лишь бы перебиваться... Да все же, сказать правду, иной раз и не доешь, а все отложишь да припасешь малость на черный день, да на старость лет... Ну, денежка к денежке, кое-что скопилось и одежонки прибавилось немножко... Известно, пока жив, о жизни и думаешь... Вдруг посетил Господь меня болезнью... свалило меня, да так сразу, как будто косою подрезало. Пролежал я шесть месяцев у еврея в какой-то клетушке... еще хорошо, что не зимой... Выхожу, как раз первый снег. Что тут делать?.. Деньги за это время все спустил, одежду пришлось заложить... тут бы полежать еще по слабости, а тут с квартиры гонят, нечем платить... пошел бы на работу — сил не хватает... Вот горе-злосчастье! Что тут мне делать? Вижу я, как ни вертись, а ничего не поделаешь, взял я — стыдно не стыдно — сшил себе котомку да и пошел в кусочки. Ну, слава Богу, прожил я как-то тяжелую зиму,⁴⁸³ хотел вот весной опять вернуться на работу, как вдруг встречают меня жандармы, вот за майданом.¹

«Ты это откуда, дядю?»^{II}

— Да вот, говорю, из Волощи.

«Что? — говорят. — Разве ты не знаешь, что теперь запрещено чужим нищим по деревням ходить? Каждая деревня должна сама своих нищих содержать, а бродяжничать не по-звояется». — Да я, говорю, не нищий, я так только несколько раз пошел попросить кусочек хлеба, вот болен был, не мог работать...

Какое там! не дали и договорить... еще один, царствие ему небесное, дал такого подзатыльника, что я, как говорится, «лысого вола увидал», да и потащили в староство. А там господин исправляющий должность — самого старосты не было —

¹ Майдан — рынок, тюремный кабак.

^{II} По польски — дед, а также нищий.

даже не выслушал меня, а отправил в «малый суд» за бродяжество.

Приговорили меня к двум неделям ареста, а потом, чтоб «цюпасом» в деревню. Да вот я уж и отсидел эти две недели, а меня потом перевели сюда, так я тут, слава Тебе, Господи, и кисну; в пятницу вот полтора месяца исполнится. Оно это считается, будто не наказание, а тут, сохрани Бог, чтобы и наказания такие бывали!.. Сущий ад, а то и похуже ада! И неизвестно, до каких пор это еще протянется, они тут что-то не очень спешат, пожалуй, и думать забыли.

— Ну, как же вы тут сидите, неужели безвыходно? — спросил Андрей, — на прогулку не пускают?

— Э, какие тут прогулки! — ответил старик, улыбаясь, — а пускать пускают... каждое утро ходим улицы подметать.

— Все?

— Нет, вот я и Мытро, вот этот малый бойчук,¹ да еще Стебельский, вон тот в лохмотьях, а больше никто.

— Ну, а как же остальные? Так никогда и не выходят на свежий воздух?

— Да, не выходят, разве вот этот хозяин иногда ходит в город за хлебом. Ну, а вот этого старого еврея и вон ту плачущую Магдалину в полутора штанах да в половине сермяги всего только сегодня привели, так я еще не знаю, что с ними будет. Да вот еврей, так он уж отсидел там в Борыславе что-то месяца два до «цюпаса», — говорит, будто его бумаги уже получены, так завтра-послезавтра, пожалуй, пойдет. Мы с ним хорошо знакомы, вертел, бедняга, вместе со мной воротило в Борыславе не один год! А теперь, видите ли, гонят всех из Борыслава «цюпасом», у кого книжки паспортной нет. Так и его поймали.

Андрей посмотрел на жалкое изможденное лицо еврея, которое, казалось, состояло из прутьев, обтянутых бурым морщинистым сафьяном. Тяжелое хрипенье в груди предвещало, что этому человеку недолго осталось жить на свете, а вся его

¹ Мальчик из бойков: бойками называют крестьян-русинов в одном из восточных округов Галиции.

фигура слишком ясно указывала на не, что и прошлая его жизнь была не жизнью, а вечной нуждой и прозябанием.

— Это душа-человек, — продолжал старик, — золотое сердце. Сам хоть в какой беде, а никогда не станет при других плакаться на свое горе, зато уж другого всегда пожалеет и пособит чем только может, как брат родной. Таких евреев вы немного найдете, право, немного. Оно, конечно, вырос среди наших, бедствовал, работал сызмальства, как и наш брат, так теперь, если бы не эта борода, не пейсы да не лапсердак, никто бы по его натуре не сказал, что он еврей!

— Ну, а как же вы тут живете? — опросил Андрей, все приглядываясь к этой камере, к которой глаза его начали уже постепенно привыкать. Он увидел железную печку, вмазанную наполовину в стену у изголовья той кровати, на которой лежал старик, а на печке увидел большой ржаной хлеб, какой приносят ежедневно торговки из предместья на дрогобыцкий базар.

— Да как живем, — ответил старик, — хлеб жуем, да и только всего.

— Один хлеб?

— Один хлеб.

— А горячего ничего?

— Эх, милый барин! Вот уж, с Божьей помощью, скоро полтора месяца с тех пор, как у меня во рту не бывало ничего горячего! Да откуда оно возьмется? Дают тебе 14 крейцеров¹ в день, что же за них купишь? За 10 кр. хлеба на день мало, а тут бы еще соли купить, да луку хоть изредка, вот и конец деньгам. Вон, смотрите, покупаю через день по такому хлебу, — 20 кр. стоит, — иногда мне от него остается кусок на третий день, тогда уж покупаю сыр к луку. Если б были деньги, можно бы купить на базаре теплых рубцов, да что поделаешь, когда чашка-то с ладонь, а пять крейцеров стоит, нешто я ими наемся? — уж лучше я луку себе куплю, за пятак целую связку, хватит на весь день к хлебу. А вот другие, не сглазить бы, и того не имеют;

¹ Крейцер — австрийская медная монета около $\frac{3}{4}$ копейек.

как возьмет каждый из них такой хлебец за 10 кр. с утра в свои руки, так и не выпустит, пока не съест до последней крошки, а потом и ждет опять до утра. Только вот этот бойчук делает так, как я, берет один большой хлеб на два дня, ну, так ему еще кое-как хватает.

Но он бы мог и лучше устроиться, он ведь не может есть сухого хлеба, да вот эти — старик ногой указал на спящего мальчика напротив — эти забирают у него. Свой-то с утра съедят, а потом с полдня к нему точно в собственную кладовую: — Мытро, давай хлеба! — А он, дурак, и дает.

— Да что же я хлеб буду прятать, а они голодать будут! — отозвался звонким голосом Мытро, и кроткая улыбка разлилась по его прекрасному лицу и заискрилась в его больших глазах, придавая им еще более прелести и обаяния.

— Ну, ну, ты, дурачок, посмотрел бы ты, что бы они тебе сказали, если бы у них было, а ты бы голодал. Выпросил бы ты у них, да разве что камень — голову проломить!

— Так что, — сказал просто Мытро, — так я бы и не просил у них.

— А ты здесь за что? — спросил Андрей Мытра, оборачиваясь к нему, — за что тебя сюда затащили? Кому ты голову проломил?

Мытро засмеялся.

— Да никому, — сказал он, растягивая по-бойковски звук «а», — меня взяли из Борыслава за то, что книжки нет у меня.

— А ты откуда?

— Да из Дзвинячего. Мама умерли¹ еще в «коляру» (холеру), а тато (тятя) потом стали пить, продали землю, потом и избу заложили, а прошлой осенью взяли да и померли. А мне-то что было делать? Шли наши парни в Борыслав, вот и я с ними. Ну, да что я там заработаю? Ни договориться не умею, ни потянуть хорошенько нет силы, вот разве мельничку вертеть или из бадьи выбирать, — ну, так за это платили по сорока, самое

¹ Украинские крестьяне всегда, упоминая об одном из родителей, говорят о них во множественном числе, часто даже «мои мамы», «мои таты».

большее по пятидесяти крейцеров в день. Перезимовал я там кое-как, а на весну хотел пойти куда-нибудь служить, как вдруг меня взяли.

— И давно ты сидишь?

— Да вот уж месяц, — сказал Мытро спокойно своим ровным, звонким, почти детским голосом, — мы тут все из Борыслава, — продолжал он, — только Стебельский не оттуда.

— Ну, этот, правду сказать, сам себе нашел беду, — сказал старик с печальной улыбкой. — Ученый человек, «гимназию» кончил, все классы прошел, да только, видите-ли, здесь (старик похлопал ладонью по лбу) чего-то ему не хватает. Был он писцом в Самборе при старостве, потом у какого-то адвоката, а там и вовсе опустил.

— Дед, дед, — прервал его вялый, как-бы полусонный голос Стебельского, — говорите же правду! Что это значит «вовсе опустил»? Как же это я так вовсе опустил?

Старик улыбнулся.

— Да вот, видите ли, — сказал он Андрею, — начало его что-то грызть и мозжить внутри. «Что это, — говорит, — я такое делаю? Вот я здесь пишу, а куда мое писанье годится? От него только люди плачут да клянут судьбу. А я еще с них же за это деньги беру!» Ну, и так ему от этих людских слез опостылело писанье, что взял да и бросил. Господское платье свое продал да и стал сам себе все делать. Посмотрите-ка на его мундир! Это он сам себе такое спортняжил!

— Человек, который не может сам себе дозволить, — проговорил опять Стебельский, — принужден одолжаться у других. А кто одолжается, тот должник... долги надо отдавать. А если кому нечего отдать и не знает, как отдавать? А тут кредиторы — мужики, бабы... плачут, проклинаят! Ночью спать нельзя... страшно... все слышишь плач да проклятия! А пуще всего эти дети — такие жалкие, голые, опухшие... и не проклинаят, а только плачут да умирают. Как мухи мрут... Я целых два года ни на волос не мог заснуть, все слышал и по ночам этот плач. Должен был все бросить. А как начал сам себе дозволить, то и легче стало.

— Как же это вы сами себе довлеете? — спросил его Темера.

— Как? — и Стебельский обратил свои вялые глаза на него. — Очень просто. Делаю только то, что идет на пользу: копаю, воду ношу, скот пасу. Ем только то, что заработаю. Одеваюсь в то, что сам себе сошью. Сплю на земле. А самое первое дело — не есть мяса и не брать пера в руки. Потому что мясо приводит человека к дикости, а перо в руках человеческих становится страшнее, чем львиные когти, тигровые зубы и змеиный яд.

— Ну вот, видите, — сказал старик, когда Стебельский кончил свою речь, — все у него этакие вещи в голове скачут. Ну, а так он парень здоровый. И работающий, грех что сказать, и душа-человек! Он уж коли что делает, то всю душу свою туда вкладывает. Так вот, говорю я, бросил он барство и нанялся к какому-то хозяину на службу. Да что! и там не мог долго выдержать.

— Ну, а как же выдержать, — сказал Стебельский равнодушно, — когда хозяин-богач понанимал слуг, сам ничего не делает, а слугу, чуть что, бац по уху!

— Вот с ним везде этак было! — сказал старик, смеясь. — Со всем так, как в пословице, дурака и в церкви бьют. А жаль его! Ученый человек, из духовных. И книжки еще у него есть свои, от чтения еще не дал зарока. Даже сюда с собой привез, да полицейские отняли.

— Так откуда же он сюда приехал?

— Да, понимаете, из Самбора. Там, в Самборе жил он себе долго и никто его не трогал, как вдруг весной в этом году услышал он как-то о призыве, что запасных собирают на ученье. А он, видите ли, из здешнего округа родом, вот и собрался, приехал сюда, к воинской службе, значит, являться. А у него даже есть уже отставка, еще с тех пор, как пальцы отморозил.

— Как же это он пальцы отморозил?

— Я ведь вам говорил, что у него в голове... того... ну, — рассказывал он мне как-то сам, — иду я раз зимой, а мороз трескучий; иду я в Самбор из одной деревни, а на дороге лежит какое-то железо, кусок болта, что ли. Э, говорит, думаю, кому-то потеря,

надо отнести в полицию, пусть объявят. Взял это он, дурак, железо голой рукой да и тащил больше мили...

— Полторы мили, — поправил его равнодушно Стебельский, который, лежа на полу, слушал этот рассказ. Андрей оглянулся на него, а старик рассказывал дальше, как будто ему не было никакого дела до того, что Стебельский слушал его рассказ:

— Приносит в полицию, а там его подняли на смех. А потом хотят взять от него железо, не тут то было! так и пристыло к руке. Сейчас его в госпиталь, да что, ничего не поделаешь, пришлось доктору отрезать у него пальцы.

Стебельский, как бы в подтверждение этого рассказа, поднял вверх правую руку, на которой все пальцы были отрезаны по первый сустав.

— А жаль его, ученый человек и никому зла не делает, смиренный. Тоже и его должны отправить на родину, вот уж месяц сидит. Да еще мало того, что держат его в таком мучении, дают ему по 14 кр. из его же собственных денег. Потому, как поймали его полицейские, на самом вокзале, чуть только приехал, так и отняли у него отставку и 39 гульденов, а теперь на эти деньги его кормят.

— И свидетельство от гимназии из восьмого класса, — дополнил Стебельский, — три книги, 39 гульденов и свидетельство от гимназии из восьмого класса, — пробормотал он еще раз, как будто твердил эту фразу наизусть. Потом приподнялся на волю, сел и, повернувшись своим светлым, бесцветным и невыразительным лицом к Андрею, спросил:

— А, господин... понимает по-латыни?

— Понимаю.

— А по-немецки?

— Понимаю.

— Авы... вызнаете историю Гиндели,⁴⁸⁴ — ее у меня отняли, — три тома: история древности, история средних веков и история новейшего времени.

— Ученый человек... умная голова, — бормотал про себя старик, — и жаль его, что так пропал! Это уж такая вся ихняя фамилия... и мать-покойница так-то пропала.

— А какую школу кончили, господин? — спрашивал дальше Стебельский.

— Я был во Львове на философском отделении.

— Значит, высшую философию?

— Нет, — сказал Андрей, — философия одна, нет ви высшей, ни низшей, разве менее ложная и более ложная, — впрочем, и то еще Господь его ведаёт!

Стебельский слушал эти слова, вытаращив глаза, как-будто не понимал из них ни одной йоты, потом склонил голову и лег на мокрый от плевков пол.

IV

— А вот этот мальчишка, — сказал старик после минутного молчания, указывая ногой на спящего на его кровати черно-волосого мальчика, — это уже здешний. Это видно, из тех, «карманных мастеров», не знаю, зачем и на какой конец его тут держат. А сидит уже недели две. Так, что ли, Мытро?

— Да, вот завтра акурат две недели, — подтвердил Мытро.

— Кто его знает, что ему будет, потому что его еще ни разу не звали «на протоку» (протокол).

— Ни разу не звали — за две недели?! — вскричал Андрей.

— Так и не звали. Сидит и сидит, и ни одна собака не тьякнет, а господину директору и горюшка мало... ну, а вот тот другой — это наш хозяин, этот уже здесь заимует.

— Какой другой? — спросил Андрей, не видя никого больше.

— А есть у нас тут еще один «бургер».¹ Встань-ка ты, лежень! ну, пошевелись, гнилушка!

На этот вызов старика что-то зашевелилось в совершенно темном углу кровати и оттуда, как из могилы, медленно поднялась какая-то страшная фигура, словно выходец с того света. Это был парень лет 24, среднего роста, широколицый, с плоским, как бы приплюснутый лбом, с небольшими черными усами и бородой, с длинными вклокоченными волосами,

¹ Бургер — гражданин.

придававшими еще более страшный вид его и без того страшному, дикому лицу. Его глаза, большие и неподвижные, светились мертвым стеклянным блеском, блеском сырого, гнилого дерева, тлеющего в темноте. Цвет лица у него, как и у всех жильцов этой норы, был землистый, только у этого несчастного лицо, очевидно, давно было немыто, и грязь корой покрывала его виски. Он был почти совсем голый, так как трудно было назвать одеждой рубашку, от которой только и осталось на нем что воротник, рукава да длинный лоскут, висевший от плеч до поясицы. Больше на нем не было ничего. Андрей даже задрожал от сострадания и отвращения, увидя это до крайности заброшенное и одичалое человеческое существо. Да не даром же оно одичало! Посмотрев еще раз внимательно на этого человека, Андрей увидел, что ноги у него распухли, как бочонки, и блестели синеватым светом, свойственным водянке. Живот его точно так же был страшно увеличен и раздут и напомнил Андрею тех американских дикарей, которые землю едят и которых изображения с такими же страшно раздутыми животами он когда-то видел. Только сильные и здоровые руки указывали на то, что это человек рабочий, хотя какой-то несчастной судьбой оторванный от труда и брошенный сюда на свою гибель.

— Вот посмотрите, это наш «бургер», а вернее Бовдур,¹ — сказал старик, — он Бовдур по прозванию. Он здесь в камере хозяин, потому что здесь такой обычай, что если кто дольше всех сидит в камере, тот становится хозяином. А он тут, слава Богу, перезимовал. Смотрите, как откормился! Красив, не сглазить бы! Мы его так и держим напоказ, а то, пожалуй, и купил бы кто-нибудь на убой! Теперь мы его даже мало и кормим, лежит себе да лежит, потому, видите ли, так откормился, что даже на ногах едва стоит. Только, если что уж руками сцапает, то и его, — о, руки у него еще крепкие, но это пустяки, с летами пройдет!..

¹ Бовдур — значит «дубина», «чурбан», «болван», очевидно уличная кличка.

Все в камере захохотали от этих шуток старика, кроме Андрея и Бовдура. Последний все еще стоял на том же месте, где впервые показался Андрею, стоял, шатаясь, на своих толстых, опухших ногах, — стоял и тупо смотрел, как будто обдумывая какой-то смелый поступок, а сквозь его открытые синие губы видны были стиснутые зубы, как будто он собирал все свои силы, чтобы решиться на задуманный поступок. Глазами он медленно водил по камере, хотя взгляд его все останавливался на человеке, лежавшем вверх лицом на кровати и дремавшем под негромкий говор.

— Он у нас ни в город не ходит, — продолжал старик, — ни на работу; сначала сам не хотел, а теперь, пожалуй, и захотел бы, так не пустят.

— Как бы не так, я и сам не хочу! — отозвался хриплым голосом Бовдур, — черт их побери с их работой! Кто мне за нее заплатит?

Сказав это, Бовдур перешагнул через спящего на полу старого еврея, переступил через хнычущего мужика и нетвердым шагом пошел к ковшу, поднял его вверх, как перышко, выпил воды, потом запустил руку под голову дремлющего мужика, достал небольшую глиняную трубку, выкорпал из нее остатки прокуренного табака, так называемую «багу», всыпал ее себе в рот и начал медленно жевать, сплевывая время от времени какую-то черную мазь, прилипавшую к стенам и к полу. Исполнив это смелое дело, он даже вздохнул с облегчением, стал посреди камеры и махнул рукой:

— Вот и не пойду на их работу! Черта лысого пусть съедят! Лучше тут и сгнию, а не пойду! — при этих словах он опять сплюнул черной мазью как раз над лицом спящего еврея.

— Да за что же тебя тут держат так долго? — спросил дрожащим голосом Андрей. Бовдур уставился на него как-то дико, словно Андрей этим вопросом тронул его в очень болезненное и неприкосновенное место.

— Держат, потому что держат! — буркнул он, а потом прибавил: — хотят меня вести «цюпасом» в ту деревню, где я родился, а я им говорю: — я ни в какой деревне не родился. — А где же ты

родился? — Я родился в дороге. — Ну, так на чьей земле эта дорога? — Та дорога ни на чьей земле, она сама не земляная: я родился на воде, когда моя мать паромом Днестр переплывала. — А где же этот паром? — Должно быть сплыл по реке, за пазухой у меня его наверное нет. — Ну, а где ты крещен? — Я этого не помню, — подите спросите тех, кто меня крестил, да счастья долю отнял. — Ну, а где ты рос? — Среди злых людей. — Да в какой деревне? — Они в каждой злые!

Вот каков был мой протокол. Больше ничего не спрашивали, только приказали привести сюда, да тут, слава Богу, заперли, как запечатали, и больше уже не надоедают никакими этими дурацкими вопросами.

Бовдур опять плюнул, опять перешагнул через хныкающего мужика и спящего еврея и потонул в своем углу, покрыв ноги каким-то рваным мешком.

Андрею сделалось еще страшнее, когда он выслушал рассказ Бовдура. Что же дала жизнь этому человеку? Какие могут быть у него воспоминания, какие надежды? Он попробовал поставить мысленно себя самого в это беспросветное положение и почувствовал, что мысли его мутятся, что он скоро задохнулся бы в этой ужасной бездне.

Конечно, раздраженное воображение Андрея много прибавляло тут злого и недоброго, рисовало ему сироту подкидыша, у всех на побегушках, кому только под руку подвернется, забитого и загнанного с малых лет человеческим презрением, не знавшего на своем веку ни радости, ни дружбы, ни любви. А между тем, это было хотя правда, но не совсем. И у Бовдура были минуты счастья и любви, и у него были искренние друзья, такие же безвыходные горемыки и сироты, как и он, — ну, да все это теперь покрылось густым слоем одичалости и забвения, и мысль его, как проклятая, вертелась между коробкой «баги» и куском хлеба и не касалась ни прошлого, ни будущего. А господам «инспекторам» не к спеху было выпускать его, — так и сидел Бовдур, забытый Богом и людьми, сидел и опухал, и гнил заживо, забывая все, что когда-то его в мире окружало, и, по мере упадка сил, проникался все большим и большим отвращением к труду.

— Так он живет сухим хлебом? — спросил Андрей старика.

— Одним сухим хлебом, вот уже шесть месяцев. Да и то так живет, что как пошлет с утра купить хлеба на 14 крейцеров, так положит его перед собой да и съест сейчас весь дочиста, а потом и ждет вплоть до другого дня, а то просит у этого глупого бойчука, чтобы ссудил ему вечером кусок хлеба — конечно, без отдачи!

— Ну, и он никогда не выходит из этой конуры?

— Нет, с тех пор, как я здесь, я его еще не видел на дворе. Не знаю, как раньше. Бовдур, ты прежде выходил куда-нибудь?

Бовдур закашлялся сухим кашлем, а потом проворчал:

— Нет, никуда не выходил, только раз к протоколу.

— Ну, как он тут выжил эту зиму в своей адамовой одежде, так я уж решительно не знаю, — сказал старик. — Когда меня привели, так были уже последние морозы. Прихожу сюда — стужа такая, упаси Господи, а он один в камере, лежит в этом самом углу, где и теперь, и этим же мешком укрыт. Весь поси-
нел, как бузина, а ничего не говорит. Я походил немного, потер руки, а потом вижу, что никакого толку, давай я кричать: «Эй, — кричу, — люди добрые, ведь я не Сын Божий, за что вы меня мучаете? Это только фарисеи Сына Божия так мучили, как вы меня!» Вот они немножко на меня погаркали, а потом взяли да и затопили в печке, хоть для видимости, а все же мы немного оттаяли. И потом, пока не кончились морозы, так все протапливали хоть через день.

— А пока вас не было, так и не топили? — спросил Андрей, вздрагивая будто от мороза.

— Да вот Бовдур говорит, что топили, только редко, когда им вздумается.

— Ну, отчего же ты не требовал? — спросил Андрей Бовдура.

— Ну да, не требовал! — сердито проворчал Бовдур, — сначала и я кричал, так меня колотили, потому что я был один.

— Ты был один! — воскликнул удивленно Андрей, — и долго ты был один?

— Целый месяц. Никого не приводили, а если и приводили, так сажали в другую камеру, назло мне.

— Ну, а доктор сюда никогда не приходит?

— Еще чего захотели! Доктор! А доктор что тут получит? — сказал с горькой насмешкой старик.

— Но ведь, я знаю, есть предписание, чтобы доктор каждый день или, по крайней мере, каждую неделю осматривал все арестные дома, насколько здорово там содержатся люди.

— Может быть, где-нибудь и есть такое предписание, но у нас в Дрогобыче нет! Да какое нам дело до предписаний? Мы сами себе господа!

— Так сюда никогда не является никакой надзор?

— Так-таки и не является, и баста.

V

В камере стало шумно. Спавшие проснулись и встали, только Стебельский лежал на месте да Бовдур, положив голову на локоть, тупо и неподвижно смотрел из своего угла, грызя «багу». Старый еврей начал расспрашивать Андрея сначала по-еврейски, потом по-украински, а сидевший около него на полу мужик опять заплакал, схватил голову руками и стал раскачиваться взад и вперед, все приговаривая прерывающимся голосом:

— И какое меня-а несчастье понесло-о в этот Дрого-обыч! Не лучше же было мне сидеть спокойно в Борысла-аве! купить бы мне на эти несча-астные пять шисток,¹ что я заработал, мучицы для деточек, да и пойти-и-и до-мо-о-ой!..

— Тоже хозяин! — шутил старик, — проработал день в Борыславе, пять шисток заработал, и вдруг, в праздничный день, собрался в Дрогобыч хлеба покупать. Да и нарядился же, не сглазить бы, точно на Светлый праздник! Штанишки недурные — легче ходить, когда поменьше этого холстища навешано на человеке. Сермяжка тоже праздничная, — хотел, видно, полы подобрать, да по ошибке, чай, и оторвал. А то, пожалуй, был где-нибудь в гостях, так друзья-приятели отпустить не

¹ Шистка—10 крейцеров.

хотели, уцепились за полы, ну, а он, грешный человек, тоже не усидел, надо, вишь, в город, на людей посмотреть и себя показать, вот он дерг! полы оставил, а сам от милых дружков тягу! Только что показался, стал на паперти, на самом видном месте, ан тут сейчас архангелы подлетели да под ребрышки: милости просим вашу честь, пожалуйте в горницы!

Крестьянин плакал во время этого рассказа, другие смеялись.

— Де-еточки мои! — голосил он, — что с вами будет?.. Оставил я вас дома без призора, махонькие все, а хлеба ни крошечки! Умрут они, бедные, с голоду, коли я завтра домой не вернусь!..

— Ого, далеко еще это завтра! — сказал черноволосый еврейчик. — Надо было сегодня вернуться, а не идти беды искать в Дрогобыч!

— Да молчи ты, не режь меня без ножа! — вскрикнул крестьянин и, понурился, опять захныкал, как ребенок.

— Да нет! — сказал он через минуту решительно, — они должны меня сегодня отпустить. В чем же я провинился? Разве я обокрал или убил кого-нибудь? За что же меня держать? — При этих словах он поднялся с пола и стал у двери, приложив лицо к забитому окошечку, где сквозь небольшую щель было видно кусок коридора и мелькали, как тени, проходившие по коридору полицейские.

— Дед Панько! — окликнул в это время старика другой крестьянин, лежавший лицом кверху на кровати, — дед Панько, не вы ли это вытащили у меня из трубки весь табак?

— Нет, не я, — ответил старик, — там у вас другой гость побывал.

— Кто такой? — спросил крестьянин, грозно сдвинув густые черные брови.

— А вот наш «Бургер»! смотрите, он еще жует жвачку.

Крестьянин помолчал минуту, злобно поглядывая в тот угол, где торчал Бовдур, а потом, не говоря ни слова, подошел к Бовдуру и так грохнул его стиснутым кулаком по голове, что тот даже ударился головой о стену.

— Ах ты, вонючий Бовдур! Я тебе раз навсегда говорил, чтобы ты не смел ко мне в гости лазить? Не тронь моего! Я заработал, а тебе дудки!

Вместо ответа Бовдур пхнул изо всей силы крестьянина в живот, хотя сам при этом почувствовал такую боль, что даже вскрикнул. Крестьянин зашатался и оперся спиной о стену.

— Ах, разрази тебя! — крикнул он. — Так-то ты платишь за мое добро?

— Чтoб тебе на том свете такое добро было! — крикнул в свою очередь Бовдур, с натугой вскакивая на ноги, — ты готов за щепоть недокуренного табака человеку голову разбить!

— Да, и глаз готов выколоть за свое! — ответил крестьянин, — моего не тронь! Понимаешь? Сам заработай, вот и будешь иметь. Я твоего, небось не трогаю!

— Ну да, как же, не трогаешь, пока я смотрю! А только от-вернусь в сторону, так сейчас цап! Знаем мы вас этаких!

Вместо ответа крестьянин замахнул кулаком на Бовдура.

— Да что тебе жаль этой жвачки? — сказал тот угрюмо, глядя на него в упор. — На, вот тебе, если уж так по ней зуб болит! — и, сказав это, Бовдур выплюнул всю пережеванную жвачку крестьянину в лицо.

Черная вонючая жидкость потекла по лицу, по бороде, по рубахе, за пазуху, оставляя за собой черные полосы. Дед Панько засмеялся, Мытро съежился, дрожа, на своей подстилке, боясь драки.

— Ну, что ты мне наделал? Что же я с тобой, пес, за это сделаю? — прохрипел крестьянин сдавленным от бешенства голосом, подступая с кулаками к Бовдуру.

— Я тебе отдал твое, да еще с придачей! — ответил угрюмо Бовдур и, не дожидаясь новой брани, пихнул крестьянина коленом в живот так сильно, что тот ахнул, зашатался и брякнулся во всю длину на пол. Совершив это, Бовдур опять спокойно лег в своем углу, не обращая внимания на крики и бешенство побитого крестьянина.

— Это у нас «старший полевой», — сказал шутя дед Панько Андрею, — он бережет свое пуще глаза и все собирается

вынуть этому Бовдуру глаз, да все еще как-то милосердствует пока. А оно стоит, ей-Богу, за щепотку баги — глаз.

— А вы откуда, хозяин? — спросил Андрей крестьянина, но тот, злобно пыхтя, лежал уже опять на кровати, раскуривал трубку и упрямо смотрел в потолок, как бы не слыша вопроса Андрея.

— Они из Дорожева, — заговорил опять, посмеиваясь, дед Панько, — это большое село Дорожев, и живут там больше ухобойники, большие громилы да и воры немалые, и все они грызутся за твоё и моё, и так уже на этом помешались, что наконец никто уже не знает, где моё, а где твоё.

— Эх, молчать бы тебе, дед, запереть бы свои ворота да не молоть ерунды! — огрызнулся на него Дорожевский.

— Тьфу на твою голову! — ответил со смехом дед Панько. — Уж и это тебе завидно, ненасытный! Ведь это, чай, не твое, что я говорю!.. Вот и его грешного, — продолжал старик, обращаясь к Андрею, — заперли тоже за «мое» и «твое»: купил где-то у какого-то еврея шкуру за 30 кр., а шкура-то стоила гульдена полтора. Ну, еврей 30 кр. взял да и был таков, а его, раба Божия, другие евреи схватили да и в «Иванову хату»!¹

Старик опять засмеялся, а за ним Мытро и черноволосый еврей, которого старик называл «карманных дел мастер». Дорожевский больше не отзывался, только сопел, выпуская изо рта дым прямо в потолок. Андрей все это время стоял у стены около кровати старика, держа на руке свое пальто. Ноги у него болели и дрожали, но он не мог принудить себя сесть где-нибудь в этой грязи в мерзости, так она была ему противна. Не будучи в состоянии устоять на месте, он начал ходить по камере, пробираясь между кроватями и лежавшими на полу людьми, но и так не мог сделать более пяти-шести шагов в длину. Все эти скверные и печальные события арестантской жизни, вдруг, как из ведра, хлынувшие на него, неслись в его голове какой-то пестрой, беспорядочной, бешеной метелью. Вся нищета, вся мерзость, вся испорченность, окружавшие его в этой

¹ Иванова хата — тюрьма.

тесной клетушке и за ее стенами, и во всем мире, на дне всего человеческого общества, на которое он теперь был брошен, все это человеческое горе налегло на него всем своим невыносимым бременем, окружило его своими широкими цепкими кольцами, заглушило в его душе его собственное жгучее горе. А там, за стенами этой гадкой клетки, на дворе, залитом солнцем и вымощенном гладкими плитами, смеялись громким, здоровым хохотом полицейские, играя «в кикс».¹ Даже в камере слышны были удары палки о «кичку», слышен был смех и спор, крик каких-то евреев, захваченных на дороге вместе со стадом быков и загнанных на участковый двор. Слышен был скрип железного рычага, которым кто-то качал воду из колодца. Но больше ничего не было слышно; все тот же суровый мрак, все те же заколдованные, неподвижные тени стояли на грязных, оплеванных стенах, на кроватях и на мокром полу.

— Хоть бы знать, скоро ли будет, по крайней мере, вечер, — сказал дед Панько, набивая трубку, — а вы, барин, — спросил он Андрея, — не курите?

— Нет, не курю. Уж чему другому научился, а этому научиться что-то не мог.

— Ну, так вы еще счастливый человек. А я, право, подох бы тут, если бы мне не дали курить. И так у меня в неделю две связки выходит, — этак выгоднее покупать, чем пачками.

В это время Мытро, желая посмотреть долго ли еще до вечера, стал на железную спинку кровати, ухватился, протянув руки, за оконную решетку, поднялся немного вверх на руках и выглянул на двор. Но в ту же минуту послышался какой-то треск, и Мытро, как обваренный, выпустил решетку из рук и упал на пол, ударившись боком о железную кровать.

— Ах ты, этакий воряга! Не можешь ты там сидеть сиднем? Будешь еще выглядывать? — послышался со двора крик капрала, который, проходя как раз в это время с плеткой по двору, увидел руки Мытра на решетке и резанул по ним изо всей силы плеткой. Мытро ахнул, выпрямился и с тоской посмотрел

¹ В бабки.

на свои руки, на которых выступили поперек два широких синяка, будто две колбаски.

Со слезами на глазах, но с улыбкой на губах он сказал деду Паньку: — «Уже скоро солнышко зайдет!» Потом сел на кровать, отер рукавом слезы и принялся дуть на болевшие руки.

VI

Зазвенел своим тоненьким лязгом замок у двери, завизжал ключ, приоткрылась дверь, и в эту щель, не пропускавшую ни одного луча света со двора, протиснулась голова капрала.

— Андрей Темера! К господину инспектору! — позвал капрал и тотчас запер дверь за вышедшим Андреем.

По его уходе в камере было некоторое время тихо.

— Порядочный, видно, барчук этот бедняга, — сказал дед Панько.

— Какое! просто бездельник и бродяга, — проворчал себе под нос Дорожевский хозяин, — порядочных господ, небось, не водят «цюпасом».

— А порядочных Дорожевских хозяев водят? — спросил едко Мытро.

— И ты, жаба, туда же со своей лапой! Помалкивай у меня! — крикнул на него злобно Дорожевский.

Опять стало тихо, только слышно было пыхтенье трубки в зубах деда Панька да жалобное всхлипыванье оборванца, все еще стоявшего неотступно под дверью, как будто ожидавшего чуда, которое вдруг распахнуло бы дверь и выпустило его на волю с его пятью шистками к его голодным малышам.

Опять лязгнул замок, отворилась дверь, и впустили Андрея с пальто на руке.

— Ну, что вам сказали? — спросило разом несколько голосов.

— Ничего, — ответил печально Андрей, — расспросили и сказали ждать, пока получатся бумаги. Он умолк и принялся ходить по камере. Молчали и другие арестанты. Всем вспомнилось, что так вот и каждый из них ждет, и долго уже, полу-

чения своих бумаг, а пожалуй, кому-нибудь из них при своем горе заняло немного сердце от сострадания к этому молоденькому барчуку, который по одному слову старосты да инспектора осужден был, может быть, на такое же долгое ожидание, как и они, и так же оторван был одним этим словом от своей работы, от знакомых, от всего привольного чудного мира и заточен здесь в это мерзкое подполье и на дно общественной неволи!..

Первый прервал тяжелое молчание Бовдур. Он поднялся, как привидение, со своего угла и, подойдя с протянутой рукой к Мытру, сказал резко: — Мытро, давай хлеба.

— Смолы ему горячей, а не хлеба! — сказал Дорожевский.

Но Бовдур не слушал этого любезного предостережения и, поднося свою руку чуть не к самому носу Мытра, повторил опять: — Мытро, давай хлеба!

— Да ведь у меня самого мало, нечем будет и позавтракать утром, пока свежего принесут. А мне надо бы на работу пойти!

— Давай хлеба! — настаивал упрямо Бовдур, не слушая никаких доводов.

— Да я же говорю, что у меня у самого мало.

— А у меня нет ни крошки, а я голоден!

— А тебе бы не жрать все утро, вот и осталось бы на вечер! — сказал дед Панько.

— Молчи, старый мех! — огрызнулся Бовдур и опять пристал к Мытру: — слышишь ты, давай хлеба! не слышишь?

Но дед Панько на этот раз не стерпел обидного слова. Как юноша вскочил он со своей кровати и застучал по полу деревяшкой.

— Ах ты, гнилобокая кикимора! — крикнул он Бовдуру, — ты тут что за господин такой, что тебе уже и слова сказать нельзя? Ах ты, голяк беспорточный! Марш в угол гнить, пока тебя черви вконец не сожрут!

И он толкнул Бовдура сильной рукой прочь от Мытра, так что тот покатился к самой стене.

— Ну, ну, бросай, бросай, чтоб тебя в горячку бросило! — ворчал сквозь зубы Бовдур.

— Пусть тебя самого бросит в озноб! — отбрил дед Панько, — чего пристаешь к мальчишке? Твой он хлеб ест, что ли? Туда же лезет со своими лапищами под самый нос: Мытро, давай хлеба!

— А вот так мне нравится, что ты со мной поделаешь? — упирался Бовдур.

— Да мне-то что с тобой делать, сатана! Пусть с тобой дела делает леший, а не я!..

Андрею страшно тяжело было слушать эту ссору. Он начал уговаривать старика, а потом достал из кармана порядочный кусок хлеба и подал его Бовдуру, говоря: — Ну на, поужинай, если голоден. Это у меня еще из дому осталось, да мне теперь не до еды!

— Эх, барин, — вступился дед Панько, — зачем вы хлеб раздаете? Не теперь, так через час, а то и завтра есть захотите, принесут ведь не скоро.

— Нет, нет, не проголодаюсь, — ответил Андрей, — а если проголодаюсь, так авось выдержу, пока принесут.

— А есть у вас хоть с чем послать?

— Есть, есть! У меня с собой пятьдесят гульденов, это я взял задаток от того, к кому ехал на урок; придется немного растратить этих денег, хотя они, правду сказать, и не мои.

— Ну да, конечно, такой случай вышел, надо человеку поддержать себя, чем придется, — сказал дед Панько.

В это время Бовдур странным и страшным взглядом смотрел на Андрея. Он еще держал в руке хлеб, не благодарил, не произносил ни слова, но казалось, будто Андрей дал ему не кусок хорошего белого хлеба, а раскаленное железо в руку, так исказилось лицо Бовдура, такое дикое, неопишное выражение приняло оно. Боль, жадность или благодарность выражались так на этом лице, это трудно было угадать, да арестанты и не обратили на это никакого внимания. А Бовдур, посмотрев еще минуту на Андрея, как бы измеряя его глазами со всех сторон и испытывая его силу, сжал правой рукой хлеб, откусил от него сразу огромный кусок и молча пополз обратно в свой угол, где и потонул во тьме, — только слышно было глухое чавканье губ, жевавших сухой хлеб.

— Господи, какие разные бывают люди на свете, — начал гуторить дед Панько, — один, вот как наш Дорожевский, готов за кусок хлеба своему брату глаза выколоть, а иной, хоть и сам голоден, отдаст последнее другому. И это, знаете, не только люди, а и целые деревни таковы бывают. В иных деревнях так народ смертным боем дерется из-за межей, из-за мостиков, из-за клочка травы, из-за репейника, — одно слово, сущий ад! Нищему не подадут, странника не примут, никому не помогут. Все только себе норовят: это моё! это моё! И так они за этим «своим» гоняются, а оно, это «своё» то все уплывает, все уплывает куда-то, и все людям становится теснее на свете. А по другим деревням люди живут, как братья, мирно, согласно... Ни ссор, ни сплетен, один другому и в работе пособит, и деньгами, и добром своим поможет, и нищего не оставит, и странника приютит, накормит, — ну, и не разоряются как-то, живут и добро наживают, и детям оставляют. Уж кто, кто, а я это хорошо знаю, хоть и недолго я Христовым именем ходил. А только я могу вам сказать, что на Пидгирию¹ народ много лучше, чем там, на Долах.^{II}

— Может быть, там беднее, — сказал Андрей.

— Да оно Господь его ведает как, — ответил старик, — оно-то, видите ли, будто так, будто и не так. Потому на Долах и земли получше, и хозяева побогаче, а только такая уж там язва между народом, такая вражда, что упаси Бог. А здесь вот придешь хоть к самому что ни на есть бедняку, он уж не отпустит тебя с пустыми руками, хоть что-нибудь, да ткнет в руку. Между тем, на дворе вечерело. Солнце зашло, а в камере сделалось совсем темно. Дед Панько встал, а за ним и Мытро, стали оба на колени и начали молиться.

— Ну, пора нам ложиться спать, — сказал дед после молитвы, — только вот не знаю, где бы тут вас, милый барин, поместить. Уступил бы я вам свое место, да стар я, калека...

^I У подножия восточных Карпатских гор.

^{II} На равнине.

— Нет, нет, не надо, — прервал его Андрей, — вот еще чего недоставало! Да я и не хочу спать, ноги у меня молодые, здоровые, эту ночь проведу на ногах, а там посмотрим, что Бог даст.

— Ну да, рассказывайте! Легко говорить, а оно не годится, — ответил старик. — Вот бы вы, Дорожевский, уступили свое место барину.

— У нас для бар места не припасено, — огрызнулся Дорожевский, — пусть баре барствуют, а не лезут в острог. А коли их черт сюда несет, так пусть под кроватью лежат. Там привольнее, есть где развернуться да и некуда упасть.

Андрея неприятно поразили эти жестокие слова, но он промолчал на них и еще раз попросил деда Панька не хлопотать о нем, — он уже сам о себе позаботится...

Вдруг Мытро дернул его за полу и прошептал:

— Вы, барин, еще немножко походите, а я засну, а когда устанете и захотите спать, то разбудите меня, я встану и пущу вас на свое место.

— Хорошо, братец, спасибо тебе, — сказал Андрей, — вот возьми мое пальто, укройся, ночью будет холодно, мне оно, хоть и легкое, а руки уже порядком оттянуло.

Все легли, кто раздевшись, а кто так; один Андрей, широко раскрывая глаза, чтобы не споткнуться на что-нибудь в густой темноте, начал тихо, как душа без покаяния, ходить по камере, мерно стуча ботинками по мокрому асфальтовому полу.

VII

Мысли его, угнетенные тяжестью всех впечатлений этого дня, сначала обрывались и путались. Ему мерещились бессвязные обрывки всех виденных и слышанных в этот день событий, жгли его мозг своей вопиющей неправдой, замораживали кровь своей безграничной мерзостью. Но мало-помалу, по мере того, как темнота все больше и больше сгущалась перед его телесными глазами, мысли его успокаивались, крепились, приходили в порядок, память овладевала картинками воображения, и дух его с трудом, но быстро освобождался из этой

темной западни и летел к ярким звездам, к чистым водам, в привольный веселый мир, который он оставил сегодня, увы, кто знает, как надолго!..

Никогда еще этот мир не казался ему таким прекрасным, таким веселым, таким привольным, как именно в последние дни, именно в последнее утро! Никогда еще его душа не чувствовала себя такой сильной и смелой, как сегодня, именно перед этим страшным, глубоким падением. Никогда не роилось столько блестящих надежд на будущее в его голове, как именно сегодня, за несколько минут до удара, который должен был разбить их все в самом зародыше. Никогда еще звезда любви не сияла ему так ярко, так чудно, так обаятельно, как именно сегодня, перед той минутой, когда должна была погаснуть для него — быть может навсегда!..

Вся жизнь его прошла в бедности и нужде, в тяжелой борьбе за пропитание, за ученье. Он окончил свое образование круглым сиротой, без отца, без матери, содержа себя собственным трудом. С малых лет привык он к труду, полюбил науку и, по мере перехода в высшие классы, он все с большим увлечением отдавался науке. Высшим счастьем представлялось ему найти учителей, которые бы могли заинтересовать, давали бы простор самостоятельной работе мысли ученика, приохотили бы к независимому труду. Вне науки, вне чтения учебных и неучебных книг он не знал жизни, прошел гимназию ребенком, аскетом и еще до окончания гимназии начал болеть грудью и глазами.

После экзамена зрелости он уехал для поправления здоровья к одному товарищу в горы и там познакомился с его сестрой Ганей. Неведомое ему до тех пор чувство любви к женщине пробудилось в нем, взволновало его молодую кровь, раскрыло постепенно его глаза на действительную жизнь, рассеяло книжную дымку, сквозь которую он мало замечал до сих пор действительность. К тому же и новое общество университетских людей, среди которого он очутился, навело его на новые мысли, раскрыло перед его глазами новые взгляды на жизнь, на цель науки, на цель образования и всех челове-

ческих стремлений. И все его прошлое явилось ему в другом свете, многие вынесенные из гимназии убеждения и верования исчезли без следа. Это была тяжелая внутренняя борьба, долгая и разрушительная и только любовь давала ему поддержку и силы. Вместе с ним Ганя, с которой он вел деятельную переписку, проходила все фазы его умственного развития и это общение укрепляло их в дальнейшем следовании по начатому пути. Они давали друг другу слово — отдать свою жизнь борьбе за свободу; свободу народа от чужевластия, свободу личности от пут, наложенных на нее другими людьми, несчастно сложившимися общественными условиями, свободой труда, мысли, науки, свободу сердца и разума. Они оживленно разбирали вдвоем эти новые, возвышенные мысли, следили за их развитием во всем современном мире, радовались их новым приверженцам, старались утвердить на этих идеях все свое мирозерцание. Это были блаженные минуты для Андрея и Гани, минуты, когда человек с человеком встречается заветными мыслями, подает руку на почве самых святых убеждений! Но им обоим все еще чего-то недоставало. После горячих споров о теориях, после чтения лучших и капитальнейших сочинений о занимавших их предметах, они невольно взглядывали друг другу в глаза, глубоко-глубоко, будто старались усмотреть в них нечто большее, чем общность в теориях. Глаза их горели более жарким огнем, чем огонь убеждения, их уста дрожали не от слов научных доказательств, их лица алели не от наслаждения найденной истиной. Их кровь обращалась живее, когда они встречались, и это была другая могучая сила, которая влекла их друг к другу. И часто среди чтения, среди горячего теоретического спора их голос дрожал и тихо замирал на трепетных устах, рука искала руки, глаза — милых глаз...

— Ах! — застонал вполголоса Андрей и живее забегал по темной камере, — отчего эти минуты так быстро прошли, зачем они не продолжались? За что я должен был потерять тебя, навек потерять, Ганя, счастье мое?!..

С трепетом тревоги мысль его пролетела сквозь мрачное, тяжелое время преследования, муки за его заветные взгляды.

Он видел себя в тюрьме, перед судом, — перед его глазами проходили едкие, бесстыжие издевательства газетчиков над его мыслью, над его любовью. Он дрожал всем телом от этих воспоминаний, словно на морозе. А потом ему вспомнилась его утрата. Ганины родители отказали ему от дома, запретили видаться с Ганей, переписываться с ней, перехватывали письма, которые он тайно ей писал, чтобы хоть в нескольких словах поделиться своим горем с любимой женщиной! Скоро и этого нельзя было делать... Еще раза два-три блеснуло ему прежнее счастье — на несколько мгновений, а потом настала ночь, темная ночь горя, сомнений, отчаяния... Ганю принудили выйти замуж за другого... Андрей переболел эту утрату, смотрел на нее спокойно. — Что ж! он человек добрый, хороший, он не убьет ее мысли, не заглушит ее сердца, она счастлива с ним, полюбила его, — но я!.. Что я без нее? Ведь она была моей душой, моей силой, моей надеждой, — а что я теперь без души, без силы, без надежды?.. Труп! временно ходящий по свету труп! Все, что я любил больше всего в мире, стало моим горем. Если бы я не полюбил ее так всей душой, я мог бы еще теперь полюбить другую, найти утраченное счастье. Если бы я не полюбил так всей душой свободу, я бы не терпел теперь неволи, а может быть, и самая неволя не казалась бы мне такой ненавистой, такой мучительной...

И ему вспоминается его последнее свидание с ней уже замужней, вот теперь, вчера, сегодня утром! Их разговоры, их радость, смешанная с горем и тоской, все это жжет его, к земле давит. А все-таки он был счастлив, ах, как счастлив! Потому что в те минуты он чувствовал, что его прежняя любовь не остыла, не замерла, что она живет, пылает, как и прежде царит над его мыслями, управляет всеми его желаниями и стремлениями по прежнему... Правда, он теперь гораздо глубже чувствовал горечь утраты; немного затянувшаяся со временем рана теперь открылась, и кровь, успокоенная горем и болезнью, опять разыгралась, — но что ему до этого! Вместе с прежней любовью он почувствовал в себе прежнюю силу, прежнюю охоту к труду, к борьбе за свободу...

— Ганя, сердце мое, что ты со мной сделала? — шептал он ей, упоенный отравляющим счастьем.

— Что я с тобой сделала?.. Ты же сам говорил, что не хочешь меня связывать... А я так много, так много выстрадала за тебя! целые годы!..

Слезы катятся из ее глаз, а он прижимает ее к сердцу, как будто прежние счастливые минуты их свободной любви еще не прошли.

— Ганя, счастье мое, что ты с собой сделала? Хватит ли у тебя сил сопротивляться всей окружающей мерзости, развиваться самой и стоять за свободу, за добро, как мы когда-то вместе клялись?

— Я не забыла этого, дорогой, и не забуду никогда. А сил у меня хватит. Мой муж поможет мне!

— А со мной что будет, Ганя? кто мне поможет устоять на трудном пути одному?..

Она обнимает его с улыбкой.

— Не бойся, дорогой! Не грусти! Еще все будет хорошо, мы все будем счастливы, все!..

Андрей охватил свою голову руками и опять забегал по камере.

— Все будем счастливы, все?! Нет, Ганя, это заблуждение. Все будут счастливы когда-нибудь, все наши отдаленные потомки, которые и знать не будут о том, что претерпели, как страдали их предки для их счастья!.. А мы что? Единицы среди миллионов! Какая же нам цена? И мы еще хотим быть счастливы, когда миллионы вокруг нас рождаются и гибнут в слезах... Нет, моя любовь; мы оба жалки будем! А ты не веришь этому? Увидишь!..

Он все ходил, всматриваясь широко раскрытыми глазами в густую темноту, как будто впитывая ее в себя. И ему казалось, что темнота действительно плывет во внутрь его, сквозь все поры, заливая все нервы, наполняет все мускулы, все кости и жилы, и что уже не кровь, а сгущенная тьма льется холодным потоком в его грудь, в его сердце. Его пробрала дрожь, ему стало страшно, но только на минуту. Он хотел отряхнуться

от этого призрака, но скоро увидел, что это не призрак, а действительность. И он продолжал ходить и все впитывал в себя всеми порами новые волны прохладной тьмы, наполнялся ими, как губка, дышал тьмой, чувствовал ее холодное веяние в горле, в легких, всюду. И ему становилось все легче. Боль утихала... Воспоминания глохли. Воображение замерло и не ставило уже перед его глазами никаких образов, ни покрытых инеем горя, ни залитых ярким светом счастья, согретых огнем любви. Все онемело, замерло, остановилось. Ему сделалось легко, словно в теплой ванне. Вот он плещется едва слышно в чистых легких волнах, которые тихо-тихо, нежно-нежно ползут вокруг него, ласкают его тело. И вот кто-то перерезал его жилы — совсем неслышно, вовсе без боли, — и кровь из них течет так спокойно, так сладко, так приятно. Течет, вытекает эта неукротимая, бунтовская, бурная кровь, а вместо нее начинает беспрепятственно, тихо обращаться в его жилах сгущенная, тягучая, холодная темнота... С последними каплями крови горячие слезы полились из глаз Андрея. Далекий звук колокола, словно удар грома, прервал тишину и словно молотом поразил слух Андрея. Он встрепенулся и опомнился.

— Ах, вот час пробило, а я так устал, еле жив! — прошептал он и, шаря, принялся искать места на кровати около Мытра.

— Это вы, барин? — прошептал разбуженный Мытро. — Ложитесь вот здесь, я встану.

— Нет, нет, не надо, — ответил Андрей, — мне довольно места и рядом с тобой! — и он прилег около Мытра, обняв его рукой за шею. Нет, горячая, бунтовская кровь еще не вытекла из него, слезы полились опять из его глаз, он начал горячо целовать лицо Мытра, и его горячие слезы оросили молодое, детское лицо его непросвещенного брата.

— Чего вы плачете, барин? — тихо спросил Мытро.

— Я несчастен, Мытро!

— Не плачьте, — сказал парень, — как-нибудь обойдется. Вот я, может, еще несчастнее вас, а, видите, не плачу!

Тьма тяжелым пластом залегла в камере, придавила все сердца, которые бились под ее гнетом: иное спокойно, иное

тревожно, иное от боли, иное от счастья. А на краю постели, обнявшись, заснули рядом две молодые головы, просвещенная около непросвещенной, и спали так спокойно, будто им никогда и не снилось ни о каком горе.

VIII

Арестанты встали на другой день очень рано. Их разбудил капрал криком и проклятиями. Стебельского и Дорожевского сейчас погнали подметать в канцеляриях и коридорах, носить воду, вообще, на «домашнюю» службу. Дед Панько, Мытро, вчерашний плачущий мужик — он был из деревни Опакой — и черноволосый еврейчик пошли с метлами улицы мести. В камере остались Андрей, Бовдур и старый еврей, который все еще лежал прямо с непокрытой головой на мокром полу и хрипел, как подрезанный. Бовдур тоже не вставал, не думал даже умываться, а только напился воды и молча, передвигая свои голые, блестящие от опухоли ноги, лег опять в свой угол.

Снаружи рассветало. Солнце гордо всходило на чистое небо, на свете люди пробуждались к труду, новые надежды оживали, из сердец выливались молитвы о хлебе насущном, о здоровье, о тихой, спокойной жизни. В камере этого не было. Здесь человеческое сознание оживало только для новых мучений; первое, что здесь поражало слух, была ругань; первое, что вырывалось из уст, были проклятия.

— Разрази их, раскатай за их порядки! — ворчал в своем углу Бовдур, — морят тебя голодом до десяти часов, пока там какому-нибудь свинопасу угодно будет встать и раздать эти паршивые крейцеры! Чтоб им столько пострелов в каждый бок, сколько они мне здесь этих крейцеров дали!

В камере стоял уже тот же серый сумрак, что и среди дня был, и Андрей, пользуясь несколько большим простором, начал опять ходить по камере, хотя ноги его все еще дрожали от усталости, и голова была тяжелая. Но он чувствовал, что его тело было после этой ночи словно посыпано горячей золой и ему было противно ложиться опять на эти вонючие

матрацы, гнилые испарения которых, казалось, разъедали кожу и заражали своей нечистотой кровь. Он ходил и думал.

— И отчего это человек не машина такая, которую бы рассудок мог заводить на свой лад? — думал он. — К чему еще эта другая, неподдающаяся вычислениям сила — чувство, которое путает и сбивает правильный ход рассудочной машины? Вот, например, я, если бы по рассудку поступал, разве я сидел бы сегодня здесь? Нет! Я жил бы себе во Львове, хоть и бедствуя, да перебиваясь кое-как, а все-таки жил бы и работал, и учился, и был бы свободен, в безопасности... до поры до времени. А то вдруг... угораздило меня поехать в Дрогобыч, чтобы повидаться с ней хоть на денек, хоть на минутку. Ну, я увиделся, почувствовал в груди новый прилив этого чувства, которое дало мне так много страдания взамен за каплю наслаждения, — а теперь опять! А жаль, что так случилось! Теперь я чувствую в себе удвоенную силу к работе, — да что в том? руки связаны!

Ходя по камере, Андрей несколько раз посматривал на Бовдура и замечал, что тот неотступно следил за ним глазами, каким-то дико-угрюмым взглядом. Андрею становилось жутко под надзором этих глаз без человеческого выражения, светившихся только блеском гнили. Он начал чувствовать себя еще стесненнее среди этих тесных стен, сердце его тревожно забилось, как-будто вырываясь прочь к ясному свету из этой отвратительной ямы, где, казалось, жил вампир, медленно вытягивавший теплую кровь из груди. Но Андрей не поддавался этому страху, — в его сердце слишком много было любви к людям, а особенно ко всем «униженным и оскорбленным», слишком много было веры в доброту человеческого сердца, чтобы тотчас подозревать человека такого же несчастного, как и он сам, в каких-нибудь нечистых намерениях. Свою невольную дрожь и тревогу он приписывал усталости и телесной слабости и, побеждая отвращение, он бросился на кровать старика, чтобы немного отдохнуть. Но через минуту он вскочил, как ужаленный, весь дрожа, хватая себя то за руку, то за грудь, те за голову, пробовал еще ходить по камере, но долго не смог.

Усталость взяла свое, он упал на кровать и скоро заснул крепким, мертвецким сном.

И снится ему, будто чья-то скользкая, мерзкая рука медленно раздвигает одежду у него на груди, раздвигает рубаху, а потом самую грудь, — кости расступаются перед ней, а она лезет внутрь, холодная, противная. Она старается достать сердце, добирается к нему осторожно сквозь сеть вен и артерий, словно пловец, который хочет поймать воробья среди хвороста. Вот она уже близко, — он это чувствует по холоду, проникающему вглубь, как лезвие ледяного ножа. Но вот и сердце поняло врага, забилося, заметалось во все стороны, как птичка в клетке, — напрягается, бросается назад и в сторону, чтобы не дать себя поймать. Но таинственная рука, движимая невидимой силой, лезет все дальше и дальше, широко расправила крепкую ладонь, еще шире распялила пальцы и уже вот-вот, вот-вот поймает трепещущее сердце, поймает и задавит. Острая, пронзительная боль молнией прошибла тело Андрея, — он проснулся и вскочил на ноги.

— Фу, что это такое? — сказал он, протирая заспанные глаза и оглядываясь по камере. Ему казалось, будто кто-то в одно мгновение снял с его груди большую тяжесть, давившую его во сне, и еще показалось ему, будто сначала, спросонок он видел наклоненное над ним дикое, страшное лицо Бовдура. Но это должно быть так только со сна почудилось, потому что на груди не было никакой тяжести, а Бовдур спокойно сидел в своем углу, с завернутыми в мешок ногами и даже не смотрел на него, а уставился куда-то в угол, как будто рассматривая фигуры пятен от плевков на стене.

— Э, должно быть, это запонка надавила грудь, — подумал Андрей, вынул запонку и опять лег на кровать.

Его разбудило звяканье ключей и шум пришедших с работы арестантов. Они внесли с собой немножко свежего воздуха, внесли какой-то запах воли, и в темной, угрюмой камере повеселело. А тут еще черноволосый еврейчик нашел, подметая, четыре крейцера, которым страшно обрадовался и за которые готов был закупить Бог знает каких благ, чтобы празднично

провесть нынешний счастливый день. А Стебельский и Дорожевский хозяин принесли по целой горсти всяких окурков; только Дорожевский свои показал и назад спрятал, а Стебельский свои разделил «на всю камеру». Эти окурки были единственной платой для арестантов, подметающих канцелярии, но и эта плата казалась им большой и заманчивой.

Но вот пришел и вахмистр с деньгами и, выдав на каждого арестанта по 14 кр., послал двух из них, старика и Мытра, в сопровождении полицейского, в город для покупки хлеба и чего там еще было нужно. Андрею тоже дали 14 кр., а он прибавил к ним еще своих 20 кр. и попросил, чтобы и ему купили такой хлеб, какой сами едят, и колбасы. Когда Андрей вынимал из своего кошелька эти 20 кр., то должно быть не видел, как блестели в углу Бовдуровы глаза и следили неотступно за каждым его движением, измеряли объем и взвешивали содержимое кошелька, смотрели, куда прячет его Андрей, какой завистью, какой злобой запылали эти глаза при виде вынутых 20 кр.! Как будто эти 20 кр. были вынуты у самого Бовдура из-под его сердца.

И опять ходит Андрей по камере и опять думает. Думает о Гане, о ее жизни с мужем, как она описывала ее в своих письмах, думает о своем одиночестве, о своем обессилении после утраты любимой женщины. Но вот является другая, менее мрачная мысль: нет, я не одинок! Есть у меня товарищи, хорошие, сердечные, горячо-проникнутые той же идеей, что и я. Они в нужде помогут, и посоветуют, и поддержат! Но все-таки — тут мысль опять обрывается на печальной болезненной ноте. Но нет, новая мысль рождается с новым утешением: ведь и она для меня не погибла, она любит меня по-прежнему, не отрекается от меня, не ограждает от меня своим замужеством, как стеной, переписывается со мной и советует, и утешает, как и прежде; да он тоже человек хороший, он мой приятель, единомышленник... Ах, но все-таки! — и опять обрывается веселая мысль, и Андрей, словно под гнетом страшной боли, опускает голову и катятся из глаз его две робкие, дрожащие слезы, жгучие, как пламя, и ни мало не облегчающие

сердце. Он быстро вытирает их и опять ходит по камере, стараясь ни о чем не думать, или думать о самых обыденных, ближайших вещах, вот хотя бы о еде.

— А интересная, право, вещь, — сказал он про себя, — пока не вспоминали о еде, то я и голода не чувствовал, и желудок был спокоен, хотя и пустой. А теперь вот напомнили, так и он, как старая собака, начинает ворчать и возиться. Это стоило бы внести в психологический дневник — «влияние мысли на органические функции»...^I Вот хорошо бы вести такой дневник, куда заносились бы все проявления чувства, все впечатления и так день за днем, долгое время! Интересная вышла бы статистика душевной жизни! Мы бы узнали, какими впечатлениями, какими чувствами больше всего живет человек, какова будничная жизнь этой «искры Божией», которая в редкие, исключительные мгновения так высоко возносится.

Его заняла мысль о таком дневнике, и он начал разбирать и развивать ее всесторонне, как будто собирался сам привести ее в исполнение. Надо несколько человек, даже несколько десятков людей добросовестных, преданных истине, — думал он, — чтобы они разделили между собой главнейшие проявления психической деятельности и чтобы каждый записывал преимущественно проявления своего отдела, а остальные касались бы их только между прочим. Но нет, это ни к чему не приведет: проклятая разница характеров, минутных настроений все перепутает. Вот если бы какой-нибудь механический психометр^{II} изобрести, вроде того, как сделал Вундт для измерения интенсивности^{III} чувства!⁴⁸⁵ Интересная была бы штука и очень важная для науки. До сих пор психология занимается качеством впечатлений, но мало заботится об их количестве. Тем не менее, казалось бы, в этом ключ к разрешению многих запутанных психологических загадок, так как известно, что те впечатления и чувства, которые чаще всего повторяются,

^I Отправления.

^{II} Инструмент, который бы мог показывать душевное настроение.

^{III} Напряженность.

оставляют наиболее глубокие следы в душе. Статистика, статистика поможет проникнуть. глубже в загадку характеров и натур человеческих, как уже отчасти могла проникнуть в психологию обществ, масс народных!

Мало по малу такие мысли о науке, о теориях, не раздражающих сердца и чувства, успокоили Андрея. Ему вспомнились молодые пылкие товарищи, искренно преданные идее свободы и счастья всех людей, вспомнились их споры, их общие стремления к пополнению своих знаний, их детская радость от познания всякой новой истины, и ему стало так легко, так весело, как будто он опять очутился среди них, как будто ни его, ни кого другого на свете уже не давит вековая мерзость рода человеческого — неволя! Его уста, бледные, но счастливые, невольно шептали слова песни:

Не всегда бушует море — чаще в море тишь да гладь,
Не всегда и в буре гибель — крепче снасти, друг, наладь!
И, быть может, в непогоде храбрым счастье суждено, —
Вверься морю, к ясной цели донесет тебя оно.

IX

Зазвенел замок, отворилась дверь, — это пришли из города арестанты с закупленной провизией. Начался шум. Дед Панько раздавал хлеб, соль, табак, лук, кто на что деньги дал. Арестанты разместились, где кто мог, и начали есть. Бовдур, который видимо, был раздражен сегодня, проклинал вполголоса деда Панька за то, что тот дал ему такой маленький хлебец, а этому черномазому поросенку такой большой.

— Да ведь его хлеб стоит 19 кр., а твой 14, — объяснял старик, не обращая внимания на проклятия Бовдура.

— Четырнадцать бы тебе зубов выпало, попрошайка! — проворчал вместо ответа Бовдур и начал по-волчьи кусать хлеб, не режа его и даже не ломая.

— На тебе нож, Бовдур! — сказал Мытро.

— Зачем? Голову тебе отрезать что ли? — гаркнул Бовдур и всей челюстью откусил огромную часть хлеба. В его руках был уже только небольшой остаток ковриги.

Андрей тоже принялся за еду. Он порезал принесенную колбасу на равные части и разделил на всех, никого не обходя. Дорожевский и Бовдур ни одним словом не поблагодарили, а Бовдур взял поданный кусок и, не посмотрев даже на него, бросил в рот, словно в пропасть.

Смотря со стороны на то, как ел Бовдур, можно было подумать, что этот человек ужасно голоден, с такой прожорливой алчностью теребил он свой хлеб, так быстро исчезали у него во рту огромные куски хлеба. Другие еще и не принялись как следует за свои ковриги, а Бовдур уже ни одной крошки не оставил. С минуту смотрел он мрачно на свои пустые руки, а в его лице виднелись такие муки голода, как будто он несколько дней не видал хлеба. Андрей взглянул на него и даже испугался этого жадного выражения лица и этой прожорливости Бовдура. Ему казалось, что Бовдур мог бы теперь съесть первого попавшегося человека живьем и что он вот-вот бросится на кого-нибудь из арестантов и отхватит от него зубами такой же кусок живого мяса, как те куски хлеба, которые бесследно исчезли у него во рту.

— Что это, он всегда так голоден у вас? — спросил Андрей старика, с отвращением отшатнувшись от Бовдура.

Старик взглянул и тоже быстро отвернулся.

— Дачтостобой, Бовдур? — спросил он, — ошалелты, чтоли? ты уж, кажется, готов людей кусать? — потом, обращаясь к Андрею, прибавил: — нет, это на него сегодня что-то такое нашло, ночного мотылька проглотил, что-ли. Он, бывало, всегда сопрет вот этак целый хлеб, выпьет полковша воды да и ложится себе, в добрый час, на свое место.

— Может быть и ошалел, не знаю, — сказал угрюмо Бовдур, — только я есть хочу.

— А может быть, ваша милость подождете, пока прислуга принесет жаркое из трактира? — дразнил его старик.

— Я есть хочу, я голоден, — твердил с тупым упрямством Бовдур.

— Ну, так ешь, кто тебе запрещает? — сказал черноволосый еврейчик.

— Не запрещаешь? — обратился к нему Бовдур, впиваясь глазами в начатый большой хлеб, лежавший перед еврейчиком, — не запрещаешь, ну, ладно. Давай! — и он протянул обе руки к хлебу. Еврейчик схватил хлеб и спрятал от Бовдура.

— Давай! — крикнул Бовдур, и глаза его заблестели каким-то страшным огнем. — Давай, а то мне или тебе пропадать!

— Скажите, пожалуйста! — дразнил еврейчик, — мне или тебе? Мне-то зачем пропадать? За что? Проваливай по добру по здорову и пропадай себе, я сам есть хочу.

— А я тоже хочу, — сказал более мягко Бовдур, — давай сюда хлеба!

— Сбесился ты, что ли? Чего ты ко мне пристал? — крикнул еврейчик. — Мытра оставил в покое, теперь ко мне лезешь!

— Дай хлеба, дай, пожалей меня! — лепетал плаксивым тоном Бовдур, но глаза его разгорались все более и более страшным огнем.

— Пожалуйста, Бовдурчик, голубчик, — ответил также ласково еврейчик, — сделай милость, поди себе к черту.

Вместо ответа на эту благочестивую просьбу Бовдур высоко поднял кулаки и разом, словно две дубины, опустил их на голову еврейчика. Тот повалился наземь точно топором подрубленный, а кровь хлынула носом и ртом и полилась на хлеб, на пол, на ноги Бовдура. Но еврейчик не кричал. Едва опомнившись, поднялся он, словно бешеный, на колени и обеими руками впился ногтями в голые опухшие ноги Бовдура. Бовдур глухо заревел от боли, начал лягаться ногами, но не мог отвязаться от еврейчика. Он схватил его одной рукой за волосы, а другой начал колотить по спине, но еврейчик не отпустил, а еще все глубже запускал острые ногти в тело Бовдура, так что даже кровь выступила из-под каждого ногтя. Бовдур, не выпуская волос еврейчика, рванулся назад, и еврейчик упал лицом на пол. Но и тут он не испустил ни звука, только, быстро схватив окровавленный хлеб, замахнулся им и хватил, как попало, Бовдура в живот, так что у того даже екнуло

внутри. Бовдур выпустил волосы и схватился обеими руками за живот, словно боялся, как бы он не разлетелся в куски, будто пустая бочка. Между тем, еврейчик поднялся на ноги. Его лицо, посиневшее от боли и злости, было почти все в крови, на глазах выступили слезы, разбитые губы раздулись, а зубы крепко стиснулись — вот так он выпрямился и, не говоря ни слова, замахнулся опять на Бовдура тяжелой ковригой хлеба.

— Да разнимите их, ради Бога! — кричал, остолбенев от ужаса, Андрей, отводя глаза от этого страшного зрелища. Он был очень впечатлителен ко всякой боли, а к чужой больше, чем к собственной, и ему казалось, что каждый удар попадает в него самого.

— Ну да, еще чего недоставало! — ответил старик продолжая спокойно есть, — не надо! Ведь им это полезно немножко расшевелиться, поразмяться... печенкам пользительно. А ежели еще они из себя немного своей поганой крови выпустят, то и вовсе им полегчает. Оставьте их, они ведь как собаки: погрызутся да и полижутся. А если бы кто-нибудь принялся их разнимать, то я готов на что угодно об заклад побиться, что они оба на того бросились бы.

Между тем, борцы с пеной у рта, раскровянившись, стояли наготове и ждали, кто кого первый ударит. Но они ждали только минуту, а потом, будто по команде, бросились друг на друга. Бовдур ударил кулаком еврейчика по руке и выбил из нее хлеб, за это еврейчик левой рукой двинул Бовдура по носу. Потом сцепились вместе, и уже нельзя было разобрать, кто кого бьет, пхает, дерет, уродует, пока, наконец, оба не попадали на пол и, не выпуская друг друга из рук, не заревели разом как звери: караул! караул! бьют!

На этот крик ворвался в камеру капрал с плетью в руке, и, при виде двух бойцов, окровавленных, упавших на пол, кричащих и все еще дерущихся, он обратил плетью «старшим концом», т. е. взял ремень в руку, а деревянной ручкой начал лупить обоих по чем попало. Ручка забила по костям, зашлепала по отежнему, опухшему телу, как по подушке, — а борцы все еще не выпускали друг друга, не переставая орать, как два борова,

которым неловкий мясник плохо вбил нож в грудь. Капрал и сам разозлился и, не говоря ни слова, начал обоих угощать носками сапог между ребер. Только таким образом удалось ему разнять их. Они выпустили друг друга и бросились по углам, но капрал не переставал колотить их ручкой куда только мог попасть.

— Ах, мошенники! Ах, разбойники! Ах, каналы! — шипел капрал, задыхаясь, — так вам мало одной беды, вы еще драться хотите? Пойдите, гады, я вам покажу!

— Да он первый на меня напал, — заревел со слезами еврейчик, — он хотел вырвать у меня хлеб! Что я ему сделал?

— Ах ты, свинья эдакая! — заорал во все горло капрал, и опять посыпались на спину Бовдура, как град, удари ручкой. Бовдур молчал, изогнувшись дугой, пока, наконец, сам капрал ухотился и перестал бить.

— Ну, погоди, я тебя научу, как у других хлеб отнимать! Мало тебе своего, проклятая прожора? — кричал капрал, направляясь к двери.

— Мало! — ответил Бовдур угрюмо и глухо.

— Что? ты еще пасть открываешь? — озлился капрал, замахнулся издали плетью, — будешь ты у меня молчать, куча навозная? Вот погоди, если тебе мало, так и того не получишь! Попостись-ка немножко! Авось отпадет охота к драке. Нарочно попрошу господина вахмистра, чтобы тебе завтра ничего не дали. Ты у меня посвищешь в кулак, дай срок! А вы тут, слышите, — обратился он к прочим арестантам, — не давать ему ничего даже понюхать! Пусть знает, сукин сын, как драться. А чуть что затеет, сейчас меня зовите, я с ним справлюсь!

По уходе капрала, в камере воцарилось тяжелое, угрюмое молчание. Всем словно что-то сдавило горло, никому не шел кусок хлеба в рот. Все чувствовали, что у них на глазах произошло что-то слишком уже скверное и бесчеловечное.

Только Стебельский, сидя на полу, на том самом месте, где обыкновенно спал, ел преспокойно дальше свой хлеб, закусывая маленькими кусочками колбасы, а когда в камере наступила полная, глухая тишина, он, обращаясь к Андрею и обводя рукой вокруг себя по камере, сказал:

— Homo homini lupus!¹

Андрей, бледный как смерть встал и повернулся к Бовдуру, дрожащему, съежившемуся в углу, окровавленному и синему, как бузина, но вид этого человека отнял у него силу, — он не мог ни слова произнести, а только стоял и смотрел с выражением глубокого соболезнования на лице.

— Вот видишь, надо было тебе этого? — отозвался дед Панько, принимаясь опять за еду.

Бовдур молчал.

— Бовдур, — сказал, наконец, Андрей, — если ты так голоден, сказал бы мне, я все равно не съем своего хлеба. Зачем было начинать драку, я тебе дам хлеба, сколько хочешь...

Он взял свой хлеб, отрезал от него небольшой кусок для себя, а остальное подал Бовдуру.

— Не надо мне твоего хлеба! Жри сам! Подавись! — проревел Бовдур, не подымая глаз, и швырнул поданный хлеб под кровать. Андрей окоченел от страха и недоумения и, не говоря ни слова, отступил. А Мытро полез под кровать, поднял хлеб, вытер, поцеловал и опять положил перед Андреем.

— Да что с тобой, болван? — обратился грозно дед Панько к Бовдуру. — Ты это чего святой хлеб швыряешь? Дух бы тебе сперло, кикимора проклятая!

— Всем бы вам сперло! — проворчал Бовдур, — да и мне заодно!

Проговорив это, он ударил кулаком о пол так, что гул отозвался, а потом свернулся в клубок и лег на свое место.

Х

Андрей долго ходил по камере, пока успокоился. А когда возвратились к нему душевные силы, он постарался мысленно улететь далеко-далеко от этого проклятого места плача, горя и отрицания всякого человеческого достоинства. Он уносился мыслью в иные, лучшие места, где молодые, чистые сердца

¹ Человек человеку зверь.

выше всего подымали знамя человечности, где готовились могучие вооруженные ряды, которые со временем — скоро! — должны пойти в борьбу за человечество, за его святые права, за его вечные природные стремления. Он уносился мыслью и туда, где билось единственное женское сердце, привязанное к нему, может быть, в эту минуту оно обливалось кровью о его несчастье. И мысленно он утешал свою Ганю, ободрял своих товарищей, призывал их смело держать свое знамя высоко, не опускать его ни на минуту, потому что человечество страдает, оно унижено, подавлено, попрано в лице своих миллионов!

Он думал о своем деле, о своей любви, о своем горе. О Бовдуре же с его страданием и злобным упорством он и не помышлял.

Эх, голова молодая, горячая, себялюбивая! В своем святом порыве ты и не видишь, как себялюбивы все твои мысли, все твои стремления! Ведь и твое дело, хотя оно ведет ко всемирному братству и всеобщему счастью, — не потому ли оно так дорого, так близко тебе в эту минуту горя, что оно твое дело, что в нем соединяются все твои мысли, желания, убеждения и цели, что работать и даже страдать ради него доставляет тебе удовольствие? Ведь и та женщина, которую ты любишь, хотя и не связывая ее ничем, хотя и отрекаясь от обладания ею, хотя и желая ей счастья с другим, ведь и она не тем ли так дорога тебе, что около нее протекли самые счастливые минуты твоей жизни, что ее поцелуи до сих пор горят на твоём лице, что прикосновение нежной руки ее до сих пор дрожит в твоих нервах? Эх, молодая себялюбивая голова! Оглянулась бы ты вокруг себя пристально, внимательно, братским любящим взором! Может быть, ты бы увидела около себя других несчастнее тебя! Может быть, ты бы увидела таких, которым ниоткуда не светит луч утешения даже такого, как твое! Может быть, ты бы увидела таких, которые не принесли с собой сюда, на дно общественного гнета, ничего, ничего: ни ясной мысли, ни счастливых воспоминаний, ни блестящей, хотя бы даже обманчивой надежды! Может быть, одно твое искреннее, приветливое слово усладило бы их участь, утишило бы в их

сердце борьбу, которая ужаснее всего, что ты только вообразить можешь, разбило бы вокруг их сердца плотную ледяную кору, намороженную бесконечным, неустанным горем!.. Но увы! Такова уж природа всякого большого горя, что оно замыкает сердца человеческие, как вечерний холод закрывает цветы, сжимает их, словно мороз. И с закрытыми сердцами, со сжатыми устами проходят несчастные друг мимо друга, хотя часто могли бы несколькими словами, одним теплым братским пожатием руки уничтожить половину своего горя; проходят они друг мимо друга и — молчат... Эх, люди, люди! Не убийцы, не злодеи и преступники, не господа и рабы, не палачи и жертвы, не судьи и подсудимые, а бедные, забытые, обманутые люди!..

Между тем Бовдур лежал в своем гнилом углу, с болящим, гниющим телом, с разбитой душой, без проблеска надежды, утешения, отрады, — а в голове его кружили свои мысли, проносились неясными картинками свои воспоминания.

Нужда с малых лет, с детства... Презрение, пинки, побои... Насмешки детей, сторонившихся от него, не принимавших его в свои игры... Подкидыш! Найденыш! Бовдур!.. Тяжелый труд на злых чужих людей... Слякоть, морозы, жажда, усталость — все это только хозяина донимает, а батрака нет!.. Батрак железный, он все выдержит... он должен... за то деньги берет!.. Заморыш, болезненный, захудалый, плохо оплаченный, плохо одетый... Без приятеля, без друга... Нет, был приятель, был друг — в Борыславе, у воротила встретились. Хороший приятель, верный друг, душа-человек! Ха-ха-ха!.. А позавидовал, позавидовал единственному счастью — отбил девушку, взял и женился!.. Если бы бедняку ветер не дул всегда в глаза, то, пожалуй... пожалуй, бедняк не был бы бедняком!

В таких отрывочных картинах, переплетенных словами, произносимыми вполголоса, проносилась в сознании Бовдура его первая молодость. Ничего в ней не было отрадного, ничего такого, на чем могла бы отдохнуть душа, чем бы могло порадоваться воспоминание. Но мысль летит дальше, переворачивает прошлое, страницу за страницей, будто человек,

который заложил деньги в книгу и старается найти их между листами.

Что привело Бовдура в Борислав? Об этом он и вспоминать не хочет. Это такая мысль, от которой мороз по коже подирает. Но скоро, скоро, кажется, и это придется припомнить хорошенько. Как бы там ни было — он бежал и, убегая, еще раз посмотрел с пригорка на горящие — но вечерним ли блеском? — избы и проклял их. И никому, ни одной душе он не сознался, из какого села он бежал, хотя после того прошло уже пять лет. Как знать, может быть, он уже и сам забыл название села!..

В Бориславе он немного ожил. Хотя работа плохая, да все-таки сначала платили хорошо и есть было вдоволь, не то, что в батраках. Словно голодный волк набросился он на еду, и ел, ел без памяти, — проедал все, что зарабатывал, чуть не нагишом ходил, но ел, чтобы хоть раз почувствовать себя сытым. Пить сначала не пил, но потом начал, когда ее не стало. Тогда распьянствовался, здорово запил.

В Бориславе, у воротила, Бовдур впервые в жизни свел дружбу с одним таким же круглым сиротой, как и сам. Душевный был человек, и Бовдур четыре года жил с ним, как с родным братом. Они работали вместе, жили вместе и почти никогда не расставались. Помогали друг другу в нужде, не спрашивая: а когда отдашь? Хотя, сказать правду, Бовдур чаще брал, чем давал. Он и теперь, хотя считает Семена изменником и притворщиком, все-таки с удовольствием вспоминает это время дружбы. Хорошее было время, да черт забрал. А жаль, что дальше не продержалось.

Из-за девушки только расстались друзья. Полюбили оба одну бедную, жалкую работницу, круглую сироту, как и они оба, взрослую в унижениях и под гнетом, привыкшую к молчаливому послушанию и безграничной покорности, к отречению от собственной воли, от собственной мысли. Странное что-то произошло тогда с Бовдуrom. Его резкая, самолюбивая, дикая, будто колючая натура стала еще резче и диче при этой тихой, кроткой, послушной и доброй женщине. Он любил ее, но его любовь угнетала ее еще больше, чем вся ее прежняя

жизнь. Сколько брани, сколько побоев вытерпела она от него! Сколько горячих слез пролила! Но никогда не слышал от нее Бовдур ни слова противоречия. И это бесило его. Он допекал ее до крайности, чтобы возбудить у ней силу сопротивления, а между тем, ее сила — это была податливая, молчаливая и послушная любовь. Потому что она, этот тихий ягненок, любила этого зверя! И эта любовь придавала ей сил терпеть все его, на вид безумные, но вытекающие из его природы, прихоти, отплачивать ласками за побои, нежностью за брань и проклятия... И чем только не честил он её! И сукой, и жабой, — она ничему не противилась. Наконец, он почувствовал отвращение к этой безграничной покорности и податливости, и хотя не перестал ее любить, но раз в припадке злобы поколотил её и прогнал от себя. Она ушла к его другу, они скоро поженились — уже и ребенок есть...

— И она, собака, счастлива с ним! — ворчал Бовдур, — оба такие размазни! Черт бы их побрал! Не хочу я и вспоминать об них!

Сколько раз уже давал он зарок, что не будет вспоминать об них, а они сами лезут на ум. Потому что они оба силой противоположности сроднились с его душой и дополнили ее. Потому что в его сердце, под толстой ледяной корою тлеет и до сих пор еще не угасла искра любви к этим двум «размазням»!

А потом все было кончено... Все пошло прахом. Он стал пить. Черт побери! — крепко пил! Бывало придет утром с работы — он работал в ночную смену в шахте, — и прямо в кабак! Кабатчик, давай есть! Хорошо. Кабатчик, давай пить! И пьет, пока хватает денег в кармане, пока может устоять на ногах. А как откажутся ноги служить, он падает под скамью и спит до вечера, пока опять не разбудят на работу. Это выгодно, не надо квартиры нанимать. Кабатчик днем из кабака не вышвырнет, он хочет и на другой раз залучить — еще его же собаки и рот оближут, чисто!..

Это было единственное время, в которое теперь Бовдур вдумывался с каким-то пьяным увлечением. Это время вечного одурения, вечного похмелья, вечного бессвязного шума

казалось ему единственным истинно и всецело счастливым временем в его жизни. Ни в чем ему не было тогда недостатка, а впрочем, черт его знает, может быть, и недоставало чего-нибудь, только он, ей Богу, ни о чем не знал. Никаких мыслей, никаких воспоминаний, только шум, словно мельничное колесо в голове гудит... Турррр-ррр? и все: люди, дома, солнце, и небо, и весь свет ходит ходуном, ходуном, ходуном! Турррр-ррр!.. И больше ничего нет, ни на земле, ни на небе, нигде ничего!..

— Ах, еще раз бы так, хоть денек, хоть минутку! Господи! — вздохнул Бовдур, — забылся бы, а то вот опять начинается все, все оживать, опять шевелится!.. Или вот, если бы так: встаю завтра утром и вдруг в голове шум, кружится: турррр! перед глазами все мешается, кругом, кругом, кругом идет!.. Вижу и не узнаю, слышу и не понимаю, живу и сам об этом не знаю, — и так навеки, навсегда! Чтобы и не пить, и вечно пьяну быть! Чтобы уже совсем, совсем одуреть!..

— А если нет, так что? Пусть идут мысли, пока идут. Будем клин клином вышибать, — скверное еще худшим! Ничего другого не придумаешь... Да и зачем придумывать?.. А перед концом раз, но... Хоррошо!.. Пятьдесят, только без двадцати крейцеров, — право, стоит!.. Да мне же и нечего терять!..

— А моя молодость?.. — Черт ее возьми! Одни колючки в ней, одна крапива! Будь она проклята!

— А те двое?.. Черт их возьми! Бросили, изменили... Нет, не хочу и вспоминать!..

— А может быть, еще когда-нибудь лучше будет?.. Нет, не надейся! Пустые надежды! Будь она проклята эта надежда!

— А он... может быть, у него есть отец, мать? Ну, и пускай себе, у меня их нет и не было.

— А может быть... какая-нибудь?.. Тьфу, что это я, разве стоит на это смотреть? Мне-то какое дело? Пусть выходит за другого!

— А может быть?.. Ну, что еще? Ничего больше. Все тут! Кругом, кругом, кругом!.. Ах, как больно, как жжет, как ноет! И тут, и тут, и тут, все тело!..

Была уже глубокая ночь, полночь. Все арестанты спали точно бревнами придавленные. Андрей тоже спал и не слышал этой прерывистой речи, этого шепота вполголоса, не слышал и не знал этой ужасной муки человека, одичалого от горя и одичалостью доведенного до крайнего отчаяния. А между тем, кто знает, если бы Андрей услышал эти слова, если бы подумал об этой муке, — может быть, одно слово успокоило бы ее и остановило бы ее ужасные последствия. Но Андрей в это время спал спокойно около Мытра и во сне обнимал свою и не свою Ганю.

XI

Опять день, гам, ругань, издевательства, лязг замка, крики, работа. Опять Андрей ходит по камере, бледный и ослабленный недостатком свежего воздуха, и думает. Но сухой кашель начинает душить его слабую грудь, и мысли начинают путаться. Он чувствует страшную усталость во всем теле, как будто оно у него оловянное. Ах, отдохнуть бы, полежать удобно, покойно, под ясным небом, на чистом воздухе, в тени. Его любовные грезы бледнеют, и он напрасно силится вызвать их в своем воображении с прежней живостью. Даже Ганино лицо не хочет показаться ему, а перед закрытыми глазами все только мелькают дикие искаженные лица с растрепанными волосами, немые, угрожающие. Он лег на спину на кровать, широко раскрыл глаза и всматривался в потолок, стараясь не думать, не вспоминать. Но вот потолок оживает, сжимается, расширяется, колыхается и мало-помалу на его буро-желтом фоне выступают сквозь полумрак опять те же безобразные, грозные лица, спускаются сверху, наклоняются над ним, немые, словно мертвые. Он вскакивает и опять начинает ходить.

— И что это со мной делается? — говорит он про себя. — Ведь я не склонен был к галлюцинациям! Почему это они вдруг стали меня преследовать? Неужели печаль так скоро подточила меня? Но ведь я, кажется, и не печалюсь так уж очень... Фу, это скверно!

А Бовдур в своем углу тоже лежит и думает. Вот, как будут у него деньги, так это будет штука нелегкая спрятать их так, чтобы не нашли да не отняли. Да как же отнимут, когда никто не будет знать? Придется представиться сумасшедшим, что ли, ну, да все равно! Придет время, придет и совет! Только бы припрятать хорошенько, ну, а потом я бы уж себя ублажил, хоть раз, да хорошенько, чтобы все наверстать! Прежде всего хлеба, хорошего, белого, — нет, булок, и много, много, чтобы досыта есть. Колбас, мяса целый ворох! А потом пить, — пива, вина в бутылках. И все по бутылке на каждый раз, бутылка на раз! Чтобы голова без усталости шумела, вечно бы кружилась, чтобы ничего, ничего в голову не лезло, не думалось, не вспоминалось! Все кругом, все кругом, и так до конца. А какой же будет конец? Одна минута! И совсем не страшно, только бы голова шумела и кружилась... А впрочем, увидим, будет ли страшно, — все равно, раз сука-мать родила!

— А он такой молодой и добрый! — робко отозвалась тихая мысль где-то в глубине сердца Бовдура.

— Черт возьми! А я разве не молод? — возразила другая мысль, — он до сих пор был счастлив, он столько счастья имел каждый день, сколько я и за всю жизнь не узнаю! Это несправедливо, надо немножко поменяться!

— А может быть, не так уже очень?.. — опять робко отзывалась тихая, глубокая мысль.

— А то как же? Чего баловаться? — резко оборвала опять громкая, господствующая мысль. — Обоим нам лучше будет, скорей кончится!

— А может быть, у него есть отец, мать?.. А черт с ними! Пусть погорюют! У меня их нет и не было, а я разве не человек?..

Но странно, как ни старалась усиленно громкая, властная мысль успокоить Бовдура и утвердить его на раз избранном пути, он все-таки чего-то дрожал всем телом, искоса поглядывая на Андрея и боязливо сжимал что-то в руке, что-то такое, чего и сам боялся, а вместе с тем берег, как зеницу ока.

— Хочется есть! — ворчал он, — страсть как есть хочется! Это он, проклятый, своим хлебом нагнал на меня голод! А таким

притворяется добрым да ласковым! Нет, братец, не поможет тебе твоя доброта, не надуешь!..

Отворилась дверь, и в камеру просунул голову старик полицейский с добродушным лицом.

— Господин Темера! — произнес он ласково.

Темера вздрогнул. Ему послышалось, что это голос его отца, такой, какой он слышал еще давно, давно в детстве. Он подошел к двери и начал всматриваться в лицо полицейского, но не мог его узнать.

— Что, не узнаете меня? ну, конечно, где узнать, вы ведь еще ребенком были, когда я ушел из Тернополя. А мы с покойным вашим папашей соседи были и приятели такие, помилуй Бог! Упокой, Господи, душу его! Да что же это с вами случилось? Я просто ушам своим не верил, когда мне сказали, что тут сидит Темера из Тернополя! Какой такой Темера, думаю себе? Там всего только один Темера и был. Уж не сын ли его? Бедный мальчик! И это вас к такому сброду посадили! Я уже просил господина инспектора, так он обещал, что с завтрашнего дня вы будете сидеть в стражнице, я за вас поручился.

Темера горячо поблагодарил старика, но на лице Бовдура при этих словах промелькнуло нечто похожее на тревогу, — вот-вот у него вырвется из рук то, что он уже считал наверняка своим.

— А может быть, вам надо принести что-нибудь — есть или пить? — расспрашивал старик, — сегодня капрала нет, вместо него я заведую, так я вам принесу. Наготовьте деньги, я сейчас приду, мне еще надо в канцелярию.

Старик запер дверь и побрел в канцелярию, Андрей повеселел, даже в груди легче стало, когда он услышал эти приветливые, дружеские слова, когда узнал, что и здесь есть добрая душа, которая делает для него, что может. Ах, как он обрадовался известию, что завтра его переведут в стражницу из этой дыры! Ему казалось, что это он завтра выйдет совсем на волю. Свет, воздух, зелень, живая природа, эти ежедневные божьи дары, которым в обыкновенное время человек не знает цены, не боясь их утратить, — какими дорогими, какими желанными были они теперь для Андрея!..

— Барин! — прервал его мысли Бовдур самым резким голо-
сом, — прикажите принести водки, штоф целый, так хватит
раза на два.

— А разве сюда разрешается приносить? — спросил Андрей.

— Еще бы! Старик принесет!

Андрей сам водки не пил, но он знал, что для прочих арес-
тантов это будет большой праздник, если смогут выпить по
рюмке. Поэтому он попросил старика принести водки и что-
нибудь закусить. Старик сначала колебался насчет водки,
приносить ли целый штоф, но когда Андрей уверил его, что
будет смотреть, как бы не выпили много, и что, впрочем на
девять человек штоф водки не так и много, старик решился
исполнить его желание.

Полдень. Весело шумя, арестанты сели вокруг принесен-
ной водки и закуски. Глаза их наслаждались видом пирше-
ства, о каком они давно уже и не слыхивали. Все благодарили
Андрея за его доброту. Один Бовдур сидел, как бревно, в своем
углу и только следил глазами за бутылкой с водкой. Вдруг он
вскочил, схватил бутылку, сжал ее крепко обеими руками,
прижал к губам и принялся тянуть водку. Все сначала с изум-
лением смотрели на него, затем бросились отнимать. Но это
им не скоро удалось. Почти полбутылки утекло за то время
в глотку Бовдура.

— Ах, убей тебя сухая ель, ублюдок проклятый! — ругался
дед Панько, — так это ты не ждешь очереди, а прежде всех
лакаешь, как свинья?..

— А-а! — крикнул, отдуваясь. Бовдур, — вот за это спасибо!
Это по-прежнему, по-борыславски! По всем жилам словно ру-
кой провел, а в голове шумит, бурлит, туррр!

Он схватил кусок колбасы, бросил ее в рот и, шатаясь, упал
назад в свой угол.

Долго еще шумели арестанты, угощаясь водкой, долго
бранили подлого Бовдура, но тот лежал, будто я не слышал
их разговора, только глазами хлопал, бессознательно глядя
в пространство.

— Ах, вот где-то тут у меня был нож, — спохватился Андрей,
шаря в карманах, — да, видно, куда-то выпал, что ли. Нечем

отрезать хлеба. Оно, положим, нож не ахти какой, да все-таки неудобно.

— Ищите хорошенько, — сказал дед Панько, — нож не игла, в камере пропасть не может.

Но, однако, ножа не было.

— Ну, так режьте пока вот моим, а потом поищем, — сказал Мытро, — может быть, когда вы спали, он как-нибудь сквозь дыру попал в сенник. У нас и это может стать, поглядите, какие дырявые эти сенничиха!

— И то, — сказал дед Панько, — надо будет потом поискать.

Но все арестанты так заговорились и занялись водкой и закуской, что потом пошли спать, даже и не подумав о ноже. Заснул и Бовдур. Только Андрей, который не пил водки, ходил по камере, чувствуя себя как будто здоровее и бодрее после известия, обещавшего на завтра освобождение из этой мерзкой дыры.

— Эх, если бы поскорее и совсем освободили! — прошептал он, вздыхая, — началась бы новая работа, новая борьба, и хоть что-нибудь да делалось бы. Но только надо приняться хорошенько, всем сплотиться вместе, не тратить по сторонам ни времени, ни денег! Надо учиться, много учиться, но не той мертвечине, которой забивают головы в гимназиях. Ах, немного он попробовал настоящей науки, но каким иным, свежим духом веет от нее! Как льнет к ней душа! И отчего это люди так упорствуют против нее и заранее смотрят с презрением на ее приобретения? Потому что она этих приобретений не выдает за окончательную, безусловную истину? Ах да, людям еще нужен авторитет, который бы с высоты величия приказывал: быть по сему! нужно еще писание, которое бы являлось началом и концом премудрости, вне которого все было бы ложным или излишним!.. Но нет! Недолго продержится власть авторитета. Со всех сторон являются живые умы и разрушают, разрушают ту стену, которая тысячи лет закрывала свет от глаз человеческих. Скорее бы последний удар! Скорее бы пришла свобода, ясная, как день, широкая, как мир, знающая только природу и братскую любовь!..

— Что значит наш муравьиный труд для такой огромной цели? Что для нее наши мелкие страдания, вся наша жизнь? Пылинка против горы! А все-таки гора состоит из пылинок. А все-таки отрадно хоть на пылинку ускорить великое дело!

— А может быть, все эти наши мысли, наши стремления, наши бои — все это, может быть, опять только одна большая ошибка, каких тысяча уже пронесли над человечеством, как вихри? Может быть, наш труд ни к чему не служит? Может быть, мы пролагаем окольный и бесцельный путь, основываем город на безлюдном острове? Может быть, ближайшее поколение пойдет вовсе не туда, оставит нас в стороне, как памятник бесплодного стремления людей к ненужной цели? Ах, эта мысль режет сердце, жжет мозг! Но что делать, ведь и это возможно! Мы должны быть готовы и к такой крайности, и если бы наш путь оказался несогласным с естественными законами всеобщего развития, с вечными человеческими стремлениями к добру и всеобщему счастью, — тотчас надо вернуться...

— А пока надо идти вперед! Только бы на волю скорей! Что можно будет сделать, то и сделаем. Только бы по совести, искренно и с умом, а о прочем не будем заботиться!..

ХII

Наступила ночь. Спят арестанты, тяжело дыша густым спертым воздухом. Порой то тот, то другой закашляется долгим сухим кашлем, повернется на другой бок, вздохнет глубоко или вскрикнет во сне. В камере густая тьма, потому что и на дворе тучи и душно, а издали, из-за реки Дила, грохочет дальний гром.

Один Бовдур не спит. В его душе еще темнее, чем в камере, только утомленные долгим страданием, заглушенные водкой мысли не текут, воспоминания не шевелятся. Он сидит в своем логовище и держит в руке нож Андрея с длинным садовым клинком. Его пальцы время от времени щупают этот клинок, будто испытывая, достаточно ли он остер. Все его тело

дрожит какой-то тревожной дрожью, обливается холодным потом. Он ждет, пока совсем затихнет в камере и на дворе, ждет глухой полночи.

— Там гром, — бормочет Бовдур, — под гром крепче спится. И я заснул бы... Ах, заснуть бы так надолго, навсегда!.. А кто-то нынче тут так уснет!

Эта фраза поразила его своей неожиданной резкостью, он вздрогнул и замолчал.

— Фу ты, — начал он опять через минуту, — что это за дьявольская штука — слова! Вот скажи только этокое дурацкое слово и вдруг весь оцепенеешь, будто нивесть что сделал. А думай только без слов и ничего, можно. К самому страшному глаза привыкают, а ухо — беда, сейчас бунтует!..

— Э, да что там, все это пустяки, лишь бы деньги! А подумаешь, право, как люди глупы. Вот и этот... Столько у него денег, а разве он смыслит употребить их с пользой для себя? купит что-нибудь и сам не ест! Я бы не так! Эх, я бы еще пожил на них, хоть несколько дней! И поживу, ей-ей поживу! А что, не пора ли уже?..

Он поднялся и начал прислушиваться. Сначала ничего не было слышно, а потом на крыльце заговорили грубыми головами сторожа-полицейские.

— Ну, что же, — спрашивал один, — не застали уже бедняги в живых?

— Нет, сейчас как прибежали, так еще был чуть теплый. Да где там! Горло до самой кости перерезано.

— Господи, — пробормотал другой, — видно, уж конец света приближается! Такой народ-подлец становится, так друг против дружки враждует, брат брату жить не дает! Ну, как только у него духу хватило, такого молоденького...

Тут раздался сильный гром, и Бовдур не дослышал слов полицейского. Он съёжился в углу и стучал зубами; ему казалось, будто полицейские отгадали его замыслы и вот-вот придут его вязать, живьем рубить. Он бессильно опустил руки. Нож упал на пол. Стальной звук испугал его хуже, чем гром. Он сел в углу, согнулся и закрыл глаза, заткнул уши, чтобы

никакие внешние впечатления не достигали до него. Сам не зная, когда и как, он на минуту задремал.

Вдруг он проснулся и едва не закричал во все горло. Ему снилось, что он бредет через кровавую реку, как вдруг нечаянно попал на глубину и ухнул туда. Кровь кипучая, теплая, живая, злорадно плещет и бурлит вокруг него, заливая его, покрывает все тело, рот, глаза. Он хочет спастись, но чувствует, что кровь, словно тягучая смола, опутала его тело, сковала руки и ноги. Тут он проснулся.

— Ух, что за страшный сон! Инда жарко стало, вспотел даже. Да что там сон, пустой туман!.. Ну, тепер, пожалуй, уж пора?..

Он опять встал и долго прислушивался. Ничего не слышно, кроме дыхания спящих. Он наклонился и начал шарить по полу, ища нож, как вдруг, точно ужаленный, поднял руку вверх. Он схватил было старого еврея за горло и почувствовал, как под его пальцами забились, будто живая, кровь в жилах, и гортань забегала, будто встревоженная его прикосновением.

— Накажи тебя Христос, жидюга! — заворчал Бовдур, — вот испугался проклятой псины, словно змею рукой схватил. Тьфу на тебя!

И он опять нагнулся, пошарил и нашел нож. Потом тихонько, на цыпочках начал пробираться к той кровати, где спал Андрей. Он прежде всего обшарил его, не спит ли он, обнявшись с Мытром, увидя же, что нет, смело взял Андрея за талию, поднял вверх, как ребенка, и легко, осторожно положил на пол.

— Вот так, здесь лучше, — бормотал он, — будет трепыхаться, так не разбудит других.

Андрей крепко спал. Только прикоснувшись к мокрому полу головой, он встрепенулся и вскрикнул во сне: — Ганя, помоги!..

Бовдур, думая, что он проснулся, быстро налег коленом на его грудь, левой рукой схватил за горло, а правой резанул изо всех сил. Андрей затрепетал и крикнул, но негромко, потому что горло было сдавлено. Кровь хлынула на руки Бовдура. Тот

взмахнул ножом еще раз, чувствуя, что Андрей сильно бьется в судорогах.

— Где деньги? Давай деньги! — шептал он над Андреем.

— Ах! — стонал Андрей, — в старостве... отня...

Он не кончил. Острые ножа в ту минуту перерезало гортань, перерезало жилы до самой кости. Кровь брызнула сильнее, движения тела становились все слабее, пока вовсе не прекратились. Андрея Темеры не стало... А его мысли, его надежды, погибли ли и они вместе с ним? Нет! Потому что эти мысли принадлежат всему человечеству и, лелея их, он был только маленькой частицей всего человечества. А человечество тем только и живет, что одни его частицы постоянно погибают, а вместо них новые нарождаются...

А Бовдур стоял около него на коленях, как пораженный громом. Деньги отняты в старостве, — значит, он напрасно зарезал Андрея! Слово завеса спало ослепление с его глаз... Что он сделал?.. За что он лишил жизни это молодое существо? Что за проклятое колдовство попутало его?.. Он долго стоял в оцепенении над трупом Андрея, без мысли, без движения, как будто и сам был труп. Его правая рука все еще держала нож, а левая, купаясь в крови Андрея, сжимала молодое холодящее горло.

Вдруг чья-то холодная рука тронула его за плечо и глубокий сонный голос сказал:

— Ты что тут делаешь, Бовдур?

Это был голос Стебельского, которого разбудил стон Андрея.

Бовдур ничего не ответил, не дрожал, не боялся, — он, словно каменный, стоял на коленях над трупом Андрея.

— Что ты здесь делаешь? — допрашивал Стебельский, тряся Бовдура за голое плечо. — Почему ты не спишь?

Казалось, слова Стебельского и прикосновение его холодной руки мало-по-малу пробуждали Бовдура от его оцепенения. Он пошевелился, поднял голову, глубоко вздохнул и сказал кротким, почти веселым голосом, в котором не было и следа прежней жестокости:

— Постой, увидишь комедию.

— Да какую же? — спросил тихо Стебельский.

— Ну, уж там увидишь. Он встал, перешагнул через труп, подошел к двери и застучал изо всех сил обеими руками, словно колотушками, в дверь. Этот внезапный и резкий грохот заглушил шум грозы на дворе. Все арестанты вскочили.

— Что тут такое? Что тут такое? — спрашивали все в тревоге.

— А где барин? Где господин Темера? — спрашивал Мытро, не чувствуя около себя Андрея.

Но Бовдур не слушал этих расспросов и, стоя у двери, колотил кулаками, что было мочи.

— Да ты никак рехнулся? — кричал дед Панько. — Чего ты лупишь? К чему это?

— Да вот для какой-то комедии, — ответил Стебельский, — только неизвестно для какой.

Из дежурной комнаты донесся крик и ругань. Это проснулся капрал, схватил фонарь и в одном белье, как был, примчался к двери.

— Какие тут черти грохочут? — кричал он. — Чтоб у тебя в брюхе загрохотало! Чего надо?

— Отвори! — крикнул Бовдур, не переставая стучать.

— Да перестанешь ли ты, рвань проклятая! Ведь уж как я отворю, так недаром!

— Отвори! Слышишь? — не унимался Бовдур и грохнул кулаком в заклепанный волчок так, что он разбился, и щепки полетели в противоположную стену.

— Ах ты, мерзавец! — озлился капрал и, поставив на землю фонарь, принялся отпирать замок, все время задыхаясь от злости, так как Бовдур все время, не переставая, бил в дверь. Но как только капрал приотворил дверь и наклонился взять фонарь, Бовдур распахнул ее настежь и стиснутым кулаком со всей силы треснул капрала в переносицу так, что тот брякнулся без сознания на коридорный пол, а фонарь выпал из его рук, разбился и потух.

— Я тебе говорил, пес, отвори! Ты не спешил! Ну, вот и получил! — приговаривал Бовдур, держа дверь отворенной.

— Караул! Помогите! Бунт! Караул! — заголосил капрал.

Прибежали полицейские с фонарями.

— Ах ты, Бовдур проклятый, что ты делаешь? — закричали они, бросаясь на него.

— Свечу из-под темной звезды этому свинтусу, — ответил спокойно Бовдур, — пусть пошевеливается.

Полицейские, как звери, накинулись на Бовдура, но тот одним прыжком очутился в камере. Толпа ворвалась за ним с фонарями. Но как скоро давно невиданный свет упал желтым пятном на середину камеры, все полицейские стали как вкопанные, и невольно ахнули. Посреди камеры, плавая в крови, лежал труп Андрея, а около него стоял на коленях Бовдур и мочил руки в его крови.

— Это я, это я сделал, — говорил тихо Бовдур, — не верите? Вот смотрите, нож его собственный.

— Да за что же ты, нехристь, жизни его решил? — спросил дед Панько.

Но Бовдур не отвечал на этот вопрос, как будто не слышал или не понимал его. Он стоял на коленях над трупом и всматривался в его бледное, еще и по смерти красивое лицо. И странная перемена происходила в Бовдуре. Его собственные черты лица, казалось, становились более мягкими и кроткими... В глазах потух гнилой блеск тлеющей трухлятины... Угрюмые, гневные складки на лбу разглаживались. Казалось, будто человеческий дух вновь вселяется в это тело, бывшее до сих пор обиталищем какого-то беса, какой-то дикой зверской души. И вдруг слезы градом полились из глаз Бовдура... Он припал лицом к залитому кровью лицу Андрея и страшно зарыдал.

— Брат мой! Что я сделал с тобой? за что я жизнь твою загубил? Святая, чистая душа, прости меня бесчеловечного! Что я наделал, что я наделал! Господи! что я сделал!

С минуту еще стояли арестанты и полицейские, словно околдованные этим потрясающим зрелищем, и слушали причитания Бовдура. Но вскоре они опомнились.

— Собирайся, молодчик! — сказали полицейские. — Тебе уже здесь не место. Пора перейти на другую квартиру. Теперь не время плакать!

Бовдур поднял глаза и гневно, с болью взглянул на них.

— Будьте вы прокляты, крючки, — сказал он, — вот посмотрите! — и он приложил руку к зияющей ране Андрея, деля ее ладонью поперек на две половины: — вот смотрите, это моя половина, а это ваша! Это моя, а то ваша! не бойтесь, тут я заплачу один за обе, но там еще есть Бог. Он справедлив, Он сумеет распознать, которая моя половина, а которая ваша!..

Зазвенели железные цепи, и Бовдур дал надеть их на себя без сопротивления. Между тем, арестанты крестились и читали молитвы над трупом, только Мытро плакал в уголке. Стебельский сидел на своем месте, молчал-молчал, а потом вдруг заговорил каким-то неестественным голосом:

— Что, господин? Богу душу отдал?

Не слыша ответа на этот вопрос, он обернулся к Бовдуру и, указывая на него рукой, сказал:

— Пусть гибнет человек, лишь бы росло чувство человечности!

Но не находя возможности усмотреть на лицах окружающих ни похвалы, ни порицания своей премудрости, он повернулся лицом к стене и лег спать.

ЛЕСА И ПАСТБИЩА

(Рассказ бывшего уполномоченного)

Господи Боже, сколько шума было у нас из-за этих лесов и пастбищ! Уж как егозили помещики, как советовались, подкупали инженеров да адвокатов, чтобы освободиться от всякой тяготы! Хитрые головы! Они знали, что хотя цезарь^I и дал мужикам волю и отменил барщину, а все же если они, помещики, не дадут мужикам леса и пастбищ, так придется мужику или — пропадать на пне, или к ним «придите, поклонимся», — а тогда... возвратится опять барщина, хотя и в другой одежке, да для мужика она от этого легче не будет!

И что же вы думаете, — не возвратилась к нам барщина? Подите-ка посмотрите на нашу деревню, так сами убедитесь. Правда, атаманы да экономай^{II} не ездят уже под окнами с арапниками, на помещичьем дворе нет уже дубового бревна, на котором, бывало, каждую субботу производилась «оптовая порка», но поглядите вы только на людей да поговорите с ними! Сами они черные, как земля, избы ободранные, старые, накрепкились набок. Заборов, почитай, и вовсе нет, хотя лес вокруг деревни что твое море; приходится людям окапывать усадьбы рвами да обсаживать ивами, как на Подольи. Скот жалкий, захудалый, да и то у редкого хозяина он есть. А спросите идущих с косами или серпами: куда, мол, идете, люди? Так наверняка ответят: «На господское поле рожь жать», или «Господский сенокос косить». А если вы удивитесь, как это так, что они идут теперь к помещику работать, когда у самих еще и

^I Император.

^{II} Старосты и приказчики.

не начато, а тут жара, зерно осыпается, — так они разве только головами покачают и скажут грустно: «Что же делать? мы сами видим, и сердце болит, да что поделаешь? Мы задолжали помещику, а у него уж так заведено, что прежде ему отработай, хоть бы тут громовые ядра летели, а потом уж себе». Это у нас так каждый год: помещику сделаем все в свое время и хорошо, и чисто, а наше собственное в это самое время гибнет и пропадает на поле. И как это ловко обделал наш помещик! У него лес — у нас и щепки на дворе нет без его ведома! У него пастбище — у нас весь скот измором пошел, перевелся, а что осталось, то бродит, как сонное. У него пахоть исправная, чистая, а наша заросла пыреем, горчицей да быльем всяким, — навозцу нет, чтобы подправить, скотинки тяглой нет! А еще и то: что на таком поле уродится, тоже на корне пропадает, потому что надо прежде всего помещика оправить, пока погода держит. И никогда мы этак не можем хлеба припасти вдоволь, не можем стать на свои ноги, не можем вывернуться из-под помещичьей руки. А помещик, знай, жмет, ух, жмет изо всех сил! Он у нас теперь общинным начальником, а один из его прислужников — писарем, и весь общинный совет должен покоряться их воле. Бедняка он не пустит из деревни на заработки или на службу, книжки не выдаст: «Сиди, мол, дома, нечего шляться, работай у себя!» А у себя-то, конечно, нечего работать, — ступай к помещику! А помещик бух тебе десять крейцеров¹ в день, в самую страдную пору... и должен работать, потому некуда деваться! Вот так-то он нас прижал, и, чем дальше, все больше прижимает! Сами скажите, какой же тут еще барщины недостает? Мне кажется, прежняя барщина с розгами да с экономами едва ли была тяжелее.

А теперь послушайте, как он нас так ловко объегорил, чтобы выпроводить в поле и прибрать нас к своим рукам. Я сам был при этом, так могу вам все толком рассказать и за каждое слово готов хоть к присяге. Вот послушайте!

¹ Крейцер — $\frac{3}{4}$ копейки.

Началась наша беда с переписи, знаете, вот что была в 1859 году. До того времени мы жили с помещиком в добром согласии. Он боялся нас трогать, потому что тогда еще была острастка помещикам после той, знаете, мазурской резни.¹ А нам тоже незачем было его трогать: пастбище было, в лесу мы рубили так, как и наши отцы, и все считали, что это лес общественный — даже обществом лесника содержали. Как, вдруг, бац перепись! Знаете, народ темный, не понимает, что к чему, испугался. Вот как теперь наш мужик все опасается, как бы податей не прибавили, так и тогда: говорят, будут переписывать не только людей, а и скот; ну, значит, это уж не к добру!

Вот раз в воскресенье, после службы, как это водится у нас, выходят люди из церкви, собираются на берегу на совет. Там и войт всегда читает приказы, какие случатся, иные люди так про хозяйство калякают... Вдруг, видим, помещик... «Так и так, — говорит, — господа общество, важное дело, перепись народная. Я ваш радетель, я теперь такой же мужик, как и вы. Сами знаете, цезарь сравнял нас всех, теперь уж нет господ». Ну, словом сказать, начал нам бобы разводить. Мы и рты разинули, что это, мол, заговорил с нами помещик по-человечески! — «Так и так, — говорит он дальше, — важное дело, народная перепись. Кому угодно, пожалуйста ко мне, я вам что-то важное скажу, как вам себя держать во время этой переписи». Да и двинул сам вперед к своей усадьбе. А мы все, сколько было, толпой повалили за ним. Пришли на двор. Он взошел на крыльцо, осмотрел народ, потом вызвал нескольких стариков к себе и пошел с ними в горницу. Стоим мы, ждем. Приходят наши старики. — «Ну-ка, ну-ка, выкладывайте, что говорил помещик, какое дело?» А старики наши седыми головами покачивают да все бормочут: «Такто так! оно, вишь, и правда!»... а потом к нам: «Пойдем в деревню, нечего тут галдеть на господском дворе. Нешто вам тут место для совета?..» Пошли мы.

¹ В 1848 году был голодный бунт среди польских крестьян (мазуров) в западной Галиции, со многими кровавыми расправами над помещиками.

— Знаете, люди добрые, господа общество, — заговорили наши старики, когда мы опять собрались на общественном берегу, — завтра приедет к нам перепись. Так вот помещик, дай Бог ему здоровья, велел нам предостеречь общество. Обратите, говорит, внимание на скот! Они переписуют скот, а потом наложат на вас по гульдону подати от каждой штуки. А если скажете, что пасете в лесу, так еще и от леса будете платить двойную подать: раз за лес, а еще, кроме того, за выпас. Так вот, барин советует сделать так: прежде всего, не говорить, что мы пасем в лесу, а, кроме того, припрятать часть скота в лесу [на] завтрашний день да при переписи объявлять меньше скота, чем у нас есть. Так, говорит, и в других деревнях делают. А лес, говорит, как был ваш, так и будет, потому что перепись земли не касается».

Посоветовались мы, подумали, да и решили послушаться помещика. Дурачье как есть! У кого было пять голов скота, — он три в лес, а две оставляет напоказ; у кого десять, — он семь в лес, а три оставляет. Целое стадо скота со всей деревни согнали в лес, в самые дебри да заросли, и ждем себе спокойно переписи. И так уже тяжело даются нам эти подати, а тут еще помещик так напугал нас новыми, будто бы, прибавками, что мы и не задумались просто обмануть перепись, лишь бы как-нибудь извернуться от беды.

На другой день, еще рано, так до обеда, перепись, тут как тут в деревне. Переписывают. Ну, мы все стоим на том, что было решено, показываем как можно меньше скота, отпираемся от выпаса в лесу, да еще и радуемся, как гладко идет дело. Вот, наконец, после нас дошла перепись и до помещика. Кое-кто из наших пошел за ней, поглазеть. Вдруг, мало погодя бегут в деревню, испуганные, задохлись совсем... — «Что мы наделали? — кричат — тут что-то не так, что-то неладно! Уж не подвел ли нас помещик на беду? Он не только свой скот весь записал, а еще и наш, который в лесу, и комиссия поехала туда!»

Мы помертвели, услышавши такие чудеса. Сейчас собрались все гуртом и побежали в лес. Комиссии там уже не было. Спрашиваем пастухов: были, говорят, господа и наш барин,

что-то писали, считали скот, только нас ни о чем не спрашивали. Мы в деревню опять, а там нам говорят, что комиссия уже уехала из помещицкой усадьбы окольной дорогой. Мы двинули за ней, догнали уже в другой деревне; так и так, говорим, это, ваши благородия, наш скот в лесу считали.

— Каким образом он ваш, когда вы сами сказали, что больше у вас скота нет, и что вы в лесу не пасете?

— Да мы то это говорили, нам барин посоветовал.

— Так чего же вы теперь хотите? Чтобы мы другую перепись для вас делали, что ли? Прощайте! Что сами заварили, то и расхлебывайте. Что написано пером, не вырубишь топором. А впрочем, что ж? вы можете жаловаться, но заранее вам можем сказать, что от жалобы вам толку не будет, а только еще сами в тюрьму угодите за то, что обманули цезарскую комиссию.

С тем мы и домой пришли. Пропало дело, — говорим, — посмотрим, что из этого выйдет.

Ждем год, другой. Помещик опять ладит с нами, только как вспомним иногда о переписи, улыбается и говорит: «Пустяки, я пошутил!»

Вдруг на третий год слышим, какая-то комиссия едет в деревню, пастбище размеривать.

— Фу ты, будь ты неладно! — думаем — что это, к чему и зачем? Ведь пастбище-то наше искони, зачем же его размеривать? Положим, мы за последние годы один кусок разделили между обществом и вспахали; вот и смекаем, не для того ли приехали, чтобы промерить, сколько мы вспахали, а сколько еще осталось. А комиссия прямо в барскую усадьбу покатила; отобедали, а потом на пастбище. Развернули план, а помещик сам с ними ходит и показывает: вот отсюда досюда тянется, а это они вспахали.

Подшли мы к этой комиссии, кланяемся еще издали, потом ближе, опять кланяемся, а комиссия и ухом не ведет. Наконец, войт осмелился и говорит:

— Ваши благородия, это наше пастбище, зачем вы его мерите и вехи ставите?

— Ты кто такой? — спрашивают господа.

— Я войт здешнего общества.

— Ну, и ладно, — ответили они, да опять за свое. Обтыкали вежами тот кусок, что вспахан, отдельно, а остальное отдельно. Мы уже с войтом ходим за ними да смотрим, а что они говорят, не понимаем, потому что по-немецки лопочут. Потом кончили, садятся на повозку. Войт за ними, не отстает, все выпытывает. Тогда один пан поднимается на повозке в обращается к нам:

— Вы, люди, видели, как мерила комиссия пастбище?

— Да видеть то видели, — говорим.

— И видели, как вежи ставили?

— И это видали.

— И знаете, что вот это там, — и указал на вспаханный кусок, — это ваше, общественное, а вот это здесь — помещичье?

— А? что? как?.. — вскрикнули мы все как ошпаренные, да к комиссии. Та лататы задала...

На другой день гонят наши пастухи скот на пастбище, а там уж помещичьи слуги: «Пошли вон отсюда, это господское пастбище, чтоб и ноги вашей тут не было, не смейте!» Пастухи завернули стадо, гонят в лес, а там помещичьи лесники да дворовые: «Пошли вон отсюда, это господский лес, не смейте шагу ступить за окоп!» Пастухи, вестимо, дети малые, в слезы; гонят скот назад домой. Гам, шум в деревне поднялся такой, словно кто зажег деревню с четырех концов.

Что тут делать? Бабы орут: «Мы с кочергами пойдем, мы этим барским холуям головы раскроим!»

Но старшие мужики угомонили их как-то и сейчас же выбрали несколько человек уполномоченных ехать во Львов к адвокату, посоветоваться. Выбрали и меня. Поехали, нашли адвоката, русина,¹ заслуженного, говорят, честного. Пришли к нему, рассказываем: таковы, мол, дела. «Что ж, — говорит, — начнем тяжбу. Постарайтесь найти свидетелей, документы,

¹ Малоросса

денег, а пока ведите себя смирно, спокойно, так как всякий бунт может только повредить делу».

— Да как же, барин, — говорим мы, — как же нам быть спокойными, когда некуда совсем выгнать скот? Ведь без корма-то скот наш как, есть весь, подохнет!

— Ну, — говорит адвокат, — что же я тут могу помочь? Выиграем дело, тогда помещик должен будет возратить вам все убытки, а пока перебивайтесь, как можете.

С тем мы и ушли. Началась тяжба. Сколько мы в нее денег ухлопали, один Бог ведает. Я насчитал одному адвокату да на марки что-то сверх семисот гульденов. Общество тянулось из последних сил, хоть и круто приходилось: лес и пастбище остались в помещичьих руках, а мы должны были с места продать большую часть скота почти даром, — нечем было кормить; остальной стал бродить — да и теперь еще бродит — то по гусиным лужайкам, то по пустырям, то по огородам. Сады наши от этого испортились, пчельники перевелись, а скотинка ходит — кожа да кости.

Семь лет тянулось наше дело, словно из нашего общества семь лет жили тянули. Совсем мы обнищали за то время, а к помещику — ни ногой, уперлись. Помещик тоже уперся на своем. И в каких мы только судах, в каких инстанциях не побывали! И в округе, и в губернии, и в министерстве, и Бог весть еще где. И все, как только мы в одном месте проиграем — жалуемся; в другом мы выиграем — помещик жалуется, а конца все нет, как нет. Вот, наконец, — слава тебе Господи! — дождались мы. Приходит пристав, приносит нам решение из самого высшего министерства. Дело такое — чтобы окончить спор между обществом и помещиком, назначается губернская комиссия, которая должна на спорном месте все рассмотреть, пересмотреть документы, выслушать свидетелей и дать окончательное решение. Для этого обе стороны должны в назначенный день явиться на спорное место со всеми своими материалами доказательств. Решение этой комиссии будет утверждено и исполнено бесповоротно. Ну, и слава тебе, Господи! подумали мы. Теперь уж, наверняка, наша возьмет, если комиссия

будет на месте судить. Тут каждый сможет сказать все, что знает по делу, каждого выслушают, а в таком случае должны же они признать, что правда на нашей стороне.

Наш помещик, получив такую резолюцию, что-то очень постную рожу скорчил и совсем было нос повесил, но потом, видно, что-то придумал, сел в повозку и покатил во Львов. Куда он ездил, — неизвестно, но два наших человека, которые, были тогда во Львове, рассказывали потом, что видели, как он разгуливал по городу с нашим адвокатом. Конечно, рассказывали уже тогда, когда все было кончено! Так или иначе, только через три дня приехал наш барин из Львова, много веселее, даже как-будто довольный. Дивимся мы, да не знаем, что оно означает.

Наведались и мы к своему адвокату. Он очень обрадовался... — «Выиграем дело, — говорит, — я сам, — говорит, — приду с вами на спорное место говорить с комиссией. Только за день до того приходите сюда ко мне: войт, уполномоченные, свидетели, привезите с собой все бумаги, какие имеете, надо будет пересмотреть, посоветоваться. Знаете, как перед битвой на войне готовятся, так и нам надо приготовиться. Приезжайте пораньше, так я каждому скажу, что и как ему надо говорить, потому что, видите ли, дело запутанное, а после полудня сядем на телегу и марш в деревню, чтобы в назначенный день, рано быть на спорном месте!»

Послушались мы его совета да еще и благодарим. Собрались мы: войт, два уполномоченных и три старшие хозяина из деревни — за свидетелей, собрали все старые бумаги, какие у кого были, и поехали в полночь во Львов, за день до приезда в деревню комиссии. Приходим утречком к адвокату — нет его дома, куда-то ушел, но сейчас придет, просят обождать. Ждем мы, ждем — нет адвоката. Уже десятый час, одиннадцатый, двенадцатый — нет. Проголодались мы, пошли к телеге перекусить. Прибегаем через минуту, все еще нет адвоката. Экое несчастье! Уже и первый час, и второй, наконец, и третий, — нам бы уже и домой пора ехать, чтобы к вечеру быть, а его все нет. Наконец, так около четырех часов, идет он. — «Ах, извините, —

говорит, — извините, пожалуйста, господу хозяева! но это не моя вина, что я так опоздал, — был в суде при разборе дела, затянулась защита до этого времени. Но это ничего, мы еще все хорошо успеем сделать. Прошу в мой кабинет».

— А не лучше ли нам сейчас сесть на телегу да ехать в деревню, — сказал я, — там ваша милость могли бы просмотреть бумаги и научить нас, как говорить.

— Э, нечего спешить, — сказал он, — успеем еще доехать, а просмотр бумаг не займет много времени.

Пошли мы с ним в его комнату и сели. Бумаг принесли целый ворох. Стал он их читать: читает, читает, медленно так да пристально, иногда спросит нас что-нибудь, мы ответим, он опять читает, а тут уже и полчаса, а там и час, и целых два прошло он — ничего. Мы сидим, как на иголках, мнемся, потеем, а он все спрашивает нас, словно перед протоколом, все бумаги читает, бормочет про себя — и конца-краю нет! Мы уже несколько раз приставали к нему: пора ехать! А он все: сейчас, сейчас! Да и ну опять читать. Шестой час пробил, когда он дочитал. Ну, думаем, слава тебе, Господи, конец уж этому чтению, поедем! Да как бы не так! как начал наш адвокат толковать нам всю тяжбу, от самого начала, пространно да подробно, как будто мы совсем ничего о ней не знаем. Говорит, говорит, а мы... как только из кожи не выскочим — вот, кажется, так бы вскочил, плюнул ему в рожу да и пошел прочь. Да не тут то было! Начал он нас потом учить, как мы должны перед комиссией говорить, и в самом деле, толково учил! Таким ясным показалось нам все дело, так хорошо каждый понял, что ему надо говорить, что любо-дорого! Жаль только, что когда все это кончилось, то пробил уже девятый час. Совсем стемнело. Он как будто, только теперь заметил, что поздно, а тут еще и гроза стала надвигаться.

— Э, да что это? никак уж вечер? — сказал он, озираясь.

— Вестимо, вечер, — отвечали мы как осужденные.

— Что же теперь делать? Как же нам ехать?

— Разве я знаю? — ответил я — теперь трудно ехать, дорога плохая, да оно и не близко, лесами все!..

— Сами не знаем, что делать! — сказали наши люди.

— А в котором часу завтра должна приехать комиссия?

— В десять утра.

— В десять? Ну, так пустяки! переночуете вы здесь, а завтра ранехонько встанем да и махнем в деревню, так, что только пыль взвояется. В восемь будем уже там. Вот подите, сейчас около моего дома есть кабак, там кабатчик порядочный, там вы переночуете, а завтра, смотрите, не опоздайте, я вас буду ждать.

Что было делать? Рады не рады, пошли мы. Кабатчик словно ждал уже нас.

— Вы от господина адвоката? — спрашивает.

— Да!

— Ну, ну, пожалуйста, найду для вас место, ночуйте себе по добру, по здорову! А не надо ли вам чего?

— Да уж давайте по косушке,⁴⁸⁶ лучше спать будем.

Выпили мы, легли в добрый час, и сразу заснули, словно ко дну пошли. Долго ли мы так спали, Бог знает. Только просыпаюсь я — на дворе день. Я к окну, смотрю на солнце, — никак полдень! Гляжу я вокруг — спят наши хозяева, как бревна! Господи, Ты, Боже мой, да что же это такое? Сон или явь? Крикнул я что есть мочи — нет, не сон! Они вскочили и тоже скорее к окну. Что же это? уже за полдень? Неужто мы так долго спали? Ахти, грех какой, вот беда-то! Вьемся мы, как пискари посоленные, а голова-то у всех кружится, все кости болят, словно переломанные! Зовем мы кабатчика: «Сколько вам следует за ночлег?» — «Немного, всего шесть гульденов». — «Как? что? каким образом?» А он, мошенник, видит, что мы спешим, что мы разрываемся да губы кусаем от нетерпения, стоит себе в дверях да только улыбается и бороду поглаживает: «У меня так все проезжающие платят!»

Некоторые из наших давай с ним торговаться, да куда тебе, — и слова не дает сказать! Швырнули мы ему деньги, сколько он требовал, а сами скорей к адвокату — нет дома, утром он ждал, ждал нас, а потом сам поехал, велел, чтобы мы, как можно скорее, поспешили за ним. А наши бумаги? — Бумаги он оста-

вил, вот вам ваши бумаги! — Вот так штука! Поехал, а бумаг не взял! Боже правый, что с нами тогда делалось, даже вспомнить страшно! Ну уж, думаем, там, почитай, без нас дело-то решили, общество проиграло! Что теперь нам люди скажут? Какая беда ждет еще нас впереди? Мы словно наперед видели все, что нас ожидало, да оно тогда и нетрудно уже было видеть все это наперед!

Помчались мы домой, да уже не в деревню, а на пастбище, — нет никого! Мы в лес, — нет никого! А тут уже скоро и вечер. Мы к барской усадьбе — в хоромах песни, хохот, пир горой, музыка, — это помещик комиссию угощает. Глядим, ан и адвокат наш в горницах, красный, веселый, болтает. Сколько проклятий упало тогда на его голову, так он, пожалуй, за всю свою жизнь столько стаканов вина не выпил! Мы уже совсем одеревенели! ничего не говорим, ни о чем не спрашиваем, да и зачем? Сами знаем, что стряслась уже беда над нами! Стали мы, как столпы, на крыльце, стоим, ждем, а кого и зачем ждем, и — сами не знаем. Увидели нас как-то господа, подняли хохот в горницах, но к нам никто не выходит. Барские лакеи идут мимо нас, тоже хохочут, издеваются, подталкивают нас, но нам ни слова не говорят. Барские собаки подходят, обнюхивают нас, иные заворчат, а иные и так, тихонько, отойдут. А мы ничего, стоим тихо, как мертвые. Уже свечерело, в горницах зажгли огонь, господа и барыни стали песни какие-то играть, на дворе дождь начал накрапывать, а мы все стоим на крыльце, устались в эти яркие окна... в теле дрожь, в сердце отчаяние...

Наконец, уже поздней ночью, отворились двери и начали один за другим выкачиваться баре к своим коляскам. Прежде всего господа из комиссии.

Самый толстый из них остановился, проходя мимо нас, взглянул этак грозно и говорит:

- Вы кто такие будете?
- Мы здешние.
- Чего вам надо?
- Что с нашим делом вышло?

— С вашим делом? Так вы только теперь пришли узнать о нем? Ах вы, пьяницы проклятые!⁴⁸⁷ Стоите вы леса? Стоите вы пастбища? А не угодно ли вам нищенской сумы? Ступайте-ка домой, да не смейте и вспоминать об этом! Не все коту масленица! Не трать, кум, силы, спускайся на дно!

Вся комиссия захохотала, села на повозки и уехала. За комиссией вышел наш адвокат, крадучись как вор, смущенный, как будто пьяный.

— А, вы здесь, вы здесь? — лепетал он. — Я ждал вас, ей-ей, ждал, отчего вы не приходили?

— А много вам наш помещик заплатил, чтобы вы нас задержали в городе, пока тут комиссия рассудит в его пользу?

— Что? как? А! оскорбление!.. — лепетал он, садясь на повозку, и дернул что есть духу со двора.

— Чтоб ты себе шею сломал! — крикнули мы ему вслед. Да и то напрасно, — не сломал шеи, собака!

Как вдруг и наш помещик словно вырос перед нами. Он стоял пошатываясь на пороге отворенной двери.

— Хе-хе-хе, — говорил он с пьяным хохотом, — господа общество, граждане, излюбленные люди, уполномоченные, а что там слышно? Как идет дельце? Ничего, ничего! Но погодите-ка вы, я вас теперь стану уму-разуму учить! Теперь вы будете под мою дудку плясать! Я вам себя покажу, будете знать!

И сдержал слово! Так нас всех прижал, что идохнуть некуда. Положим, общество не сразу поддалось. Подали мы жалобу, её не уважили. Тогда мы решились силой защищать свое право, да этим только хуже себе повредили. Бабы, дети, мужики, старики, — все гурьбой повалили из деревни, чтобы не дать помещику занять пастбище. Помещик вызвал войско. Мы попадали перед войском на землю и кричали: «Хоть топчите нас, хоть стреляйте, а мы не сойдем с этой земли, она наша!». Но войско и не стреляло, и не топтало, а только разделилось на две роты да и двинуло на лошадях прямо по хлебам, через заборы в деревню. Пришлось и нам вернуться. Два месяца стояли солдаты в нашей деревне, все, что было получше из скота, перебили и съели, всех нас разорили, а когда уехали, помещик

наш мог уже быть покоен; общество было сломлено, разорено вконец, оставалось только самим отдаться в руки помещику.

Вот такова-то наша судьба. Будет ли когда-нибудь лучше, приведется ли хоть перед смертью вольготнее вздохнуть, — Господь ведает. А только помещик изо всех сил старается, как бы нас связать еще потеснее, да посильнее прижать. Пять кабаков открыл в деревне, школы нет, священника выбрал себе такого, что его сторону держит, живем мы, как быки подъемные, уже и детям своим не подаем надежды на лучшую жизнь...

ИСТОРИЯ ТУЛУПА

I

Был на свете тулуп. Простой овчинный тулуп, даже не особенно новый; правда, без заплат, но уже порядком поношенный, пропитанный запахом человеческого пота, с давно поблекшими украшениями, которые когда-то придавали ему вид настоящего покутского^I тулупа. Словом, теперь это был тулуп обыкновенный, будничный, невзрачный, неинтересный для этнографа-любителя^{II} и, на первый взгляд, не имеющий ни малейшего права гордиться собой.

А между тем он очень собой гордился и в разговорах с самим собою, которые он вел обыкновенно во тьме ночной, вися на шесте над постелью хозяина, хвастался и кичился необыкновенно.

«Что, в самом деле, — размышлял он, — какой тулуп, какая шуба, какое облачение имеет больше прав на гордость и почести, чем я? Правда, перед барской лисьей шубой, крытой темносиним сукном, больше кланяются и шапки ломают, перед церковным облачением больше припадают, да что все это значит? Это все только для видимости! Потому что, правду сказать, какие же их заслуги? Разве только, что дороговизна. Да могут ли они сравниться со мной, простым, бедным тулупом, который своим натуральным теплом согревает всю семью? Да! Смело могу сказать, что без меня одного никто, как есть никто из всей хозяйской семьи не мог бы зимой выглянуть из избы, потому что я их единственный тулуп, единственная теплая одежда. И пусть мне их благородия — лисьи да волчьи

^I Покутье — часть австрийской провинции Галиции.

^{II} Этнограф — человек, занимающийся исследованием быта и нравов различных племен.

шубы — укажут хоть одну одежду, которая бы так верой и правдой, так неутомимо и бескорыстно служила своему хозяину, как я! Чуть только первые петухи пропоют, уже встает хозяин, тащит меня с шеста и отправляется в конюшню давать лошадям резки с овсом. Придет он из конюшни и примется за работу, крошить резку для лошадей, тогда уж хозяйка накидывает меня на плечи и в коровник идет доить коровушку. Вернется она от коровы, опять хозяин меня надевает, идет на двор рубить дрова. Нарубит он дров, напоит лошадей и корову у колодца, воды принесет и возвращается в избу, а мне все нет отдыха. Уже меня надевает дочь, девушка, чтобы идти на весь день пряхть богатому соседу, за ложку щей, да за доброе слово. Едва она придет туда, как уж служанка этого богача несет меня опять домой, потому что я нужен для новой службы. Сынок хозяина, семилетний мальчонка, съевши кусочек хлеба с чесноком и чашку теплой «затирки»,¹ должен идти в школу. Вот он тоже берет меня на свои жиденькие плечи, хотя я достаю ему почти до щиколок и сзади тащусь по снегу, и идет в школу. Но и тут мне нельзя долго замешкаться. Еще в сенях снимает меня с мальчишка парень — слуга другого богатого соседа, которому нужен мой хозяин, чтобы молотить или навоз из конюшни выгрести. А в полдень, когда дети уходят из школы, опять тот же парень несет меня в школу, чтобы я укрывал от холода мальчугана по дороге домой, а из дома несет меня опять к хозяину, а вечером я опять отправляюсь за дочкой. И так день-деньской мыкаюсь я, словно ткацкий челнок, из угла в угол, с плеч на плечи, от работы к работе, всегда готовый к услугам, всегда желанный, с тоской ожидаемый и с благодарностью принимаемый. Право, так жить, значит не даром жить! Это значит исполнять свое назначение служить усердно, быть полезным! Живя так, можно чувствовать удовлетворение от исполнения своих обязанностей, можно гордиться

¹ Мелкие клецки, на воде, без приправы. Их делают просто, растирая тесто в руках, не раскатывая скалкой, не разрезая и не набирая ложкой. Отсюда слово «затирка».

собой». Так рассуждал бедняга тулуп. Одно только его смущало, это, что он слишком скоро изнашивался.

«Чувствую, что недолго уже мне существовать. Того и гляди, швы разойдутся, шерсть вылезет, да даже и кожа кое-где начинает уже лопаться. Что же тогда будет делать мой бедный хозяин? Знаю, что уже давно самое горячее его желание — сколотить деньги на новый тулуп, но как же далек он от исполнения этого желания! С тех пор, как помещик вырубил свои леса, нет заработка с лошадьми зимой. Овец хозяин не держит, а что зимой своими руками заработает, того едва хватает на какую-нибудь обувь да на подати. Какой же при этом тулуп? А зимой без тулупа хоть ложись да помирай! Эх, тяжела ты, мужицкая доля!»

II

Однажды случилась маленькая перемена в расписании услуг тулупа. Утро, впрочем, прошло, как обыкновенно.

Тулуп отвел мальчугана в школу, как вдруг прибегает отец мальчика в легкой «полотнянке». Вбежал он в школу, учителя не было, и, дую в кулак, торопливо сказал мальчику:

— Дай-ка мне, Юрочка, тулуп. Там барин прислал за мной, чтобы ехать с его подводами в лес.

— Ай, ай! А как же я приду из школы без тулупа? — говорил мальчик, почесывая затылок.

— Что ж делать, сынок, припусти духу, беги скоренько, авось согреешься, ничего с тобой не случится, — сказал отец, надевая тулуп. А за то, Бог даст, найду у барина работу получше, тогда выгадаем и на другой тулуп, — прибавил он, чтобы утешить озабоченного мальчугана.

В тот день тулуп уже ни на минуту не слезал с хозяйских плеч. Когда вечером они оба вернулись домой, тулуп лопнул в трех местах на рукавах, хозяин недовольно ворчал, потому что приказчик мало заплатил за работу и даже не велел придти завтра. Но главную беду они застали дома: Юрочка лежал больной. Жар пожирал мальчугана, он стонал бессознательно запекшимися губами и все повторял: «колет в боку, ай колет!»

С этого дня изменилась жизнь тулупа. Мальчик не ходил в школу. Что советовали, как выгоняли болезнь, как шептали, сколько слез было, родители и рассказать не могут. Как бы то ни было, повалявшись недели две, Юрочка выздоровел. Вынослива мужицкая натура! Жар прошел, кашель остановился, не стало колотья в боку, осталась только слабость. Мальчик порывался в школу, да мать, видя его бессилие, не хотела его отпустить.

Вдруг однажды, как раз вся семья сидела вокруг чашки с затыркой, а тулуп висел на шесте, — отворяются двери, и входят в избу законные сельские общественные власти: десятский и присяжный.

— Слава Иисусу Христу!^I — сказали они, входя в избу.

— Во веки веков аминь, — ответил хозяин, вставая из-за стола.

— Время обедать, — сказала хозяйка.

— С Богом святым, благослови вас Бог, — ответила общественная власть.

Минуту в избе царило молчание.

— Прошу садиться, — сказал хозяин.

Власть села на скамью.

— Что же вас, господа, к нам привело? — спрашивает хозяин.

— Да мы-то, кум Иван, не сами от себя, — сказал присяжный, почесав затылок, — нас господин начальник послал.

— Ахти, что случилось? — ахнул хозяин, — ведь я, кажись, мирское отработал.

— Дело тут не в работе, — сказал десятский, — а вот вы мальчика в школу не посылаете.^{II} Господин учитель представил его к оштрафованию. Придется вам гульден уплатить.

— Гульден? Господи! — вскрикнул Иван. — Да ведь мальчик-то был болен!

— А кто же это знал? Почему вы учителю об этом не доложили?

^I Обычное приветствие галицких крестьян.

^{II} В Австрии по закону требуется обучение всех детей с семилетнего возраста, за уклонение от этого без уважительных причин взимается штраф.

— Ах ты, Боже мой! Да нешто мне до того было? — сказал Иван.

— Ну, и мы тоже тут ни при чем. Нам приказано взять с вас гульден штрафа.

— Пытайте меня, жгите меня на медленном огне, если найдете во всем дворе гульден наличными!

— Это не наше дело, куманек милый, — сказали присяжный и десятский, — мы, кум, мирские слуги: что нам велено, то мы и должны исполнять. Нет денег, нам приказано брать, что можем. Вот тулуп!

— Кум! в этом тулупе все наше добро! — крикнул хозяин как ужаленный, — без него никому из нас не в чем будет из избы на мороз высунуться!

Но напрасны были все мольбы. Тулуп уже был в руках десятского, который, посмотрев его, сказал, качая головой:

— Ну, два-три гульдена он еще пожалуй стоит!

— Не бойтесь, кум, — сказал присяжный, — тулуп ваш не пропадет. Мы отнесем его к Юдке, вы сегодня принесете гульден — сегодня же мы вам и тулуп этот отдадим.

— Кум, Бога вы не боитесь! — сказал Иван, — откуда я вам этот гульден возьму! Ведь я без тулупа зимой ничего заработать не могу!

— Какое нам дело? Возьмите откуда хотите! Нам строго приказано.

— Да ведь тулуп мокрый, — сказала хозяйка, ломая руки, — хоть бы его Юдка высушил раньше, чем бросить куда-нибудь в клеть.

Но власть уже не слушала этих слов. Десятский взял тулуп под мышку и, ни с кем не простясь, ушел из избы. За ним ушел и присяжный. Оставшиеся в избе после того, как унесен был тулуп, испытывали такое чувство, как будто вынесено было тело кого-нибудь самого дорогого из семьи. Минуту сидели они как остолбенелые и только потом, словно по команде, обе женщины громко зарыдали, мальчик отер слезы рукавом, а сам хозяин сидел угрюмо у окна; он взглядом провожал властей, которые, ворвавшись неожиданно, как вихрь, унесли

именно то, без чего вся семья вдруг стала вдвое беднее и совсем беспомощна.

III

Прошла неделя с этого дня. Иван каким-то чудом добыл гульден, отнес войту и получил позволение взять назад заграбленный тулуп. Вместе с десятским пошел он к Юдке, радуясь, что, по крайней мере, опять в избе будет тулуп. Но радость его скоро прошла. Когда Юдка вынес тулуп из клетки, Иван уже издали почуял запах гнили. Мокрый тулуп, пролежавши неделю в сырой клети, сделался вовсе негоден к употреблению, сгнил и расползлся под пальцами. Иван ахнул и даже за голову схватился.

— О, чтоб вас Бог наказал! — сказал он, обращаясь то к десятскому, то к Юдке.

— Ну, а меня за что? — ответил Юдка. — Разве я обязан сушить ваши тулупы?

— Я тоже в этом не виноват, — говорил десятский, — мне сказано взять, я и взял, остальное меня не касается.

— Побойтесь вы Бога! — сокрушался Иван, — я заплатил гульден и потерял тулуп! Кто же мне за мой убыток заплатит?

Юдка и десятский только плечами пожали.

К СВЕТУ!

I

Ученые естествоиспытатели говорят, что слои воды, лежащие на самом дне морской глубины, представляют из себя настоящую «мертвую воду». Огромный столб верхних слоев, давящий каждую частицу нижнего, лишает ее всякого движения, всякой жизни. Солнечный свет сюда не доходит, здесь не водятся никаких живых существ, не отзываются здесь даже ни единым отголоском ни водяные течения, ни бури, ни землетрясения. Единственное движение, какое здесь можно бы наблюдать, это вечное беспрестанное падение миллионов трупов и скелетов от живых существ, которые некогда, порой довольно таки давно, жили и гуляли там, вверху, красовались на солнце, купались в тепле, качались на могучих морских волнах. Погибнув, они медленно, медленно опускаются вниз — особенно эти маленькие фораминиферы, диатомей¹ и прочая мелюзга, составляющая главную массу морского населения, — трупы их медленно проникают в слои, все более и более насыщенные кислородом и углекислотой, разлагаются, как бы сгорают в них, и только спустя много времени, в виде микроскопических шариков и кристалликов, достигают дна и ложатся на этом большом кладбище, чтобы в будущем, через тысячи лет, создать меловую скалу.

Должно быть, тяжело и грустно этим нижним слоям воды вечно стоять и цепенеть на мертвом дне, в страшной тьме, под неслыханным гнетом, среди одних трупов. Тяжело и грустно им, особенно, если в них скрыто отзовется та вечная, неистребимая сила, без которой нет ни единой частицы в природе.

¹ Мелкие, мягкотелые морские животные.

Живая неистребимая сила внутри, а вокруг — тьма, гнет ужасный и бесконечное кладбище! А что, если в этих несчастных, на вечную смерть осужденных частицах зашевелится порой, раз в тысячелетие, легкий оттенок мысли — вы думаете, что это невозможно? — Но ведь и наш мыслящий мозг, что же он такое, если не собрание тех же частиц кислорода, углерода и других элементов? — О, как горька, мучительна должна быть подобная мысль — греза этих морских частиц!

— Мать-природа! Откуда такая несправедливость к нам? Неужели мы хуже тех, которые там вверху над нами гуляют, качаются и красуются в чудном свете? И отчего бы тебе не установить очереди, отчего бы не отпустить нас хоть на минутку туда, вверх?

Но мать-природа не знает чувствительности и не слушает мечтаний.

— Стану я с вами, дураками, возиться! — ворчит она, — если чувствуете в себе силу, так пробуйте сами вырваться наверх! Точно мне делать нечего, стану я еще вас поднимать!

Да, пробуйте сами вырваться!

Не случилось ли вам видеть подобные явления в жизни человеческой? Ох, случилось, милые мои, кому же не случилось их видеть? И от каждого такого случая ныло ваше сердце и теперь еще ноет, если вы попытаетесь поставить себя мысленно в положение этих бедных живых частиц человеческого общества, осужденных завистливой судьбой на вечную тьму, на тупой застой, на неизвестную смерть. Ведь и мы все — разве мы не такой же нижний слой среди народов? Разве каждое сильное здоровое движение свободных и счастливых народов не отзывается болью, гнетом, толчком на нашем народном теле?

А каждый из тех, которые ценою страшных усилий, иногда ценою существования самых близких людей, вырвались хоть на одну ступень выше этого темного спуда, — разве он не чувствует порой невольного ужаса и боли при одной мысли об этом спуде и о том, что не будь того или иного счастливого стечения обстоятельств, он, пожалуй, и поныне пропадал бы там, темный, беспомощный, был бы не человеком, а частицей

массы человеческой? И разве не заболит наше сердце при воспоминании о тысячах тысяч таких, которые, подобно нам, силились вырваться из этой тьмы, тосковали о свете, стремились к свободе и теплу — и все напрасно! И не почувствуем ли мы жуткой дрожи, вспоминая о жизни и кончине таких никому не известных, забытых, часто поправленных и оплеванных единиц, и когда нам станет ясно, что иногда только глупейшее в мире обстоятельство, слепой случай, шутка, необдуманное слово, одна пылинка столкнула их с дороги и навеки сбросила обратно в ту тьму, из которой они вот-вот уже собирались выбраться на волю?..

Такие мысли сверлили мой мозг и отгоняли сон от моих глаз во время долгих, долгих ночей и дней, проведенных в тюрьме. Мои товарищи по несчастью, которых и самих что-то сверлило и мутило внутри, не могли найти для меня слова утешения, напротив, я видел, что они сами часто гораздо больше нуждались в таком целительном слове. Чтобы не сойти с ума среди этой сутолоки горя, мы разговаривали, рассказывали друг другу — не о себе, а о других, далеких, и все-таки о горе. Один из таких рассказов, который глубже других затронул меня, я предлагаю теперь читателям. Тот, кто мне это рассказал, был — я умолчу о его «специальности» — парень еще молодой, полный сил и отваги, не лишенный доброго, истинно человеческого чувства, воспитанный по-мещански, кончивший народную школу, учившийся ремеслу; словом, он тоже немало потратил силы и средств, чтобы выкарабкаться наверх, выйти в люди, — ну, а вышел он... Но не об этом речь!

Шестой раз уже сидел он под замком и знал весь арестантский обиход, чуть не всю историю каждой камеры: кто в ней сидел, за что, на какой срок был осужден, как обращались с арестантами прежде и как теперь, и т. д. Это была живая тюремная летопись. Надзиратели считали его неугомонным бунтарем и давали ему это чувствовать беспрестанными дисциплинарными наказаниями. Но он не унимался и вспыхивал, как порох, едва только замечал, что где-нибудь поступают не по правилам, что в чем-нибудь обижают арестанта. Особенно

часто бывали у него стычки с часовым, который ходит под окнами тюрьмы и должен смотреть за тем, чтобы арестанты не выглядывали в окна и не разговаривали друг с другом. Несколько раз солдат грозил ему, что будет стрелять, если он не уйдет от окна, но он преспокойно сидел, не говоря ни слова, и только когда солдат начинал щелкать курком, он соскакивал с подоконника и кричал:

— Ну, ты! ведь я знаю, что ты не смеешь стрелять!

— А почему вы это знаете? — спросил я раз.

— Как это, почему знаю! я сам был свидетелем, сам видал!

— Что видали?

Э, да это целая история, после которой часовым запретили стрелять! Вот лучше я вам ее расскажу, пусть там бедный рекрут не беспокоит себя. Ведь и он, бедняга, что ему прикажут, то и должен исполнять.

II

— Два года тому назад, — начал он, — вот как раз два года кончилось, сидел я тогда в этой дыре под следствием. Двое нас только было тогда в камере, я и какой-то баринок, Журковский по прозванию. Кто он такой был и за что сюда попал, этого я уже не помню. Как-то раз вечером, уже после вечернего обхода, мы уже разделись и спать легли, вдруг слышим шаги тюремщика и громкий скрип ключей в замках. Наконец, отпер. В камеру ворвался сноп желтого света от фонаря, и в этом свете мы увидели какую-то съезженную, полуголую, тощую фигурку. Тюремщик толкнул ее вперед и втолкнул в камеру, — она, видимо, не могла попасть туда сама достаточно скоро.

— Вот тут тебе одеяло и простыня! — крикнул тюремщик, бросив эти вещи на голову фигурке и прибавив ее этим почти к земле, — ложись спать, посуду получишь завтра.

Сказав это, тюремщик запер дверь и ушел. В камере стало темно, как в погребке, и тихо, как в могиле. Только изредка мы слышали, будто кто-то рубит ножами мясо на доске, — это наш новый товарищ зубами стучал. Осень, видите ли, была уже

поздняя, две недели после «всех святых»,^I холод такой, что упаси Господи.

— Кто ты такой? — спрашиваю я окоченевшего товарища, не вставая с постели, согрелся уже было я кое-как, и не хотелось вставать, а в камере было-таки холодновато, потому что окно должно было стоять открытым — иначе духота.

Товарищ наш молчит, только еще пуще забил тревогу зубами, и сквозь эту дробь слышно стало всхлипыванье. Жаль мне стало парнишку, потому что я уже догадался, что это какой-то совсем еще зеленый «фрейер».^{II} Встал я и постлал ему ошупью постель.

— Ну, ну, — говорю, — тише, не плачь! раздевайся и ложись спать.

— Не... не... мо... гу, — едва пролепетал он.

— Почему?

— Я... я... очень... озяб.

Господи! я к нему, а он весь окоченел, словно кость, ни рукой, ни ногой пошевелить не может. Каким только чудом дошел он до камеры, не понимаю. Встал и баринок мой, сняли мы с парня его лохмотья и раздели его совсем догола, растерли хорошенько, завернули в простыню и одеяло и положили в постель. Через какихнибудь четверть часа слышу я, вздыхает он, шевелится.

— А что? лучше тебе? — спрашиваю его.

— Лучше.

— Руки, ноги оттаяли?

— Еще не совсем, но уже лучше.

— А ты откуда?

— Из Смерекова.

— Так тебя верно жандарм привел?

— Ну да. Гнал он меня сегодня с самого утра чуть что не голого и босого по морозу. Десять раз я падал по дороге, не мог

^I Праздник «всех святых» у католиков и униатов приходится на 1-е ноября нового стиля.

^{II} Новичок.

идти. Он меня бил ремнем, так я уже шел, что делать? Только в корчме в Збоисках немного мы отдохнули, там еврей мне водки дал.

— А как же тебя зовут?

— Иоська Штерн.

— А, так ты жид?

— Ну да, жид.

— А черт тебя подери! Хоть убей, не узнал бы я из твоего разговора, что ты жид, так ты чисто по нашему говоришь.

— Что ж, я вырос на деревне, между мужиками. Я был па-
стухом.

— А сколько тебе лет?

— Шестнадцать.

— Да за что же это тебя сюда, в самый этот острог упрятали?

— Ах, я не знаю! Говорил жандарм, что мой хозяин пожаловался на меня за кражу со взломом, только я, ей Богу, ничего не украл, только свои бумаги, ей Богу, только свои бумаги!

И он стал всхлипывать и реветь, как дитя.

— Ну, ну, молчи, глупый, — говорю, — ты это все завтра судье расскажешь, а меня это вовсе не касается. Спи теперь.

— Ах, жандарм говорил, что меня повесят! — причитал Иоська.

— Да ты ошалел, что-ли? — крикнул я, — курам на смех! где это ты слышал, чтобы за такие пустяки вешали?

— А мой хозяин говорил, что меня закатают на десять лет в острог.

— Ну, ну, не бойся, Бог милостив, перемелется. Только спи теперь, а завтра поговорим днем.

Мы замолчали, и я скоро захрапел. Только и хорошего в тюрьме, что сплю, словно заяц в капусте.

III

Только на другой день могли мы хорошенько рассмотреть новичка. Мне даже смешно стало, что я вчера мог не узнать в нем сразу жида. Рыжий, с пейсами, нос изогнутый, как у старого ястреба, фигура съезженная, хотя на его возраст вовсе не тощая и хорошего роста. А вчера, когда мы его растирали впотьмах и только слова его слышали, об этом вовсе нельзя было догадаться!

И он тоже со страхом стал озираться по камере, как испуганная белка. Он поднялся, когда мы с баринном еще оба лежали, умылся, оправил свою постель и сел на ней в углу, да уж и не шелохнется, словно заколдованный.

— А что, голоден ты? — спрашиваю его.

Молчит, только еще как-то больше съезжился.

— Ты что-нибудь вчера ел? — спрашивает барин.

— Да... вчера... когда жандарм собирался меня вести, войтиха дала мне немного щей и кусок хлеба.

— А, вот как, теперь уже знаем! — улыбнулся барин.

Дал ему позавтракать — изрядный кусок хлеба и вчерашнюю котлету. Бедняга даже задрожал. Хотел как-то благодарить, да только слезы на глазах показались.

И вот, видите, еще одна неожиданность объявилась в этом мальчугане. На вид он совсем жид, а в натуре его казалось не было как есть ничего того, что называют «жидовщиной». Тихий, послушный, без всякого признака самохвальства, не охотник до разговоров, но если, бывало, прикажешь ему что-нибудь сделать, так он бросался к работе, как искра. Было что-то такое натуральное, мужицкое во всей его повадке. Когда нечего было делать — а какая там у нас в камере работа! — он любил сидеть молча в уголке, скорчившись, охватив руками колени и положив на колени подбородок, только глаза, бывало, блестят из темного уголка, словно у любопытной мышки.

— Ну, Расскажи-ка нам, какую ты это такую страшную кражу совершил, что жандарм тебе за нее даже виселицей грозил? — спросил его раз барин, когда уже было видно, что мальчишка несколько успокоился и освоился.

— Ах, барин, — сказал Иоська и задрожал всем телом, — долго это говорить, а мало слушать. Это очень глупая история.

— Ну, ну, рассказывай, а мы послушаем. Все равно, тут нам нечего более умного делать, так можем и глупую историю послушать.

— Рос я у Мошки, кабатчика в Смерекове, — начал Иоська, — сначала я играл вместе с его детьми и называл Мошку «тате», а Мошиху «маме». Я думал, что они мои родители. Но скоро я заметил, что Мошка своим детям заказывает хорошие халатики, а Мошиха одевает их каждую пятницу в чистые рубашечки, а я в то же время ходил грязный и оборванный. Когда мне кончилось семь лет, мне приказали смотреть за гусями, чтобы они не делали потрав. Мошиха не смотрела, холодно ли, дождь ли идет, или жарко, а все выгоняла меня из дому на луг и все меньше да меньше давала есть. Терпел я голод, плакал не раз на лугу, но все это ничуть не помогло. Деревенские мальчики лучше со мной обращались. Они давали мне хлеба, сыру, допускали меня к своим играм. Привык я к ним, а потом стал их выручать в присмотре за гусями. Был я на свои лета сильный и ловкий, и деревенские хозяйки начали сами доверять мне своих гусей, а потом телят, когда их дети должны были ходить в школу. За это я получал от них хлеб, горячее, а иногда, в праздник, и несколько крейцеров. Мошиха была очень скупа, так она и рада была, что я дома есть не просил. Но когда Мошкины дети узнали, что я ем мужицкуюстряпню, так прозвали меня «трефняком»¹ и начали меня дразнить, а потом и сторониться от меня.

Сначала мне это ничего не мешало, но скоро я почувствовал эту неприязнь очень больно.

Мошка нанял своим мальчикам бельфера (учителя), чтобы он учил их чтению и письму. Это было зимой, так что и у меня было свободное время. Но когда я подошел к ним, чтобы и себе поучиться читать, то мальчики стали кричать, толкать меня

¹ Трефняк — тот, который ест «трефное», т. е. запрещенную еврейской религией пищу.

и щипать и, наконец, со слезами заявили матери, что они вместе с «трефняком» учиться не станут. Кажется, сама Мошиха их к этому подговорила, очень уж меня эта ведьма ненавидела, хотя и не знаю, за что. Поэтому она сейчас, как только дети подняли крик, прибежала и вытолкала меня вон из комнаты, говоря, что ученье не для меня, что они слишком бедны для того, чтобы еще для всяких нищих держать бельферов. Заплакал я, да что поделаешь? Пойду, бывало, на деревню, играю с деревенскими ребятишками или присматриваюсь, как старшие мастерят телеги, сани или другую утварь. Часто целой толпой бегали мы к кузнецу, кузница которого стояла на краю села, и там по целым часам присматривались к работе. А так как я был сильнее всех мальчиков, то кузнец не раз приказывал мне раздувать мех, или молотом ударить, или точило вертеть. И как же я тогда был счастлив! Как я горячо желал, если уж ученье не для меня, так хоть иметь в руках какое либо ремесло!

Весной опять возвращался я на луг, к гусям и телятам, которых Мошка скупал по окружным деревням и, продержав немного, возил во Львов продавать. Смерековский луг велик, изредка только порос кустами, так мне и не приходилось много бегать. Бывало, сяду себе где-нибудь на пригорке, отточу ножик и давай строгать, долбить, вырезать что-нибудь из дерева. Сначала маленькие лесенки, плуги да бороны, потом клетки, ветряные мельницы да веялки. Через год я был уже таким мастером, что всех деревенских ребят за пояс заткнул. Стал я фабриковать трещетки да скрипучие чучела для отпугивания воробьев от пшеницы, проса, коноплянников, и продавал я такие чучела по десять крейцеров за пару. Скоро я заработал столько, что мог уже купить себе кое-какие столярные инструменты: долотца, буравчики и пр. Дальше я принимался уже за вещи покрупнее, охота у меня была такая. Чуть что увижу, так сейчас мне и хочется это сделать. Зимой сидел я по целым дням то у столяра, то у кузнеца, помогая им и приучаясь к их работе. Было мне уж шестнадцать лет, а Мошка и не думал выводить меня в люди — сделал из меня пастуха, да больше

и не заботился ни о чем. Я даже не знал, кто я такой родом. В деревне знали только, что Мошка привез меня откуда-то маленьким; был даже слух, будто я сын какого-то Мошкина родственника, который не оставил после себя никого, кроме меня, а вместе со мной немалое наследство, и что будто Мошка захватил и присвоил это наследство себе.

— Жаль тебя, Иоська, — говорили мне иногда мужики, — такой ты разбитной парень и к ремеслу охоч, а что из тебя выйдет?

— Что же может выйти? — отвечал я, — выйдет мирской пастух.

— Эх, совести нет у Мошки, что он так о тебе не думает!

— Он говорит, что он беден, что нет у него средств, — говорил я.

— Не верь ты старой лисе! Есть у него деньги и даже немалые, да он все своим «бахорам» (детям) припасает. А тебя вот даже Богу молиться не научил.

Во мне что-то бунтовалось от таких слов. Начал я сам о себе думать.

— В самом деле, — думаю, — чего я тут дождусь? Даром на Мошку работать — это я всегда успею. Хоть бы ремеслу какому-нибудь выучиться, все же был бы свой кусок хлеба в руках. Да как же мне этого добиться? Как мне вырваться от Мошки? Куда мне деваться, особенно, когда я даже не знаю, откуда я родом, кто был мой отец и есть ли у меня где-нибудь родня?

Наша корчма стояла на большой дороге. В нее часто заходили жандармы, ведя с собой скованных арестантов во Львов или в Жовкву. Сначала я страшно боялся этих дюжих грозных молодцов, одетых в темное, с ружьями на плечах и в шапках с блестящими султанами из петушьих перьев. Со страхом и трепетом, съезжившись у печки, слушал я часто, как они разговаривали с Мошкой или с деревенскими хозяевами. Говорили они обыкновенно о страшных для меня вещах: о пожарах, о ворах, о бродягах, и в этих разговорах я очень часто слышал слово: «бумаги». «Если у него нет бумаг, сейчас же его задержат». «Ого, вижу, у него бумаги не в порядке». «Если бы у него

была хоть одна путная бумага, я бы его отпустил». — Да что же это за бумаги такие, — думал я не раз, — что такая в них сила есть, что одна бумага может прохожего человека защитить от жандарма с ружьем и с петушьим султаном? Но я не мог найти на это ответа и тем сильнее пугала меня мысль о бумагах. Как же я могу пуститься в путь, не имея бумаг? Ведь меня сейчас же, на первом шагу поймают жандарм и поведет Бог весть на какие муки! Я дрожал всем телом при этой мысли. Чем я чаще думал об освобождении от Мошки, тем чаще грезилась мне эти бумаги. Они даже снились мне, эти бумаги, старые, пожелтевшие, с огромными печатями, смотрели на меня с грозным сморщенным лицом или смеялись надо мной противными беззубыми ртами. Я был тогда очень несчастен. Все, кого только я об этом спрашивал, подтверждали, что без бумаг ни в путь пуститься невозможно, ни быть принятым к кому-либо в ученье. Но откуда же я возьму эти бумаги? Кузнец советовал мне спросить о них Мошку, — ведь он должен же был получить какие-нибудь бумаги после моего отца.

Да, спросить у Мошки! Если бы мне было так легко подойти к Мошке! Прежде, когда я был мал, он был со мной приветливее, когда же я начал подрастать, он меня сдал совсем на руки своей жене-ведьме и почти никогда ни о чем со мной не разговаривал. Мне даже казалось, что он избегал меня. С тех пор, как мне люди сказали, что он, должно быть, взял деньги после моего отца, я начал внимательнее присматриваться к нему; я понимал, что такое мое внимание беспокоит его, — он как-то беспокойно мялся, когда мы порой оставались наедине, как будто его что-то грызло. — А что, — думаю себе, — если бы когда-нибудь этак, когда жены дома не будет, напасть на него вдруг, может быть, и удалось бы узнать от него хоть что-нибудь? Вот и решился я, при случае, так и сделать.

Случай такой скоро выдался. Мошиха уехала в Жовкву, в корчме никого не было, только один Мошка, вот я подошел к нему и говорю:

— Реб (господин) Мойше, люди говорят, что у тебя есть какие-то бумаги после моего отца.

Мошка вздрогнул, будто его оса ужалила.

— А ты это откуда знаешь?

— Да люди говорят.

— Какие такие люди?

— Да все как есть на деревне.

— Ну, а тебе зачем эти бумаги? Ведь ты даже читать не умеешь!

— Да, но все-таки я хотел бы знать. Значит, они у тебя есть?

— Есть, есть, эти нищенские бумажонки! — крикнул Мошка раздраженно, как будто я не знаю какую неприятность сказал.

— Нищий был твой отец, растратил все добро, а тебя мне на беду оставил. Какая мне от тебя польза?

— Знаешь что, реб Мойше, — говорю я, — отдай мне эти бумаги. Я себе уйду, если я тебе не нужен.

— Что? — заорал Мошка, — ты хочешь уйти? Да куда же ты, дурак, пойдешь?

— Я бы хотел поступить куданибудь в учение, поучился бы ремеслу.

Мошка захохотал во все горло.

— Ступай, ступай, капустаная твоя башка! Ты думаешь, тебя кто-нибудь примет? Ведь за ученье заплатить надо, а к тому же еще, надо уметь читать и писать, да еще и не по-еврейски, а по-гоевски.¹

Я словно остолбенел. Наконец собрался с духом и сказал:

— Так ты хоть покажи мне эти бумаги, я хочу посмотреть на них.

— Тьфу! — крикнул Мошка, — вот пристал, словно репьях к тулупу! Ну, ступай, покажу тебе твои сокровища! Еще счастье твое, что я их до сих пор не сжег!

Это последнее слово поразило мое сердце, как ножом. А что, если бы Мошка и в самом деле сжег мои бумаги? Ведь я был бы тогда беспомощен, как лист, оторванный от дерева. Ни сам бы я не знал своего происхождения, ни меня никто не знал бы. Я бы тогда с места двинуться не смел, я был бы навсегда прикован к Мошкиной скамье, был бы закабален на всю жизнь.

¹ По-христиански.

Дрожь меня прошибла при этой мысли, какой-то тусклый свет замерцал перед глазами. С большим усилием овладел я собой и пошел спокойно за Мошкой в чулан.

Чулан этот был деревянный, пристроенный сзади к корчме, а вход в него был из сеней. В нем было только одно узкое окошечко, забитое накрест железными полосами. Там Мошка прятал всякие вещи, которые брал от мужиков в залог, и все, что было у него подороже. Там было полно тулупов, барашковых шапок, сапог, в сундуке лежали кораллы, люди говорили даже, что там на дне были у него старинные дукаты и талеры. Несколько раз пробирались к этому чулану воры, но никогда не могли его взломать, потому что был он крепко построен, а Мошка держал чутких собак. Дверь чулана была низкая и узкая. Мошка должен был наклониться, чтобы войти внутрь. За ним вошел и я.

— А ты сюда зачем? — огрызнулся он на меня.

— Как зачем? Ведь ты велел мне идти.

— Да ведь не сюда же! подожди в сенях!

— Все равно, — говорю, — я подожду и здесь, ведь я ничего здесь у тебя не съем!

Мошка вытаращил глаза и уставился на меня, как будто он меня в первый раз в жизни увидал. Не знаю, что ему во мне не понравилось, только он плюнул и отвернулся. Потом он влез на сундук, протянул руку к полке, прибитой под самым потолком, и достал оттуда пачку пожелтелых бумаг.

— Вот твои дрянные бумаги, — буркнул он, показывая мне их издали.

— Дай, я хочу их рассмотреть, — говорю я и протягиваю руку.

— Ну, что же ты, дурак, в них увидишь, — ответил Мошка, — и зачем тебе это? Сиди у меня, если тебе здесь хорошо, и не ищи себе беды!

И он положил бумаги опять на полку.

— Пойдем отсюда, — говорит он, — теперь можешь успокоиться. А что тебе люди обо мне говорят — я знаю, у людей языки длинные — ты тому не верь. Это все враки!

— Что враки? — спрашиваю я.

— Эх, с тобой говорить все равно, что горохом о стену бить, — проворчал Мошка и почти вытолкнул меня из чулана, а потом, заперев его на ключ и на замок, пошел в корчму.

IV

Иоська замолчал на минуту. Журковский, который внимательно слушал его рассказ, улыбнулся и сказал:

— Ну, ты говорил, что это будет глупая история, а ты вот рассказываешь, будто по книге читаешь.

— Эх, барин, то, что до сих пор было, это еще не была глупая история. А вот теперь начинается глупость. А что я гладко рассказываю, так не удивляйтесь. Я научился на деревне сказки рассказывать, память у меня хорошая, и как только услышу раз какуюнибудь сказку, так потом расскажу ее еще лучше и интереснее, чем тот, от кого я ее слышал. Прошлой зимой меня так все в деревне за эти сказки полюбили, что ни одни вечерницы (посиделки) без меня не обходились.

— Э, да ты, как я вижу, мастер на все руки!

— Ох, барин, — ответил Иоська, вздохнув, — не знаю, что это значит, но мне кажется, что в том-то и горе мое. Когда я чувствую, что я могу что-то сделать, что могу чему-нибудь выучиться, то так меня что-то и жжет внутри, так и давит, так и мучит, и нет мне ни минуты покоя, пока я этого не сделаю, не узнаю, не выучусь. Ведь не что иное, как это и в острог меня привело.

— Ну, ладно, рассказывай.

Но Иоська не мог в этот раз кончить своего рассказа, потому что именно в ту минуту отворилась дверь нашей камеры. Иоську позвали на допрос.

— Это необыкновенный мальчик, — пробормотал барин и начал ходить, задумавшись, по камере.

— А мне кажется, что он много врет, — говорю я, — привык он там мужикам сказки рассказывать, вот и нам сказку рассказал.

— Ты так думаешь?

— А что же, разве этого не может быть?

— Конечно, возможно, но его лицо говорит за него. Впрочем, еще будет у нас время исподволь убедиться.

На допросе Иоська сидел недолго, не больше получаса. Пришел он гораздо веселее и спокойнее, чем уходил.

— Ну, что же, — спрашиваю его, — не съел тебя судья?

— Э, что там, судья добрый человек. — Признаться, я таки сильно трусил его сначала, в деревне мне говорили, что здесь на допросах бьют и жгут подошвы раскаленным железом.

— Ха-ха-ха, — захохотал я, — теперь-то я знаю, отчего ты по ночам так ворочался, кричал да охал. Тебе, видно, снилось, что тебе жгут подошвы.

— Ох, не смейтесь, пожалуйста, мне и подумать страшно об этих снах, столько я в них натерпелся. А все по-пустому. Судья такой добродушный, говорил со мной по-человечески, не кричал, не пылил, не бил меня так, как жандарм.

— А разве тебя жандарм бил? — спросил Журковский.

— Ох, барин, я думал, что он из меня душу выколотит. Посмотрите только на мои плечи!

И Иоська снял рубашку. Мы так и ахнули! Все плечи мальчика были покрыты синяками и рубцами с засохшей кровью.

— Ну, о чем же тебя спрашивал судья? — первый заговорил Журковский.

— Да вот все об этой несчастной краже, как оно было.

— Ну и что же?

— Да, что же? Я ему рассказал все, как было, да и только. Он написал протокол и приказал меня увести.

— Ну, так расскажи теперь и нам, как это было.

— Да как было! Вы уже знаете, какая была моя жизнь у Мошки. Не хотел я дольше у него оставаться, а к тому же еще боялся, что если я ему еще раз как-нибудь напомним о бумагах, то он возьмет да и сожжет их. Вот я и надумался украсть их сам. Мне легче было добраться до чулана, чем постороннему вору: меня и собаки знают, и сам я знаю все входы и выходы в доме. Сначала хотел я выкрасть у Мошки ключи, но он видно

почуял что-то и носил их всегда при себе, или прятал где-то так, что я не мог найти. А меня горячка разбирала, как только я в мыслях своих постановил, чтобы добыть свои бумаги. Тут уже ни о чем немоготу было думать только об этом. Да и что, наконец, было мне еще долго думать? Раз как-то ночью, когда все спали, я быстро сделал выемку в одном из столпов булана, — он был построен в столпы, — вывернул долотом бревно, влез в чулан, взял свои бумаги, а потом вдвинул бревно опять на место. Только и всего.

— Пустяки, — пробормотал барин.

— Как только я захватил бумаги в свои руки, так, даже не просмотрев их, не развязав шнурка, которым они были перевязаны, завернул их в тряпку, спрятал за пазуху и оставил Мошкину корчму. — Куда теперь идти? — подумал я. Еще мой страх не совсем прошел. А что, если Мошка меня обманул, показывая какиенибудь пустяшные бумаги вместо моих? А что, если я впотьмах взял какойнибудь другой сверток? Надо было непременно с кемнибудь посоветоваться, что в таком случае делать. Вот, переночевавши в первом попавшемся стоге сена, пошел я на другой день к знакомому кузнецу и все ему рассказал. Он первый окатил меня холодной водой.

— Плохо ты сделал, парень, — сказал он мне, — поди сейчас к войту, расскажи ему все и отдай ему на сохранение бумаги.

Замутило меня от этих слов, но что же делать? Вижу, совет умный, я и пошел. Пришел я к войту и со двора еще увидел, что за столом на скамье сидит жандарм. Мне сразу словно что-то шепнуло, что тут мне и конец. Остолбенел я и не мог уже ни шагу дальше ступить. В голове моей мелькнула мысль: — убежать! Но было уже поздно. Войт увидел меня и радостно крикнул:

— А вот и сам он! Легок напомине. Ну-ка, подойди поближе!

Вижу я, что все уже всплыло, что меня уже ищут. Вот я собрал всю свою смелость и пошел в избу.

— Как тебя зовут? — спрашивает меня жандарм.

— Иоська Штерн.

— Откуда родом?

— Не знаю.

— Ага, значит ты бродяга.

Я окаменел на месте. Часто слышал я это страшное слово, слышал много страшных историй о том, что проделывают жандармы над бродягами, и всегда боялся этого пуще всего на свете. И вдруг, с первой же минуты, сам в это попал!

— Да ведь я здешний, — простонал я, — господин войт меня знает.

— Я? Тебя? — говорит войт, — врешь, голубчик ты мой! Знаю тебя в лицо, знаю, что зовут тебя Йоська и что ты служишь у кабатчика Мошки, но кто ты таков и откуда пришел, этого я не знаю.

— А, так, значит, он в глаза врет! — крикнул жандарм и что-то записал себе в книжечку, — поди-ка сюда, — сказал он потом мне, — ближе! Смотри мне в глаза!

И в ту же минуту, когда я поднял на него глаза, он своим тяжелым кулаком ударил меня по лицу, да так, что я сразу упал наземь и кровью облился.

— Встать! Сию минуту! — крикнул мне жандарм, — и не смей у меня кричать, а то еще лучше задам! А теперь отвечай правду на мои вопросы. Ты служишь у Мошки?

— Да.

— Ты его обокрал?

— Нет.

— Как же нет?

Я опять устался в жандарма, утирая рукавом кровь с лица, и опять здоровенный удар его повалил меня на землю.

— Господин жандарм, — сказал на это войт, пока я гомозился, чтобы встать, — я, как начальник сельского общества, не могу спокойно смотреть на такое обращение с арестантом. Я должен только присутствовать при составлении протокола, а все, что делается перед протоколом, меня не касается. Если вы хотите учить его, что он должен говорить, так найдите себе другое место для этого, у меня этого нельзя.

Жандарм закусил губы, а потом, не говоря ни слова, встал со скамьи, достал из своего мешка цепи, заковал меня и повел

к Мошке в корчму. Что там делали со мной, как меня учили говорить, не буду об этом рассказывать. Я несколько раз падал в обморок во время этого ученья. Да и недаром они злились. Я им сделал большой убыток. Мошка сказал сначала жандарму, что я украл у него большие деньги, завернутые в бумагу. Он думал, что если меня поймают жандарм и приведет в корчму, так он сейчас отымет у меня бумаги и сожжет, и я уже навсегда останусь у него в кабале. Как только я вошел в корчму, первый же вопрос мне был:

— Где деньги?

— Не знаю, я никаких денег не брал.

— А где бумаги?

— Я спрятал.

— Где спрятал?

— Не скажу.

Начали меня склонять к сознанию сначала побоями, а потом добром, но я все свое твержу: — Я взял бумаги, потому что они мои, я даже не заглядывал, что там. Спрятал я их и никому не покажу, кроме войта.

Мошка чуть не сбесился. Со злости велел он стащить с меня сапоги и одежду, какая на мне была, и одеть меня в эти лохмотья. Наконец, увели меня к войту, избитого и полуголового.

Опять меня там начали допрашивать о бумагах. Но я не дурак. Только когда я увидел, что в избе уже много свидетелей, пошел я в сени и вытащил из щели бумаги. У войта сени были темные, просторные. Когда я первый раз шел в избу и увидел там жандарма, я заткнул свой сверток в щель, чтобы его у меня не отняли. Когда Мошка увидел сверток в руках жандарма, бросился к нему, как коршун, крича, что это его деньги, требуя, чтобы тот отдал сверток ему.

— Ну нет, господин Мошка, — сказал войт, — так не годится. Мы должны все это представить в суд. Мы здесь составим протокол, и если только этот парень сознается, что он украл у вас этот сверток, то это уже дело суда, какой дать этому делу ход. Мы опечатаем все это, как оно есть, печатью сельского общества, и господин жандарм доставит все во Львов вместе с арестантом. А вы уже будете доискиваться правды в суде.

Мошка мой так поморщился на это, словно выпил штоф своей собственной сивухи, но на это никто не обратил внимания. Жандарм сел писать протокол, а когда все было написано, войтиха дала мне немного поесть, жандарм опять меня заковал, и мы двинулись в путь во Львов. Я думал, что умру от боли и стужи в этом пути, да и до сих пор не знаю, как я выдержал. Ах, барин, как же вы теперь думаете, что со мной будет?

— Ничего не будет, — ответил Журковский, — посидишь немного и пойдешь себе на волю. Да почему знать, может быть еще вся эта история к твоей же пользе будет.

— Как же это?

— Ну, увидим. Человек никогда не знает вперед, что его ожидает.

V

Что-то дня через два зовут Иоську, только не в суд, а к доктору.

— Что бы это значило? — думаю я себе, — ведь он не заявлялся больным.

— Сам он не заявлялся, — говорит мне Журковский, — а если бы даже и заявлялся, так это бы ему ничего не помогло. Но я сам о нем заявил. Я был в воскресенье у председателя и просил, чтобы велели его освидетельствовать. Ведь это ужасное дело, что тут творится. Так дальше продолжаться не может.

И в самом деле, доктор велел Иоське раздеться и написал о нем протокол. Вышло ли что-нибудь из этого, не знаю. В наших судах дела идут так страшно медленно, что не всякий имеет счастье дожидаться их конца.

Между тем, Журковский как-то говорит Иоське:

— Послушай, парень, хочешь ты, чтобы я научил тебя читать?

Иоська вытаращил глаза на барина.

— Ну, чего ты так смотришь? Если только есть у тебя охота, так через несколько дней и прочитаешь. А если я увижу, что ты в самом деле не врешь и память у тебя хорошая, так я уже так устрою тебе, что тебя примут в ремесленное училище и ты научишься ремеслу, какому сам пожелаешь.

— Ах, барин! — вскрикнул Иоська и повалился барину в ноги, заливаясь слезами. Больше он ничего не мог сказать, только целовал барину руки.

На другой день принесли барину букварь, и он стал учить Иоську читать. Через два дня еврейчик умел уже узнавать и складывать буквы. А через неделю он уже читал короткие отрывки почти плавно. Пристрастился он к этому чтению, как у нас говорят, «как жид к коломыйке».¹ Казалось, он готов был читать день и ночь, да только у нас ночью света не было. Насилу можно было оторвать его от книги для еды.

Когда уже темнело и нельзя было больше читать, Иоська садился в уголок на свой матрац, поджимал ноги, обхватывал их руками и, так сидя съёжившись, начинал рассказывать сказки. Говорил он их бесконечно, и хотя казалось, что он повторяет все те же чудеса и приключения, все-таки он умел их каждый раз иначе размещать и на иной лад рассказывать. А иногда прямо-таки видно было, что он в сказке выводит перед нами свои собственные мечты. Рассказывал он о бедном парне, который в тяжелой беде встречает колдуна-благодетеля, научается от него волшебным словам и заклинаниям и идёт странствовать, чтобы добыть счастье себе и другим. В трогательных и вместе простых словах изображал он его страдания, встречи с жандармами, кабалу у кабатчика, иногда забавно перемешивая то, о чем говорит сказка, с тем, что он сам пережил.

Никогда еще не видал я мальчика, который бы с таким жаром ухватился за книги, как Иоська. В эти несколько недель он, казалось, хотел наверстать то, что пропустил за несколько лет. Больше всего он сокрушался о том, что осенние дни так коротки, а в камере так быстро совсем темнело. Наше единственное окошечко, обращенное к западу и прорубленное почти под потолком, пропускало свет очень скудно даже в полдень; в четыре часа уже невозможно было читать, а Иоська был бы рад продолжить день вдвое. Наконец, раз он закричал радостно:

¹ Коломыйка — короткая песня, большею частью плясовая, с несложным мотивом, который можно повторять до бесконечности.

— Придумал! Я буду читать у окна! Там скорее светает и дольше светло, чем в камере.

— Неудобно тебе будет читать, стоя на подмостках, — говорю ему, — впрочем, это для тебя слишком высоко.

— Я буду так высоко сидеть, как только захочу.

— Как же ты это сделаешь?

— А вот привяжу простыню за два конца к решетке, в углубление положу одеяло, свернув его в трубку, и сяду на нем, как в седле.

И в самом деле, выдумка была очень ловкая, с тех пор все в тюрьме так делают. Несколько дней Иоська положительно наслаждался окном, вставал в шесть часов, как только немного рассветало, делал свой насест и, взгромоздясь на него, корпел над книгой, прижимаясь лбом к самой решетке, только бы захватить как можно больше света Господня. Мы с барином поочередно сторожили у дверей; когда шел тюремщик в камеру, мы тотчас давали знать Иоське, чтобы он слезал и снимал свое приспособление, потому что арестантам строго воспрещается сидеть у окна. И всегда удавалось нам счастливо избегать напасти, а может быть и тюремщик оказывал внимание Журковскому и не так уже строго смотрел за нашей камерой.

Но, к несчастью, напасть подошла с другой стороны.

Кроме коридорной стражи есть ведь у нас еще и другая: под окнами тюрьмы ходит часовой, солдат с карабином. Ему строго приказано смотреть, чтобы арестанты не выглядывали в окна, а особенно, чтобы они между собой не разговаривали через окна. Военные правила велят ему даже, в случае сопротивления, употребить оружие.

Правда, до тех пор не было такого случая. Разве уж что-нибудь необыкновенное, если часовой уходил со своего поста и докладывал начальнику караула, что из того или иного окна говорили или смотрели. Старшие солдаты уже привыкли понимать, что предписание одно, а исполнение — другое, и обыкновенно не очень уж строго придерживались предписаний. Многие из них преспокойно смотрели сквозь пальцы на всякий разговор, вообще, как говорится, давали поблажку;

иной добродушно убеждал или просил арестантов, чтобы они вели себя спокойно. Но хуже было, когда на часах стоял рекрут, который боится капрала пуще огня. Этот понимал всякое приказание буквально. Если сказано ему «смотреть строго», то он понимал это так, что всякого арестанта, если он выставит голову в окно, надо изругать из последних слов, донести капралу, а то даже и за карабин схватиться. Таким «клапачам»¹ арестанты мстили тем, что во время его дежурства подымали самый страшный шум у окон, так что бедный рекрут иногда прямо бесился и на всякий крик из окна считал своей священной обязанностью ответить, по меньшей мере, таким же громким и резким криком. Но так как арестантов бывает всегда несколько десятков, а часовой один, то через несколько минут такого адского гама часовой обыкновенно умолкал и хватался за карабин. Конечно, тогда все окна напротив него мигом пустели, а крик подымался на другом конце длинного арестного дома, и часовой, как травленный зверь, бежал туда и опять грозил карабином — конечно, с таким же успехом.

Такие беспорядки бывали обыкновенно вечером, но иногда случались и днем. Вот, к несчастью, однажды днем, между третьим и пятым часом пополудни, стоял на часах именно такой несчастный рекрут. С самого начала отпустил он грубость какому-то арестанту, смотревшему в окно. Тогда подан был знак устроить «клапачу» «кошачью музыку». Со всех концов арестного дома, с разных этажей, из множества окон сразу посыпались крики, вызовы, свист и пронзительное мяуканье. Рекрут тоже кричал, бегал под всеми окнами, но нигде никого не мог увидеть. Доведенный до иступления, он наконец замолчал и остановился на одном месте, чтобы отдохнуть. Немного спустя утихла и «кошачья музыка». Казалось, настала полная тишина и спокойствие. В камере уже начало темнеть, и Иоська устроил свое приспособление, взлез на него с книгой в руках, да так и прильнул к окну. Едва только прочел он себе

¹ На воровском жаргоне «клапач» значит солдат.

под нос несколько слов, как вдруг часовой, заметив его, подбежал и остановился против окна.

— Пошел вон от окна, мошенник! — закричал он Иоське.

Иоська даже не слышал первого окрика, так живо был заинтересован историей о цапле и рыбе, которую он именно в ту минуту читал.

— Прочь от окна! — еще громче крикнул часовой.

— Да чего тебе надо? — ответил Иоська, — ведь я тебе не мешаю. Ты же видишь, что я читаю. В камере уже темно, так я вылез сюда к свету.

— Пошел прочь или выстрелю! — рявкнул часовой, и не успел Иоська слезть со своего насеста, как раздался выстрел карабина.

— Ай! — крикнул Иоська и, как сноп, повалился с насеста на кровать, стоявшую под окном. Ноги его судорожно задержались, а руки, державшие книгу, были прижаты к груди. Из-под листов книги брызгала кровь. Пуля попала прямо в грудь.

— Что с тобой? Куда ты ранен? — вскрикнули мы оба, бросаясь к Иоське. Но он не отвечал, только черные глаза его блестели, как раскаленные угли, и казались страшными на этом мертвенно бледном лице.

На дворе под нашим окном и в коридоре у нашей двери одновременно поднялся шум. Там военный караул прибежал на выстрел, а тут тюремщик с помощниками искал камеру, в которую стреляли. Они ворвались к нам.

— А, это здесь? — крикнули они, увидя лежащего Иоську. — А что, мошенник-жид, попало тебе на орехи?

Иоська метался еще и тихо стонал, все прижимая книжку обеими руками к груди, как будто стараясь заткнуть его смертельную рану.

— Что он делал? — спросил меня тюремщик.

— Да... я... только... к свету...

Иоська хотел еще что-то сказать, да не хватило дыхания. Последним движением отнял он руки от груди и показал тюремщику окровавленный букварь.

— Он читал у окна, — пояснил я тюремщику.

В эту минуту пришел из суда курьер с бумагой, спрашивая тюремщика.

— Господин тюремщик, — заговорил он в коридоре, — где тут заключенный Иоська Штерн? Тут вот бумага из суда, чтобы выпустить его на волю.

А Иоська уже с минуту как был свободен.

Габріеле д'Аннунціо

УРИВКИ З РОМАНУ «ДІВИ СКЕЛЬ» ТА ПОЕЗІЙ

З ТЕКСТУ СТАТТІ

ЛЕСІ УКРАЇНКИ «ДВА НАПРАВЛЕННЯ В НОВЕЙШЕЙ ИТАЛЬЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (АДА НЕГРИ И Д'АННУНЦИО)»

— Еще немного отваги, — сказал я¹ ей, охваченный страстным желанием достигнуть цели, — еще несколько шагов, и мы будем на вершине!

Она, казалось, прислушивалась к тому, что происходило в глубине ее сердца, потом сказала:

— Там, внизу, остались страдающие души.

...Она посмотрела назад, на то место, где ее ждали сестры, и чело ее омрачилось думой.

— Пойдем назад, Клавдио, — прибавила она тоном, которого я никогда не забуду, потому что никогда человеческий голос не выражал в таких немногих звуках так много скрытых мыслей.

.....

О высокочтимый отец нашего языка! Ты верил в необходимость иерархий и различий между людьми, ты верил в превосходство добродетели, передаваемой по наследству; ты твердо верил в силу природы, которая постепенно, передаваясь от избранных к избранным, может возвысить человека до самого высокого сияния нравственной красоты.

¹ Роман написан от первого лица. — Л. У.

.....

Слава нашим предкам за прекрасные раны, которые они наносили, за прекрасные пожары, которые они зажигали, за прекрасные кубки, которые они осушали, за прекрасные одежды, которыми они себя украшали, за прекрасных иноходцев, которых они ласкали, за прекрасных женщин, которыми они обладали, и за всю резню, за все упоенье, за роскошь и разврат — хвала им! Так как всем этим они образовали мои чувства, в которых ты, о Мировая Красота, можешь отражаться широко и глубоко, как в пяти пространных, бездонных морях.

.....

Я прошел такие испытания, что большинство других душ, наверное, проявили бы рано или поздно вульгарность своей сущности. Но иногда из корней моей души, — оттуда, где спит неразрушимая душа моих предков, — вырастают вдруг такие сильные и несокрушимые побег энергии, что мне становится грустно, когда подумаю об их бесполезности в наше время, когда общественная жизнь представляет жалкое зрелище низости и бесчестия.

.....

...так как заносчивость черни велика и ее превышает только трусость поощряющих и терпящих ее. В Риме я видел самые бесстыдные осквернения, какие когда-либо бесчестили святыню. Подобно прорвавшейся клоаке, волна низких вожделий заливают площадь и улицы. Вдали — за Тибром — одинокий купол, где обитает старческая, но сильная совестью и сознанием душа, напротив другого жилища, бесполезно пышного, где король, потомок воинственного рода, подает удивительный пример терпения при исполнении низкой и скучной должности, которую предписал ему плебейский декрет.

.....

...не добыто еще из гор то железо, которое некогда вспахнет великое Римское Поле...

.....

Я думаю, род героического безумия овладел молодежью гарибальдийской, едва она вступила на Римское Поле. Она вдруг преобразилась... превратилась в дивное воинство, посвятившее себя подвигу, казалось, еще невиданному.

.....

Правда [...] те самые люди, которые издали казались столпами пламени на героическом небе еще не освобожденной родины, эти самые люди сделались теперь «грязными углями, годными только, чтобы написать на стенах непристойный рисунок или ругательство», но все же «только Рим может породить столько жизни, чтобы возродить весь мир во второй раз».

.....

Новый римский цезарь, природой предназначенный к господству (*Natura ordinatus ad imperandum*), придет уничтожить или переместить все ценности, которые слишком долго были признаваемы различными доктринами. Он будет способен построить и перебросить в будущее тот идеальный мост, по которому привилегированные породы смогут, наконец, перейти пропасть, теперь еще отделяющую их, по-видимому, от вождя-царя.

.....

Поэты, истратившие сокровищницу своих рифм на воспроизведение прошлых времен, на оплакивание мертвых иллюзий, на определение оттенков падающих листьев,¹ поэты, упавшие духом, спрашивают с иронией и без иронии: «В чем же теперь призвание наше? Восхвалять ли нам в двойных секстинах всеобщее голосование, ускорять ли нам вымученными гекзаметрами падение королевств, пришествие республик, захват власти чернью?.. Мы могли бы за умеренную плату уверять

¹ Сравн. «Canto Nuovo», «Animal triste». — Л. У.

неверующих, что в толпе заключается вся сила, право, мудрость и свет.

.....

Охраняйте красоту. Это ваше единственное призвание. Охраняйте вашу мечту. Клеймите бессмысленные лбы тех, которые хотели бы сделать все головы людские одинаковыми, подобно гвоздям под молотком слесаря. Пусть к небу подымется ваш неудержимый хохот, когда в собрании вы услышите гам конюхов большого животного — черни. Защищайте мысль, которой они угрожают, красоту, которую они оскорбляют. Придет день, когда они захотят сжечь книги, разбить статуи, запятнать картины. Защищайте прежние свободные создания ваших учителей и будущие создания ваших учеников от бешенства пьяных рабов. Не отчаивайтесь, что вас мало. Вы обладаете высшим знанием и высшей силой мира: словом. Ряд слов может превзойти химическую формулу в человекоубийственной силе. Боритесь решительно разрушением против разрушения.

.....

Тренируйте себя, — как вы тренируете своих скаковых лошадей, — в ожидании великого события. Самообладание — первый признак аристократа. Сила — первый закон природы. Мир основан на силе. Если бы новые поколения вдруг возникли из камней после потопа старого мира, они бы сражались между собой, пока сильнейший между ними не покорил бы всех остальных. Ждите и подготавливайте событие. Вам не трудно будет привести в повиновение стадо. Плебеи останутся всегда рабами, потому что у них врожденная потребность протягивать руки к цепям. Помните, что душа толпы подвержена панике.

.....

...Ты должен работать над реализацией твоей судьбы и судьбы твоей породы. Ты должен иметь в виду обдуманый план твоего существования и видение существования высшего, чем твое. Ты должен сознавать всю цену и вес наследства, которое

ты получил от предков и которое ты должен передать твоему потомку. Твое достоинство в том, что ты хранитель энергии многообразной, которая завтра, или через столетие, или через бесконечный ряд времен должна найти себе высшее проявление. Надейся, что это будет завтра

.....

...Взгляд толпы хуже, чем поток грязи, ее дыхание зачумляет. Удались, пока этот сток течет...

.....

Это было время, когда деятельность разрушителей и строителей особенно свирепствовала на римской почве. Жажда наживы охватила и рабов глины и кирпича, и наследников папских майоратов, и новую аристократию, порожденную nepотизмом и гражданскими войнами, которая унижалась, погрязала в новом болоте и рисковала на бирже богатствами, собранными удачным грабежом...

...Лавры и розы виллы Шиарра,⁴⁸⁸ гигантские кипарисы виллы Людовизи...⁴⁸⁹ чернели вывороченными корнями, как бы стараясь удержать среди разрушения призраки всемогущей жизни. Среди весенних цветов белели известковые ямы, краснели кучи кирпича, скрипели колеса тачек, нагруженных камнями, раздавались хриплые крики рабочих и быстро подвигалось грубое строение, которое должно было занять место, некогда посвященное красоте и фантазии...

...Казалось, по всему Риму пронесся ураган варварства... Исчезло всякое чувство приличия и уважения к прошлому... С быстротой, почти сверхъестественной, на фундаментах развалин воздвигались громадные пустые клетки, усеянные четырехугольными дырами, облепленные фальшивыми украшениями, безобразной штукатуркой. Громадная белесоватая опухоль вздулась на груди старого Рима и вытягивала из него жизнь.

...По княжеским улицам, перед виллой Боргезе,⁴⁹⁰ катались в блестящих каретах новые избранники фортуны, низкого

происхождения которых не могли замаскировать ни парикмахер, ни портной, ни сапожник; звонкий топот их рысаков раздавался по всему Риму, и легко было узнать этих господ по нахальной грубости поз, по неловкости хищнических рук в слишком широких или слишком узких перчатках. Казалось, эти люди говорили: «Мы новые владыки Рима. Преклоняйтесь!».

.....

Над нашими головами небо сохраняло только последние легкие следы облаков, напоминавшее белый пепел от перегоревших костров. Солнце озаряло ореолом вершины скал, и от этого их величественные очертания ясно выступали на синеве неба. С высоты в уединенную долину изливалась тишина и великая печаль, как волшебный напиток в глубокую чашу.

...Там остановились три сестры, и там я созерцал в последний раз их гармонию.

.....

* * *

Я с гневом свой светильник разбиваю,
Киприда,⁴⁹¹ пред тобой! Он долго освещал
Мое чело, склоненное над книгой
В те ночи долгие, когда земля и море
Взывали к небесам с безбрежным сладострастьем,
Покорные тебе, великая Киприда,
Непобедимая!
Теперь я с силой свой светильник разбиваю
На алтаре твоём, великая Киприда,
Непобедимая!
Пусть огненный твой дух горит в моей крови,
Пусть на моем челе сияет только солнце.

(«Canto Novo» [«Offerta votiva I»])^I

* * *

Тоску такую выразить нет слова,
Когда огонь желания живой
Сменяется холодной скукой злой
И страсть лишается поэзии покрова.
(А в глубине души встаешь ты снова,
Виденье чистое и головой
Качаешь. Кажется мне образ твой
Плакучей ивой на развалинах бывшего).
Я пресыщён, мне гадко и тоскливо,
А сердце бьется; здесь в груди оно,
Как бы в гробу, — всегда, всегда одно.
(А ты все смотришь, смотришь молчаливо,
Виденье чистое, как снег высоких гор,
И нежен, как мечта, твой голубиный взор).

(«Animal triste», «Imagine»)^{II}

^I «Нова пісня», [«Пропозиція I»] (італ.). — Ред.

^{II} «Сумна тварина», «Образ» (італ.). — Ред.

* *
* *

Напрасно войско юное мое
Меня к оружию так громко призывает,
Я в праздности забыл призвание свое,
В бессмысленном чаду мой гений изнывает.

(«Animal triste», «Sed non satiatis»)^I

* *
* *

О нет, весна, я ложа не покину
И ночь без сна с тобой не проведу,
И солнца юного встречать я не пойду,
Я перед ним спущу свою гардину.

Ты соблазнительно рисуешь мне картину:
В уборе свадебном стоит миндаль в саду,
Кусты склонили ветви, все в цвету,
Над ручейком. Цветы пестрят долину.

Но взор мой потускнел. Напрасно ты,
Весна, пришла с улыбкою веселой, —
Не смею я смотреть на красоту твою.

Я не пойду туда, где солнце и цветы,
К реке, в долину. Там ведь стыд тяжелый
Еще сильнее давил бы грудь мою.

(«Animal triste», «Vere novo»)^{II}

^I «Сумна тварина» (італ.), «Але не задоволений» (лат.). — Ред.

^{II} «Сумна тварина», «Нова весна» (італ.). — Ред.

* * *

Здесь, в этом сердце, развращенный стих
Цветет, блистая прелестью лукавой,
И запах смерти издают цветы.

Придет красавица и беззаботно их
Сорвет, прельстясь их краскою кровавой,
И вдруг смертельный яд ужалит ей персты.

(«Animal triste», «L'Inconsapevole»)^I

* * *

Оставьте музыку! довольно! я устал.
Мечты мне кажутся напитком слишком пресным.
И нет волшебника, чтоб колдовством чудесным
Мне возвратил то, что я потерял.

Любви и счастья жадно я искал.
Я молод был — мираж казался мне прелестным.
Теперь и в женщинах всё стало мне известным,
К изменчивости их я равнодушен стал.

Весна и лето, осень и зима,
Все те же смены. Как все монотонно!
Однообразие сведет меня с ума!

А небо — грозно ли оно, иль благосклонно —
Всегда, всегда висит над головой...
Где чувство новое мне взять, порыв живой?

([«Animal triste»], «Quousque eadem?» («Камо бегу»))^{II}

^I «Сумна тварина», «Незнаний» (итал.). — Ред.

^{II} [«Сумна тварина»] (итал.), «Як довго?» (лат.). — Ред.

Жорж д'Еспарбес

УХ! ВОЛКИ!¹

Мужичок Стацевско с трудом поднимается.

Утро. Голуби, воркуя, порхают по светлой крыше из маисовой соломы. Лошади, стоя у яслей, фыркают от нетерпения. Мужик одевается, натягивает лезгинские панталоны, оборачивает ноги накрест онучами, — четырьмя красными шерстяными полосами, — и наконец надевает шубу, славную шубу, очень длинную и очень теплую, которая стоила два рубля и годовой сбор меду. Баба Кивкин, его жена перед Богом, спит, растянувшись на печке. Он бьет ее пальцем по носу, щекочет по лицу от правой щеки к левой. Он ее будит и говорит:

— Я еду к тестю, в город, купить то, что ты мне приказала: кобыльяго молока два меха, флейту еще тоном повыше, чем у брата Серкова, и жирную овцу, которую ты зажаришь к заговенам.⁴⁹²

¹ Много говорится об интересе французов к русской литературе и жизни. Действительно, французы не только переводят произведения русской литературы, но и сами пишут повести и рассказы из русской жизни. Но как-то в большинстве случаев это знакомство с русской жизнью, — о том можно судить по предлагаемому рассказу из русской жизни, принадлежащему перу французского литератора Жоржа д'Эспардеса и напечатанном в парижском журнале «Echo de la semaine». В рассказе этом так много забавного, вытекающего из самых странных понятий автора о русской жизни, что все повествование обращается для нас, русских, из драматического в комическое. Нельзя сказать, чтобы автор вовсе ничего не знал о России, о жизни русского народа, — он кое-что слышал, знает даже кое-какие русские слова, которые помещает даже без перевода (le moujik, la baba, le pomeschtchik, la barynia, la chuba, les onoutchis, la pliassowaia), но это знание переплетается у автора с самыми грубыми промахами, делающими рассказ смешным. Достаточно указать, что приводимое в подлиннике слово pliassowaia автор поясняет — chant d'exil et de pauvreté. Все остальное читатель увидит из перевода, который должен был отразить все странности содержания и стиля подлинника. — Прим[ечание] перев[одчика].

И мужичок, как добрый муж, играет со своей женой. Он тихонько похлопывает по лбу, потом по ноздрям и по шее.

Он говорит ей:

— Я возьму с собой Попова, нашего сынка. Воздух свеж. Это расшевелит Попова! это его расшевелит!

И мужик принялся шумно хохотать.

Мужик честный человек. Он занимается сапожным ремеслом. Он ходит в церковь, никогда не ругается. Крестится, когда встречает похоронную процессию, молится каждый вечер, и знает, что если его рука взнуздывает лошадь, то ему помогает Бог.

Он будит своего сына. Попов протирает глаза кулаками, даже плачет, не зная, чего от него хотят, но мужик возвышает голос и говорит:

— Я еду в город купить кобыльего молока, флейту и овцу. Кто хочет со мной?

— Я! — кричит Попов.

Отец берет сына; сажает его к себе на плечо и идет в конюшню. Потом он закладывает свою телегу с тонкими осями, с высокими колесами, пристегивает лошадей к кожаному дышлу...

Заря; свежий лиловый рассвет разливается над деревней.

И Стацевско и Попов уже в телеге, — они хорошо уселись, хорошо закутались. Мужик погоняет лошадей ударом кулака и кричит бабе:

— Я привезу тебе сегодня вечером молока, флейту и овцу!

* * *

Они уехали со двора. Баба тревожится, глядя, как они исчезают вдаль:

— Как бы снег не застал их в пути, как бы Попову не было холодно! если бы лошади быстро бежали!..

Она возвращается в дом молча, зажигает свечу перед иконой, стает на колени и поет молитву:

«Бог защитит того, кто живет в страхе Божиим. Дыхание Творца — божественная лампада, которая освещает все, что есть нечистого в сердце человека. Мы должны приготовить

свою душу, Он же направит язык наш. — Будем следовать Закону!»

Отец и сын все это время проезжают поля, долины, равнины.

Попов задает вопросы мужику.

Попову восемь лет, но он уже мудрец.

— Отец, зачем кобылье молоко?

— Для бабы, если она заболает.

— Отец, зачем овца?

— К заговенам: семье надо хорошо поесть.

— Отец, зачем флейта?

— Для пчел. Пчелы, как и простые люди, любят музыку.

И Попов доволен. Он любознателен и вдумчив. В его голове, окруженной ореолом тонких развевающихся волос, проходят важные мысли, и эти мысли радостны: при них дитя улыбается.

— Я буду пить кобылье молоко, я буду сосать мозг из костей овцы, я буду играть на флейте!

Мужик погоняет своих вороных лошадей: — Ну, батенька! пошел, голубчик!

И вороные кони словно летят над землей. Они оставляют за собой дороги, рвы, обрывы, реки, большие живыя изгороди. И вдруг надвигается степь — как море...

Они едут тогда еще быстрее, но ровною рысью. Ничто не будет задерживать осей — ни колеи, ни камни. Лиловая заря восходит, солнце появляется. Попов бьет в ладоши:

— Как хорошо, день!

И, чтобы позабавить ребенка, мужик напеваает плясовую, песнь изгнания и бедности, песнь иронии народной:

Как от северного полюса до южного

Да ни в чем то нам удачи нет!

А полиция наша — и не двинется!

Наш помещик зло поглядывает.

Ай, ай, тра-ра-рай, ай!

Ох, Пречистая, как он зло глядит!

— О ком ты поешь? спрашивает удивленный Попов.

— О господах, хозяевах полей.

— Полей?

— Да, земли.

Попов не понимает. Он спрашивает:

— А разве у земли есть хозяева?

Мужик одним ударом кнута погоняет лошадей. Он кричит на них яростным голосом:

— Ксс! ксс! чертенята!

И обращается к сыну:

— Бедный только умоляет, богатый отвечает только жестокими словами.

— А мы, отец, богаты мы или бедны?..

— По середине между тем и другим, — сказал мужик просто.

* * *

Полдень! они въезжают в большой город. Тесть очень обрадован. Он дает им кубок чаю, предлагает пироги, пулярку,⁴⁹³ дает мужику дагестанскую трубку, а Попову фарфорового казака, который высовывает язык. Тесть осведомляется, хорошо ли идет торг башмаками, много ли меду, и как здоровье бабы?

Наконец мужик говорит:

— Я приехал за двумя мехами кобыльего молока, ты мне дашь от твоей кобылы.

— Вот они.

— Потом за жирной овцой.

— Сегодня утром я продал последнюю.

— Потом за звонкой флейтой.

— У меня их три, выбирай.

Мужик свистит во все три флейты и берет ту, которая резче всех, потом все идут гулять вместе. Они смотрят на хорошеньких барынь, развалившихся на подушках в своих возках, смотрят на красивые лавки, на людей, разговаривающих по французски на улицах, и насмотревшись на все это, мужик решает:

— Пора уже, — надо ехать.

И вот отец и сын едут опять по полям, долинам, равнинам, и опять, как и утром, Попов расспрашивает мужика:

— Отец, есть у тебя флейта?

— Да.

— А пчелы любят музыку?

— Как простые люди, — повторяет Стацевско. И он дергает вожжи.

— Пошел, батенька! пошел, голубчик!

Воронье кони словно летят над землей. Они оставляют за собой дороги, рвы, обрывы, реки, большие живые изгороди. И вдруг надвигается степь — как море... Они едут еще быстрее, — ничто не задержит осей — ни колеи, ни камни. Ясный вечер восходит над полем, луна появляется, Попов бьет в ладоши.

— Как хорошо! ночь!

Мужик напевает плясовую:

Как от северного полюса до южного,
Да ни в чем-то нам удачи нет!

— Как красиво, — черно! — кричит Попов, довольный, что подвигается в невидимое пространство.

Вот уже два часа, как они несутся в галоп. Месяц светит. Пот на лошадях дымится при лунном свете. Они все мчатся. Восемь подков сливаются в одно сверкание!

— Ксс! ксс! пасхальный барашек! Ксс! ксс! горлинка моей крыши! — кричит мужик своим лошадям.

Но вот внизу у колеса зажигаются две белые точки. Мужик Стацевско чувствует, как легкая дрожь пробегает у него по бокам. Но он храбрее пандура,¹ сильнее бомбардира; он хлестнул волка кнутом по глазам, волк перебегает с правой стороны на левую, и в то время, как мужик бьет его еще раз кнутом, другия белыя точки зажигаются направо и вот уже два волка бегут за телегой. Они прыгают и молча смотрят на мужика...

¹ Пандуры — неустрашимая гвардия венгерских королей. — Л. У.

Стацевско наконец чувствует страх. Он смотрит на бесконечную темную равнину и, опуская взор, видит не четыре, а тридцать золотых точек, прыгающих вокруг него!

— Го, го, го! голубчик! батенька! скорей! скорей!..

И подгоняемые лошади поднимают копыта, вытягивают шею, фыркают. Они так бегут, что кажутся вдвое длиннее.

— Го, го, го! Рай, ра, рай! — рычит Стацевско.

Мужик правит стоя, сильно натянувши вожжи, шапка у него на затылке, глаза широко открыты, смотрят прямо во тьму. Но за [ними] уж мчится целая толпа волков. Слышно дыхание, слышно, как скребут землю когти, будто бежит стадо.

— Го! ай! ра! рай! голубчик! батенька! бегите скорей!

И телега летит, мчится, как тень. Стацевско стоит, как ящик, мрачный почтовый возница с пламенными глазами. Ему страшно... Ему кажется, что вот-вот волки бросятся на него, схватят его за одежду, вонзятся в руки, прыгнут на лошадей, перервут вожжи, разорвут сына. А Попов смеется, он ничего не понимает! По временам он поигрывает на флейте и смотрит на звезды.

— Гу! го! рай, рай! го! гу!..

Бедный Стацевско! он думает о бабе, о прекрасной белокурой бабе, которая ждет у печки или перед ульем с ячменным жемчужным супом, kloкочущим в горшке, он думает, что он расскажет ей о своем путешествии.

Между тем толпа волков все увеличивается, — еще и еще волки; остервененные, сбегаются они сотнями, не воют, ждут, пока лошадь упадет! Ветер забивает в открытый рот мужика. О, как ужасен каждый глоток этого острого ледяного воздуха!

— Хлоп! хлопок! — Гу! го! рай! го! гу! — Хлоп! хлопок!

Волк вскакивает на сиденье и хватает мужика за башмак. Стацевско испускает крик, схватывает зверя за ноздри, отталкивает его кулаком, но страшная внутренняя боль сжимает мужика.

Он прыгает на спину лошади и рыдает над ушами своих верных животных:

— Скорей, Барашек, скорей, Голубчик! ради Попова!

— Ради Христа! — закричал вдруг Стацевско. Волк вскарабкался на сиденье; тогда Стацевско бросается с лошади опять в повозку, прячется на дне ее, подымает фартук и смотрит...

Их уже тысяча, три тысячи, семь тысяч, десять тысяч... Это черный океан, искрящийся звездами, — словно адское небо отражается в степи!

А мужик все кричит: — Го! рай, рррай, ра, рай! го!

Но он уже не надеется, он выбился из сил! Попов выпустил флейту, милую флейту, которую так любят пчелы.

— Попов! Попов! — зарыдал вдруг мужик с криком и с жестами обезумевшего.

— Что, отец? — лепечет мужик.

— Попов! Попов! — плачет мужик.

— Ах, отец, что же ты говоришь?

— Попов, Попов! ты видишь волков?

— Да, отец, да!

— Они нас съедят!

— Нет, отец! если пчелы любят музыку, то волки...

Но Попов не кончил! Мужик сжимает горло своему ребенку, изрыгает богохульство, хватая мальчика за голову, за золотые волосы и кричит во тьме: Рай, рай, рай! И широким отчаянным размахом он бросает Попова волкам!

Тогда черная толпа останавливается... она останавливается, чтобы разделить ребенка, а повозка продолжает путь...

Вот она проезжает степь. Вот лошади замедляют бег, въезжают в аул с потухшими огнями, баба, прекрасная, белокурая баба, ждет на пороге:

— Ну, Стаць, дорогой мой Стаць, хорошо ли ты съездил? Не холодно ли было Попову? Хорошо ли бежали лошади?

Но мужик не отвечает. Он играет на флейте и хохочет. Он помешался.

Людвіг Якововський

ПРИМЕЧАНИЕ К ПЕРЕВОДАМ ИЗ Л. ЯКОВОВСКОГО

Людвиг Якововский, рано умерший молодой писатель, сравнительно мало известен в России, но очень популярен на своей родине, особенно как автор романа «Werther der Jude». По литературному направлению он принадлежал к немецкой «модерне», часто определяемой как «новоромантическое направление». Лучшим органом этого направления служил долгое время журнал «Die Gesellschaft», основанный Л. Якововским и его товарищем и соредактором Оппельн-Брониковским, но в конце [18]90-х годов, после смерти Якововского, журнал этот утратил свое прежнее значение. Смерть Якововского отразилась фатально также и на другом его литературном предприятии: издании дешевых и строго-художественных книг для беднейших классов народа. Это издание Якововский предпринял после «анкеты», открытой им в своем журнале по поводу Гетевского юбилея и выяснившей, как мало немецкие народные массы знают своего величайшего гения, а вместе с ним и всех прочих «светочей литературы». — Смерть неожиданно прервала благородные начинания модерниста-народника.

КАК Я РАЗ БОЖЕНЬКУ ЗАБЫЛ

Когда я был маленький, я был умница и набожный мальчик. Каждое утро я целовал папу в руку, а маму в лоб. Когда в воскресенье, ранним утром, доносился в мою комнату торжественный церковный звон, я складывал благочестиво руки и чувствовал себя вдвойне умницей. Когда я в душный солнечный день шел по полю сквозь густую массу золотой пшеницы, я видел благодать Божью вокруг себя. Когда же буря раскачивала липы у наших дверей и гнула с треском их ветви к земле, мое сердечко билось, и я чувствовал в грозе присутствие Бога. А когда я стоял на могиле моей сестренки Марии Маргариты, умершей год тому назад (мне как раз тогда кончилось девять лет), в темнозеленой листве цветущей сирени лепетал ветер, а я думал о сонмах ангелов у подножья Божьего трона, и мне хотелось знать, там ли теперь и Мария Маргарита, которая всегда шалила гораздо больше меня, неужели она теперь сидит в первых рядах, так близко к Боженьке?..

Да, я был набожный ребенок, потому что я был умница и был очень маленький.

* * *

Однажды на Рождество отец сунул мне в руки большую книжку. Этот подарок наверное был послан мне прямо с неба, потому что такие красивые картинки я видел только в окнах церкви святого Михаила. Сейчас после завтрака я раскрыл книгу и прочел благочестивое заглавие: «Грех безбожных крестьян, которые взбунтовались против власти».

— Ах, эти гадкие крестьяне! — подумал я, потому что я был еще мал... Я был умница и набожный мальчик...

Я стал читать...

.....

В этот день я не мог прочесть молитвы перед обедом. Уста мои были бессильны и не годились для Божьего слова. Я даже не мог удержать куска хлеба в своей дрожащей руке. Папа рассердился и вывел меня из-за стола, а мама склонила свое бледное лицо перед этим строгим приговором. Я ускользнул из дому в лес и лег там на мох среди папоротника. Тогда-то я забыл Боженку и все молитвы мои.

Вот, что я прочел в большой книге:

«Ганс был страшно упрямым. Ему уже кончились двадцать лет, и хотя он был беднее всех в деревне, душа его была исполнена самой глупой гордости. — “Не стану я работать на графа по три дня в неделю. Телеги у меня нет, а плуг мой разбили королевские ландскнехты. А если они, живодеры, украли у меня последнюю корову, так и я стану красть”. — Так безбожно говорил молодой крестьянин своей матери, лежавшей в жалкой лачуге на гнилой соломе. “Ганс, я есть хочу” — бормотала мать и беспомощно смотрела на сына. Он же смотрел вдаль сквозь трещину в стене. Там, за стеной расстилались графские поля, и солнце заливало их своими лучами, как будто оно светило только для того, чей замок так смело смотрел с высокой горы на широкую равнину.

И безумный ропот подымался в парне.

— Достань мне хоть репы, Ганс!

— Собаки порвут на мне кафтан, если я пойду красть ее.

— Ну, так выпроси костей в замке...

— Ого! Они мне там покажут длинный кнут! Знаю я его.

Щеки Ганса горели от муки и стыда.

— Погодите, — прошипел он, — зажарю и я вас в эту ночь, как вы зажарили мою последнюю корову!

И в своей гордыне он оставил старуху-мать одну, а сам пошел в кабак “Бычачью голову”. Там стоял неистовый гам, так как среди крестьян был один безусый мальчишка, беглый ученик Виттенбергской школы, который кричал и шумел. Крестьяне тоже все кричали и шумели и за собственным криком друг друга не понимали. Виттенбергский мальчишка орал больше всех: — “Где, в какой немецкой стороне крестьянин сохранил еще свои древние права? Где пользуется он общими

полями, лугами и лесами? Где равные наделы? Где свой суд? Господи! Прежнее почетное положение крестьян исчезло без следа и пусть только ктонибудь заговорит о нем — сейчас услышит в ответ: ты — враг господ, ты — бунтовщик. За это ты поплатишься своим добром, шкурой и жизнью”.

— Вот подлецы! — крикнул Ганс громче всех, так что другие оглянулись на него, — граф Фалькенштейн, вон тот, что на горе, сказал: “Лошадь создана для кнута, осел для узды, а спина дурака — для розги!” — Это мы-то лошади, ослы и дураки! Я этого больше не потерплю! Не мы ли поклялись только что телом Господним, что пустим в эту ночь на его замок красного петуха, а? Кто за мной?

— Мы все! — крикнули эти несчастные и в своей безумной дерзости схватились за вилы и ржавые пики. Потом ночью тайком пробрались к замку графа. О, там их ждал крутой прием! Один старый, предусмотрительный крестьянин донес Фалькенштейну, и графская дворня прогнала мятежную шайку винтовками, алебардами и дубинами. Только Ганс держался твердо, пока его не взяли в плен.

К нему пришел священник в его мрачную темницу, чтобы приготовить его к смерти, но упрямые губы грешника не проронили ни слова. Священник спросил его, неужели он забыл Божьи слова, сказанные через святого Павла: кто противится власти, тот преступает Божью волю. Но Ганс опять промолчал. Настало утро. Взошло солнце, и разложен был костер, и двое слуг повели Ганса на костер. Он не сказал ни слова.

Поднялась первая струйка дыма от стружек к привязанному крестьянину. Тогда он заплакал горькими слезами.

— Ах, вот я уже умираю, а еще как есть ни разу не наелся досыта хлеба!

А пламя подымалось да подымалось, и вспыхнуло высоко, подобно тому огненному столпу, который был возжен над Содомом и Гоморрой...»

* * *

Вот когда я забыл Боженьку.⁴⁹⁴

Духи́

...Я пишу это письмо без слова обращения. «Дорогая Тереза» не имеет смысла при моем теперешнем настроении, а «Милостивая Государыня» было бы еще бессмысленнее после всего, что пережито за последние месяцы.

Если бы я вчера не увидел тебя случайно в театре, я бы не написал тебе. Но когда я увидел твое маленькое беленькое личико, оттененное упрямой волной черных кудрей, то самое личико, которое я так часто ласкал, я больше не в состоянии был оставаться вдали. После первого действия ты ушла, и когда ты проходила в толпе, мы встретились на мгновение лицом к лицу, ненависть к ненависти. Потом послышался шум твоей кареты, топот и фыркание лошадей, а я все еще стоял, не снимая шляпы.

Неправда ли, на это ты пожмешь плечами? Хотя я ударил тебя, как безумный, все таки я должен был снять шляпу! Так поступил бы всякий джентльмен.

В том-то и дело! Потому-то я тебя и ударил. В первый и последний раз. Я, плебей.

Поймешь ли ты меня, почему?

Я всегда спрашивал себя, что заставило тебя прижаться своей головкой к моей груди. Что заставило меня стремиться удержать тебя? Да, да, обожаемая маленькая женщина с самой гордой головкой, какая когда либо украшала аристократическую шею, с самой нежной ручкой, какая когда-либо покоилась в моих толстых пальцах... Я не нахожу слов, чтобы выразить, чем ты была для меня. Поэтому моя нежность заполонила тебя, как тюрьма, из которой ты не могла вырваться, хоть бы ты ушла на край света, так как все вокруг было полно моей любовью, и ты была в моей молчаливой власти.

Ты это знала, Тереза, и ты допустила, чтобы я тебя ударил?

Да, Тереза, ты виновата.

Ты знаешь мое происхождение. Я родился в Познанском захолустье, где мой отец держал кабак и был лавочником, шорником, кожевником, портным, лошадиным барышником, все это одновременно. Всем этим занимался он ради вечно больной жены и девяти ребятишек, один другого хуже, озорных, уродливых, голодных, неотесанных. Трое из них пропали в Америке, четвертый удавился, пятый, попав в солдаты, оскорбил лейтенанта и умер в казематах Торнской крепости, остальные трое теперь крестьяне, а я вот — девятый.

Мне посчастливилось. Начальное школьное учение далось мне шутя, поэтому меня приняли даром в реальное училище. Я был там первым. В каждом классе первым. Только поведение никогда не было «отличным», много-много — «удовлетворительным». Шутя выдержал я все экзамены. А когда я познакомился с тобой в Берлине — это было в театре, ты была в темно-красном платье — я уже был известным инженером. Но шлифовки у меня было мало.

Впрочем, это приобретается скоро. Я скоро выучился есть рыбу вилок, не брать картофельного пюре ножом, не прикасаться салфеткой к губам и избегать зубочисток.

Все это я уже знал раньше, чем был введен в твой салон.

Потом начались недели... Тереза, ты знаешь их? Помнишь ли ты их еще?

Если я даже возненавижу тебя, как злейшего врага, довольно мне будет одного воспоминания об этом времени, чтобы я стал бессилён, как больной, и слаб, как ребенок. Я внутренне улыбнусь, и что то засияет надо мной, и вечная моя благодарность будет у твоих ног, пока они не перестанут ходить, а сердце мое не перестанет биться.

Ты, баронесса фон Вернер, и я, сын кожевника из Мильцина!

Тем не менее, это звучало вполне гармонично, потому что наши уши были восприимчивы только к мелодии нашей любви.

Но однажды... Странно, что я раньше никогда не обращал на это внимания. Я всегда замечал с нежным восхищением,

какие тонкие духи разливались скромными волнами по твоим комнатам, как благоухали твои темные волосы и, склоняясь к тебе на плечо, я всецело погружался в наслаждение, в благоухание, в упоение.

Шесть недель тому назад — конечно, ты это хорошо помнишь — ты пожелала осмотреть огромную мастерскую машин, где строились мои локомотивы и динамо-машины. Я с гордостью ходил по этой мастерской, потому что каждая линия в ней была делом рук моих, и каждая частица железа была покорна моей воле. Когда же ты с твоими двумя подругами пожелала, чтобы тебе показали железную мастерскую, я был «вытребован», как был, в своей рабочей синей куртке, сопровождать аристократок... Я не подозревал, что твоя холодная сдержанность просто соответствовала твоей натуре, а только, в качестве влюбленного, удивлялся, как чудно моя возлюбленная разыгрывает роль в этой мастерской, среди лязга машин, перед полуторатысячной толпой рабочих. Часто мой взгляд останавливался на твоей головке, часто скользил по твоей тонкой ножке, когда твоя ручка приподнимала элегантный выходной костюм, и хотя мне было грустно, что ты не отвечала на мои взгляды, но я оправдывал тебя: наша тайна требовала от тебя сдержанности. Я повел вас дальше. Я продолжал говорить совершенно объективно, совершенно спокойно и даже учено. Но часто, когда рабочие почтительно расступались, кланяясь мне, когда другой инженер поминутно спрашивал моего совета, я чувствовал себя счастливым до глубины души. Потому, что ведь и ты это видела. И мне так хотелось взять тебя за руку, а еще лучше — прижать к своей груди и сказать: «Дорогая, это все мое, это я создал. А между тем, тебе стоит только пожелать, и я отдам тебе всю мою жизнь и деятельность за то, чтобы ты только погладила мои волосы».

Должно быть, я был раньше слеп, так как я только в ту минуту заметил, что ты поднесла платок к носу, и я почувствовал запах фиалок. Я спросил тебя — обе графини отстали несколько от нас — не дурно ли тебе. Что же ты ответила?

— Нет, но эта масса людей! Они так дурно пахнут!

Вот тут-то и началось, Тереза!

Ни слова обо мне, ни о моей работе!..

Я все таки ожидал хоть маленького нежного словечка: «Ах, ты» или «Милый»... Но его не было, и я уже с грустью думал, как ты можешь разыгрывать так долго свою роль, особенно в эту минуту. Но ты права, повторял я себе. Тысячи глаз смотрели на нас.

Но хоть бы слово моим рабочим, моим верным, честным помощникам, без которых я сам — ничто и не могу ничего создать! Нет, и этого слова не было.

— Пожалуйста, заговори с рабочими! — умолял я в то время, когда стук и лязг машины усилился около нас.

— Мне противно. Этот запах от всех этих людей! — вот был твой ответ.

Это было все! Я посмотрел на тебя, а ты на меня. Иногда случается так посмотреть в глаза человеку, который был нам целые годы дорог и близок. И вдруг от одного взгляда он становится странным и чужим. Как будто бы у нас и у него стали другие глаза, и мы вдруг посмотрели иными взглядами. И мы уже не узнаем друг друга, хотя раньше были близки. Мы видим, что каждый из нас что-то скрывал многие годы, и только в эту минуту оно открылось. С быстротой молнии мы постигаем в другом холодный и чуждый элемент.

Так было с нами, Тереза, в ту минуту.

Когда подошли опять обе графини, одна из них, стройная блондинка, которую ты всегда не переносила, сказала:

— Только теперь постигла я, что такое труд, я преклоняюсь перед ним.

— Смею ли я поцеловать Вашу руку в знак благодарности? — отвечал я и восторженно схватил ее руку. Она улыbnулась при этом. Ты посмотрела насмешливо, а я вскричал:

— Вот наша многоуважаемая баронесса только нюхает людей, в то время, как вы преклоняетесь перед их трудом.

— Что делать, если я этого не переносу! — отвечала ты.

Это был ребяческий, невежливый, нет, хуже, постыдный ответ!

Но какая размолвка устоит перед мягкими женскими ручками? Один женский поцелуй уничтожает самые жестокие слова, сказанные теми же устами, а один долгий взгляд выпросит больше прощенья, чем злые слова причинили обиды.

На другой день уже все уладилось. Но там, в мастерской, собираясь уходить, ты стояла на своем. Ты уверяла, что ты иначе не можешь. Такая, мол, ты эстетическая натура: дурной запах делает для тебя лучших людей невыносимыми.

Часто в обществе тебя ктонибудь заинтересует, но вдруг какоенибудь некрасивое движение руки, неизящное движение носовым платком, плохие духи... О, ты наговорила массу подобных вещей раздраженно, прямо мне в глаза. Ты старалась оправдаться, но вместо защитительной речи ты совершала каждую минуту новое преступление.

Прощаясь с тобой в тот день, я поцеловал тебя, как всегда. Но в ту минуту я ненавидел тебя и всю твою породу.

Твои слова запали мне в душу, подобно каплям расплавленной меди. Я начал заниматься собой. Повязывая галстук, я срывал его раз десять, все мне не нравился его бант. Я простаивал подолгу перед зеркалом, растягивая губы до боли, чтобы хорошенько осмотреть свои зубы. Я останавливался у витрин косметических магазинов, рассматривая выставленные там товары. Раз мне бросился в глаза ящичек с вещицами из слоновой кости. Присмотревшись ближе, я насчитал там одиннадцать разных предметов, которые все предназначались для чистки ногтей. Одиннадцать предметов за сорок четыре марки для десяти ногтей.

Но я не поддался. Сорок четыре марки с трудом зарабатывает в неделю самый искусный мастер в машинном отделении нашего завода. И на эти сорок четыре марки живут муж, жена и двое, трое, а иногда и шестеро детей. И как еще довольны! Благодарят Бога за хлеб насущный!

Я круто повернул от магазина.

Это было в час дня.

Вечером, в шесть часов, была окончена последняя машина в большой мастерской. На восемь часов мои хозяева назначили

в мою честь большой парадный ужин. У меня оставался только час времени, чтобы забежать к тебе. Я отправился из мастерской прямо к тебе. Кому же первому должен был я излить свое счастье, радость и гордость?

Надо ли тебе повторять, что произошло в эти несколько минут?

Я пришел к тебе весь еще в трудовом поту, прямо от машины. И когда я, в своей старой блузе, привлек тебя к своей груди, чтобы рассказать тебе, что я теперь сделался директором одной из крупнейших машинных фабрик Германии, что теперь мой заработок достаточно велик, и я могу устроить в давно желанном маленьком замке свою избалованную жену... Вдруг ты уперлась обеими руками в мою грудь в то время, когда я обнимал тебя за талию, и откинула голову так далеко назад, что я увидел твой белый подбородок и...

Это физическое отвращение в твоих глазах!.. Я его не забуду никогда!

Я не знаю, что случилось потом.

Но я наверное обезумел, так как только в безумии я мог ударить женщину.

И еще любимую женщину!

Тебя, Тереза!..

Вот, исповедь моя окончена.

Я не сержусь на тебя, так как ты не могла чувствовать иначе, чем ты чувствовала. Но признай же и за мной право чувствовать, как я могу.

Только то, что я тебя ударил, мучит мое сердце и наполняет его раскаянием. Поэтому прости меня.

Но каждый раз, когда я думаю об этой минуте, мне кажется опять, что в моем лице плебей наказал олицетворенное тобой аристократическое начало, то начало, которое он от всей души ненавидит и вместе с тем любит с непреодолимой страстью.

Будь довольна этим последним признанием.

Ада Негрі

УРИВКИ З ПОЕЗІЙ

З ТЕКСТУ СТАТТІ

ЛЕСІ УКРАЇНКИ «ДВА НАПРАВЛЕННЯ
В НОВЕЙШЕЙ ИТАЛЬЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
(АДА НЕГРИ И Д'АННУНЦИО)»

* * *

...Я свой летучий стих, блестящий самоцветом,
Бросаю в свет сверкающим букетом
Из молнии цветов...

(«Fatalità», «La Sfida»)^I

* * *

Я плоть от плоти матери моей
Святой, правдивой, дух от ее духа.

(«Tempeste», «A te, Mamma»)^{II}

^I «Доля», «Виклик» (італ.).—Ред.

^{II} «Бурі», «Тобі, мамо» (італ.).—Ред.

* *
* *

Холодно, холодно с вами, старинные
Книги, суровые повести войн,
Что мне до вас?

.....

Там мое место, где новое знание
Пышно цветет, как на солнце цветов,
Там, где сверкает волнами горячими
Счастья, любви, возрожденья поток.^I

(«Tempeste», «Vecchi libri»)^{II}

* *
* *

Кровь плебейская бьет в этих жилах
Непокорным горячим ключом.
Так вперед же! И зло, и страданье,
И насмешки — мне все ни по чем.

(«Fatalità», «Buon di, Miseria»)^{III}

* *
* *

Да, я сильна, я словно дуб,
Не гнущийся от ветра...

[Джерело не встановлене]

^I Эта и все следующие цитаты приведены мною в собственном переводе. — Л. У.

^{II} «Бурі», «Старі книги» (італ.). — Ред.

^{III} «Доля», «Добридень, лихо!» (італ.). — Ред.

* *
* *

...иль крик, или стрела...

[Джерело не встановлене]

* *
* *

Вампиру в жертву отдала я чувство,
Все лучшее, огонь моей души.
Неутолимо, как вампир, искусство.

(«Fatalità», «Marchio in fronte»)^I

* *
* *

Мадонны там тринадцатого века
С улыбкой кроткою и простодушной,
Наивно-грациозные Мадонны
Смотрели на меня с поблеклых стен.
Я помню, в детстве, мне, дрожащей от восторга,
Орган священные преданья повторял.
В часы внезапного, святого вдохновенья
Мой первый стих волной кипучей заиграл.

(«Tempeste», «Tempio antico»)^{II}

* *
* *

Туманы серые мне душу угнетают,
И нет поэзии на рисовых полях...

(«Fatalità», «Portami via!»)^{III}

^I «Доля», «Тавро на чолі» (італ.). — Ред.

^{II} «Бурі», «Древній храм» (італ.). — Ред.

^{III} «Доля», «Забери мене!» (італ.). — Ред.

* *
* *

Погибла? Нет! я встану, как богиня,
Из гроба, где лежат мои мечты.
И силу всю мою, и гордость, и стремленья
Теперь узнаешь ты!
.....

Я вновь полна восторга и надежды
И подымаю гордую главу.
Преступная толпа! Надменные невежды!
Меня вы не сломили, — я живу!

(«Tempeste», «Io sono»)^I

* *
* *

Моя печаль меня не усмирила.
Я брошу вызов небу вместе с ней, —
Она — божественная сила,
Которой был могуч в оковах Прометей.

(«Fatalità», «Fin ch'io viva e più in là»)^{II}

* *
* *

Злой рок висит над головой твоей,
Ты — возмущенная рабыня.

[Джерело не встановлене]

* *
* *

...неукротимая, страстная ненависть
Песню мою окрыляет...

[Джерело не встановлене]

^I «Доля», «Я е» (італ.). — Ред.

^{II} «Доля», «Поки житиму і далі» (італ.). — Ред.

* * *

Беги же, сытый мир, беги за барышами,
Продажную любовь купи себе на них,
Тебе в лицо за то я дерзко брошу
Вот этот жгучий стих!

(«Fatalità», «La Sfida»)^I

* * *

Дайте мне серп, и лопату, и грабли,
Солнца ведь я не боюсь,
Я оживаю под жгучими ласками,
В поле, к работе стремлюсь...

.....

В поле бы всех этих нервных, расслабленных,
Стонущих, жалких людей,
Желчных от праздности, сплином измученных,
Бедных, нарядных теней.

(«Tempeste», «Terra»)^{II}

* * *

Поработил меня изменчивый твой взгляд,
Он в сердце мне, я чувствую, вливает
Смертельный, тонкий яд.

([«Fatalità»], «A Marie Bachkirtseff»)^{III}

^I «Доля», «Виклик» (итал.). — Ред.

^{II} «Бурі», «Земля» (итал.). — Ред.

^{III} «Доля», «Марії Башкирцевій» (итал.). — Ред.

* *
* *

Кружатся приводы, машины грохочут,
Ткачи ни на миг от станков не встают
И весело песни поют.
Но вдруг раздирающий крик раздаётся,
Безумный, ужасный, врывается в дверь, —
Так воет подстреленный зверь.
Работницу ранили зубья машины, —
Несчастливая! кровь в её русской косе!
Рука её там, в колесе...

.....

...Кружатся приводы, машины грохочут,
Как прежде, ткачи от станков не встают,
Но только уже не поют.
На лицах их слезы сливаются с потом;
Шум мотора думам печальным вторит,
Как будто слова говорит.
Усталым глазам так чудится призрак:
Несчастливая с кровью на русской косе,
И эта рука в колесе...

(«Fatalità», «Mano nel ingranaggio»)^I

* *
* *

Сражаться должен ты пером и словом:
Виднеются вдали в сияньи новом
Неведомых вершин кряжи.
На них ты дряхлому столетию укажи.

(«Fatalità», «Madre operaia»)^{II}

^I «Доля», «Рука в колесі» (італ.). — Ред.

^{II} «Доля», «Мати-трудівниця» (італ.). — Ред.

* * *

И я, бледнея, голову склонила,
Пробормотав: «прости!»
Неправда всех времен меня душила,
Раскаянье и стыд я ощутила,
Как тяжкий камень на моей груди.

(«Tempeste», «Disoccupato»)^I

* * *

Да здравствует пожар! Разбудит он
Счастливец жизнерадостных: стряхните
Любовные мечты, блаженный сон,
Из залы пиршества уйдите!
Бледнея и дрожа от страха и стыда,
Склоните головы, страшась проклятья.
Там, в яме огненной, среди труда
Погибли люди — ваши братья!

(«Tempeste», «Incendio della miniera»)^{II}

^I «Бурі», «Безробітний» (італ.).—Ред.

^{II} «Бурі», «Пожежа в шахті» (італ.).—Ред.

* *
* *

Толпа рабочих, бледных и больных,
Измученных борьбой, бессоницей и горем,
Сошлась. И вот один с отчаяньем сказал:
«К чему? Ведь смерти не поборем...»
Другой сказал: «Мне жаль моих детей».
А третий говорит: «Жена моя в больнице».
Вдруг ужас ледяной над всеми пролетел,
Подобно черной хищной птице.
Тут молодой силач один вспылит:
«Нет, братцы! Ни за что! Им уступать не надо!
Все до последнего держаться мы должны.
Мы тоже люди, а не стадо!»
...Толпа рабочих, бледных и больных,
Измучилась борьбой, бессоницей и горем...
Молчали все они, но думали одно:
«К чему?.. Ведь смерти не поборем...»
И вот угрюмые оборванцы пошли,
Как тени, подавив рыданья униженья,
И за работу все на фабрике взялись
Опять... Когда ж конец мученья?

([«Tempeste», «Fine di Sciopero»])^I

* *
* *

Кто виноват? — я вслух произнесла.
И за восставших, и за побежденных,
И за преступных, и за развращенных
Я что-то, скрытое во мраке, прокляла.

(«Tempeste», «Nota di cronaca»)^{II}

^I «Бурі», «Кінець страйку» (італ.). Леся Українка вказує назву вірша уже в перекладі російською «Конец стачки», не даючи назви оригіналу. — Ред.

^{II} «Бурі», «Хронікальна замітка» (італ.). — Ред.

* * *

...вдруг превратился презренный народ
в племя гигантов могучее,
клик раздавался победный и радостный:
вот где начало Италии...
.....

Ты велика, Италия родная!
Вот над Ломбардскою болотною равниной
Три мрачных фурии царят непобедимо:
Пеллагра,¹ малокровие и голод.

Вот над туманною и смрадною Мареммой,
Над дикою и пустою Кампаньей римской,
Над Калабрийскою развалиной печальной
Народный вопль отчаянья несется,

В пустыню знойную, далекую народ наш
Идет на смерть и смерть с собой несет,
Чтоб знамя водрузить среди песков бесплодных.

Чернь итальянская везде страдает,
Везде нужда гнетет. Напрасно со слезами
Взывают: «хлеба!» женщины и дети.

Восставшая толпа, как волны океана,
Сама в себе мятется, без сознания,
В отчаяньи взывая о пощаде;
Она сама себе могилу роет.

Вверху, внизу, во всей стране несчастной
Сломалась вера, погибает совесть,
И в слабых душах угасает пламя
Негодования и любви святой.

Но, словно дуб, не побежденный бурей,
Свободная Италия стоит.
Не пробуждайтесь, мертвые герои!

¹ Пеллагра—болезнь, развивающаяся от употребления в пищу пораженного грибом маиса.—Л. У.

Пусть вечно грезится вам чудный сон,
Который грязь житейскую вам красил
И превращал хрипенье агонии
В победный, светлый гимн.^I

(«Tempeste», «Il passaggio dei feretri»)^{II}

* *
* *

Мы с верою стремились к идеалу,
Но он нам изменил.

([«Tempeste», «Il passaggio dei feretri»])

* *
* *

Стучусь и в двери города вступаю я,
— Кто вырастил тебя? — Леса, поля.
— Кто звал тебя сюда? — Судьба моя,
Как ураган, меня сюда влекла.
Лесную свежесть и лесные песни
Тебе я издалёка принесла.

.....

Свободы, необузданной свободы
Я знаю чары, — ты не знаешь их.

Старинный город! Я пришла к тебе одна,
Ты примешь ли меня? Я молода, сильна,
От рисовых плантаций болотистых
Пришла к туманным фабрикам твоим,
Я принесла привет свободный, братский им.

(«Tempeste», «Arrivo»)^{III}

^I Tempeste, «Il passaggio dei feretri». Перевод написан нерифмованным стихом ради большей точности. — Л. У.

^{II} «Бурі», «Проносять труни» (итал.). — Ред.

^{III} «Бурі», «Прибуття» (итал.). — Ред.

* *
* *

Мы тебя признаем; да, — ты наша.
Ты должна возродить, перелить в плоть и кровь
Все неясные наши стремленья,
Нашу ненависть, муки, борьбу и любовь, —
Там должна ты искать вдохновенья.
...Вместе с нами, за нас, муза новой любви,
Ты погибнешь в последнем сраженьи.
.....

Эти жертвы труда возмущенья полны,
В их отважных сердцах, в их
прекрасных очах
Зажигается жажда священной войны.

(«Tempeste», «Amor novo»)^I

* *
* *

...Будь проклят, кто дрожит и отступает!

[Джерело не встановлене]

* *
* *

Иду! За мной идут воскресшие народы;
Они полны сил, веры и свободы,
Их будущее ждет.
Я светлый гимн пою; в моих руках, как пламя,
Сверкает орифламма. Это знамя
К победе нас ведет.

(«Tempeste», «Immortale»)^{II}

^I «Бурі», «Нова любов» (італ.).—Ред.

^{II} «Бурі», «Безсмертна» (італ.).—Ред.

* * *

И будут лезвия чисты от крови,
И белый будет веять флаг,

...

Зарей сияют золотые сны,
Виденья будущей весны,
Свободного труда и вольного народа.
Ликует обновленная природа, —
Весна, раздолье, солнце и цветы,
Свобода для любви и красоты...
Ни побежденного там нет, ни властелина,
Нет больше ни слуги, ни господина!

(«Tempeste», «Sciopero»)^I

* * *

Довольно было бы, когда б навстречу братьям
Рыдающим счастливые их братья,
Оставя праздновать жестокую победу,
Раскрыли бы широкие объятия.

(«Tempeste», «La fumana»)^{II}

* * *

Придет, быть может, час тот роковой,
Когда, обняв свой идеал, воскликну:
«Я победила, наконец ты мой!»
Что, если вдруг тогда исчезнет вера,
Разрушится иллюзий светлый мир,
И ты, мой идеал, падешь и разобьешься,
Как глиняный кумир?

(«Tempeste», «Il sogno»)^{III}

^I «Бурі», «Страйк» (італ.). — Ред.

^{II} «Бурі», «Повінь» (італ.). — Ред.

^{III} «Бурі», «Мрія» (італ.). — Ред.

* * *

Ты одинока, ты уже разбита,
Не победишь. Никто в тебя не верит.
Не видишь разве ты, что ты идешь во тьме?

(«Tempeste», «Sconforto»)¹

* * *

Да, здесь конец прожитой мною драмы,
А дальше пустота — и я должна молчать.
О, книга мрачная с словами огневыми!
Ты на моем гробу последняя печать!

[Джерело не встановлене]

* * *

И побежденная, ты будеш вестница...

[Джерело не встановлене]

¹ «Бурі», «Зневіра» (італ.). — Ред.

УРИВКИ ПЕРЕКЛАДІВ ТВОРІВ ПОЛЬСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

З ТЕКСТУ СТАТТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ «ЗАМЕТКИ О НОВЕЙШЕЙ ПОЛЬСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ»

Адам Асник

Жизнь им не даст утешений небесных, —
Ангельских надо явлений чудесных
И Провиденья защиты высокой,
Надо им вечной любви — хоть далекой!
.....

Лес винных лоз на кладбище!
Ты на них смотришь со страхом?
Я себе кровь полирую
 Дедовским прахом!
.....

Кается пусть в сокрушеньи,
Кто собрался in aeterno:⁴⁹⁵
Я на его погребеньи
 Выпью Фалерно!⁴⁹⁶
.....

В пьяном чаду проклянем мы
Счастье за то, что неверно.
Завтра взорву себе череп,
 Выпив Фалерно!

.....

Прекрасного волшебство бесконечно,
Не говори, от жажды умирая,
Что в мире нет живой воды ключей:
Среди пустынь, ища в миражах рая,
Ты проглядел оазиса ручей.

.....

Являясь в общество, ты за пороги дома
Не приноси с собой пугающего грома,
Орлиных взоров, вдохновенных бредней,—
Оставь величие с галошами в передней.

(«Сон гробов» («Sen grobów»))¹

Анджей Немоевский

...«Искусство для искусства»... [девиз] так же хорош как и всякий другой... если бы, например, я сказал нищим, калекам и хромым, что Бог для Бога, а не для них, то я отнял бы у них единственную опору и утешение...

.....

...в искусстве всякие теории и выводы не имеют ни малейшего значения...

.....

...когда в жизни не будет голых калек, оборванных ребятишек и швеек с красными веками.

.....

...только хороший поэт ценит надлежаще прозу...

.....

...Подлая чернь, темная толпа, филистерский сброд...

¹ «Сон могил» (пол.).—Ред.

.....

...Иначе, пожалуй, выведенное из терпения человечество начнет их когда-нибудь взаимно... бойкотировать!

.....

Пусть человечество будет счастливо, пусть прежде всего будет счастливо

(«Письма безумного человека» («Listy człowieka szalonego»))^I

Вацлав Серошевский

Надо, чтобы каждое действие, каждое движение наше заключало в себе ясную частицу идеала, иначе все будет смертью... тщетой...

.....

...оставаться в согласии со своею совестью можно, только будучи земледельцем. Земля — источник всяких богатств и нравственности.

.....

...И все летело в темную пропасть отчаяния перед этим одним словом «смерть». Потом показалось ему, что с горных вершин какая-то туманная женская фигура наклоняется к нему и проносит его имя в длинном ряду напрасно погибших сынов своих...

(«Риш-тау» («Riszttau»))^{II}

^I «Листи божевільного» (пол.). — Ред.

^{II} «Ріштау» (пол.). — Ред.

Генрик Сенкевич

...Ах, если бы это панна Ядвига очутилась в подобном положении, то-то бы я написал сенсационный роман, которым постарался бы убедить самых ярых позитивистов в том, что еще существуют идеальные создания на свете! Но в панне Ядвиге каждое впечатление дошло бы до самосознания; отчаянные метания души выразились бы в не менее отчаянных, а вместе с тем и в очень драматических мыслях и словах. Этот заколдованный круг, глубокое и крайне болезненное чувство беспомощности, бессилия и насилия, эта роль листа среди бури, глухое сознание, что нет ниоткуда спасенья: ни от земли, ни от неба, — все это вдохновило бы, конечно, панну Ядвигу на не менее вдохновенный монолог, который мне довольно было бы только записать, чтобы составить себе репутацию. А Репиха? Этот простой народ когда страдает, то только страдает, и больше ничего.

(«Эскизы углем» ([«Szkice węglem»]), «Репиха» («Rzepowa»))^I

Ежи Жулавський

* *
* *

Нет в этой жизни ни добра, ни зла,
А только суета и пустота без меры.

.....

Мы лгать должны и душу убеждать,
Что жалкий труд ее дает мирам блаженство.

([«Poezje T2». «IV. Dziwni ludzie jesteśmy!..»])^{II}

^I «Шкіци вуглем», «Репиха» (пол.). — Ред.

^{II} «Поезії. Том 2». «IV. Ми дивні люди!..» (пол.). — Ред.

* * *

... Будь проклят, кто в душе возбудит жажду, но утолить не в силах!..

.....

... Прекрасен мир! — Жить стоит!

(«Nad morzem». «Над морем»)

Казімеж Глінський

Смерть от отчаянья? Нет, лучше жизнь в обмане!

.....

То, чего нет, умом постигнуть я успел.

.....

Дает, кто в Бога верит. Дам и я.

(«Ничто» («Nic»))^I

Казімеж Пшерва-Тетмаер

...Идея — Бог наш будет век царить

На троне наших чувств и помышлений.

Лишь тот достоин быть ее жрецом,

Кто скажет, как Христос перед Своим Отцом:

«Я за тебя готов на смерть среди мучений».

.....

Уже вечерняя ложится тень.

Где дверь, куда бы мы войти хотели?

Мы шли без остановки целый день.

Да не напрасно ли мы этот зной терпели?

Во-истину, напрасно: нет нам цели!

(«Poeci idealisci»)^{II}

^I «Ніщо» (пол.). — Ред.

^{II} «Поети-ідеалісти» (пол.). — Ред.

* *
* *

Завтра?.. не верю, чтобы лучше было,
И не завидно мне, что в это верят — дети.
...Мы верим в голос, нас во тьме зовущий
К борьбе со злом, не ради возрожденья,
А просто ради зла, из ненависти к злу
Да из врожденной жажды разрушенья.
Вот наша вера.

(«Credo»)^I

* *
* *

Вы к нам взываете: «Мы выбились из сил,
Вы дайте веру нам и слово утешенья!»
А кто же нам самим хоть слово подарил,
Когда наш дух был слаб? Нам не было спасенья!
.....

Тоскую о чем-то мистическом, тайном, сокрытом,
О чем-то, во мраке безбрежном предвечно зарытом, —
Быть может, оно после ряда веков возвратимо,
Быть может, оно в этот миг незаметно идет себе мимо...

(«Geniusz»)^{II}

Стефан Жеромський

...Я не могу, — говорит он, — иметь ни отца, ни матери, ни жены, ничего такого, что я прижимал бы с любовью к сердцу, пока с лица земли не исчезнут эти подлые кошмары. Я должен отречься от счастья. Я должен быть совершенно одинок. Пусть около меня никого не будет, кто бы меня удерживал!

([«Ludzie bezdomni»]. «Люди бездомные»)^{III}

^I «Кредо» (пол.). — Ред.

^{II} «Геній» (пол.). — Ред.

^{III} «Безхатьки» (пол.). — Ред.

Станіслав Пшибишевський

* * *

Искусство есть воссоздание того, что вечно, независимо от всяких изменений и случайностей, от времени и пространства, следовательно: оно есть воссоздание сущности, т. е. души, притом души, где бы она ни проявлялась: во вселенной ли, в человечестве или в отдельном индивидууме.

.....

Искусство поэтому есть воссоздание жизни души во всех ее проявлениях, независимо от того, хороши ли они или дурны, прекрасны или безобразны.

.....

Искусство не имеет никакой цели, — оно само в себе цель, оно абсолютно, так как оно отражение абсолютного: души.

.....

И так как оно абсолютно, то оно не может быть заключено ни в какие рамки, не может быть слугой никакой идеи, — оно власть, оно источник, из которого вышла вся жизнь.

.....

Народу не искусство нужно, а хлеб; когда у народа будет хлеб, то он сам себе найдет дорогу.

(«На путях души» («Na drogach duszy»))¹

¹ «На стежках душі» (пол.). — Ред.

* *
* *

...Нет ничего прекраснее грез о минувшем великолепии, покрытом вековой паутиной, об изъеденных ржавчиной королевских коронах, о земном блеске заплесневших воспоминаний.

.....

...Я вдруг все понял. Я все знаю. Я не был богом, я не был властелином, я никогда не покидал того берега, на котором стоит моя избушка...

(«Над морем». «Nad morzem»)

Ян Каспрович

Я отдавал себя во снедь толпе позорно,
Я звал ее, как раб, царицею царей, —
Теперь моя любовь не ляжет так покорно
На ступенях ее безбожных алтарей.

Остатком сил теперь воздам я ей суд правый,
Слабеющей рукой я сокрушу кумир.
Пожрала сердце мне толпа, Молох кровавый,⁴⁹⁷
И высосала мозг души,¹ как злой вампир!

.....

Меня не тронет кровь и побежденных стон!
Где жизнь идет, там счастье неизвестно.
Пусть гибнет мир, — на то и создан он.

[«W ciemności schodzi moja dusza», VIII.
«Булеś mi dawniej боżyszczem, o tłumie...»]¹¹

¹ За выражение «мозг души» переводчик снимает с себя ответственность: это подлинные слова поэта: szpik duszy. — Л. У.

¹¹ «У темряві сходить моя душа», VIII. «Ти був мені кумиром, о натовпе!» (пол.). — Ред.

Ділові документи

ДОГОВОР

МЕЖДУ Ю. ДАВИДОВЫМ
И Г. ИСАХАРОВЫМ, С ОДНОЙ СТОРОНЫ,
И А. ЯЗДИ — С ДРУГОЙ, НА ПОКУПКУ В ПЕРСИИ
2 МЛН. ДУБОВЫХ ДЕРЕВЬЕВ

Между нижеподписавшимися: Господами Юссефом Давыдовым, проживающим в Ташкенте и Хецкией Исахаровым, проживающим в Самарканде,⁴⁹⁸ которые оба торговцы купцы, негоцианты и русские подданные,

с одной стороны,

и Ахмедом Эф-ди Язди, консулом персидским, негоциантом, проживающим в Порте-Саид,⁴⁹⁹

с другой стороны,

было условлено, решено и постановлено следующее:

ПУНКТ 1

Господа Давыдов и Исахаров, желая быть покупателями приблизительно двух миллионов дубовых деревьев, находящихся в Рештском⁵⁰⁰ Вилайте⁵⁰¹ (в Персидском государстве) и принадлежащих:

1. Один миллион двести тысяч деревьев Насре уль Сатанэ Эль Сабехдару,
2. Четыреста тысяч деревьев Аге Фаррах-галле и Аге Мохамеду Рассулю,
3. Двести тысяч деревьев Арфе уль Салтанэ,
4. Двести тысяч деревьев Сирдару Моотамеду, губернатору Решта,

Поручают Ахмеду Эф-ди Язди, который соглашается войти в письменное сношение с четырьмя вышепоименованными собственниками на предмет получения от них по телеграфу согласия их на продажу вышеозначенных их деревьев.

ПУНКТ 2

Как только Ахмед Эф-ди Язди получит по телеграфу согласие, о котором сказано в предыдущем пункте, господа Давыдов и Исахаров отправят на свой счет доверенных специалистов, чтобы подвергнуть осмотру — экспертизе на месте два миллиона вышеупомянутых деревьев.

ПУНКТ 3

По сообщении второй стороне от первой, что эксперты-специалисты дали заключение в пользу дела, упомянутая вторая сторона, то есть Ахмед Эф-ди Язди должен будет немедленно отправиться в Персию, и там, встретя господ Давыдова и Исахарова или их уполномоченного, совершить и заключить покупку упомянутых деревьев по той цене, на тех основаниях и условиях, какие будут подходящими для поименованных покупателей.

ПУНКТ 4

Путевые издержки, туда и обратно, Ахмеда Эф-ди Язди, равно как и издержки по его пребыванию в Персии будут ему оплачены перед его выездом из Египта господами Давыдовым и Исахаровым и определены, по общему соглашению, в сумме двухсот пятидесяти фунтов стерлингов.

ПУНКТ 5

По окончательному совершению покупки двух миллионов деревьев, о которых трактуется, и по подписании официальных актов, господа Давыдов и Исахаров, или их представитель, выдадут в качестве гонорара, куртажа⁵⁰² и комиссионных господину Ахмеду Эф-ди Язди сумму в шесть тысяч египетских фунтов, считая по три тысячных египетского фунта от дерева, причем половину этой суммы наличностью, а остальное ордерным билетом, подлежащим оплате в годовой срок.

Эта сумма в шесть тысяч египетских фунтов будет увеличена или уменьшена сообразно действительному количеству деревьев, в самом деле приобретенных, именно считая по три тысячных от дерева, как сказано в предыдущем параграфе.

Пункт 6

Господа Давыдов и Исахаров не могут с своей стороны требовать возвращения двухсот пятидесяти фунтов стерлингов, данных ими на путевые издержки и на пребывание в Персии Ахмеда Эф-ди Язди.

* *
* *

Сделано в двойном экземпляре на один и тот же предмет третьего апреля тысяча девятьсот десятого года.

ЛЕСНАЯ ЭКСПЛУАТАЦИЯ В ПЕРСИИ ЕЕ ДУБОВЫХ ЛЕСОВ

Европа в настоящее время очень бедна дубами. Со времени нескольких лет цены на этот лес увеличились в значительном размере и, конечно, еще увеличатся, так как славянские леса при теперешнем потреблении должны истощиться через несколько лет. Что касается американских лесов, то они находятся более чем в 2000 километрах от берегов.

Дуб главным образом употребляется для выделки бочек, шпал, мебели; в действительности, главнейшие рынки — это для шпал России, для бочечной клепки Франции. Что касается пиленого леса, то его потребление во Франции, в Германии, в Бельгии, в Голландии безгранично. Значит, за потребление нечего опасаться и цены леса имеют наклонность к еще большему повышению, не имея и в последствии никаких причин понизиться.

Раньше, чем обсуждать подробно эксплуатацию наших персидских лесов, нам представляется полезным дать некоторые пояснения относительно оплаты пошлин и провоза.

Как мы это ниже увидим в подробностях провоз от Ензели⁵⁰³ или от какого либо другого порта Каспийского моря (на южном берегу) до Баку обойдется в 30 руб. от русского вагона (12500 kg), а от Баку до Батума⁵⁰⁴ в 90 руб. от вагона. К этому следует прибавить стоимость загрузки и выгрузки, а также добавочные расходы, что составит 20 руб., итого 140 руб. В Баку (Батуме?) мы найдем стоянки пароходов, отправляющихся в главные европейские порты.

Что касается провозной пошлины в России на персидские товары, то ее нет и нет оснований предполагать, чтобы она была установлена в будущем.

Во всяком случае здесь уместно будет упомянуть об одном важном пункте. Между обществом Кюссис и Теофилактос и Персидским Правительством существовал контракт, который давал этому торговому дому монополию на вывоз дубового леса с берегов Каспийского моря. Срок этой монополии кончился в марте 1908 г. И возобновление ее представляется невероятным. Однако, наш Синдикат, на всякий случай, заключил с означенным торговым домом соглашение, по которому дом этот уступает нам все свои права при условии уплаты вознаграждения.

НАШИ ЛЕСА

Леса, служащие предметом настоящей записки, находятся на северо-западных склонах Эльбруса, которые спускаются к Каспийскому морю; самые высокие вершины Эльбруса имеют до 6200 метров. Склоны этой горы поднимаются от Каспийского моря то сплошными скатами, то крутыми обрывами, есть много плоскогорий, а южный склон оканчивается обширным плоскогорьем, на котором расположен Тегеран.

Южный склон Эльбруса почти совершенно обнажен, тогда как северо-западные склоны, обращенные к морю, покрыты роскошной растительностью. Это чудные девственные леса, которых почвы большею частью еще не касалась нога человеческая.

Леса, о которых идет речь, разделяются на две части, одна простирается по берегу Каспийского моря от Астары⁵⁰⁵ до севера Ензели и Аллалана на протяжении приблизительно 120-130 кило[метров], другая по южному берегу от деревни Сифидтамуш до Алемде на протяжении 140-150 кило[метров].

Углубления местности колеблются между 20 и 40 кило[метров]. Таким образом, поверхность, доступная эксплуатации, представляет собою, если считать углубления только в 20 кило[метров], пространство в 520 000 гектаров. Если мы вычтем из этого места, на которых почти нет растительности, то все же

мы получим 130 000 гектаров. Из этих владений, которые обеспечат небывалую в мире эксплуатацию леса, мы купили все части, прилегающие к морю и опоясывающие кольцом все остальное, — таким образом исключается всякая конкуренция для эксплуатации частей удаленных от моря.

Дубовые леса, вообще, начинаются на расстоянии 5-6 кило-м[етров] от моря, а самое большое на расстоянии 12 или 15. Местность между морем и лесами совершенно плоская, а в самых лесах нет таких неровностей почвы, которые представляли препятствие к их эксплуатации.

Есть много потоков и водопадов. Они послужат для транспорта леса. Дубы находятся, главным образом в южной и западной части, на высоких плоскогорьях они особенно прекрасны. На северном и западном склонах мы встречаем чаще прекрасные породы буков, вязов, железного дерева, самшита, сандала, красного бука, тиса и прочих горных деревьев.

Хотя наш проект основан на эксплуатации дуба, тем не менее очевидно, что мы имеем интерес и в обработке и других пород, хотя бы даже бука в качестве топлива для промышленных городов Баку и Батума, которые покупают его теперь по огромной цене.

В купленных нами лесах дубы все первостепенного качества, очень здоровые, без изъяна, очень ровные, без искривлений. Их высота колеблется между 15 и 25 метр., а диаметр их, взятый на два метра от земли, равняется 1 метру 10 сантиметр., стволы имеют 2 м. 50 см. или даже 2 м. 80 см.

Все это доказывает, что лес достиг зрелости и может быть срублен в наилучших условиях.

Невозможно было определить в точности количество деревьев, но приблизительно, и притом на худой конец, мы можем смело считать 2 000 000 дубов в 50 см в диаметре, т. е. по меньшей мере 8 000 000 кубических метров отборного дерева.

В то время, как в Славонии⁵⁰⁶ необработанное дерево такого же качества обходится в 80 крон кубич. метр, нам оно стоит едва одну крону. Во всяком случае, мы можем комбинировать наше производство таким образом, чтобы поставлять на

рынок только такой лес, за который было бы уместно просить больше, чем стоит производство, и который покупается особенно дорого. Так, напр., бочечные клепки, обручи, шпалы. Что касается пиленого леса, то и тут следует производить только лучшего качества товар, который требуется на европейских рынках.

К берегам Каспийского моря тяготеют 5 000 килом. железных дорог, которые поглощают громадное количество шпал, столбов, строевого леса для вокзалов и т. п.

На высоких местах стволы могут быть употреблены на клепки для сбыта во Францию. В местах низких можно предназначить лес к распилке.

Самая большая эксплуатация может быть установлена следующим образом: в первый год от 5 000 000 до 6 милл. клепок, от 3 до 4 000 000 ведер (eimer) бочечных обручей, и от 50 до 100 000 шпал.

Можно также рассчитывать на устройство фабрики тинни-на.⁵⁰⁷ В первые годы рабочих надо будет набирать из Кроатов⁵⁰⁸ для простого леса, из Русских для шпал, а для остального найдется требуемый элемент среди Персов. В начале этими рабочими будут руководить Европейцы и их нетрудно будет приучить к правильной и добросовестной работе. В конторы и для надзора необходимо брать Европейцев и Русских. Эксплуатация будет разделяться на несколько делянок, разграниченных реками и подъездными путями железных дорог. Перевозка будет также производиться отчасти тяглыми животными, как напр., буйволами, которых можно получить дешево. Надо будет соорудить мол (набережную для причала), как в Ензели.

Каспийское море изобилует средствами передвижения, там есть, по меньшей мере, 300 параходов и много парусных судов. В Баку и Батуме пристани в настоящее время не представляют, может быть, всех необходимых удобств, но их можно исправить дешево.

Также надо устроить склад в Батуме.

В заключении этой беглой заметки мы предполагаем годовичную продажу в 5 000 000 клепок, 400 000 еймеров⁵⁰⁹

обручей (Binderholz),⁵¹⁰ 100 000 шпал и устройство лесопильни, дающей в год 100 000 кубич. метров.

Не будет преувеличением, если мы скажем, что с такой производительностью эксплуатация может продолжаться максимум 20 лет. С другой стороны, если пожелать превысить эту производительность, то прибыль возрастет в такой же пропорции.

Таким образом, не переполняя рынка лесом, мы сможем вначале производить ежегодно от 8 до 10 000 000 клепок, от 500 до 600 000 еймеров обручей (Binderholz), от 300 000 до 400 000 шпал. Потом мы можем пустить в ход две лесопильни на 100 000 кубич. метров в год.

Перепроизводства нечего опасаться, так как леса славонские,⁵¹¹ Шамбург-Липпские и Майалатские будут истощены в несколько лет.

Персидскому дубу предстоит, вследствие его цены и его качества, заменить дуб славонский.

DUBIA

Григорій Мачтет

НА МОГИЛІ

Подорожні малюнки¹ Г. Мачтета

I

З фірманом я покінчив ще з вечера. Рудий, занадто меткий Лейба запевняє мене, що і коні і балагула будуть однаково чудесні, і що всі найкращі пани наймають завше його Лейбу, бо другі фірми нікуди не годяться. Я не міг не вірити, від того, що око Лейби не те, котре визволило його від військової служби, а видюще, — світилося, здавалось, найщирішою правдою, а страшенне божінне і клятьба виключали усякий сумнів. Коли-ж я хоч трошки виявляв неймовірність, він

¹ Автор сіх малюнків Г. Мачтет — один з видатніших сучасних писателів російських — єсть родом з України і доволі часто бере теми задля своїх творів з життя українського. Деякі твори його були вже переложені на нашу мову і надруковані в «Зорі», як от напр. легенда «Біла панна». Останній увір його «На могилі» — малюнки з подорожі його на могилу Т. Шевченка, надрукований у дуже симпатичному збірнику, що видано торік у Петербурзі під ред. проф. київського університету В. Лучицького під заг. «Сборникъ въ пользу недостаточныхъ студентовъ университета Св. Владимира». Малюнки сі, живо малюючи перед нами тих людей, з якими здибався автор в своїй подорожі, разом з тим подають нам цікаві розмови автора з людьми ріжних станів про нашого «Кобзаря» і його могилу, зустрічі і вражіння автора на могилі, котрі переказує автор з властивим йому поетичним талантом. Його-ж правдиве поважанне до пам'яті народного генія, його щирі симпатії до нашої нації — надають тим більшу вагу сім малюнкам, котрі, ми певні, всі земляки прочитають залюбки і з великою подякою авторови. То-ж то в сьому поминальному числі «Зорі», коли кожна душа українська згадує свого «Кобзаря» і бажає прочитати про його щире слово, подаємо нашим землякам талановиті малюнки Г. Мачтета в перекладі пані Л. К. на нашу рідну мову. — М. К.

зараз же готовий був «ніколи не зійти з того місця, на котрому клявся». А те, що Лейба згодився взяти мене за п'ять карбованців, хоч спочатку не розумів, як то можна поступитись хоч копійкою з десяти карбованців, котрі він з мене правив, і клявся, що не один фірман окрім його і за десять не повезе, — зовсім, зробило мене зичливим до його.

— Ну, добре, Лейбо, — так в шестій годині уранці... Дивись же не пізніше...

Лейба образливо смикнув плечима.

— В шестій! Пхе, на віщо в шестій. Я буду в п'ятій, а не в шестій, щоб міні з місця не зійти!.. Будьте спокійні, не спізнюсь...

Він виходить, лишаючи міні у заставу свій номер, і, на жаль, я йому вірю. У шестій вранці я вже зовсім готовий, напився чаю, спакувався і з нетерпінням чекаю його в затхлій кімнаті жидівського заїзду, котрих дуже багато в повітових містечках України. Минає пів години, година, а Лейби все нема та й нема. Я розпалююсь, в турбації посилаю за ним, відповідає «зараз», — але все даремно... Тільки у осьмій, коли гаряче літне сонечко починає прямо розпалювати повітря, повне порошу, його розкішна балагула загуркутіла коло ганку. Я чую страшенне «тирр» і цілий ворох божіння, клятьби і бажання «не зійти з місця», нарешті бачу на порозі Лейбу. Він усміхається, неначе нічого не було та ще мене-ж підганяє.

— Швидче, пане, вже давно час!.. — наче з докором кричить він, на своїм неможливим жаргоні. — Давно вже час їхати!..

Це вкінці мене гніває, я спиняюсь і кажу йому червоний з пересердя:

— Я знаю, що давно вже час їхати, — цілих дві години чекаю тебе! Чом ти так спізнився?

Все обличчя Лейби усміхається, все до найменшої смужечки, а єдине око дивиться надзвичайно приємно.

— Я це для вас, пане, — каже він і мене це так дивує, що мій гнів зараз стихає.

— Як це — для мене? — питаю я здивовано.

— А так, для вас! Щоб міні не зійти з місця, коли не для вас! — клянеться Лейба. — На віщо, думаю, рано будить хорошого

пана? Хороші пани завше люблять спати довго, — ну, і нехай собі!..

З словами «ну і нехай собі» він зробив дуже приємний рух, призначений хорошим панам, що люблять довго спати. Але міні вже було не до Лейбиної брехні і не до його рухів.

Повний глибокого сум'ятіння стояв я біля балагули, що ледве держалась, усюди позв'язувана та посчеплювана мотузочками, запряжена парою ледве живих, понурих шкап, і все ще не хотів вірити, що це та розкішна балагула і чудесні коні, що обіцяв Лейба.

— Що це таке? — питаю я з нерозумінням.

Лейба дивується, підіймає плечі і відповідає вільно.

— Це балагула, пане!

— А це... це?

— Це?!.. Звістно, що це... Це коні.

Така нахабність і крутість зовсім виводить мене з терпіння. Я гнівно накидаюсь на Лейбу з докором, що балагула на першій же вибоїні розпадеться, а коні поздихають, не зробивши ні кроку, бо це не коні, а живі кістки та шкура, — і доводжу Лейбу до того, що він з жахом б'є в долоні.

— Ця балагула розпадеться? Ці коні впадуть? Борони Боже, що це кажете, пане?! — кричить він, відступаючи на крок не те з ремством, не те здивовано. — Найкращі пани їздять, завше контенті, — спитайте кого хочете. Такої другої балагули не знайдете в цілому місті, а на цих конях я зроблю у день сто миль. Ви дивитесь, пане, що вони такі худі? Але це краще, — щоб міні не зійти з цього місця, коли не краще, бо як коні гладкі, вони ні защо так не побіжать.

Нас оточив цілий кагал Лейбиних приятелів і всі вони разом вихваляють і балагулу і коний і Лейбину їздню... Такого другого фірмана може і в цілому світі нема, він не дасть нікому обігнати себе! Навіть справник ніколи не їздить так швидко, як Лейба! І неначе щоб справдити хвалінне, ображений Лейба тикає на віщось ліву коняку у морду і грізно кричить: «ньо!»

— Щоб такі коні не побігли!? Пфе!

Нічого робити... Приголомшений гвалтом, божіннем, клятьбою, я лізу у балагулу, котра страшенно рипить і хитається... Лейба гергочучи з приятелями то на один бік, то на другий, бере віжки і махає батогом; тоді саме в одну мить у балагулу ускочив один з його приятелів, кинув під себе великий клунок і сів, а Лейба сіпає ніжками і страшенно кричить: «вйо!». Балагула стрибає по каміннях, трусить так немилосердно, що я мимоволі хапаюсь рукою за передок, потім голосно кличу Лейбу, але той не обертається, наче не чує і ще більше лупцює коний. Нарешті він обертається, неначе дуже здивований.

— Чого вам, пане?

— Як, чого? А це що? — показую йому на несподіваного попутчика.

— Це? — дивується Лейба. — Це жидочок один... йому зовсім близенько... Одна-дві верстви!.. Хаїм, слухай, лізь до мене на передок. Пан добрий, — дозволяє. Хаїм лізе на передок, усміхається, запевняє, що йому близько і дякує, а я сиджу, почуваючи себе ніяково від такого вчинку обох.

— Та як же це так, — пробую я ще змагатись. — У нас же не було договору за попутчика...

— Ой, і який же це попутчик? — відмовляє Лейба, не уважно здвигнувши плечима. — Хіба ж це попутчик? Це так собі жидочок, — і все! Не сердьтесь, пане, я за те краще їхатиму...

І він починає безмилосердно лупцювати бідолашних шкап, гукати, ньокати, — і ті скачуть якимсь чудернацьким гальюпом, важко підскакуючи усім тулубом, опускаючись і підіймаючись на одному місци... А Лейба все лупцює і кричить: «вйо, вйо!».

— — —

Проїхали ми три верстви, чотри, п'ять, а жидочок все не злазить... Про те, я не нарікаю, — він нам тепер як раз до ладу... На кожній верстві Лейба страшенно кричить: «тпрр!», зупиняється і затим довго вовтузиться з віжками, котрі що разу рвуться. На такі випадки у його є в глибоких кишнях усякі мотузочки, ганчірочки, вузлики, котрі Лейба витягає з проклинами

і лайкою, сердито тикаючи кулаками безвинних коний і так довго морочиться, що якби Хаїм йому не допомагав, ми-б більше стояли, ніж їхали.

Кожен раз Лейба запевняє мене, що більше такої пригоди не буде, що це вже в останнє, що збрюя дуже гарна, — кращої не буває, — але ось верства, — і знов: «тпрр!», знов божінне, клятьба, бійка коний, мотузочки, вузлики і нові запевнення, що це «востаннє!!»

Я вже не серджусь, не ремствую, не докоряю, — на мене напала безнадійність і я зрозумів, що це вже така моя доля, з котрою нічого не поробиш.

Цілі хмари густого, чорного та гарячого пороху сунуться з нами, заволокаючи небо, сонце, порох цей заліплює очи, залазить у ніс, рот, запорошує зелень при дорозі, роблячи її брудно-сірого коліру. Рудого-ж Лейбу він зробив чорнявим. Порох цей душить, гнітить, доводить до паморок. В горі розпалене сонце лле цілі потоки сліпучого огню-світа, і пекельна спека здається ще страшніша у цих хвилях гарячого пороху, котрий сунеться з нами і за нами, висить, наче нерухома хмара, понад балагулою... Хоч би хмариночка, хоч би малесенький вітерець! В цій горячій куряві добре тільки овадам, котрі гуділи і крутились понад конями і балагулою, сідаючи инколи відпочити на спині Лейбиної жилетки, до котрої попришивані заповітні китички і стьожечки.¹ Балагула стрибає, трусить, рипить; Лейба або кричить «тпрр!» і вовтузиться, лаючись з хамутами, або сказано смикає ліктями і ньокає; а я зовсім втомився, знесилився, очумів від цієї спеки, пороху, трясіння балагули, згаги і від Лейбиного ньокання і тпрр!.. Знесилився і очумів до того, що байдужно покоровся усьому, як та вівця, не серджусь, не нарікаю, і, здається, потроху трачу пам'ять.

Хитрий Лейба відразу схоплює все це своїм єдиним, але за те надто зірким оком, швидко зрозумів все і перестає навіть перепрошувати за припинки і казати своє «це востаннє!»

¹ Цицелес. Вони повинні нагадувати правовірному десять заповідей.

Я безглуздо витріщився на Лейбину спину і в якійсь дрімоті, в забуттю слухаю невтомне не те герготанне, не те муркотінне, незрозуміле, крикливе, котрим два приятелі, Лейба і Хаїм, переказують один одному свої вражіння і думи. Іноді міні здається, що вони лаються або щось ділять. Але ось вони відразу замовкли і Лейба повертає до мене своє чорне від пороху лице, з боків котрого теліпаються двоє довгих позапилюваних пейсів.

— А що я вас питаю, пане, — каже він якимось особисто підлесливо і зупиняється, неначе вагаючись.

— Що, Лейбо? — питаю я в забуттю.

— Може ви акцизник будете?

— Ні, не акцизник... А що?

— Так!

Лейба робить якийсь чудний рух головою і шиєю, йому здається, повинен цілком запевнити мене, що він питав справді тільки «так», хутко відвертається, голосно ньокає і кричить на коний, що ледве плентаються. Знов та-ж пилюка, ті-ж штурхани, ті-ж тпрр і впин, те-ж герготанне приятелів, і в забуттю чую я що разу знайоме: справник, суддя, начальник і таке иньше. Герготанне це все дужчає, переходить в старшенну спірку, остру, гнівну, з чудернацькими рухами голови і плечий, і здається, що ось-ось дійде до справжньої бійки. Міні вже стало шкода Хаїма, котрому напевне прийдеться летіти сторч з передка. Ще трохи... але вмить два приятелі замовкли разом, і Лейба знов повертається до мене і підлесливо питає:

— Може ви на яку службу їдете, пане?!

І він зазорливо вдивляється в моє лице цікавим оком. Мене обхопила така утома, така сонливість, що я відказую зовсім знехотя, сердито, крізь зуби:

— Ні, не на службу... на віщо тобі?

— Я так!

Знов той же чудний рух головою і шиєю, ньоканне, немилосердне хвиськанне ледве живих коний і герготанне.

Як не забиті в мене памороки, я все-ж таки догадуюсь, що невпинне герготанне тичиться до моєї особи і що свої питання

цікавий Лейба загадує далеко не «так»... Обом страшенно бажається домислитись або в'яснити, хто я і до чого їду, а мої відповіді ще тільки більш дратують їх цікавість. Принаймні, погерґотавши трохи, вони разом замовкли, і Лейба знов обертається до мене з питаючим поглядом. Але тут, перш ніж він встигнув роззявити рота, скоїлось щось вельми погане.

Балагула страшенно підскакує на вибоїнах, потім стогін, тріскотня, вона низько нахиляється у лівий бік, а переляканий Лейба з жахом хапається за полудрабок і несамовито кричить: «тпрр!!».

— А що?! — вигукую я з гнівом.

Але Лейба ані трішки не звертає уваги на мій гнів і тільки чуває потилицю та лається на всіх зв'єсних йому мовах. Увесь цей ворог лайки відноситься, звичайно, до зламаной, трохи не зовсім впавшої балагули і не так до неї, як до одного мотузочка, котрим та була зв'язана, і котрий тріснув на вибоїні. Хаїм метушиться, стукотить, бігає, щось радить, але Лейба гукнув на його з презирством: «ша» — і той якось скорчився і замовк. Пилюка уляглася, і з боків я бачу в золотій пшениці білі постаті женців, залиті сліпучим соняшним світлом, котрі підіймають голови і, притуливши долоні до очий, вдивляються у наш бік. Очевидячки така картина, яку вони побачили, була для них досить звичайна, бо роздивившись, вони знов нахиляються і жнуть, жнуть і жнуть, не розгинаючись, полискуючи на сонці блескучими серпами. Я лишаю приятелів лаятись біля балагули, а сам спотикаючись, підіймаючи цілі клубки чорного порошу, біжу по стерні до женців попрохати напитись води, хоч краплиною освіжити пересохле горло, і боючись, щоб вони не подумали по моїй бороді, що я жид.

— Я свій, — кажу женцям, — а не жид!.. Ради Господа, дайте напитись води!

Сивий дідусь в білій вишиваній сорочці, худий, жилуватий, підвівся перший, подивився на мене, лишив серпа і каже повагом, дивуючи мене:

— Нам усе однаково, що жид, що не жид... В писанію сказано: «Несьть ні Єлина, ні Юдея»... Напийся, брате!

Я жадливо схоплюю простягнений до мене глек з водою, затулений чистою ганчіркою, жадливо підношу його до запеклих губ, хоч згага неначе-б то і не так мене мучить. Може бути, я просто її не примічаю за тим чаруванням, з яким я дивлюсь на цю показну, гарну старечу постать.

— Спасибі! — кажу я, напившись холодної, чистої води.

— Нема за що, брате, — наставляюче відповів старий, також не швидко, повагом: — не мое це, а Боже. — Він дав усім людям... Чи далеко їдете?

— За Канів, діду...

— Куди-ж це за Канів?

— У Каневі візьму човен на Шевченкову могилу... Чули?

— Як же не чути — чули. — усміхаючись каже старий, — Тараса Григоровича? Вічна йому пам'ять!..

— Амінь! — підтакує дідови тоненьке дівоче сопрано.

Я обертаюсь на це «амінь», в котрому стільки щирости і теплого почуття. Попереду других з серпом в руці стоїть засмалена жниця — підліток, з тонким, наче вилитим, гарним лицем і трохи насупивши брови, поважно дивиться карими очима на мене, чужу людину з далекої сторони...

Я питаюче поглядаю на діда.

— Уперше на жнивях, — усміхається він у відповідь міні, ласкаво хитнувши головою на гарненьку онуку. — До сього часу тільки у школу ходила, коло книжок падькалась або що у господарстві... Ну, а тепер, бач, захотілось нашої праці спробувати... Візьми, та візьми, діду, причепилась як нявка. — Ну, а хіба-ж їй можна відмовити? Де-ж пак! Хоч і жалко бо ще, — молоде, — а узяв — нічого з нею не поробиш! Ач яка виросла!

Дід дивиться ласкавим, радісним поглядом на онуку і шуткуючи нападається на неї, не перестаючи усміхатися:

— Ну, що — втомилась? Еге, — не солодко, хоч і просилася? Видко мужича праця не те, що пісні співати, — га?! заледящіла?!

Вона спалахнула як огонь і щоб доказати, що це не так, хутко нахиляється і мовчки підмаує блискучим серпом, котрий так і ходить, так і вилискується у її маленькій, але дужій руці.

— Ач, як кладе, як кладе! — радіє старий дід, усміхаючись, увесь сяючи гордовитим щастем. — Стій, Катре, годі, годі, спочинь! Краще скажи нам яку небудь пісню батька-Шевченка. Ось і люди послухають. — Але Катря не хоче. Нахилившись низько понад серпом, вона стримує молоду задоволену усмішку і працює ще хутчій. Щасливий дід голосно сміється, а зверху весело підспівує йому дзвінкою відривчастою піснею жайворонок. Що кружляє та поринає у теплій блакиті, немов те-ж милується на цю сільську іділію.

Нарешті, балагула підв'язана, закріплена, задля чого Лейба поступився добрим шматком мотузяної віжки, і ми знову плентаємось з герготаннем, рипом, цьоканнем, підіймаючи куряву густою хмарою.

Але ось, на щасте, курява зменьшується, зникає, — ми заїздимо у густий жовтий пісок і їдемо ще тихіше, ледве, ледве посуваючись уперед, не дивлючись на те, що Лейба ньокає з усієї сили і немилосердно б'є коний батогом.

Гаряче сонце прямо пече зверху, але спереду ясніє смуга лісу, темна, густа, в котру вривується піскуватий шлях, і всі ми відживаємо, чекаючи лісної цілющої свіжости, запашної прохолоди. Навіть ледве живі шкапи підбадьорились і силкуються бігти швидче, хоч, кажучи правду, це їм ніяк не вдається. Помалу-малу, однак, густий темний ліс світліє і робиться виднійшим, приваблюючи очи усякими тінями зеленого листя, що неначе виблискує на сонці, то знов здається чорною тінню, а дерева узлісся простягають до нас, наче дрімотні від спеки, широкі, — буцім для привитання розгорнуті руки, — рясні важкі віття.

Ще трохи нестерпучого сподівання, і глухі балабончики Лейбиної пари якось боязко дренчать у густій лісовій гушчавині; коні зразу повеселійшали і радісно махають хвостами і пирхають; наші очи, змучені блискучим світлом, спочивають, а стомлені груди і пересохле горло, жадненно п'ють бодоряще вогке лісове повітря, скрізь наповнене змішаними запашними

пахощами ліщини, липи, лісного деревія, щемелини і ромензілля... Десь сумує і співає в самоті горличка, десь відривчато і полохливо насвистує очеретянка, стрибаючи з гілки на гілку... і відкілясь, — зовсім здалека, — наче припливаючи легкими запашними хвилями, глухо доноситься глибоке контральто: куку! куку! — смутне і таємне, — самої журливої птиці...

— Як гарно! — зривається у мене несамохіть.

— Тепер гарно, а що тут перш було! — хитає докірливо головою повеселівший Лейба. — Тепер, хвалити Бога, повирубували, а хіба тут такий ліс був?! На сто миль один був ліс, аж за Київ...

Лейба очевидячки забув вже за пригоду з розкішною балагулою, через котру прийшлося поступитись віжками і тепер силкується загладити погане вражіння.

— Що тут тільки діялось! — хитає він головою.

— А що-ж таке, Лейбо?

— Ай, що діялось! — каже він, трохи обертаючись. — Скільки тутечки розбійників було, — ні проходу, ні проїзду... Ще за панщини, коли я зовсім маленький був і ще куди раніше, — за Козаків, коли й діда на світі не було!.. Ай, скільки тутечки і панів, і жидів різали... фа! — здригається з огидою Лейба, крутить носом і навіть спльовує...

Я знаю, які то ліси були тут, я розумію, від чого Лейба плює. В цих темних непролазних лісах ховалось ціле жерело невичерпаної енергії, з котрою колись народ обороняв своє право і волю; з цих глибоких таємнеч виливались незримі, нечутні струмочки, що збираючись разом, робились бурхливим, грізним морем народніх розрухів, криваві хвилі котрого затоплювали часто усю долину від Случі до моря, нічого не розбираючи, не зупиняючись ні перед чим. Таємними стежками, крадькома проходили тут за порадою до Межигірського Спаса сміливі ватажки і посланці Запорожжя, — тут складалось війсьсько Острияниці, — перше сильне народне військо, котре присилувало шляхетство боятись його... Тут ховалась і зростала та невпинна енергія, з котрою Дорошенко добувався справити діло Богдана; відси грімнула потім страшна «коліївщина», ця

остання народна буря. В таємничі цих непролазних лісів спільники Гонти святили ножі для боротьби за свою правду і дожидали умовного на сполох. Ці-ж глибокі пущі, в тяжкі часи панщини, — ховали усіх, хто не хотів миритись з цією панщиною, хто боровся з нею, навіть не маючи надії побороти, і котрих за це прославили в піснях і народніх переказах. Так, чи інак, але ці темні, мовчазні ліси жили колись кипучим життем, бачили довговічну драму, шалену суперечку двох народів, двох розмаїтих початків, котрі несли ці народи, двох протистайних світоглядів шляхетства і народовства. Перше наступало, друге боролось, захищене рідним лісом. Так завше буває, коли у чужу суперечку замішується «третій», йому приходится дуже скрутно, — так скрутно приходилось тоді дідам і батькам Лейби, для котрого все це тільки розбійство та розбійники... Від того він і плює з огидою...

— Фа! — все ще здригається Лейба. — Хвалити Бога, — зрубали... Теперечки настав другий мужик — тихий...

Еге, зрубали... Було колись — минулося, але воно залишило свої могили та руїни, близькі серцю нащадків. Багато літ потім на цих могилах та руїнах росли тільки мертві квітки старої боротьби та ворогування, незабутих рахунків і недовірства, котрі додавали всьому якийсь безнадійно сумний, журливо мертвий вигляд. І ось тільки тепер з глибоких нетрів сирії, чорної землі вийшли другі сходи, — барвисті, як зелень повійки, що оплітає сірий заפורшений камінь, — на котрих живою квіткою зростає вже зовсім иньша, хоч би і та іділія, котру я бачив і котрій підспівував жайворонок в блакиті, зігрітій сонцем...

Але Лейба знов обертається до мене з підслесливим лицем.

— А чи можна спитати вас, пане? — питає він надто ласкаво і незважно.

— Що, Лейбо?

— Може у Каневі у вас є «папенька і маменька», або родичі?

— Ні, Лейбо, — кажу я, усміхаючись; — у мене там нікого нема, навіть знайомих... Але на віщо тобі?

— На віщо?! Так! — відмовляє Лейба з тим же рухом, що і перш.

— Ну, ні... Кажи на віщо?

Так!.. Щоб міні з місця не зійти, коли не «так»! — клянеться Лейба. — А тільки звісно, дуже дивно, за чим пан їде у Канів, коли і служби нема, і нікого нема! — хитро ставить своє питанне Лейба.

Я мимохіть сміюсь що, очевидячки осмілює Лейбу, і кажу йому:

— З Канева я поїду човном на могилу, — чув?

— На могилу!?

Вже обидва і Хаїм і Лейба дивляться на мене здивовано і з недовірем, але через хвилину Лейба догадується...

— А...га!.. На могилу! — радісно кричить він. — Що понад Дніпром, чув!.. Туди, кажуть, багато панів їздить щороку... І пан туди?

— І я туди... Ну, а що-ж ти ще знаєш про цю могилу?

— Що-ж ми маємо знати, коли ми темні!? — хитрує Лейба, смикаючи плечима.

— Однак?.. хто там похований?

— Хто?! — смикає Лейба плечима. — А Бог його знає хто, а тільки чув, що дуже розумний пан, котрий книжки писав.

— Дійсне так, Лейбо!

Мое ствердження ще більш осмілює Лейбу і він вже сам зачинає мову трохи згодом:

— Усяке кажуть, а тільки хто його знає...

— Що таке? — підхоплюю я. — Кажи, Лейбо, кажи!

— А те — відмовляє Лейба: — що у того чоловіка розум за розум зійшов, кажуть...

— Як це так?

— А так... Він хотів так зробити, щоб все одна віра була...

— Одна віра?

— Еге-ж... Щоб, значить, не було ні Ляха, ні Жида, ні Руського, — а все одна віра... Того-ж його і поховано після смерти там, що ні одно кладовище, до себе не приймало... Звісно, — не наш, — і не хоче приймати!.. Куди не понесуть, скрізь кажуть: нам не треба, несіть у друге місце!

Такого варіанта легенд, що починають складатись, я ще не чув і це мене дивує: чи це плід вдатної вигадки самого Лейби,

або справді з'являється такий новий варіант. Лейба запевняє, — але я знаю вже, що таке його запевняння, до того-ж цей варіант не має нічого спільного з другими. В глухих селах, що далеко від Дніпра, де ходить легенда, кажуть друге. Там жива поголоска зробила великого поета лицарем Нечаєм, або Дорошенком, своїм оборонцем, котрий поліг на березі Дніпра, де його вбила ворожа рука. Пісні його, котрі знають і співають усюди? — але який же народній лицар України не лишив після себе пісень, або народ не приписував їх йому?! Лицар і поет, творець пісень або дум, це улюблений, звичайний тип лицарів України, яким з'являє собі її народ...

Та й правди тут багато... Хіба поет, котрий виступає один, з відкритими грудьми, з піднятою правицею, на боротьбу зо всією кривдою, що оточає його, не той же лицар-перебієць? Хіба не зіходить він, як і той, за народ кров'ю, гарячі краплі котрої переливаються у чудові невмирущі пісні. І хіба ця віща пісня не рве так само ланцюхів неправди, як меч лицаря? — Але Лейбин варіант зовсім друге... Тут, певно, чоловік щось чув, щось схоплював на льоту, знав і про «розумні книжки», але все це уклав в рамки, котрі цілком відповідають Лейбиному духу і його жаданням. Дуже страшною була-б задля Лейби думка не лежати на своєму загальному кладовищі, що могло-б статись тільки тоді, коли-б Лейба відступився від «своїх», — тим то самотня могила співця викликала його на відповідні міркування, котрі при палких мріях могли перейти у своє власне твориво.

— Ой, Лейбо, здається, це твоя власна вигадка...

Але Лейба клянеться, що чув це від різних людей.

— Щоб міні не зійти!.. — Але він разом обриває і радісно показує у бік пужалном, де у ліво від дороги вимальовується довга біла коршма.

— Тутечки будемо попасати, — кричить він, наче зрадівши новій темі, — і пан може закусити!.. Добра коршма, все що треба є... Один Німець держить!..

Так і не вияснив я собі питання, звідки цей варіант; ми звертаєм до коршми з ньоканням і криками «вйо!» — при чому

від нетерпіння Лейба смикав ліктями і ногами... Разом з нами під'їхала стрічна балагула канівського підводчика, повнісенька жидів, котрі, зустрівши земляків, підняли страшений гвалт, не те радісний, не те лайливий...

— Чого це ви сваритесь? — питаю Лейбу, шуткуючи.

Але Лейба думає, що я кажу це без жартів і поспішає мене заспокоїти.

— Борони Боже, хіба ми сваримось!.. Це ми «так»!..

———

Сонце все ще пече, і блискучі проміння його, просвічуючи крізь нечисті шибки і білу перкальову, досить брудну, завіску, лягають довгими жовтавими смугами на темний мальований стіл і неміту підлогу. У вікні б'ється велика муха, а воздух у малесенькій кімнатці душний, затхлий і тільки запах свіжого сіна моєї постелі перебиває трошки цю душну затхлість...

— Пане! ви ще спите? — питає він, буцім і обережно, але на стільки голосно, щоб безпремінно мене збудити.

— Ні, не сплю, — відмовляю я, позіхаючи. — А що?..

— Нічого! — якось загадково сумно відмовляє Лейба. — А тільки я не знаю, що ми тепер будемо робити?

Я дивляюсь і тільки тепер примічаю його сумний вигляд і відріжняю його зітхання.

— Як що робити? — кажу я ще не розуміючи.

— Запрягати і їхати...

Але Лейба якось безпорадно б'є себе по ногах батогом.

— Їхати?!.. А коли моя коняка ногу розбила і далі не може йти... Ось яка пригода скоїлась! — каже він, важко зітхаючи.

Я схоплююсь і переполошеними очима дивлюся на Лейбу. Він чує, що вже давно я загубив віру в його, але безпомічно жалібний вигляд його виключає усякий сумнів, а в очах бачиться докір найменшому руху недовірства. Увесь Лейба — одне безнадійне зітхання туги та жалю. Так прикинутись міг би тільки найкращий артист, а не фірман Лейба, і я вірю йому цілком, забуваючи клясичну пересторогу, що найкращі артисти не на кону, а в життю... Я турбуюсь, дорікаю Лейбу, вимовляю йому, що він піддурив мене, обіцяючи пишність, котра виявилась,

на ділі, дохлими шкапами, але в душі я йому спочуваю і готовий тужити вкупі з ним... Він догадується об цім, присягається, що йому дуже мене шкода, — такого пана, ах, такого гарного! — зітхає, проклинаючи свою долю і на моє питанне: — що робити? — відповідає жалібно, що є тільки один спосіб, — умовитись з стрічним канівським фірманом, котрий все однаково, їде назад, бо віз людей тільки до цього села...

— Міні тільки дасьте, що буде належатися за цей кінець! — щиро каже Лейба; — це, скільки схочете, бо, звісне діло, — ви хороший пан, не скривдите бідного жидка!

Прикликаний балагула, чорний, з бородою трохи не до самих очей, з густими бровами, очоче згоджується везти мене, — чому не допомогти доброму панови, — за домовлені з Лейбою гроші, сам береться виплатити з них Лейбі, що йому належить за кінець і править тільки доплати коповика... При цьому він каже міні, що він вже везе одного пана, — те-ж дуже хорошого, — і що я буду його попутчиком... Радіючи, що діло ладнається, я на все згоджуюсь і дарую бідолошному Лейбі коповика на чай. Лейба зітхає, роздякувався і зникає разом з чорним Абрумом.

Але не більш, як через годину я довідуюсь, що і в цьому ділі зрадливий Лейба зостався вірним собі. Ця скалічена нога коняки виявилася тим же, що й розкішна балагула і запевнянне не спізнитись і всі інші обіщанки... Він простісенько зробив добрий гешефт, «замінив» мене чорному канівському Абруму, забравши усіх його пасажирів і поїхав назад, бо обом, і Лейбі й Абруму, було користнійше повернути до дому. Коли мій несподіваний супутник, з вусами, чорний, хвацького вигляду, з червоною околицею і кокардою вияснив міні усю цю подію, запевняючи мене честним словом «благороднаго челоуѣка и русскаго дворянина», я не хотів вірити ні цьому слову, ні «русскому дворянинови», хоч Абрум зазорливо мовчав, не відмовлявся і тільки ньокав на коний.

— Постривайте, ви зовсім не знаєте цієї жидівсько-польсько-хамської сторони! — образилась червона «околиця» на мою неймовірність...

Він вспів вже відрекомендуватись міні «стратотерпцем» на службі, — а він так щедро служив обмоскалюванню, відкривав зраду, ловив злодіїв, вгамовував і замість заплати дізнавав одних неприємностей, коли начальство відбирало хрести та нагороди. «Постраждав» по виказу і попав під суд, після чого махнув рукою на службу: — Хай, конче, гинуть, коли не вміють цінити людей! — і тепер він єсть агентом якоїсь фірми для скуповування хліба на винниці і бураків на цукрові фабрики. Такі хвацькі «околиці» трапляються на окраїнах і поборених краях, куди їх викликають «служити ідеї» не маючи віри до місцевої людности. Вони лупцюють, батожать, годують жидів салом, поки не попадуться під суд, як оце мій супутник, — після чого лають уряд, що не цінить вислуг, і пишуть слізні статті ображеної безвинности, посилаючи їх у підходячі газети, котрі стоять «на стороні»... Я не знаю, як з ними жити, але їхати разом, — далєбі моторошно...

— Помилуйте! — образливо продовжав він, обурюючись все більше і більше. — Та хіба тут люди!? — і він лається, аж захлипується... — Галушки, пейси, усякі «вшендзе, бендзе», — хіба це народ!? Вішати їх треба, коли хочете, щоб було що путяще, — усіх вішати, — інакше...

Але тут обертається чорний Абрум.

— А хто-ж буде, дозвольтє спитати, — гроші платити та хліб сіяти, коли всіх вішати? — каже він здивовано.

Це отуманює «руссаго дворянина» своєю сміливістю... Спочатку він замовкає, сидить хвилину з відчиненим ротом, але потім у нерухомих очах спалахує огонь, а з губ зривається якесь шепотінне...

— Мм...о...о...в..чать!

Абрум миттю вужчає, але це не запомагає і ображений «дворянин» хапає його за рукав.

— Замінив? Кажи, — замінив твій Лейба, — а!? Признавайся, свиняче ухо, а то...

Абрум безпорадно звертається до мене.

— Ну, то що-ж, — каже він, не стверджаючи і не відказуючись: — у бідного Лейби жінка вмирає... У бідного Лейби семеро

дітий, котрих треба годувати, — а хто їх нагодує? І чим тепер, скажіть, будь ласка, пане, бідолашному жидку заробити?.. І овес дорогий, і сіно дороге, а заробити нема де...

— Здихай! — шепоче ображена «околиця», але Абрум вже осмілівсь, не звертає уваги на цю устáвку, зовсім повертається до мене і каже далі:

— Знову пан сказав, що мужик лінивий. А хто-ж хліб сіє і молотить, коли мужик ледащо, дозвольте спитати? — каже він, протестуючи.

— Що він горілку п'є? Так на те-ж і шинки ставлять, щоб він горілку пив...

Але «дворянин» не дає Абруму казати... Захлипаючись з пересердя і гніву, він повертається до мене, простягає руку в повітрі, грізно тиче пальцем і шепоче злорадо і гнівно:

— Чуєте, чуєте, які ідеї, — а?! В повітрі, кажу вам, носяться в повітрі...

II

Тихий вечірній присмерк. Синє небо, вже не таке глибоке, і блідніє все більше і тільки захід тремтить ще смугами жовто-гарячого та рожевого світа, помалу зникаючи у якійсь фіялковій сутіні. Смогова хмара прорізала довгим темним пружком ці гаснущі світові смуги і повисла над обрієм, немов птиця, що розкинула нерухомо величезні, тонкі крила; до ранка вона зникне, а тепер віщує знов на завтра спеку. Вечірній присмерк дихає живущою прохолодою, в котрій відпочиває все змучене спекою, і все потроху обхоплює тиха дрімота, а в горі спахує бліда жвава зірочка, до котрої ніяк не дійде цей засипаючий присмерк. На зустріч йому усміхається з блідого неба вузький рогатий місяць, — він любить ніжний присмерк, — перевізник Охрім мовчки радіє, що молодик прийшовся йому з правого боку — це добра прикмета. Я жадібно удихаю бадьорне, вогке повітря, у котрому нероздільно змішались вкупі пахощі лугової трави і гаю, що ріс по берегу, світові проміння сутіні, річна вогкість і запах смоли нашого човна-дуба, на котрому переїздили Дніпро ще діди. Ми пливемо трохи не біля

самої кручі високого берега в глибокій темряві, де вода відбивається чорним коліром і відки низька сторона лівобережжя здається неначе вкрита якимсь сіруватим коліром. Незахована береговою тінню кришталева гладкість річки, обмальована усіма вечірніми колірами неба, а відбиваючими зірочками, з рогатим місяцем в глибині, повна пестоштів і якоїсь таємничі, дише смутком з легким усміхом, як спів української думи. Щось згадується, якісь нерозбірні уривки пробігають мимо, щось щемить і якоесь мимоволі прорізується в пам'яті і охоплює душу той важкий вкупі з тим ваблючий настрій, з яким було дитиною слухаеш казки про скарби водяного... Навколо така тиша, що я чую плюсканне легенької хвильки, котра звивається коло носа нашого човна, що хутко пливе...

— Мабуть сом, — каже Охрім. — Ну, і здорова-ж рибина!

І справді плюснуло щось велике, важке лягнуло об воду і ляск від цього неначе дріжить і колихається у нерухомому повітрі. Приимерок стає все густішим, — темна зоряна ніч незримо насувається на його звідусюди. Охрім сильно б'є веслом і обминувши обміль, ми впливаємо з темної берегової тіни на середину річки, в густій глибині котрої колихаються, наче золоті краплі, відсвічуючи зірки. Уся річка блищить так само золотом, від того, що в потемнілому небі вже давно блискає безліч зірочок. Деся з боку в низькій темній мглі лівобережжя блиснув червоносиній відбляск огнища і на нас пахнуло з легка димком, котрий принесли незримі хвилі все більше насуваючої темряви. Ці-ж хвилі приносять до нас відти і далеке ирзанне і мельодійний голос сопілки. Здалека, в нерухомій тиші, її тремтячі тони чуються ще глибше, ще сумніше і здаються похожими на здавлене безслізне голосінне. Охрім, котрому очевидячки заваджає і ця густа мгла ночі, і тиша, і безлюдде, і мовчанне, наче підбадьорений ціми голосами життя, не витримує. Він обертається до відбляску далекого огнища і глибоко вдихає дужою груддю повітре, силкуючись набрати його, яко мога більше.

— Еге... ге!!.. несеться його довгий, тягучий вигук по воді, тихо віддаляючись в темну густу мглу, котра несе його далі ще тихше, наче-б розтягуючи.

Так кричить самотний журавель, коли побачить здалека рідну зграю... Крик з протягом довго висить в повітрі, потім, наче вдарившись десь далеко, відскакує, глухо лунаючи, замирає і тоне без сліду. Наступає коротенька павза могильної тиші і разом переривається відповідним гуком, котрий несеється здалеку, спочатку не міцно, а потім все дужчає і дужчає протягуючись, стає глибший і міцніший і нарешті вдарюється у берегову кручу.

— Конарі, — каже Охрім, прислухаючись до відповідного відклику, — коний стережуть... Лихо тепер з конями, пане, — так і дивись, що вкрадуть... Аж за Дніпро заженуть, а там, шукай вітра в полі... І таке пішло тепер конокрадство, що не знаєш, чи заводити тобі коний, чи не заводити...

— Від чого-ж се так? — питаю я Охріма, котрому страшенно хочеться побалакати.

— А від того, відмовляє задоволений Охрім, — що дуже народ охляв. З того недороду, що був, так з'убожав, що хто найпершим господарем може був, то тепер останнім став... І поладнати нема чим, бо й землі у кожного все менше та менше, та й земля гірше почала родити... Нема худоби — і гною нема, а гною нема, — і хліба нема... Задовжились кругом і цілком з'убожіли, ну, з того й кидається чоловік на все. Що ранійш і в думці не ворушилось; на що й рука не підіймала ся, тепер з біди та з горя, — нічого, йде! Найкращий чоловік, здається, а дивишся, — на погане йде! Ось воно як стало... А друге те, що жидів потурили зо всіх міст... Зібрали їх у кучу, а звісне діло, харчуватись чим небудь треба, — не росте хліб на улицах, каміннем дітий не нагодуєш... Ось і йде воно так...

— Ну, Охрім, — кажу я: — ти вже, здається надто. Послухати тебе, то й жити стане нудно...

Але Охрім докірливо хитає головою на мою річ.

— Ех, пане, от-то-б-то й є, що ви живете у великому місті і про нашу долю не чуєте... Та й як вам побачити, або почути? А ось хочете, я вам розповім, що на світі буває, тільки послухайте. Був собі чоловік, багатий, не багатий, а так собі з достатком чоловік, — добрий господар. Усього в його було досить, — і хата добра, і худоба, і хліба запас, і всього, чого треба. Сім'я

велика була, окрім його та жінки, п'ятеро малоліток та старий сліпий дід, котрий сливе не сходив з печі, ну, а нічого, — усе було гаразд, ніхто рук не простягав... Тільки ось підійшов лихий рік, — нічого у його не вродило, — навіть насіння не зібрав! Ну, перемагався чоловік, який був припас, — з'їли, худобину одну за одною поспродував, — як неак перемігся... Дасть Бог вродить, — поладнають... Добре! Тільки ось другий рік, ще гірше, — ні травиці тобі, ні соломинки!.. Заголосили чоловік з жінкою, — та що голосіннем поробиш? — Хоч і бачать, що кінець приходить, а жити все-ж якось то треба... Стали останню худібку продавати, — а ціна їй шаг, — тільки одну шкуру й цінують. У самих нічим кормити, — бо вже й стріху давно зкормили, — то й пустили все за шаг, ну, а на шаг таку сім'ю не прогодуеш... Діти плачуть з голоду, старий дід смерті собі просить, а узяти нічого і нема де, — бо у всіх навкруги така-ж бідота, — а хто був біднійший, тому ще гірш приходилось. Врешті жінка не витримала, померла; — занедужала, — кілька днів пролежала без пам'яті, та й віддала Богови душу... Ховати нема чим, — хвалити Бога, батюшка був добрий, — у довг поховав, — потім, — каже, — віддаси, а труну люди запомогли зробити, — хто дошку, хто пів дошки, — так і зробили. Опустились у чоловіка руки і зовсім стерявся бідолаха з горя, — нічого і змислити не може. Пішла чутка, що запомога бідним іде, та тільки це село ніяк не хотіли записать в голодне, бо раніш лічилися богатирями, — ну, і запомоги ніякої не було, викручуйтесь, значить, як хочете!.. Хто в цьому винуватий, — хто його знає, — один каже, що писар, другий, — що старшина, третій, — ще на когось, — і не розбереш, а тільки так і не записали... Ось і стали добрі хазяїни біднійші старців, — хто з торбою пішов попід тинню; кому пощастило, — за чверть ціни понаймалися на літню роботу і завдатки повідбирали, хто ще що там що, — ну, а той чоловік друге надумав... Гордий був, — не простягалася рука за милостинею, звик до шани, бо завше добрим хазяїном вважався, — а на роботу нанятись і завдаток взяти не пощастило, — ну, і вигadaв своє... В один торговий день, дивляться люди йде по місту між народ чоловік як сама

смерть і двох старшеньких хлопчиків своїх на мотузку веде, наче телят поперед себе жене. Став серед базарю, та й вигукує:

— Гей, — кричить, — люди добрі, послухайте!.. Був я хазяїном, тепер ось купцем став... Увесь крам, який був, спродав, — ось останнє продаю... Гей, люди добрі, — хто з вас хоче паном стати — купуйте! Дві вільні козацькі душі, — кричить, — продаю, щоб тройко малих спасти! Ось як, пане! гукає, а сам плаче...

— Ну, і що-ж, Охріме?

— Ну, звісно що, — відмовив Охрім: — пожалів його народ... Хоч і всім біда була, та громада великий чоловік, пане, — громада все може!.. У декотрих сльози показалися на очах, і відгорнула громада свої свити, як один чоловік і стала шукати по кишенях. Хто шаг тягне, хто три, а хто, дивись, і більше кладе... Повну шапку йому наскладали, а потім він підняв свиту, — і у полу йому сипали. — «Бери, чоловіче, — кричать йому, — та бери своїх хлопців, — викупає їх у тебе громада. Хай ростуть в батька, яким ми тебе знаєм, — тай громаду пам'ятають!.. — Кланяється чоловік на всі чотири сторони, від сліз слова не промовить, а тут ще й жид виходить з крамниці, — що раніш в селі крамарював, поки було можна... Пізнав він чоловіка і сивою головою хитає. — «Ой, каже, Дмитро, — невже-ж і ти дійшов до такої біди?! Дивлюсь, каже, і своїм старим очам не вірю... Усяке бачив, а такого то ще й не гадав... Ох і жалко-ж міні тебе! На, каже, і від мене візьми запомогу, знаю тебе, коли буде спромога, віддаси!.. Справляйся, добрий чоловіче!..» — І дав йому старий Сруль цілих десять карбованців. Уся громада, що була на базарі, здивувалася, а Дмитро йому у ноги вклонився.

— Спасибі, каже, Сруль, ніколи я тебе не забуду, а, дасть Бог, — то може й відслужу... Не дасть Бог віку, — дітям накажу!.. Хоч і другої ти з нами віри, — а мабуть, Бог один у всіх і душа у всіх однакова!» — Так ось, як воно, пане, буває... Ге, та ніяк вже і хрест видко!..

Охрім вдарив веслом і повернув човен. Темна берегова круча розірвалася наче на дві глибокі балки і у просвіті визирнуло небо, вкрите зірочками... По другу сторону цього просвіту, з темної берегової кручі, наче врізавшись в зоряне небо,

здавалось, плив до нас на зустріч чорний хрест, а по над ним, трохи не доторкуючись до його верху, блищав двурогий вузький місяць. Здавалось, хтось кликав до себе в обійми, хтось простяг могутні руки для привитання... Охрім зняв шапку і побожно перехрестився.

— Царство йому небесне! Ось і могила, пане... такий же був простий мужик, пане, як і ми, ще й кріпак був — таке лихо бачив, якого ми і не знаємо, — а Бог дав йому талан і на увесь світ прославив. Скільки людей тепер наїздить що літа на його могилу!..

— А ти відаєш чим він прославився?

— Як же не відати, пане! — відмовив Охрім. Пісні складав, та все про нас, та нашу долю... Нехай йому земля пером!..

— — —

Другої такої могили у нас нема... Багато у нас великих умів, поетів, сподвижників, — але на долю їх святих могил не випало поки того, що випало на долю цієї... Багато ще літ мине, перш ніж ці могили стануть задля народа і нас тим, чим з'являється могила Шевченка для його земляків. Для них вона національна гордість і слава... Як би не розходились часто люди, — але у всіх там є одно спільне, однаково близьке, однаково дороге, що зв'язує, — могила рідного співця... що співав їм тільки про народ і його щасте...

Ця одинока могила на високій береговій кручі Дніпра з її зелізним хрестом, вбогою огорожею — народний пам'ятник. Люблячі руки друзів-прихильників перенесли сюди дорогий порох співця, щоб його заповіту йому було видко з могили широкий Дніпро і рідну долину любої України, і з того часу цей глухий куточок коло Дніпра став святим місцем для краю. Коли повз пробігає парохід, очи всіх обертаються до самотнього хреста, що високо підіймається на горі і се рідкість, щоб яка людина не зняла шапки під тихій шепіт людей: «Шевченко... Тарас Шевченко!» В цю хвилю зникає розділ на стани, сче зає ріжниця літ, — усі, і пошарпана сіра свитина і легка дорога чесуча, і вбогий і багатий, і старий і молодий, всі переживають

одно і теж... Ця незабутня могила великого талану, люблячої душі, що був «кріпак», нарешті рівняє і єднає усіх. І кожен весну і літо, що року, від роду до роду, біля цього хреста, на цю високу зелену гору, денде вкриту старими мовчазними дубами, збігаються усі, щоб скинути з себе хоч на часину світовий клопіт і дрібниці щоденного життя, відпочити душею і пожити хоч день тим, що придавлювалось і глушилось туманом сірого буденного життя... Тиха самотня могила так багато говорить серцю кожного, підіймає в душі стільки питань, будить стільки поснувши дум в голові, в цьому блакитному просторі, під впливом згадок про пісні незабутнього співця, повних коханням до народу, груди дишуть так вільно і легко, що чоловік наче оживає... Тут знайомляться люди і зустрічаються старі знайомі, біля огнищ розмовляють, співають пісні, згадують давне, дихають тим, що заповів в своїх піснях великий співець...

Чимсь молодим, здоровим, бадьорим, невмирущим віє від цих огнищ, розмов і пісень біля незабутньої могили.

Я лізу на гору по крутій, дуже протоптаній, стежці, прямуючи до самотньої, чистої хати. Вона стоїть на ліво від могили і нижче її, захищена деревами, з маленьким городчиком з високими стеблами кукурузи і з невідмінним в Україні кущамми рожі. Хата ділиться на дві половини, в одній живе сторож з жінкою — друга, чиста призначена для гостей, що приїздять на могилу. Мене привітно зустрічає молода, гарна жінка з дитинкою на руках, питає, чи не хочу я чаю, каже що тільки з годину, як з могили від'їхала купка гостей, котрих поїхав проводити її чоловік, сторож, але хутко повернеться, і запрошує мене у чисту половину, з свічкою в руці. На моє питанне: хіба вона не боїться в такому глухому місці? — вона дивується трохи, і просто відмовляє.

— А чого нам боятись? Хіба ми з чоловіком гроші пильнуємо... Тай хіба-ж найдеться такий чоловік, щоб зробив що лихе в такому місці?

Я вхожу в простору чисту хату, заставлену, як у всіх хатах, дерев'яними ослінчиками... По середині стоїть простий білий

стіл, а на йому лежить «Кобзар». З стінки прямо проти дверей, дивиться на мене, трошечки усміхаючись, тихими вдумливими очами і наче ховаючи під густими вусами усміх привітання, чудесний портрет поета без шапки (в якій завше його малюють) з відкритим великим лобом. Це мистецька копія одного з кращих наших малярів з відомого Репинського портрета. Темна артистичної роботи рама уся уквітчана свіжими і пов'ялими пучками квіток і гарно вигаптованими українськими рушниками.

Ось і Тарасова хата, — каже привітна хазяйка, — багато в ній народу перебувало, ге, — і не перелічити! Посидьте, почитайте, — самовар зараз закипить, — а то може пройдете на могилу... Тепер там гарно, — місяць ще світить!

Так, гарно, — така чудова ніч не часто трапляється. Вже цілу годину сиджу біля дерев'яної огорожі могили і як вчарований, не зводжу очий з дивної панорами, що відкривається поперед мене. У низу стемнілий Дніпро дріжить усіма зірочками, котрими всіяне небо. У праворуч від кручі довгою стьожкою тягнеться річна гладкість, котра в далечині здається світлішою і яснішою, ніж біля кручі, миготить голубеньким світом, освячена місяцем і незримо тоне в сріблястому річному тумані вельми фантастичних нарисів. Десь далеко, дуже далеко у самій густій глибині темряви стоять нерухомо червоносині цятки огнищ, наче огнисті очі... Тиша така глибока, що я чую як б'ється мій пульс, як спахує папіроска...

Враз, пісня, — ледве чутна, далека пісня, нерозбірний спів, мельодично-журливий голос котрого, то обриваючись, то знов оживаючи, плине десь глибоко і глухо у низу вкупі з течією річки... Як би я був суевірним, — я-б напевне подумав, що це співають дніпрові русалки, граючись з відбиваючим у воді місяцем, котрих тільки і бракує для повної картини цієї ніжної, темної, фантастичної української ночі. Прислухаєшся, і ніяк не вгадаєш: де і відки несуться ці ледве чутні голоси, — чи річка їх несе, чи земля співає, а може співає це широка синя височінь з її падаючими зірочками... Але пісня росте, наближається, — голос стає яснійший, — я відріжняю жіночі

і мужескі голоси, вони співають відоме: «Реве та стогне Дніпр широкий» і чари зникають, — тепер нема сумніву, що пісня несеться з річки... Іноді вона переривається, стає глухійша, коли човен з співцями повертає у заворот Дніпра і голос вдаюється об кручу, але затим відразу стає чутнійшим, гучнішим, наче виростає, вийшовши з завороту. По голосу пісні я чую, як пливе цей незримий поки човен, все наближаючись... Але ось, де вже зовсім близько, у низу, пісня відразу переривається, замовкує і в тиші хтось вигукнув: «могила»!

— Дивіться, дивіться на хрест! — каже поспішаючись молодий збурений жіночий голос. — Чи-ж не правда, здається наче-б він простяг до нас у воздуші руки?!

Хвилина, — і знов все мовчить... Але тільки хвилину, бо чийсь зрушені груди не витримують:

— Вічна тобі пам'ять і слава, наш отче, з роду в рід, від віку й до віку, поки світить сонце і місяць, поки живе твоя Україна!

— Амінь! — підхоплюють молоді голоси і це «амінь» відгукнули і глибока мгла ночі, і клубки туману, і широка синя високість неба, і спляча земля, і моє серце, що сильно б'ється...

— — —

Ми сидимо біля великого огнища, — навколо мене ціла юрба молодих жвавих людей, знов прибувших гостей «могили». Багаття весело потріскує і червоносиній відсвіт його обмальовує руб залізного хреста, від чого той здається розпаленим, а також і величезний вінок з польових квіток, котрий тільки зараз поклали на його... Молода красуня з карими, глибокими, як ніч, очима і темними довгими косами, — вчителька, — клопочеться біля самовара, поки її сестра розкладає закуски, брат відтикає фляшки, а останні метушаться, розшукуючи хмиз, котрий носять оберемком. Їм допомагають сторож, котрий повернувся, і його молода жінка... Тиша змінилась веселим вигуком молодих голосів. Цілу сю метушню прориває або пісня або молоді жваві жарти, або сміх, на котрий буцім відгукується повеселіла могила.

— Ну, здається все готово, — каже красуня, обводячи очима гурт: — усі тут... Наливай, Гнате! Смуглявий парубійка, її брат, такий же чорнявий як і вона, бере фляшку і наливає вино, але раптом щось згадує і зупиняється.

— Стривайте, а Іван?

— Так, правда Івана ще нема, — підхоплюють усі. — По-кличте-ж його, чого він валантаєть?..

Гнат прикладає руку до щоки і зо всієї сили гукає у ночну мглу:

— І-в-а-не... гов! Ждемо!

— І-ду-у!.. несеться йому знизу відповідь...

Нарешті всі зібрались, — смуглявий, присадкуватий Українець перевізник Іван з густими вусами, що спускались аж на груди, в смушевій шапці, в короткій свиті, з люлькою в роті, теж стоїть в гурті і держить повну чарку вина. Жвавий Гнат швидко обертається до свого товариша-приятеля, — єдиний Поляк в цій купці Українців, — і каже йому, жартовливо усміхаючись:

— А нуте, пане шляхтич герба Огона, скажіть нам слово!

Той, жвавий, красун, стрункий, весело усміхається, бере чарку і піднімає на мене свої розумні веселі очі.

— Шляхтич герба Огона... Так! Задля вас, що родом від Скитів, — каже він жартуючи: а коли не від Скитів, то у всякім разі мішанина Обрів, Чорних кlobуків і Берендіїв з Славянами, задля вас ці слова: «шляхтич» і «герб» — пустий, дикий гук. Інакше не може і бути; згодьтесь, що у народа, котрий не має ні традицій, ні історії, бо-ж яка справді це історія: — дикі юнацькі напади, боротьба хоч би і лицарська, позбавлена ясного розуміння справжніх ідеалів?!

— Однак... перебиває його, спанхнувши, красуня...

— Постривайте, дорога панно! — швидко перебиває її в свою чергу молодий панич, ввічливо кланяючись. — Я добре розумію, що ви хочете додати, краща з зірок любої України! Однак ми вас побили і відбились, — чи так? Що-ж це правда, але ніскільки не змінє становища діла! Побили, бо ми самі стали гнилі, а гнилі від того, що те, що колись було написано на

нашому стязі, що складало наше «певне», ми замінили неправдою та брехнею. Проте, побивши і відбивши, ви поснули і замерли... Але це — відхилияне у бік, не об цім моя річ... Я хотів показати вам на те... що те, панове, — що було вашою ахілесовою п'ятою, яко народа, що характеризує вас яко напів Азиятів, пішло вам на користь тепер. Брак історії і традицій допоміг вам ранійш від нас вступити на той шлях, стягом котрого служить усе, чому вчив той, що лежить в цій незабутній могилі, великий поет... Вас ні що не затримувало, не гальмувало, не відтягувало, у вас не було ваблючої шумихи минулости... І ось, я, шляхтич герба Огона, — тут, біля цієї святої могили, підіймаю тоаст за вас, за наше еднанне на цьому шляху, під цім стягом! Ну, що, панно?

Та усміхаючись, перша простягла до його свою чарку. Грімнула гуртова пісня і коли вона замовкла, Гнат знов поналивав чарки і промовив до Івана.

— Ну, Іване, тепер ваша черга... Скажіть же нам слово...

— Що міні казати? — хмуриться Іван. — Я не вчений.

— Діло не в учености...

Іван бере чарку, хмуриться ще більше, тягне свого довгого вуса, затім здіймає шапку і говорить:

— Ось що скажу я, чоловік простий... Хай на світі буде одна правда і любов між усіма... Хай буде так, як він заповів...

— Хто він?

— Хто?! — перепитує похмурий Іван.

— А той, що лежить у тій могилі, он... Рядовий четвертого оренбурського лінійного батальона, — ось хто! — каже він і вуси його нервово тіпаються.

1. Леся Українка. Портрет роботи Івана Труша. 1900 р.

Priester.

Genesis.
Jahwist.

Elohist

Гл. 1. Кошмоновія
 1-ма: Дух Божий
 носився над хаосом,
 Бог творить світ
 в 7 дн: 1 д. - ^{світло} світло
 і темрява, 2 д. - небо,
 3 - земля, море, росли-
 на, 4 - стілець небес;
 5 - ^{Богословський 42} ~~фрукти створіння~~
 6 - люде, чоловік та
 жінка, - господарі сві-
 та, 7 - Бог спочив,
 і освятив святом
 день.

Гл. 2. Кошмоновія 2:
 Б. садарив небо і зем-
 лю і в середині землі;
 рослини, потім по-
 став воду з землі,
 і темрява, 2 д. - небо,
 потім чоловіка з
 тил з землі і дугу
 неба, 4 - стілець небес;
 сад з усіма деревами,
 там же дерево життя,
 і дерево добра та зла.
 В райській раїці Адам
 4: Бісон, Леоп, Елеф
 та Елефант. Чоловік
 мавити рай. Б. під
 страхом смертні заб.
 ронил істи з др. раї-
 ці зла. Б. творить
 для А. фрукти створіння,
 А. дав їм мави

4. Автограф перекладу Книги Буття («Genesis»).

Р.

У.

Е.

Л. 3. С. свелеруб

Л. 4. Ела ридит Райна

2. ~~Голландия~~

Диана в пророчу і по образі і надобі ввѣіо
Благословенъ і. х. х.
(2 Генсалоид)

на Авелд. Катн вѣіо
ра, а вѣіе настаетъ.

родив Сира, умер

С. приима претави вв.

230-ти лѣт, Сир р.

і не приима претав К.

Еноса (Сир. 912), Е. р. "во К. по правді прити,

Каймана (Ерн. 905), та по правді родді-

К. р. Малемира (К. 910), мв." К. в дсауане вѣіа

М. р. Гарда (М. 895), вв. (з ддрочит) і проті

У. р. Еноса (К. 962), сирити се вѣд С. С.

Е. р. Мадурала (С. 365) прити К. і вое прити,

М. р. Камека (М. 969) кара вѣо Крими сира.

У. р. Мос (С. 453) см. С. прити вѣіа,

Уос р. Сима, Камека дѣіе К. (Урн. ком-

Гарета. ситавсѣ) К. ситавсѣ

1-ша Сер. У.

прити Еноса в землі
ука Генсалоид
Над. К. родити Еноса

Р.
Адам

Адам

Сир

(Катн, Авелд, Сир) прити Сир, Е. Гардада,

Енос,

Енос

Енос С. Малемира, М. Ма-

Кайман

Гарда

Усама, М. Камека,

Малемира

Мал.

С. расула Говина та

Гарда

Мал.

Енос

Малека

(Говис, Губал, Вавел, Мосма)

Малека

Уос

5. Автограф перекладу Книги Буття («Genesis»).

Некмо. Кісна V.

~~Некмо в початку~~
~~Кісна~~
Кісна вже почало мені вчувався +
Клавирний камені, страшно радощей, 0
І мого, аж серце почало стискається. x
Сторб і там, де вогня сиверкавня, 0
Кісна там, ^{мій} моря у негоді, =
де сонце, мов ~~в~~ моря у негоді, =
моя вогня супротивна бугаванья. 0
Некмоной авторі не спирає воду, =
Кісна рачого дучів дані і дані,
~~Кісна~~
Кісна
І крутило іє мого каменю в воду =
офам го сучасо скажи, враки, ками!
Як тільки стрінувся дві корабі душ
Кісна мого мудрості від нечесті, ^{прокляті}
І я довадало, що бут на мучи вграти
Всі спити мого, що тільки зогр'янали
що ^{бідні} розумом, а потужним дані.

6. Автограф перекладу Данте Аліґ'єрі «Божественна комедія».

Макбет.

Дія I.

Сцена I. — Пале.

Фрэн і Банскавічкі. Вядома? Фрэн вядома.

1 Ф. Калі ми спрыемасць, сестрычкі?

Ці в срым, ці в доу, ці в Банскавічкі?

2 Ф. Гладзі, як ^{мартыра свідарыцца} Банскавічкі переступілі мінунасць,
Калі перемуніць в іна,
І часта і' сарэ даста воня.

3 Ф. Уе покі сонце не заіде.

1 Ф. Уе спрыемасць, фа Філока де?

2 Ф. На покі.

3 Ф. І Макбет орыде.

1 Ф. Я іду, савні ^{і' дзе} васа!

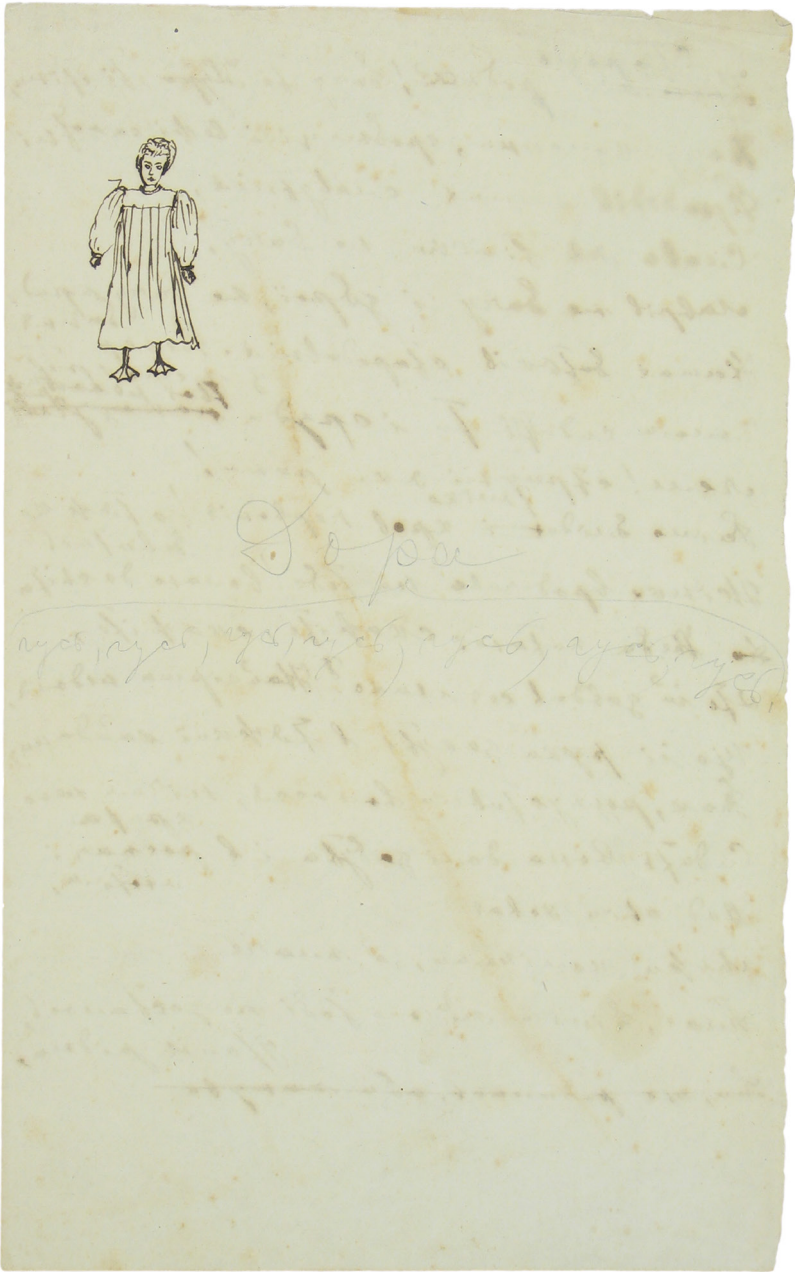
Неі. Жаба міне. — М вядо!

Вас до дзе, дзе до зла!

Сай вурер несе нас, дай крое нас сама!

Старо
 Даро мій родина! Дару ти ^{арма} ~~арма~~, ти ^{сирин} ~~сирин~~,
 Дару колючки, ерідманці і вежі савофти;
 Кривидів ^{вимах}, ^{смабурид},
 Слава не ^{тільки} не дару,
 славів не дару і дброї, не дару ^{арма} ~~арма~~
 Намма ^{вато} ~~вато~~ в стародавній. ^{Кіпер}
 Чомо судити ^{ти} і ^{арду} ~~арду~~ ^{з неперорити} ~~з неперорити~~
 лем! ^{сривати} ^{дві} ^{руки}!
 Намма ^{диде} ^{звече} і ^{крив} ^{первоид}! о ^{тільки} ^{нема}
 Намма ^{вродива} ^{на} ^{тебе}. ^{волато} ^{до} ^{світа}
 До ^{неда} ^{наша}: ^{скарите}, ^{скарите},
 Що ^{ін} ^{завдав} ^{сє} ^{лемо}? ^{Найсирма} ^{недоид},
 Що ^{іі} ^{руки} ^{забути} ^в ^{тільки} ^{каудани},
 Намма, ^{розучувати} ^{волосся}, ^{не} ^{тільки} ^{нема}
 Судити ^{вома} ^{дали} ^{забути} і ^в ^{роспачі}
 Над ^{свіа} ^{скал} ^{арифа},
 Намма ^{количами}, ^а ^{нема}.
 Намма, ^{дівчи} ^{нема} ^{фоді} ^{не} ^{досривав},
 Намма, ^{що} ^{родивав}, ^{ади} ^{мамува}

8. Автограф перекладу Джакомо Леопарді «До тебе, Італіє».

9. Малюнок Лесі Українки, підписаний
«Дора { гусь, гусь, гусь, гусь, гусь, гусь, гусь, гусь».

ГЕНРІХ ГАЙНЕ.

АТТА ТРОЛЬ. ● ●
● ● РАТКЛІФ. ●
● ● ● БАЛЛАДИ.

ПЕРЕКЛАДИ

Лесі Українки і Максима Славінського.

У ЛЬВОВІ, 1903.

Виданне Редакції „Літерат.-Наукового Вістника“.

З друкарні Наукового Тов. імені Шевченка
під зарядом К. Бехтарського.

10. Титульна сторінка видання творів Генріха Гейне у перекладі Лесі Українки та Максима Славінського. Львів, 1903 р.

Ткачі
(з Гейне)

Нче ої смутної на плечу зв'язана,
Ткачі за франкомі докорете зубами:
„Криво! твої смертні одір ми Гесло,
Бюргерний прокляти у Франкми вилеті!
Ми Гесло, ми Гесло!

Прокляти Гому адоу, боу безодні,
Мому че ми лощинамь поведі а' солоті;
Саранке з нас кофний до кедого зарив-
Коті з нас насміявся, віт нас одурив!
Ми Гесло, ми Гесло!

Цареві прокляти, що памує з перама,
Чому він не задрюкає над відрами мачи?
Встає коніку бере у ткачів,
А потім че каже співає раке раіт,
Ми Гесло, ми Гесло!

Прокляти оїя рама-меманієй країні,
Се сором та гариба памуєтє свідч.

4.

Въ Веронтъ.

(На могилѣ Гомера и Дарувеффа).

Словно въ страну иду я въ мѣсто
алфарио,

Где сѣнь старинъ и сердца Гомерово
сортю.

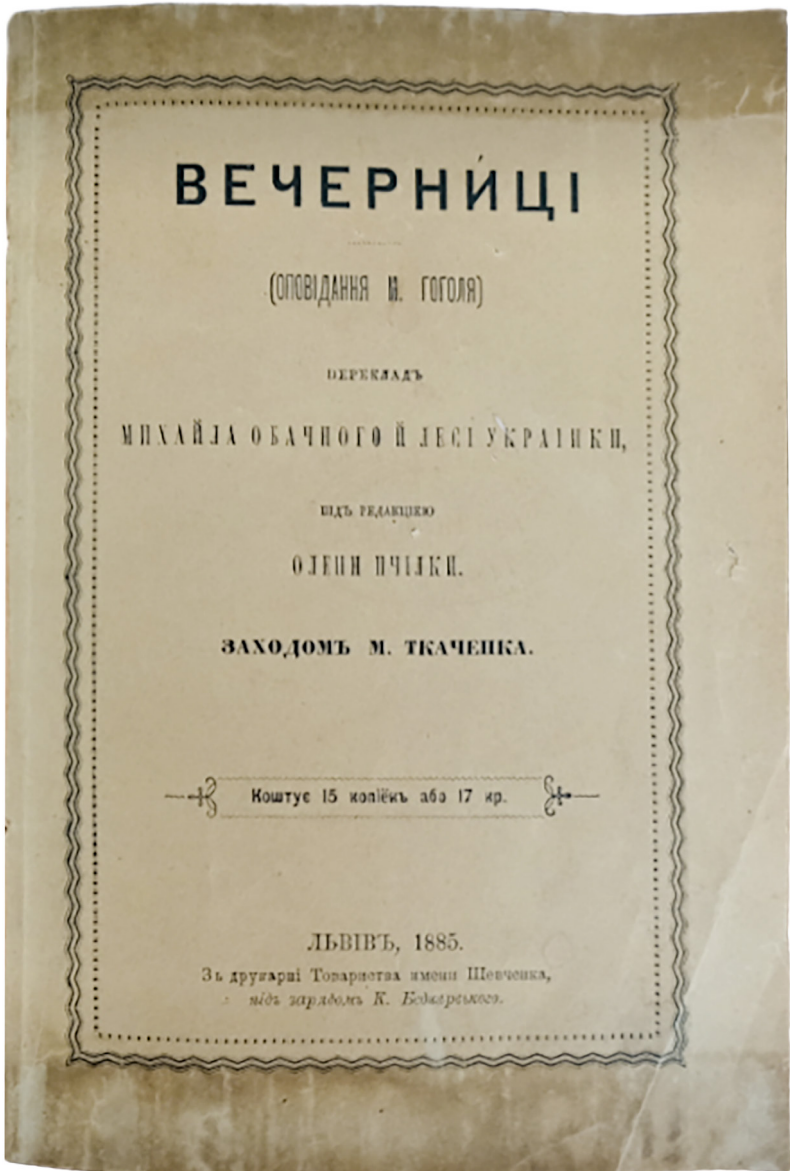
Солнце сыплетъ свои золотые цвѣты,
Въ виноградникахъ вѣтеръ колыхаетъ листья...

— О, Дарувеффа!

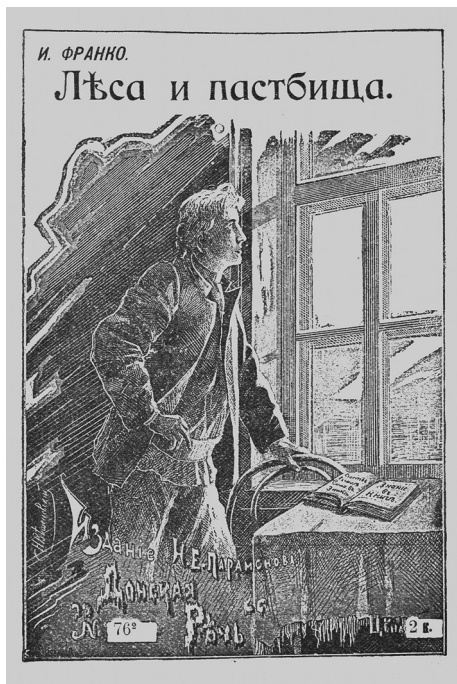
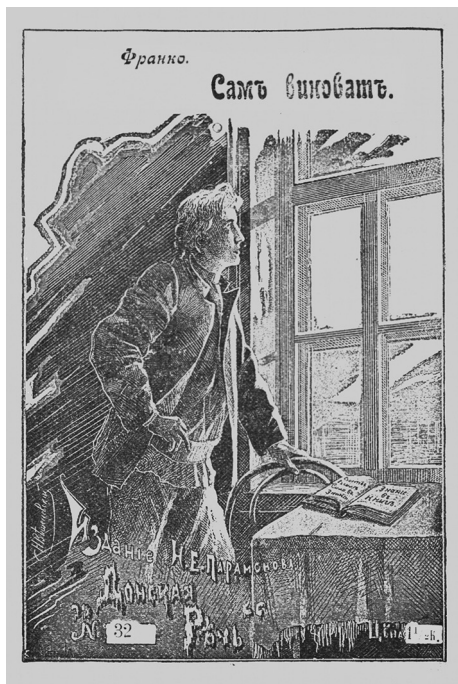
Издали иду. Тамъ, въ родной
старинѣ

О реку шумъ березъ и стѣнъ Гомерово
мѣст.

Тамъ въ безсонной ночи рождаетъ

14. Титульна сторінка видання «Вечерниці» Миколи Гоголя у перекладі Лесі Українки та Михайла Обачного. Львів, 1885 р.

15. Обкладинки брошури видавництва «Донская речъ» М. Парамонова (Ростовна-Дону) з оповіданнями Івана Франка в перекладі Лесі Українки.

ПРО ВОЛЮ ВІРИ.

Написав

М. ДРАГОМАНОВ.

Перекладав

з великоруської рукописі

Н. С. Ж.

Видав

М. П А В Л И К.

Ціна 15 кр. а. в.

Л Ъ В І В

З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка, під зарадом К. Беднарського

1895.

16. Обкладинка праці Михайла Драгоманова «Про волю віри» в перекладі Лесі Українки (криптонім Н. С. Ж.). Львів, 1895 р.

КОМЕНТАРІ ТА ПРИМІТКИ

ПОЕЗІЯ

РІГВЕДА

Протягом 1890–1891 рр. Леся Українка писала «Стародавню історію східних народів» — підручник із всевітньої історії для своєї молодшої сестри Ольги. У цю книжку авторка включила поетичні переклади з давніх літератур народів сходу як ілюстративний матеріал про їхні релігійні вірування, міфи, уявлення про світ та обряди. Тут знаходяться і переклади гімнів зі священної книги індусів «Рігведа», найдавнішої пам'ятки давньоіндійської літератури (бл. 1500 р. до н. е.), яка нараховує 1028 гімнів. Ось як Леся Українка пояснює тематику цих поетичних текстів у своєму підручнику: «Найчастіше в гімнах співець молить богів не тільки за себе самого, а за увесь люд свій. Він просить у богів дрібних та рясних дощів, великих статків, доброї сім'ї, гарних дітей, перемоги над ворогами. За все те він дає богам поданки. Хоч і поданки тії вважаються божим добром, але чим же інакшим люде можуть показати свою щирість отим доброчинним богам? Спів і поданок дуже давні релігійні звичаї, як навчились люде говорити, то й почали вони співом вимовляти свою щиру віру...» (Леся Українка. *Стародавня історія східних народів* / репринтне видання. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008. С. 18).

Основними джерелами для підручника Лариси Петрівни були праці французьких істориків: ілюстрована «Історія давніх народів Сходу» Луї Менара (Louis Ménard, 1822–1901; «Histoire des anciens peuples de l'Orient») та «Історія давніх народів Сходу» Гастона Масперо (Gaston Maspero, 1846–1916; «Histoire ancienne des peuples de l'Orient»). Щодо підходів до написання історії Леся Українка консультувалася зі своїм авторитетним дядьком Михайлом Драгомановим. У листі до нього від 6 грудня 1890 року, захоплена гімнами «Рігведи», вона прагне дізнатися більше: «Та от іще напишіть мені, прошу, чи не знаєте, може якийсь є переклад ведичних гімнів на французькій або німецькій мові, може я б його собі купила, бо страшенно мені сподобались тії гімни по уривках, які я знайшла в історії Ménard'a» (Леся Українка.

Листи: 1876–1897 / Упоряд. Прокіп (Савчук) В. Київ: Комора, 2016. С. 105. Далі посилання на це видання, як і інші один раз згадувані, подається у скороченій формі).

Леся Українка повернулася до історії стародавніх народів через 20 років. Перебуваючи на лікуванні в Єгипті (1911), вона мала намір перевірити свій рукопис, додати нові матеріали й видати працю під назвою «Історія давніх народів Сходу. Зложила Леся Українка по Менару, Масперо і інших». Цей задум залишився нереалізованим і за життя Лариси Петрівни ця праця не публікувалася. Завдяки зусиллям її молодшої сестри Ольги Косач-Кривинюк, для кого і була написана ця книжка, історія вийшла окремим виданням 1918 року в Катеринославі. Через кілька років вступ з підручника видав Дмитро Антонович, історик, член Української Центральної Ради, син Володимира Антоновича (Дмитро Антонович: Леся Українка. Первісні люде. Світ, відомий давнім людям / за ред. проф. Антоновича Д. [Б. м.]: Видавництво української молоді, 1923. 20 с.).

Рігведа

Чорновий недатований автограф перекладів зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 894; «Перемога Індри». Ф. 2. Од. зб. 914).

Подано за автографом.

Останній гімн «Гімн до ранньої зорі II [R. V. 1, 113]» відсутній у автографі. Подано за виданням: Леся Українка. Твори. Том IV. С. 12–13. Текст підготувала Людмила Бондарук.

У чорновому автографі назви гімнів подаються зі скороченою формою деяких слів та із використанням великої літери:

1. Гімн ранній зорі
1. Гімн вогневі (Агні)
2. Г[імн] Вогневі
Гімн сонцеві (Surya)
Гімн найвищому духові
Гімн погребовий
2. Г[імн] Погр[ебовий]
3. Г[імн] П[огребовий]
4. Г[імн] П[огребовий]
5. Гімн до Йами
Перемога Індри

У цьому виданні назви подаються без скорочень.

Очевидно, що Леся Українка перекладала гімни «Рігведи» 1890 року, коли писала «Стародавню історію східних народів», яка на той час уже була «почата і значна частина написана» (Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 126). Гімни були перекладені з франкомовної історії Луї Менара, який у своїй праці використав переклади гімнів «Рігведи» французького історика й перекладача Симона Александра Ланглуа (Simone Alexandre Langlois, 1788–1854). У той час коли Менар (як і Ланглуа) подає гімни у більш прозаїчній формі, Леся Українка опоетизовує їх і прагне надати своїм перекладам форми вірша, щоб вони, і справді, нагадували «поважний спів, а не звичайну розповідь».

1 Агни— бог вогню у давньоіндійській ведичній релігії.

2 Дві матері— дві тріски, Афані та Праманта (походять від назв дерев), тертям яких здобувають святий вогонь. У «Стародавній історії східних народів» Леся Українка звертає увагу на подібність імен Праманта і Прометей, який, за давньогрецьким міфом, проти волі Зевса приніс людям небесний вогонь (Леся Українка. Стародавня історія східних народів. С. 18–19).

3 Сурія— або Сурія— бог сонця у давньоіндійській ведичній релігії.

4 Адіта— богиня всесвіту та його початків у давньоіндійській ведичній релігії.

5 Все неподільне, а в ньому ніщо не жило— після слова «Все» у чорновому варіанті у дужках додано слово Tout— все (фр.), що свідчить про роботу Лесі Українки з франкомовним джерелом.

6 Ріші— співці гімнів, мудреці у давньоіндійській ведичній релігії.

7 Мртійо— смерть у давньоіндійській ведичній релігії. У «Стародавній історії східних народів»— «Міртійо» (Леся Українка. Стародавня історія східних народів. С. 23).

8 Йама— бог смерті (померлих душ) у давньоіндійській ведичній релігії.

9 Варуна— божество, пов'язане з небом та морями у давньоіндійській ведичній релігії; уособлює справедливість та правду.

10 Вайу— бог повітря і вітру в давньоіндійській ведичній релігії.

11 Дйатаведас— із санскр.— «jātaveda». Ведичиний санскритський термін, котрий має кілька значень. Здебільшого він вжива-

ється як означення Агні. Також використовується на позначення божества, котре проникає у всі істоти, щоб оживити їх; або того, хто створив усі блага серед живих. Точне значення цього слова не встановлене, серед тлумачень існують такі версії: «той, що знає усіх створених істот»; «той, з кого народжується добро»; «той, хто володіє мудрістю» тощо. Леся Українка точно передає уривок гімну, наведений у історії Менара: «O Djatavedas, qu'il s'unisse à un corps» (Ménard L. Histoire des anciens peuples de l'Orient. Paris: Delagrave, 1883. P. 513) у перекладі Лесі Українки: «О, Дйатаведас! Хай знову з'єднається він з яким тілом»).

12 Пушман — божество, пов'язане з сонцем у давньоіндійській ведичній релігії, а також захисник мандрівників та провідників душ в потойбічний світ.

13 Савітрі — божество давньоіндійській ведичній релігії, котре уособлює сонце та його силу.

14 Індра — бог неба (а також дощу, грому, блискавки) у давньоіндійській ведичній релігії.

15 Агі — або Врітра — уособлення засухи у давньоіндійській ведичній релігії; зображується як змія або дракон чи у вигляді чорної хмари.

ЛІРИЧНІ ПІСНІ ДАВНЬОГО ЄГИПТУ

Леся Українка займалася перекладами давньоєгипетських ліричних пісень у Гелуані протягом січня 1910 року (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 841). Наступного місяця її перекладацька діяльність попри лікарські обмеження та інші турботи триває далі. «Літературою тут бавлюся мало, бо все-таки ще багато працювати не смію (лікар не дає) та й заробітки чимало час розбивають. Однак між іншим перекладаю давньоєгипетські ліричні пісні (не з гієрогліфів, а з німецького перекладу), що заінтересували мене подібністю до — українських!» — пише Леся Українка у листі до Бориса Грінченка (Лист від 2 лютого 1910 р. Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 466). Того ж року єгипетська тематика виринає у її оригінальній поетичній творчості (цикл поезій «Весна в Єгипті» та вірш «Сон (Тепло та ясно... Чи се Єгипет?)»). У цій поезії, котра не друкувалася за життя авторки, так само як і у драмі «Боярня», написаній також в єгипетському Гелуані, посилюються ноти ностальгії за рідним краєм. Давньоєгипетські пісні нагадують Ларисі Косач українські, про що вона пише у передмові: «Крім

того, де-які з тих пісень попри екзотичні подробиці, в цілому промовляють чимсь таким близьким, знайомим, що рїтм рїдної нашої пісні самохіть пристає до того тричі-тисячолїтнього змісту» (*Леся Українка. Ліричні пісні давнього Єгипту* // ЛНВ. 1910. Т. 51. Кн. 9. С. 385).

Її ж ґрунтовний науковий інтерес до Давнього Єгипту розпочався ще з 19-літнього віку, коли вона писала «Стародавню історію східних народів» (1890–1891). Про подальше зацікавлення єгипетською тематикою та її творче переосмислення свідчать такі твори Лесі Українки: поеми «Сфїнкс» (1900) і «Ра-Менеїс» (1900), поезії «Напис в руїні» (1904), «Ізраїль в Єгипті» (1904), драматичний діалог «В дому роботи, в країні неволї» (1906), а також оповідання «Екбаль-ганем» (1913).

У листї до матері з Гелуана від 21 грудня 1909 року Леся Українка захоплено пише: «Бачили ми [з чоловіком Климентом Квіткою. — Ред.] великі піраміди і великого Сфїнкса — се справді щось єдине на цілїм світі! Нїякі картини, фотографії і т. и. не можуть дати справжнього поняття про душу сих камінних істот. Особливо Сфїнкс — він має велику тисячолїтню душу, він має живі очі, він немов бачить вічність. А який там пейзаж перед очима в сфїнкаса!.. Не розчарував мене Єгипет, а ще більше причарував і тепер тільки я зрозумїла його до кінця генїальний хист, як побувала в Каїрському музею» (*Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 455–456*). А у своєму передостанньому листї до Ольги Кобилянської від 21 березня 1913 року з Гелуана Леся Українка пише про свої творчі плани, пов'язані із темами єгипетського побуту: «Хочеться комусь написати одну новельку і одно дитяче оповідання на єгипетські теми, але не стародавні, а теперїшні. Заїнтересувало мене життя, а радше психологія тутешнього мусульманського гаремного жіноцтва (сього року я мала нагоду його пізнати близьше), і тутешніх “дітей вулиці”, що зростають зовсім таки “під голим небом” і напрочуд уміють дати собі раду» (*Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 663*).

Леся Українка перекладала пісні Давнього Єгипту з нїмецького перекладу єгиптолога Альфреда Відеманна (1856–1936) «Розважальна література Стародавнього Єгипту» (*Wiedemann A. Die Unterhaltungsliteratur der alten Aegypten. Leipzig: J. C. Hinrichs, 1903*).

Ліричні пісні давнього Єгипту

Вперше надруковано у журналі «Літературно-науковий вістник». 1910. Т. 51. Кн. 9. С. 385–390.

Чорновий недатований автограф перекладу зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 895).

Подано за першопублікацією. Текст підготувала Оксана Белих.

Автограф має багато виправлень, зроблених олівцем рукою Лесі Українки, а деякі сторінки у автографі відсутні (С. 8, 12, 14), тому переклади подаються за першою публікацією.

¹⁶ Антеф — Антев — давньогипетський номарх (правитель адміністративної одиниці — ному), який правив у Тебах (Фівах) і почав процес об'єднання держави після періоду роздрібленості на окремі князівства-номи між так званими Давнім і Середнім царствами. «Дінастія Антевів є перша династія Тебанська і одинадцята, коли лічити від початку єгипетської держави», — пише Леся Українка в «Стародавній історії східних народів» (Леся Українка. *Стародавня історія східних народів*. С. 100).

Гомер

Гомерові приписують авторство двох великих епічних поем архаїчного періоду давньогрецької культури — «Іліаду» (створено не пізніше середини VIII ст. до н. е) та «Одіссею» (не пізніше середини VII ст. до н. е), котрі справили вирішальний вплив на подальший розвиток усїєї європейської літератури. Вчені не впевнені, що авторство поем можна беззастережно приписати Гомерові, і взагалі, що така історична особа існувала («Гомерівське питання»). Якщо так, то він жив у приблизно IX–VIII ст. до н. е. і походив з Іонії, центральної частини західного узбережжя Анатолії. Його творчість означила розквіт усної традиції віршування, яка мала публічний характер. Гомерові поеми виконували аеди та рапсоди. Окрім двох великих епічних поем, вважають, що Гомер був також автором гімнів, поем, епіграм тощо.

Переклад творів античності був стратегічно важливим для утвердження української автентичності на культурній мапі світу. Як точно окреслює цю потребу Максим Стріха: «Утверджуючи себе, молода література повинна була неминуче звернутися й до античності. Причому вже не на рівні травестованої “Енеїди” чи

“Гараськових” од. Античність (і насамперед Гомерові поеми, що лежали в основі гімназійної гуманітарної освіти) мала з’явитися у серйозних перекладах, що відповідали б тодішнім науковим критеріям» (Стріха М. *Український переклад і перекладачі: між літературою і націєтворенням*. Київ: Дух і Літера, 2020. С. 126). Поза бурлескно-трагедійною традицією, яку в українській літературі представляли передовсім Іван Котляревський та Петро Гулак-Артемівський, яка, однак мала важливе культурно-історичне значення у розвитку української літератури (Див.: Грабович Г. *Семантика котляревіщини // Григорій Грабович. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка*. Київ: Основи, 1997. С. 316–332), античні тексти стали перекладацьким викликом для українських митців при перекладі їх гекзаметром.

Долаючи труднощі роботи з античними текстами, у своїх перекладах і Олександр Навроцький, і Степан Руданський, і Олександр Потебня використали інші віршові розміри, але не гомерівський гекзаметр (Стріха М. *Український переклад і перекладачі*. С. 127–130). Повний переклад «Одіссеї» гекзаметром був виконаний Петром Ніщинським (псевдонім — Петро Байда) у 1880–1890 рр. Окрім того, він також переклав першу половину «Іліади» (робота перервала його смерть 1896 року). Видання «Одіссеї» українською Михайло Грушевський означив «дуже значним нашим національним придбанням» (Грушевський М. *Передмова до видання: Гомерова «Одіссея». Гекзаметром на мову українсько-руську перевірявав Петро Байда* (Львів, 1889) // Грушевський М. *Твори у 50 т.* Львів: Світ, 2008. Т. 11. С. 475). А повний текст «Іліади» («Ільйонянки»), перекладений Степаном Руданським на межі 1860–1870-х років (щоправда, не гекзаметром) з’явився у Львові 1903 року (за редакцією та вступною статтею Івана Франка, який високо оцінював цей переклад як етапний у розвитку української культури).

Окрім двох названих перекладачів та Лесі Українки, твори Гомера українською мовою також перекладали Пантелеймон Куліш, Володимир Самійленко, Іван Франко, Микола Аркас, а також пізніше — Борис Тен. Як писав Михайло Грушевський 1889 року у передмові до першого повного перекладу «Одіссеї» Ніщинського: «Той народ, що спромігся перекласти на власну мову твори великих геніїв, вже тим самим і найпевніше доводить, що має не тільки право, але й хист і снагу на самостійний розвиток духовий» (Грушевський М. *Передмова до видання: Гомерова «Одіссея»*. С. 475).

Увесь 1884 рік, який 13-літня Леся Українка провела в Колодяжному, був плідний творчими здобутками. Прикінці року вона дебютувала в пресі: її вірші «Конвалія» і «Сафо» були надруковані у львівській «Зорі» (1884, Ч. 22 і Ч. 23 відповідно). Окрім власних поетичних дебютів, у той час вона звертається до перекладів витоків європейської літератури — текстів Гомера й Овідія. «На Різдво приїхав на різдвяні вакації брат Михайло з Холма до Колодяжного. Леся змагається з ним в перекладанні Гомера з Овідієм. Леся з матір'ю почали перекладати Іліяду», — згадує Ольга Косач-Кривинюк згадує про 1884-й (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 54). Таке родинне віршування було органічним складником культу родини Косачів, адже грецька мова серед інших була обов'язкою для вивчення у родинній програмі для дітей (як і входила гімназійних програм у Російській імперії). Ларисі Петрівні ця мова, очевидно, подобалася і вчилася вона із задоволенням. Мисткиня пам'ятає про свій рід грецького походження по лінії матері: «драгоман» з грецької — «перекладач». У листі до молодших дітей, Миколи та Ізидори, ця тема виринає для окреслення «еллінського» походження самої Лесі Українки: «Я не сподівалася, що тобі, Микосю, найлехча буде грецька мова, — об неї багато гімназистів зуби ламають. Таки видно, що ми з тобою [е]ллінського роду» (Лист Лесі Українки від 22 квітня 1898 р. Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 55).

Одіссея

Вперше опубліковано у виданні: Леся Українка. Твори в п'яти томах. Київ: Держлітвидав, 1954. Т. 4. С. 419–430.

Чорновий датований автограф перекладу зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 889).

Подано за автографом. Текст підготувала Вікторія Соколова.

Леся Українка знову повернулася до перекладів «Одіссеї» Гомера у 1888–1889 рр. У листі до родини дядька Михайла Драгоманова від 13 березня 1888 року вона пише: «Книжки Ваші я всі прочитала, і вони мені дуже сподобались, збираюсь навіть дещо перекладати. Найбільше мені згодився словар, бо я почала переводити “Одіссею” і вже переложила дві рапсодії, але тепер мусіла все

залишити, бо часто слабувала, і всі мені толкують, що я повинна жити ростинним життям, я стараюсь, але все не можу зовсім обернутись в ростину» (Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 53).

Прикінці вересня 1888 р. 17-літня Леся Українка пише до брата Михайла, що вже закінчила писати свою поему «Самсон» і почала перекладати «Одіссею»: «Писатиму її цілу зиму», — повідомляє вона (Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 59). Попри грандіозний задум Лариси Косач, до нашого часу дійшли переклади Лесі Українки третьої й перших рядків четвертої пісні «Одіссеї» (і нічого з епічної поеми «Іліади» і творів Овідія, про переклади яких згадує Ольга Косач-Кривинюк). Проте з її вищезгаданого тут листа до дядька очевидно, що вона «переложила дві рапсодії», що цілком могли би бути початковими піснями «Одіссеї». Цей здогад підтверджує Ольга Косач-Кривинюк: «13 березня 1888 вже були переложені 2 рапсодії, восени перекладала Леся далі і мала перекладати цілу зиму. Є чорнетка перекладу III рапс. і 5 рядків IV» (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 73).

З автографа видно, як Лариса Косач ретельно і скрупульозно працювала над своїм перекладом, добираючи різні синонімічні варіанти українською мовою, які би точніше відтворювали зміст оригіналу. Більше того, Леся Українка переклала «Одіссею» класичним гекзаметром, розміром, з яким мали тяжку творчу боротьбу її попередники і далеко не завжди виходили переможцями у ній («...я більше половину 1862 року бився з сею першою піснею, перекладаючи її на ексаметри і на різні розміри наших дум і пісень», — зізнається Степан Руданський, який врешті відмовився від гекзаметра при перекладі Гомера. Цит. за: Стріха М. Український переклад і перекладачі. С. 126).

Переклади Лесі Українки датуються за автографом 1888 роком. Того ж року в Одесі та Аккермані (зараз — Білгород-Дністровський) Леся Українка вперше в житті побачила море, яке вона «якось аж пристрасно любила все життя» (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 75). Тоді ж вона написала цикл поезій «Подорож до моря», у якому з гомерівським розмахом звучать теми туги за батьківщиною, неспокою, самотності, шляху та добрих і злих людей, які зустрічаються на ньому, а також величі моря: «Море, море! Без краю просторе, // Руху повне і разом спокою!» («Далі, далі від душного міста!»).

Як відомо, Леся Українка за станом здоров'я змушена була часто жити біля морів, а її блукання нагадують заплутаний та

складний шлях додому Одиссея. Попри потужний зв'язок із батьківщиною («Країно рідная! ох, ти далека мріє! // До тебе все летять мої думки») повернення додому не завжди було щасливим. На відміну від античного Одиссея, гармонію часто неможливо відновити при повороті додому. Через 10 років після роботи над перекладом епічної поеми Гомера, вона так осмислить і свої повернення на батьківщину:

Я марила весь час про воріття хвилину
Серед чужого, іншого життя, —
Та завжди першую колючую тернину
Приносила хвилинка воріття («Поверот», 1899).

Через кілька років Леся Українка знову згадає «Одіссею» у вірші «Дим» (написала у Сан-Ремо, 1903), незмінним залишається її прагнення відчувати належність до свого дому і культури як визначення цього поняття в онтологічному значенні, або — у гомерівському, як життєво необхідна потреба повертатися до рідних берегів:

«Для нас у ріднім краю навіть дим
Солодкий та коханий...» Без упину
Я думала собі оці слова,
Простуючи в країну італіянську.

17 Пілос — південна частина Пелопоннесу, де царював Нестор, а також головне місто Пілоської області, засноване Нелеєм.

18 Геліос — бог сонця у давньогрецькій міфології.

19 І для тих смертних — вмирущих — в автографі зазначено ще один варіант перекладу — «І для смертельно-вмирущих».

20 Нелевс — Нелей — батько Нестора; володар Пілоса. Далі у дужках подається загальноприйняте сьогодні написання давньогрецьких імен і назв.

21 Телемахос — Телемах — син Одиссея і Пенелопи.

22 Атена — Паллас Атена, Атеная Паллас, Атеная — Афіна Паллада.

23 Нестор — цар Пілоса; син Нелея.

24 Ментор — друг Одиссея; Афіна з'являлася Телемахові у вигляді Ментора.

25 Несторенко — син Нестора.

26 Пейзістратос — Пісістрат — син Нестора та Анаксібії.

27 Тразімедес — Фрасімед — син царя Нестора.

- 28 Діос — або Дій — Зевс.
- 29 Посейдаон — Посейдон.
- 30 ...тії діла покінчати — в автографі наведений альтернативний варіант перекладу — «посповняти».
- 31 Одиссеєс — Одисей.
- 32 Нестор Геренський — Герен — це місто в Еліді, батьківщина Нестора. А також «герон» означає старий. У перекладі Бориса Тена — «Нестор, їздець староденний».
- 33 ...коли вже наситились — в автографі подано ще один варіант перекладу — «вдовольнились».
- 34 Гублячи душі та зле все чужинцям несучи — альтернативний варіант перекладу з автографа — «Душі свої покладаючи й лихо чужинцям несучи».
- 35 Нейон — гора на Ітаці.
- 36 Кронієнко — Кроніон — Зевс; син Кроноса.
- 37 Амфітрита — Амфітріта — дружина Посейдона; володарка моря.
- 38 То ж ти — в автографі наведений також інший варіант — «отсе ж».
- 39 Ахіллєс — Ахіллес — герой Троянської війни. Головний герой «Іліади» Гомера.
- 40 Пріам — володар Трої часів Троянської війни.
- 41 Аїяс — Аякс, Еант — герой Троянської війни; двоюрідний брат Ахіллеса.
- 42 Арей — бог війни у давньогрецькій міфології.
- 43 Патроклос — Патрокл — герой Троянської війни; друг Ахіллеса.
- 44 Антілохос — Антілох — син царя Нестора; брав участь у Троянській війні.
- 45 Та і багато лиха ми при тім терпіли — інший варіант перекладу в автографі — «Та і багато ми лиха при тім терпіли!».
- 46 Атреєнки — сини Атрея, царя Мікен.
- 47 Як же зійшлися п'яні... — в автографі наведений ще один варіант перекладу — «тяжкі».
- 48 Менелаос — Менелай — цар Спарти, чию дружину Єлену викрав Паріс, що стало приводом Троянської війни.
- 49 Агамемнон — цар Мікен; син Атрея і брат Менелая; вождь ахейського війська у Троянській війні.
- 50 Та щоб власкавити... — інший варіант перекладу — «загодити».

- 51 Бо не так швидко міняється звага... — до останнього слова наведений синонімічний ряд — «розум», «думка».
- 52 ...у божее море — як варіант в автографі зазначено — «на божее море».
- 53 Атреенко — син Атрея.
- 54 Тенедос — Тенед — острів в Егейському морі поблизу Трої.
- 55 Зевс не бажав воріття нам — інший варіант із автографа — «Зевс воріття нам не мислив».
- 56 Арес — див. прим. Арей (42).
- 57 Тідеенко — син Тідея.
- 58 Лесбос — острів у північно-східній частині Егейського моря.
- 59 Хіос — острів на сході Егейського моря.
- 60 Псірія — острів в Егейському морі, розташований між Лесбосом і Хіосом.
- 61 Те показав... — в автографі зазначено ще один варіант перекладу — «з'ясував».
- 62 Евбойя — Евбея — острів в Егейському морі, на сході від Греції.
- 63 Герайстос — Герест — мис на півдні острова Евбеї.
- 64 Аргос — область у Пелопоннесі; також так називали увесь Пелопоннес.
- 65 Діомедес — Діомед — цар Аргосу; син Тідея; герой Троянської війни.
- 66 Тідей — батько Діомеда.
- 67 Тож Ахіллєвса величного син той осяйний... — синонім останнього слова, наведений в автографі, — «славетний».
- 68 Філоктетес — Філоктет — син Пеанта й Демонасси; герой Троянської війни.
- 69 Пояс — Поянт — батько Філоктета.
- 70 Крета — острів Крит.
- 71 Ідоменеєс — Ідоменей — син Девкаліона і Клеопатри; учасник Троянської війни.
- 72 Айгістос — Егіст — син Тіеста і Пелопії; двоюрідний брат Агамемнона.
- 73 Хто знає, може, коли за наругу помститься... — як варіант у автографі зазначено — «насилля».
- 74 Смерть присудили... — в автографі також подано альтернативний варіант перекладу — «загадали».
- 75 Кера — у мн. кери — дүхи смерті в образі жінок.
- 76 ...одмагалась від того ганебного вчинку... — в автографі наведений інший варіант — «соромного».

- 77 Клітаймнестра — Клітемнестра — дружина Агамемнона; сестра Єлени.
- 78 Суніон — Суній — південно-східний мис Аттики.
- 79 Фейбос Аполлон — Феб, Аполлон — бог-покровитель мистецтв та бог сонця у давньогрецькій міфології; вчитель Орфея.
- 80 Онеторенко Фронтіс — Фронтії — син Онетора. Таку українізовану форму, як «Онеторенко» тощо, вживали й інші тогочасні перекладачі поем Гомера, зокрема Петро Ніщинський (П. Байда).
- 81 Малейя — Малейя — мис на півдні Пелопоннесу.
- 82 ...од подиху вітрів гучних... — в автографі наведений ще один варіант перекладу — «ревучих».
- 83 Іарданос — Ярдан — річка на острові Крит (на землі кідонів).
- 84 Кідони — плем'я, котре мешкало на острові Криті.
- 85 ...скеля висока і рівна... — «гладка» — закреслено у автографі.
- 86 Гортінос — Гортіна — місто на острові Крит.
- 87 Нотос — Нот — південний вітер.
- 88 Файстос — Фест — місто на півдні острова Криту, один із найбільших центрів мінойської культури.
- 89 Човни ж туди приплили... — в автографі зазначено інший варіант перекладу — «прибули».
- 90 Вітерзводю... — як варіант в автографі зазначено — «іхвилі».
- 91 Айгіптіос — Єгипет.
- 92 ...в багатій на золото Мікені — як варіант в автографі написано — «у тій многозолотній».
- 93 Мікени — головне місто Арголіди, де царював Агамемнон.
- 94 Орестес — Орест — син Агамемнона та Клітемнестри.
- 95 Лакедамон — Лакейдамон — південно-східна область Пелопоннесу. Головне місто — Спарта.
- 96 ...бо вже й час є для того — синонім цього вислову, наведений в автографі, — «бо такая година».
- 97 Бо вже і світло заходить [зникає] в темноті... — синонім до слова «заходить» в автографі — «зникає».
- 98 Та на помості човна... — в автографі написано інший варіант перекладу — «на чардаку на човні».
- 99 Гості приймати... — синонім, наведений в автографі, «гостити».
- 100 Кавкони — давньогрецьке плем'я Пелопоннесу.
- 101 ...у бігу найпрудчіші й силою ліпші — інший варіант перекладу в автографі — «найпрудчіші в бігу і найліпші на силу».
- 102 ...я гадаю — інший синонім у автографі — «сподіваюсь».

- 103 Тільки — інший варіант перекладу — «як не».
- 104 Трітогенейя — Афіна.
- 105 Еос — богиня світанку у давньогрецькій міфології.
- 106 Білі, що, паче олива, блищали... — як варіант у автографі наведений синонім — «лисніли».
- 107 ...уласкавие Атену — інший варіант перекладу в автографі — «помолився Атені».
- 108 ...той пастух над волами — синонімічний вислів, наведений в автографі, — «що воли попасає».
- 109 Лаеркес — Лаерк — коваль-золотар у Пілосі.
- 110 Стратіос — Стратій — син царя Нестора.
- 111 Ехефрон — син царя Нестора.
- 112 Аретос — див. прим. Арей (42).
- 113 Йшов із кімнати... — інший варіант перекладу в автографі — «світлиці». Далі синонімічні варіанти, які зазначені в автографі як робочі версії, наводяться в лапках.
- 114 ...корову ударить — «забить».
- 115 Персевс — Персей — син царя Нестора.
- 116 Довго благав... — «молився».
- 117 ...високий душею — «величний».
- 118 І зломив ту коровину ярість... — «силу».
- 119 Еврідіка — дружина царя Нестора. Також під цим ім'ям відома німфа Еврідіка, дружина Орфея.
- 120 Кліменос — Клімена — дружина Філака; матір Іфікла.
- 121 ...й дух тіло покинув — «кості».
- 122 Полікаста — дочка царя Нестора.
- 123 ...коней хорошої шерсті — «масти».
- 124 Фери — місто в Мессенії.
- 125 Діоклес — Діокл — син Орсілоха; цар міста Фер.
- 126 Орсілохос — Орсілох — син Алфея; батько Діокла.
- 127 Альфейос — Алфей — найбільша річка в Пелопонесі, а також бог цієї річки, син Океана й Тетії.

КНИГА БУТТЯ (GENESIS)

Чистовий недатований автограф із незначними виправленнями рукою Лесі Українки зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 23).

Подано за автографом.

Публікується вперше. Текст підготувала Вікторія Сірук.

Напис на титульній сторінці автографа: «Genesis» [Переклад українською мовою з «Ветхого Завета»]. Автограф містить 8 аркушів, із яких 1—без тексту. Цей переклад є скороченим конспектом-переказом усієї біблійної Книги буття за трьома різними текстологічними джерелами, і тому текст подано в три стовпчики як порівняльну таблицю.

Усі графічні позначення, написи, скорочення, написання тексту в колонках навпроти—так подано у цьому виданні за автографом.

Леся Українка назвала свій текст «Genesis» («Книга Буття») за латинською Вульгатою та похідними від неї текстами. Це перша книга Біблії, яка належить до Мойсеєвого «П'ятикнижжя» і є основоположною для єврейської Біблії.

Найімовірніше, що Леся Українка робила ці записи, коли перекладала статтю Моріса Верна «Біблія або книги Старого Завіта», 1894 року, за порадою Михайла Драгоманова. У своєму листі до нього 20-літня літераторка питає його думку щодо Біблії: «Порадьте мені: оце хочу купити собі біблію, та не знаю, яку краще, чи грецьку, чи слав'янську, — думаю, грецьку краще. Звісно, жидівська була б найкраща, та що ж, коли не знаю по жидівськи» (Лист від 21 грудня 1891 р. Леся Українка. *Листи: 1876–1897*. С. 168–169). На підставі цього листа можна зробити висновок, що Леся Українка могла зробити цей конспект-переклад у часі між кінцем 1891 року до 1894-го.

128 Priestер — нім. — «священник». Найімовірніше, Леся Українка робила конспект із фрагментарним перекладом окремих речень саме з якогось німецького тексту, який штудіювала паралельно з роботою над перекладом статей Моріса Верна.

129 Jahwist — мається на увазі документ Ягвіста, цей документ є одним із джерел П'ятикнижжя, у якому використовуються термін «Ягве» на позначення Бога.

130 Elohist — документ Елогіста — є одним із джерел П'ятикнижжя, за яким Бог позначався іменем «Елогім» до зустрічі Мойсея з Богом на горі Хорив (до того часу, коли ім'я Ягве було невідоме). Після зустрічі Мойсея з Богом він починає називатися «Ягве».

131 Арфаксад, Каїнан, Сала — в автографі закреслено рукою Лесі Українки.

132 Гл. 11. Тарра з сином Аврамом і його жінкою Сарою та з своїм онуком Лотом вийшов з Халдеї в Харрам — в автографі це речення закреслене Лесею Українкою.

КНИГА ПРОРОКА ІСАЇ (I, ст. 2–3, 11–18)

Вперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 тп. Київ: Держлітвидав, 1956. Т. 5. С. 84.

Автограф невідомий.

Рукописна й машинописна копії автографа зберігаються у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 1208).

Подано за машинописною копією Ольги Косач-Кривинюк та рукописною копією Марії Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1208). Текст підготувала Валентина Савчук.

Книга пророка Ісаї — один із пророчих текстів Старого Заповіту Біблії. Вона, як і книга Єзекіїла є однією з 39 книг Старого Заповіту, канонічних для православної церкви, та однією з 47 книг Старого Заповіту, канонічних для католицької церкви. Вона входить до циклу книг так званих «Пізніх пророків» Юдейського канону Біблії та до циклу чотирьох книг «Великих пророків» Олександрійського канону Біблії (Септуагінти).

Ця книга складається з двох частин: 1) Прото-Ісаїя (глави 1–39) описує діяльність пророка Ісаї та період історії єврейського народу до Вавилонського полону; 2) решта розділів (40–66) були створені пізніше, їх приписують різним авторам (Девтеро-Ісаї, Тріто-Ісаї), які розвивають учення свого учителя Ісаї (VIII ст. до н. е.). Ісаїя (бл. 774–690 до н. е.) — перший великий старозавітний пророк, як його називають «найбільшим пророком Ізраїля», радник царя Єзекії, боровся проти юдейського царя Манасії, старшого сина Єзекії, та його політики поклоніння поганським богам та підтримував свій народ у боротьбі із зовнішніми ворогами, передовсім — асирійцями. Загинув мученицькою смертю від царя Манасії (за деякими джерелами).

Прикінці вересня 1892 року Лариса Косач отримала доручення від свого дядька. Драгоманов пропонує: «Коли хочеш поспробувати свою ліру на біблійні теми і трохи допомогти мені, то переложи віршами з Ісаї, ст. 2–3, 11–18» (Цит. за: Одарченко П. *Біблійні мотиви у творчості Лесі Українки*. Сучасність. 1988. № 7–8. С. 88). Як стверджує дослідник творчості Лесі Українки Петро Одарченко, ці переклади з Книги Ісаї потрібні були йому для статті, яку він писав для видання органу Радикальної партії «Хлібороб» (Львів, 1891–1895). Леся Українка доклала переклад першої глави Книги пророка Ісаї до листа Драгоманову від 15 жовтня 1892 року: «Оце посилаю Вам переклад, що Ви хотіли, — чи до сподоби Вам буде? Я збираюся ще кілька уривків перекласти з Ісаї та з Іеремії, для власної втіхи...» (Леся Українка. *Листи: 1876–1897*. С. 185). Ларису Косач цікавить думка Драгоманова щодо форми перекладу: «Хотіла перше зробити переклад без рифми, та подумала, що мало хто тямить читати білий вірш. А як по вашому, чи така форма до сього пасує? чи, може, взяти який інший вірш?» (Леся Українка. *Листи: 1876–1897*. С. 176).

Дослідивши мову перекладу Лариси Косач із Книги пророка Ісаї та порівнявши її із перекладом Івана Пулюя та Івана Огієнка, Петро Одарченко доходить висновку: «Переклад Лесі Українки з Ісаї відрізняється від перекладів І. Пулюя і митрополита Іларіона (І. Огієнка) хоч би тим, що був римований і не був дослівний» (Одарченко П. *Біблійні мотиви у творчості Лесі Українки*. С. 91).

Про історію вавилонського полону ізраїльського народу Леся Українка добре знає не лише з Біблії, а й зі своєї праці над «Стародавньою історією східних народів», яку вона провадила у 19–20-ти літньому віці. Одна з частин цієї праці називається «Історія ізраелітів (жидів)». Окрім того, через кілька років Лариса Косач переклала велику статтю французького біблеїста Моріса Верна «Історія і релігія жидів» (1895), у якому висвітлений суто історичний контекст діяльності цього пророка. Більш того, цей принцип поєднання ролі пророка й політично-історичного життя народу Леся Українка осмислює у своїй статті «Утопія в белетристиці». Вона пише: «Так у єврейських авторів часів полону вавилонського релігійний ідеал земного раю з'єднався з політичним ідеалом незалежності від сусідів і державної сили» (Леся Українка. *Твори*. Київ: Книгоспілка, 1927. Том XII. С. 39).

У виданнях творів Лесі Українки 1956 та 1965 років цей переклад був доданий до листа Михайлу Драгоманову, так само як

і у 12-томному зібранні 1978 року цей переклад теж подається не окремим текстом, а у листі до Драгоманова від 15 (27) жовтня 1892 року (*Леся Українка. Зібрання творів у 12 т.* Київ: Наукова думка, 1978. Том 10 (*Листи, 1876–1897*). С. 141). У цьому виданні переклад публікується окремо.

ЄЗЕКІЇЛЬ, XXXVII

Вперше опубліковано у статті: Одарченко Петро. Біблійні мотиви у творчості Лесі Українки // *Сучасність*. 1988. № 7–8. С. 88–89 (під назвою «Єзекіїль, XXXVII»).

Машинописна копія перекладу з «Листування Лесі Українки з М. П. Драгомановим» зберігається в архіві Світозара Драгоманова у його дочки Л. С. Драгоманової-Демиденко (м. Рочестер, США).

Подано за першопублікацією. Текст підготувала Ольга Полюхович.

Довгий час цей переклад вважався втраченим. Уривок перекладу Лесі Українки із Книги пророка Єзекіїла вперше був опублікований 1988 року в журналі «Сучасність» (№ 7–8) у статті Петра Одарченка «Біблійні мотиви у творчості Лесі Українки». Текст цього перекладу зберігається у м. Рочестері (США) в архіві Світозара Драгоманова (сина Михайла Драгоманова), який зараз перейшов до його дочки Л. С. Драгоманової-Демиденко.

Авторка зробила переклад із французької Біблії за дорученням свого дядька Михайла Драгоманова й надіслала йому готовий текст 12 серпня 1891 року, перебуваючи в містечку Шаба в Бесарабії на західному березі Дністровського лиману (поблизу Акерману). У листі від 12 серпня 1891 року Леся Українка повідомляє: «Шматок Єзекіїла тепер посилаю, хоч властиве, я не розібрала, чи Ви хотіли, щоб я його переклала, чи тільки щоб переписала, але думаю, що переклад не шкодить. Перекладала з французької біблії, бо іншої тут не могла дістати» (*Леся Українка. Листи: 1876–1897*. С. 156–157).

Петро Одарченко, проаналізувавши переклади Лесі Українки та порівнявши їх з іншими україномовними перекладами, доходить висновку: «Мова перекладу Лесі Українки відповідає нормам української літературної мови» (Одарченко П. Біблійні мотиви у творчості Лесі Українки. С. 91). У порівнянні із перекладом Івана Пулюя (виданий 1903 року) переклад Лариси Косач є більш зрозумілим та легким для сприйняття, у них менше книжних лексем, вона «відзначається своєю нормативністю в лексиці, синтаксі

й стилістиці» (Див.: Одарченко П. Біблійні мотиви у творчості Лесі Українки. С. 90–92).

Книга пророка Єзекіїла є однією з 39 книг Старого Заповіту, канонічних для православної церкви, та однією з 47 книг Старого Заповіту, канонічних для католицької церкви. Вона входить до циклу книг так званих «Пізніх пророків» Юдейського канону Біблії та до циклу чотирьох книг «Великих пророків» Олександрійського канону Біблії (Септуагінти).

Слова з Книги пророка Єзекіїла звернені до іудеїв, котрі були примусово переселені завойовниками-вавилонянами з батьківщини до Вавилонії й потрапили до вавилонського полону. Великий старозавітний пророк Єзекіїл (або Єзекіїл, VI ст. н. е.), сучасник пророків Єремії та Ісаї, жив у вавилонському полоні і залишив книгу пророцтв, створену приблизно в 594–572 рр. до н. е. У той час, коли багато іудеїв перейняли віру і культуру завойовників, пророк Єзекіїл підтримує віру людей у відродження іудейського народу та наснажує їх боротися далі. Він став символом боротьби та нескореності, а його образ знайшов своє відображення і в українській літературі. За два роки до смерті Тарас Шевченко зробив переспів частини з XIX розділу Книги пророка Єзекіїла (Див.: На ріках вавилонських: З найдавнішої літ. Шумеру, Вавілоу, Палестини / уряд. Москаленко М.; авт. передм. Дьяконов І. Київ: Дніпро, 1991. С. 393). У вірші «Подражаніє Іезікеїлю» («Воспlach, Пророчє, Сине Божий!», 1859) Шевченко висловлює сподівання, що скоро минуть «дні беззаконія і зла». Леся Українка підхоплює цю лінію рецепції постаті пророка. Пророцтво Єзекіїла було суголосне із прагненням Лесі Українки бачити свій народ вільним, сильним і незалежним. «І доки рідний край Єгиптом буде? // Коли загине новий Вавилон?» — питає Леся Українка у вірші «І ти колись боролась, мов Ізраїль...» (1904), порівнюючи історію іудейського народу з українською. У інших текстах ця тема звучить не менш гостро: «Хто мене виведе з цього Єгипту, // з краю неволі, з оселі роботи?» («Ізраїль в Єгипті», 1904). Або не менш актуально і до сьогоднішнього дня лунають слова поетеси: «Чом же свого Єремії не має // Наша зруйнована воля?» («Де тії струни, де голос потужний», 1902). Окрім численних віршів на біблійні теми пророка та його народу, неволі і свободи, подальша розробка цієї теми тривала і у її драматичних поемах «Вавилонський полон» («У полоні», 1903), «На руїнах» (1904), «В дому роботи, в країні неволі» (1906).

Лист апостола Павла до Коринтян (Голова 13)

Уривок перекладу Листа апостола Павла до коринтян Леся Українка додала до свого листа (від 6 вересня 1904 року) до Ольги Кобилянської, яка попросила подругу зробити цей переклад. Кобилянська використала його як епіграф до повісті «Ніоба» (1904).

На основі вищезгаданого листа, написаного із Зеленого Гаю, можна зробити висновок, що переклад здійснювався на основі німецькомовного перекладу, який надіслала Кобилянська Лесі Українці у листі. Перекладачка підкреслює, що краще би «якби хтось мав тут грецький оригінал, — хтось і має, але в Києві, то вже годі, — тоді зважив би ліпше, як, напр[иклад], перекласти те слово, що в нім[ецькому] сказано Schelle, а в слав[янським] “кимвал” (цимбал)» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 188–189).

Цей переклад Лесі Українки Ольга Косач-Кривинюк наводить у своїй праці «Хронологія життя і творчости Лесі Українки» після листа до Ольги Кобилянської прикінці серпня чи на початку вересня 1904 року (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 754–755). У 12-томному зібранні творів Лесі Українки (Київ: Наукова думка, 1975–1979) цей переклад подається у примітках (Том 12 (Листи, 1903–1913). С. 512–513). Окремо цей переклад публікується вперше.

Лист апостола Павла до Коринтян (Голова 13)

Вперше опубліковано в журналі «Кіевская старина» у тексті повісті «Ніоба». 1905. Т. 89. С. 361–362. Окреме видання повісті: Кобилянська О. Ніоба. Львів: Накладом В. Будзиновського; з друкарні Народової, 1907. 169 с.

Чорновий незавершений недатований автограф перекладу зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 916).

Подано за автографом. Текст підготувала Вікторія Сірук.

У цьому виданні перекладу збережено авторську пунктуацію (за автографом) та специфіку написання слів («голова 13», «любови», «користи», «роздражнюється», «вповає», «тільки» тощо). У автографі три слова закреслено так, що прочитати не вдалося.

Перекладена частина — це глава 13 Першого послання апостола Павла до Коринтян, що входить до книги «Послання апостола Павла» Нового Заповіту Біблії. Це послання, у якому проповідуються ідеї Ісуса Христа, було написане приблизно у 55 році н. е.

133 Цимбал—Леся Українка віддає перевагу більш звичній формі для слов'янських перекладів у порівнянні із німецькими. Перекладачка так пояснює Кобилянській свій вибір перекладу німецького слова «Schelle»: «Хтось побачить, що у мене таки стоїть цимбал, бо я давно звикла до такої форми цього виразу, що став провербіальним у нас. Тай думаю, що воно більше відповідає стилю в данім разі» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 189). (У перекладі Біблії Івана Огієнка це слово перекладено як «бубон».)

134 ...любов не пишмається, не гордує — у порівнянні з перекладом Івана Огієнка («...любов не величається, не надимається») переклад Лесі Українки є простішим для сприйняття і більш наближений до розмовного стилю та водночас передає поважність думки.

135 Не радіє з неправди, а радіє з правди — перекладачка використала повтор. Натомість Огієнко урізноманітнив цю частину синонімом: «не радіє з неправди, але тішитися правдою».

136 Любов ніколи не відпадає, хоч би й пророцтва перестали, хоч би й мови замовкли, хоч би й знаття затратились — Леся Українка перекладає цю частину одним реченням. Іван Огієнко розбиває її на два речення: «Ніколи любов не перестає! Хоч пророцтва й існують, та припиняться, хоч мови існують, замовкнуть, хоч існує знання, та скасується». Далі перекладачка дотримується обраної стратегії й передає кожну частину ритмічно як цілісність, одним реченням, на відміну від Івана Огієнка, котрий розділяє деякі частини на два речення (8, 11, 13).

137 А як прийде довершене... — як варіант перекладу Леся Українка пропонує «цілковите». Перекладачка наводить синонімічні відповідники й залишає вибір на розсуд Кобилянської. Як пише Леся Українка, «...де-котрі вирази я ставлю подвійно, або так, або так можна сказати, як комусь ліпше подобається» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 189). У перекладі Івана Огієнка — «досконале».

138 ...тоді все часткове непотрібне буде — як варіант перекладу у автографі наведено слово «відпаде» між словами «непотрібне» і «буде».

139 Поки я був дитиною, то говорив як дитина, і думав як дитина, і міркував як дитина; а як став дорослим, відкинув дитяче — у цьому реченні закреслено слова «я» між «став» і «дорослим» і «то» між «дорослим» і «відкинув».

140 Адже ми тепер бачимонемовворожачинасвічаді... — як варіант подано синонімічний відповідник останнього слова «дзеркалі».

141 ...тоді ж — око в око... — як варіант перекладу в автографі запропоновано альтернативну версію «віч на віч».

Данте Аліґ'єрі

Dante Alighieri (Данте Аліґ'єрі, 1265–1321) — італійський поет, прозаїк, філософ та політичний мислитель. Всесвітньовідомий завдяки своїй епічній поемі «La divina commedia» («Божественна комедія»; початкова версія — «La commedia» («Комедія»)), котра була написана не латиною, а народною італійською (тосканським діалектом, котрий ліг в основу літературної італійської). 1302 року був вигнаний із Флоренції, жив у різних містах Італії, а згодом оселився у Равенні, де і провів решту життя. Написав збірку «La vita nuova» (бл. 1293; «Нове життя»), у якій поетичні частини чергуються із прозовими; у ній оспівано кохання ліричного героя до далекої коханої Беатріче. Він також автор філософсько-політичних трактатів «Il convivio» (бл. 1304–1307; «Банкет»), «De monarchia» (бл. 1313; «Про монархію» (лат.)), а також «De vulgari eloquentia» (1304–1306; «Про народне красномовство» (лат.)).

Окрім Лесі Українки, перекладами (повними чи фрагментарними) «Божественної комедії» Данте українською мовою займалися Володимир Самійленко (В. Сивенький), Іван Франко, Михайло Драї-Хмара, Віктор Вер (Віктор Черевко), Петро Карманський, Богдан Лончина, Василь Барка, Ігор Костецький, Євген Дроб'язко, Михайло Москаленко та Максим Стріха.

Книгу «Нове життя» 1965 року до 700-річчя від дня народження Данте спільно переклали Микола Бажан, Дмитро Павличко, Іван Драч, Володимир Житник, Віталій Коротич, Анатоль Перепадя; загальну редакцію цього перекладу здійснив Григорій Кочур.

Іван Франко написав (на основі німецькомовних джерел) низку статей про Данте, пізніше об'єднаних у книжці «Данте Аліґ'єрі. Життя поета та вибір із його поезії» (1913). Фундаментальну статтю про дантівські сюжети української літератури написав наприкінці 1960-х Григорій Кочур (Кочур Г. Данте в українській літературі¹// Дантовские чтения. Москва, 1971. С. 181–203). Максиму Стрісі належить монографія «Данте Аліґ'єрі в українській літературі: досвід рецепції на тлі запізненого націєтворення» (Київ, 2003).

¹ Данте в українській літературі (рос.).

Дантівські алюзії у творчості Лесі Українки представлені як у художній творчості, так і у критичних статтях. У вірші «Коли вже зачепили сі питання...» (1894), який був написаний як іронічна відповідь на її ж переклад поезії з німецької («В небі ми жодного доброго батька не маєм...») на прохання Михайла Павлика (див. ком. «В небі ми жодного доброго батька не маєм...»), Лариса Косач іронізує:

Попасти в пекло, може, се й цікаво,
Але воно занадто вже яскраво
Описано у Данта. І, здається,
Я знаю грошки, що то пеклом зветься.

Про зацікавлення Лесі Українки постаттю Данте та його творчістю свідчить також її вірш «Забута тінь» (25 жовтня 1898 р.). Поетка конструє образ Данте, флорентійського вигнанця, котрого підтримує образ Беатріче у життєвих злиднях та поневіряннях поза батьківщиною: «Безсмертна пара Данте й Беатріче, // Потужна смерть не розлучила їх». Дружина Данте (Джемма Донаті), яка ділить із чоловіком поневіряння на чужині, зображена вірною і забутою тінню: «Се жінка Дантова. Другого ймення // Від неї не зосталось, так, мов зроду // Вона не мала власного імення». Хоч, як зазначив у своїй розвідці Григорій Кочур, Леся Українка не могла не знати, що реальна Джемма Донаті, сестра політичного ворога Данте Корсо Донаті, залишалася у Флоренції й не пішла на вигнання за чоловіком, — така тема справжньої реальної жінки та ідеальної коханої є важливою у творчості української поетеси. У поемі «Ізоolda Білорука» (1912) головний герой Трістан шукає своє ідеальне кохання (свою Беатріче) Ізоолду Золотокоосу в образі Ізоолди Білорукої із якою він прагне забуття від нещасливого кохання. Назви вірша «Забута тінь» та «Ізоolda Білорука» свідчать про те, що Леся Українка у своїй поезіях дає голос забутим та зневаженим жінкам, яких заступає образ ідеальної жінки, Дантової Беатріче. Та сама проблематика розкривається у діалозі «Айша та Мохаммед». Мохаммед не в змозі забути свою першу дружину Хадіджу, у якій було «щось вічне»: «і дивиться на мене крізь могилу, // і голосом таємним промовля, // і всі мої слова та й думку чує...». Такою любов'ю він не може кохати свою теперішню дружину Айшу, котра залишається в тіні померлої Хадіджі так само

як і Джемма Донтаті, дружина Данте, перебуває в тіні Беатріче Портінарі. Перша драма Лесі Українки «Блакитна троянда» (1896), як доводить Оксана Забужко, будучи перейнята символістською риторикою, апелює до «лицарсько-християнської гностичної містики пізнього середньовіччя», яка породила серед інших текстів і «Божественну комедію» Данте (Забужко О. *Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій*. Київ: Факт, 2007. С. 162).

Тема Данте у творчості Лесі Українки, окрім любовної, розкривається з точки зору мистецької та суспільної тематик. У вірші «Де тії струни, де голос потужний...» (1902) вона ставить питання про митця-пророка, і розпачливу потребу мати свого Данте для України:

Єрусалим мав свого Єремію,
що голосив серед поля;
чом же свого Єремії не має
наша зруйнована воля?

Полум'ям вічним на жах всім нащадкам
Дантове пекло палає;
пекло страшніше горить в нашім краю,—
чом же в нас Данта немає?

Окрім поетичних творів, тема літературного пекла, що пов'язана з іменем Данте і його «Божественною комедією», виривається у прозі Лесі Українки. У оповіданні «Місто смутку» (1896) описаний досвід відвідин психіатричної лікарні. «І здається мені, що я, мов Данте, опинилась nella città dolente...» — зізнається оповідачка. Це алюзія до третьої пісні першої частини «Божественної комедії» («Пекло»), що є написом на брамі при вході до пекла: «Per me si va ne la città dolente, // per me si va ne l'eterno dolore» («Крізь мене йдуть до міста мук найтяжчих, // Крізь мене йдуть до мучень і заков»).¹ Текст Данте є одним із ключових до прочитання «Міста смутку», оскільки стан приреченості та безнадії передається через образ замкненого міста-лікарні для душевнохворих (пекла), з якого марно чекати на порятунок. Щоправда, питання, на яке наштовхує оповідання, за чий гріхи страждає молода мисткиня: за власні чи недосконалого світу, залишається нерозв'язаним.

¹ Пер. з італ. Євгена Дроб'язка.

Подібним чином, в оповіданні «Голосні струни» (1897) нещасливе кохання Насті Гриценко в уяві героїні розгортається до історії про Франческу та Паоло (п'ята пісня «Божественної комедії», «Пекло»).

Леся Українка також рефлексує щодо робіт італійського поета у своїх літературно-критичних статтях. Вона означає поетичний стиль «Божественної комедії», у якій «містична мрійливість» автора поєднана з відданим патріотизмом серед політичних чвар в Італії, і який у цій поемі постає «ярым гвельфом, не прощаючим даже мертвым гибеллинам, которых он ненавидит со всей страстью политического изгнанника» («зятим гвельфом, який не прощає навіть мертвим гібелінам, яких він ненавидить з усією пристарстю політичного вигнанця»). Про це вона пише у статті «Два направления в новейшей итальянской литературе (Ада Негри и д'Аннунцио)» (1899; «Два напрями у новій італійській літературі (Ада Негрі й д'Аннунціо)»), розмірковуючи над витокami поезії двох її сучасників поетів-італійців. Леся Українка також згадує «Божественну комедію» Данте у своїй роботі «Утопія в беллетристиці» (1906) при аналізі літературних зображень пекла.

Божественна комедія. Пекло. Пісня V (Уривок)

Вперше опубліковано в «Літературній газеті». 27 вересня 1945. № 25.

Чорновий недатований автограф перекладу зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 890).

Подано за автографом. Текст підготувала Вікторія Сірук.

У автографі є виправлення, зроблені рукою Лесі Українки. Автограф незакінчений. Текст написаний олівцем.

Леся Українка переклала частину пісні V епічної поеми Данте «Божественна комедія» (частина «Пекло»). У цій пісні зображується друге коло пекла, у якому перебувають душі перелюбників, яких безупинно носить вихор. Це коло населене міфологічними, історичними та літературними персонажами: Семіраміда, Клеопатра, Елена, Паріс, Трістан та інші. Оповідач розмовляє із двома тіннями, трагічна історія яких розгорталася вже за поетового життя. Взявши шлюб із негарним Джанчотто, Франческа полюбила його брата Паоло. Історія зближення Франчески і Паоло почалася з читання лицарського роману про Ланселота та Гвіневу. Заставши коханців разом, чоловік Франчески Джанчотто вбиває

їх. Данте-оповідач слухає їхню історію кохання й, не в змозі примирити конфлікт розуму та почуття від цієї історії, непритомніє. Епізод Франчески й Паоло (Леся Українка переклала 27 рядків його вступної частини) дав поживу для багатьох творів літератури, музики, образотворчого мистецтва.

Датується орієнтовно 1897 роком. Логічно припустити зв'язок цього перекладу з оповіданням «Голосні струни» (1897).

142 Здалека почало мені вчуватись... — попередній варіант перекладу, який закреслено в автографі, «Коли вже там я почув».

143 Стояв я там, де вічнеє смеркання... — рядок у початковій версії починався словами «В тім місці».

144 Де гомін, мов шум моря у негоду... — початок «Почув там» закреслено; також закреслено слово «від» між словами «мов» та «шум».

145 І крутить їх, мов каламутну воду — на початку рядка у автографі закреслено «І мутить і крутить».

146 Як тільки стрінуться дві юрби душ прокляті... — початковий варіант перекладу останнього слова — «великі».

147 Убогі розумом, а почуттям багаті — в автографі початковий варіант замість «убогі» — «Що бідні».

148 Немов шпак, що ціле небо вкрили... — закреслено «хмарою» перед «що».

149 Зібравшись в громаду всі, зимою... — в автографі було закреслено інший варіант початку рядка «Злетівши зграєю».

150 Зібрались духи ті — їх вітри збили... — інший варіант перекладу цього рядка,

151 З усіх усюд, з гори, з низин юрбою... — перед комою закреслено «об купи всіх».

152 Ніколи не розстануться з журбою — альтернативний варіант початку в автографі — «Довіку».

153 Як часом видно зграю журавлину, // Що лине в небі з жалібним квилінням... — чернеткова версія перекладу відобразила творчі пошуки поетеси: Мов зграї, // мов журавлиний ключ // і наче журавлі, що без упину квилять. // Так часом видно зграю журавлину, що жалібно квилить в горі летючи. // Так журавлиний ключ квилить.

154 Що лине в небі з жалібним квилінням... — закреслено «Що жалібно квилить собі летючи».

155 Учителю, — сказав я, — хто ті люде... — на початку в автографі закреслено «І я сказав».

Марія Стюарт

Марія I Стюарт (1542–1587) — королева Шотландії та (коротко) Франції, претендентка на англійську корону, провела останні 20 років життя у в'язниці й була страчена за наказом королеви Єлизавети I Англійської. Сповнена карколомних поворотів доля Марії Стюарт дала стала основою для багатьох творів літератури та мистецтва. Вихована у французькій культурі, Марія Стюарт писала зграбні сонети французькою мовою, наслідуючи свого літературного вчителя П'єра Ронсара. В останні роки життя вона вела з тюрми своєрідну поетичну полеміку з Єлизаветою I.

Прощальна пісня Марії Стюарт (Сонет)

Вперше опубліковано в журналі «Зоря» (Львів). 1888. №24. С. 405.

Чистовий (із незначними виправленнями) недатований автограф зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 746).

Подано за автографом. Текст підготувала Людмила Бондарук.

Леся Українка переклала сонет «*Que suis-je hélas? Et de quoi sert ma vie?*» («Хто я така? І Для чого мое життя?») Марії Стюарт з французької мови близько 1888 року (датується на основі першодруку в журналі «Зоря»). В автографі цього вірша є приписка Лариси Петрівни: «переложила Леся Українка» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 746). Оскільки ця поезія увійшла до першої збірки поетеси «На крилах пісень» (Київ, 1904. С. 9), її прийнято було вважати оригінальною у творчості Лесі Українки. Саме так її передрукували у 12-томному виданні творів письменниці у томі «Поезії» (Київ: Наукова думка, 1975. Том I. С. 91). Наводимо цей текст:

Остання пісня Марії Стюарт

Que suis je, hélas!..

Що я тепер, о боже! жить мені для чого?
Слаба, мов тіло, в котрім серця вже нема,
Тінь марна я, мене жаль-туга обійма,
Самої смерті прагну, більше вже нічого.

Не будьте, вороги, ненависні до того,
Хто в серці замірів владарних не здійма,
Бо муку більшу, ніж має сил, прийма,
Не довго втримувать вам лютість серця свого!

Згадайте, друзі, — ви, котрі мене любили, —
Що я без щастя-долі у житті сьому
Нічого доброго зробить не мала сили;

Кінця бажайте безталанню мойому,
Бо вже коли я тут недолі досить маю,
Хай буду я щаслива там, у іншій краї!

156 Сонет сей написала славетна безталанниця Марія Стюарт, сидячи у темниці, 1586 р. 22 листопада, після того, як дізналась, що смертний вирок її вже підписаний жорстокою сперечницею Єлизаветою. Чулая лебедина пісня Марії, зложена в таку хвилину, дивує ще більше штучною літературною формою сонета — цю післямову Леся Українка додала до публікації перекладу для журналу «Зоря» (Львів).

157 «*Que suis-je, hélas, et de quoi sert ma vie?*» — «Що я, на жаль, і для чого моє життя?». Цей епіграф був змінений і скорочений у публікації в збірці «На крилах пісень» («*Que suis je, hélas!*»).

«*Que suis-je hélas? Et de quoi sert ma vie?*» — це перший рядок сонета Марії Стюарт, який Леся Українка взяла за епіграф до перекладу сонета. (Heneage J. *Mary Queen of Scots and Other Poems*. London: Roworth, Bell-Yard, Temple-Bar for J. Murray, 1829. P. 90.)

158 Хай буду я щаслива там, у иншому краї!.. — в автографі підкреслено рукою Лесі Українки.

Задля дотримання рими Леся Українка дещо змінила завершальні слова. Цей рядок оригінального сонета Марії Стюарт звучить так: «*J'aie ma part en la joie infinie*» (дослівно: «Я матиму свою долю в безмежній радості»). (Jesse J. H. *Mary Queen of Scots and Other Poems*. London: Roworth, Bell-Yard, Temple-Bar for J. Murray, 1829. P. 91). Таку компенсацію можна вважати цілком умотивованою.

Вільям Шекспір

William Shakespeare (Вільям Шекспір, 1564–1616) — англійський поет, драматург і актор. Найбільший серед національних поетів і драматургів Англії. Його також вважають центральною постаттю західного канону літератури. Співпрацював із лондонським театром «Globe» («Глобус»). Написав 154 сонети, 2 поеми та інші поетичні твори. Усього у доробку Шекспіра 37 п'єс, серед яких 12 комедій, 3 трагікомедії, 10 драм на історичні теми, 7 трагедій на античні й міфологічні сюжети, а також 5 «великих трагедій» —

«Ромео і Джульєтта», «Отелло», «Гамлет», «Макбет», «Король Лір». Проблема автентичності Шекспіра як історичної постаті та авторства приписуваних йому творів відома як «шекспірівське питання».

Українською п'єси Шекспіра почали перекладати Микола Костомаров, Павло Свій (Пантелеймон Свенціцький), Юрій Федькович, Пантелеймон Куліш, Михайло Старицький, Павло Грабовський, Леся Українка та Іван Франко, згодом продовжили Микола Бажан, Яків Гординський, Майк Йогансен, Віктор Вер (Віктор Черевко), Юрій Клен, Юрій Корецький, Іван Кочерга, Григорій Кочур, Микола Лукаш, Тодось Осьмачка, Максим Рильський, Михайло Рудницький, Ірина Стешенко, Володимир Щербатенко, Іван Драч, Дмитро Павличко, Лесь Танюк, Марія Габлевич, Юрій Андрухович та багато інших. Поза межами України перекладами Шекспіра займалися Василь Барка, Святослав Гординський, Ігор Костецький, Яр Славутич, Олег Зуєвський.

Окрім Лесі Українки трагедію «Макбет» Шекспіра перекладали Павлин Свенціцький (текст не зберігся), Юрій Федькович, Панько Куліш, Андрій Веретельник, Гнат Хоткевич, Тодось Осьмачка, Юрій Корецький, Борис Тен та Віктор Гуменюк, Олександр Грязнов.

* *
* *
*

До плеядівського проекту перекладів світової класики Леся Українка пропонує включити 6 драм Вільяма Шекспіра: «Гамлет», «Отелло», «Макбет», «Король Лір», «Річард III», «Коріолан». Про це вона пише своєму братові Михайлу у листі від 26–28 листопада 1889 року з Колодяжного.

Із листопада Леся Українка разом із сестрою Ольгою живуть у Києві, де беруть приватні уроки з різних дисциплін. 7 листопада 1893 року Леся Українка повідомляє з Києва своїй бабусі, що вона ходить «до одної англічанки на уроки англійської мови» (Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 229). Лариса Косач давно хотіла вивчити англійську мову і має твердий намір це зробити: «Англійська мова дуже трудна, але я все таки вивчусь, — моя учительниця каже, що у мене єсть спосібність і що я, певне, скоро научусь» (Лист від 7 листопада 1893 р. Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 229). У листі до дядька Михайла Драгоманова від 12 листопада 1893 року Леся Українка мріє: «Ох, коли то я читатиму Шекспіра в оригіналі!» (Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 231). Живучи

у дядька в Софії, вона разом із кузиною Аріадною Драгомановою брала уроки «у однієї англічанки» (Лист Лесі Українки до Павлика М. від 17 лютого 1895, Софія. *Леся Українка. Листи: 1876–1897.* С. 336). Як стверджує Нестор Гамбарашвілі, Леся Українка читала Шекспіра в оригіналі. Подібне враження має і Михайло Старицький: «Леся здивувала мене своїм знанням англійської мови. Читала й балакала, як по-українськи» (Цит. за: Нитченко Д. *Леся Українка в спогадах сучасників* // «Новий обрій». 1971. № 4. Мельбурн: Ластівка. С. 148).

Відголоски трагедії «Гамлет» знаходимо у вірші «To be or not to be?» (1896), а також у поезії «Хотіла б я уплисти за водою...» (1900): «Хотіла б я уплисти за водою, // немов Офелія, уквітчана, безумна». Короля Ліра згадано у її оповіданні «Місто смутку» (1896). Про історичні драми Шекспіра Леся Українка пише у своїй статті «Європейська соціальна драма кінця XIX століття» (1901).

Макбет (Уривок)

Вперше опубліковано у виданні: *Леся Українка. Твори в п'яти томах.* Київ: Держлітвидав, 1954. Т. 4. С. 441–449.

Чорновий недатований автограф перекладу зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 903).

Подано за автографом. Текст підготувала Ірина Біскуб.

Автограф перекладу містить чимало виправлень рукою Лесі Українки. В автографі є деякі відмінності від подальших публікацій цього перекладу як у пунктуації, так і при форматуванні імен (великі літери, підкреслення, скорочення). У публікаціях цього перекладу відмінності від автографа виявляються у написанні таких слів: «чи» — «чі», «тільки» — «тілько», «тривогу» — «трівову», «б'ють» — «бьють», «розказати» — «розказати», «на бойовиську» — «на бойвиську», «п'ят» — «п'ят», «лицар» — «лицар», «норвезький» — «норвезький», «заець» — «заяць», «престанку» — «перестанку», «дев'ять» — «дев'ять», «з'їли» — «ззіли», «смерті» — «смерти», «владар» — «владарь» та деякі інші. У цьому виданні подаються повні імена дійових осіб та пропускаються технічні підкреслення авторки, які є в чорновому автографі.

Леся Українка займалася перекладом драми Вільяма Шекспіра «Макбет» у Ялті 1898 року. Як вона повідомляє матері: «Якось

я переклала першу сцену з Макбета» (Лист від 30 березня 1898 р. Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 43).

Драму «Макбет» відносять до чотирьох великих трагедій Шекспіра разом з «Гамлетом», «Отелло» і «Королем Ліром». Її головний герой, підбурюваний владолюбною дружиною, — злий «анти-Гамлет», людина, яка іде до влади через кров та вбивства. Його життя перетворюється на ланцюг зла — він не може зупинитися і, зрештою, гине.

У перекладеному Лесею Українкою уривку трагедії (акт 1, сцени 1, 2, 3) зображено трьох відьом, котрі умовляються зустрітися після закінчення шотландсько-норвезької війни («І щастя, й горе дасть вона»), коли вони зможуть побачитися із героєм цієї війни Макбетом. Дія другої сцени відбувається у шотландському військовому таборі. Там говорять про звияжні подвиги хороброго Макбета та Банко на полі бою. Тим часом шотландський король Дункан дізнається про зраду Кавдорського тана й віддає його титул та маєтки Макбетові за шляхетні подвиги в ім'я короля. У третій сцені у степу знову зображено трьох дивних на вигляд відьом-віщунок («Певне, ви жінки, // хоч ваші бороди і не дають напевне // Сього сказати»), які вітають Макбета як тана Гламиського, тана Кавдорського і як короля. Макбет і Банко сприймають їх за примар. Після цієї розмови Макбету повідомляють, що його титуловано таном Кавдорським за мужність і сміливість в боях проти норвежців. Макбет задумується над тим, що два віщуння (дві правди) вже збулися — і це «пролог щасливий перед грою».

Джордж Гордон Байрон

George Noel Gordon Byron (Джордж Гордон Байрон, або лорд Байрон, 1788–1824) — один із найбільших британських поетів XIX століття, що справив великий вплив на розвиток усєї тогочасної поезії, чільний представник романтизму, політик та учасник Грецької війни за незалежність (1821–1829). Багато подорожував Європою, жив у Італії, де приятелював з поетами Персі Біші Шеллі й Томасом Муром. Найбільш відомий своєю поемами «Childe Harold's Pilgrimage» (1812–1818; «Паломництво Чайльд Гарольда») та «Don Juan» (1819–1824; «Дон Жуан»). Він також автор драматичних поем та поем «Cain» (1822; «Каїн»), «Manfred» (1817; «Манфред»), «Sardanapalus» (1821; «Сарданапал»), «The Prisoner of Chillon» (1816; «Шільйонський в'язень») та інших. Серед збірок поезій — «Hours

of Idleness» (1807; «Години дозвілля») і «Hebrew Melodies» (1815; «Єврейські мелодії»). Поєми Байрона на східні теми включають «The Giaour» (1813; «Гяур»), «The Bride of Abydos» (1813; «Абідоська наречена»), «The Corsair» (1814; «Корсар»), «The Siege of Corinth» (1816; «Облога Коринфа»), «Parisina» (1816; «Парізіна») та інші. 1819 року Байрон пише поему «Mazeppa» («Мазепа»), у котрій розповідається про покарання українського гетьмана Яном II Казимиром за перелюб із дружиною графа Фальбовського Терезою.

Початок перекладів творів Байрона українською датується 1841 роком, коли Микола Костомаров переклав добірку поезій «Єврейські мелодії». Перекладачами творів цього поета-романтика стали Іван Верхратський, Павло Грабовський, Борис Грінченко, Олександр Кониський, Панько Куліш, Олександр Навроцький, Іван Наумович, Володимир Самійленко, Михайло Старицький, Леся Українка, а пізніше — ще і Валерія Богуславська, Олекса Веретенченко, Сава Голованівський, Дмитро Загул, Микола Кабалюк, Юрій Корецький, Дмитро Паламарчук, Микола Рошківський, Максим Стріха, Євген Тимченко.

Окрім того, що Іван Франко переклав на українську мову драматичну містерію «Каїн» 1879 року, він і сам написав 1889 року поему «Смерть Каїна», яка була інспірована твором Байрона. Потому цю містерію (за авторським жанровим визначенням) Байрона повністю переклали Євген Тимченко (в середині 1920-х років) та Микола Кабалюк (на початку 1980-х).

* * *

Леся Українка зі старшим братом Михайлом як ініціатори гуртка літературної молоді «Плеяда» (Київ, 1888–1893) вважали переклади європейських літератур одним із найголовніших завдань. Вони обговорювали класику світової літератури, яку варто перекласти на українську мову. У Косачівському каноні, серед понад 150 творів зарубіжної класики, опиняються два тексти англійського письменника-романтика Джорджа Гордона Байрона. У листі від 26–28 листопада 1889 року Леся Українка пропонує перекласти його поеми «Паломництво Чайльда Гарольда» і «Манфред».

Загалом Леся Українка добре знала творчість Байрона. У листі з Ялти від 23 жовтня 1897 року вона просить матір привезти їй книжки Гейне і Байрона. 5 лютого 1898 року Леся Українка повідомляє Ользі Петрівні, що вже має три томи творів Байрона

й чекає ще два. 22 березня 1898 року дякує матері за Байрона, очевидно, діставши дві книжки, яких їй не вистачало.

З Байронового доробку Леся Українка переклала лише один вірш і частину драматичної поеми «Каїн», хоча з листів очевидно, що її плани були далекосяжнішими. «Я дуже рада, що я нарешті допалася до англійської мови, — ну, вже ж і утну я колись щось із Байрона, аж чортам жарко здасться!» — ділиться своїми київськими творчими планами Леся Українка з братом Михайлом (Лист від 30 листопада 1893 р. Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 233).

Свідченням творчого осмислення текстів Байрона став цикл поезій «Невільничі пісні», до яких Леся Українка обирає рядки «Шільйонського сонета», а також у ньому є два вірші під назвою «Єврейські мелодії» («Як Ізраїль діставсь ворогам у полон...», «Єреміє, зловісний пророче в залізнім ярмі», 1900), що, очевидно, були написані не без впливу однойменної поетичної збірки Байрона. Як і цей поет-романтик, Леся Українка теж зверталася до образу Дон Жуана у своїй творчості.

«Коли сниться мені, що ти любиш мене...»

Вперше опубліковано в журналі «Рідний край». 1906. № 50. С. 6.

Автограф невідомий.

Подано за першодруком. Текст підготувала Ірина Біскуп.

«Коли сниться мені, що ти любиш мене» (То M. S. G. («When I dream that you love me»)) — любовна поезія Джорджа Ґордона Байрона із першої поетичної збірки «Години дозвілля» («Hours of idleness»). Ця книжка була опублікована 1807 року, коли її авторів було 19 років. В оригінальній версії вірш має назву-присвяту «До M. S. G.».

Переклад датується орієнтовно 1897–1898 рр.

Каїн (Уривок)

Вперше опубліковано у виданні: Леся Українка. Твори в п'яти томах. Київ: Держлітвидав, 1954. Т. 4. С. 433–440.

Чорновий недатований автограф у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 880).

Подано за автографом. Текст підготувала Ірина Біскуп.

30 березня 1898 року, натхненна приїздом своїх сестер Ольги та Оксани до Ялти, Леся Українка відчуває сили для творчості й звертається до перекладів, які «не так все таки томлять, як свої уліти, надто коли вірш білий» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 43). Вона вже переклала уривок драми «Макбет» Вільяма Шекспіра і міркує, що би перекласти з Байрона: «Манфреда» чи «Каїна»? Серед усього доробку англійського письменника її приваблює саме «Каїн»: «Якось трапилось, що я досі ні в якому перекладі Каїна не читала і певне се ліпше, бо він зробив на мене найсвіжіше і найповніше враження, ніж всі інші поеми Байрона, що були мені раніш відомі з перекладів» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 43). У цьому ж листі до матері Леся Українка критикує Олександра Пушкіна та інших російських письменників, які запозичують і спрощено інтерпретують образи Байрона: «І якими тепер мені мізерними здаються усі “москвічі в Гарольдовом плащѣ”. Ні, з Байрона красти не можна, ним треба бути, і хто ним бути не може, то має право тільки перекладати і то без “отсебятини”» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 43). «Москвічі в Гарольдовом плащѣ» — це алюзія на поему Олександра Пушкіна «Євгеній Онегін». Тетяна намагається зрозуміти, ким є її коханий: «Ничтожный призрак, иль еще // Москвич в Гарольдовом плаще». Леся Українка критикує Пушкіна за поверхове розуміння героя Байрона як розбещеного, манірного і розчарованого героя-коханця.

Увагу Лесі Українки привертає найбільш контroversійна драма Байрона зрілого періоду його творчості «Каїн. Містерія» («Caïn. A Mystery», 1822), котра здобула неабиякий резонанс та неоднозначну оцінку сучасників. Вільям Блейк (1757–1827), англійський поет-романтик і художник, відомий своїми богоборчими мотивами у творчості, був дуже критично налаштований щодо драми «Каїн». Захищаючи честь доброго брата Авеля і справедливість Бога, він пише у відповідь драму «Привид Авеля» (1822), яку і присвячує Байрону. Серед захоплених прихильників цього твору Байрона — Персі Біші Шеллі, Йоганн-Вольфганг Гете і Вальтер Скотт (останньому і присвячений «Каїн»). Томас Мур (1779–1852), ірландський поет, передбачав, що цей величний твір Байрона «зануриться глибоко в серце світу».¹ У колі прихильників цієї драми Байрона опиняється і Леся Українка.

¹ Див.: George Gordon, Lord Byron / ed. by H. Bloom. New York: Infobase Publishing, 2009. 294 p.

Твір Байрона спирається на біблійний старозавітний сюжет про перших людей та їхнє вигнання з раю, а також оповідь про Каїна та Авеля. Письменник зображує родину Адама і Єви після спокуси змієм плодом із дерева пізнання добра і зла і їхнього вигнання з раю. Уся сім'я славить Єгову й приносить йому щедрі жертви, окрім Каїна, старшого сина. Його мучить питання смерті, чому він мусить відповідати за гріхи батьків і їхнє вигнання з раю («А я що винен? Я тоді не жив. // І не просив життя, не хтів такої долі»). Каїн зустрічається з Люцифером, вони разом мандрують до безодні простору всесвіту. Зрештою, герой так і не знаходить відповідей на свої питання. У нападі відчаю він вбиває свого брата Авеля, його проклинає родина і він іде у вигнання.

Леся Українка переклала лише початок (акт I, сцену I) драми «Каїн». У цій частині ідеться про конфлікт Каїна з родиною та його зустріч з Люцифером, котрий зображений як безсмертний дух («пан над духами»). У діалозі з ним Каїн намагається знайти відповіді на свої питання про сутність добра і зла, смерті та вічного життя.

У драмі «Каїн» порушуються теми бунту, вибору, свободи та індивідуальної волі людини. Не дивно, що серед усього доробку Байрона Леся Українка взялася до перекладу саме цього твору. Він, безперечно, вплинув на драматичні твори письменниці, а найбільше — на драму «Одержима» (написана 18 січня 1901 року), яка знаменує початок модернізму в українській літературі.

Як Каїн Байрона, так і Міріам Лесі Українки є великими грішниками, аутсайдерами та маргіналами, чії жертви не приймаються великими богами. Вони ревізують історію та власне становище у світі з позицій індивідуального вибору людини, а не ззовні накиннутих ціннісних орієнтирів. У цьому контексті «Євангеліє від Міріам» Лесі Українки постає аналогією до «Книги Буття від Каїна» Байрона. Відтак, джерела творчості Лесі Українки й українського модернізму загалом можна окреслити чіткіше, знаючи, що письменниця з-поміж усього доробку Байрона надала перевагу драмі «Каїн», початок якої вона переклала українською за два роки до написання своєї «Одержимої».

Генріх Гейне

Heinrich Heine (Генріх Гейне, 1797–1856)—німецький поет, прозаїк, журналіст, есеїст. Вчився у Берлінському університеті, де відвідував лекції філософа Гегеля. 1825 року захистив дисертацію на ступінь доктора права у Геттінгенському університеті. Після цього подорожував Німеччиною, а також Англією та Італією. Написав чотиритомний твір про свої подорожі «Reisebilder» (1826–1831; «Картини подорожей»). З 1831 року Гейне жив у Парижі, де він познайомився з Оноре де Бальзаком, Жорж Санд, Ріхардом Вагнером, Гансом Крістіаном Андерсеном, Фердинандом Лассалем і Карлом Марксом. Там Гейне написав книжку «Französische Zustände» (1832; «Французьке становище»). Протягом 1840–1843 він написав серію статей про французьке суспільство, культуру й політику, які пізніше були видані у двох книжках під назвою «Lutezia» (1854). Його збірки віршів включають «Buch der Lieder» (1827; «Книга пісень»), «Neue Gedichte» (1844; «Нові поезії»), «Romanzero» (1851) та «Gedichte 1853 und 1854» («Поезії 1853 та 1854 рр.»). Написав поеми «Deutschland. Ein Wintermärchen» (1844; «Німеччина. Зимова казка») та «Atta Troll. Ein Sommernachtstraum» (1843–1845; «Атта Троль. Сон у літню ніч»). Перейнята пафосом романтизму, поезія Гейне водночас позначена і кризою цього мистецько-філософського стилю. Цей поет і продовжує дещо із цієї традиції, і критикує її, іронізує та піддає скептицизму. Його думки про рух романтизму та його представників було розгорнуто у праці «Die Romantische Schule» (1833–1835; «Романтична школа»). 1835 року Федеральний німецький сейм заборонив його книжки по всій Німеччині, а за Гейне встановили нагляд. Поет жив у Франції до кінця життя. Похований на Монмартрі.

Гейне дуже багато перекладали українською. Окрім Лесі Українки, твори Гейне перекладали Олександр Навроцький, Маркіян Шашкевич, Пантелеймон Куліш, Юрій Федькович, Борис Грінченко, Агатангел Кримський, Максим Славинський, Михайло Старицький, Павло Грабовський, Микола Вороний, Михайло Коцюбинський, Іван Манжура. У ХХ столітті твори Гейне на українську мову перекладали Віра Кален, Володимир Кобилянський, Дмитро Загул, Леонід Первомайський, Сидір Сакидон, Андрій Малишко, Володимир Сосюра, Євген Дроб'язко, Любомир Дмитерко, Максим Рильський, Андрій Малишко, Микола Бажан, Микола Лукаш, Марк Зісман, Зінаїда Піскорська, Павло Тичина,

Марія Пригара, Марко Зісман, Микола Терещенко, Сава Голованівський, Терень Масенко, Юрій Корецький, Богдан Гавришків, Надія Андріанова, Оттілія Словенко, Петро Факторович, Готліб Носкін, Діодор Бобир, Олекса Ющенко, Ярослав Шпорта, Захар Гончарук, Наум Тихий, Надія Матузова, Григорій Кочур, Віталій Коротич, Наталя Забіла, Дмитро Павличко, Євген Попович, Юрій Лісняк, Анатолій Онишко та інші.

* *
* *

Гейне був серед улюблених письменників Лесі Українки, його портрет стояв на столі письменниці, а переклади творів Гейне складають більшу частину з усього її перекладацького спадку.

1889 року, як згадує сестра Ольга Косач-Кривинюк, «в кінці травня Леся з матір'ю приїхали до Колодяжного з Харкова через Київ. Леся перекладає з Максимом Славинським¹ вірші Гайне» (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 80). Робота над перекладами відбувалася з перервами, наприклад, у листі до брата Михайла Леся Українка пише: «Там уже й Гейне знов буду писать, а то я тут его і в очі не бачу» (Лист до Косача М. (старшого брата), вересень 1889, Колодяжне. Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 69).

Того ж 1889 року у журналі «Зоря» були надруковані такі переклади, зроблені Лесею Українкою, з Гейне: «Они мене дражнили...», «Чого так поблідли ті рожі ясні?», «Як я свою говорив вам печаль...» (Ч. 1. С. 5). Наступного року був опублікований її переклад «В тебе й діаманти, і перли...» («Зоря». 1890. Ч. 24. С. 371).

У листі від 6 грудня 1890 року до Михайла Драгоманова Леся Українка із захватом повідомляла про закінчення роботи над перекладами, які вже готові до друку: «Гейне мій завтра поїде вже до друку, — я тому дуже рада! Сим випуском вийдуть: *Lyrisches Intermezzo*, *Heimkehr* та *Harzreise*. Тепер я на який час покинула

¹ Славинський Максим (псевдонім — М. Стависький; 1868–1945) був українським громадсько-політичним діячем, перекладачем, дипломатом, публіцистом, редактором. Навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира. Був членом літературного гуртка «Плеяда», разом із Лесею Українкою перекладав твори Гейне, а також він автор перекладів текстів Йоганна-Вольфганга Гете, Вільяма Шекспіра, Анатолія Франса, Ромена Роллана, Болеслава Пруса та інших. Був міністром праці УНР, головою дипломатичної місії УНР у Празі. 1945 року арештований органами радянської військової контррозвідки «Смерш» у Празі та вивезений до Лук'янівської в'язниці, де й помер того самого року.

перекладати, — нехай но ще дещо своє покінчу, а то так бідне по-невіряється» (Лист Лесі Українки до Драгоманова М. від 6 грудня 1890 р., Луцьк. *Леся Українка. Листи: 1876–1897.* С. 107). У січні 1892 року вже була готова і коректура збірки перекладів, які Леся Українка надіслала на узгодження своєму співавтову Максиму Славинському (Косач-Кривинюк О. *Хронологія...* С. 131). Олена Пчілка теж брала участь у редагуванні перекладів.

1892 року «Літом до Колодяжного в гості до Косачів приїздив М. А. Славинський і редагував з Лесею і її матер'ю переклади з Гейне» (Косач-Кривинюк О. *Хронологія...* С. 183). Переклади віршів з «Книги пісень» Гейне у виконанні Лесі Українки та М. Стависького вийшли друком 1892 року. Усі переклади виконано не пізніше 1890 року, оскільки, як пояснює Ольга Косач-Кривинюк, «коли Леся на початку 1891-го була у Відні, то збірник уже друкувався і в одному з листів з того часу Лесина мати писала, що хотіла б, щоб, поки вони у Відні, доглянути самим коректи і випуску цієї книжки» (Косач-Кривинюк О. *Хронологія...* С. 191).

Критики високо оцінюють художню вартість перекладів Лесі Українки. Український поет-неокласик, перекладач і літературний критик Освальд Бурггардт (Юрій Клен) зазначає: «...до свого завдання вона поставилася дуже сумлінно: легкістю вірша і змістом своїм ті переклади дуже близькі до оригіналу» (Бурггардт О. *Леся Українка і Гейне. Леся Українка. Твори. Том IV. С. XXII*).¹ Робота з творами Гейне вплинула і на оригінальну поетичну творчість письменниці: як на поезику, так і на добір образів і тем для поезії. Великою мірою у перекладацькій роботі над поезіями Гейне коріниться специфіка рецепції романтичної традиції у творчості Лесі Українки. Особливістю романтизму Гейне, яка властива і творчості української письменниці, є водночас і закоріненість у цю систему, і вміння дивитися на цю культурно-історичну спадщину і себе як її представника критично-іронічним поглядом.

Більш того, зв'язок Лесі Українки із постаттю Гейне більш глибинний, аніж може здатися на перший погляд. Застерігаючи Ольгу Кобилянську від захоплення спиритизмом (як «забавки дуже небезпечної»), Леся Українка відповідає на питання, у що вона сама вірить: «Я взагалі давно вже втратила віру в “духів” і спиритичних і всяких інших, добрих і злих, небесних і підземних (та власне, свідомо й не мала ніколи тії віри), — часом,

¹ Див. також передмову до цього видання.

в хвилини подражнення нервового, щось одзивається, як, на-
пр[иклад], страхдзеркал в ночі, прикре почуття від темряви і т. и.,
певне се якісь спогади фантастичного настрою мого дитинства,
але я знаю, що то “пережитки”, — вірю ж я тільки в одного духа,
того, що про нього співав Heine в своїй Bergidylle, і що йому слу-
жили всі найсвітліші душі людські. І з мене тієї віри досить. Той
дух може замінити всіх духів, що грають на столиках, бо той дух
грає просто на серцях людських і що може, те творить просто, без
містифікацій, і створив він найкращі діла людської штуки через
своїх обранців. А що створили спіритичні духи, окрім нападів
істеричних? “По ділах їх пізнаємо їх”, сказано в Євангелії¹ (Лист
до Кобиланської О. від 26 лютого 1902 року, Сан-Ремо. Леся Україн-
ка. Листи: 1898–1902. С. 397–398).

Ліричні співанки

Вперше опубліковано у виданні: Всесвітні твори. Книга пісень Генрі-
ха Гейне. Переклад Лесі Українки і Максима Ставицького. Львів, 1892.
103 с.

Чистовий недатований автограф перекладу зберігається у Від-
ділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім.
Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 8).

Подано за автографом. Текст підготувала Оксана Белих.

Чистовий автограф переписано рукою Максима Славинського,
а титульна сторінка і аркуш 78 — рукопис Олени Пчілки (ІЛ. Ф. 2.
Од. зб. 8). У першій публікації перекладів віршів Гейне Лесі Україн-
ці належить 92 переклади. Олена Пчілка, котра виступала також
і редакторкою перекладів, написала передмову та переклала епі-
граф, підписаний ініціалами О. П.:

Я вложив у сюю книгу
Всю журбу мою, всі жалі,
Разом з нею ти розгорнеш
Мого серденька скрижалі.

У Гейне до «Ліричних співанок» є пролог, переклад якого у ав-
тографі та першопублікації відсутній.

¹ Підкреслення Лесі Українки.

Вірш №55 (Іл. Ф. 2. Од. зб. 8) перекладено як Лесею Українкою, так і Максимом Ставиським. Після вірша №55 (двох варіантів перекладу) подано переклад віршів «Панна Клара» (переклад Максима Стависького), «Проща до Кевляру» (переклад Максима Стависького), «Альманзор» (переклад Максима Стависького). І лише через кілька сторінок у автографі продовжується переклад «Ліричних співанок» (вірш №56, перекладений Лесею Українкою. Іл. Ф. 2. Од. зб. 8).

Після вірша №58, перекладеного Лесею Українкою, подано вірш №45, перекладеного Ставиським, який відповідає віршу №59 у Гейне.

У циклі «Поворіт додому» виявлено, що вірш №13 в автографі відповідає віршу №11 в оригіналі (Heine Heinrich. Werke. In zwei Bänden. R. Lāwitz-Wiesbaden) академічного видання творів Гейне. Відповідно, нумерація віршів в автографі не відповідає нумерації віршів в оригіналі до кінця. В автографі дуже часто не дотримано орфографіки оригіналу: часто відсутні знаки для закінчення речення в чотиристрофному вірші (№5 (куплет 1, 4), №14 (куплет 2), №16 (куплет 2, 4), №21, №58 (куплет 1), №78 (куплет 1), №82 — в кінці відсутні другі лапки).

Із цього циклу було також перекладено два вірші — «Світова тьма» і «Раткліф».

У циклі «Подорож до Гарца» вірші «Ільза» 5-й куплет, 4-й рядок вираз «в житі» подаємо, як в першодруці — «в світі». Виявлено, що переклад Лесі Українки в цензурному примірнику не збігається в послідовності з академічним виданням творів Гейне. У автографі поезії подані у такій послідовності: «Пролог», «На Гарденбергу», «Пастух», «На Брокені», «Ільза», «Гірська ідилія», а у Гейне: «Пролог», «На Гарденбергу», «Гірська ідилія», «Пастух», «На Брокені», «Ельза». Послідовність цих поезій подаємо за Гейне. У сучасних німецьких джерелах вірш «На Гарденбергу» Гейне, як правило, пропускають.

Виданням книжки перекладів Гейне у виконанні Лесі Українки та Максима Славинського особливо опікувалася Олена Пчілка. У цьому виданні вона вбачала важливу складову формування і розвитку української мови та культури. У передмові Олена Пчілка звертає увагу, що переклади найкращих зарубіжних авторів сприяють збагаченню мови: «Маючи ж таку свою думку, що добрі переклади добрих авторів однаково потрібні як і власні добрі праці, нагадаю при тім, що кожна література, зовсім не виявляючи

тим якогось свого убожества, чі занедбання власної творчості, клопочеться об тім, щоб мати в себе переклади найкращих творів інших літератур. А для письменності такої молоді, як наша, в котрій справжня літературна мова тільки що починає вироблятися, — переклади (звичайно, переклади добрі), мають бути ще користніші, ніж для якої іншої, бо, даючи багатий світовий зміст, твори славутніх метців слова, стилю, мають багато послужити, при пильній праці перекладачів, до виробу вдатної, добірної літературної мови нашої».

Шість перекладів з Гейне Лесі Українки та сім — Максима Славинського у 1890-х рр. поклав на музику Микола Лисенко. З них особливої популярності зажив дует «Коли розлучаються двоє...» (переклад Славинського).

159 Ганг — велика річка в Індії, яку індуси вважали священною.

160 Джоломія — сопілка.

161 Madame — фр. — пані.

162 Як той Христофор святий в Кельні... — святий Христофор вважався покровителем мандрівників. Статую святого, який несе на своїх плечах Ісуса-немовля, встановлено у Кельнському соборі у XV столітті.

163 Señora — ісп. — пані.

164 Гослар — старовинне місто у Німеччині у землі Нижня Саксонія біля Гарцу.

165 Брокен — найвища вершина Гарца.

Негода

Вперше опубліковано у наукових записках Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР «Радянське літературознавство». 1948. № 9. С. 123.

Чорновий недатований автограф перекладу зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 886).

Подано за автографом. Текст підготувала Оксана Белих.

Автограф містить машинописну копію перекладу. На першій сторінці автографа справа є напис, зроблений рукою Лесі Українки, назв двох музичних творів. Переклад датуються орієнтовно 1888–1890 рр.

Перекладена поезія — це вірш Гейне «Sturm» («Буря») із циклу «Die Nordsee» (1826–1827; «Північне море») «Книги пісень» («Buch

der Lieder»). На написання цих поезій Гейне надихнувся під час перебування східно-фризському острові Нордерней у Північному морі. У Лесі Українки є оригінальна поезія із назвою «Негода» (цикл «Кримські спогади», збірка «На крилах пісень»), який вона написала 1891 року у Євпаторії, споглядаючи бурю на Чорному морі.

166 Білії гори з води... — в автографі закреслено «З води» на початку рядка.

167 І кораблик зліза на них... — початкова версія в автографі: «І зліза на них човник».

168 Мати краси, що вродилася з піни — в автографі закреслено: «що повстала з піни».

169 Марою та білая чайка — в автографі закреслено «Біла чайка неначе мара».

170 Наточує дзьоба на щоглі... — в автографі на початку рядка закреслено «Вже».

171 І що онук твій, лукавець малий... — на початку рядка у автографі закреслено «що тві» і закреслено «дитя», над цим словом написано «малий».

172 Мій крик загубивсь у бурханні негоди... — після першого слова закреслено «голос заглушає».

173 Мов гурт божевільних заводить — в автографі викреслено перше слово «Наче», а також слова всередині рядка «сі тони», «голосить», «гука».

174 Він чарує і рве мою душу — на початку рядка закреслено «Душу». Над словом «чарує», яке є незакресленим, зверху написано «пестить».

175 Далеко на кручі шотландській... — в автографі закреслено «Геть на крутому шотлянському березі».

176 Сірий замок високо стремить... — в автографі викреслено слово «стоїть».

177 Понад бушуючим морем... — закреслено початок рядка «Там».

178 Розвіває вітер їй кучері довгі... — викреслено попередній варіант «І вітер розвіяв».

179 І темний спів несе... — «І несе її», «темну пісню» — ці альтернативні варіанти у автографі закреслено.

Neue Liebe

Вперше опубліковано у виданні: *Леся Українка. Твори в п'яти томах*. Київ: Держлітвидав, 1954. Т. 4. С. 131.

Чистовий автограф перекладу зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 11. Арк. 14).

Подано за автографом. Текст підготувала Оксана Белих.

Чистовий автограф перекладу знаходиться в альбомі *Лесі Українки «Poesie»* (Іл. Ф. 2. Од. зб. 11. Арк. 14). Перед перекладом знаходиться вірш *Лесі Українки «Contra spem spero!»*, датований 2 травня 1890 року, а після перекладу — цикл «Сім струн», датований у автографі 1890 роком. Під цим перекладом з Гейне є підпис 26 травня. На основі розташування перекладу в альбомі він датується 26 травня 1890 роком.

Поезія Генріх Гейне «Neue Liebe» («Нове кохання») була покладена на музику Феліксом Мендельсоном.

Маврський король

Вперше опубліковано у журналі «*Нова громада*». 1906. №2. С. 43–44.

Чорновий недатований автограф перекладу зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 885).

Подано за автографом. Текст підготувала Оксана Белих.

Автограф незакінчений: дві останніх строфи передостаннього куплета та останній куплет в чорновому автографі загублено. Відновлюємо їх за виданням творів *Лесі Українки* у виданні «*Книгоспілки*» 1927 року (Т. IV).

Переклад датується орієнтовно 1893 роком.

Поезія «Маврський король» увійшла до третьої збірки «*Romanzero*» (1851, Гамбург), яку Гейне видав ближче до кінця життя, будучи хворим й прикутим до ліжка. Поезії у цій збірці поділено на три книги: «*Historien*» («Історії»), «*Lamentationen*» («Плачі»), «*Hebräische Melodien*» («Єврейські мелодії»). У цій збірці звучать ноти душевних тривог і безнадії які, однак, не завжди врівноважені вірою ліричного героя. Вірші з цієї збірки критики вважають найкращими у доробку Гейне.

Вірш «Маврський король» («*Der Mohrenkönig*»), який переклала *Леся Українка*, увійшов до першої книжки збірки «*Historien*».

180 Альпужара — історичний регіон в Андалузії (Іспанія) на південних схилах гірського масиву Сьєрра-Невада і довколишньої долини.

181 Досяга у діл Дуеро... — мається на річка Дуеро (Дору; Duero (ісп.); Douro (порт.)) — велика річка на Піренейському півострові. Протікає територією сьгоднішніх Іспанії і Португалії.

182 Альгамбра — палац та фортифікаційний комплекс у Гранаді (Андалузія, Іспанія).

Enfant perdu

Вперше опубліковано у журналі «Вільна Україна». 1906. №39. С. 39.

Чорновий недатований автограф перекладу зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 882).

Подано за автографом. Текст підготувала Оксана Белих.

Автограф містить багато виправлень і закреслень, зроблених рукою Лесі Українки.

Вірш Генріха Гейне «Enfant perdu» (дослівно «Загублена дитина» (фр.)) увійшов до збірки «Romanzegero». Цей вірш Гейне Леся Українка переклала також і на російську мову для своєї доповіді «Про основні мотиви творчості Г. Гейне», проголошеної російською мовою в Київському літературно-артистичному товаристві 23 березня (5 квітня) 1900 року. Текст доповіді Лесі Українки не зберігся. Україномовний переклад датується орієнтовно 1900 роком, як і російськомовна версія.

Ткачі

Вперше опубліковано у виданні: «Записки Ніжинського Інституту народної освіти», 1926. Кн. VII.

Чистовий недатований автограф перекладу зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 13).

Подано за автографом. Текст підготувала Оксана Белих.

Автограф без дати, написано олівцем, останній аркуш (№3) порожній. Датується 1899 роком (датування на титульній сторінці автографа). Також існує копія цього вірша, написаного чорнилом невідомою рукою (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 899), ймовірно, Олени Пчілки. У переписаному перекладі Лесі Українки відсутній другий куплет.

Вперше переклад Гейне був знайдений Петром Одарченком у матеріалах Гадяцького музею ім. М. Драгоманова і надрукований у «Записках Ніжинського Інституту народної освіти» із коментарем дослідника (1926. Кн. VII. С. 221–227). До того, як був знайдений переклад Лесі Українки, цей вірш переклав українською Володимир Кобилянський (Генріх Гейне. Нові поезії. В перекладі Д. Загула й В. Кобилянського. Київ, 1919. С. 164–165).¹

Перекладений Лесею Українкою популярний вірш відносять до циклу Генріха Гейне «Nachgelesene Gedichte 1828–1844» («Прочитані вірші, 1828–1844 рр.»), який не увійшов до збірки «Neue Gedichte» (1844). Леся Українка переклала вірш «Die schlesischen Weber» («Сілезькі ткачі») із цієї збірки. Вперше ця поезія Гейне з'явилася 10 липня 1844 року під назвою «Die armen Weber» («Бідні ткачі») на шпальтах газети «Vorwärts» («Вперед»), серед редакторів якої працював і Карл Маркс. Цей номер видання було надрукований великим тиражем і розповсюджувався по територіях, де поширювалися повстання та рух німецьких робітників за більш справедливий й кращі умови праці та її належної оплати. З 1846 року цей вірш почали включати у памфлети і листівки під назвою «Die schlesischen Weber» («Сілезькі ткачі»). Королівський прусський верховний суд заборонив цей вірш через його «бунтівний тон», але поезія Гейне набирала популярності і поширювалася, не зважаючи на заборони та покарання.

Тема повстання сілезьких робітників 1844 року стала також і темою драми Гергарта Гауптмана «Ткачі», яку Леся Українка перекладала українською (див. ком. Гергарт Гауптман). Бунт та протести робітників на німецьких фабриках передували подіям Березневої революції 1848 року у Німеччині. У обох творах німецьких письменників звучить соціальна проблематика та увага до теми простих робітників, яка була властива і для оригінальних віршів самої Лесі Українки, що було відображено у її сатиричних віршах «Практичний пан» (1906), «Веселий пан» (1906), «Казка про Оха-чародія» (1906) та інших. Свій переклад Леся Українка назвала більш узагальнено «Ткачі», пропустивши означення «сілезькі». Також настанову на типізацію перекладачки передає те, що, Лариса Петрівна, яка є точною у своїх перекладах, перекладає слово «Німеччина» як «країна».

¹ Леся Українка. Твори. Том IV. С. XI–XII.

183 Країно! Тобі смертну одіж ми тчем... — в оригіналі Гейне замість «країни» — «Німеччина»: «Deutschland, wir weben dein Leichentuch».

184 Державі старій смертну одіж ми тчем... — у поезії Гейне йдеться про стару Німеччину: «Altdeutschland, wir weben dein Leichentuch».

Атта Троль

Вперше опубліковано в журналі «Літературно-науковий вістник». 1900. Кн. 1. С. 102–112; Кн. 2. С. 204–228 (без передмови).

Чорновий датований автограф перекладу передмови й поеми зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф 2. Од. зб. 881).

Подано за автографом. Текст підготувала Оксана Белих.

«Atta Troll» (1843; «Атта Троль»), епічна сатирична поема Генріха Гейне, має підназву «Ein Sommernachtstraum» («Сон літньої ночі»), котра апелює до естетики комедії Шекспіра «A Midsummer Night's Dream» (бл. 1595–1596). У поемі автор роздумує про традиції романтизму, німецьку літературу та шляхи її розвитку, а також про долю Німеччини та становище митців щодо різних політико-культурних проектів у долі батьківщини. У поемі Гейне залучив широкий культурний європейський код (міфологія, фольклор, література тощо); він звертається до світової історичної спадщини, щоб рефлексувати над власною сучасністю своєї батьківщини.

У перекладі Лесі Українки прикінці автографа позначено датування — «1893 року 6-го лютого» (Л. Ф. 2. Од. зб. 881), що збігається із 50-літтям від публікації «Атта Тролля» німецькою. Це датування додатково підтверджує лист до дядька, написаний у квітні-травні 1893 року, у якому Леся Українка писала: «Я вже викінчила переклад “Атта Тролля”, і люди наші казали, що він порядно вийшов, — дай то боже» (Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 195).

Робота над цим перекладом тривала кілька років. На кінець листопада 1889 року Леся Українка переклала вже сім пісень поеми: «Окрім Lieder¹ я маю вже 7 пісень Atta Troll'я (колись же й цілого скінчу)...» — пише вона до брата Михайла (лист від 26–28 листопада 1889 р. Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 74).

¹ «Пісні» (нім.).

У листі до дядька Михайла Драгоманова від 24 грудня 1889 року вона повідомляє, що має багато роботи із перекладами, і ця поема її пріоритет, але боїться, що їй на заваді може стати операція чи лікарські обмеження. «Треба конечно перекласти половину Атта Троля...» — ділиться вона своїми планами (Лист до Драгоманова М. від 24 грудня 1889 р. *Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 82*).

Коли 1900 року переклад поеми був надрукований у «ЛНВ», Леся Українка занепокоїлася, що передмова, яку вона переклала разом із текстом, не була опублікована. Про це вона пише редакторові Володимирі Гнатюку: «Будьте ласкаві, напишіть, чому при Атта Троллі нема Гейнової передмови, що я переклала для цього видання? чи ви її не отримали, чи вона Вам нецікавою здалась? Мені здається, що ся передмова, як і всі передмови Гейнові, має значіння як самостійний літературний твір, а крім того вона справді багато пояснює і доповнює саму поему, тому варто було б її видрукувати. Як що ви її не отримали, то я можу Вам її вдруге послати» (Лист до Гнатюка В. від 16 березня 1900 р. *Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 191–192*).

Без передмови у «ЛНВ» переклад поеми друкувався за чистовим автографом, котрий зберігається у архіві Івана Франка (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1858) (Див.: *Леся Українка. Зібрання творів у 12-ти т. Київ: Наукова думка, 1975. Т. 2. С. 347*).

Окремим виданням разом із іншими творами з Гейне (у перекладах Лесі Українки й М. Славинського) поема «Атта Троль» була опублікована у виданні: *Генріх Гейне. Атта Троль. Раткліф. Балади. Переклади Лесі Українки і Максима Славинського. Видання редакції «Літературно-наукового вістника». Львів, 1903*.

Автограф містить багато виправлень, зроблених рукою Лесі Українки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 881). У автографі слово «Троль» перекладачка інколи писала або з однією, або з двома «л». Пізніше Лариса Петрівна висловить свою волю: «Що до правопису слова Троль, чи Троль, то, знаю, що я сама винна в плутанині, бо тільки тепер завважила, що в мене не однаково, раз так, а раз инакше, отже тепер хочу, аби скрізь було Троль, так як у Гейне» (Лист до Гнатюка М. від 16 березня 1900 р. *Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 191*). Виконуючи волю перекладачки, уніфікуємо у цьому виданні написання імені головного героя.

Ця публікація вирізняється тим, що містить переклад частини поеми Гейне, відсутньої у німецькомовних прижиттєвих і подальших виданнях «Атта Тролля». У середині пісні XXII Леся

Українка зазначає: «[В первістному списку тут стоїть наступна глава:]». У виданні творів Гейне (1855 року) в оригіналі (H. Heines's *Sämmtliche Werke. Volks-Bobliothek Deutscher Klassiker. 4. Band. Philadelphia. 1855*), виявлено, що від слів «Сам задуманий сидів я» до «Инших всіх переподлить») (перед початком пісня XXIII) текст відсутній. Це свідчить про те, що Леся Українка використовувала давніші прижиттєві видання поета.

У автографі залишено також окремі німецькомовні варіанти з Гейне, які узгоджувала та звіряла Леся Українка зі своїм перекладом. Наприклад, у передмові зазначено: «на різдвяних деревцях мирні (*gemüthlich*) ліхтарики сяють». Слово «*gemüthlich*» в сучасному правописі німецької мови пишеться з одним «t» і означає «приємний, затишний, веселий». Також у пісні VII біля рядка «Сумно в логові сумному» праворуч в автографі стоїть німецькомовний варіант: «*Düster in der düstern Höhle*». Ймовірно, що Леся Українка, як вона це часто робила при перекладах, залишила німецький варіант для подальшого узгодження перекладу у контексті. Усі німецькі слова з оригіналу поеми Гейне, які є в автографі й мали для перекладачки «технічне» значення, у тексті цього видання не наводяться.

У автографі також, услід за німецькомовним оригіналом Гейне, трапляються франко- та іспаномовні слова без перекладу (топоніми, власні назви, певні слова, котрі відображають національний колорит чи явища). Леся Українка, дотримуючись канону оригіналу, теж залишає їх без україномовного перекладу. Це такі слова: «*Grand' Chaumière*», «*Pont d'Espagne*», «*ollea-potrída*», «*garbanzos*», «*Lac de Gaube*», «*Girofflino, girofflette*», «*Cavalier-servente*», «*Robert le Diable*» «*Monacho Monachorum*», «*toupet*», «*Caroli Magni*», «*Jardin des Plantes*», «*d'Este*». Ці слова пояснені у примітках.

Особливістю цього автографу перекладу є також деякі пропуски, різноваріантність та відмінності від оригіналу. Наприклад, розходження автографа й першодруку у рядках пісні VI. Леся Українка в автографі перекладу пропустила один з чотирьох рядків оригіналу:

Якби дикий вепр з'єднався
Із конем, а слон обняв би
Хоботом волів роги

Es verbände sich der Eber.
Mit dem Roß, der Elefant
Schlänge brüderlich den Rüssel
Um das Horn des wackern Ochsen.

Цю прогалину заповнюємо за виданням «Книгоспілки» (Леся Українка. Твори. Том IV. С. 99–100):

Якби дикий вепр з'єднався
Із конем, а слон, як брат
Хоботом своїм обняв би
Роги чесному воліві.

А також у закінченні пісні VII у перекладі Лесі Українки п'ять рядків, а у Гейне — чотири. Пор.:

Та вони й в ентузіазмі	Aber selbst im Enthusiasmus
Але навіть у нестямі	Lächeln sie. Ohnmächtig ist
Усміхаються! Безсилий	Selbst die Tanzkunst sie zu bessern,
Проти їх той хист танечний,	Und sie bleiben stets frivol
Легкодушні вони завжди!	

Перші два рядки строфи є синонімічними, і, напевно, відображали творчі пошуки перекладачки, тому подаємо цю строфу також за виданням «Книгоспілки» (Леся Українка. Твори. Том IV. С. 102):

Та вони й в ентузіазмі
Усміхаються! Безсилий
Проти них той хист танечний,
Легкодушні люди завжди!

185 Шеллінговому богові — ідеться про німецького філософа Фрідріха Вільгельма Йозефа фон Шеллінга (Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, 1775–1854) і питання його філософії, котрі залишилися нерозкритими за його життя. Від «філософії природи», або натурфілософії, через кілька етапів Шеллінг приходив до постановки питання походження суцього та Бога. Він переглядає свої філософські ідеї і обіцяє дати ширше пояснення тем Бога та світу. Цей проект залишився нереалізованим. Тож Шеллінг лише означив територію філософських пошуків для своїх послідовників та дослідників, але власні відповіді на питання так не залишив.

186 ...морем вихочаними шлезвіг-гольштейнськими вустрицями — у поемі Гейне: «...an meerumschlungenen schleswig-holsteinschen Austern». Алюзія до неофіційного гімну німецьких

націоналістів «Schleswig-Holstein meerumschlungen» («Шлезвіг-Гольштейн, огорнутий морем») на землі Шлезвіг-Гольштейн під данським наступом і пануванням (після 1846; 1863–1864).

187 Руге — Арнольда Руге (Arnold Ruge, 1802–1880) — німецький філософ, письменник і політичний діяч, який належав до молодого гегельянців і редагував часопис цього інтелектуального напрямку «Hallischen Jahrbücher für deutsche Kunst und Wissenschaft» (1838–1841; «Галлійські щорічники німецького мистецтва та науки», пізніше — «Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst» (1841–1843; «Німецькі щорічники мистецтва та науки»)). Цікавився питаннями соціалізму та приятелював із Карлом Марксом, але згодом вони розійшлися у поглядах. Як прихильник Революції 1848 року у Франції, Руге бажав позитивних соціально-політичних змін і для Німеччини, котру він прагнув бачити сильною та об'єднаною. Руге заснував журнал демократичного спрямування «Die Reform» («Реформа»). Після революційних подій 1848–1849 рр. у Німеччині (Березнева революція), його обрали представником до Національних зборів у Франкфурті-на-Майні. Виступав за мирне врегулювання спірних питань між європейськими державами та виступав за загальне роззброєння. За ці ідеї Руге вважали предтечею ідеї Ліги Націй. У Лондоні він приятелював із діячем італійського національно-визвольного руху Джузеппе Мадзіні (Мацціні). Вони разом із однодумцями стали засновниками Європейського демократичного комітету, у якому Руге представляв інтереси Німеччини. Згодом став прихильником політики Отто фон Бісмарка.

188 Генерал Джексон — ідеться про одного із найвідоміших генералів в історії США Томаса Джонатана Джексона (Thomas Jonathan Jackson, 1824–1863), який мав прізвисько «Кам'яна стіна» («Stonewall»). Був генералом Конфедеративних Штатів Америки під час Громадянської війни (1861–1865).

189 ...нарешті свого вчителя одлупив — ідеться про Августа Вільгельма Шлегеля (August Wilhelm von Schlegel, 1767–1845), німецького поета-романтика, критика, філософа Єнської школи, котра знаменувала початки німецького романтизму.

190 Азіній — очевидно, мається на увазі Гай Азіній Поліон (Gaius Asinius Pollio; 76 р. до н. е. — 4 р. н. е.) — римський державний діяч, полководець, оратор, письменник та історик. Приятелював із Горациєм і був покровителем Вергілія. Заснував першу публічну бібліотеку Риму. Азінію Поліону Вергілій присвятив знамениту

IV еклогу, в якій проорокував близьке настання «золотого віку» (і в якій християни бачили провіщення приходу Христа). У війні Антонія з Октавіаном Поліон не став на жодний бік, лишаючись прибічником республіканського правління. Гейне згадає його ім'я з іншими великими діячами давньоримської історії, чий імена асоціюють із вірністю республіці: Брутом і Кассієм.

191 ...свавольна і жартовлива пародія одного Фрейлігратового вірша — мається на увазі творчий перегук тексту Гейне із поезією «Der Mohrenfürst» («Князь-мурин») німецького поета, перекладача, члена «Молодої Німеччини» Фердинанда Фрейліграта (Ferdinand Freiligrath, 1810–1876).

192 Котере — курортне містечко в Піренеях на півдні Франції, відоме термальними джерелами. Генріх Гейне відвідав Котере 1841 та 1846 року. Серед відвідувачів цього містечка були Жорж Санд, Франсуа-Рене де Шатобріан, Віктор Гюго, Джузеппе Верді, Альфред де Віньї, а також Наполеон III та імператриця Євгенія. З ХХ століття Котере знане гірськокожними курортами.

193 Grand' Chaumière — La Grande chaumière («Великий коледж») — громадська танцювальна зала у Парижі на розі бульварів Монпарнас та Распай, заснована 1787 року. Під час правління Луї-Філіппа II (1830–1848) було популярним місцем для зустрічі молоді та студентства.

194 Дон Карлос — Карлос Марія Ісідро де Бурбон (Carlos María Isidro De Borbón, 1788–1855) — молодший брат іспанського короля Фердинанда VII. Після його смерті 1833 року почалася боротьба за владу між його дружиною, королевою Іспанії Марією Христиною, та його молодшим братом Доном Карлосом, прихильники якого називали себе карлістами, а від цього й самі змагання за престол ввійшли в історію як Перша Карлістська війна (1833–1840). Карлісти зазнали поразки у цій війні і більшість із них разом із Доном Карлосом рятувалися втечею до Франції.

195 Пан Шнапганський — автор апелює до образу князя Фелікса Ліхновського (Felix Maria Vincenz Andreas von Lichnowsky, 1814–1848), який був офіцером у пруській армії, але за кілька років перейшов на бік претендента на іспанський престол Дона Карлоса (карлістів), де йому було надано військове звання бригадного генерала. Сучасник князя Ліхновського письменник і журналіст Георг Верт (1822–1856) написав сатиричну біографію князя «Leben und Taten des berühmten Ritters Schnapphahnski» (1849; «Життя і вчинки знаменитого лицаря Шнапганського»). Без імені

автора текст роману публікувався у газеті «Neue Rheinische Zeitung» (1848–1849; «Нова рейнська газета»), яку видавав Карл Маркс.

196 Жюльєтта — мається на увазі кохана Генріха Гейне, а згодом — його дружина, Матільда. Вони разом відвідували Котере.

197 «Ти, Христіно королево! // Пані Муноц! ти, нікчемо!» — королева Іспанії Марія-Христіна Бурбон-Сицилійська (María Cristina de Borbón-Dos Sicilias, 1806–1878) була дружиною іспанського короля Фердинанда VII. Після його смерті 29 вересня 1833 року вона стала королевою-регентом і протистояла карлістам у боротьбі за іспанський престол. Вона таємно вийшла заміж за сержанта королівської гвардії Августа Фердинанда Муноц-і-Санчеса (Fernando Muñoz y Sanchez, 1808–1873); подружжя мало кілька дітей. Коли стало відомо про цей нерівний шлюб, королева Христіна втратила довіру народу. 1840 року вона змушена була відмовитися від корони, а з 1854 року перебувала у вигнанні.

У оригіналі останній рядок є таким: «Auch Frau Muñoz und Putana». Леся Українка переклала «Putana» («повія») як «нікчема».

198 Ронсеваль — фр. — Roncevaux. Долина у Піренеях, де загинув Роланд (племінник імператора Карла Великого) через підступну зраду Ганелона з Майнца, згідно з середньовічною французькою епічною поемою «Пісня про Роланда» (бл. 1080; «Chanson de Roland»).

Прикінці 1889 року цю поему українською почав перекладати сучасник Лесі Українки, перекладач, поет, критик Василь Щурат (частини перекладу виходили в журналі «Житє і слово» 1894 р.) і вона вийшла окремим виданням у Львові 1895 року. Василь Щурат надихнувся схожістю двох середньовічних героїчних епосів: українського «Слова про похід Ігоря Святославича» та «Пісні про Роланда», це і спонукало його до перекладу (Див.: Щурат В. Введення // Пісня про Роланда. Старофранцузький епос / в перекладі з передмовою і поясненнями Василя Щурата / вид. 2-ге. Львів: Видання «Всесвітньої бібліотеки» № 16, 1918. С. 1). Друге видання перекладу Щурата (1918 р.) присвячене Іванові Франку. Сам Франко переклав наукову статтю французького філолога Гастона Парі «Пісня про Роланда» («Житє і слово». 1894. Т. 2. Кн. 5. С. 305–311; Кн. 6. С. 416–425).

199 ...Квітка синя забута — блакитна квітка — головний символ романтизму, котрий втілює тугу за ідеалом та вічністю. У поемі «Атта Троль» Гейне багато разів згадує цей напрям і його представників.

200 ...штукар славетній Масманн — Ганс Фердінанд Масманн (Hans Ferdinand Maßmann, 1797–1874) — німецький гімнаст, член студентського братства «Burschenschaft» («Братство»), членом якої був і Гейне. 1826 року Масманн став викладачем-тренером з гімнастики у Королівському гімнастичному інституті Мюнхена; а пізніше став професором давньої німецької літератури.

201 Син Лаертів — Одисей, цар Ітаки, головний герой епічної поеми «Одіссея», котру приписують давньогрецькому поету Гомеру.

202 Пенелопа — дружина Одиссея, котра чекала його вдома на Ітаці після закінчення Троянської війни.

203 Гавот — фр. — gavotte. Танець гавотів, мешканців Гапа у південно-східній провінції Дофіне. Традиційний популярний французький танець; був модним на королівських балах у XVII та XVIII століттях у Франції, а також в Англії

204 Буцли — лелеки.

205 Раумер — Фрідріх фон Раумер (Friedrich von Raumer, 1781–1873) — популярний німецький історик і політик; професор Берлінського університету. Серед його праць вирізняється робота про німецьке середньовіччя «Geschichte der Hohenstaufen und ihrer Zeit» (1823–1825; «Історія Гогенштауфенів і їхній час»).

206 Сини Туіскіона — Туіскон — міфологічний божественний предок німців, від якого походить їхній народ, згідно з римським істориком Тацитом (описаний у його історичній праці «Германія»).

207 ...стережися Бауера й Фейербаха — німецький філософ та богослов Бруно Бауер (Bruno Bauer, 1809–1882) критично читав біблійні тексти, він піддав сумніву існування Ісуса Христа і доводив, що він був вигаданим літературним персонажем. Людвіг Фейербах (Ludwig Andreas von Feuerbach, 1804–1872), німецький філософ та антрополог, критик релігійних вчень.

208 Мойсей Мендельсон — Мозес (Мойсей) Мендельсон (Moses Mendelssohn, 1729–1786) — єврейсько-німецький філософ, критик, перекладач та коментатор Біблії; прадід композитора-класика Фелікса Мендельсона. Приятелював із німецьким драматургом та критиком Готгольдом Ефраїмом Лессінгом і став прототипом головного героя драми «Nathan der Weise» (1779; «Натан Мудрий»). Дружба двох митців та їхня співпраця зображена на картині «Лафатер і Лессінг у Мозеса Мендельсона» (1856; «Lavater und Lessing bei Moses Mendelssohn») Моріца Даніеля Оппенгайма.

Трактат Лессінга «Лаокоон» (1766) великою мірою був написаний під впливом естетико-філософських поглядів Мендельсона. Він приятелював із Йоганном-Готфрідом Гердером, Іммануїлом Кантом, Крістофом Мартіном Віландом, Вільгельмом та Александром Гумбольдтами. З позиції свого часу, раціоналізму епохи Просвітництва, Мендельсон продемонстрував, що іудаїзм цілком поєднується із раціоналістичністю нової доби. Він був ініціатором та активним учасником руху Хаскалі («єврейського просвітництва»), який боровся проти стереотипів щодо євреїв та сприяв переосмисленню ксенофобських уявлень про цей народ. Ідеї Мендельсона вплинули і на подальшу емансипацію євреїв від пануючих у Німеччині соціальних, культурних, політичних та економічних обмежень та утисків. Окрім того, його філософські ідеї вплинули на формування поглядів Іммануїла Канта, Йоганна-Вольфганга Гете, Фрідріха Шіллера та інших.

209 Друїди — Друїди — освічений прошарок стародавніх кельтів. Вони були священиками-жерцями, вчителями й суддями. Записи про друїдів відомі з III ст. до н. е.

210 Бузувірство — релігійний фанатизм; жорстокість через релігійну нетолерантність.

211 Право власності й маєтку! // О, брехні й крадіжки право! — це звернення до відомого вислову французького філософа П'єра Жозефа Прудона «Власність — це крадіжка». Леся Українка влучно переклала цей рядок і передала оригінал Гейне («Eigentum! Recht des Besitzes! // O des Diebstahls! O der Lüge!») та ідею Прудона, адже цим висловом філософ мав на увазі не заперечення власності як такої, а факту зловживання й неетичного поведінки з нею.

212 Pont d'Espagne — фр. — Іспанський міст — кам'яний міст у Піренеях неподалік Котере, який раніше з'єднував Іспанію та Францію. Зараз знаходиться у заповідній зоні на території французьких Піреней.

213 Ollea-potrida — ісп. — оля подріда — популярна страва в Іспанії; тушковане м'ясо з овочами, котре традиційно готується у глиняному горщику.

214 Garbanzos — ісп. — нут.

215 Lac de Gaube — фр. — озеро Гаубе у французьких Піренеях неподалік міста Котере.

216 Прозерпіна — у давньоримській міфології богиня підземного царства; дочка головного бога Юпітера і богині родючості Церери (Керери); дружина бога підземного царства та смерті

Плутона. Після викрадення Прозерпіни Плутоном до підземного царства на землі настала зима, відтак Плутон змушений був погодитися щороку відпускати її до матері на землю, куди вона повертала тепло.

217 Як цілую, то живу — в оригіналі: «Ja, ich küsse, also leb ich!». Перефразування вислову Рене Декарта «Cogito, ergo sum» («Я мислю, отже, я існую»).

218 «Girofflino, girofflette!» — фр. — «Жирофліно, жирофлетко».

219 То Каготи, то зостанки племені... — каготи (фр. *sagots*) народ, який жив у долинах Піренеїв; були соціальними вигнанцями. Вони і до цього часу живуть у віддалених куточках Піренеїв, мають свою мову і відрізняються жовтуватим кольором шкіри від західноєвропейських мешканців. Незважаючи на те, що у Франції вони мають громадянські права, їх все одно стигматизують.

220 В ту непевну ніч на Івана — день літнього сонцестояння, з яким пов'язано безліч обрядів і традицій, у тому числі і полювання на диких звірів.

221 Німрод Ассирійський — цар землі Санаар (Месопотамія), син Куша та онук Хама, котрий згадується у Старому Заповіті Біблії. Знаний передовсім як могутній мисливець.

222 Карл Десятий — Карл X (Charles X, 1757–1836) — останній король Франції (1824–1830) із династії Бурбонів, відомий крайнім консерватизмом, скинутий під час Липневої революції.

223 Король Артус — легендарний король Артур, герой численних середньовічних лицарських епосів.

224 Чи ж не Огієр то данець... — Ож'є Данець (дан. *Holger Danske*) — герой середньовічного французького епосу; васал Карла Великого.

225 Вольфган — мається на увазі Йоганн-Вольфганг Гете. Один із улюблених митців Гейне.

226 Генгстенберг — Ернст Вільгельм Генгстенберн (Ernst Wilhelm Hengstenberg, 1802–1869) — німецький богослов, котрий захищав релігію від раціоналістичних нападів Гете.

227 Вільям — Вільям Шекспір.

228 Франц Горн — сучасник Гейне, писав вірші у стилі романтизму. Написав коментар до п'єс Шекспіра, у якому переставляв його творчість у дусі християнства.

229 Актеон — за давньогрецьким міфом, мисливець, котрий одного разу випадково побачив богиню диких звірів і родючості Артеміді (у давньоримській міфології — Діана), котра купалася

з німфами. У гніві за те, що чоловік побачив її голою, богиня перетворила мисливця на оленя і його розірвали власні собаки. За іншою версією, він образив Артеміду, похвалившись тим, що він перевершує її у мисливстві.

230 Абунда — фр. — Abonde, Dame Abonde — казкова героїня європейського середньовіччя; за народними уявленнями, добра фея, котра приходила до бідних людей, а також до дітей, приносячи їм іграшки (особливо у ніч на Новий рік). За іншою версією, богиня достатку, очевидно, її образ походив від германської або кельтського образу богині землі. Часом її зображають лідеркою на полюванні.

231 Мов малюнок майстра Грейце — мається на увазі французький художник Жан-Батіст Грез (Jean-Baptiste Greuze, 1725–1805), який малював картини у стилі сентименталізму. Його полотна відзначалися моралізаторськими сюжетами та посиленням мелодраматичним аспектом.

232 Пилка — полонізм — м'яч.

233 Романья — італ. — Romagna. Історичний регіон в Італії, зараз це південно-східна частина сучасного адміністративного регіону Італії Емілія-Романья, котрий знаходиться на півночі країни. Ця назва вперше з'явилася у латиномовних документах у V ст. н. е. Пізніше цей регіон почали називати «територію, підлегою східно-римському правлінню» (візантійська Романья). Романья опинилася під візантійськими впливами у релігії та культурі (на відміну від іншої території Італії, яка після занепаду Західної Римської імперії перейшла під владу «варварських» королівств).

234 Авалун — Авалон («острів фруктових дерев [яблунь]») — за кельтськими легендами, міфічний острів, котрий пов'язували із спокоєм та блаженством. У Артурівському циклі на цьому острові було зроблено легендарний меч короля Артура Ескалібур і туди його відвозять, щоб вилікувати, після фатального поранення у Битві при Камлані, де його лікує фея Морган. За однією із версій, Авалоном править фея Морган. Вона як хрещена мати Ізольди Білорукої змінює зовнішність своєї хрещениці, щоб вона стала схожа на Ізольду Золотокосу (ту, яку насправді кохає Трістан) у поемі Лесі Українки «Ізольда Білорука» (1912).

235 Єрушоліаїм — єврейська назва міста Єрусалим. У поемі Гейне — «Jeruscholayim».

236 Cavalier-servente — італ. — коханець; залицяльник. У Європі XVIII ст. — постійний супутник заміжньої жінки.

237 Аргонавти — у давньогрецькій міфології герої, котрі на чолі з Ясоном першими з греків здійснили далекий морський похід у Колхиду за Золотим руном.

238 Язон — Ясон.

239 «Парасоля! я дарую // Королів аж тридцять шість // За одного парасоля!» — алюзія до вислову «Коня! Коня! Все царство за коня!»¹ з драми Вільяма Шекспіра «Річард III». Тридцять шість королів — натяк на кількість королів і князів у Німеччині за часів Гейне.

240 Шлафрок — домашній халат.

241 «Шлафрок! тридцять шість царів // За сухий і теплий шлафрок!» див. прим. «Парасоля! я дарую // Королів аж тридцять шість // За одного парасоля!» вище.

242 «Robert le Diable» — «Роберт-диявол» (1831) — опера у п'яти діях німецького та французького композитора єврейського походження Джакомо Меєрбера (Giacomo Meyerbeer, справжнє ім'я — Jacob Liebmann Wer, Якоб Лібман Бер, 1791–1864). Її називають першою романтичною оперою. Меєрбер та Гейне були знайомі.

243 Галопад — популярний у XIX столітті жвавий танець.

244 Карл Майєр — Karl Mayer (1786–1870) — поет, член Швабської школи, до якої також належали Людвіг Уланд, Едуард Мьоріке, Юстинус Кернер, Густав Шваб. Угрупування утворилося близько 1805–1808 рр. і гуртувалося у Тюбінгенському університеті довокла Уланда і Кернера. Поезія групи відзначалася моральністю та релігійністю, поети цієї групи протиставляли себе Гете. Генріх Гейне вів гостру полеміку із членами Швабської школи.

245 Штуккурт — швабська назва міста Штутгарт.

246 Келле, радця при посольстві — мається на увазі Фрідріх Кьолле (Christoph Friedrich Karl Kölle (1781–1848) — радник посольства Вюртемберга і поет Швабської школи.

247 Юстін Кернер — Justinus Kerner (1786–1862) — німецький поет Швабської школи. Захоплювався надприродними явищами, магнетизмом, влаштовував спиритичні сеанси.

248 Гетеанець — послідовник Гете.

249 Пфіцєр Густав — Gustav Pfizer (1807–1890) — німецький поет, перекладач, критик, належав до Швабської школи.

250 Що повішений в Толозі — Толоса (Толоза) — місто на півночі Іспанії.

¹ Переклад Бориса Тена.

251 *Monacho Monachorum* — *Monachorum* з лат. «чернець», «ченці». Топоніми із схожою назвою є в Англії та Шотландії.

252 *Coquet* — з фр. — зібране волосся на голові; «хвостик».

253 *Джінністан* — очевидно, мається на увазі чарівна країна, де живуть феї та чарівники, описана у повісті-казці «Крихітка Цахес на прізвисько Цинобер» (1819) німецького письменника-романтика Ернста Теодора Амадея Гофмана.

254 *Вся зосталась в Еспартеро...* — Бальдомеро Еспартеро (*Baldomero Espartero*, 1793–1879) — іспанський генерал і політик, котрий воював на боці Марії Христини проти Дона Карлоса під час Першої карлістської війни. У нагороду за відданість королева Іспанії Ізабелла II нагородила його дворянським титулом герцога де ла Вікторія.

255 *Пампелуна* — *Pamplona* — давніша форма написання Пампалони (ісп. — *Pamplona*). Історична столиця Наваррського королівства басків, а зараз — столиця автономної області Наварра на півночі Іспанії. Переговори генерала Бальдомеро Еспартеро із наваррськими лібералами призвели до того, що Наварра перестала існувати як окреме королівство, ставши частиною Іспанії. Дві сторони дійшли компромісу 1841 року: кінець Наваррського королівства припадає на рік, коли Гейне закінчив свою поему «Атта Троль».

256 *Мов старий той Одоардо, // Що Емілію Галотті // Заколов у гніві гордім* — ідеться про сюжет трагедії у 5-ти діях Лессінг «*Emilia Galotti*» (1772; «Емілія Галотті»), у якій батько вбиває свою дочку, щоб уникнути безчестя.

257 *І немає він бажання // Поломити гарну рожу, // Поки буря не зломил* — алюзія на останні слова Емілії Галотті перед смертю.

258 *Де небіж Caroli Magni...* — мається на увазі Роланд, небіж Карла I Великого (лат. — *Carolus Magnus*, 747–814), короля франків (768–814), короля Ломбардії (774–814) та першого імператора (800–814) Заходу (Священної римської імперії).

259 *Ганелон із Майнця* — за сюжетом «Пісні про Ролана», Ганелон зрадив Роланда, внаслідок чого він із побратимами загинув у бою із маврами.

260 *Валгалла* — герmano-скандинавській міфології місце, де проживають убиті воїни під покровительством бога Одіна. Зображають його у вигляді розкішного палацу.

261 *Санкюлот* — фр. — «*sans-culottes*» (дослівно — «безштанько»). Термін часу Французької революції; так аристократи зне-

важливо називали республіканців, котрі носили довгі штани замість прийнятих тоді аристократичних коротких штанів до колін («culotte»). Це слово означає представник революціонерів із народу та у ширшому значенні — бунтар.

262 Дебора — івр. — «бджола». Четверта суддя Ізраїля (єдина жінка), пророчиця старозавітної біблійної Книги Суддів. Рішуче виступила на захист свого народу проти Ханаанського царя Явіна.

Для першого жіночого альманаху в Україні «Перший вінок» (Львів, 1887) Олена Пчілка написала вірш «Дебора». У творчості Лесі Українки жінки часто наділені даром пророцтва у віщуванні історичної долі народу, такими є Кассандра, героїня її однойменної поеми (1907), яка пророкувала загибель Трої, і Тірца («Хвала пророчиці, новій Деборі!» — вигукує самарянин), героїня драматичної поеми «На руїнах» (1904). Інший герой Книги Суддів, Самсон, героєм однойменної поеми Лесі Українки (1892).

263 Тамбурін — фр. — tambourine. Старовинний музичний інструмент — барабан у формі циліндра; був популярний на півдні Франції у XVIII ст.

264 Луї Філіпп — Louis-Philippe (1773–1848) — останній монарх із титулом короля у Франції (1830–1848), прийшов до влади після перемоги Липневої революції, яка скинула Бурбонів. Називав себе «le Roi-Citoyen» («король-громадянин»). У свою чергу скинутий під час революції 1848 року.

265 Лафайєт — Жильбер де Лафает (Gilbert du Motier, marquis de La Fayette, 1757–1834) — французький аристократ, герой кількох революцій. Бився на боці Континентальної армії американських колоністів проти британців під час Американської революції. Як прихильник конституційної монархії, брав участь у Французькій революції та в Липневій революції 1830 року.

266 «Хто повік не вмере у вісні, // Той в житті загинуть мусить!» — перифраз відомого вірша «Die Götter Griechenlands» (1788; «Боги Греції») німецького поета, драматурга та філософа Фрідріха Шіллера (1759–1805). Пор.: Шіллер: «Was unsterblich im Gesang soll leben, // muss im Leben untergehn». Гейне: «Was im Lied soll ewig leben, // Muss im Leben untergehn!».

267 Jardin des Plantes — сад рослин — головний ботанічний сад у Парижі; з 1794 року також зоопарк. 1843 року, коли була опублікована поема «Атта Троль», П'єр-Жуль Етцель у Парижі видає книжку «Scènes de la vie privée et publique des animaux» («Публічне

та приватне життя тварин»; 1841–1842),¹ де звірі збираються на свою раду саме у цьому паризькому ботанічному саду. Гротесковий бестіарій відображено і у поемі Гейне «Атта Тролль». Перед публікацією поеми «Атта Тролль» у виданні Лаубе «*Zeitung für die elegante Welt*» («Газета для елегантного світу») були опубліковані гравюри Гранвіля «*Bilder aus Staats- und Familienleben der Tiere*» («Картини із державного та сімейного життя тварин»), що, очевидно, не могло не вплинути на гротескную естетику поеми і зображенням звірів, котрі намагаються зрозуміти, що ж не так із цим світом.

268 верблюд драдомер — лат. — *Camelus dromedarius*. Одногорбий верблюд.

269 З москалем живе в приязні, // З диким варваром північним! — точний переклад оригіналу Гейне: «*Lebt mit einem Russen jetzt, // Einem nordischen Barbaren!*». Леся Українка перекладає не як «росіянин» (тобто підданаць Російської імперії), а як «москаль» (оскільки ведмідь із Сибіру), щоб точніше вказати на етнічну належність персонажа. Леся Українка у франкомовній статті «*La voix d'une prisonnière russe*» («Голос з Росії однієї ув'язненої»), адресованій до французьких інтелектуалів та митців, котрі вітали російського царя Миколу II у Версалі, сама вжила до себе прикметник «російська», але, вочевидь, лише в значенні вимушеної належності до імперії.

270 Август Фарнгаген фон Ензе — Карл Август Фарнгаген фон Ензе (*Karl August Varnhagen von Ense*, 1785–1858) — німецький письменник, автор спогадів, солдат та дипломат. Він разом зі своєю дружиною Рахель (з дому Левін) створили літературний салон у Берліні, який став осередком літературно-інтелектуального життя (учасниками якого були здебільшого письменники-романтики: брати Шлегелі, Людвіг Тік, Генріх Гейне, Клеменс Брентано та інші), усіляко заохочували і підтримували Гейне як митця. З 1819 року салон подружжя фон Ензе став важливим та вирішальним для формування літературного опозиційного руху «*Junges Deutschland*» (бл. 1830–1850; «Молода Німеччина»), котрий діяв у період реставрації. До цієї групи входили такі письменники: Людвіг Бьорне, Карл Гццков та Генріх Лаубе. Члени цієї групи обстоювали політичну ангажованість літератури (на відміну від

¹ Перекладом цього твору займалася Леся Українка. Див. ком. П'єр-Жуль Етцель.

виразних акцентів на естетиці письменників-романтиків), свободу слова та особистості, ідеї демократії, соціалізму та раціоналізму у період консервативної реставрації після 1815 року. Гейне, безперечно, був близьким до ідей цього угруповання і його також вважали членом «Молодої Німеччини». Саме за часів активності цієї групи була написана його поема «Атта Тролль», котра і містить усі ідеї «Молодої Німеччини», а також і розлогу рефлексію щодо письменників-романтиків.

271 Майстер Людвіг — Лудовіко Аріосто (Ludovico Ariosto, 1474–1533) — італійський поет доби Відродження. Його найвідоміша епічна поема «Orlando furioso» (1516; 1532; «Несамовитий Роланд») присвячена кардиналові Іпполіто д'Есте. Саме при цьому кардиналі Аріосто почав свою кар'єру в дипломатичній службі.

272 Й Шаміссо, й Фуке, й Брентано — Адельберт фон Шаміссо (Adelbert von Chamisso, 1781–1838); Фрідріх де ла Мотт Фуке (Friedrich de la Motte Fouqué, 1777–1843); Клеменс Брентано (Clemens Brentano, 1778–1842) — німецькі письменники доби романтизму.

273 Беллона — богиня війни у давньоримській міфології; дружина (за іншою версією — сестра) бога війни Марса.

Джакомо Леопарді

Giacomo Leopardi (Джакомо Леопарді, 1798–1837) — італійський есеїст та поет-романтик, ім'я якого в національному літературному каноні стоїть поруч із Франческо Петраркою і Данте Алі'єрі; один із найвидатніших поетів ХІХ століття. Леопарді знав ряд класичних і сучасних мов, займався науковою працею, а також перекладав твори Гомера та Вергілія. Прославився завдяки патріотичній ліриці («До Італії», «На пам'ятник Данте», «До Анджело Маї», «На весілля сестри Паоліни» та інші). Його твори розкривають проблематику Рісорджіменто; водночас його називають «поетом світової скорботи» і його ім'я згадують разом із Байроном. Серед його есеїстики — «Pensieri di varia filosofia e di bella letteratura» (1817; «Думки про різну філософію та красне письменство») та «Opere morali» (1827; «Моральні начерки»). Написав також поему «Palinodia» («Палінодія»).

З італійської на українську мову, окрім Лесі Українки, поезію Леопарді перекладали Павло Грабовський, Михайло Рудницький, Михайло Орест, Григорій Кочур, Михайло Литвинець, Олександр Мокровольський, Дмитро Паламарчук. Перекладами

есеїв Леопарді займався Петро Карманський. Переклади віршів Леопарді входили до книжки: *Досвітні Огні. Збірка поезії й прози до читання й декламації* /упор. Б. Грінченко /*З портретами авторів і артистів, з музикою М. Лисенка та М. Левицького* / вид. 2-ге вид. переробл. і доп. Є. Череповського. Київ: Друк. І. І. Чоколова, 1908. 550 с.

* * *

У листі від 26–28 листопада 1889 року до брата Михайла Леся Українка пише, що вона читала «Діалоги» Джакомо Леопарді у російському журналі «Пантеон літератури» (1885–1899; «Пантеон літератури»), які «написані зовсім не трудним складом, але его вірші, так само, як і всякі інші, я наважилася перекладати тільки з італійського» (*Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 76*). У цьому ж листі Лариса Косач просить брата привезти книжки Петрарки, або Леопарді, або Гольдоні.

Для плеядівського проекту перекладів з європейських літератур Леся Українка пропонує перекладати «Діалоги» «і деякі вірші» Леопарді. Пізніше Лариса Петрівна у листі до Михайла Драгоманова від 6 грудня 1890 року напише: «Тепер я слухаю Вашої ради і “спасаюсь від українсько-російського невежества”: вивчила недавно італійську граматику і тепер для вправи читаю книжки, хочу скоріше навчитись добре тямити по італійськи, аби перекласти Dialogs Leopardi маю се на завданок від товариства» (*Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 107*).

Вірш «До Італії», який почала перекладати Леся Українка, в українському перекладі з'явився 1924 року у версії Михайла Рудницького і планувалася до публікації у альманасі Січових Стрільців «Золоті Ворота», котрий саме готувався до друку (О рідний краю мій... /пер. з італ. Рудницький М. // Діло. 1 листопада 1924 р. Ч. 244. С. 4). Пізніше цей вірш переклав Дмитро Паламарчук (Див.: *Леопарді Дж. Поезії: з італ. /упоряд. М. І. Литвинець; авт. передм. та приміт. О. Б. Алексеєнко. Київ: Дніпро, 1988. 171 с.*).

До тебе, Італіє (Уривок)

Чорновий недатований автограф перекладу зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 896).

Подано за автографом. Текст підготувала Вікторія Сірук.
Публікується вперше.

Це переклад початку найвідомішого патріотичного вірша Джакомо Леопарді «All'Italia» («До Італії»), який поет написав у вересні 1818 року. Традиційно ця поезія відкриває його збірку «Canti» («Пісні»). Цей вірш був позитивно сприйнятий критикою Рісорджіменто. Серед пізніших шанувальників цього вірша 20-ти літнього автора був Нобелівський лауреат з літератури (1906), італійський поет Джозуе Кардуччі.

Переклад незакінчений і має кілька виправлень, зроблених рукою Лесі Українки. Останній рядок поезії у автографі закреслено, більш того, останнє слово вривається і залишилося недописаним.

На звороті малюнок чорнилом Лесі Українки — дівчинка з гуськими лапками і підписом олівцем «Дора. Гусь, гусь, гусь, гусь, гусь, гусь, гусь».

Датується переклад після 1889–1890 рр.

274 Стороно рідна — чернетковий початковий варіант перекладу, який закреслено, «Краю мій».

275 бачу ті арки... — в автографі закреслено альтернативний варіант перекладу «мури».

276 ...і груди твої непокриті... — в автографі між словами «груди» і «твої» було слово «показуеш», яке закреслено.

Адам Міцкевич

Adam Bernard Mickiewicz (Адам Бернард Міцкевич, 1798–1855) — польський поет, письменник, перекладач, публіцист, громадсько-політичний діяч та професор. Основна фігура польського романтизму. Автор поем на історичні теми «Dziady» (1823–1860; «Поминки»), «Grażyna» (1823; «Гражина»), «Konrad Wallenrod» (1828; «Конрад Валленрод»), «Pan Tadeusz» (1834; «Пан Тадеуш») та інших. Серед збірок поезій — «Sonety krymskie» (1826; «Кримські сонети»). Через політичні переслідування змушений був покинути батьківщину 1829 року, відтоді він жив у Німеччині, Франції, Швейцарії. Помер у Туреччині, намагаючись мобілізувати тамтешніх поляків, євреїв та рештки задунайських запорожців на війну проти Росії.

Деякі вірші Міцкевича було перекладено українською мовою ще за його життя Петром Гулаком-Артемовським, Левком Боровиковським та Опанасом Шпигоцьким. За окремими свідченнями,

намагався перекладати Міцкевича Тарас Шевченко — але знищив ці переклади, незадоволений їхньою якістю. Вірші й поеми Міцкевича перекладали українською Іван Франко, Леся Українка, Борис Тен, Леонід Первомайський, Дмитро Павличко та інші. Конгеніальний переклад архітвору Міцкевича, епічної поеми «Пан Тадеуш», належить Максиму Рильському, який також переклав «Кримські сонети» та «Конрада Валленрода».

* *
* *

Ольга Косач-Кривинюк згадує, що з 6-літнього віку (1877 р.) Леся Українка «...почала захоплюватися деклямацією. Деклямує різні вірші, між, іншим, дуже охоче “Русалку” Міцкевича в перекладі Куліша» (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 30). Пізніше «Лесині» книжки, як називали їх в родині, включали твори й польських письменників в оригіналі, серед яких — і Міцкевич (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 68).

Про подальшу цікавість польською літературою свідчить кількість авторів, чії тексти Леся Українка вважає важливим перекласти українською, а це — Єж Томаш, Юзеф Залеський, Ігнаци Красіцький, Юзеф-Ігнаци Крашевський, Антоній Мальчевський, Юліан Немцевич, Еліза Ожешко, Болеслав Прус, Генрик Сенкевич, Юліуш Словацький, Адам Міцкевич. Леся Українка перекладала Міцкевича українською, а також уривки творів деяких інших письменників-поляків російською, працюючи над статтю «Заметки о новейшей польской литературе» (1901; «Замітки про найновішу польську літературу»).

У листі від 26–28 листопада 1889 року до брата Михайла Леся Українка пропонує перекладати з творів Міцкевича «Dziady» («Поминок»), «Krymskie sonety» («Кримські сонети») та його балади.

У 1898 році у Києві відзначали 100-літній ювілей Міцкевича. Деякі представники західноукраїнської інтелігенції були критично налаштовані щодо цього заходу, що було спричинено конфліктом із поляками через статтю Івана Франка, у якій він подав власне означення постаті Адама Міцкевича — «Поет зради» (1897). Олена Пчілка все ж допомагає організувати вечір і бере активну участь у заході. Леся Українка у листі до матері від 5 лютого 1898 року цікавиться, як відбувся вечір: «Ну, комедія у вас з тим вечором Міцкевича! Ти мені напиши, що там воно врешті вийшло. Тепер за тобою установиться спеціальність писати біографічні реферати...» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 21).

Про подальшу цікавість до польської літератури свідчить стаття Лариси Косач «Заметки о новейшей польской литературе» («Нотатки про найновішу польську літературу»), опублікована в журналі «Народ» (1901, №1), у якій вона приділяє увагу і творам Адама Міцкевича. Свідченням творчого культурного діалогу між двома митцями є ліричний цикл Лесі Українки «Кримські спогади» (1893) та «Кримські відгуки» (1899), у котрих відчутним є вплив «Кримських сонетів» (1826) польського поета, а також поезія «На мотив з Міцкевича» (1893–1894).

З поеми «Конрад Валенрод»

Вперше опубліковано в журналі «Зоря» (Львів). 1887. №10. С. 167–168.

Автограф невідомий.

Подано за першодруком. Текст підготувала Олена Маланій.

Переклад пісні з епічної поеми Міцкевича «Konrad Wallenrod, powieść historyczna z dziejów litewskich i pruskich» (1825–1828) («Конрад Валленрод, історична повість з литовського та пруського життя») датується за часом публікації у «Зорі» — 1887 роком. Леся Українка переклала не частину, котра стосується загального сюжету епічної поеми, а вставну ліричну пісню. Ці пісні, попри критичне ставлення до загальної лінії розповіді й уже багато разів повторюваної теми зради у творчості Міцкевича, високо оцінював Іван Франко. На його думку, ці «декілька чудових ліричних віршів» є «найкращими й найціннішими фрагментами в цілій поемі» (Франко І. Поет зради // Франко І. Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до збір. тв. у 50 т.; упоряд. З. Франко, М. Василенко. Львів: Каменяр, 2002. С. 209).

Борис Якубський називає цей переклад 15-літньої поетки «зразково точним». Перекладачка зберігає одинадцятискладовий силабічний вірш оригіналу, лише у кількох рядках відходить від нього (що дозволяє ця система віршування) через різну динаміку польської та українських мов (Леся Українка. Твори. Т. IV. С. I, III).

277 У ніг Литвинки весь цвіт молоданів... — у попередньому повному виданні творів Лесі Українки цей рядок було надруковано із друкарською помилкою — «молодинів» замість «молоданів», що повторює першопублікацію, але руйнує риму (Леся Українка. Повне зібрання творів у 12-ти т. Київ: Наукова думка, 1975. Том 2. С. 130). У виданні творів письменниці у «Книгоспілці» натомість

цей рядок було надруковано правильно (*Леся Українка*. Твори. Том IV. С. 3).

Віктор Гюґо

Victor-Marie Hugo (Віктор-Марі Гюґо, 1802–1885) — французький поет, прозаїк, драматург та публіцист. Знакова постать європейського романтизму. Автор збірок поезій: «Odes et poésies diverses» (1822; «Різні оди та поезії»), «Odes et ballades» (1826; «Оди та балади»), «Les Orientales» (1829; «Орієнталії»), «Les Chants du crepuscule» (1835; «Пісні сутінків»), «Les Voix intérieures» (1837; «Внутрішні голоси»); «Les Rayons et les ombres» (1840; «Промені й тіні»), «Les Contemplations» (1856; «Споглядання») та інших. Серед найвідоміших романів Гюґо — «Notre-Dame de Paris» (1831; «Собор Паризької Богоматері»), «Les Misérables» (1862; «Знедолені»), «Les Travailleurs de la mer» (1866; «Трудівники моря») і «L'Homme qui rit» (1869; «Людина, яка сміється»). У вірші «Mazepa» («Мазепа») (1828) письменник звертався до постаті українського гетьмана. З 1841 року — член Французької академії. Після державного перевороту Луї Наполеона (Наполеона III) Гюґо покинув Францію і повернувся на батьківщину після 20-літнього вигнання (1851–1870), коли республіканський лад було відновлено.

Окрім *Лесі Українки*, твори Віктора Гюґо українською мовою перекладали Іван Франко, Олена Пчілка, Михайло Старицький, Павло Грабовський, Валерія О'Коннор-Вілінська, Максим Рильський, Борис Тен, Михайло Рудницький, Микола Іванов, Борис Тен, Микола Лукаш, Олександр Мокровольський та інші.

* * *

Родина Косачів-Драгоманових шанувала і високо цінувала творчість Віктора Гюґо. Олена Пчілка, яка вважала його «найвеличнішим, незрівняним митцем», активно займається перекладами поетичних творів цього письменника-романтика. *Леся Українка*, підтримуючи ентузіазм матері, повідомляє братові Михайлу: «Тут у Києві ще двоє людей береться перекладати Гюґо, отже може на той [рік] можна буде скласти книжку. Але взагалі треба нагадати програму “Всесвітніх творів” і гризти нею голови людям, як колись Катон гриз Римлянам, — чи не взяти на себе роль Катона? тільки не рази зруйнування Картагіни, а ради відбудування її, —

се ж більш почесна мета» (Лист від 30 листопада 1893 р., Київ. Леся Українка. *Листи: 1876–1897*. С. 235). Кількома роками раніше Леся Українка пропонує включити три романи (трилогію) Віктора Гюґо до проекту «Плеяди» перекладів європейської класики українською. А саме — «Знедолені», «Собор Паризької Богоматері» та «Трудівники моря». На жаль, цей задум не було здійснено.

«Легідні поети, співайте!..»

Вперше опубліковано в журналі «Рідний край». 1906. № 18. С. 7.

Чорновий недатований автограф перекладу зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 887).

Подано за автографом. Текст підготувала Людмила Бондарук.

Віктор Гюґо написав вірш «*Deux poètes...*» («Легідні поети...»); в іншому варіанті — «*Deux poètes, chantez!*», «Легідні поети, співайте!») 18 квітня 1854 року.

Першу згадку про цей переклад знаходимо у листі Лесі Українки до матері від 16 липня 1891 року: «Ще ти мене питала про уліти, та от що скажу: *Deux poètes ...* у мене нема при собі, а ти їх можеш знайти в синій тетраді з віршами, що zostалися з іншими улітами, здається, у плетеній скрині...» (Леся Українка. *Листи: 1876–1897*. С. 143). Тож Лариса Косач займалася цим перекладом до 1891 року.

278 Музин привіт — в оригіналі образ музи відсутній, натомість Гюґо пише про «любов» («*l'amour*»), яка прагне поетів: «*les seuls dont l'amour veuille*» (дослівно: «єдині, кого прагне любов») (Victor Hugo. *Toute la Lyre (Nouvelle édition augmentée)*. Arvensa Editions eBook, 2019. P. 266).

279 Анакреон — давньогрецький поет (бл. 582–485 рр. до н. е.), автор любовної лірики і поезії на суспільно-філософські теми.

280 Голготській гори — елегантне перекладацьке рішення Лесі Українки. В оригіналі — «*Où les sommets ont tous des formes de calvaires*» (дослівно: «Де вершини мають усі форми тяжких випробувань (чи “голгоф”») (Victor Hugo. *Toute la Lyre (Nouvelle édition augmentée)*. Arvensa Editions eBook, 2019. P. 266). У автографі поруч цього рядка зазначений інший варіант перекладу у дужках — «Голгофа».

281 ...в ті простори — в автографі підкреслено.

Сірома (з Віктора Гюґо «Les pauvres gens»)

Вперше опубліковано в журналі «Народ». 1891. № 10–12. С. 173–175 (під заголовком «Бідні люди»).

Чистовий недатований автограф перекладу зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 888) під назвою «Сірома». з Віктора Гюґо (*Les pauvres gens*).

Подано за автографом. Текст підготувала Людмила Бондарук.

Віктор Гюґо закінчив писати поезію «Les pauvres gens» («Бідні люди») 3 лютого 1854 року. Вона одразу здобула схвальні відгуки французьких критиків. «Les pauvres gens» Леся Українка переклала за порадою свого дядька Михайла Драгоманова. Присвячено переклад теж йому: «Посвята моему лютому і вельми поважаному дядькові Михайлові» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 888). Датується листопадом 1889 року (на титульній сторінці автографа). Після першої публікації вірш було передруковано у збірці «На крилах пісень» (Київ, 1904. С. 123–133) під заголовком «“Сірома” (Переспів)».

Отримавши посилкою твори французьких поетів, Леся Українка після читання захоплено повідомляє матері про свій намір перекласти поезію «Бідні люди» Гюґо (Лист від 6 серпня 1889 р.; Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 67). Повернувшись до Колодязного, у вересні того ж року вона пише братові Михайлу, що працює над «Les pauvres gens», попри незакінчені власні твори, як-от її оповідання «Жаль» (Лист Лесі Українки до Косача М., вересень 1889 р. Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 67). Очевидно, Леся Українка працювала над цим перекладом протягом вересня — початку жовтня 1889 року.

Вже всередині жовтня перекладачка надсилає матері готовий переклад, і та в захваті від нього: «чудесно вийшло!» (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 89). Цей переклад також високо цінував суворий критик творів Лесі Українки Михайло Драгоманов. Іронічно-риторична реакція перекладачки на похвалу дядька теж не забарилася: «За “Бідних людей” він мене так захвалив, що я вже думаю, чи не стати мені присяжним українським перекладачем?» (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 151).

Цей переклад високо цінував Іван Франко, але сама авторка вважала ці компліменти мало заслуженими, а сам текст «за не конче добрий». Через кілька років, у 1895 році, Франко, пропонує Лесі Українці взятися до перекладу драми Гюґо «Торквемада».

«Може бути, шчо я одважусь на сей переклад, тільки не буду займатись ним у Софії, а хіба дома...» — дає привід для сподівань метра Лариса Косач з Софії (Лист від 18 лютого 1895 р. *Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 337*). Цей проєкт так і не було реалізовано.

Леся Українка сподівається, що її переклад вірша «Бідні люди» Гюго буде надрукований в журналі «Зоря», куди було надіслано твір. Цей журнал затягував публікацію перекладу й остаточну відповідь («от уже справді *rauvres gens*», — іронізує літераторка над ситуацією). У відповідь на запитання дядька про публікацію перекладу, Лариса Косач пише з Відня: «одбираю їх від “Зорі” і віддаю “Народові”, бо вже мені те воловодіння обридло, а на погибель дати не хочу» (Лист від 17 березня 1891 р. *Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 128*). Зрештою, переклад публікує журнал «Народ» (1891. №10–12). Авторка отримала це видання зі своїм твором, коли перебувала в Євпаторії (Лист до Павлика М. від 1 жовтня 1891 р., Колодяжне. *Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 159*). Леся Українка включила цей переклад до перевидання своєї першої поетичної збірки «На крилах пісень» (1904) під назвою «“Сірома” (Переспів)».

282 Океан — Титан, старший син Урана (Неба) і Геї (Землі), володар морів і усєї водної стихії у давньогрецькій міфології.

Іван Тургенєв

Іван Сергєевич Тургенєв (Іван Сергійович Тургенєв, 1818–1883) — російський письменник, публіцист і перекладач. Серед найвідоміших його творів — цикл оповідань «Записки охотника» (1847–1951; «Записки мисливця»), повість «Ася» (1858; «Ася») романи «Дворянское гнездо» (1859; «Дворянське гніздо»), «Накануне» (1860; «Напередодні») «Отцы и дети» (1862; «Батьки та діти»). Приятелював та співпрацював із французькими письменниками Гюставом Флобером, Едмоном де Гонкуром, Альфонсом Доде, Емілем Золя. Був почесним доктором Оксфордського університету (1879) та почесним членом Московського університету (1880). Був знайомий із Тарасом Шевченком (про якого залишив спогади) та Пантелеймоном Кулішем, підтримував близькі стосунки з Марком Вовчком (Марією Маркович). На Паризький літературний конгрес (1878) Михайло Драгоманов подав через Тургенєва доповідь «Українська література, заборонена царським урядом». Перед Першою світовою війною у волинському селі Боголюби поблизу Луцька, час від часу, проживали російська художниця,

графік та ілюстратор з роду Тургенєвих Анна (Ася) Тургенєва (внучата племінниця Івана Тургенєва) та її супутник, а в майбутньому чоловік, відомий російський письменник, символіст Андрей Бєлий (Бугайов).

Окрім Лєси Українки, твори Івана Тургенєва українською перекладали Олена Пчілка, Олєся Зірка (Ольга Косач-Кривинюк), Маруся Козачка (Марія Биковська), Осип Барвінський, Михайло Павлик, Максим Рильський, Микола Лукаш та інші.

* *
* *

Змушена багато лежати після лікувальних процедур та операцій, Лєся Українка інтенсивно читає, і з-поміж улюбленої лектури — тексти Івана Тургенєва. Як згадує її сестра Ольга, після операції на лівій руці 11 жовтня 1883 року через кілька днів — «16 жовтня Лєсі вжє зовсім добре, і вона, лежачи, читає Тургенєва» у Києві (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 48). Після операції в Берліні 26 січня 1899 року на наступний день брат Михайло, повідомляючи батькові Петру Антоновичу про стан Лариси Петрівни після операції, також «Просить добути в Ковелі чи Колодяжному дрібні оповідання Тургенєва і прислати, бо Лєся дуже хоче їх читати» (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 470) і повторює своє прохання в листі від 30 січня: «Знайшли неважну російську бібліотеку і беруть звідти книжки. Тургенєва все ж просить батька прислати» (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 472).

«...я маю тепер усі твори Тург[енєва] (мама недавно подарувала мені); читаю знов усе, дещо уперше читаю, дещо вдруге. Ліля наша теж гризе його, і я тому рада, бо вона багато глупости читає, а Тург[енєв] може її одіб'є від того». Як бачимо з цього листа 17-літньої Лариси Косач до Михайла Драгоманова (Колодяжне, червень 1888 р. Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 70), Тургенєва вона, справді, шанувала й читала і навіть поклала надії на «терапевтичний» вплив (виховання мистецького смаку) цього автора для її сестри Ольги. Здається, маневр Лєси Українки спрацював, адже сестра пообіцяла перекласти для плеядівського проекту, окрім творів Жорж Санд, також і оповідання «Муму» Тургенєва. Далі роздумуючи над перекладами всесвітньої класики, Лєся Українка поспішає повідомити братові Михайлу: «Есть у нас скілька "стіхотвореній в прозі" Тургенєва» (Лєся Українка. Листи: 1876–1897. С. 77). Підсумовуючи, Лариса Петрівна вважає, що для проекту «Плеяди» варто перекласти такі його твори: «Отцы и дѣти,

Дворянское гнѣздо, Наканунѣ і Стихотворенія [в] прозѣ» (Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 79).

Лариса Петрівна рефлексує над тим, як би твори Тургенева могли би звучати іншими мовами. Вона просить свого дядька Михайла Драгоманова надіслати якийсь із перекладів (найкраще «Записки охотника») Тургенева на французьку мову, щоб оцінити його і порівняти з іншими (червень 1888 р. Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 57). У цьому листі Леся Українка пише про свої враження від перекладів творів Миколи Гоголя, а також описує досвід читання у перекладах на французьку драми Льва Толстого «Власть тьмы» («Влада темряви»), яку вона оцінює як «крайню кацапщину у французькому перекладі». Прочитавши усі твори Івана Тургенева, письменниця експериментує, як міг би звучати один із її улюблених авторів молодості українською мовою.

Німфи

Вперше опубліковано в журналі «Зоря» (Львів) 1895. №24. С. 468–469.
Автограф невідомий.

Подано за першопублікацією. Текст підготувала Олена Маланій.

Публікація перекладу поезії в прозі Івана Тургенева з російської Лесею Українкою не є одноосібною, це частина своєрідного «блоку» чотирьох перекладів членів «Плеяди» — «жіночої ради»: Олени Пчілки («Завитанне»), Марусі Козачки («Які були хороші, сьвіжі рожі...»), Лесі Українки («Німфи») та Олесі Зірки («Бенкет у Найвисшої істоти»).

Олена Пчілка активно заохочувала до літературної праці, творчості, перекладацької справи усіх дітей — особливо сина Михайла та дочку Ольгу, оригінальні твори і переклади яких під псевдонімами Михайло Обачний та Олеся Зірка з'являлися у львівському журналі.

Маруся Козачка — це літературний псевдонім Марії (Мані) Биковської, перекладачки, письменниці, активної учасниці літературного гуртка української молоді «Плеяда», подруги дитячих літ Лесі Українки. Про свої літературні спроби в царині перекладу Биковська повідомляє у листі до подруги: «Я пробувала і стіхасьми переводить, і маю цеє при собі, а не знаю, чи є якій толк в моїх переводах, чи ні. Охоту до української хлітератури я передала і Лені [молодшій сестрі. — Ред.]...» (Лист Биковської М. до Лесі Українки від 14 серпня 1888р. Листи так довго йдуть... Знадоби

архіву Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці у Празі / за ред. Кочерги С. Нью-Йорк: [Б. в.], 2002. С. 109).

Ці переклади виконані літераторками-жінками, виконанні у родинному близькому колі. Такий досвід Олена Пчілка мала в організації й упорядкуванні альманаху жіночої прози «Перший вінок» (Львів, 1887), котрий вона зробила разом із письменницею, перекладачкою Наталею Кобринською. Цей колективний жіночий переклад Тургенева є логічним продовженням жіночого се-стринства та підтримки у літературних справах. У своїй передмові, окрім пояснення власне такого колективу авторок, висловлює і ті проблеми, котрі існують в українському перекладі та висловлює власну точку на перекладацьку справу.

Передмова до перекладів (С. 467–468) надрукована під назвою «Поезії в прозі (Переклади з Тургенева)» із приміткою «Передне слівце—О. Пчілки». Нижче наводимо її текст.

* *
* *
*

Трудно зважити, щó більше розвиває мову, чи самостійне писан-не, чи переклади; здається, однак, що переклади, бо пишучи са-мостійно, автор при недостатчі якого слова, може обминути його, чи обернутись як інакче, — перекладач же мусить дошукувати власне такого-то слова, чи відповідного виразу, щоб було переда-не власне те, що хотів і як хотів сказати автор першовторець.

З сего погляду, я думаю, переклади на нашу мову найкращих словесних творів — подвійно для нас користні, бо опріч того, що мати мем для себе твори кращих змисленників, ми вкупі з тим по-сувати мем далі справу розвитку нашої письменної мови...

Однак тяжка та невдячна праця сего посування... Зустрічаєш ся з такими трудностями, що хоть і перебореш їх, то все-ж таки [або тим паче!] накличеш на себе догану: — «Літературщина, мов-ляв, хімерна **ненародня** мова, неольогізм, ковальство!..» Чути було сего дóсить!.. Тим часом, надто авторітетних, непогріши-мих «знавців» нашої мови нема і не може бути тепер, бо ще-ж на-віть те диялектичне богатство, яке лежить у нашій народній мові, далеко не виялено все, — отже не можна з певністю говорити те-пер і про те; який вираз **народний**, а який **ненародний**, «скован-ний» літератом. До сего додаю одно слівце, котре однак само го-ворить доволі красномовно: — що ті самі люди, котрі лаяли за

«ковані» слова, згодом почали самі уживати їх, бо інаше не можна було обійтись, самою тільки «чистою» мовою!..

Звертаючись до подаваних перекладів, прошу пригадати, що перше всего Тургенев єсть один з найкращих письменців-стилістів; з його-ж творів ті зразки, які ми взяли, він сам назвав «**Стихотворенія въ прозѣ**», — отже форма їх мусіла бути надто на увазі у самого автора-первотворця. І справді, читаючи всі ті Тургеневі «**Стихотворенія въ прозѣ**», бачиш, що автор не тільки добрав слова, але навіть розміщав їх так, щоб виходила ніби якась то штучна міра в прозі.

Опріч всего вийшло якось так, що ті сценки, які ми вибрали до перекладання, належать до найтрудніших у збірці (бо сценки з народнього побиту написані в Тургеневих «Стихотвореніяхъ» все-ж простійшим складом).

Отже з того всього й треба міркувати, чи могли подані переклади бути написані «простою» мовою... У всякім разі важимось податися до «Зорі» з своїми спробунками. Перекладали ми отак собі в невеличкому гурточку, радячись проміж собою, менші зі старшими, старші з меншими. Жіноча рада!.. А чому-ж би й не жіноча, може бути власне жінки-Українки мусять пробовати літературну силу: чи то-ж мало хисту виявив жіночий український змісл в українських народних піснях? Можна сказати, що з тих пісень найкращі по складу — жіночі. (Може панове всьміхнуться, а одначе єсть воно так!). — То-ж не оскудіваймо й на літературному словесно-артистичному полі.

Дуже хотілось би тільки, щоб більше знаходилось охочих до тої. Отже таки вже маємо і в Галичині і на Україні прихильне жіноцтво, — найпаче-ж ото чи не уділили-б прихильні дівчата свого часу на спогадану працю? Адже часу у них більше, ніж у жінок! Скаже иньша, — не на часови діло, а в свідомости й кебеті. Але я скажу, що таки найперше всього — хіть! А в гурті воно-б охитнійше було, та й справа нарешті вийшла-б краще.

Ось наші спробунки:... [«Завитанне» (переклад Олени Пчілки), «Які були хороші, свіжі рожі...» (переклад Марусі Козачки), «Німфи» (переклад Лесі Українки) та «Бенкет у Найвисшої істоти» (переклад Олесі Зірки)].

* * *

Іван Тургенев написав цю поезію в прозі у грудні 1878 року. Дослідники часто порівнюють її з деякими текстами улюбленого письменника Лесі Українки Генріха Гейне («Німеччина», «Атта Троль» та інші).

Переклад Лесі Українки датується 1895 роком на підставі першої публікації. Дослідник творчості мисткині Микола Жарких висловлює думку, що цей переклад може датуватися ще раніше — 1889-м на підставі листа Лесі Українки до брата Михайла від 26–28 листопада. У ньому вона перелічує переклади, котрі вже є у членів «Плеяди»: «Есть у нас скільки “стіхотвореній в прозі” Тургенева» (Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 77). Проте хто саме з діячів гуртка має ці переклади, хто їх зробив і які точно віршів у прозі Тургенева були перекладені — Леся Українка не конкретизує.

На рівні жанру — поезії в прозі — вплив Тургенева відчувається у прозовому вірші «Твої листи завжди пахнуть зов'язими трояндами...» (1900) Лесі Українки.

283 «Умер величний Пан!» — в оригінальній версії Тургенева: «Умер Великий Пан!». Цей крилатий вираз означає відхід еллінської культури або кінець певного історичного періоду, епохи. Основа — міф, описаний у трактаті «Про оракулів» давньогрецького автора Плутарха. Пан — бог родючості, пасовищ, диких і свійських тварин і природи загалом у давньогрецькій міфології. Часто зображується у колі німф.

284 Діана — покровителька диких і свійських тварин, а також мисливства та сільського господарства за давньоримськими віруваннями.

Семен Надсон

Семён Яковлевич Надсон (Семен Надсон, 1862–1887) — російський поет, чие дитинство та юнацькі роки минали в Києві (навчався в Другій київській гімназії) та Петербурзі. Почав писати вірші під час навчання у Кадетському корпусі. Вірші Надсона кваліфікували як «декадентські». Надсон прожив півтора року у селі Носківці (зараз — Жмеринський район Вінницької області). В останні роки лікувався від сухот у Боярці під Києвом (де досі існує оспівана ним «долина Надсона»), писав літературні фейлетони у київській газеті «Заря». Надсон був знайомий із Миколою Лисенком. Помер у Ялті, похований у Санкт-Петербурзі на Волковому кладовищі.

Поезію Надсона, яка мала в 1880–1990-ті роки велику популярність у Російській імперії, окрім Лесі Українки, перекладали Павло Грабовський, Михайло Старицький і Людмила Старицька-Черняхівська. Чимало віршів Надсона, покладені на музику, стали популярними піснями та романсами. До двох його текстів, «Признание» («Зізнання») російською мовою та «У сні мені марилось небо» у перекладі Людмили Старицької-Черняхівської, написав музику Микола Лисенко.

* *
* *

Високо цінуючи творчість Семена Надсона, Леся Українка пропонує залучити його вірші до проекту перекладів «Плеяди». Тексти Надсона українською, за уявленнями Лариси Петрівни, мають бути включені у розширений список для інтелігенції нарівні із Сервантесом, Бомарше, Петраркою, Руссо, Конопніцької, Некрасова та інших (*Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 75*).

«Леся вельми любила вірші Надсона і до нього самого ставилася з глибокою симпатією», — згадує Ольга Косач-Кривинюк (*Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 128*). Хворий на туберкульоз Надсон жив неподалік Ялти, де бувала і Леся Українка. 1890 року, подорожуючи Кримом із матір'ю після лікування у Саках, Лариса Петрівна відвідала Надсонів дім у Ялті. Ольга пригадує, що її сестрі було «...боляче бачити, що він доживає своє коротке життя в такій сумній непривітній оселі. Не раз Леся з мамою згадували, яке невимовно тяжке враження справила на них та домівка» (*Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 128*). Поетка написала вірш «Надсонова домівка в Ялті» (цикл «Кримські спогади» зі збірки «На крилах пісень», 1893), пересипаний сумними роздумати про смерть самотнього митця на чужині.

Окрім перекладу «Про любов твою, друже, я марив не раз...», згадує Ольга Косач-Кривинюк, у січні 1897 року Леся Українка «готує переклад з Надсона» для вечора пам'яті поета» (*Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 423*). Цей переклад мав бути зачитаний на 10-ліття смерті митця у Літературно-артистичному товаристві в Києві 2 лютого (21 січня) 1897 року. Який саме вірш Надсона перекладала Леся Українка — невідомо, дуже ймовірно, що і «Про любов твою, друже, я марив не раз...». На цьому вечорі також був приятель родини Косачів і друг Лесі Українки Нестор Гамбарашвілі зі своїми товаришами-земляками, «читалися вірші С. Надсона і в перекладі грузинською мовою, а хтось із них згодом послав

з Києва повідомлення про цю культурну подію в Грузію до газети "Іверія" (1897. — №12)» (Мірошніченко Л. *Леся Українка. Життя і тексти / передм. М. Коцюбинської*. Київ: Смолоскип, 2011. С. 105).

«Про любов твою, друже, я марив не раз...»

Вперше опубліковано в альманасі «Нова рада». Київ, 1908. С. 407–408, у тексті драми «Блакитна троянда»

Чорновий недатований автограф перекладу зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 892).

Подано за автографом. Текст підготувала Олена Маланій.

Семен Надсон написав вірш «О любви твоей, друг мой, я часто мечтал» («Про любов твою, друже, я марив не раз...») 20 вересня 1881 року. У автографі перекладу Лесі Українки внизу другої сторінки рукою Лесі Українки олівцем написані два рядки цього вірша російською мовою («Так, сжигаемый зноем, в пустыне скупой путник видит оазис и верит боится...»). Чернетка має багато виправлень.

У своєму перекладі, який датується 1896 роком («не пізніше серпня», як пише Ольга Косач-Кривинюк), Леся Українка відтворює силабо-тоніку та перехресне римування оригінала.

Переклад цієї любовної поезії Надсона Леся Українка використала у своїй першій драмі «Блакитна троянда» (1896): його читає Орест Груїч для Любові Гощинської. Ця драма епохи *fin de siècle* засвідчує декадентські настрої персонажів, їхню витонченість, тематику хвороби та естетизм усього твору. Переклад вірша Надсона посилює звучання тогочасних нових європейських тем у драмі Лесі Українки. Окрім того, Надсона охарактеризований як «наймиліший поет» Насті, головної героїні оповідання «Голосні струни» (1897) Лесі Українки. Це оповідання було нагороджене золотим жетоном на конкурсі Київського літературно-артистичного товариства, а також воно було перекладене німецькою мовою і опубліковане під назвою «Das Lied ohne Worte» («Пісня без слів») у віденському журналі «Ruthenische Revue» («Русинський огляд»; 1903, №9, 10).

Ада Негрі

Ada Negri (Ада Негрі, 1870–1945) — італійська письменниця, котра здобула визнання завдяки своїм першим збіркам поезій «Fatalità» («Фатум», 1892) і «Tempeste» («Бурі», 1896). У них звучить переважно тема соціальної ангажованості життям простих італійців-робітників. Окрім цього, Ада Негрі зверталася і до жіночої тематики, зокрема у своїх автобіографічних романах. Номінантка на Нобелівську премію з літератури 1926 і 1927 рр. Отримала літературну Премію ім. Муссоліні 1931 року. Була першою жінкою серед членів Італійської академії (з 1940 р.).

Крім Лесі України, вірші Ади Негрі українською мовою перекладали її сучасники Павло Грабовський, Олекса Коваленко та Маріанна Хмарка.

* * *

Творчість Ади Негрі стала об'єктом зацікавлення Лесі Українки як з історико-літературної й культурологічної, так і перекладацької перспектив. Українська письменниця читала доповідь про Аду Негрі в Київському літературно-артистичному товаристві 30 вересня (12 жовтня) 1899 року російською мовою (так відбувалися більшість заходів через заборону української). Підготовку до цієї події вона описує у листі до Ольги Кобилянської від 4–16 жовтня 1899 року: «Минулого тижня мала я відчит про нові напрями італьянської літератури (Ада Негрі, д'Аннунціо), а що до сеї теми прийшлося чимало різних сонетів etc. перекласти, тай саму розправу написати, то зайняло се кілька днів шаленої роботи» (Леся Українка. *Листи: 1898–1902*. С. 159). Текст її промови, «Два направлення в новейшей итальянской литературе (Ада Негри и д'Аннунцио)» («Два напрями у новій італійській літературі (Ада Негрі й д'Аннунціо)»), був опублікований в журналі «Жизнь» (1900, № 7; «Життя») і в «Иллюстрированном сборнике Киевского литературно-артистического общества» (1900; «Ілюстрований збірник Київського літературно-артистичного товариства»). Леся Українка ілюструє свої тези численними виконаними нею російськими перекладами віршів (уривків віршів) обох поетів.

Серед двох популярних письменників Італії Лариса Петрівна віддає перевагу творчості поетесі народного походження Ади Негрі, котра приваблює доповідачку своєю ідейно насаженою поезією, на відміну від аристократа д'Аннунціо, який дратує українську дослідницю своєю «безпринципністю, зведеною в принцип».

Леся Українка почала перекладати поезію Ади Негрі 1897 року. У листі від 13 грудня того ж року вона пише до матері: «Скажи, як ти читала мій переклад з Ади Негрі? — аже то був не віршований, а підстрочний переклад» (Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 489). Очевидно, що Лариса Косач перекладала вірші зі збірки «Бурі» («Tempeste»), котра була видана у Мілані 1896 року. Цього ж року Леся Українка отримала нову збірку Негрі в подарунок від своєї «товаришки і посестри» трагічної долі Галі (Ганни) Ковалевської-Деген (дочка Марії Воронцової-Ковалевської та Миколи Ковалевського, громадського діяча, члена Старої громади, про якого Лариса Петрівна залишила спогади) із підписом «Любому товаришеві на спомин. 1896» та цитатою з «Фауста» Й. В. Гете:

Nur der verdient sich
Freiheit, wie das Leben,
Wer täglich sie erobern weiss

(«Тільки той заслужив собі волю й життя, хто щодня їх уміє здобувати». Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 370).

Іншу книжка Ади Негрі, «Фатум» («Fatalità», 1-ше вид. 1892), Леся Українка отримала у подарунок від брата Михайла 22 січня 1900 року. У цій дебютній збірці італійської поетки вміщений вірш «Марії Башкирцевій» («A Marie Bashkirtseff»), присвячений Марії Башкирцевій (1860–1884) художниці українського походження, котра залишила автобіографічний «Щоденник» французькою мовою. Цю постать Леся Українка не оминає у своїй промові про Аду Негрі.

Кінець страйку

Вперше опубліковано в журналі «Рідний край». 1907. № 11. С. 10.

Чорновий недатований автограф із виправленнями рукою Лесі Українки зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 893).

Подано за автографом. Текст підготувала Олена Маланій.

Леся Українка переклала вірш «Кінець страйку» («Fini di sciopero», збірка «Tempeste») російською мовою («Толпа рабочих, бледных и больных...») під час роботи над статтею «Два направления в новейшей итальянской литературе» і використала цей переклад у своєму тексті.

Український переклад вірша «Кінець страйку» Ади Негрі був опублікований у громадсько-політичному та літературному журналі «Рідний край» (1907, №11) і датується січнем 1907 роком. У листі до матері (Олена Пчілка редагувала це видання, котре на той час виходило у Полтаві) від 24 січня 1907 року з Києва Леся Українка так коментує свій переклад: «Тепер сей переклад вийшов у мене ближчим до тексту, ніж той російський, що увійшов колись у статтю, та й ніж той український, що загубився. Я тепер краще знаю метрику італьянську, ніж тоді, і через те змогла передати далеко точніше розмір сього вірша, можу навіть сказати, що передала його зовсім точно» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 293). Переклад Лесі Українки точно передає оригінал поезії Ади Негрі, котра описує страйк через погляд простих робітників. Ларисі Петрівні, котра сама була свідком страйків як в Російській імперії, так і закордоном, була близька ця тема.

285 Тут скрикнув парубок з вознистим поглядом,
моторний, дужий: «Ні! Сього не буде!
Борімось до загину всі! Не даймося!
Ми ж не товар, ми — люде!»

Леся Українка посилює емоційне забарвлення цієї частини більшою кількістю окличних речень у порівнянні з оригіналом:

Bracia e favilla il guardo, irruppe un Ercole
Di vent'anni: No: mai! — Tutti dobbiamo
Sino all'ultimo dì, tutti, resistere...
Non bruti, uomini siamo!.. —

(Negri A. *Tempeste*. Milano: Fratelli Treves, editori, 1896. P. 53).

286 «Ні... смерти не поборем...» — в оригіналі Ада Негрі закінчує перший і передостанній стовпчик своєї поезії рефреном «A che scoro?.. si muore.». Українська перекладачка зберігає лише повтор другої частини — «смерти не поборем». Перша частина варіюється: «Що ж?..», «Ні...».

287 Та доки ж те страждання? — у листі до матері перекладачка наводить альтернативні версії останнього рядка цієї поезії: «Остатня строфа може бути виражена щей так: Деж край того страждання? або: Коли ж кінець страждання? — виберіть з трьох варьянтів, котрий більше до сподоби» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 293). Варіант із автографа є найближчим до лаконічного

останнього рядка оригінала: «A l'opre. — Fino a quando?» (Negri A. *Tempeste*. P. 53).

Умерлий поцілунок

Вперше опубліковано в журналі «Рідний край». 1907. № 1. С. 9.

Датований чистовий автограф зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 1574) під назвою «Умерлий поцілунок (Il bacio morto)» Ади Негрі. Між чистовим автографом та першодруком є суттєві текстувальні розбіжності.

Подано за автографом. Текст підготувала Олена Маланій.

За основу перекладу Леся Українка обрала вірш «Умерлий поцілунок» («Bacio morto») зі збірки Ади Негрі «Бурі» (1896). За темою і настроєм цей переклад є максимально наближеним до оригіналу. Пор.: у вірші Ади Негрі: «Fra l'erba, in una triste primavera» (дослівно: «У траві, в сумну весну») та переклад Лариси Косач: «Смутної провесни, серед травиці».

Леся Українка присвятила цей переклад своїй двоюрідній сестрі Аріадні Драгомановій. Під автографом цього перекладу — підпис рукою Лариси Петрівни: «Радочці від Лесі. 29. VIII. 1900 р. Зелений Гай». Зверху Леся Українка написала: «Vaut mieux tard que jamais!».¹ Аркуш з автографом перекладу був подарований Аріадні Драгомановій, який вона згодом вкліла у свій альбом. Пізніше цей аркуш Драгоманова подарувала Музею видатних діячів української культури (Мороз М. *Літопис життя та творчості Лесі Українки*. К.: Наукова думка, 1992. С. 269). Автограф був опрацьований Ларисою Мірошниченко, яка вважає орієнтовною датою написання перекладу 1899 рік (під час роботи над рефератом про Негрі й д'Аннунціо), а не дату, зазначену на аркуші автографа (Мірошниченко Л. У фондах музею Лесі Українки // *Леся Українка*. Публікації, статті, дослідження. К.: Наукова думка, 1984. С. 58–59).

В Італії вірш Ади Негрі наприкінці XIX — поч. XX ст. був покладений на музику багатьма композиторами. В Україні музику написав Микола Лисенко, який звернувся до переспіву, найімовірніше у 1900-х рр. через тяжкі душевні переживання, спричинені втратою дружини і близьких друзів (Див.: *Про історію створення солоспіву «Смутної провесни» Миколи Лисенка* [Електронний

¹ «Краще пізно, ніж ніколи!» (фр.).

ресурс]/ Музей видатних діячів української культури // Facebook. — Режим доступу: <https://www.facebook.com/172940172790233/posts/2977360205681535>. Дата публікації: 27.04.2020).

Часто слова солоспіву Миколи Лисенка помилково подають у нотних виданнях та при оголошенні на концертах як оригінальну поезію Лесі Українки. Вони містять невеликі зміни порівняно з автографом та друкowanими варіантами перекладу. Наводимо текст до солоспіву на музику Лисенка:

Смутної провесни серед травиці
Фіалки цвіт дочасний розцвітав;
Зимовим холодом повіяло з діброви
І ніжний цвіт зів'яв!
Був вечір сумний і на вустах у мене
Із серця поцілунок виникав.
Не привернувся ти і любий поцілунок
Ще не розцвів, зів'яв!

288 Не привернувся ти... І поцілунок // У серденьку зів'яв — у останніх рядках Леся Українка змінює тональність: замість «Іл басіо тіо тогі» (дослівно: «Мій поцілунок помер») українська перекладачка дещо пом'якшує оригінальну версію і пише про поцілунок, який зів'яв. Таке елегантне перекладацьке рішення, очевидно, не могло не бути нав'язним естетикою поетичної збірки інтимної лірики Івана Франка «Зів'яле листя» (1896) (котра вийшла одного року зі згаданого книжкою віршів Ади Негрі «Бурі», звідки був взятий вірш «Умерлий поцілунок»).

Невідомий поет

«В небі ми жодного доброго батька не маєм...» (З німецької)

Вперше опубліковано у виданні: Леся Українка. Неопубліковані твори. Львів, 1947. С. 137–138.

Автограф перекладу, доданий до листа Михайлу Павлику, зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 101. Од. зб. 322).

Подано за автографом. Текст підготувала Оксана Белих.

Цей переклад з німецької мови Леся Українка зробила на прохання громадсько-політичного діяча, публіциста й письменника з Галичини Михайла Павлика (1853–1915). У листі від 24 вересня

1894 року Павлик писав: «Давно вже я думав просити Вас перевести оці вірші на українське і нарешті посилаю їх. Ану спробуйте; се справа дуже болюча, та що? Треба і її признати» (*Леся Українка: Публікації. Статті. Дослідження*. Київ: Наукова думка, 1984. С. 79).

Вона надіслала свій переклад у листі від 27 вересня 1894 року. Перекладачка пише: «Бажання ваше узглядняю і вірші нехотя пишу» (так починається одна пародія), себ то пишу для Вас переклад (через те так пізно, що досі я не була в дома). Признаюсь вам, що німецькі вірші мені не подобаються по формі, важкі вони і занадто німецькі, а знаєте, як дядько каже: “коли вірші не дуже добрі, то вони погані”» (*Леся Українка. Листи: 1876–1897*. С. 314). У той час Леся Українка перебувала в іронічно-гумористичному настрої, гостюючи у свого дядька Михайла Драгоманова в Софії. Цей серйозний вірш не викликав у неї піднесеного настрою: «Я переклад зробила для Вашої власне потіхи і прочитання, — правда ж, се досить уже безкорисно? Німецькі вірші здається Вас трошки засмутили і настроїли на поважний лад, у мене ж, як бачите, отримався інший ефект!» (*Леся Українка. Листи: 1876–1897*. С. 314). До перекладу Леся Українка додала motto: «Чи є, сину, Бог, чи нема, Бог його знає, а тільки ти нікого не займай, то й тебе ніхто не зачіпатиме» (*Народна мудрість*) (*Лист Лесі Українки до Павлика М. від 27 вересня 1894 р., Софія. Іл. Ф. 101. Од. зб. 322*). Його подавали як епіграф до цього перекладу.

У такому грайливому творчому настрої Лариса Петрівна додала до перекладу і власну поезію «Коли вже зачепили сі питання...» (1894), у якій в іронічно-гумористичному тоні пише: «Куди не так, як німець ваш, поважно, // Але, я думаю, не менш одважно».

Попри те, що Леся Українка вимоглива і критично налаштована до власних перекладів та оригінальної творчості («Краще їх нігде не друкувати, тим більше, що і переклад “не дуже добрий”», — пише вона Павлику (*Леся Українка. Листи: 1876–1897*. С. 314)), переклад цієї соціально-філософської лірики читається ритмічно і, очевидно, вправно передає зміст оригіналу. Вірш-оригінал не знайдено.

Пісня флорентинська (Переспів з італійської)

Чорновий автограф перекладу, вміщений у тексті драми «У пуці», зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 807).

Подано за автографом. Текст підготувала Надія Колошук.

Цю італійську пісню співає Річард, головний герой драми «У пущі» Лесі Українки. До остаточного тексту драми включено 8 рядків, Борис Якубський у виданні творів Лесі Українки надрукував ще 4, однак вважав це стилізацією Лесі під відомі їй народні італійські пісні (Леся Українка. Твори. Київ: Книгоспілка, 1927. Том ІХ. С. СХХVІ).

ПРОЗА

«БУВ СОБІ В СОЛЯНІЙ ОАЗІ СОЛЯР...» (Староегипетська казка)

Недатований рукопис Климента Квітки зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 918).

Автограф невідомий. Подано за рукописом Климента Квітки.

Текст підготувала Олена Маланій.

Леся Українка перекладала цю казку з французького видання єгиптолога, професора Колеж де Франс Гастона Масперо (1846–1916) «Les contes populaires de l'Égypte ancienne» («Народні казки Стародавнього Єгипту»). Працювала вона над перекладом під час перебування в Єгипті (бл. 1911–1912). Ця праця серед іншого (відвідини пірамід, історичного музею, інтерес до культури та щоденного життя арабів, а також наміри писати про них) свідчила про її живу цікавість до культури Єгипту. Вона добре знала її ще принаймні з 19-літнього віку, коли написала підручник зі стародавньої історії народів сходу для своєї молодшої сестри Ольги. Леся Українка пише ряд віршів на єгипетську тематику: «Раменеїс» (1900), «Сфінкс» (1900), «Напис в руїні» (1904), «Сон» (1910), а також цикл поезій «Весна в Єгипті» (1910). Єгипетська тема також звучить у драматичному етюді «Проклятті Рахілі» (1898) і у драмі «Адвокат Мартіан» (1911–1912).

Казка «Histoire d'un saunier» («Історія соляра»), яку переклала Леся Українка, а записав її чоловік Климент Квітка, користувалася популярністю за часів Середнього царства Давнього Єгипту. Переклад Лариси Петрівни цієї стародавньої казки з французької мови є точним, а про її ретельну працю свідчить альтернативні версії слів, їхніх форм та синоніми в рукописі. Також у цьому перекладі добре відтворена народна мова давньоєгипетської казки. Леся Українка при перекладі використовує слова розмовного

стилю чи наближені до нього, такі як: «здибати», «мерщій», «ухопити», «голосити» та інші.

289 Був собі в соляній оазі соляр — у рукописі закреслено синонімічні варіанти останнього слова: «чумак», «купець».

290 Хінінсунтон — давня назва єгипетського міста Кінополіс (Кінополіс) на східному березі річки Ніл.

291 Пафіфі, Маденіта — міста в давньому Єгипті, про яких до нашого часу дійшло мало відомостей. Очевидно, вони були розташовані біля западини Ваді-Натрун, ближче до Файюм, сучасного міста в Середньому Єгипті.

292 ...він здибав чоловіка, що стояв над водою — в автографі закреслено «зустрів» і зверху написано «здибав». Цей варіант краще передає народну мову та оповідний стиль казки.

293 ...підданий великого управителя Маруітенсі — закреслено «слуга» і зверху написано «підданий» у автографі.

294 ...ледве побачив ослів того купця, сказав — закреслено початковий варіант перекладу «як тільки» і зверху написано «ледве».

295 «Оце добрий час, щоб захопити собі добро сього купця» — в автографі закреслено «щасливий» і поруч написано «добрий».

296 І він трохи збочив з дороги — закреслено «подався поступив наперед» і зверху написано «трохи збочив з дороги».

297 Невже ж ти не даси нам пройти дорогою? — закреслено «позволиш» і зверху написано «даси».

298 ...і я його пущу в роботу — в автографі закреслено «заставлю» і зверху написано «пущу».

299 Я йшов просто дорогою — закреслено «йду» і зверху дописано «йшов».

300 Щоб не було суперечки — закреслено «сваритися» і написано поруч «було суперечки».

Микола Гоголь

Микола Васильович Гоголь (1809–1852) — український письменник, котрий писав свої твори російською мовою. Народився в містечку Великі Сорочинці Полтавської губернії й походив зі старовинного українського козацького роду Гоголів-Яновських, його прадід Іван Якович був вихованцем Київської духовної академії, а батько Василь Гоголь писав театральні п'єси українською мовою. Гоголь збирав фольклор та цікавився українською народною творчістю (піснями, прислів'ями, приказками), а також мав намір впоряд-

кувати українсько-російський словник. Після року роботи чиновником у Петербурзі він опублікував свій перший літературний твір — поему «Ганс Кюхельгартен» (1829), який не мав успіху. З 1830-х рр. починає писати драми, серед найкращих — «Ревизор» (1836; «Ревізор»), «Утро делового человека» (1936; «Ранок ділової людини»), «Игроки» (1842; «Гравці»), «Тяжба» (1842; «Позов») та інші. Довгий час жив у Європі (Німеччина, Швейцарія, Франція, Італія), в Італії написав перший том роману «Мёртвые души» («Мертві душі»; перша публікація — 1842). 1848 року повернувся до Петербурга, де написав другий том роману, але сам знищив його. Серед збірок оповідань — «Вечера на хуторе близ Диканьки» (1831–1832; «Вечорниці на хуторі біля Диканьки»), «Миргород» (1835) і «Петербургские повести» (1830–1840-ві рр.; «Петербургські повісті»). Був ад'юнкт-професором кафедри загальної історії Петербурзького університету і викладав курс стародавньої історії. Помер у Москві й був похований на кладовищі Данилова монастиря, а 1931 його прах перенесено на Новодівиче кладовище в Москві.

Серед перших перекладачів творів Гоголя українською — Михайло Лободовський (чий переклад «Тараса Бульби» став одним із приводів для Емської заборони 1876 р.), Микола Садовський (Тобілевич) (переклад «Тараса Бульби» вийшов 1918 року), Олена Пчілка, Іван Франко, Леся Українка та Михайло Обачний (Михайло Косач). У ХХ столітті цю справу продовжили Володимир Держирука, Лесь Гринюк (Ст. Віль), Микола Зеров, Євген Плужник, Олекса Коваленко, Андрій Ніковський, Григорій Косинка, Іван Сенченко, Максим Рильський, Остап Вишня, Антін Хуторян, Костянтин Шмиговський, Антін Харченко, Степан Васильченко, а також Василь Шкляр, який в основу свого перекладу «Тараса Бульби» поклав авторську версію 1835 року, позбавлену численних офіційних російських ідеологем остаточної версії 1842 року.

* *
* *

1884-й виявився плідним у творчому плані для Лесі Українки. У той час, коли її старший брат Михайло вчиться в гімназії в Холмі, вона з матір'ю продовжує вивчати німецьку та французьку мови і вже вперше дебютує в пресі своїми поезіями «Конвалія» та «Сафо» (журнал «Зоря», ч. 22 та 23). На різдвяні канікули, коли брат Михайло з гімназії приїжджає додому, вона з ним змагається у перекладі Гомера та Овідія, а з Оленою Пчілкою вона почала перекладати «Іліаду» Гомера. (На жаль, з її роботи над

Гомеровими поемами збереглися лише переклад третьої та кількох рядків четвертої пісень «Одіссеї».)

Того ж року старші діти Косачів звертаються до перекладів Гоголя. Як згадує їхня молодша сестра Ольга: «Леся з братом Михайлом закінчили переклад Гоголевих “Вечерниць”: “Зачароване місце” і “Запропаща грамота”, надруковані у Львові 1885 р. Мати добрала Міші й Лесі псевдоніми: Михайло Обачний і Леся Українка» (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 54). Олена Пчілка пильно стежить за перекладами дітей— виправляє та редагує їхні тексти.

Ще раніше сама Олена Пчілка займалася перекладами творів Гоголя; було надруковано такі видання: «Весняної ночі» (Київ, 1880) і «Переклади з Н. Гоголя: Два розмаїтих зразки» (Київ, 1881). У розлогій передмові до другої книжки Ольга Косач наголошує на ролі перекладу у процесі розвитку мови: «перекладання Гоголевих творів дає захід до **складання нашої літературної мови**» (Цит. за: Мірошніченко Л. Про переклади Михайла Обачного // Михайло Косач (Михайло Обачний). Твори. переклади. Листи. Записи кобзарських дум / уряд. Мірошніченко Л. Київ: Комора, 2017. С. 227). Як пише Олена Пчілка у своїй автобіографії, у той час панував погляд Костомарова, що українська мова придатна здебільшого «для хатнього вжитку» і тому повинна підпорядковуватися передовсім цій функції. Позиція Олени Пчілки і її побратимів (особливо — Михайла Старицького) полягала в тому, що стилістичні межі мови мають розвиватися і у ній мають з'являтися неологізми. Опоненти прозвали Ольгу Косач разом із Старицьким «ковачами» за те, що вони взяли на себе сміливість «кувати» нові слова. Такі слова для позначення відсутніх у народній мові абстрактних понять з'являлися не в останню чергу через переклади.

Пізніше Леся Українка та Михайло Обачний як активні організатори проекту перекладів «Плеяди» звертають особливу увагу на переклади з «сусідських» мов: російської та польської. Коли у 1889 році у «Плеяді» встановили правила: члени дають по 25 копійок на місяць до «громадської каси» і складають укладають свою бібліотеку, то виявилось, що перекладів з російської мови виявилось чи не найбільше: твори Гаршина, Короленка, Мачтета, а також переклади Гоголя (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 91). З ним взагалі проблем немає, адже, як повідомляє Лариса Петрівна братові, «Гоголь есть майже весь перекладений» (Лист до Косача М. від 26–28 листопада 1889 р. Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 77).

Переклади Гоголя були органічною річчю, оскільки він сприймався як свій в середовищі українців, що видно, зокрема, ще і на прикладі старшого покоління — матері і дядька Лесі Українки. На виховання Ольги Драгоманової-Косач та Михайла Драгоманова великий вплив мав їхній батько Петро Якимович Драгоманов, який писав оповідання у народницькому дусі, багато читав і знав європейські мови, але найбільше він шанував Гоголя і часто читав своїм дітям «Тараса Бульбу». Батько піклувався про те, щоб його діти «ще змалку пізнавалися з кращими авторами; все давав нам Пушкіна, Лермонтова, Гоголя. Вчили ми багато віршів на пам'ять і навіть видатніші уривки прози Гоголевої (це був улюблений автор татів)», — згадує Ольга (Див.: Олена Пчілка. Оповідання: з автобіографією [ксерокопія] / до друку вготував Т. Черкаський. Харків: Рух, 1930. 46 с.). Також із родинних історій Ольга Драгоманова пригадує, як одного разу її брат Михайло Драгоманов приніс чималий портрет «свого улюбленця Гоголя» і сам зробив оправу до нього, портрет висів у залі, на чільному місці. На портреті було написано: «Великому — слава» (Див.: Олена Пчілка. Спогади про Михайла Драгоманова. Київ: [б. в.], 1926. С. 38–64).

Отже, як для Олени Пчілки, так і Михайла Драгоманова, Гоголь був питомою та органічною постаттю їхнього дитинства, він був своїм у їхньому середовищі. Цікавий епізод згадує старша дочка Михайла Драгоманова Лідія Драгоманова-Шишманова (двоюрідна сестра Лесі Українки): «Читаючи нам “Вечера на хуторі близ Диканьки” Гоголя, він [Михайло Драгоманов. — Ред.] оповідав, як ще маленьким гімназистом був зо своїм батьком проїздом у Сорочинцях у сестри Гоголя. Старенька пані повела його в кабінет брата й показала все, що там було. Показуючи на портрети на стіні, вона сказала: “Діккенс, Теккерей!”, торкаючи третій — “Брат!”. Це зробило величезне враження на гімназиста. Потім він удостоївся написати пером само́го Гоголя кілька слів у якийсь альбом. Коли Драгоманів говорив про Гоголя, Костомарова та інших, він, зрозуміла річ, завжди страшенно жалкував, що найкраща частина життя їх та таланту віддана була на службу й на користь другій нації. Він часто говорив: “Від українців усі вимагають, щоб вони жертвували себе для других! А ніхто не жертвує себе для них самих!”» (Цит. за: Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ: Дух і літера, 2019. С. 46). Діккенс, Теккерей, Гоголь — три постаті «реально-соціального напрямку», майстри «натуральної школи», яка називає їх Драгоманов, стоять

поруч в уяві дядька Лесі Українки, що свідчить про його органічність у європейському контексті. Справді, Гоголь увійшов до канону світової літератури, щоправда, він там знаний як російський письменник.

Микола Гоголь та його ідентичність стали предметом для розлогих розмислів Михайла Драгоманова. Про Гоголя він написав у низці своїй розвідок: «О русских кружках в Вене» (1868; «Про російські гуртки у Відні»), «Восточная политика Германи и обрусение» (1872; «Східна політика Німеччини та зросійщення»), «Література російська, великоруська, українська і галицька» (1873–1874), «Українське письменство 1866–1873 років» (1973–1974), «Шевченко, українофіли й соціалізм» (1880), «Листи у Наддніпрянську Україну» (1892–1893) та інших. У них він наголошував на українськості творів Гоголя, писав про нього як українського письменника, який сприймає світ як українська людина, «він усюди zostався українцем по духу» (Ушкалов Л. Чарівність енергії. С. 51).

Драгоманов розглядає Гоголя і Шевченка в парі як історичні явища, як два протилежні виразники українського національного характеру. Як написав літературознавець Леонід Ушкалов: «Гоголь, як і вся російськомовна творчість авторів-українців, постає для Драгоманова історичним явищем. Власне кажучи, Гоголь для Драгоманова — останній український російськомовний письменник» (Ушкалов Л. Чарівність енергії. С. 53).

Гоголівські твори були настільки органічною і знаною річчю в середовищі родини Драгоманових-Косачів, що у листуванні витворився своєрідний «гоголівський жаргон», який перейняла і Леся Українка. Наприклад, у родині Косачів «відповідати по-гоголівськи» означає відповідати швидко. «Люба мамочко! Тільки що отримала твого листа і, по гоголевськи, одповідаю зараз», — пише Леся Українка з Ялти до Олени Пчілки, яка хвилюється за побут дочки у чужому місті (Лист від 28 лютого 1898 р. Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 28). А у листі до Михайла Драгоманова, осмислюючи закиди до нього щодо політичних переконань, Лариса Косач віднаходить аналогію сучасних їй типів із гоголівськими: «А ще б нічого, як би на світі було тільки багато лихих людей, а то що є багато добрих та дурних — затовчених, то то мені найгірше, ні, ще є гірша річ — се як хто умисне з себе дурня робить, як той гоголівський голова, що глухого удає, аби не чути того, чого не хочеться» (Лист від 16 липня 1891 р. Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 145).

Описуючи новини з Колодяжного, Леся Українка іронізує над собою, порівнюючи себе із одним із Гоголевих характерів: «Олеся поступила в 7-й клас гімназії і Оксана вже почала ходити. Відній Олесі в перспект[и]ві предстоїть ще не мало екзаменів! Мама ремонтувала Київську квартиру і на тім тижні має приїхать сюди очищать дом для орендатора, що має перебраться хутко сюди— щоб йому ні дна ні покришки! Ти певне питаєш: “Чого ж усе мама, а не ти?” Того, мій друже, що мені ледве удалось оце недавно викрутитись від bandage fixe із моєю ногою і я вже боюсь іскушать судьбу, через те сиджу як можна більше і “большею частію лежу на кровати”, як той Гоголевий Поприщин» (Лист до Драгоманової-Шишманової Л. від 20 вересня 1896 р. *Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 415–416*).

Або ось як Леся Українка уявляє свій візит до київської Лук'янівської тюрми, де сидів її товариш та наречений її сестри Ольги Михайло Кривинюк: «Думаю все, як би тут і мені достатись до Вас “на свіданіє” на тім тижні, що я ще не можу довго стояти і гаразд на київських повозах сидіти (се мені завжді було не лехко) та вже певне трамваями заїду, а там нехай мене люде несуть, аж до Вашого “общезитія”. Се вже буде щось похуже на появу гоголівського Вія по своїй урочистости» (Лист до Кривинюка М. від початку травня 1897 р. *Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 437*).

Постать Гоголя була органічною і серед простого народу. Коли великі трупи театру корифеїв поділилися на дрібніші, роботу у них часто виконували працівники з народу. Людмила Старицька-Черняхівська (Людя), подруга Лесі Українки, згадує комічний епізод, котрий показує, наскільки Гоголь вважався своїм у Старій громаді та в її колах: «Репетирують оперетку Лисенка “Утоплена”. Генеральна репетиція, в партері репрезентанти п'єси. На сцену влітає стурбована артистка Б. і з захватом, перебиваючи репетицію, кричить: “Михаил Петрович! Михаил Петрович! Представьте себе—какой-то Гоголь взял нашу “Утопленную”, переделал в рассказ, перевел по-русски, назвал “Майская ночь”—и так глупо вышло!»¹ (*Старицька-Черняхівська Л. Вибрані твори. Київ: Наукова думка, 2000. С. 724*).

¹ «Михайле Петровичу! Михайле Петровичу! Уявіть собі—якийсь Гоголь взяв нашу “Утоплена”, зробив з неї оповідання, переклав на російську, назвав “Майська ніч”—і так по-дурному вийшло!» (рос.).

Тему Гоголя у родині Косачів продовжив племінник Лесі Українки письменник Юрій Косач, який 1954 року у Нью-Йорку написав романізовану біографію Гоголя на основі листів письменника. У повісті «Сеньйор Ніколо»¹ Косач порушує питання роздвоєності чи «розтроєності» Гоголя (це Рим, у якому певний час жив Гоголь, і який нагадає йому «батьківщину його душі», тобто Україну), його прагнення націо-культурної належності та тему спроможності митця творити поза межами батьківщини (безпечно, що ці теми хвилювали і самого племінника Лесі Українки у його вимушеній еміграції) (Див.: Полюхович О. Митець без батьківщини у повоєнних творах Юрія Косача // Наукові записки НаУКМА. Літературознавство. 2019. Т. 2. С. 92–99).

Вечерниці на хуторі під Диканькою

Вперше опубліковано у виданні: Вечерниці (Оповідання М. Гоголя). Переклад Михайла Обачного й Лесі Українки. Під редакцією Олени Пчілки. Заходом М. Ткаченка [М. Павлика]. Львів, 1885. 40 с. (зберігається у Колодяжненському літературно-меморіальному музеї Лесі Українки).

Автограф невідомий.

Подано за першодруком. Текст підготувала Олена Маланій.

На титульній сторінці видання зазначено: «М. В. Гоголь. Вечерниці на хуторі під Диканькою. Оповідання, пущені в світ пасішником Рудим Паньком. 1. Запропаща грамота. 2. Зачароване місце».

Під пильним оком Олени Пчілки Леся Українка та Михайло Обачний переклали два оповідання, а також передмову Панька Рудого. Переклад датується 1884 роком (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 54). Цією книжкою опікувався Михайло Павлик, який 5 квітня 1885 року віддав рукопис перекладів до друкарні Товариства імені Шевченка, а на початку травня переклади вже були опубліковані. Тираж становив 1200 примірників. Це видання стало третім випуском серії «Н. Г. В.» («Невеличкого гурту волинського») (Мірошніченко Л. Про переклади Михайла Обачного // Михайло Косач (Михайло Обачний). Твори. Переклади. Листи. Записи кобзарських дум / упоряд. Мірошніченко Л. Київ: Комора, 2017. С. 228).

¹ Текст публікувався у газеті «Український Прометей» (м. Детройт, штат Мічиган, США).

До збірки «Вечерниці на хуторі під Диканькою» увійшло два оповідання, і, відповідно, є два автори перекладів. Лариса Мірошниченко, дослідниця творчості Лесі Українки справедливо ставить питання, кому який переклад належить. Документальні свідчення про це невідомі. На основі листа Лариси Косач до Михайла Павлика від 2 березня 1899 року (у якому через 15 років після публікації книжки вона асоціюється із «Запропащою грамотою») та текстологічного аналізу Лариса Мірошниченко доходить висновку, що Михайло Обачний перекладав оповідання «Зачароване місце», а Леся Українка — оповідання «Запропаща грамота».

Автори перекладу обрали форму «вечерниці» для назви. Це слово, яке разом і з поширенішим синонімом «вечорниці» значно точніше відображає семантику Гоголівського «вечера», було широко вживане як в Галичині, так і Наддніпрянщині. «Вечерниці» — це назва львівського літературно-громадського журналу (1862–1863), орган галицьких народоців. Слово «вечерниці» є у словнику Бориса Грінченка («Вечернія зібранія молодежи»). У поемі «Енеїда» Іван Котляревський також неодноразово вживає сам цю форму слова: «Де досвітки, де вечерниці // Або весілля де було, // Дівчата де і молодіці, // Кому родини надало, // То тут троянці і вродились».

Перекладачі додають до оригінального тексту Гоголя поліські лексеми, словоформи, діалектизми: «тепера», «лучче», «нігде», «хутніш», «щасте», «провалле», «відельце», «гримотить», «тільки-скільки», «пасішник», «мняка» та інші.

301 Заполеча — тут — оздоба (вишивка, мереживо) по краях тканинного виробу.

302 Підкоморій — один із найвищих посадовців Великого князівства Литовського. Пізніше, в часи дії Литовського статуту на українських землях Речі Посполитої та в Гетьманщині, — суддя, який займається поділом володінь. Тут слово вжито саме в другому значенні.

303 Табатирика — табакерка.

304 Грабатися — розм., копирсатися, порпатися.

305 Щільник (або стільник) — лист, утворений чашечками з воску, який бджоли й оси роблять для зберігання меду, перги, виховання потомства та перебування дорослих комах.

306 Акахвист — акафіст.

- 307 Цурупалок—відрубаний, відбитий або відламаний шматок деревини, лозини тощо; уламок, обрубок.
- 308 Мацапура—лайл., неохайна або незграбна, потворна людина.
- 309 Малахай—довгий шкіряний батіг.
- 310 Сирівець—напій із залитих окропом і настояних протягом певного часу житніх сухарів; хлібний квас.
- 311 Кухва—бочка або діжка.

П'єр-Жуль Етцель

Pierre-Jules Hetzel (П'єр-Жуль Етцель, 1814–1886) — французький письменник, перекладач, редактор і видавець. Письменницький псевдонім — П.-Ж. Сталь (P.-J. Stahl). Серед інших видавав твори Віктора Гюго, Оноре де Бальзака, Еміля Золя, П'єра-Жозефа Прудона та Шарля Бодлера. Велику увагу приділяв літературі для дітей (видавав Жуля Верна), а також сам писав твори для дітей та підлітків. Переклав з англійської роман «Little Women» (1868–1869; «Маленькі жінки») американської письменниці Луїзи Мей Елкотт (1832–1888). Неодноразовий лауреат Монтіонівської премії Французької академії (1867, 1869, 1875, 1876). У 1876 році він став двічі лауреатом цієї премії. Перший раз — за «Les Patins d'argent», франкомовне видання роману для підлітків «Срібні ковзани» («Hans Brinker, or the Silver Skates», 1865) американської письменниці Мері Мейпс Додж (1838–1905). Другу премію цього ж року він отримав за публікацію франкомовного перекладу історичної повісті «Maroussia» («Маруся», 1871) української письменниці Марка Вовчка (псевдонім Марії Вілінської, 1833–1907). Як справжній мисливець за талантами Етцель розгледів у Марусі риси схожості із Жанною д'Арк, а України — із Францією. Переклад повісті мав беззаперечний успіх. Щоденна газета «La République française» назвала Марусю «визволителькою України, степовою Жанною д'Арк, величною дитиною» (20 грудня 1878 р.). У іншому відгуку цього ж видання читаємо: «Дія відбувається в Україні; героїня — дитина, що жертвує собою й вмирає за свою країну... Яка насолода бачити вільний нарід у рамках героїчного оповідання... Це праця патріота. Досвід України зрозуміють усі наші патріоти, думаючи про Альзас...» (Цит. за: Сталь Ж. (власливо Жюль Гетцель) // Українська мала енциклопедія: 16 кн.: у 8 т. / за ред Є. Онацького. Буенос-Айрес: Накладом Адміністрації УАПЦ

в Аргентині, 1965. Т. 7. Кн. XIV. С. 1832). На обкладинці перекладу було написано: «Маруся, за російською легендою Марка Вовчка, П.-Ж. Етцеля», тому що французький видавець допоміг адаптувати текст, але як для співавторства — то занадто (Див.: Панченко В. Жанна д'Арк із-під Чигирини // Тижень. — 31 липня 2019 р. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Columns/50/233099>). На цю несправедливість вказував у своїх листах Іван Тургенєв. Пізніше Етцель запропонував Марку Вовчку, котра мешкала із сином-підлітком в Парижі, перекладати твори Жуля Верна на російську мову. Також з 1865 року українська письменниця була співробітницею «Magasin d'éducation et de récréation» («Журнал виховання і розваги»), французьке видання для дітей та юнацтва Етцеля.

* * *

1884 року, коли старший брат Михайло приїхав додому на різдвяні канікули із гімназії в Холмі, сестра Лесі Українки Ольга згадує про «перші самостійні за своїм вибором подарунки», які брат привіз сестрам: для старшої Лесі — 4 томи творів Фрідріха Шіллера німецькою мовою, а Ользі — «История семейства Честер [щурів] и двух сирот»¹ у перекладі російською мовою. В оригіналі книжка називається «Histoire de la famille Chester et de deux petits orphelins». Як пише Ольга, її авторка — пані Сталь. Насправді ж авторство належить П'єру-Жулю Етцелю, котрий видав її під псевдонімом П.-Ж. Сталь.

Подарунки брата використовувалися і для перекладів. Як згадує Ольга Косач-Кривинюк: «...здається мені, хоч ручитися не можу, що то Міша привіз із Холма Лесі “Різдвяні оповідання” Діккенса у французькому перекладі з ілюстраціями, і з цієї книжки Леся перекладала оповідання “The Haunted Man”, що по-французькому зветься “Le Possédé” (рос. “Одержимый”), а також книжку, що у нас звалася “Животные”, збірник сатиричних оповідань пані Сталь та інших французьких письменників у російському перекладі. З неї Леся переклала “Життя і філософські думки пінгвінів”. Ця книжка теж збереглася й досі» (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 57). Якщо оповідання Діккенса у перекладі Лариси Косач не збереглося, то до наших часів дійшла частина перекладу оповідання Етцеля (П.-Ж. Сталь) у виконанні Лесі Українки, котрий вона, очевидно, зробила із російського перекладу.

¹ «Історія сімейства Честер [щурів] і двох сиріт» (рос.).

Життя і філософські думки Пінгвіна

Вперше опубліковано у виданні: *Леся Українка. Зібрання творів у 12 т.* Київ: Наукова думка, 1976. Т. 7. С. 497–499 (під назвою «Нарешті мета моєї книжки ясно визначилась...»).

Чорновий недатований незавершений автограф перекладу з виправленнями рукою Лесі Українки зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 910).

Подано за автографом. Текст підготувала Людмила Бондарук.

«Життя і філософські думки Пінгвіна» («Vie et opinions philosophiques d'un pingouin») — одна з історій ілюстрованої книжки «Публічне та приватне життя тварин. Дослідження сучасних звичаїв» («Vie publique et privée des Animaux. Études de mœurs contemporaines», Париж, 1841–1842), котра стала класикою дитячої літератури й пережила багато перевидань (до 1845-го — їх вже було п'ять). Цю книжку П.-Ж. Сталь написав у співпраці з відомими французькими письменниками Оноре де Бальзаком, Альфредом де Мюссе, Жорж Санд та іншими. У цій книжці розповідаються історії звірів, котрі зібралися на Генеральній асамблеї та вирішили звільнитися з-під влади людей. У історіях тварин нескладно впізнати риси французького життя першої половини XIX століття. Книжка була видана із ілюстраціями Жана Іньяса Ізідора Гранвіля (1803–1847), французького карикатуриста, ілюстратора та художника. Ця сатирично-іронічна дитяча книжка, очевидно, з'явилася не без впливу сатиричного роману німецького письменника-романтика Ернста Теодора Амадея Гофмана «Життєва філософія kota Мура» (1819–1821), переклад на французьку якого з'явився 1832 року. Також на видання Етцеля мали вплив байки Жана де Лафонтена (1621–1695), котрі перевидавали у період романтизму у Франції.

Оповідання «Життя і філософські думки Пінгвіна» складається з 16 коротких частин, до нашого часу дійшло лише дві з них у перекладі Лесі Українки. За згадкою Ольги Косач-Кривинюк, Леся Українка робила переклади цього автора не з французької (як стверджують редактори 12-томного повного академічного видання творів Лесі Українки), а із російськомовного перекладу цієї книжки («Сцены частной и общественной жизни животных», який у родині Косачів називали «Животные»), котрий з'явився у Російській імперії одразу після публікації у Франції. На користь

того, що Лариса Косач перекладала із російського видання, свідчить наявність кількох слів російською мовою в автографі (див. прим. ...я (забуваюсь) і забуваю, що ніхто не смів (забувається) перед вами, можний чительнику! (317)). Леся Українка вважала, що прозові твори можна перекладати через проміжні переклади, однак це недопустимо для поезії, яку потрібно перекладати лише з оригіналу (лист до брата Михайла Косача від 26–28 листопада 1889 р. Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 75).

У листі до брата Михайла від 26–28 листопада 1889 року перекладачка пише, що має «з викінчених перекладів» оповідання «Життя і філософські думки Пінгвіна». Леся Українка, як і її сестра Ольга Косач-Кривинюк, помилково приписує це оповідання французькій письменниці А.-Л.-Ж Сталь (1766–1817) («пані Сталь»). На підставі цього листа можна зробити висновок, що Леся Українка перекладала цей твір протягом 1889 року або раніше.

У цьому оповіданні пінгвін, головний герой, міркує про світ, його величину й сутність. Він згадує, що як тільки він вилупився, «бачачи над собою небесне склепіння, я подумав, що перейшов тільки з нескінченно маленького в нескінченно велике яйце», він запитав себе: «Нащо світ такий великий?». Він мріє про свій маленький затишний світ, де не буде місця війнам, розбрату, злу та ворожнечі. У ідеях пінгвіна Ж.-П. Сталь полемізує й критикує ідеї фур'єристів (утопійний соціалізм), доктрину французького філософа Шарля Фур'є (1772–1837), яка засновувалася на ідеях соціальної гармонії на засадах рівності й справедливості. У своїх працях Фур'є також порушував теми жінок і був першим, хто вжив термін «фемінізм» (1837).

У цьому оповіданні П.-Ж. Етцеля згадується острів пінгвінів, що пізніше стане впізнаваним завдяки пародійному, сатиричному романі Анатолія Франса «L'Île des Pingouins» (1908; «Острів пінгвінів»), у якому він зобразить французьке суспільство. Леся Українка згадує твори Франса у статті «Утопія в белетристиці».

312 ...саме о полудні — автографі зверху над цими словами написано рукою Лесі Українки: «опівдні».

313 ...дуже неясно пам'ятали про ту хвилину — у чорновому варіанті закреслено синоніми до слова неясно»: «смутно», «мало».

314 ...доведеться повторять се питання — слово «повторять» написано рукою Лесі Українки поверх першого варіанту («проказувати?»).

315 ...незгодних між собою пристрастів— попереднє слово написано нерозбірливо, а потім закреслено, над закресленим варіантом «страстей?» Лариса Косач добирає інше слово: «пристрастів».

316 ...веселими та чепурними Птицями— в автографі закреслено: «порядними», залишено: «чепурними».

317 ...я (забываюсь) і забуваю, що ніхто не смів (забываются) перед вами, можний чительнику— в автографі слова Леся Українка написала два російськомовні слова в дужках, що може ще раз свідчити: цей переклад вона зробила із російського видання книжки. Ці іншомовні слова в тексті свідчать також і про те, що Леся Українка ретельно добирала відповідники українською, і це часом не відразу їй вдавалося, зокрема через нерозробленість тодішньої української абстрактної лексики (яку збагачували своєю роботою, зокрема, і перекладачі).

Фелікс Волховський

Феликс Вадимович Волховский (Фелікс Вадимович Волховський, 1846–1914)— громадський діяч, учасник народницького руху 1860–1870 рр., письменник та перекладач. Народився у Полтавській губернії. У 1872–1873 рр. був керівником «гуртка чайковців» в Одесі, відгалуження петербурзького «Большого общества пропаганды» («Велике товариство пропаганди»), метою якого було поширення публіцистичної літератури серед молоді. 1874 року написав брошуру «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків», котра вийшла у Відні (1876); у ній він використовує лірику Тараса Шевченка. За політичні погляди був заарештований за справою «193-х» (1877), засланий у Сибір, звідки втік і 1890 року емігрував до Лондона. Був письменником та організатором видання пропандивної літератури. Автор тюремної лірики, а також казок— «Сказание о несправедливом царе...» (1902; «Сказання про несправедливого царя...»), «Казки про солдатську душу» (1910; 1915), «Як мужик став довжником у всіх» (1915). Писав російською, українською та англійською мовами. Переклав на російську мову повість «Тіні забутих предків» Михайла Коцюбинського. Листувався з Федором Вовком, Марком Вовчком, Володимиром Гнатюком, Михайлом Драгомановим, Михайлом Павликом, Іваном Франком, Лесею Українкою та іншими. Був приятелем Михайла Драгоманова. Вперше Леся Українка почула ім'я Фелікса Волховського від свого дядька Михайла Драгоманова, коли вона гостювала

у нього в Софії. Саме Леся Українка віднесла дядьків рукопис брошури «Неволя веры в России» («Неволя віри в Росії»), щоб надіслати його Волховському, який і публікував цю працю.

* *
* *

Листування Лесі Українки та Фелікса Волховського почалося у листопаді 1902 року, коли письменниця перебувала в італійському курортному містечку Сан-Ремо. На той час Волховський очолював міжнародну «Аграрну-соціалістичну лігу» у Парижі й займався розповсюдженням агітаційних видань серед селян, а також перевезенням до Російської імперії нелегальної літератури політичного спрямування.

Леся Українка представляла соціал-демократичний напрям, хоча не була членкинею жодної партії, а називала себе «союзницею». Окрім неї, до Групи соціал-демократів також належали й були близькими Іван Стешенко, Михайло Кривинюк, Михайло Коцюбинський, Максим Мережинський, Віктор Крохмаль та інші.

Віддана ідеям групи українських соціал-демократів, письменниця погоджується перекласти брошуру Фелікса Волховського «Сказание о несправедливом царе и как он в разум вошел и какой совет людям дал» (Москва, 1902) українською. Леся Українка написала, що швидко переклад зробити не зможе, адже в той самий час вона писала свою працю з подібної тематики — «Яке наше життя під московськими царями» (у травні 1903 року вже було завершено й подано «в Ж. [Женеву?], а звітти відповіді на виразні питання не отримано» (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 692)), а також через поганий стан здоров'я. У листі від 29 січня 1903 року Леся Українка обіцяє, що надішле переклад за три дні (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 30). 2 лютого 1903 року перекладачка пише, що їй завадило загострення хвороби і вона сподівається, що зможе швидше надіслати переклад, коли матиме біля людини, якій вона зможе диктувати текст перекладу (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 33). З кінця квітня сестра Оксана, яка приїхала до Сан-Ремо, допомагала Лесі Українці у літературних справах. Нарешті 9 травня 1903 року Леся Українка пише Волховському, що скінчила переклад (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 99).

Хоча казка Волховського і має агітаційно-просвітницький характер, Леся Українка зауважує високий літературний рівень цього твору, у якому «все таки утилітарність не задала артизму» і у якому «є трохи публіцистичного “становлення точок над і”»

(*Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 493*). Леся Українка високо цінує цей текст — «се видатний Ваш твір (та вона видатна і взагалі між всею літературою росс[ійською] на подібні теми», — пише вона у листі від 4 грудня 1902 року (*Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 496*).

Окрім поцінування високо художнього рівня, переклад твору Волховського Лариса Косач вважає своїм обов'язком: «Я знаю Вас давно і давно жалую, що Ваші думки брешуть не тією мовою, що мої, тепер я рада, що можу їх хоч почасти “вернути” нашому народу» (Лист від 4 грудня 1902 р., Сан-Ремо. *Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 495–496*). Вона палко підтримує «бажання “залити Україну” відповідною літературою в українській мові». «І бажала б я бути дотепною помічницею Вам у тому», — пише Леся Українка Волховському (*Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 496*).

У листах Леся Українка зверталася до Волховського «Шановний Добродію і Земляче». Вона ідентифікувала його як свого: «Ви не гніваєтесь, що я Вам таки все по-українськи відповідаю. Я якось не можу інакше до Вас обізватись, одразу не звикши» (*Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 513*). У відповідь Волховський починав свої листи як до Лесі Українки, так і до Михайла Кривинюка («Шановний Земляче і Товаришу!») з українським звертанням. «Високоповажна добродійко і любя землячко!», — починався його лист від 19 квітня 1903 року (*Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 680*).

Захопившись казкою Волховського, Леся Українка висловила бажання внести деякі зміни, особливо в епізодах із фантастичними моментами, але потім змінила свою думку. У листі від 8 січня 1903 року вона пише Волховському: «буду я просто перекладати та не буду перекроювати, бо, хто знає, може перекроювання чужу роботу зопсує, а моїй таки не дасть щирої волі, і вийде ні те, ні се, ні Ваше, ні мое» (*Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 511*).

Переклад «Казки про царя Семена» не увійшов жодних видань творів письменниці, включно із 12-томним повним академічним зібранням творів Лесі Українки (Київ: Наукова думка, 1975–1979). На момент підготовки видання про цей переклад знали з книжки Ольги Косач-Кривинюк «Леся Українка: Хронологія життя і творчости» (Нью-Йорк, 1970). За однією з версій, літературознавець Олександр Дун, котрий теж брав участь у підготовці видання, без згадки про нью-йоркське видання не захотів подавати коментар. Через цензурні міркування головний редактор Євген Шаблювський не захотів опублікувати цей переклад

(Див.: Олександр Дун, Тамара Скрипка. Листи Лесі Українки до Фелікса Волховського // Персональний сайт Тамари Скрипки // <https://www.t-skrypka.name/LUkrainka/LettersToVolkhovsky.html>). Цей переклад був надрукований пізніше у збірнику «Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження» (Київ: Наукова думка, 1984).

Казка про несправедного царя (Як він до розуму прийшов і яку людям пораду дав)

Вперше опубліковано у виданні: Волховський Ф. В. Казка про несправедного царя, як він до розуму прийшов і яку людям пораду дав. Женева, 1903. 65 с. (Нар. рев. б-ка поділу укр.; №1).

Автограф невідомий. Подано за виданням: Волховський Ф. Казка про несправедного царя (Як він до розуму прийшов і яку людям пораду дав) / 2-е укр. видане. Б. м.: [Вид.] Партії Українських Соціалістів-Революціонерів; Наклад і друк партійної друкарні, [б. д.]. 41 с.

Текст підготувала Олена Маланій.

Український переклад «Казки» було надруковано в Женеві як видання Аграрно-соціалістичної ліги. Згодом переклад було опубліковано в Катеринославі: Волховський Ф. Казка про царя Семена. Пер. Н. Українець. Катеринослав: Видавництво української соц. федерації, 1910. 47 с. Переклад підписано псевдонімом «Незалежний Українець». Через кілька років після першої публікації 1908 року переклад передруковано у львівській газеті «Народне слово», а 1910-го вийшов окремим виданням у Катеринославі.

Робота над перекладом велася з квітня 1903 року. У листі від 23 квітня 1903 року Фелікс Волховський пише: «Ваш перевод моей сказки уже одобрен редакционной комиссией Лиги и будет издан, как ее издание, с обозначением, конечно, псевдонима переводчика. Но хорошо было бы, если бы со временем оказалась возможною более тесная совместная деятельность на федеративных началах»¹ (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 681). У листі від 7 серпня 1903 року до Михайла Кривинюка Волховський повідомляє про закінчення з'їзду Аграрної ліги, на якому постановили піти назустріч українцям щодо «сполучення сил для для одностайної

¹ «Ваш переклад моєї казки уже схвалений редакційною комісією Ліги і буде виданий як її видання, із зазначенням, звісно, псевдоніма перекладача. Але добре було б, якби згодом була би можлива ближча спільна діяльність на федеративних засадах» (рос.).

і одночасової їх праці особливо в критичній хвилі», а окрім того — «Решено також издать украинскую версию моей сказки о несправедливом царе в переводе “Незалежного Українця”». «Просить Волховський написати, скільки примірників казки всього друкувати, скільки примірників їх [Лесина і Кривинюкова] «організація» хоче мати для розпросторення на Україні російській і де саме думають розпросторювати» (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 711).

Казка оповідає про панування несправедливого царя і спрямована проти самодержавства. У розпачі громада вирішує подати богові скаргу на несправедливого царя і щоб від дав їм справедливого і доброго царя, а цього скинув. Старець вирішує допомогти людям і за їхнім проханням ставить на царювання доброго чоловіка і взірцевого господаря Івана Красія, а людей перетворює на пташок, щоб вони спостерігали за новим царем із висоти пташиного польоту. Люди розуміють, що новий цар не кращий від попереднього. Прикінці твору звучить думка, що влада має належати не цареві, а народові.

318 Станьте ж ви тепер пташками невинними, що не сіють, не жнуть, в клуні не ховають, а ситі бувають — перегук із словами Ісуса, за Євангелієм від Матвія (Матвій 6:26).

319 Велика Рада — український відповідник «Земському Собору». Як пояснює перекладачка, її вибір був мотивований тим, що так «звалися за гетьманщини ті ради, куди збирались не тільки старшина та козацтво, але й поспільство і навіть “чернь низова”». Останній “проект української конституції”, що подав Орликові Кость Гордієнко, надав такий раді значіння *du conseil suprême* безапеляційно, а поспільство та чернь завжди тільки Велику Раду і вважало справді *закономірною*» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 494).

Едмондо де Амічі

Edmondo Mario Alberto De Amicis (Едмондо де Амічі, 1846–1908) — італійський письменник, журналіст і педагог. Брав участь у Битві при Кустоці (1866) під час Австро-італійської війни (Третньої війни Італії за незалежність). Він залишив спогади-нариси про цей досвід у книжці «Bozzetti della vita militare» (1866; «Нариси воєнного життя»). З 1867 року редагував газету «Italia militare» («Воєнна Італія»), у якій він критикував жорстоке поводження із солдатами,

і його статті вплинули на позитивні реформи у системі покарань в італійській армії. 1870 року став журналістом-репортером газети «La Nazione» («Нація») та журналу «Illustrazione italiana» («Італійська ілюстрація»). Будучи репортером цих видань, він написав ряд тревелогів про Іспанію, Голландію, Константинополь, Монако, Марокко, Аргентину, а також про міста Париж та Лондон, які принесли де Амічісу славу поза межами Італії. Усвітнє визнання письменникові принесла також і книжка для дітей «Cuore» (1886; «Серце»), котра подала зразок мужнього й шляхетного героя не одному поколінню дітей (до 1910 року ця книжка пережила 400 видань як на батьківщині письменника, так і за її межами). З 1896 року став членом Італійської соціалістичної партії. 1908 року — номінант на Нобелівську премію з літератури.

Твори Едмондо де Амічіса почали активно перекладати українською невдовзі після смерті письменника: у перекладі Олекси Діхтяра вийшла повість «Батьки і діти» (1910) та «Шкільні товариші» (1917), а згодом — оповідання «Маленькі гарібальдійці. Справжній лицарь» (1919). Надія Кибальчич переклала повість «Добрий син» (1911), а Ольга Кузелева — оповідання «Мої товариші» (1911). Борис та Марія Грінченки переклали найвідоміший роман де Амічіса «Серце» (1911). У 1920–1930-х твори де Амічіса перекладали Антін Лотоцький («Малі герої» — з творів де Амічіса й І. Педерцані) і Петро Карманський — збірка новел «Зустріч», новела-етюд «Із записника батька» і частина роману «Останній приятель».

Твори де Амічіса публікувалися у львівському журналі для дітей і молоді «Дзвінок» (1910). Переклади цього автора входили у підручник для школярів «Рідна школа. Читанка третя» (уклав Черкасенко С./ за ред. Русової С. та ін. Київ; Львів; Відень: Т[овариство]во «Дзвін»; видавництво «Українська школа», 1919. 292 с.).

Разом із Володимиром Шухевичем («Записки школяра»; пер. з італ. — 1891; 1893 р.) і Данилом Бодревичем («В переддень Нового року»; пер. з італ. — 1904 р.) Леся Українка була однією із перших перекладачок творів Едмондо де Амічіса українською.

* *
* *

Леся Українка зацікавилася творчістю Едмондо де Амічіса під час перебування в Італії і працювала над перекладами протягом 1902 року у Сан-Ремо. У листі від 27 лютого 1902 року до Михайла Кривинюка Лариса Косач обіцяє скоро надіслати йому «де-які маленькі переклади з італіянського, може придадуться,

або для Волі або М[олодої] У[країни]» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 402). Під час роботи над перекладами творів де Амічіса Леся Українка, давно не маючи звісток від родини, дуже хвилювалася через лютневу демонстрацію 1902 року в Києві, коли багато демонстрантів було побито, заарештовано, а деяких було вбито. «Ви згодитесь, що в такі часи надто тяжко бути примушеним сидіти і ждати, та ще й не знати, чого власне ждати», — звиряється вона Михайлові Кривинюкові (Лист від 27 лютого 1902 р. Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 401). Тим часом у Італії теж було неспокійно: готувався загальнонаціональний страйк пошт, телеграфів і залізниць. «Я, натурально, бажаю перемогти страйкові, хоч мені під час страйку буде дуже несолодко, як прийдеться сидіти без почти на неозначений час...» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 402). Леся Українка випрошує дозвіл у лікаря на мінімальну літературну роботу, котра стає для неї терапією: «Треба щось робити, не можу інакше, а то сама собі вкрай обридну» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 402). Робота над перекладами і була такими «ліками» для письменниці у неспокійні часи на її батьківщині та в Італії.

У квітні 1902 року переклади були готові і Леся Українка надіслала Ганкевичу «шматочок своєї італьянщини» для журналу «Воля» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 441). Наступного разу у листі від 5 червня 1902 року Лариса Петрівна пише (під час подорожі на батьківщину Середземним морем): «Я пошлю Вам ще з дороги дальші переклади з де Амічіса. Писатиму на перестанках, а то для друкарів отаке тремтяче писання певне не дуже приемне. Тай Вас прошу вибачити мені сю дряпанину, але хочу завтра раненько з Неаполя відправити, бо вже й так спізнила. Хотіла в Швейцарії викінчити, але втома подорожня і всякі клопоти не дали. Оце пишу на морі, доїзжаючи до Неаполя, статок трошки хитає і значно трясе, через те і писання таке хороше» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 457). Очевидно, що наступного дня перекладачка надіслала свій твір Ганкевичу, встигнувши при цьому ще й оглянути Неаполь і руїни Помпеї (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 460). Переклад двох новел Лесі Українки датується 1902 роком.

До нашого часу дійшло дві новели із книжки Едмондо де Амічіса «Карета для всіх» («La Carrozza di tutti», 1899): «Першого мая» та «Дві дитини» у перекладі Лесі Українки. Проте, очевидно, Лариса Косач переклала їх і більше, принаймні вона мала такі амбітні

задуми повертаючись додому на кораблі через Середземне море: «За ці 17 днів плавання я більше навчуся по італійськи, ніж за півроку в Сан-Ремо. А ще я захопила де-Амічіса то буду перекладати, от і ще практика!» — захоплено повідомляє Лариса Петрівна про свої творчі плани Михайлу Кривинюку (Лист від 5 червня 1902 р. *Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 459*).

Леся Українка означає творчість де Амічіса «белетристикою з соціалістичним духом», яку перекладачка оцінює як «високо артистичну». Також вона звертає увагу, що це письмо буде більш цікавим для жителів міст, аніж селянам. Нетиповий стиль письма цього італійського митця зауважили і редактори щоденної київської газети «Рада», які написали, що де Амічісів «соціал-демократизм трохи своєрідний, з значним відтінком ніцшеанства» (За кордоном. *Італія // Рада. 5 березня 1908 р. № 54. С. 3*).

Першого мая

Вперше опубліковано у журналі «Воля». 1902. 15 червня. № 10–12. С. 2–4.
Автограф невідомий.

Подано за першопублікацією. Текст підготувала Вікторія Сірук.

У цьому виданні збережено написання звичних для тодішньої літературної мови, характерних для мови Лесі Українки морфологічних і словотвірних варіантів слів та галицизмів: «трамваю», «бурливе», «розсудливости», «бридчіших», «розумованя», «иньших», «речи», «ріжних», «найблизчих», «ріжними», «зітханя», «світа», «найзручніший», «найупертший», «почутем», «яснозорости», «землетрясеня», «в дразк», «плян», «здрігнувся», «на плятформі», «клясової», «місіонар», «сьогодня», «скільки», «люде», «Брукселі», «принаймі», «виряжала», «молодости» та ін. Частку -ся з дієсловами подано разом.

Словосполучення «перше мая» у першодруковій подано з малих літер, за винятком назви «Першого Мая». Збережено як і в першодруковій виділені курсивом слова.

Написання слів «всі», «сі», «базікали», «мені», «справді», «сусідських», «гомоні», «самісінькі» і ін. відповідно подані з літерою «і»: «всі», «сі», «базікали», «мені», «справді», «сусідських» «гомоні», «самісінькі» тощо.

Новела «Першого мая» («Primo maggio») — це один із розділів книжки «Карета для всіх» («La Carrozza di tutti», 1899) Едмондо де Амічіса, у котрій розкажується про повсякденне життя італійців

кінця XIX століття у Турині. У 1880–1890-х роках у цьому індустріальному італійському місті розквітнув соціалізм, воно стало центром італійського Рісорджіменто (у цій «духовній столиці Італії», як називали тогочасний Турин, було створено Музей Рісорджіменто у 1878 році). Окрім де Амічіса, соціалістами також були уродженець цього міста письменник та громадський діяч Вітторіо Берсеціо та італійський психіатр і педагог Чезаре Ломброзо.

Книжка «Карета для всіх» складається з 12 розділів, що розподілені за місяцями року. Новела «Першого мая» відкриває розділ «Травень» і розповідає про першотравневу зустріч розчарованого та сумного оповідача з молодим завзятим безкорисливим партійним ентузіастом, «завзятим вояком партії, найзручнішим і найупертішим агітатором-виборцем».

Оскільки цю збірку було опубліковано після трьох років від вступу де Амічіса до Італійської соціалістичної партії, у ній відбиті настрої оповідача щодо ідей соціалізму. На святі 1-го Травня настрої оповідача є сумним та розпачливим, він згадує про «марні пориви, розбиті надії, даремні безсонні ночі»: «Се число місяця все нагадувало мені ту будову, що коштувала мені п'ять років праці, щирих заходів, палких поривів, а потім, одного дня за одну хвилину критичної яснозорості, я раптом побачив, як моя будова, мов від землетрясения, позбулася цементу, репнула від стелі до підмурівку і розсипалась вдрузк». Ба навіть більше: «Сеї день, се число все приводили думку мою на ту смутну руїну, що я міг би відбудувати хіба за інших багато літ тяжкої праці, якби мені знов прояснився розум, щоб утворити новий план...». Оповідачевий настрої смутку й розчарування елегантно довершує образ червоної гвездики, котру вранці подарувала молодому агітаторові його старенька мати — «наче виряджала сина на війну». У цьому творі де Амічіса яскраво виражені ноти сумніву та розчарування соціалістичною ідеологією.

Переклад датується 1902 роком.

320 1 мая 1899 р. в Турині — дату та місце перекладачка додала на основі книжки де Амічіса. В оригіналі: «Maggio» (Травень) (De Amicis E. *La Carrozza di tutti*. Milano: Fratelli Treves, 1899. P. 156).

321 ...йде купити шість **єдиних чисел** — в оригіналі це словосполучення виділено курсивом — «a comprare una mezza dozzina di numeri unici» (De Amicis E. *La Carrozza di tutti*. Milano: Fratelli Treves, 1899. P. 159).

Дві дитини

Вперше опубліковано у виданні: *Леся Українка. Зібрання творів у 12 т.* Київ: Наукова думка, 1976. Т. 7. С. 522–524.

Чистовий недатований автограф без заголовка з деякими виправленнями зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 905).

Подано за автографом. Текст підготувала Вікторія Сірук.

«Дві дитини» («I due bambini») — остання новела розділу «Січень» з книжки «Карета для всіх» («La carrozza di tutti», 1899) Едмондо де Амічіса. У новелі показано зворушливу сцену приязні двох малих дітей. Дівчинка простої жінки дивиться всередину вагона крізь вікно. У вагоні ж сидить гарна й пишно вбрана пані, а на її колінах — чемний чорнявий хлопчик, який притуляється обличчям до шибки. З боку вулиці до шибки притуляється дівчинка. Діти сміються, метушаться та бавляться одне з одним, але їх відділяє вікно. Пані з хлопчиком виходить на платформу і діти починають втішно бавитися вже без скла між ними. Коли вони обійнялися, то здалося, «що то одна велика дитина з двома головами, одягнена наполовину вбого, наполовину по-панськи, з волоссям напівбілявим, напівчорнявим...». Погонич, злісно вголос проганяючи жебраків і дивлячись на дітей, масно міркує: «В такій віці та ще й прилюдно!». Після спостереження цієї сцени оповідач зрозумів, про що він писатиме у своїй книжці.

Картина утопічно-ідеального порозуміння різних за зовнішністю, статтю та соціальним становищем дітей у новелі «Дві дитини» контрастувала з життям самого де Амічіса, чий старший син Фуріо вчинив самогубство у 21-літньому віці (листопад 1898). Ці автобіографічні події резонують із сумною історією перекладу роману «Серце», щоденника італійця-третьокласника, на українську мову. У 1908-му на 24-му році життя померла донька подружжя Грінченків Настя, залишивши кількамісячного сина Володимира. Через чотири місяці дитина теж померла. Переклад Бориса і Марії Грінченків книжки «Серце» виходить із присвятою — «Пам'яті внука нашого Волі Грінченкові, присвячуємо цей переклад. Б. та М. Грінченки».

322 ...так наче друге життя, що літає — початковий варіант: «летюче життя». Летюче закреслено рукою Лариси Косач у автографі.

323 ...якоїсь малої події, що сталась би тим возником — в автографі «сталась» написано рукою перекладачки над закресленим «була».

324 ...злігши їй на плече, дивилось всередину — «злігши» написано зверху над закресленим словом, котре написано нерозбірливо і ретельно закреслене перекладачкою. Таких виправлень є далі кілька в автографі.

325 ...коли вона говорила, краска кидалась — закреслено слово «кров».

326 ...заходячись... — в автографі закреслено «задихуючись».

327 Раптом пані схопилась... — закреслено «зір[валась]» рукою Лесі Українки.

328 Дивись ти, що за шибеницька дівтора... — в автографі закреслено «шибеники».

Мендель Розенбаум

Мендель (Менахем-Мендл) Абрамович Розенбаум (Мендель Розенбаум, 1870–1954) — російсько-єврейський публіцист, письменник, громадсько-політичний діяч та агроном білоруського походження. Навчався у Берлінському університеті (з 1891 р.). Був редактором газети «Русский рабочий» («Російський робочий»), член Союзу (Партії) соціалістів-революціонерів («ес-ерів», з 1897 р.). Заарештований за перевезення в Російську імперію нелегальної літератури (1898; 1903). 1905 року Розенбаум виїхав до США, де він вивчав агрономію у Нью-Йоркському університеті. У США Розенбаум займався збиранням коштів на потреби «ес-ерів». Після Декларації Бальфура (1917) став прихильником ідей сіонізму і брав участь у сіоністському робітничому русі США. 1924 року переїхав до Ерец-Езраель, писав оповідання російською мовою, а згодом — на їдиші. Він автор мемуарів «Воспоминания социалиста-революционера» (Нью-Йорк; Варшава, 1921; «Спогади соціаліста-революціонера»). У 1935 році книжка була перекладена на іврит і видана в Тель-Авіві (Див.: Иоффе Эмануил Г. Белорусские евреи в Израиле. Биографический справочник. Минск: Ковчег, 2000).

Розенбаум був близьким із соціалістичними колами Галичини на початку ХХ століття, зокрема у Львові через активного члена УСДП, а пізніше — УНР, Володимира Старосольського (1878–1942) він познайомився із Лесею Українкою. Діячі цього напрямку гуртувалися довкола видання «Молода Україна» (Львів, 1900–1903),

органу молодіжної однойменної організації, неофіційний органу «Академічної громади». За агентурним доносом 1903 р., під час перебування у Нью-Йорку його обов'язки по перевезенню нелегальної літератури соціалістів-революціонерів до Російської імперії було передано Михайлу Кривинюку, тодішньому студенту Львівського політехнічного училища (Див.: Мендель Розенбаум. Спогади соціаліста-революціонера // Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія. Книга II; за ред. Тамари Скрипки. Нью-Йорк; Київ: Темпора, 2015. С. 300–301).

* * *

У 1902–1903 рр. Леся Українка листується зі нареченим її сестри Ольги та ідейним побратимом Михайлом Кривинюком у справі політичних переслідувань та арештів. У своєму листі з Цюриха від 28 травня 1902 року Лариса Косач зазначає: «Дуже сумно те, що Ви пишете про М[аксима] [Івановича Мережинського] і про лихі шанси Вашого повороту на Україну» Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 453). Леся Українка прагне допомогти справі, розшукує в Женеві українських перекладачів і «жалую, що ви не дозволили мені коррегувати, то робота пуста, а булоб вдвое скоріше», — пише вона про брошуру «Німецька революція в марті 1848 року» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 455). Дотримуючись конспірології вона обережно нагадує: «Сама повожуся скромно і за популярністю не ганяюся. Так що зо мною може ще довго можна буде розмовляти» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 456). Лариса Косач показує себе відданою справі Групи УСД і допомагає їй здебільшого перекладною діяльністю. Як згадує Розенбаум: «Леся Українка мала істинно поетичну натуру. Одначе її поетична творчість не стала перешкодою для серйозної суспільної діяльності, як це часто траплялося в інших молодих поетів. Переконана соціалістка і запальна українська патріотка, вона невтомно працювала заради своїх ідеалів. Українофільські тенденції, однак, не вплинули на її зацікавлення російською літературою, російським стилем життя, що, власне, зблизило мене з нею» (Розенбаум М. Спогади соціаліста-революціонера. С. 299).

Леся Українка допомагає українським соціал-демократам серед іншого і перекладами з російської літератури. Одразу після вдалого перекладу новели Менделя Розенбаума «Великдень у турмі» через Фелікса Волховського він просить продовжити Лесю Українку працювати над перекладами. Розенбаум просить

перекласти працю «О несправедливом царѣ» («Про несправедливого царя») Фелікса Волховського (котра і була перекладена) та оповідання «За вѣру, царя и отечество» російської письменниці, відданої ідеям соціалізму, Валентини Дмитрієвої. У Сан-Ремо обмеження лікарів годин праці їй допомагала сестра Оксана. Було перекладено лише казку Волховського, а про активну позицію перекладачки свідчить її оригінальний твір, котрим вона займалася у той самий час — брошура «Яке наше життя під московськими царями» (над якою вона працювала у листопаді 1902 року).

Леся Українка і далі підтримує спілкування з Розенбаумом у справі поширення забороненої літератури, але от наступного року втрачає його із поля зору і питає у їхнього спільного знайомого Волховського: «Чи не знаєте, де М[ендель]? Я втратила його з очей; жалую про те» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 64). Про подальші контакти митців — невідомо.

За спогадами Менделя Розенбаума, Лариса Косач сама попросила його подати щось для журналу «Молода Україна». «Я написав, розуміється, по-російськи, невеличке оповідання на придуманий мною кількома роками раніше в Петропавлівській фортеці сюжет — “Вечір перед світлим воскресінням”. Оповідання їй сподобалось, і вона переклала його дивовижно гарною поетичною мовою. Через кілька років після появи цього оповідання в перекладі Лесі Українки його передрукував Амфітеатров у своєму паризькому часописі “Красное знамя” (М. Р. Светлое Воскресенье // Красное знамя. 1906. № 2. С. 10–15)» (Розенбаум М. Спогади соціаліста-революціонера. С. 300).

У оповіданні «Великдень в тюрмі» порушується тема політичних арештів — і ця тематика була більш, ніж близька, Лесі Українці, адже і почала вона власну поетичну кар’єру віршем «Надія» (1880), який мав родинну основу — про арешт та заслання своєї тітки Олени Косач (Тесленко-Приходько). Пізніше вона відгукнулася на арешт Михайла Кривинюка, нареченого своєї сестри Ольги, віршем «До товариша» (1897; збірка «Думи і мрії») та «Весна зимова» (1899; цикл «Кримські відгуки» збірки «Думи і мрії»). У ній вона з жалем згадує свого товариша, побратиме, якого у листах називає «братом»: «Раптом чогось я згадала велику, сувору будову, // Брами з важкими замками, сторожу й високу ограду, // А за оградою — вас, мій товаришу, в клітці тюремній».

Як у цьому вірші, так і у поезії «До товариша» Леся Українка свідомо спільної справи і виводить тему в’язниці на ширші обрії:

Чи згадали хоч раз ви про мене в тюрмі,
Як про вас я спогадую, хвора?
Як ростинам бракує життя в вогкій тьмі,
Так обом нам бракує простора.

Тема поневолення набула особливого звучання у циклі «Невільничі пісні» (1895–1896; збірка «Думи і мрії»). У вірші «Матиневільниця» (1895) Леся Українка пише:

Ота весна, що за вікном сміялась,
Нам принесла новини невеселі,
Тюремні вісті: той сидить в неволі,
Недавно взятий, той в тюрмі збожеволів,
А той недавно вийшов, але хворий
Душею й тілом, він же був забраний
Якраз в розцвіті мрій, надій і праці.

У цьому вірші зображено родину її «товаришки та посестри» Галі Ковалевської-Деген, дочки революціонерів-народовольців Марії Воронцової-Ковалевської і Миколи Ковалевського. Воронцова-Ковалевська була заслана на довічну сибірську каторгу в м. Кару. 1889 року вона з товаришами отруїлася на знак протесту проти знущання з в'язнів («Карійська трагедія»). В'язницю, котра розбиває родини, також показано у вірші «В'язень» (1899).

Метафора поневолення поширюється на всю Україну: «Мій за-напащений, нещасний краю!». У «Хвилині розпачу» вона міркує: «Тюрма — се коло злої чарівниці, // Ніколи не розіб'ється воно».

Тюремна тематика набула щонайширшого осмислення у поетичній творчості Лесі Українки. Переклад оповідання «Великдень у турмі» Менделя Розенбаума, очевидно, не міг не спонукати українську письменницю опанувати й розказати тюремні сюжети і в прозовій формі.

Великдень у турмі

Вперше опубліковано в журналі «Молода Україна». 1902. № 4. С. 107–118, без прізвища перекладачки.

Автограф невідомий.

Подано за першопублікацією. Текст підготувала Олена Маланій.

У травні 1902 року Леся Українка конспіративно повідомляє Михайлу Кривинюку: «Ще от що: пришлю хутко Вам один переклад,

то дайте Волі або М[олодій] Укр[аїні], а по видрукуванню заберіть рукопис назад. Так просив автор» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 456). Ідеться про її переклад оповідання Менделя Розенбаума «Великдень у турмі», який і датується травнем 1902 року.

У листі до редактора Миколи Ганкевича Леся Українка пише: «...посилаю Вам переклад новелки п. Розенбаума. Він просив, щоб йому потім одіслати сей переклад, як тільки буде вже манускрипт непотрібний в друкарні, бо він хоче поробити зміни в росс[ійському] тексті відповідно моїм правкам в перекладі. Його адреса: United States (America), New York, 171 E. Broadway (East), M. Rosenbaum. Будьте ласкаві зробити так, як він просить. Колиб до “Волі” ся новелка не надалась, то автор просить віддати її “Молодій Україні”» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 457). Зрештою, новела там і була надрукована у 1902 році. Цей щомісячний журнал для молоді виходив у Львові 1900 до 1903 року у Львові. Усього вийшло 33 номери. Видання у своїй редакційній політиці пропагувало ідею незалежної України. Там публікували свої твори Лесь Мартович, Степан Чарнецький, Василь Щурат, Михайло Яцків, Василь Пачовський, Леся Українка та інші.

Оповідання «Великдень у турмі» написано від імені жінки Наді, котра вже 10 років сидить у в'язниці внаслідок політичних переслідувань. Жінка згадує про свої дні на волі і її огортає невимовна туга, а минуле постає як «давній сон», втрачаючи риси правдоподібності. Нічого не приносить полегшення, навіть у Великдень на чудо сподіватися не випадає. Вона згадує мальовничу Швейцарію — Тунське озеро та красу Оберлянду, верхів'я гори Дан-де-Жіман і Женевське озеро під ним. З уривчастих спогадів жінки дізнаємося, що її чоловіка засудили на смерть. Попри безнадію та розпач, вона сподівається на позитивні зміни в майбутньому: «Як бажала душа моя блискавиць, грому, зливи! З палкою тугою, з тремтячою надією я ждала, затаївши дух. Але такою ранньою весною на півночі рідко бува громова хуртовина».

Цікавим є перегук цього перекладу Лесі Українки і її оригінального оповідання «Помилка (Думки арештованого)», котре датується 1905 роком. У ньому письменниця не без впливу оповідання Розенбаума звертається до тюремної тематики саме у прозовій творчості. Як і творі Розенбаума, оповідання написано у фрагментарному символістсько-імпресіоністичному стилі, наближеному до потоку свідомості ув'язнених. У той час, коли в оповіданні «Великдень в тюрмі» розповідь ведеться від імені жінки

(Леся Українка як перекладачкасама змінює стать головного героя), то в її оповіданні «Помилка» — від імені арештованого чоловіка. У той час як Надія Розенбаума невтішно ридає, герой Лесі Українки намагається переконати себе не піддатися неврастенії. Більш того, він розмірковує про гендерні ролі та суспільні очікування від жінок та чоловіків: «Ох, коли б мені хоч сльози! Як я здрю жінкам, що в них завжди сльози готові!... Епічні давні герої плакали, не соромлячись, і проте були справжніми, щирими героями, а ми?».

Як і в новелі Розенбаума, Леся Українка використовує пісні, і зокрема ту, що сама записала на Поліссі, «Ой не шуми буйним листом, зелений катране». Однаковий епізод в обох творах — арештанти стукають у стінку до сусідів, але так і не отримують відповіді.

У своє оповідання Леся Українка вводить мистецьку проблематику, не втрачає шансу поговорити про новітні напрями й вкладає свої висновки (очевидно, адресовані Сергію Єфремову і компанії) в уста свого героя: «...ми так уже зопсовані усякими “стилями”, “настроями”, “напря[ма]ми”, що стратили справді всяке “почуття дійсності”». Окрім гендерної та мистецької тематики в оповіданні Лесі Українки осмислюється також ідея громадського та мистецького служіння митця та пошуку балансу між ними, що також було важливим і для української письменниці в контексті її перекладацької роботи та писанням оригінальних творів.

ДРАМА

Моріс Метерлінк

Maurice Polydore Marie Bernard Maeterlinck (Моріс-Полідор-Марі-Бернар Метерлінк, 1862–1949) — бельгійський драматург, прозаїк, поет, перекладач, лауреат Нобелівської премії з літератури (1911). Його твори асоціюються із початками модернізму в драматургії та появою «нової драми». Серед його найвідоміших п'єс — «Les Aveugles» (1890; «Сліпі»), «Pelléas et Mélisande» (1892; «Пеллеас і Мелісанда»), «Monna Vanna» (1902; «Монна Ванна»), «L'Oiseau bleu» (1908; «Синій птах») та багато інших. У драмах Метерлінк зосереджується на надприродних явищах та внутрішньому житті людини, її мріях, снах, містицизмі, інтуїції, з чого й походить

визначення його театру як статичного, «театру мовчання» тощо. Окрім античної та подальшої культурної спадщини, на Метерлінка вплинула традиція французької літератури, а саме творчість Вільє де Ліль-Адана, Стефана Маларме, Поля Верлена та Артюра Рембо. Серед впливів на його творчість чільне місце посідали також і німецькі романтики, а особливо — Новаліс, а також інші, серед яких Томас де Квінсі, Волт Вітмен і Ральф Емерсон. Метерлінк вплинув на подальший розвиток модернізму у світовій літературі. Райнер Марія Рільке, Андре Жід, Марсель Пруст, Лорка, Габрієле д'Аннунціо, Антон Чехов, Торнтон Вайлдер, Гуго фон Гофмансталь, Олександр Блок, Вільям Батлер Єйтс, Жан Кокто — це далеко не повний список імен митців, для яких визначальним став вплив естетики й поетики театру Метерлінка. У цьому переліку по праву перебуває і Леся Українка.

Українською твори Моріса Метерлінка перекладали Павло Грабовський, Марія Грінченко (Загірня), Наталія Кобринська, Микола Вороний, Микола Антонюк, Іван Петрушевич, Микола Терещенко, Євген Тимченко, Максим Рильський, Дмитро Чистяк та інші. Леся Українка стала першою українською перекладачкою драматургії Метерлінка («Немину́ча») та його есеїстики («Оливне гілля»).

* * *

Захопившись текстами Моріса Метерлінка, Леся Українка прагнула, щоб вони стали відомі широкому загалові. У листі від 18 травня 1900 року до редактора «Літературно-наукового вістника» Володимира Гнатюка вона писала, що планує надіслати переклад драми Моріса Метерлінка «L'intruse» (1891; «Немину́ча»). Вона намагається переконати редакторів звернути увагу на цього письменника й пропонує перекласти одну із його драм українською: «Хотілось би мені дуже, щоб наша публіка русько-українська познайомилась би з сим новітнім драматургом в його найкращих творах, а до того ж в укр[аїнськім] перекладі. Нехай Ваша хв[алена] Редакція поборе відому мені свою нехить до “модерністів” і прочитає мій переклад, я певна, що ся оригінальна і тонко написана річ не може не звернути на себе уваги навіть “пристороннього читача”. Я не абсолютна (далеко ні!) поклонниця Метерлінка і взагалі “модерни”, але в трьох драмах сього автора я справді бачу нові елементи штуки, скомбіновані з великим талантом» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 202).

Попри запевнення, що вона «не абсолютна (далеко ні!) поклонниця Метерлінка і взагалі “модерни”», у полеміці Лесі Українки із Сергієм Єфремовим звучить ім'я Метерлінка. У статті «В поисках новой красоты (Заметки читателя)» («Киевская старина». 1902. № 10. С. 100–140; № 11. С. 235–282; № 12. С. 394–419) Єфремов критикує символізм та декадентство, а також українських митців, дотичних до напрямку (передовсім — Ольгу Кобилянську і Гната Хоткевича). Леся Українка палко дискутує із Єфремовим та пояснює природу нового мистецтва, наголошуючи, що символізм і декадентство — це не одне й те саме. Ібсена та Бйонстріне вона зараховує до символістів, але не декадентів. Мопассан і Чехов «по настрою і філософії декаденти, але не символісти». Далі вона зазначає зміну рецепції цих понять у світі, а особливо — у Франції. На думку авторки, «Символізм і декадентство іменно в “последнее время” вже вийшли з моди, — принаймні, у Франції тепер в моді “простота добродѣтели”, внаслідок чого Метерлінк навіть змінив цілком свою *manière d'écrire*» (Лист до Косач О. (матері) від 27 січня 1903 р., Сан-Ремо. Леся Українка. *Листи: 1903–1913*. С. 20).

У запальній полеміці Леся Українка рекомендує матері, на підтвердження своїх тез про «нові напрямки» у французькій літературі, окрім Гюїсманса, де Ліль-Адана і П'єра Луїса, почитати ще на додаток до Роні, Рода Едуарда, Жозефа Пеладана і такі драми Метерлінка: «Скарб смиренних», «Книга смерті та милосердя», «Мудрість» і «Мовчання» (Леся Українка. *Листи: 1903–1913*. С. 27). Потреба «простудіювати Метерлінка» серед інших письменників-модерністів також виринає, коли Леся Українка думає над тим, як написати відповідь на статтю Єфремова і «всім взагалі антимодерністам» (Леся Українка. *Листи: 1903–1913*. С. 36). На жаль, її відповідь Єфремову не була опублікована, але із цього листа до Олени Пчілки стає зрозумілим, скільки із сучасної їй світової літератури читала Леся Українка, чи не все в оригіналі, і на той час уже сама переклала тексти двох своїх визначних сучасників — Метерлінка й Гауптмана.

Ще одним свідченням того, наскільки глибоко Леся Українка знала творчість Моріса Метерлінка, є її літературно-критичні розвідки, у яких не раз згадується його ім'я: «Новые перспективы и старые тени (“Новая женщина” западноевропейской беллетристики)» (1900; «Нові перспективи та старі тіні (“Нова жінка” західноевропейської беллетристики)»), «Європейська соціальна

драма в кінці XIX ст. (Критичний огляд)» (1901), «“Михаэль Крамер”. Последняя драма Гергарта Гауптмана» (1901; «“Міхаель Крамер”. Остання драма Гергарта Гауптмана»), «Новейшая общественная драма» (1900–1901; «Найновіша суспільна драма») та «Утопія в белетристиці» (1906).

Свідченням впливу традиції романтизму і символістської естетики європейської драми стала перша драма Лесі Українки «Блакитна троянда» (1896). На 12 років пізніше світ дізнався про впливову драму Метерлінка «Синій птах» (1908), без якої історію європейського модернізму неможливо уявити. Свідченням, наскільки глибоко-інтуїтивно Лариса Косач розуміла творчість цього драматурга й змогла розпізнати її на тлі тогочасних тенденцій, свідчить бодай схожість назв. Окрім цього, символістська естетика драм бельгійського драматурга-нобеліанта відчутна і у її пізніших драмах, передовсім у «Одержимій» (1901), «На руїнах» (1904), «Кассандрі» (1903–1907) та «Лісовій пісні» (1911).

Неминуча

Вперше опубліковано в журналі «Літературно-науковий вістник». 1900. Т. 11. Кн. 9. С. 344–358.

Чистовий недатований автограф перекладу зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 902).

Подано за автографом. Текст підготувала Людмила Бондарук.

У автографі неправильно пронумеровано дві сторінки, вони звірені з оригіналом і подані у потрібному порядку. У автографі назви та імена дійових осіб підкреслені рукою Лесі Українки.

Одноактна драма «L'intruse» (1890; «Неминуча») — це друга п'єса Метерлінка. Дослівний переклад назви з французької — «порушниця» (пор. у англійському перекладі «The Intruder»). Леся Українка переклала назву як «Неминуча», щоб, ймовірно, наголосити на моменті приреченості та посилити фатальне начало у філософській драмі Метерлінка. Переклад датується 1900 роком.

Ця символістська драма розказує історію однієї родини, фіксує момент, коли в дім вдирається смерть і забирає життя однієї з дочок. Лише дід-сліпець зумів розгледіти подих смерті, на відміну від інших членів родини, які кепкують над його передчуттями й скептично сприймають їх. У цій драмі Метерлінк обіграє мотив сліпоти й прозріння. Цей персонаж, як і античний цар

Едіп (Софокл, «Цар Едіп»), отримує дар внутрішніх прозрінь ціною фізичної сліпоти.

329 Три дочки — серед усіх персонажів драми постаті Трьох Дочок є найбільш символічними і вони є свідками Смерті. Усі три діють злагоджено та повторюють дії одна одної, відповідають в унісон одна одній і тримаються за руки. Три Дочки — це три богині долі в давньогрецькій міфології (Парки): Клото, Лахесіс та Антропос, які прядуть полотно життя й обривають нитку. Інша аналогія — це три відьми з трагедії Вільяма Шекспіра «Макбет», котрі пророкують Макбету його долю на початку. Прикметно, що як Моріс Метерлінк, так і Леся Українка займалися перекладом цієї драми Шекспіра.

330 На порозі з'являється Сестра милосердя... — в автографі «Сестра милосердя» підкреслено.

Гергарт Гауптман

Gerhart Johann Robert Hauptmann (Гергарт Йоган Роберт Гауптман, 1862–1946) — німецький драматург, поет, письменник, лауреат Нобелівської премії з літератури (1912). Починав літературну діяльність з оповідань і новел, був членом літературного клубу «Durch» («Через»), де читання текстів німецьких романтиків, натуралістів та письменників-реалістів дали йому подальший поштовх до написання драм. Його ранні п'єси позначені впливами поезики та естетики натуралізму та реалізму, а пізніші марковані естетикою казки, містики та символізму. Серед найвідоміших драм: «Einsame Menschen» (1890; «Самотні»), «Die Weber» (1892; «Ткачі»), «Die versunkene Glocke» (1896; «Потоплений дзвін»), «Michael Kramer» (1901; «Міхаель Крамер»), «Vor Sonnenaufgang» (1932; «Перед сходом сонця») та багато інших. Також писав тексти на теми античності й раннього християнства. Окрім Нобелівської премії з літератури, був тричі лауреатом Премії ім. Франца Грільпарцера, а також отримав звання почесного доктора у Оксфордському (1905) і Лейпцизькому університетах (1909).

З 1904 року п'єси Гауптмана регулярно ставили на сценах українських театрів. Окрім Лесі Українки, українською мовою драми Гауптмана перекладали Микола Вороний, Микола Голубець, Борис Грінченко, Антін Крушельницький, Юрій Назаренко, Михайло Павлик, Сергій Родзевич, Софія Тобілевич, Федь Федорців, Іван Франко та інші.

Приїхавши на операцію до Берліну взимку 1899 року та кілька разів не заставши свого лікаря, професора Бергмана, вдома, сімейство Косачів у складі Лесі Українки, Олени Пчілки та Михайла Косача першим ділом пішли до театру на виставу «Fuhrmann Henschel» («Візник Геншель») за п'єсою Гауптмана. Лариса Косач була у захваті від гри акторів, проте до самої драми поставилася дещо критично: «Німці грають чудово, дуже типічно і вже так “народно”, що нехай наші українські актори сховаються! Але сама драма мені не дуже сподобалась: логіки бракує в розвитку драматичних моментів» (Лєся Українка. Листи: 1898–1902. С. 98). Пізніше, у травні того ж року, Лєся Українка пише матері, що хотіла би піти на виставу «Versunkene Glocke» («Затоплений дзвін»), а також переповідає враження сестри Ольги від постановки «Einsame Menschen» («Самотні люди») Гауптмана, яка перевершує горизонт її очікувань: «...каже, що дуже хороше виходить, так, як і сподіватись трудно було» (Лєся Українка. Листи: 1898–1902. С. 138). «Я тут Гауптманісткою стала», — після майже піврічного перебування у Берліні напише Лєся Українка (Лист до Людмили Драгоманової від 5 червня 1899 р. Лєся Українка. Листи: 1898–1902. С. 140).

Натхненна постановками у Берліні, Лєся Українка починає перекладати драми Гауптмана українською мовою. Очевидно, вона почала цю роботу прикінці вересня 1899 року, незабаром після повернення до Києва. У листі від 20 вересня 1899 року до сестри Ольги вона пише, що працює над «двома перекладами, рефератом і оповіданням» (Лєся Українка. Листи: 1898–1902. С. 157). Серед перекладів, ймовірно, — «Ткачі» Гауптмана.

Навесні 1901 року Лєся Українка надсилає статтю про Гауптмана до петербурзького журналу «Жизнь», для якого вона писала статті для власного заробітку. Розвідка «“Михаэль Крамер”. Последняя драма Гергарта Гауптмана» («“Михаэль Крамер”. Остання драма Гергарта Гауптмана») надіслана, але от авторка отримує відповідь, що «та редакція вже не існує, а куди і до кого дісталась рукопись, невідомо» (Лист до Ольги Косач (сестри) від 7–11 вересня 1901 р. Лєся Українка. Листи: 1898–1902. С. 323). Текст цієї доповіді зберігся і цікавий тим, як Лєся Українка розуміла творчість цього митця. У статті вона пише про останню драму Гауптмана «Михаэль Крамер», яка і була опублікована 1901 року. Лєся Українка

високо оцінює цей «істинний витвір мистецтва» майбутнього нобелівського лауреата через те, що у ній щонайповніше розкрилася мистецька індивідуальність і його творчий геній. Він має власний упізнаваний стиль, котрий неможливо сплутати з іншими. Хто ж такий Гауптман і до якої школи він належить, — питає авторка статті, — «натураліст, реаліст, декадент, новоромантик?» (Леся Українка. «Міхаель Крамер». Остання драма Гергарта Гауптмана // Всесвіт. 1976. № 3. С. 3). Він не є ані адептом, ані засновником жодного з цих напрямів, хоча добре розуміє й майстерно використовує кожен з них («позаздрив би сам Золя» деяким натуралістичним сценами!), витворюючи тим самим власний неповторний стиль. Цікаво, що Леся Українка у самотніх митцях Гауптмана знаходить перегук із епохою романтизму, стверджуючи, що Гауптман конструє «новий тип Чайльд Гарольда, який відійшов від свого байронівського прототипу, але все ж зберіг споріднені з ним риси» (п'єса «Одинокий»). Зокрема, із естетикою самотності байронівських персонажів героїв Гауптмана, на думку авторки, споріднює те, що ніхто не може визволити цих «фатально самотніх» людей від їхньої самоти. Як пише Леся Українка: «Драма “Міхаель Крамер” — апофеозом самотності і разом з тим протест проти неї» (Леся Українка. «Міхаель Крамер». С. 7). Цей твір розповідає про митця і його призначення, відповідальність, нерозуміння близьких, про обов'язки перед громадою та родиною, про мистецьку аскезу, про норму й божевілья, про становище людини-творця в громаді. Чи не все ці питання проговорює Леся Українка у своїй драмі «У пущі», драмі про «митця серед пуритан». А якщо зважити на чернеткові назви, то і аналогії з «Міхаелем Крамером» Гауптмана, темою мистецького виживання й повсякчасного чатування смерті можуть звучати виразніше: «Річард», «Артист», «Життя артиста», «У пущі», «За океаном», «Забута трагедія», «У шурхах», «Річардсон», «Похований артист».

Поза цим порівнянням, вже давно помічені риси схожості драми «Потоплений дзвін» (1896) Гауптмана та «Лісова пісня» (1911) Лесі Українки. Вона і сама коментує вплив Гауптмана у одному із листів: «Се властиве Märchendrama, по термінології Гауптмана (так він зве свій Потоплений дзвін), але я не знаю як би се могло понашому зватись. Чи Ви знаєте, що я дуже люблю казки і можу їх видумувати міліони? а от досі не доважувалась писати!» (лист до Кримського А. з Хоні від 14 жовтня 1911 р. Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 553).

Ще одним беззаперечним свідченням захоплення творчістю Гергарта Гауптмана виступають її літературно-критичні статті: «Новые перспективы и старые тени (“Новая женщина” западно-европейской беллетристики)» (1900; «Нові перспективи та старі тіні (“Нова жінка” західноєвропейської беллетристики)»), «Європейська соціальна драма в кінці XIX ст. (Критичний огляд)» (1901), «“Михаэль Крамер”. Последняя драма Гергарта Гауптмана» (1901; «“Михаэль Крамер”. Остання драма Гергарта Гауптмана») та «Новейшая общественная драма» (1900–1901; «Найновіша суспільна драма»).

Будучи закоріненою у театральне життя як на батьківщині, так і з досвіду театральних вистав за кордоном, Леся Українка написала багато в чому підсумкову статтю «[Про театр]» (1907; «Радянське літературознавство». 1965. №10. С. 68–69). Вона, не без впливу естетики європейської «нової драми», наголошує на потребі українського театру не відставати від сучасних тенденцій, вона прагне, щоб «театр і у нас, як у інших народів, розширював наш розумовий виднокруг, освітлював ті питання, що турбують душу інтелігента наших часів» (Леся Українка. Зібрання творів у 12 т. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 8. С. 268). З іншого боку, театральна справа має бути, окрім того, що фаховою у тому числі і для перекладачів п'єс, ще і прибутковою: «Для цілого театального гурту, однаково для антрепренера й для акторів, доброю п'єсою буде тая, яка привабить до театру багато глядачів і дасть великий прибуток. В сьому нема нічого ані дивного, ані ганебного. Всякий, хто живе з свого ремесла, з свого фаху, має право вести своє діло так, щоб його праця якнайлучче оплачувалася» (Леся Українка. Зібрання творів у 12 т. Т. 8. С. 269).

Ткачі

Вперше опубліковано у виданні: Леся Українка. Твори в п'яти томах. Київ: Держлітвидав України, 1954. Т. 4. Художні переклади, статті. 1884–1910. С. 210–259.

Чорновий недатований автограф перекладу зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 901).

Подано за автографом. Текст підготувала Оксана Белих.

Гергарт Гауптман написав драму «Ткачі» у 1892 році на основі історичних подій — повстання сілезьких робітників 1844 року,

котре почалося в Петерсвальді. Обурені несправедливими умовами праці ткачі влаштовують погром фабриканта Дрейсігера. Далі революційний запал робітників переходить і на інші міста.

Леся Українка працювала над україномовним перекладом «Ткачів» протягом 1899–1900 рр. Полагоджуючи свої видавничі справи на батьківщині за посередництва Михайла Кривинюка, вже наступного року Леся Українка питає про свій переклад: «Чи маєте видати Ткачі і чи буде то перше видання?» (Лист до Кривинюка М. від 14 березня 1902 р., Сан-Ремо. *Леся Українка. Листи: 1898–1902.* С. 409). Частина перекладу було втрачено через недбалість українських видавців. Леся Українка намагається з'ясувати у Кривинюка, яка саме: «Скажіть, яка власне частина Ткачів згублена? Я про се вперше чую. Я готова доповнити[,] відновити перекладом, маю тут німецький оригінал, а своєї черновки — тільки уривок першої дії (копія його була у переписчиків), але решта черновки у переписчиків була і, — я тім не сумніваюсь, — “загула”» (Лист до Кривинюка М. від 9 квітня 1902 р. *Леся Українка. Листи: 1898–1902.* С. 429).

Вважалося, що, окрім як на українську мову, Леся Українка перекладала «Ткачів» ще й російською. Зокрема, у 12-томному повному академічному зібранні її творів у розділі «Переклади драматичних творів» опубліковано переклад російською мовою, а у додатках — українською (Див.: *Леся Українка. Зібрання творів у 12 т.* Київ: Наукова думка, 1977. Том 6). Редактори видання посилаються на переклад з німецької, зроблений Л. К., першу публікацію у виданні «Донская речь» (1905). Справді, до цього видавництва Лариса Косач надсилала переклади на російську оповідань Івана Франка, але «Ткачів» російською вона не перекладала, і про це немає свідчень ані у її листах, а ні в інших виданнях. Коментатори дванадцятитомника припускають, що Леся Українка ознайомилася із цією драмою виключно через україномовний переклад Михайла Павлика, надрукований 1898 року в «ЛНВ». Очевидно, що Лариса Петрівна знала про переклад Павлика, так само як і про статтю Івана Франка «Гергарт Гауптман, його життя і твори», опубліковану того ж року в «ЛНВ». Але вона також змогла глибше пізнати творчість Гауптмана на його батьківщині в Німеччині, коли відвідувала постановки його п'єс у Берліні.

Леся Українка не перекладала драми «Ткачі» російською, згаданий переклад належить Людмилі Коломийцевій, він був опублікований видавництвом «Донская речь» під криптонімом Л. К.

(Див.: Травушкін М. Виправити помилку. Про переклад «Ткачів» Г. Гауптмана російською мовою // Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження. Київ: Наукова думка, 1984. С. 178–180).

В україномовному перекладі майже уся перша дія «Ткачів» була втрачена, а друга дія не має закінчення.

331 Посвата — в автографі посвата подана перед другою дією. Звірівши з оригіналом, подаємо посвату перед першою дією.

332 Маттері його стонадцять куп чортів з чортинятами — перше слово у автографі подано із двома літерами «т» для посилення лайливого емоційного забарвлення. У такому ж значенні це слово вживається і далі у тексті ще один раз: «Ну, тай веселий же я, матері його!..» (Бавмерт).

333 *Parole d'honneur* — фр. — слово честі.

334 *Оттепер* — в автографі в дужках наведено німецький вислів «*Nach einigen Umständen*» (дослівно: «За певних обставин»).

335 *Sit grano salis* — лат. — «з дрібною солі». Із здоровим глуздом, скептицизмом.

336 Роздумавши спокійно... — в автографі Леся Українка наводить альтернативний варіант перекладу «взявши на холодну розвагу».

337 ...пані добродійко — в автографі наведено німецький варіант «*Frau Madame*». Можна припустити, що Леся Українка залишала німецькі варіанти виразів, бо поверталася до перекладу, щоб ще раз звірити у контексті.

ПУБЛІЦИСТИКА Й НАУКА

Михайло Драгоманов

Михайло Драгоманов (1841–1895) — український громадський діяч, публіцист, історик, філософ, фольклорист. Народився в Гадячі (Полтавщина). Належав до київської Старої громади. Після Полтавської гімназії з 1859 року продовжив навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира. Згодом працював там на посаді приват-доцента і доцента (1865–1875). Три роки провів у Європі (жив у Берліні, Гайдельберзі, Празі, Відні, Флоренції, Львові). Після Емського акту 1876 року його звільнили з університетської посади й він змушений був

виїхати до Женеви, де активно працював з українськими емігрантами. Був ініціатором громадсько-політичного видання «Громада» (опубліковано 5 томів), у якому була популяризована ідея рівності українського народу серед інших. 1878 року на паризькому літературному конгресі у своїй доповіді «*La littérature oukrainienne proscrite par le gouvernement russe*» («Українська література, заборонена російським урядом») виступив на захист української мови та культури проти Емського акту. Протягом 1889–1895 викладав у Вищій школі у Софії. Помер у Софії, де і похований. Писав українською та російською мовами. Серед його праць — «Література російська, великоруська, українська і галицька» (1874), «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893), «Евангельська віра в старій Англії» (1893), «Оповідання про заздрих богів» (1894), «Исторические песни малоруського народа» (у 2 т.; 1874, 1875; у співавторстві з Володимиром Антоновичем), «Про українських козаків, татар і турків» (1876), «Рай і поступ» (1899) та багато інших.

З російської на українську мову праці Драгоманова перекладали Михайло Павлик та Леся Українка.

* * *

Михайло Драгоманов був рідним братом матері Лесі Українки Ольги Косач (Олени Пчілки). Для Лесі Українки дядько був беззаперечним авторитетом, з ним вона радилася щодо наукових праць, суспільних питань та літератури. На його прохання вона зробила переклади із Біблії та праць відомого французького біблеїста Моріса Верна. Зокрема, він консулював її й допоміг обрати джерела для її підручника «Стародавня історія східних народів». Леся Українка відвідала родину дядька в Софії у 1894–1895 рр. Про час, проведений із родиною дядька, Леся Українка часто згадувала у приватному листуванні. Найбільше її вразила бібліотека Драгоманова, якою вона мала змогу вільно користуватися. Після смерті дядька вона опікувалася його письменницькою спадщиною, допомагала у її віднаходженні, збереженні й популяризації. Михайлу Драгоманову Леся Українка присвятила свій переклад великого вірша Віктора Гюґо «Бідні люди». Йому ж і присвячена поема «Роберт Брюс, король шотландський» (за роботою над якою він пильно стежив), у якій на повний голос звучить ідея антиколоніального спротиву шотландців проти англійського панування.

Драгоманов заохочував свою племінницю до письма найрізноманітнішими методами, і часто був суворим, але для неї він завжди залишався беззаперечним авторитетом. Як стверджує український поет і літературознавець Михайло Драй-Хмара, європейські орієнтації та світогляд Леся Українка перейняла від свого дядька: «Під європейзмом розуміємо ми, по-перше, прилучення себе в широкій мірі до європейської культури, по-друге, розглядання всяких справ національних в європейському масштабі. Що Леся мала справжню європейську освіту й що до цього в великій мірі спричинився її дядько, для нас цілком ясно. Коли вона приїхала до Драгоманових, що довгий час жили в Європі, то в ній зовсім не помітили того, що характеризує людей сходу — відірваності від європейських інтересів» (Драй-Хмара М. Леся Українка. Життя й творчість. Харків: Державне видавництво України, 1926. С. 28). Не в останню чергу прилучення до європейського континууму і осмислення власної ідентичності відбувалося через переклади як класики світової літератури, так і визначних сучасників-науковців, до роботи над якими спонукав, заохочував Драгоманов свою племінницю.

Про волю віри

Вперше опубліковано у виданні: Драгоманов М. Про волю віри. Переклала з великоруської рукописі Н. С. Ж. Видав М. Павлик. Львів: З друкарні Наукового товариства ім. Т. Шевченка, під зарядом К. Беднарського, 1895. 45 с.

Автограф невідомий.

Подано за першопублікацією. Текст підготувала Олена Маланій.

Леся Українка переписала «дядькову брошуру для штундарів», «Неволя веры в теперешней России» («Неволя віри у сучасній Росії»; переробка його статті «Віра і громадські справи»,¹ 1892), для друку під час перебування у Софії (Лист до Павлика М. від 29 березня 1895 р. Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 344). Згодом ця брошура була опублікована за кордоном завдяки Феліксу Волховському. Переклад з російської праці Михайла Драгоманова Леся Українка зробила орієнтовно 1895 року під час її перебування в Болгарії. Переклад підписано криптонімом «Н. С. Ж.», яким

¹ Ця праця також вийшла окремим виданням Партії українських соціалістів-революціонерів (1915).

Леся Українка підписувала деякі інші свої твори. Саме так вона підписала свій лист до Івана Франка після полеміки з ним на сторінках журналу «Житє і слово» (Н. С. Ж. «Не так тії вороги, як добрії люде», 1897. Т. 6). Криптонім Н. С. Ж. має два значення: 1. наша славна жірондистка — жірондисти під час Французької революції обстоювали принципи демократії та індивідуальної свободи, не поділяючи водночас кривавого радикалізму якобінців; 2. наша спілка жіноча, що вказує на феміністичні орієнтації Лесі Українки.

Брошура «Про волю віри» вперше була опублікована у Львові 1895 року і є раритетним виданням. Друге видання з'явилося у Нью-Йорку 1918 року (накладом Мирослава Січинського). Третє видання цієї брошури було опубліковано теж у США видавництвом Кирило-Мефодіївського братства (Ірвінгтон) 1974 року з передмовою Григорія Домашовця.

У цьому науково-критичному есеї Михайло Драгоманов, простудіювавши Біблію та будши гарно обізнаним із розвідками, пише про те, що віра не має контролюватися державою та накидатися ззовні (як у Російській імперії православ'я), а має бути особистим вибором кожної людини. Драгоманов пише про негативну роль втручання держави у привану справу віри: «Так можна сказати, що грецько-християнські держави загинули головно через переслідування за віру, через те що правительство мішалось до справ сумління своїх підданих, а не давало їм волі в сих справах». Віра, за Драгомановим, це вияв індивідуального сумління, яке не може контролюватися чи накидатися ззовні.

Проблематику переслідування християн і відстоювання власної віри, не накинutoї ззовні, а зробленої за власним вибором, знаходимо і у драмах Лесі Українки: «Одержима» (1901), «В катакомбах» (1905), «У пущі» (1897–1909), «Адвокат Мартіан» (1911) та інших. Для модерністської естетики Лесі Українки тема свободи волі і совісті мала важливе значення і була відображена у названих текстах.

338 Молокани — члени різних християнських сект, які з'явилися в Російській імперії прикінці 1760-х рр., і були поширені на східнослов'янських землях. Це найбільша секта, котра утворилася поза рамками офіційного православ'я. Молокани не визнають православну церковну ієрархію, ікони, чернецтво і поклоніння святим. Служителями культу у молокан виступають старці

(пресвітери), сектанти виконують духовні пісні і слухають проповіді під час молитовних зборів. Молокани зазнали чимало переслідування царизмом.

339 Стефан первомученик — Стефан Першомученик — один із найперших християн, і перший із семи дияконів Церкви і святий, чиє життя й проповідницьку діяльність описано у новозавітній книзі «Діяння апостолів». Загинув мученицькою смертю (побитий камінням) за проповідь в Єрусалимі 36 року н. е.

340 Іван Вікліф — Джон Вікліф (бл. 1330–1384) — англійський богослов, філософ, реформатор, професор Оксфордського університету. Переклав Біблію з латини на англійську і був предтечею протестантської Реформації. Серед його послідовників — Ієронім Празький і Ян Гус. Михайло Драгоманов писав про Джона Вікліфа у своїй праці «Евангельська віра в Старій Англії» (Женева: Українська друкарня, 1893).

341 Сервет — Мігель Сервет (Miguel Serveto у Conesa, Michael Servet, 1511–1553) — іспанський богослов і лікар. До кола його інтересів також належали географія, астрономія, математика, правознавство, анатомія. Першим обґрунтував ідею про існування малого кола кровообігу та його значення. Засуджений на спалення на повільному вогні, вирок було виконано у Женеві.

342 Кастеліон — Себастьян Кастеліон (Sebastian Castellio, 1515–1563) — французький богослов, проповідник. Як ідеологічний опонент Кальвіна, Кастеліон засудив спалення на вогнищі доктора Сервета. Кастеліон виступав проти втручання держави у приватні справи громадян, у тому числі і віри. Він пропагував ідеї релігійної толерантності, вільну волю і думку.

343 *Через се в Англії довго тяглись лихоліття і мука, так що багато англичан, надто евангелики, почали вибиратись з рідного краю за океан, в недавно відкриту землю, Америку.* — цей сюжет став основою драми Лесі Українки «У пущі» (1897–1909).

344 Род-Айлянд — Род-Айленд — штат у Сполучених Штатах Америки на узбережжі Атлантичного океану.

345 Роджер Вільямс — Роджер Вільямс (Roger Williams, 1603–1683) — американський богослов, прихильник і популяризатор ідей свободи віросповідання, він виступав за скасування рабства і звільнення рабів у США. 1636 року заснував колонію у місті Провіденс (зараз — столиця штату Род-Айленд), де знаходили прихисток переслідувані віряни та релігійні меншини. Його найвідоміша робота — «The Bloody Tenent of Persecution for Cause of

Conscience» (1644; «Кривава доктрина переслідування за особисті переконання»).

346 Спочатку в Англії, після того як 1688 року вигнано було королівську сім'ю... — мається на увазі державний переворот 1688 року в Англії в результаті якого було повалено владу короля Якова II Стюарта, а правити країною почав Вільгельм III (Оранський) зі своєю дружиною Марією II Стюарт, дочкою Якова II.

347 Краєва рада (земська дума) — збір представників різних верств населення для вирішення політичних, суспільних, економічних та адміністративних питань.

348 Чуваші — чув. — «ч'авашсем». Основне населення Чуваської республіки РФ (Чувашиї). Чувашів, котрі мешкають у інших регіонах називають аякчі («віддалені»).

349 Вотяки — удмурти (заст. — вотяки, отяки) — фіно-угорський народ, мешканці переважно Удмуртської республіки РФ, населяють також і деякі інші місцевості.

350 Нил Сорський — мирське ім'я — Микола Майков (1433–1508). Православний святий, преподобний.

Моріс Верн

Maurice Louis Vernes (Моріс Луї Верн, 1845–1923) — французький богослов, історик церкви, біблеїст, публіцист, редактор. Вивчав богослов'я в протестантській семінарії в м. Монтобан, а згодом — у Страсбурзькому університеті, де отримав ступінь доктора 1874 року. З 1877 року викладає у Сорбонському університеті. Був професором на протестантському богословському факультеті Паризького університету, звідки він змушений піти у відставку 1882 року після вступної лекції, яку вважали надто ліберальною (серед звинувачень — проповідування атеїзму). 1886 року був призначений директором-ад'ютантом (заступником директора) Практичної школи вищих досліджень (École pratique des hautes études), секція релігійних наук. З 1901-го викладав у Вільному колежі суспільних наук (Le Collège libre des sciences sociales; CLSS)). Він автор праць «L'histoire des religions; son esprit, sa méthode, et ses divisions, son enseignement en France et à l'étranger» (1887; «Історія релігій; її дух, метод і різновиди, її вивчення у Франції та закордоном»), «Une nouvelle hypothèse sur la composition et l'origine du Deutéronome» (1887; «Нова гіпотеза про композицію і походження Второзаконня»), «Les Résultats de l'exégèse

biblique. L'histoire, la religion, la littérature» (1890; «Результати біблійної екзегези. Історія, релігія, література»), «Histoire sociale des religions» (1911; «Соціальна історія релігій»), «La crise de la religion en France» (1911; «Криза релігії у Франції»), «Tradition juive et sionisme» (1918; «Єврейська традиція та сіонізм»). 1880 року заснував видання «Revue de l'Histoire des religions» («Огляд історії релігій»). Активний учасник Товариства досліджень єврейських тем (Société des Études Juives), у якому 1897 року він був головою. Кавалер Ордену Почесного Легіону (1919).

Окрім Лесі Українки, праці Моріса Верна перекладав українською мовою Іван Франко. Богослов'ям та біблеїстикою з наукових перспектив періоду зламу XIX–XX століть цікавляться різні українські митці та інтелектуали. Про це, окрім перекладів статей Верна Лесі Українки, свідчать такі видання: Дрепер Дж. В. Історія боротьби між релігією і наукою / пер. М. Павлик. Львів, 1898. 148 с.; Верн М. Основи критики біблійної / перекл. І. Франко у спів-авторстві з І. Белеєм). Львів, 1891 та переклад Івана Франка праці «Життя Ісуса Христа» Патера Дідона і Моріса Верна (Львів, 1897). Зацікавлення цією темою підтверджують і праці Івана Франка у «ЛНВ»: «Вавилон і новий завіт», «Нововіднайдений уривок євангелія», «Сучасні досліді над святим письмом», «Ювілей Британського Біблійного Товариства», а також дослідження Володимира Гнатюка «Вавилон і Біблія», «Діяльність католицьких монахів в Австрії», Мирона Кордуби «Біблія в освітленню найновіших вавилонських розкопоків» та інших.

* *
*

Леся Українка переклала три статті Моріса Верна — «Біблія або книги Старого Завіта», «Євангеліє», «Історія і релігія жидів», які французький вчений написав для французької «La Grande Encyclopédie» (1886–1902; «Велика енциклопедія»). Усі три переклади не друкувалися у жодному із зібрань творів Лесі Українки, виданих у XX столітті.

У листі до Михайла Драгоманова з Києва від 5 січня 1894 року Леся Українка, вітаючи його із Новим роком («...сказала б з новим щастям, та я щось не вірю в щастя, отже, бажаю здоров'я та трошки більше спокою і радощів»), повідомляє, що отримала і Енциклопедію, з якої вона почала перекладати статтю Моріса Верна «Біблія або Старий Завіт» (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 232).

Леся Українка критично підходить до текстів Моріса Верна, про що вона пише у листі до дядька від 28 січня 1984 року: «“Bible” та “Evangile” ми перекладемо напевне до 3-ої кн[ижки] “Ж[итя] і сл[ова]”. Мені ці статті подобаються, тільки мені здається, що М. Vernes занадто вже новітню дату ставить для всіх книг біблійних (після пол[ону] вавіл[онського]), занадто легковажить чужі теорії і перехваляє дуже геній жидівський. Мені видиться, що він в кінці обох розправ робить реверанси перед попами і всіма правовірними християнами, але, може, се мені так здається. Нема що і казати, що в Галичині за ці статті предадуть анатемі і видавця, і перекладачів, і коментатора з усім їх нащадком і накоренком. Для мене се буде, може, і цікаво, бо ще ново. А врешті, все одно, — цур їм!» (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 245).

Переклади Лесі Українки виходили протягом 1894–1895 рр. у львівських виданнях «Народ» і «Житє і слово», а згодом і окремими брошурами у Львові. Її інтригує, що думає галицька публіка про переклади, як сприймає їх: «Цікаво, як то галичани читають Верна і яке він на них враження робить», — міркує авторка (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 266). Під час роботи над перекладами літераторка гостювала у свого дядька та його родини у Болгарії. Паралельно із роботою над перекладами Леся Українка читала іншого визначного біблеїста тієї доби Ернеста Ренана (якого згадує і Верн у своїх статтях): «Остатні дні я завзято читаю Ренана і все одкриваю Америки для себе, я б Вам про них написала, та нехай краще потім поговоримо, а тепер я краще ляжу та візьму знов-таки Ренана», — пише вона до подружжя Михайла та Людмили Драгоманових у серпні 1894 року (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 266).

Історія і релігія жидів

Вперше опубліковано у журналі «Житє і слово». 1895. Т. 4. Кн. 1. С. 68–80; Кн. 5. С. 202–216.

Автограф невідомий. Подано за першопублікацією.

Текст підготувала Людмила Бондарук.

У журналі «Житє і слово» зазначено: «Переклад Л. У.».

Текст перекладу у цьому виданні поданий максимально точно до першодруку. Збережена авторська пунктуація. Змінено написання частки -ся з дієсловами, яка писалася окремо. Уніфіковано деякі слова, які мали різне написання («легко» і «лехко»,

«аммонітський» і «аммонійський»). Текст насичений власними назвами, топонімами, які по-різному написані. Залишено відповідно до першодруку. Особливістю перекладу є відсутність літери «ї» і вживання «і» на її позначення, наприклад, «колиски нації», «Вавилонії та Фенікії», «Месопотамії», «в країні», «на мову історії», «призначеної», «жадної прогресії».

Датується 1895 роком за першодруком.

Після статті «Історія і релігія жидів» Леся Українка вже нічого не переклала з праць Моріса Верна чи інших біблеїстів. У одному томі журналу «Житє і слово», де було видано переклад статті, було також опубліковано і некролог Михайла Драгоманова (помер 20 червня (2 липня) 1895 року у Софії), котрий і мотивував свою племінницю на переклади статей Верна. У некролозі писали: «Українська наука і література понесла велику страту через смерть М. П. Драгоманова. Не стало знаменитого фольклоріста і історика, найтверезішого критика, першорядного публіциста, невтомного борця за самостійний, широкий розвиток русько-українського письменства і всего духовного життя» (Михайло Петрович Драгоманов // *Житє і слово*. 1895. Т. 4. Кн. 4. С. 160).

Теми єврейської історії широко висвітлені у творах Лесі Українки (драмах «Вавилонський полон», «На полі крові», «В дому роботи в країні неволі» тощо, поемі «На руїнах», а також у поезіях «І ти колись боролась, мов Ізраїль...», «Ізраїль в Єгипті», «Де тії струни, де голос потужний», «Пророк» та інших).

351 Ідумея — об'єднання племен, котрі населяли історичну область на півдні Палестини зі столицею у місті Петра. На півночі Ідумея межувала з Юдеєю, з півдня мала вихід до Мертвого моря і країни Моав, на заході — із Синайським півостровом. За Старим Заповітом, Ідумею заснував син біблійного патріарха Ісаака Ісав (Едом). При виході з Єгипта мешканці Ідумеї не дозволили євреям на чолі з Мойсеєм пройти через їхні землі.

352 Країна моавська — Моав — історична область у західній Йорданії, населена моавітянами, котрі, за Старим Заповітом, походили від племінника Авраама Лота. Моав на заході омивається Мертвим морем, на сході межує із Сирійською пустелею.

353 Сіхем — місто, котре згадується у Старому та Новому Заповітах Біблії. Вперше описано у Книзі Буття і відоме як місце Гробниці Йосифа (Книга Ісуса Навина) та Колодязю Іакова, місце, де відбулася зустріч Ісуса з самаритянкою (Євангеліє від Іоанна). Це

Ханаанське місто стародавньої Палестини з історією у понад дві тисячі років зараховують до одного із найстаріших поселень Ханаана, котре знаходилося в долині між горами Гарізім на півдні та Евал на півночі. Зараз — це місто Наблус (Західний берег річки Йордан, Палестина).

354 Амоніти — або амонітjани — давньосемітський народ, котрий жив на східному березі річки Йордан. Головне місто — Раббат-Аммон (зараз — Амман). За Книгою Буття народ походив від Амонна, сина Лота. Амоніти конфліктували з ізраелітами. Під час правління сина Йосії Йоакима (VI ст. до н. е.) амоніти поєднали зусилля з халдеями, сирійцями та іншими народами для нападу на Юдею. Також вони переслідували ізраелітів, котрі намагалися відновити Іерусалимський храм після Вавилонського полону. У II ст. до н. е. амоніти зазнали поразки від Юди Маккавея.

355 Моавіти — або моаветяни, муенітjани — давньосемітський народ, котрий мешкав на східних високогір'ях Мертвого моря (зараз — західно-центральна Йорданія). Згідно з Книгою Буття, моавіти походили від Моаба, сина Лота (племінника Авраама). Окрім інших давніх пам'яток, про цей народ згадується у написі царя Меші. Культура моавітян датується періодом приблизно кінця XIV ст. до н. е. — 582 року до н. е., коли вони були завойовані вавилонянами (згідно з єврейським істориком Йосипом Флавієм).

356 Ізмаеліти — за книгою Буття, нащадки Ізмаїла, сина Авраама. Історія ізмаелітів була пов'язана з північними арабськими племенами, котрі мали імена синів Ізмаїла. Араби-мусульмани часто називають Ізмаїла пращуром свого народу.

357 Едоміти — жителі Ідумеї (див. прим. Ідумея (**351**)); вороги ізраїльтян.

358 Галаада (також — Галаад) — місцевість давньої Палестини на східному березі річки Йордан (зараз — південно-західна Йорданія). Після перемоги Ізраїля над Сігоном за цієї територією закріпилися племена (коліна) Рувіма і Гада, частково — Манасії. У Галаді відбувся бій між Гедеоном та медіанітами, а також звідси походив пророк Ілля.

359 Седекія — третій син царя Йосії, останній (двадцятий) цар Юдеї (597 (596) — 587 (586) до н. е.) перед Вавилонським полонем.

360 Хеврон — одне серед чотирьох святих міст в іудаїзмі (Єрусалим, Тверія (Тиверіада), Цфат).

361 Халев — представник племені Юди, за Книгою Буття, котрий з'являється під час подорожі ізраїльтян до Землі обітованої;

він був одним із дванадцяти шпигунів, посланий Мойсеєм із міста Кадеш до Ханаану. Халев вірив в перемогу і після завоювання Ханаану він отримав місто Хеврон з прилеглими територіями у володіння.

362 Нефгалім, Иссахар, Завулон і Асир — згідно з Книгою Буття, чотири (з дванадцяти) родоначальники Дванадцяти племен (колін, поколінь) Ізраїля, походять від імен синів патріарха Якова.

363 Гедеон — суддя та герой-визволитель єврейського народу від медіанітів (медіян). Його життя описане у Книзі Суддів.

364 Племя Мадіанітів — за Книгою Буття, медіаніти були нащадками Мідіана, сина Авраама та його другої дружини Хеттури (Кеттури). Згідно з Книгою Суддів, Гедеон витіснив медіанітів у західну Палестину. Після цього згадок про них майже не залишилося.

365 Іефай — Іефай, Їфтах, Єфта — згадується в Книзі Суддів Біблії, він був одним із суддів Ізраїля, приклад для свого народу у відданій монотеїстичній вірі Ягве. Виступав на чолі ізраїльтян у повстанні про амонітів. За перемогу він поклявся Ягве, що принесе в жертву першу людину, котру зустріне, повертаючись додому. Першою він побачив свою дочку. Леся Українка зобразила цю біблійну історію у вірші «Дочка Іефая» (написаний 4 лютого 1904 року).

366 Аммоніти див. прим. Аммоніти (354).

367 Філістимці — філістимляни — народ егейського походження, який мешкав у південній частині східного узбережжя Середземного моря від XII ст. до н. е. Часто згадуються у Біблії як вороги ізраїльтян, проти яких боровся Самсон і остаточно розбив цар Давид.

368 Лаїс-Дан — очевидно, мається на увазі місто Дан. Воно було розташоване на півночі Ізраїльського царства, там мешкали нащадки племені Дана. Перед поселенням у місцевості данітів місто називалося Лаїс і воно було під владою фінікійського міста Сідон.

369 Сіло — ханаанське місто, центральне місце поклоніння ізраїльтян протягом часу суддів (XII–XI ст. до н. е.) до спорудження першого Храму в Єрусалимі.

370 Гора Гелбоа — Гільбоа — назва гірського хребта, котрий відділяє долину Ізреел від долини Йордан, і розташований на захід від річки Йордан. У Біблії згадується як місце, де загинув Саул у останній битві з філістимцями.

371 Гавая—Гіва, Гева—згадується у Книзі Царів та Книзі пророка Ісаї як північне прикордонне місто племені Веніаміна. Неподалік цього міста цар Давид переміг філістимців.

372 ...що простягається від Гази до гори Карміла... — мається на увазі гора Кармель, частина гірського масиву на північному заході Ізраїлю на території теперішньої Хайфи. На цій горі за деякими версіями жив пророк Ілля.

373 Амалекіти — народ (або низка племен під такою назвою), котрий згадується у Старому Заповіті Біблії; жив на території у напрямку до південної Аравії, на півдні від Юдеї. У Біблії вони описуються як вороги Ізраїлю, з якими воювали Гедеон і Самуїл, а остаточно вони були знищені у часи Єзекії.

374 Мером — болотисте озеро, розташоване за приблизно за 16 км на північ від Галілейського моря (зараз — озеро Ель-Гулах). Біля цього озера під час завоювання Ханаану Ісус Навин переміг ханаанців на чолі з царем Явіном (Книга Ісуса Навина).

375 Генісаретське озеро — Тиверіадське озеро, або озеро Кінарет, найпоширеніша назва — Галілейське море. Прісноводне озеро в Ізраїлі, найнижче прісноводне озеро на землі (212 метрів нижче рівня моря) і друге найнижче озеро серед усіх, як прісних, так і солоних водойм (після Мертвого моря). Основними джерелами живлення є річка Йордан та підземні джерела. Це озеро пов'язують із рядом чудес, здійснених Ісусом, таких як ходіння по воді, втихомирення бурі, чудесний вилов риби й нагодування п'яти тисячі людей нею на узбережжі тощо.

376 Аравія Петрейська — Аравія Петра, Аравія Старіша — історична область на Сінайському півострові зі столицею у місті Петра.

377 Равват-Амон — Раббат-Амон — головне місто амонітян (див. прим. Аммоніти (354)).

378 Віфіль (Бетел) — Бет-Ел — місто у давній Палестині, котре знаходиться на півночі від Єрусалима. Місто часто згадується у Старому Заповіті, де його пов'язують із діяльністю Авраама і Якова, а також із життям пророка Амоса. Після поділу Ізраїля Єровоам I (X ст. до н. е.) перетворив Віфіль головним святилищем північного царства (Ізраїль), пізніше його полонив юдейський цар Йосія (роки правління: бл. 640–609 до н. е.).

379 Ваалу й Астарті — фенікійські боги.

380 Єрихон — біблійний Єрихон знаходився приблизно за 1,5 км у північно-західному напрямку від центра сучасного Єрихона.

Перші поселення з'явилися там близько 10 тис. років тому. Нині— місто в Палестині на західному березі річки Йордан в оазі.

381 Рамот— Рамот-Гілеад, Галаад— див. прим. Галаада (358).

382 За царя Пекага— Пеках— вісімнадцятий ізраїльський цар, який правив після царя Менахема. Період правління царя Пекаха визначають по-різному: 737 до н. е.—732 до н. е. або 740 (739) до н. е.—732 (731) до н. е. Його діяльність описано у Другій Книзі царів Біблії.

383 Салманассар— мається на увазі Салманасар V— асирійський цар (бл. 726–721 до н. е.), який зруйнував столицю Ізраїльського царства Самарію. Ці події описані у Книзі Царів.

384 Санхеріб— Сін-аххе-еріба, Сінаххеріб— асирійський цар (705 (704)—681 рр. до н. е.), син Саргона II. Його протистояння з юдейським царем Єзекією детально описано в Старому Заповіті Біблії.

385 Магедд— місце, де загинув юдейський цар Йосія у битві його військ проти давньоєгипетського фараона Нехо II (609 р. до н. е.).

386 Годолія— правитель Іудеї, призначений вавилонським царем Навуходоносором після завоювання ним Іудейського царства та зруйнування Єрусалима 586 року до н. е. За часів правління Годолії, яке докладно описане у Другій Книзі царів, іудейська спільнота процвітала, а діяльність призначеного правителя підтримав пророк Єремія. Після підступного вбивства Годолії Ізмаїлом, одним із іудейських воєначальників (який увійшов у змову з моавітським царем Ваалісом) іудеї, попри застереження Єремії, вирішили оселитися в Єгипті. Коли під час політичних бунтів фараон Хофра був вбитий, Навуходоносор напав на ці землі і спустошив їх, а іудеї-вигнанці були вбиті. Щоб вшанувати пам'ять Годолії, було встановлено Піст Годолії, день трауру й посту (від світання до заходу сонця).

387 Теократія— форма державного правління, за якої політична влада належить духовенству або голові церкви і визначається та регламентується панівною релігією.

388 Антіох Епіфан— Антіох IV Епіфан (бл. 215 до н. е.—164 до н. е.)— сирійський цар (з 175 р. до н. е.). 170 року до н. е. завоював Єрусалим і сприяв активній популяризації грецької культури і придушенню юдаїзму. Релігійні утиски юдеїв викликали повстання, котре очолили брати Маккавеї, котрі згодом стали засновниками Хасмонеїської династії.

389 ...Самаряне не схотіли зректися спогадів Сіхемської святині — храм на горі Гарізім неподалік міста Сіхем, побудований самарянами приблизно в середині V ст. до н. е. Самаряни стверджували, що це святе місце, обране Богом, і було місцем Першого храму (Храму Соломона), знищеного вавилонським царем Навуходоносором II. Після вавилонського полону протистояння між іудеями та самарянами невпинно посилювалося. Через кілька століть Сіхемську святиню зруйнував юдейський цар Йоханан Гіркан. Ця гора залишилася місцем для молитов самарян і їхнім релігійним та духовним центром. Згідно з раввинською літературою, щоб прийняти іудаїзм, самаритяни найперше мають відректися від віри у святість гори Гарізім.

390 Нантський едикт — фр. — «Édit de Nantes». Документ, котрий гарантував гугенотам (французькі протестанти, кальвіністи) свободу віросповідання й значно розширював їхні політичні й громадянські права, був прийнятий 13 квітня 1598 року королем Франції Генріхом IV у місті Нант. Цей документ припинив релігійні війни католиків та гугенотів-протестантів. Був скасований 17 жовтня 1685 року Людовиком XIV. Підписаний ним Едикт Фонтенбло забороняв протестантизм у Франції.

391 Сінхронізми — синхронізми — одночасні явища чи події.

392 Апокрифи та псевдепіграфи — неканонічні тексти-доповнення до Біблії.

393 ...в місті Модіїн на правім березі Єрусалиму — мається на увазі місто Модіїн; місце, звідки походили Маккавеї, родина, котра очолила повстання проти правління Селевкідів над Юдеєю та спроби її еллінізації. Це місто, де відбулося повстання Маккавеїв 167 року до н. е. (Книги Маккавеїв). Згодом Маккавеї сформували династію Хасмонеїв, котра правила Юдеєю протягом II–I ст. до н. е. Зараз там знаходиться місто Модіїн-Маккабим-Реут, розташоване у центральному Ізраїлі між Тель-Авівом та Єрусалимом.

394 Помпей — Гней Помпей Великий (106–48 до н. е.) — давньоримський державний діяч і полководець, консул Римської республіки. У 60-му році до н. е. він разом із Гаєм Юлієм Цезарем та Марком Люцинієм Крассом організував перший тріумвірат — об'єднання трьох найвпливовіших політиків, що перебрало контроль над усією Римською республікою. Прославився під час Третьої Мітрідіадової війни, внаслідок його вдалих походів Середземне море було звільнене від піратів і римський вплив було суттєво розширено на сході. В останні роки життя виступив

проти диктаторських намірів Юлія Цезаря, зазнав поразки в битві під Фарсалом і був убитий у Єгипті.

395 Саддукейські погляди — саддукеї, як і фарисеї та ессени, представляли релігійний напрям, котрий активно поширювався протягом двох століть до зруйнування Другого Храму в Єрусалимі (70 р. н. е.). Саддукеї були опонентами фарисеїв. Саддукеї визнавали лише те, що написано в Торі й заперечували практики усної традиції. Вони не визнавали безсмертя душі, воскресіння після смерті, існування ангелів і духів.

396 ...за часу імператора Адріана — імператор Адріан (76–138) правитель Римської імперії з 117 року до 138-го.

397 *Aelia Capitolina* — Елія Капітоліна, римська колонія, збудована на місці єврейського Єрусалиму, назва якої походить від імені імператора Адріана (*Publius Aelius Hadrianus*) та від назви римського пагорба Капітолія.

398 ...студіювали Біблію в перекладі Семидесяти... — мається на увазі Септуагінта, або Переклад сімдесяти тлумачів, — найдавніший переклад Старого Заповіту на давньогрецьку мову, який дійшов до нашого часу. Зроблений у III–II ст. до н. е. в Александрії.

399 ...його побивають в Рафії і він залишає завойоване... — мається на увазі Битва при Рафії (217 р. до н. е.) між військами правителя-селевкίδα Антіоха III Великого та єгипетського царя Птолемея IV Філопатора під час Четвертої Сирійської війни (219–217 рр. до н. е.). Битва при Рафії закінчилася поразкою Антіоха.

400 ...після бою при Панеасі... — мається на увазі битва між селевкідами і птолемеями (П'ята Сирійська війна) 200 року до н. е. біля Панеасу.

401 Молах — божество аммонітян і моавітів, якому у жертву приносили дітей (про це згадується у Книзі пророка Єремії).

402 ...здіймається понад Кедронською долиною... — Кедронська долина розташована між Єрусалимом і Оливковою горою.

Біблія або книги Старого Завіта

Вперше опубліковано у журналі «Народ». 1894. № 11–18.

Автограф невідомий. Подано за виданням: Верн М. Біблія або книги Старого Завіта / переклад Л. У., передмова М. Драгоманова. Львів: З друкарні Наукового товариства ім. Т. Шевченка, 1903. 80 с. (Літературно-наукова бібліотека. № 60–61).

Текст підготувала Людмила Бондарук.

Переклад Лесі Українки статті Моріса Верна «Біблія або книги Старого Завіта» публікувався частинами у журналі «Народ» протягом 1894 року, а 1903-го з'явився окремим виданням у Львові. У поданому тексті (за цим виданням 1903 року) збережено текстологічні, а також орфографічні особливості першої публікації. Також дотримано написання слів без подвоєння («в другому століті», «та сама єдність натхнення», «сі писання», «головним завданням», тощо). Назви біблійних книг, як і у перекладі Лесі Українки, подаються за двома версіями (одна з яких, скоріш за все, є авторською, а друга редакційною): «П'ятикнижя» і «П'ятикниже», «Второзаконе» і «Второзаконя». У цій публікації також збережено особливості написання окремих слів: «між иньшовірцями», «окружний сьвіт», «ранійші полону», «під маскою людей минулого», «святі промовці», «відбудованя церкви», «жевдонімні або жевдоепіграфічні» та багато інших.

Передмову до перекладу Лесі Українки написав Михайло Драгоманов (С. 1–7). У ній він зазначає про потребу ознайомити читачів із тогочасними найновішими здобутками популярних авторів-біблеїстів західної Європи. Моріса Верна названо у їхньому числі як одного із найкращих гебраїстів Франції.

Михайло Драгоманов спонукав Леся Українку до перекладів статей Моріса Верна, які були опубліковані у французькій «La Grande Encyclopédie». У листі від 5 січня 1894 року вона звітує: «Не гнівайтесь на мене, що я не одписала досі на Ваш лист, я тільки недавно отримала його, бо мама не дуже то хутко передала мені його (28 дек[абря] ст. ст.¹ Encyclopédie я теж отримала і два шматки її віддала для перекладу, буду шукати ще помічників, коли поз'їздяться наші люди, а решту перекладу сама, нічого мені не зробіться» (Лист до Драгоманова М. від 5 січня 1894 року, Київ. Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 250). Вказаний лист свідчить, що, цілком можливо, початковий задум було перекласти більше статей із французької енциклопедії. Проте три переклади були виконані Лесею Українкою (без помічників) за пильної опіки Михайла Драгоманова, який вів переговори із Михайлом Павликом у справі публікації виконаних перекладів зі статей Моріса Верна.

У наступному листі на закиди дядька щодо зволікання з листами й перекладами, Леся Українка, прагнучи залагодити прикрий інцидент між ними, запевняє: «Даю слово, що Vernes буде

¹ Тобто 28 грудня 1893 року за старим стилем.

зовсім викінчений і переписаний на святах; якби я не була тут так зайнята і так слаба, то він був би вже давним давно скінчений, а то мої товариші... хай простить їм Аллах, коли може. Правда, трошки вони помогли мені, але ж тільки трошки. Тепер же, коли я вже беру справу на себе, то й відповідаю сама за себе, се значить, що Vernes буде скінчений до мая» (Лист Лесі Українки до Драгоманова М. від 5 квітня 1894 року, Київ. *Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 276*).

Очевидно, що Леся Українка почала перекладати статтю Верна у квітні-травні 1894 року в Києві, а продовжила під час відвідин родини дядька Михайла Драгоманова у Болгарії. У листі до Михайла Павлика із Владіаї від 13 серпня 1894 року вона повідомляє, що надсилає частину свого перекладу: «Посилаю Вам далі Біблію, вибачайте, що вона посилається в такому неможливному виді, непереписана. Маю надію, що складач її розбере, було б се дуже мило, бо позбавило б мене ненависної для мене роботи — переписування. Але Ви напишіть мені, чи справді можливо се, коли ж ні, то я далі буду переписувати, бо як, не дай боже, прийдеться се робити Вам, то я сього ні за що не хочу. Мусить бути і так Ви на мене гніваєтесь, що я так не хутко посилаю Вам рукопись далі, та діло в тім, що я тепер не в місті, а на селі і, при моїй акуратній натурі, тут не завжді можна попасти з листом під окаязію. От, напр[иклад], з сею рукописью я все не могла попасти, хоч вона вже кілька днів як виправлена для друку» (*Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 297–298*). У листі від 6 серпня 1894 року до дядька Леся Українка підтверджує, що переклала ще одну частину праці Верна: «Я послала Павликові біблію далі, ... спасибі пропасниці, вона чогось пробудила в мені охоту до писання і до всякої літератури, а то я було, що називається “от рук отбилась”, сподіваюся, що пропасниця мине, а літературний настрій зостанеться» (*Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 299–300*). Літературний настрій не покидав перекладачку і вона скоро завершила переклад статті Верна. У листі до дядька від 16 серпня 1894 року звітує: «Павликові я вже три чверті біблії послала, а оце пошлю й кінець» (*Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 301*).

Леся Українка критично і суворо оцінила власний переклад статті Верна про Біблію. Вона солідарна із критикою Михайла Драгоманова і всю відповідальність за огріхи перекладу бере на себе. «За тісність і бідність мови я приймаю вину цілком на себе (так що кажіть краще не ви, а ти), се у мене мова вишла така через

реакцію против новітньої галицько-укр[аїнської] мови наукової, так пересипаної неологізмами і чужими словами та зворотами, мені се так чогось збрідло, що я навіть впала в другу крайність, і Ви можете мене за се лаяти, але других вилайте вже краще не за бідність мови, а за її багатство (часто легко здобуте)», — пише вона Михайлу Драгоманову (Лист Лесі Українки до Драгоманова М. від 29 вересня 1894 р., Софія. *Леся Українка. Листи: 1876–1897.* С. 315).

Очевидно, що переклад Лесі Українки не був низької якості, як його представив вимоглий дядько, оскільки він із Михайлом Павликом запланував для своєї племінниці ще і переклад «Біблії для дітей» Моріса Верна (Лист Лесі Українки до Павлика М. від 20 серпня 1894 року, Владая. *Леся Українка. Листи: 1876–1897.* С. 303). Сам Павлик високо оцінює її переклади, оскільки у листі до Михайла Драгоманова від 6 серпня 1894 року він висловлює намір попросити її перекласти ще й Вернову «Histoire Sainte» («Священну Історію») (Косач-Кривинюк О. *Хронологія... С. 266*).

Старозавітні сюжети єврейської історії, особливо ж періоду вавилонського полону та постаті пророків, переосмислювалися у оригінальній творчості Лесі Українки (див. ком. *Історія і релігія жидів*). Поема «Самсон», написана 1888 року, розкриває біблійний сюжет із Книги Суддів. На цю поему Лесі Українки звернув увагу Іван Франко, який, порівнявши поему із біблійним першоджерелом, зауважив, що авторка доволі вільно поводить із оригіналом, творчо інтерпретуючи образи Самсона і Даліли (яка є центральною героїнею і зображена як патріотка). А висновок Франка загалом позитивний: «Дія в “Самсоні” розвивається досить драматично, а ліричні місця (Самсон у тюрмі) декуди виявляють силу і пластику виразу» (Франко І. *Леся Українка // Зібрання творів у 50 т.* Київ: Наукова думка, 1981. Т. 31. С. 260). Окрім цього, згадуваний у Біблії цар Саул стає героєм однойменного монологу (написаний 18 листопада 1900 року) із циклу «Легенди» із поетичної збірки Лесі Українки «Відгуки» (1902). Цей текст, за основу якого взято Першу Книгу царів, наголошує на ваганнях і внутрішніх хитаннях царя («О! не на щастя став Саул пророком, // Господь його карає віщим духом!»).

403 Вульгата — з лат. — «editio vulgate» («загальне видання»). Переклад Біблії на латинську мову, зроблений переважно Св. Ієронімом, секретарем папи Дамасія I, у IV ст. н. е. Латиномовний переклад Біблії було затверджено на Тридентському соборі (1546)

як нормативний переклад для Римо-Католицької Церкви. Була видана 1592 року за Папи Клементя VIII і слугувала джерелом для перекладів Біблії на національні мови країн західної Європи.

404 Боссюе — Жак Бенінь Боссюе (Jacques-Bénigne Bossuet, 1627–1704) — французький богослов, історик, єпископ (1669) і проповідник при дворі короля Людовіка XIV. Член Французької академії (1671). Здобув популярність своїми проповідями, котрі оцінюються як найбільші досягнення французької ораторської прози. Листувався з Готфрідом Вільгельмом Ляйбніцом, приятелював із Жаном де Лабрюєром. Його відома праця «Discours sur l'histoire universelle» (1681; «Міркування про загальну історію»), котру використовували як підручник з історії для сина короля, акцентувала церковний аспект історії і третина книжки була присвячена історії релігії євреїв та християн. Серед інших праць Боссюе — «Politique tirée de l'Écriture sainte» («Політика, заснована на певних словах Священного Писання»), «Traité de la connaissance de Dieu et de soi-même» («Трактат про пізнання Бога і самого себе»), «Oraisons funèbres» («Похоронні промови»), «Explication de la prophétie d'Isaïe» («Пояснення пророцтва Ісаї») та інші.

405 Райс — Едуард Райс (Ройс) (фр. Édouard Guillaume Eugène Reuss; нім. Eduard Wilhelm Eugen Reuss, 1804–1891) — французький та німецький біблеїст, професор Страсбурзького університету. Редагував видання «Beiträge zu den theologischen Wissenschaften» («Внесок у богословські науки»), займався упорядкуванням та виданням творів Жана Кальвіна. Його особливою заслугою є робота над Старим Заповітом Біблії, класифікації та його вивчення з історичної перспективи. Переклав Біблію на французьку мову та прокоментував її (1876–1881; у 17-ти томах). Райсу належить важлива роль у поширенні здобутків німецької філологічної школи у Франції. Серед його праць — «Ideen zur Einleitung in das Evangelium Johannis» (1840; «Ідеї для вступу до Євангелія від Іоанна»), «Die Johanneische Theologie» (1847; «Богослов'я Св. Іоанна»); «Histoire de la théologie chrétienne au siècle apostolique» (1852; «Історія християнського богослов'я у столітті апостолів»), «L'Histoire du canon des saintes écritures dans l'église chrétienne» (1863; «Історія канону Святого Письма у християнській Церкві») та інші.

406 Боротьба Птолемеїв і Селевкідів — боротьба між царською династією Птолемеїв (від імені родоначальника — царя Птолемея I), котра правила елліністичним Єгиптом протягом IV–I ст. до н. е., та елліністичною Державою Селевкідів (від

імені засновника — Селевка I Нікатора), що утворилася на Близькому і Середньому Сході після смерті Александра Македонського й існувала з 312 року до н. е. до 63 року до н. е. Протистояння між Птолемеями та Селевкїдами відбувалося на східному узбережжі Середземного моря.

407 Екзегети — філологи, які займаються екзегезою — розділом богослов'я, що вивчає інтерпретації й пояснення стародавніх новозавітних текстів Біблії (починаючи з олександрійської епохи). У давній Греції екзегет — тлумач оракулів, законів і звичаїв.

408 Жевдоніми або жевдоеніграфічні — твори написані під іменами чи псевдонімами інших (часто авторитетних) людей, ці тексти можуть мати ознаки містифікації.

409 Mutatis mutandis — лат. — «змінивши те, що потрібно змінити». Аналогічним чином з необхідними змінами (із врахуванням відмінностей).

410 Гасмонеїська династія — династія Хасмонеїв — рід правителів Юдеї та прилеглих територій класичної античності (140–37 рр. до н. е.); походила з роду Маккавеїв. Хасмонеїські правителі орієнтувалися на релігійну систему державного правління. Ця династія загинула через зраду одного із підданих, коли Ірод I Великий знищив Хасмонеїв.

411 Йосія — Йосія (бл. 648 до н. е. — 609 до н. е.) — шістнадцятий цар Юдейського царства, який посів трон у 8-літньому віці після смерті батька Амона. Його правління тривало 31 рік і відомості про це черпають із Біблії, де він описаний як праведний і справедливий цар. Провадив реформи щодо посилення юдейського закону і віри в одного Бога, ведучи боротьбу із язичницькими віруваннями. Скориставшись занепадом Ассирійської імперії, цар Йосія розширив сфери впливу своєї держави на деякі провінції цієї території. Був вбитий у бою біля міста Меггіда єгипетським фараоном Нехо II (Друга Книга царів), а за іншою версією — смертельно поранений єгипетським лучником і відвезений помирати до Єрусалима (Друга Книга хронік). Після цієї поразки Юдея визнала себе васалом Єгипту. До періоду його царювання відноситься початок діяльності одного з найбільш відомих пророків Єремії. Цар Йосія також згаданий у генеалогії Ісуса (Євангеліє від Матвія).

412 Документ Ягвіста — цей документ є одним із джерел П'ятикнижжя, у якому використовуються термін «Ягве» на позначення Бога.

413 Документ Елогіста — цей документ є одним із джерел П'ятикнижжя, за яким Бог позначався іменем «Елогім» до зустрічі Мойсея з Богом на горі Хорив (до того часу, коли ім'я Ягве було невідоме). Після зустрічі Мойсея з Богом він починає називатися «Ягве».

414 ... моавітський напис царя Меші — історичний артефакт, відомий як «стела царя Меші» чи «моавітський камінь». За моавського царя Меші, який згадується у Другій Книзі царів, було виконано один із найдавніших написів (IX ст. до н. е.). Цей напис знайшов Фредерік Кляйн 1868 року у місті Дібон (Дівон) в районі давнього Маова (територія сучасної Йорданії). Напис із понад 35 рядків моавітською мовою приписують царю Меші. Зараз стела зберігається в Музеї Лувру.

415 Напис у Сілос — очевидно, ідеться про один із найдавніших збережених написів.

416 *Exvoto* — лат. — «від обітниці», «на виконання обітниці». Написи, знаки чи символи, які віряни залишають зазвичай у церквах чи каплицях на знак виконання обітниці чи подяки святим чи божеству (одужання від хвороби, вилікування поранення тощо).

417 *Ubi plura nitent, non ego paucis offendar maculis* — з лат. — «Де багато краси, я не серджуся на кілька плям». Скорочена цитата із трактату Горация «Про поетичне мистецтво»: «*Verum ubi plura nitent in carmine, non ego paucis // Offendar maculis, quas aut incuria fudit // Aut humana parum cavit natura?*». У перекладі Анрія Содомори: «Тож, коли пісня блискуча в цілому, чи варто шукати // Плям незначних, слідів не уваги, що кожній людині // Вже від природи властива?»

418 ...написаних по-арамейськи — арамейська мова — мова семітських племен Передньої Азії, котра стала загальноприйнятою у Перській державі з VI ст. до II ст. до н. е. і була мовою міжнародного спілкування. За однією із версій арамейською розмовляв Ісус. На основі абетки цієї мови засноване івритське й арабське письмо. З поширенням ісламу арамейську мову поступово витіснила арабська починаючи з VII ст. н. е. Зараз арамейська мова перебуває на межі зникнення. Діалекти цієї мови ще використовують у віддалених селищах на територіях Ірану, Туреччини, Іраку, Сирії, Грузії та Вірменії.

419 Тиверіяда — інші версії написання: Тверія, Табарія, Тиверія — місто на західному узбережжі Галілейського моря. Одне

серед чотирьох святих міст в іудаїзмі (Єрусалим, Хеврон, Цфат). Місто було засноване тетрархом римської провінції Галілеї Іродом Антипою бл. 18 року н. е. і названо на честь імператора Тиберія.

420 *Textus receptus* — лат. — «отриманий текст». Редакція грецьких текстів Нового Заповіту, виконана Еразмом Роттердамським у XVI ст., і найчастіше використовувана протестантськими конфесіями. На основі *Textus receptus* були зроблені переклади Нового Заповіту XVI–XIX ст. у Європі.

421 Масоретські часи — мають на увазі часи діяльності масоретів (з івр. — «традиція»), групи вчених та переписувачів біблійних текстів, котрі працювали протягом VI–X ст. н. е. Масорети працювали здебільшого в Тверії і Єрусалимі. Вони правили пунктуацію і звуки в текстах, а редагування здійснювалося на івриті чи рідше — арамейською мовою. Їхнім завданням було адаптувати Танах для єврейських спільнот у всьому світі.

422 *Vetus Itala* — Old Latin, *Vetus Latina* (давня латинська, старолатинська) — збірна назва усіх варіантів перекладів Біблії на латинську мову до появи Вульгати.

423 Абіссинія — стара європейська назва Ефіопської імперії (Ефіопії).

424 Переклад *Casici* (*Sacy*) — переклад Біблії на французьку мову, зроблений Луї-Ісааком Леметром де Сасі (*Louis-Isaac Lemaistre* (чи: *Lemaître*), *sieur de Sacy*, 1613–1684), французьким богословом і біблеїстом. Цей переклад, який називали «*Bible de Port-Royal*» («Пор-Рояльська Біблія»), здобув широку популярність у XVIII столітті. До перекладе Біблії де Сасі додав широкий коментар, за який його критикували через надмірний нахил до ідей янсенізму.

425 Переклади *Маршена та Остервальда* — переклад Біблії на французьку мову Жана-Фредеріка Остервальда (*Jean-Frédéric Osterwald* (*Ostervald*), 1663–1747), протестантського священика й коментатора Біблії. Переклад опубліковано 1744 року. Його праці, включно з перекладом Біблії, були популярними серед французьких протестантів, а також у Великій Британії.

426 Переклад *Сегона* (*Segond*) — переклад Біблії на французьку мову швейцарського богослова і професора Страсбурзького університету Луї Сегона (*Louis Segond*, 1810–1885), відомий як «*Bible Segond*» («Біблія Сегона»). Переклад Старого Заповіту опублікований 1874, а Нового — 1880 року. Під час роботи було використано єврейські і грецькі версії тексту Біблії. Переклад Сегона було

високо оцінено біблеїстами й перевидано Британським та іноземним біблійним товариством 1910 року. Окрім Біблії Сеґон переклав «Монологи» Фрідріха Шлеєрмахера.

427 Біблія Кагена (Cahen) — переклад єврейської Біблії на французьку мову, зроблений Самюелем Кагеном (Samuel Cahen, 1796–1862), французьким гебраїстом і журналістом. Видання було доповнене текстом Біблії на івриті, критичними заувагами й коментарями. Видання перекладу у 18-ти томах було опубліковано в Парижі 1851 року.

428 Едуард Рейс — Едуард Райс (Рейс, Ройс) (фр. Édouard Guillaume Eugène Reuss; нім. Eduard Wilhelm Eugen Reuss, 1804–1891) — французький та німецький біблеїст, професор Страсбурзького університету (див. прим. Райс ⁽⁴⁰⁵⁾).

429 Переклад De Wette — переклад Біблії Вільгельма Мартіна Леберехта де Ветте (Wilhelm Martin Leberecht de Wette, 1780–1849), німецького богослова, професора та одного із найвизначніших біблеїстів XIX ст. Де Ветте також перекладав апокрифи. Його переклади відрізняються строгими і точними відповідниками оригіналу, а переклад Старого Заповіту Біблії (1809–1811) здобув популярність як у Німеччині, так і за її межами.

430 ...від диких верхів Коңґо або Нямца — Намцо (Namtso, Lake Nam) — гірське озеро у теперішньому Тибетському автономному районі Китаю. Найбільше солоне озеро на цій території. На ньому знаходиться п'ять островів. Біля озера розташовано ряд ламаїстських монастирів; визначне місце для тибетських паломників.

Євангелія

Вперше опубліковано в журналі «Жите і слово». 1895. Т. 3. Кн. 1. С. 121–136; Кн. 2. С. 286–295.

Автограф невідомий. Подано за виданням: Верн М. Євангеліє. Львів: 3 друкарні Наукового товариства імені Т. Шевченка, 1905. Літературно-наукова бібліотека. Ч. III. 68 с. (на титульній сторінці написано «Переклала з французького Л. У.»).

Текст підготувала Людмила Бондарук.

Текст перекладу подається за виданням 1905 року зі збереженням усіх його стилістичних, граматичних, орфографічних та пунктуаційних особливостей мови перекладу Лесі Українки.

Після публікації перекладу у львівському журналі «Жите і слово» через десять років, 1905-го, цей текст вийшов і окремим

виданням. Ще раз «Євангеліє» Верна у перекладі Лесі Українки було надруковане у львівських «Записках Наукового товариства ім. Т. Шевченка» (Львів, 1990. Т. 221. Праці філологічної секції. С. 284–307) за виданням 1905 року з адаптацією тексту до норм сучасної української мови.

Цей переклад не був легкою справою для Лесі Українки, і вона намагається вдосконалювати свою роботу у порівнянні із перекладом першої статті Верна. Вона пише до Михайла Драгоманова: «Правда і те, що мій переклад поганий. Євангеліє я старюсь краще і точніше перекладати, хоч се і дуже трудно, бо, на мою думку, Верн досить тяжко пише, а окрім того я не звикла перекладать небеллетристики» (Лист Лесі Українки до Драгоманова М. від 29 вересня 1894 р., Софія. *Леся Українка. Листи: 1876–1897.* С. 315).

Почала Леся Українка перекладати «Євангеліє» щонайпізніше з вересня 1894 року, про що вона звітує своєму дядькові від 29 вересня 1894 року: «Не сердьтесь за *Evangiles*, я його кінчу і до Нов[ого року] воно тричі буде готове. Я не знала, що його треба в Ж[ите] і Сл[ово], а думала, що воно піде в Нар[од], коли скінчиться Біблія, і через те не спішила» (Лист Лесі Українки до Драгоманова М. від 29 вересня 1894, Софія. *Леся Українка. Листи: 1876–1897.* С. 315–316). А закінчила свій переклад «Євангелія» перекладачка у квітні 1895 року (Міщенко Л. *Забутий переклад Лесі Українки (Моріс Верн. Євангеліє) // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка / за ред. Ільницького М., Купчинського О.* Львів, 1990. Т. 221. Праці філологічної секції. С. 283).

З листа до Івана Франка від 18 лютого 1895 року видно, що робота над перекладом тривала і Лариса Косач рефлексує над стилем Моріса Верна: «Прислала б я вам до Ж[иття] і Сл[ова] де-що з віршів, та боюсь, шчо з них менше користі, ніж з моїх перекладів, через те певне ліпше буде, коли я скоріше скінчу переклад Верна. Журить мене всетаки сей переклад Верна, дерев'яний він такий (і переклад, і сам Верн, с[еб]т[о] його стиль — протестанський. Певне друга частина вийде шче гірше, бо я стратила душевну рівновагу, а тут уже знаєте не до стилю. У нас тепер погано жити, бо дядькове здоров'я значно погіршало, а се кладе тінь на всіх і на все...» (*Леся Українка. Листи: 1876–1897.* С. 337–338).

Як засвідчує її переклад статті Верна «Євангеліє», у якій детально проаналізовано чотири канонічні Євангелія, Леся Українка добре орієнтувалася у новозавітних євангельських сюжетах, які представлені у її оригінальній творчості. «Оце прочитала

Les Evangiles і стала на один сантиметер розумніша. Тільки, здається мені, Ренан даремне так нехтує неканонічними євангеліями і всякими апокрифами, се певно його католицьке виховання сьому виною», — пише Леся Українка після прочитання текстів французького філософа та історика релігій Ернеста Ренана (Joseph Ernest Renan, 1823–1892) (Лист Лесі Українки до Драгоманова М. від 16 серпня 1894 р., Владая. Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 300). Її драма «Одержима», якою датують початок модернізму в українській літературі, інтерпретує образ Ісуса з неканонічної нетрадиційної точки зору. Цей текст називають «Євангелієм від Міріам». І справді, з одного боку, Леся Українка, добре знаючи ці канонічні тексти, знаходить інший ракурс бачення поста-ті Ісуса Христа, що виходить із її прагнення врахування усіх сюжетів, у тому числі апокрифічних. Таке прагнення письменниці змістити точку зору на впізнаваних і традиційних персонажів новозавітних текстів демонструє також апокриф (за жанровим визначенням авторки) вірш «Що дасть нам силу?» (написаний 13 листопада 1903 року). У ньому переосмислено історію Симона Киринейського й Леся Українка розповідає про зневіреного теслю, який зрештою знаходить сенс життя у тому, щоб допомогти нести Ісусу хрест на Голгофу. Цей самий хрест погано і незграбно витесав Симон у вірші-апокрифі «Що дасть нам силу?». У Євангеліях від Марка, Луки, Матвія Симон був простим селянином, а не теслюю, якого змусили нести хрест на гору. Леся Українка із цього сюжету створює власний апокриф, неканонічний образ Симона Киринейського, який і заходить власну відповідь на питання, що може дати людині силу. Подібно образ Юди переосмислено у драматичній поемі «На полі крові» (написано 2 лютого 1909 року).

431 Студії екзегетичні — екзегетика; екзегеза — розділ богослов'я, котрий вивчає інтерпретації й пояснення старо- та новозавітних текстів Біблії.

432 Капернаум — місто на північному березі Галілейського моря. Засноване під час правління юдейської династії Хасмонеїв (140–37 рр. до н. е.). За часів Ісуса Христа це місто було одне із найбільших на березі цього Галілейського моря (інші назви — Ти-веріадське озеро, озеро Кінерет).

433 Декаполь — Десятимістя, Десятиграддя (гр. «Δεκάπολις» — Декаполіс) — об'єднання міст, яке здійснив римський полководець Помпей на основі їхнього елліністичного походження.

Міста засновувалися та об'єднувалися за принципом грецьких полісів після завоювань Александра Македонського. Вони стали осередками грецької та римської культур, а також і семітської. Назва згадується у античних джерелах, а також у Новому Заповіті Біблії. До складу Декаполісу входили такі міста (за переліком Плінія Старшого): Дамаск, Каната (Канаса), Діон (Дій), Рафана, Гераса, Філадельфія, Пела, Годар, Гіппос (Сусіта), Скифополь (Скифополіс).

434 Віфсаїда — назва двох міст на західному і східному берегах Галілейського моря (Тиверіадського озера). У цій місцевості народилися апостоли Петро, Андрій і Пилип.

435 Центуріон — начальник центурії (військовий підрозділ легіону, який складався зі ста чоловік) у стародавньому Римі.

436 Теофіл — чоловік, якому адресує своє Євангеліє Лука. Окрім імені, відомостей про цього чоловіка не збереглося. Екзегети висловлюють припущення, що ця особа може бути вигаданою, і що його ім'я служить для узагальненого образу реципієнта Євангелія (Теофіл — «той, що любить Бога»).

437 Емаус — село, згадане у Євангелії від Луки, без будь-якої вказівки щодо розташування. За однією із версій, воно знаходилося за близько 11–12 км від Єрусалиму. В Євангелії від Луки Емаус — село, у якому Ісус явився своїм учням після розп'яття та воскресіння. Інше місто з такою назвою Емаус, або Нікополіс, було римським та існувало з III ст. н. е. до завоювання Палестини мусульманськими силами Праведного Халіфату 639 року. Зараз на цьому місці розташоване село Імвас (Імуас, Амвас, Амоас).

438 *Ex cathedra* — дослівно з лат. — «з крісла». Латинський вираз, котрий означає «авторитетно; авторитетний; з повною владою». Це словосполучення вживається щодо тверджень людей на високих посадах; його також часто застосовують іронічно до тих, хто говорять із надмірною або необґрунтованою самовпевненістю.

439 Ісус переходить зараз у Галілею і в місті Кані... — Кана Галілейська (Кафр Кана, Кфар Кана) — місто, у якому, за Євангелієм від Іоанна, Ісус вчинив перше диво — перетворив воду на вино під час весільного банкету, а також із цього міста походив один із учнів Ісуса Натанаїл (який ототожнюється з апостолом Варфоломієм). Сучасне місто знаходиться між Тверією і Назаретом. На місці чуда існує церква «Храм весілля Господа», або «Храм вінчання», а на місці будинку апостола Варфоломія споруджено Церкву апостола Варфоломія.

440 Бетесда— Віфезда— купальня у руслі річки Бейт-Зейта в Єрусалимі. За Новим Заповітом, місце зціленням немічного Ісусом.

441 Віфанія—у Новому Заповіті, село, звідки походять Марта, Марія і їхній брат Лазар. Також звідси, за Євангелієм від Матвія і Марка, Симон Прокажений. Назва цього села часто згадується у Новому Заповіті: це місце чудесного воскресіння Лазаря Ісусом (Євангеліє від Іоанна); тут Ісус зупинився після урочистого в'їзду до Єрусалиму (Євангеліє від Матвія); це місце, де Ісус покинув своїх учнів на Вознесіння (Євангеліє від Луки); тощо. Новозавітна Віфанія ототожнюється із палестинським селом аль-Айзарія (що означає «місто Лазаря»), котре розташоване на східному схилі Оливкової гори неподалік Єрусалима.

442 Гностицизм— термін (від гр. — пізнавальний; той, що пізнає) вживається на позначення різних філософських та релігійних вчень і рухів у греко-римському світі періоду раннього християнства, особливо II століття. Гностики підкреслювали, що особисте духовне знання («гнозис» — від гр. «знання», «усвідомлення») має перевагу над традиційними ортодоксальними вченнями та авторитетом Церкви. Набував різних форм і течій, котрі об'єднували елементи магії, містичних традицій, філософські вчення сходу, єврейські теології та ідеї елліністичної філософії.

443 Тюбінгенська школа не спромоглась вийти з сього безсилля... — мається на увазі Тюбінгенська школа; інша її назва — Молодша Тюбінгенська школа (протестантська), заснована приблизно 1826 року німецьким протестантським богословом і професором Християном Бауром (1792–1860). Представники цієї школи пропагували історико-критичний підхід до вивчення Біблії, особливо у дослідженні Нового Заповіту. Серед представників цієї школи — Едуард Целлер і Давид Штраус (див. прим. Штраус (446)). З такою назвою також асоціюють протестантську школу, засновану німецьким богословом Готлібом Крістіаном Шторром (1746–1805) (Стара Тюбінгенська школа), а також католицьку Тюбінгенську школу, засновану близько 1819 року.

444 ...Holtzmann, Die Synoptiker i Hand-Commentar zum Neuen Testament — ідеться про праці «Синоптичне питання» («Синоптика») і «Підручний коментар до Нового Заповіту» німецького професора-богослова Генріха Гольцманна (Heinrich Julius Holtzmann, 1832–1910). Розвинув і обґрунтував теорію Двох джерел Євангелій (1863).

445 Сабатьє — Шарль Пол Сабатьє (Charles Paul Marie Sabatier, 1858–1928) — французький історик, професор-богослов письменник; досліджував життя Св. Франциска Ассізького. Номінувався на Нобелівську премію з літератури п'ять разів.

446 Штраус — Давид Фрідріх Штраус (David Friedrich Strauss, 1808–1874) — німецький філософ, богослов, біограф. 1835 року була опублікована його книжка у двох томах «Das Leben Jesu» («Життя Ісуса»; франкомовний переклад згадує Верн: «Nouvelle vie de Jésus»), котра спричинила до полеміки у богослов'ї та філософії, а також її наслідком стало створення Тюбінгенської школи. 1864 року Штраус видав розширене й поповнене видання цієї книжки під назвою «Das Leben Jesu für das deutsche Volk bearbeitet» («Життя Ісуса, адаптоване для німецького народу»). У цій праці Штраус спирався на розробки Тюбінгенської школи та французького дослідника Ернеста Ренана, зокрема на його відому працю «Vie de Jésus» («Життя Ісуса»). Не зважаючи на те, що праці Штрауса гостро критикували за життя, вони значно підважили пошуки богословів «історичного Ісуса» і вплинули на подальшу біблеїстику у ХХ столітті.

447 В творі голандського теолога Шольтена, *Das aelteste Evangelium...* — у своїй роботі «Найстарше Євангеліє» (1869) Шольтен (Jan Hendrik Scholten, 1811–1885) досліджує структуру та історію Євангелія від Матвія та Євангелія Марка.

448 *Étude historique et critique sur le quatrième Evangile* — фр. — «Історико-критичне вивчення четвертого Євангелія».

449 Фолькмара, *Der Ursprung unserer Evangelien* — «Походження наших Євангелій» — дослідження німецького богослова-протестанта Густава Фолькмара (Gustav Hermann Joseph Philipp Volkmar, 1809–1893).

450 ...заслужену працю Б. Вайса, *Das Marcusevangelium und seine synoptische Parallelen* (1872) і *Das Matthäusevangelium und seine synoptische Lukas-Parallelen* (1876) — мають на увазі роботи «Євангеліє від Марка і його синоптичні відповідники» і «Євангеліє від Матвія та його синоптичні відповідники у Євангелії від Луки» німецького дослідника Нового Заповіту Біблії Бернгарда Вайса (Bernhard Weiss, 1827–1918).

451 Ернест Ренан — Joseph Ernest Renan (1823–1892), французький філософ, історик релігій, семітолог, письменник. Член Французької академії (1878). 1926 року був призначений на посаду професора в Колеж де Франс, але незабаром був звільнений за

неконвенційні та сміливі ідеї, котрі лягли в основу його книжки «*Vie de Jésus*» («Життя Ісуса»): «Ісуса Христа Ренан зобразив не як Бога, а як видатну людину, морального героя, що володів даром впливати на долю людей та вести їх за собою» (Філософський енциклопедичний словник / Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ / під ред. В. І. Шинкарука. Київ: Абрис, 2002. С. 547). Ця книжка принесла Ренану світову славу основоположника «міфологічної школи трактування особи Ісуса Христа» (Філософський енциклопедичний словник. С. 547). Будучи під впливом ідей Тюбінгенської школи, Ренан використовував історико-критичний метод при вивченні Нового Заповіту, він підходив до Біблії з позицій раціоналізму. Найважливіші праці: «Життя Ісуса» (1863), «*Histoire du peuple d'Israël*» (1887–1893; «Історія ізраїльського народу»), «*Histoire des origines du christianisme*» (1863–1883; «Історія походження християнства»), «*Dialogues et fragments philosophiques*» (1876; «Філософські діалоги і фрагменти»), «*Le bouddhisme*» (1884; «Буддизм») та інші. Написав також і роботи, присвячені питанням нації та національної ідентичності.

452 *History des origines du Christianisme* — фр. — «Історія витоків християнства».

453 ...Аве (Havet) трактує теж про них і в останньому томі *Christianisme et ses origines...* — мається на увазі французький історик релігій Ернест Аве (Eugène Auguste Ernest Havet, 1813–1889) і один із чотирьох томів його дослідження «Християнство і його витоки» (1871–1884).

454 *Vie de N. S. Jesus-Christ* абата Фуара (1880)... — ідеться про працю «Життя Н-С Ісуса Христа» (*La Vie de N-S Jésus-Christ*) французького філософа й богослова Константа Фуара (Constant Fouard, 1837–1903). Його праці були популярними у всій Європі.

455 ... і про *Jesus-Christ* Дідона (1891) — мається на увазі книжка «Ісус Христос» («*Jésus-Christ*» у 2-х т.) французького священнослужителя домініканського ордену і письменника Анрі Дідона (Henri Didon, 1840–1900).

456 ...*Évangiles* Ейхтала (1893)... — очевидно, ідеться про одне з перевидань праці в двох томах «*Les Évangiles*» французького вченого Густава д'Ейхтала (Gustave Séligmann d'Eichthal, 1804–1886).

Френсіс Артур Феґі

Francis Arthur Fahy (Френсіс Артур Феґі, 1854–1935) — ірландський письменник, поет, автор пісень та громадський діяч. Народився у селі Кінвара, графство Голвей, Ірландія. Після письменницького дебюту в драматургії, коли його п'єсу «The Last of the O'Learys» («Останній із О'Лірі») було поставлено в Кінварі, публікує свій перший вірш «In Exile» («У вигнанні») у виданні «The Nation» («Нація»). З 1873 року працює державним службовцем з питань торгівлі у Лондоні. Був серед співорганізаторів Home Rule Confederation (Конфедерації із самоуправління) та Ірландського літературного товариства. Протягом 1896–1908 рр. очолював Гельську лігу (Conradh na Gaeilge; Gaelic League), метою діяльності якої було збереження і популяризація ірландської мови. Серед його творів — «The Child's Irish Song Book» (1881; «Ірландської книжка пісень дитини»), «The Irish Reciter» (1882; «Ірландський декламатор»), «Irish History in Rhyme» (1882; «Історія Ірландії у віршах»), «Irish Songs and Poems» (1887; «Ірландські пісні та вірші»). Серед найвідоміших пісень Феґі — «The Ould Plaid Shawl» («Картатий великий шалик») і «Galway Bay» («Затока Голвей»).

* * *

Колонізаторська культурна політика Англії щодо Ірландії, або «обангличання Ірландії», як називає це явище Феґі у своїй статті (котру і переклала Леся Українка) неминуче викликає паралелі з аналогічною ситуацією в Російській імперії, коли внаслідок Валуєвського циркуляру (1863) та Емського акту (1876), що наклали суттєві обмеження на українську мову і культуру. В рамках передбачених Емським актом репресивних заходів Михайла Драгоманова звільнили з Київського університету Св. Володимира і він змушений був виїхати за кордон, де за ним було встановлено таємний нагляд. У травні 1878 року Драгоманов своєю доповіддю на Літературному конгресі в Парижі привернув увагу європейської спільноти до урядових утисків української мови в Російській імперії, засудивши Емський акт царя Олександра II.

Олена Пчілка, мати Лесі Українки, перекладала з багатьох мов, зокрема польської та російської, на українську, писала книжки для дітей українською мовою. На відкритті пам'ятника Івану Котляревському 1903 року в Полтаві попри заборону влади, промовляла українською. 1905 року вона входила до складу делегації відомих українців: Ілля Шраг, Микола Дмитрієв, Володимир

Науменко, — до прем'єр-міністра Вігте в справі скасування заборони на українську мову, а її часопис «Рідний край» у кожному номері висвітлював становище української мови в політиці Російської імперії.

Темою антиімперської боротьби, мовного й культурного поневолення всуціль перейняті твори Лесі Українки: її поема «Роберт Брюс» (1893; присвячена дядькові, Михайлу Драгоманову) розкриває тему боротьби шотландського народу проти поневолення англійцями. Антиімперське спрямування мають також інші її тексти, а особливо — драми «Кассандра» (1903–1907), «Руфін і Прісцилла» (1906–1910), «Бояриня» (1910), «Адвокат Мартіан» (1911), «Оргія» (1913) та інші. Публіцистичні твори Лесі Українки, такі як «[Лист до товаришів]» (1895), «“Безпардонний” патріотизм» (1895), «Не так ті вороги, як добрі люди» (1897), закликають до зміцнення національної єдності та підтримки українського слова та культури. Справжнім виявом мистецького бунту проти тих французьких письменників та інтелектуалів, котрі приїхали привітати російського царя Миколу II у Версалі (під час його візиту Франції 1896 року), стала її франкомовна стаття «La voix d'une prisonnière russe» (1896; «Голос з Росії однієї ув'язненої»). У ній Леся Українка застерігає, що граючи за правилами імперії, митець втрачає свою мовно-культурну ідентичність: «Не бійтесь, побратими, в'язниця поетів, що люблять волю, батьківщину і нарід, не така тісна, як інші місця ув'язнення, вона простора й її славне ім'я — Росія! Поет може там мешкати і навіть безпечно, втративши тільки ім'я або втративши все» (*Леся Українка. Голос з Росії однієї ув'язненої // Слово (Рефенсбург). 24 лютого 1946. Ч. 8 (15). С. 4.*

Справа ірландської мови

Вперше опубліковано в журналі «Нова громада». 1906. №1. С. 66–79.

Автограф невідомий.

Подано за першодруком. Текст підготувала Ірина Біскуп.

У поданому у цьому виданні за першою публікацією тексті перекладу збережено паралельні варіанти написання таких слів: «ліга» і «ліга», «гельська» і «гельська», «англійська», але «Англія», «її» та «ii», «європейський» і «європейский». У кількісних числівниках, позначених цифрами, вжито коми.

Стаття Френсіса Фегі «The Irish language movement» була опублікована 1901 року в Лондоні й кілька разів перевидавалася.

У журналі «Нова громада», де було опубліковано переклад Лесі Українки, як джерело перекладу вказано: «Westminster Review» (1902).

У статті Феґі порушено питання колоніального статусі ірландської мови (ірійської, гельської) внаслідок урядової політики Сполученого Королівства, яка була спрямована на цілковите витіснення ірландської й заміну її англійською. Автор розвідки закликає громадськість не ігнорувати питання ірландської мови та сподівається на «відродження ірландської мови, щоб повернути їй первісне значіння у щоденному вжитку в Ірландії».

Попри те, що Ірландія після кривавої війни здобула у 1922 році незалежність і є зараз однією із 28 членів-країн Європейського союзу, її мовна ситуація є для ЄС унікальною. У школах ірландському мову як обов'язків предмет почали вивчати із 1975 року і про володіння нею тією чи іншою мірою під час перепису 2006 року заявило 40% населення (під час перепису 1926 року — лише 18%), більшість із яких, однак, на щодень говорять другою державною — англійською. Ірландська є першою мовою спілкування лише для близько 72 тис. із 4,5 млн. громадян Ірландії (менше 2%), які живуть переважно в окремих сільських громадах на заході острова (Див.: Яцимірська М. Мовна політика Європейського союзу // Вісник Львівського університету. Серія Журналістика. 2019. Вип. 45. С. 316–322). Мовне питання, котре хвилювало Феґі понад століття тому, не втрачає гостроти: «У 2014 році десятки тисяч ірландців протестували біля Парламенту Республіки Ірландія, вимагаючи більшої підтримки їхній мові. “Tír gan teanga, tír gan anam!” (“Країна без мови є країною без душі”) написали на транспарантах» (Яцимірська М. Мовна політика Європейського союзу. С. 319).

457 In octavo — розмір аркушів книжки приблизно 15 см на 23 см (тобто приблизно 8–9 дюймів у висоту).

458 Leland — Thomas Leland (Томас Леланд, 1722–1785) — ірландський історик, перекладач та науковець. Автор праці «History of Ireland from the Invasion of Henry II» (1773; «Історія Ірландії від часу вторгнення Генрі II»).

459 Роберт Бойль — Robert Boyle (1627–1691) — англо-ірландський натурфілософ, богослов, хімік, фізик, належить до найвпливовіших інтелектуалів XVII століття. Бойль народився в одній із найбагатших родин Великої Британії. Він був сином Річарда Бойла, 1-го графа Корка і Кетрін Фентон, дочка сера Джеффри Фентона,

державного секретаря Ірландії. Під час проживання в Оксфорді (бл. 1656–1668) він товаришував із провідними вченими доби: Джоном Вілкінсом, Крістофером Вреном і Джоном Локом. Разом вони створили «Експериментальний філософський клуб». Також працював із Робертом Гуком, їхнім спільним відкриттям став один закон фізики, який носить ім'я Бойля та Маріотта, французького монаха, який незалежно від Бойля відкрив його через 20 років («Закон Бойля-Маріотта», 1662).

460 Моліне і Греттен — Генрі Греттен боровся за законодавчу незалежність і реформи виборчого права в Ірландії. Вільям Молін — автор проекту конституції незалежної Ірландії.

461 Тацит — Publius Cornelius Tacit, або Gaius Cornelius Tacit (56— бл. 120) — один із найбільших істориків давнього Риму, а також прозаїк, оратор і державний діяч. Багато його робіт присвячено історії Римської імперії.

462 Томас Девіс. Thomas Osborne Davis (1814–1845) — ірландський письменник та один із головних організаторів політично-культурного та соціального руху Молода Ірландія (Young Ireland). У вересні 1842 року стає одним зі співзасновників газети «The Nation» («Нація»), трибуну для популяризації ірландської мови та ірландської культурної ідентичності, незалежної від Британії. Автор низки ірландських повстанських пісень.

463 ... на захід і на південь від Донґала до Ватерфорда — Донґаль — графство на півночі Ірландії. Ватерфорд — місто на півдні Ірландії.

464 Арранські острови — ірл. — Oileáin Árann. Три острови, розташовані в затоці Голвей (західне узбережжя Ірландії). Належать до баронства Аран графства Голвей.

465 Джеральд Бальфур — Джеральд Вільям Бальфур (Gerald William Balfour, 2nd Earl of Balfour, 1853–1945) — політичний діяч Консервативної партії Великобританії, головний секретар Ірландії (1895–1900), міністр торгівлі (1900–1905) та міністр місцевого самоврядування (1905).

466 Oireachtas — Ерахтас, Парламент Ірландії. Існував до скасування після повної інкорпорації острова до Сполученого Королівства у 1800 році, відновлений після здобуття Ірландією незалежності. Відновлення окремого ірландського парламенту було однією із центральних вимог боротьби за самоуправління Ірландії в другій половині XIX — на початку XX століття. Сьогодні — вищий представницький і законодавчий орган Ірландської

республіки. До його складу сходять Президент Ірландії та дві палати Парламенту: Дойл Ерен (нижня палата) і Сенат Ерен (верхня палата). Ерахтас складається з 218 депутатів. Резиденція знаходиться в Ленстер-хаус (Дублін).

467 Mód — Мод (з давньоскандинавської «mód» — «зібрання») — фестиваль шотландського гельського мистецтва та культури, котрі проводяться у Шотландії. Існують як локальні моди, так і національний мод. Фестивалі здебільшого відбуваються у формі змагань: хорових та соло співів, танців фольклорних гуртів, читань поезій та гуморесок тощо. Мод схожий до уельського естетфоду, але не має такої давньої історії (див. прим. Eisteddfod далі).

468 Eisteddfod — Естетфод (дослівно від «eistedd», що означає «сидіти», «сидіння») — традиційний щорічний поетично-мистецький фестиваль, котрий проводиться у різних містах Уельсу. Традиція цього фестивалю сягає щонайменше XII століття, коли у 1176 свято поезії та музики провів Ріс ап Гріфід, правитель валійського королівства Дехейбарт. Традиція фестивалю у сучасному щорічному форматі датується 1861 роком. Свято сприяє популяризації валійської мови, літератури й культури.

469 Laissez faire — хай вже як буде (з фр. — «іде своїм ходом») — позначає політику невтручання держави в певні процеси.

Шимон Дікштейн

Szymon Dickstein (Шимон Дікштейн, псевдонім — Jan Młot (Ян Млот), 1858–1884) — польський біолог єврейського походження, діяч соціалістичного та марксистського руху, письменник і редактор. Після навчання у Варшавському університеті жив у Франції, а згодом — у Швейцарії. 1878 року Дікштейн зі Станіславом Мендельсоном та Людвіком Варинським (народився у с. Мартинівка, Канівського району та навчався у Білоцерківській гімназії) склали програму польського соціалізму. Працював у партійних виданнях «Przedświt» («Світанок») і «Równość» («Рівність»). 1882 року він вступив до першої польської соціалістичної партії «Пролетаріат». З 1884 року редагує журнал «Walka Klass» («Класова боротьба») у Парижі. Був серед ініціаторів перекладу польською мовою праці Чарльза Дарвіна «On the Origin of Species by Means of Natural Selection» (1859; «Походження видів шляхом природного добору»). Переклав низку текстів Фердинанда Лассаля (1825–1864), німецького філософа та громадського діяча, засновника

німецького соціал-демократичного руху. Один із перших перекладачів праці «Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie» («Капітал. Критика політичної економії») Карла Маркса польською. Найбільш відома праця Дікштейна, брошура «Kto z czego żyje?» (1881, Женева; «Хто з чого живе?»), мала значний резонанс у Російській імперії зламу XIX–XX століть і поширювалася нелегально. До Першої світової війни ця брошура перевидавалася вісім разів і була перекладена на українську, німецьку, білоруську, болгарську, вірменську, російську, їдиш та інші мови.

* *
* *

Найімовірніше, що роботу над перекладом брошури Дікштейна «Kto z czego żyje?» («Хто з чого живе?») Леся Українка розпочала щонайраніше з вересня 1899 року. У листі до сестри Ольги Лариса Косач писала з Києва, що дуже зайнята різноманітною літературною діяльністю: «Робота ось яка: два переклади, реферат і оповідання, крім того переписування давнішого» (Лист від 20 вересня 1899 р. Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 157). Ідеться про її оповідання «Над морем», реферат «Два напрямлення в новейшей итальянской литературе» («Два напрями у найновішій італійській літературі»), а щодо двох перекладів — то це драма «Ткачі» Гергарта Гауптмана і брошура Шимона Дікштейна «Хто з чого живе?».

У квітні 1901 року під час перебування у Львові (куди вона заїхала по дорозі з Києва на Буковину до Ольги Кобилянської) Леся Українка передала Миколі Ганкевичу, громадському діячу, редактору та засновнику Української соціал-демократичної партії, брошури для друку соціал-демократичного спрямування. Це такі праці: переклад з праці польського соціаліста Симона Дікштейна «Хто з чого живе?» з передмовою — «Додаток від впорядчика», а також переклади італійського філософа Антоніо Лабріола (1843–1904), німецьких філософів та публіцистів Фрідріха Енгельса (1820–1895) та Карла Маркса (1818–1883) (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 281). Переклади цих брошур вона попросила Ганкевича опублікувати під назвою «Видання групи укр[аїнських] соц[іал]-демокр[атів]» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 320).

Проте відгуку на своє прохання вона так і не отримала. У листі до Михайла Павлика з Чернівців від 3 липня 1901 року Леся Українка нарікає, що залишила «скільки рукописів моїх товаришів з України для видання у Львові» із проханням порадити, скільки це буде коштувати, «котрі з них можуть бути видані на

галицькі кошти, а котрі потребують українських» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 280–281). Лариса Косач відчуває відповідальність перед товаришами за взяті на себе зобов'язання: «...тут товариші допитуються, що буде з роботою. Се мене ставить у дуже прикрий стан супроти товаришів, тай погано се тим, що може розхолодити до праці людей, а вони ще тільки недавно взялись за неї охоче» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 281).

Так і не отримавши очікуваної відповіді від Ганкевича, Леся Українка ще більше турбується долею соціалістичних брошур, а особливо — перекладом брошури «Хто з чого живе?», котра на той час вже була надрукована у газеті «Воля» (1901, №13–19), органі Української соціал-демократичної партії. У листі від 20 вересня 1901 року до Івана Франка вона обурюється: «Як приїде Ганкевич, скажіть йому, що я гірко жалую об тій хвилині, коли передала йому ті злополучні рукописи, але вже “сталосся”, отже вимагаю тепер від нього, щоб він зробив відбитку окрему перекладу Дікштейна “Хто з чого жие”, надрукованого в “Волі”; нехай скаже, що коштуватиме відбитка, а гроші йому будуть вислані зараз» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 320). Задля конспірації Лариса Петрівна написала, що надалі у листах буде називати переклад цієї брошури «Над морем». З усіх соціалістичних видань Леся Українка найбільше опікувалася саме цією брошурою. Переклад цієї статті був конфіскований владою, про що вона дізналася згодом. Тоді Лариса Косач пропонує альтернативний план — надрукувати книжки на Буковині, «де прокураторія незалежна від галицької і ліберальніша», — пише вона Михайлу Кривинюку (23 вересня 1901 р. Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 328). «“Над морем” нехай видадуть без жадних [(]без редакційних і моїх[)] виносок під текстом, се конче», — знову пише Леся Українка до Михайла Кривинюка від 4 жовтня 1901 року (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 335). У цьому ж листі домовилися про ініціали, якими підписувати брошури — криптонімом У. С. Д. («Українець свого дому» чи «Український соціал-демократ»). З метою конспірації все ж вирішили залишити останні дві літери — С. Д. Брошура Дікштейна в українському перекладі вийшла окремою книжкою за підписом С. Д. у Львові 1902 року.

Як пише Микола Ганкевич у своїх спогадах, то переклад «знаменитої розвідки польського соціяліста» Шимона Дікштейна «Хто з чого живе?», справді, належить Лесі Українці (Ганкевич М. З перед дваццяти літ: (Початки української соціал-демократії

в Галичині) // Календар «Впереду»: 1920. Львів, 1920. С. 79). Леся Українка також написала передмову до україномовного перекладу цієї брошури (Л. Ф. 2. Од. зб. 849).

Хто з чого живе?

Вперше опубліковано у виданні «Воля». 1901. №13–19.

Окремою книжкою видано: С. Дікштейн. Хто з чого жие? [Видання української соціалістичної партії]. Львів, 1902. 58 с.

Автограф невідомий. Подано за брошурою 1901 року з фондів Музею видатних діячів української культури із збереженням мови першодруку. Текст підготувала Олена Маланій.

У публіцистичній розвідці Дікштейна «Хто з чого живе?» описується несправедливе становище робітників, котре залежить від власника-фабриканта, який має найбільшу вигоду від праці робітників, що змушені працювати понаднормово. Текст Дікштейна сповнений риторичних окликів, питань, звертань — розрахований на емоційний вплив на масового читача. Автор викриває політичну економію, котра доводить тисячі працівників та робітників до зубожіння. Прикінці звучить думка, щоб усі фабрики та земля належали усім робітникам і селянам, щоб вони були їхньою спільною власністю (щоправда, як це зробити, не пише).

Брошура Дікштейна спрямована на поширення ідей Карла Маркса і є загалом популярним викладом думок його «Капіталу». Леся Українка була добре ознайоmlена із ідеями модного на той час європейського автора. Своє ставлення до ідей і стилю «Капіталу» Маркса українська письменниця висловила у листі до сестри Ольги: «Тим часом не роблю, які перше, сливе нічого, от тільки половину Kapital'a "проштудіровала" ("читати" його не можна), і, знаєш, чим далі читаю, тим більше розчаровуюсь: я не бачу тієї "строгой системи" про яку говорять фанатики сеї книжки, бачу багато фактів, чимало дотепних гіпотез і ще більше просто дотепів, але багато застається для мене темного, невиясненого, недоговореного і в науковій теорії і в практичних виводах з неї» (Лист від 30 серпня 1897 р. Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 455–456).

Окрім самого перекладу тексту Дікштейну відомо про ще один документ, пов'язаний з ним. 1947 року журнал «Радянське літературознавство» (№7–8. С. 101–105) публікує «Додаток від впорядчика до українського перекладу книжечки "Хто з чого жие"», що є українською передмовою до брошури Дікштейна. Авторство

на підставі чистового автографа (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 849) приписується Леся Українці. Ця стаття згодом передруковується у збірнику: Леся Українка. Публіцистика. Листи. Статті. Дослідження. Київ, 1954. С. 32–36. Пізніше під такою само назвою потрапляє у том «Літературно-критичні та публіцистичні статті» 12-томного видання: Леся Українка. Твори у 12-ти томах. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 8 С. 128–131.

Внизу у виданні допис: «Запитуємо п. міністра справедливости: в який спосіб думає Є. Е.¹ положити край такому незаконному вчинкови прокуратора львівського? Слідують підписи».

Моріс Метерлінк

Maurice Polydore Marie Bernard Maeterlinck (Моріс-Полідор-Марі-Бернар Метерлінк, 1862–1949) — бельгійський драматург, прозаїк, поет, перекладач і лауреат Нобелівської премії з літератури (1911). Див. ком. Моріс Метерлінк у розділі «Драма».

Оливне гілля

Вперше опубліковано у виданні: Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження. Київ: Наукова думка, 1984. С. 5–15.

Недатований чистовий автограф перекладу зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 908).

Подано за автографом. Текст підготувала Людмила Бондарук.

Есей Моріса Метерлінка «Les rameaux d'olivier» («Оливне гілля») один із 16-ти філософських есеїв збірки «Le double jardin» (1904; «Подвійний сад»). Свій переклад з французької Леся Українка зробила, найімовірніше, 1906 року (очевидно, перший квартал року чи півріччя), коли вона писала свою статтю «Утопія в белетристиці» (опубліковано в журналі «Нова громада». 1906. №11. С. 13–32; №12. С. 42–65), у якій аналізується й цитується саме цей твір Метерлінка у її перекладі українською.

З чорнового автографа Леся Українка почала переписувати начисто свій переклад, але він так і не був завершений цілком. Кілька сторінок (С. 8–10) переписано рукою Климентя Квітки. Відступи (позначені зірочками) додані Лесею Українкою; вони

¹ Єго екселенція.

збігаються із поділом есею на частини його франкомовної версії (оригіналу).

Філософський есей Метерлінка присвячено питанням історії релігійних, філософський та наукових ідей у розумінні становища людини у світі. Текст бельгійського автора сповнений віри та надії у майбутнє людства: «Теперішній спірітуалізм, більш-менш безвірний, все ще доховує глибоку, хоч і досить невиразну віру в кінцеву владу і безкраю перемогу духа». Метерлінк окреслює широкий горизонт сподівань і формує власне гасло віри у нього: «Ми можемо обертатись тільки в околі того розуміння, тієї ідеї, яку ми собі виробили про той світ, де ми обертаємось. Все з неї походить, все випливає з неї; і всі наші вчинки, здебільшого навіть непомітно для нас, відповідають високости простору того величезного сховища сили, що лежить на верхівлі нашої свідомости».

З тексту статті Лесі Українки «Утопія в белетристиці» зрозуміло, що, дуже ймовірно, що вона переклала цей есей Метерлінка для однієї із її частин своєї статті (одна присвячена цьому тексту бельгійського письменника). Міркуючи, як означити текст Метерлінка, Лариса Косач називає «Оливне гілля» «утопічним твором», «філософської поемою в прозі», написаною Метерлінковим стилем «поета-філософа з пророчими нахилами», який несподівано «заговорив тоном оптиміста». У цьому есеї Леся Українка помітила нову точку опертя для розширення естетичних можливостей письма, «нове перехрестя, новий відправний пункт для белетристичної утопії наших часів»: «Її провідна думка — безмежність кругозору, тверда свідомість невпинности і поступовости людського розвитку і однаковости в цьому відношенні всіх найрозмаїтіших історичних епох — цей *Leitmotiv*,¹ навіяний новітньою наукою, повинен витіснити з свідомости дійсно сучасного белетриста пристарілу ідею про рай і пекло, що неначебно ділять життя людськості на дві одрубні половини» (Леся Українка. *Утопія в белетристиці* // *Леся Українка. Зібрання творів у 12-ти т. / за заг. ред. Якубського Б. Київ: Книгоспілка, 1927. Т. 12. С. 78–79*).

Аналізуючи текст Метерлінка, Леся Українка звертає увагу на питання мислення і співвідношення релігії та науки у цьому процесі, вона пише про «наївний дуалізм первісних релігій» віри у пекло і рай та переосмислює естетичні можливості письма, підважуючи цю опозицію. Ця стаття, як і власне розуміння

¹ Лейтмотив (англ., утв. з нім).

ідей Метерлінка, була, очевидно, інспірована працями Михайла Драгоманова «Рай і поступ» та «Оповідання про заздрих богів», у якому порушуються подібні теми.

1906 рік можна означити роком захоплення утопіями у творчості Лесі Українка. Цього року, окрім статті «Утопія в белетристиці», написано її тексти різних жанрів: «до утопії» вірш «Не хутко те буде»; утопії (прозаїчні уривки) «Утопія», «А все таки прийди»; утопічна фантазія «Interview» (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 784).

470 Періклова доба — мається на увазі час афінського правителя Перікла (бл. 495–429 до н. е.), коли Афіни стали політичним і культурним центром давньої Греції. Серед його найбільших досягнень — будівництво Акрополя (з 447 р. до н. е.)

471 Гекслі — Мається на увазі Thomas Henry Huxley (Томас Генрі Гекслі (Гакслі), 1825–1895), англійський вчений-природознавець, апологет агностицизму і прихильник ідей Чарльза Дарвіна.

472 ... немов якийсь плин (liquide)... — французькі слова у дужках написані Лесею Українкою.

473 ... додає нашому духовному і звичайному життю все те... — над словом «звичайному» у автографі зверху написано «générale».

474 ... запевне готує такі рушення... — в автографі додано «bouleversements».

475 ... сказати б, планетарній... — в автографі дописано «astrale».

476 ... зойдала наугад... — в автографі написано «balançait à l'aventure».

ДОДАТОК

ПЕРЕКЛАДИ РОСІЙСЬКОЮ МОВОЮ

Художня література

Генріх Гейне

Генріх Гейне (1797–1856) — німецький поет, письменник, літературний критик і журналіст. Див. ком. Генріх Гейне у розділі «Поезія».

Enfant perdu

Вперше опубліковано в журналі «Радянське літературознавство». 1948. № 9. С. 124.

Чорновий недатований автограф перекладу без назви зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 883).

Подано за автографом. Текст підготувала Олена Маланій.

Вірш Генріха Гейне «Enfant perdu» (досл. «Загублена дитина» (фр.)) увійшов до третьої збірки поета «Romanzero» (Гамбург, 1851).

Після першої публікації 1948 року цей російськомовний переклад Лесі Українки з українським варіантом було опубліковано у 10-томному виданні творів письменниці (Київ: Держлітвидав, 1963. Т. 2) і в 12-томному виданні (Київ: Наукова думка, 1975. Т. 2).

Цей переклад датується 1900 роком (датування на титульній сторінці автографа) на тій підставі, що він, очевидно, був частиною доповіді «Про основні мотиви творчості Г. Гейне», проголошеної Лесею Українкою російською мовою в Київському літературно-артистичному товаристві 23 березня (5 квітня) 1900 року (текст доповіді Лесі Українки не зберігся). Окрім власне реферату вона також займалася організацією вечора, присвяченого 100-літтю від дня народження її улюбленого письменника (насправді 1900 року була 103-тя річниця від дня народження Гейне), а також під час вечора акомпанувала співакам. Критична до себе Леся Українка так оцінює свою доповідь: «Мій реферат теж вийшов неважно, принаймні, я ним недовольна: де-що вийшло розволочене, де-що недоговорене, бо написати його як слід я не встигла, отже прийшлося не читати, а говорити, і се мене звязувало

з непривички. Хоч люде кажуть, що воно непогано вийшло, тільки що паузи часом були довгенькі, а все ж у мене якийсь неприємний одслід в душі зостався. Тільки я не жалую, що врядила вечір, бо инакше зовсім не було б поминок по Гейне в Києві, а се не випадало» (Лист до сестри Ольги Косач від 29 березня 1900 р. Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 195).

Іншу доповідь про біографію Гейне виголосив Олександр Гольденвейзер (у листі до сестри Ольги Леся Українка пише «Гольденвейзер»). Ларису Косач він не вразив, тому що «...багато там місця одводилось літературній сплетні», а письменниця не прихильниця «перемивання кісточок помершим поетам» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 195). На вечорі, присвяченому Гейне, виступала і двоюрідна сестра Лесі Українки Лідія Драгоманова, а також Сергій Бердяєв і Михайло Старицький, котрий «дуже добре читав» переклади Гейне у виконанні Людмили Старицької-Черняхівської, Максима Славинського і Лесі Українки (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 195).

Марія Конопніцька

Марія Конопніцька (Марія Конопніцька, 1842–1910)— польська письменниця, поетка, перекладачка, журналістка та громадська діячка. Її поетичний дебют та ранні вірші здобули високі оцінки критиків, зокрема і від Нобелівського лауреата з літератури Генріка Сенкевича. Серед її поетичних збірок— «Z mojej Biblii» (1896; «З моєї Біблії»), «Linie i dźwięki» (1897; «Лінії та звуки»), «Italia» (1901; «Італія»), «Ludziom i chwilom» (1905; «Люди і миті»). Відомою стала її поема «Pan Balcer w Brazylii» (1910; «Пан Бальцер у Бразилії») із центральною темою емігрантів-селян. Вірш Конопніцької «Rota» (1908; «Рота») став неофіційним гімном Польщі. Вона також авторка збірок оповідань «Moі znajomi» (1890; «Мої знайомі»), «Na drodze» (1893; «На дорозі»), «Ludzie i rzeczy» (1898; «Люди й речі») та інших. Писала твори для дітей та юнацтва. Серед її перекладів польською— поетичні збірки Ади Негрі «Фатум», «Бурі»; роман «Серце» Едмондо де Амічіса; віршів Генріха Гейне (твори всіх цих авторів Леся Українка перекладала українською). 1890–1903 рр. провела в Європі (Австрія, Німеччина, Італія, Франція, Швейцарія, Чехія). Редагувала журнал для жінок «Świt» (1884–1886; «Світанок»), а згодом співпрацювала з жіночим журналом «Bluszcz» («Плющ»). Окрім творчої діяльності, брала

активну участь у громадсько-суспільному житті, зокрема була організаторкою й учасницею протестів проти репресій етнічних та релігійних меншин. Померла від сухот у Львові й похована на Личаківському кладовищі. Одна із вулиць сучасного Львова, а також школа, названі її іменем.

Твори Конопніцької українською перекладали Василь Щурат, Лариса Андрієвська, Анатолій Глушак, Павло Грабовський, Павло Крат, Антін Лотоцький, Роман Лубківський, Володимир Масляк, Максим Рильський, Дмитро Павличко, Ярослав Павлюк, Марія Пригара та інші.

* *
*

Про необхідність перекладів віршів Марії Конопніцької українською мовою Леся Українка писала братові Михайлові (лист від 26–28 листопада 1889 року). 1902 року Леся Українка працювала над російськомовною статтею про Марію Конопніцьку. У листі до сестри Ольги від 17 грудня 1902 року вона повідомляє: «тепер саме кінчаю статю для М[ира] Бож[ьего]» (Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 497). А з листа до Івана Франка від 23 грудня 1902 року дізнаємося, що Леся Українка вже закінчила статтю. Цю роботу вона оцінює як заробіток на щоденні потреби й після завершення: «Тепер який час можу собі дати собі спокій з російщиною та писатиму щось ad animae salutem»¹ (Лист до Івана Франка від 23 грудня 1902 р. Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 498). Леся Українка писала статтю російською й перекладала на російську мову задля заробітку, через що у неї не завжди вистачало часу та сил на власні твори. Вона так описує власне становище своїй подрузі Ользі Кобилянській: «Ет, якби не той заробіток, то хтось покинув би і критику, і публіцистику по “чужих хатах”, а був би собі поетом у власній, рідній хаті, як і досі, то менше б мав прикрости» (Лист до Ольги Кобилянської від 12 березня 1903 р. Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 54).

У іншому листі Франка Лариса Косач висловлює ставлення до власних російськомовних писань: «Ну, та я взагалі на свою критику в росс[ійських] журналах ані надій, ані ваги великої не покладаю — я не от міра того (власне «Божого»), а заходжу туди більше з konieczности, ніж з охоти» (Лист від 13 січня 1903 р.; Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 518). Останнє речення — іронічна алюзія на

¹ Для спасіння душі (лат.).

журнал «Мир Божий»,¹ редакція якого і замовила Леся Українці статтю до 60-ліття Марії Конопніцької.

Редакція не поспішає друкувати розвідку Лесі Українки. Авторка, яка на той час перебувала у Сан-Ремо, нервує, що доля її статті про Конопніцьку залишається невідомою: «Проклятий “Мир Божий” мовчить і я не знаю, чи думає він друкувати замовлену від нього ж самого мою статтю про Конопніцьку. Попрошу Лілю довідатись» (Лист до Косач О. (матері) від 27 січня 1903 р. Леся Українка. *Листи: 1903–1913*. С. 24).

Зрештою, після тривалого мовчання редакція журналу відмовилася друкувати статтю. У листі до Михайла Кривинюка від 16 лютого 1903 року Леся Українка пише: «Найгірша досада мені на “Мир Божий” — не прийняв моєї статті про Коноп[ицьку], мотивуючи тим, що йому треба не критичної розвідки, а біографії і рецензії, а моя робота власне чисто критична. Однак міг би мені те одразу написати, ще коли я вмовлялась, що і як власне маю писати для нього (я ж одразу сказала, що я критик, а не рецензент!), а тепер мої три тижні (коли не місяць) роботи можуть пропасти дарма, зовсім се мені не до ладу!» (Леся Українка. *Листи: 1903–1913*. С. 40). Леся Українка просить свою сестру Ольгу забрати статтю з редакції журналу і «передати кудись в інший журнал» (Леся Українка. *Листи: 1903–1913*. С. 40). У березні 1903 року приятель Лесі Українки Максим Славинський намагається розшукати статтю про Конопніцьку. У редакції йому повідомили, що статтю друкувати не будуть і давно надіслали її авторці з листом про причини відмови (Косач-Кривинюк О. *Хронологія... С. 673*). Подальша доля цієї статті невідома. З цієї прикрої історії Леся Українка робить висновок: «Здається, треба мені іншого пристановища шукати, бо з М[иром] Б[ожим] видно каші не зварю» (Леся Українка. *Листи: 1903–1913*. С. 40).

Попри вимушеність перекладів на російську мову задля заробітку, Леся Українка дуже добре знала творчість польської письменниці й мала власну точку зору на її творчий доробок. Відгукуючись на статтю Івана Франка про Марію Конопніцьку («Die Zeit», «Час» (нім.), 1903, № 421), Леся Українка зауважує, що Франко

¹ «Мир Божий» або «Мір Божий» (укр. «Світ Божий») — російський літературний і науково-популярний журнал, котрий видавався щомісячно у Санкт-Петербурзі (1892–1906). Потім був перейменований на «Современный мир» (1906–1918; укр. «Сучасний світ»).

омінає огляд її «не-громадську лірику», «а вона, хоч і приглушена у неї, та все ж доволі цікава з того погляду, як на ліричних-поетах громадянах відбивається упертість особисто-людської натури, що не дає себе заглушити навіть найміцнішими і найширшими загально-людськими інтересами...» (Лист до Івана Франка від 13 січня 1903 р. Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 518).

А в іншому листі до Франка Леся Українка ділиться враженнями від епічної поеми Конопніцької «Пан Бальцер в Бразилії»: «Признатись Вам по правді, я не тямлю смаку в сучасних епосах віршованих, от і Конопн[іцької] Бразилія якось мені до душі не промовляє, хоч я навіть не можу сказати, які в ній вади знаходжу. Я навіть і прозаїчні романи та повісті в стількох частинах рідко люблю» (Лист від 13–14 січня 1903 р. Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 525).

* *
*

Чистовий недатований автограф перекладів під заголовком «Из стихотворений Марии Конопницкой» зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 891). На останньому аркуші підпис: «Перевод с польского L. Z.»

Подано за автографом. Текст підготувала Олена Маланій.

Леся Українка переклала вірші Марії Конопніцької, коли писала російськомовну літературно-критичну статтю про нею з нагоди її 60-ліття, яку Лесі Українці замовив журнал «Мир Божий». Переклади Лесі Українки поезій Конопніцької датуються орієнтовно груднем 1902 року.

В Вероне (На могиле Ромео и Джульетты)

477 Кáмням — наголос додано рукою Лесі Українки.

Іван Франко

Іван Якович Франко (1856–1916) — український поет, письменник, драматург, журналіст, перекладач, критик, редактор, науковець і громадсько-політичний діяч. Здобув ступінь доктора філософії у Віденському університеті (1893). Член Наукового товариства імені Шевченка (1899) і почесний доктор Харківського університету (1906), а також член товариства «Просвіта». Окрім української, писав також німецькою, польською, болгарською, чеською та російською мовами. За активну громадсько-політичну позицію був чотири рази ув'язнений австрійською владою (1877, 1880, 1889 і 1892). Серед збірок поезій — «З вершин і низин» (1887, 1893); «Зів'яле листя» (1896, 1911), «Мій Измарагд» (1898), «Із днів журби» (1900); «Semper tiro» («Завжди вчуся» (лат.), 1906) та інші. Писав також поеми («Похорон» (1897), «Смерть Каїна» (1888), «Іван Вишенський» (1898), «Мойсей» (1905)). Серед прозового доробку Франко видав 19 збірок оповідань, серед яких — «Галицькі образки» (Львів, 1885), «В поті чола. Образки з життя робучого люду» (Львів, 1890), «Полуйка і інші бориславські оповідання» (Львів, 1899), «Добрий заробок і інші оповідання» (Львів, 1902), «Маніпулянтка і інші оповідання» (Львів, 1904), «Батьківщина і інші оповідання» (Київ, 1911), «Панщизняний хліб і інші оповідання» (Львів, 1913) та інші. Франко писав і твори для дітей, а також експериментував на терені драматичної творчості. Багато перекладав з античної літератури, літератур давніх східних народів, з європейських літератур. Був співвидавцем журналів та альманахів «Громадський друг», «Дзвін», «Світ», «Товариш». Співпрацював із газетою «Діло» та польськомовним виданням «Kurjer Lwowski» («Львівський кур'єр»), а також журналами «Зоря», «Правда», «Жите і слово», «ЛНВ». 1890 року став співзасновником і першим головою (до 1898) Русько-української радикальної партії (РУРП) і редактором її часописів — газет «Народ» (1890–1895), «Хлібороб» (1889–1895), «Громадський голос» (з 1895). Згодом став членом Української національно-демократичної партії. Був номінований на Нобелівську премію з літератури 1916 року. У громадсько-політичній діяльності Франко активно співпрацював із Михайлом Драгомановим, але згодом їхні погляди розійшлися. Франко також підтримував першу жіночу організацію в Галичині «Товариство руських жінок» (Станіславів, 1884), а потім став редактором жіночого альманаху «Перший вінок» (Львів, 1887, ред. Наталія Кобринська та

Олена Пчілка), у якому окрім інших жінок письменниць, були вміщені також твори Олени Пчілки і Лесі Українки.

Твори Івана Франка перекладено на англійську, польську, литовську, чеську, німецьку, французьку, іспанську, італійську, португальську, грузинську, болгарську, азейбарджанську та інші мови. Російською вірші Франка перекладала Анна Ахматова (серед багатьох інших перекладачів).

Івану Франку належать переклади класики світової літератури, у чому простежуються паралелі із перекладацькою практикою Лесі Українки. У своїй праці Максим Стріха називає п'ять хрестоматійних імен, серед яких і ці дві постаті: «Підсумовуючи огляд того, чого досягнув український переклад на межі XIX–XX століть, не можна не зупинитися окремо на п'ятьох хрестоматійних іменах. Це Іван Франко, Леся Українка, Борис Грінченко, Павло Грабовський і Володимир Самійленко» (Стріха М. Український переклад і перекладачі. С. 142). Історія перекладів Лесі Українки творів Франка на російську мову стала ще одним сюжетом перекладацької співпраці двох інтелектуалів.

* * *

Іван Франко — незмінний адресат листів Лесі Українки. «Метр», як вона називала його в листах, високо цінував творчість Лесі Українки, особливо — поетичну творчість. У статті він так охарактеризував творчий стиль Лесі Українки: «Артистка в повнім значенні сього слова, вона, одначе, не сторонить від сучасного життя, живе його інтересами, гаряче відчуває його болі і завсіди вміє знайти сильний, пластичний вислів для свого чуття» (Франко І. З остатніх десятиліть XIX віку // ЛНВ. 1901. Т. 15. Кн. 9. С. 120).

В оцінці естетичних та суспільних явищ вони не завжди були згідними. Виявом їхньої полеміки стала стаття-відповідь Лесі Українки «Не так тії вороги, як добрії люди» («Житє і слово». 1897. Т. 6. С. 244–250, підписана криптонімом Н. С. Ж.) на статтю Івана Франка «З кінцем року» («Житє і слово». 1896. Т. 5. С. 401–407).

Їхня полеміка не стала на заваді до подальшої творчої співпраці й одним із її виявів стали переклади оповідань Франка на російську мову, зроблені Лесею Українкою на замовлення видавництва «Донская речь» (Ростов-на-Дону, 1903–1907), котре спеціалізувалося на виданні літератури переважно соціально-політичного змісту. Ці видання виходили завдяки сприянню російського мецената та видавця Миколи Парамонова (1876–1951), який

вчився в Київському університеті Св. Володимира. Видавництво публікувало твори таких авторів: Володимир Короленко, Лев Толстой, Олександр Купрін, Леонід Андреев, Іван Бунін, Іван Франко, Едмондо де Амічіс, Марія Конопніцька, Гергарт Гауптман (твори трьох останніх авторів перекладала Леся Українка — українською (де Амічіс, Гауптман) і російською (Конопніцька) мовами) та інших. Було закрито царським урядом 1907 року.

Над перекладами творів Івана Франка Леся Українка працювала протягом 1903–1904 рр. У листі до Франка від 19 червня 1903 року вона звертається за дозволом перекладати оповідання на російську мову. Цю роботу їй замовило видавництво «Донская речь» «і доручила самій вибрати твори і вмовлятися з авторами» (Леся Українка. *Листи: 1903–1913*. С. 138). У цьому ж листі Леся Українка пояснює мету цього видавництва та умови співпраці: «Фірма ся має мету просвітну, а не комерційну (дешеві видання добрих творів для народніх великор[уських] мас), і як завжді в таких випадках буває, великими капіталами не розпоряжує. Платить перекладачам 15–20 р. від 50 000 літер (1 ½ нормальних аркушів 16-ки), а на авторів оригіналів не рахує нічого. Однак, коли Ви вважаєте, що я нарушу Ваші авторські права, заробляючи перекладами Ваших творів, то я вступлю Вам ¼ з моєї плати, — більше трудно, бо мені дорого коштує спровадження книжок з Галичини (в закр[итих] ко[н]вертах), тай сама робота дорого виходить при моїй силі і здоровю, які Ви добре знаєте... Але кривди Вашої не хочу і на формальну точку (брак літер[атурної] конвенції між Австрією і Росією) ставати не збираюсь в моїх відносинах з галицькими і буковинськими товаришами. Може бажаєте зробити яку спеціальну умову щодо Honorationsexemplare, то напишіть мені, а я впливатиму на видавців. По одному примірнику вже напевне отримаєте, хоч би й від мене особисто...» (Леся Українка. *Листи: 1903–1913*. С. 138).

Плани Лесі Українки були далекосяжнішими і не обмежувалися лише перекладами Франка, вона також мала намір перекладати твори Ольги Кобилянської і Василя Стефаника. Згоду вона отримала, проте переклала лише оповідання Франка. У цьому видавництві були видані такі оповідання у перекладах на російську мову: «Сам собі винен», «Добрий заробок», «На дні», «Ліси і пасовиська», «Історія кожуха» та «До світла!» (друкувалися переважно по кілька видань). Планувалося також перекласти оповідання «Слимак» і «Ріпник», але ці плани не здійснилися.

Сам виноват

Вперше опубліковано у виданні: Франко І. Сам виноват. Перевод с малорусского Л. У. Ростов-на-Дону: Издание товарищества «Донская речь», 1903. № 32. 12 с. Автограф невідомий.

Подано за першопублікацією. Текст підготувала Олена Маланій.

Іван Франко написав оповідання «Сам собі винен» 20 грудня 1880 року у Львові, а перша його публікація датується 1883 роком («Ілюстрований календар товариства “Просвіта” на рік переступний 1884», Львів, 1883. С. 1–10).

На російську мову це оповідання переклала Леся Українка. У видавництві «Донская речь» переклад оповідання виходив окремою книжкою трьома накладами — 1903 року (двічі) та 1904-го. Російськомовний переклад також був опублікований 1903 року у Петербурзі у збірці «В поте лица» («У поті чола» (рос.)) під заголовком «Сам виноват» (С. 147–158).

Також було перекладене польською «Sam sobie winien (Powistka galicyjska)» («Сам собі винен (галицька оповідка)» (пол.)) і було опубліковане 1885 року у варшавському виданні «Prawda» («Правда» (пол.), №17. С. 194–198) і 1889 року у львівському журналі «Przyjacieł ludu» («Друг народу» (пол.), №6. С. 99–101; №7. С. 111–114).¹

478 ... в Людвиковке случилось событие — Людвіківка (Людвiкiвкa) — село у Карпатах, розташоване на річці Свіча; виникло 1819 року як місце поселення німецьких лісорубів під назвою Leopoldsdorf (польська назва — Ludwikówka). Зараз — с. Мислівка, Долинський р-н, Івано-Франківська обл.

Хороший заработок

Вперше опубліковано у виданні: Франко І. Хороший заработок. Перевод Л. Украинки. Ростов-на-Дону: Издание товарищества «Донская речь», 1903. № 38. 8 с. Автограф невідомий.

Подано за першопублікацією. Текст підготувала Олена Маланій.

Оповідання Івана Франка «Добрий заробок» уперше опубліковано у журналі «Світ» 1881 року (№ 3. С. 44–46) із підписом Руслан. Польською мовою цей твір («Dobry zarobek») вийшов у петербурзькому

¹ Тут і далі дані про тексти та їхні переклади різними мовами подано за 50-томним зібранням творів Івана Франка.

тижневику «Крај» («Країна» (пол.)) 1885 року (№40. С. 25–26) та 1889 року у львівському журналі «Przyjaciel ludu» (№1. С. 10–12). Також це оповідання було перекладене на чеську мову.

Російськомовний переклад Лесі Українки під заголовком «Хороший заработок» був виданий окремою книжкою у видавництві «Донская речь» трьома накладками — 1903 року (двічі) та 1904-го. Російський переклад оповідання надруковано також 1903 року у Петербурзі у збірці оповідань «В поте лица» (С. 171–181).

Окрім Лесі Українки, це оповідання на російську мову переклали Павло Грабовський — з підписом «Перевел Павло Граб» («Переклав Павло Граб» (рос.)), переклад опубліковано в газетах «Сибирский вестник» («Сибірський вісник» (рос.), Томськ, 14 січня 1896 року) та «Ревельские известия» («Ревельські вісті» (рос.), 29 серпня 1897 року) — і Михайло Коцюбинський прикінці 1890-х та на початку 1900-х років.

479 Перебивається с хлеба на квас — цим фразеологізмом передано розмовний народний стиль оповідача, бідної людини (пор. в оповіданні Івана Франка: «...треба як мож своїм світом токанити»).

480 ...в кулак трубим с голоду — Леся Українка працює над добром синонімічного ряду на позначення стану бідності безземельного селянина. В оригіналі: «...не раз то й голодом дебелиємо».

481 ...императорских магазинов — в оригіналі Франка: «цісарських магазинів».

482 Избу нашу купил кабатчик на свиной хлев, а мы с бабой, как видите, в углах живем. Живем себе по-старому, пока Бог грехам терпит. Она прядет, мальчики пасут людям скот, а я метлы вяжу, вот так себе перебиваемся и без бумажки — попри збереження оригіналу кінцівка у перекладі відрізняється від оригіналу. Оповідання Івана Франка закінчується так: «Нашу хату закупив жид Йойна на хлів для телят, а ми з бабою, як видите, пішли в комірство. Знов по-старому жиємо, доки бог віку подовжить. Вона пряде, хлопці людську худобу пасуть, а я мітли роблю. Та й якомсь своїм світом торочимо, хоч і без аркушка». Кінець зазнав цензурних змін через слово «жид». У листі до Франка Леся Українка зверталася із такою консультацією щодо пропозиції видавництва: «Шановний Товаришу! Проби, дайте мені відповідь на питання про зміни в перекладах, бо видавці не дають жити — їм залежить на тому, щоб не спізнювати ще більше вже й так спізненого

видання, — а я ж не можу сама без Вас відповісти. Вони вже й так своєю волею хочуть викинути з «Історії кожуха» слово «жид», і як не запротестуємо до 20 VIII ст. ст., то так і випустять в світ се оповідання і «Сам винен» з подібною зміною. Краще не творити таких прецедентів, що “мовчання знак згоди”, тому, прошу, скажіть виразно» (Лист до Івана Франка від 9 серпня 1903 р. Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 153).

На дні

Вперше опубліковано у виданні: Франко І. На дні. Ростов-на-Дону: Издание товарищества «Донская речь», 1903. № 47. Друге видання — 1904, третє — 1906 року.

Автограф невідомий. Подано за виданням: Франко І. На дні. 2-е изд. Ростов-на-Дону: Изд. Н. Парамонова «Донская речь», 1906. 72 с.

Текст підготувала Олена Маланій.

Іван Франко написав оповідання «На дні» у Коломиї 17–20 червня 1880 року. Того ж року воно було опубліковане окремим виданням у серії «Дрібна бібліотека» (№ 14, Львів. 72 с.) разом із підназвою «Суспільно-психологічна студія».

1886 року це оповідання в авторському перекладі польською мовою надруковано в журналі «Przeгляд społeczny» («Суспільний огляд» (пол.), № 3. С. 219–232; № 4. С. 294–305; № 5. С. 365–377; № 6. С. 455–463) з підназвою «Na dnie. Studium społeczno-psychologiczne» («На дні. Соціально-психологічне дослідження» (пол.)) та видано окремим виданням (Львів, 1886. 49 с.).

Окрім видавництва «Донская речь», це у російськомовному варіанті це оповідання було опубліковане у збірці «В поте лица» (1903, с. 81–146).

Окрім російської, переклад цього оповідання Івана Франка зроблено польською (Марія Семашко), чеською (Богуслава Соколова) та німецькою (Карл Гельбіх) мовами.

483 Ну, слава Богу, прожил я как-то тяжелую зиму... — у виданні 1906 року слова «Бог», «Господь», «Сын Божий», «Светлый праздник» написані з великої літери, на відміну від 12-томного видання творів Лесі Українки (Київ: Наукова думка, 1976. Т. 7), де ці слова написано з малої літери.

484 *вы знаете историю Гиндели...* — Антон Гінделі (Antonín Gindely, 1829–1892) — чеський історик, професор Карлового університету. Його праці з історії переважно охоплюють період європейської історії XVII–XVIII ст.; праці публікувалися чеською та німецькою мовами. Він також писав підручники для різних класів, котрі було переведено на ряд європейських мов.

485 *...вроде того, как сделал Вундт для измерения интенсивности чувства* — Вільгельм Вундт (Wilhelm Maximilian Wundt, 1832–1920) — німецький філософ, психолог, фізіолог, мовознавець, професор Ляйпцизького університету. Він був засновником першої у світі лабораторії експериментальної психології у цьому університеті (1897).

Леса и пастбища (Рассказ бывшего уполномоченного)

Вперше опубліковано у збірнику: «Только час» А. Крандиевской и другие рассказы. Ростов-на-Дону: «Донская речь», 1905. № 61. С. 25–38. Друге і третє видання оповідання «Леса и пастбища» вийшли окремими книжками 1905 та 1906 року. Автограф невідомий.

Подано за виданням 1906 року. Франко І. Я. Леса и пастбища: (рассказ бывшего уполномоченного). Ростов-на-Дону: Изд. Н. Парамонова «Донская Речь», 1906. 16 с. (без вказівки імені перекладачки).

Текст підготувала Олена Маланій.

Оповідання Івана Франка «Ліси і пасовиська (Оповідання бувшого пленіпотента)» було написано у травні 1883 року й опубліковано того ж року в «Ілюстрованому календарі товариства “Прогресивіта” на рік переступний 1884» (Львів. С. 24–35) під псевдонімом Мирон ***. Згодом воно було передруковане у виданнях: Франко І. В поті чола. Львів, 1890. С. 179–190; у збірнику творів. Київ, 1903. Т. 2. С. 59–76; «Панцизняний хліб і інші оповідання». Львів, 1913. С. 14–27. Також це оповідання вийшло окремою книжкою: Франко Іван. Ліси і пасовиська. Оповідання колишнього повномочного (з життя галицьких селян). Київ, 1907. 18 с.

486 Косушка — півпляшки горілки. В оригіналі — «по порції горівки».

487 Ах вы, пьяницы проклятые — в україномовному оригіналі більш стриманий і лаконічний вислів: «П'яниці погані!».

История тулупа

Вперше опубліковано у збірнику: «Только час» А. Крандиевской и друг. рассказы. Ростов-на-Дону: Издание «Донская Речь» Н. Парамонова, 1905. № 61. С. 54–60 (без вказівки імені перекладача). Окремими виданнями у цьому ж видавництві виходило у 1905 та 1906 року.

Автограф невідомий.

Подано за першопублікацією. Текст підготувала Олена Маланій.

Оповідання «Історія кожуха» Івана Франка було вперше опубліковано польською мовою під назвою «Hystorja kożucha. Wajka współczesna» («Історія кожуха. Сучасна казка» у львівському виданні «Przyjacieli ludzi» («Друг народу» (пол.), 1892. №11. С. 174–175; №12. С. 185–188) та у виданні «Pamiętka z pierwszego maja» («Спогад з першого травня» (пол.), Львів, 1892).

Українською мовою оповідання «Історія кожуха. Сучасна байка» було вперше надруковано в журналі «Хлібороб» 1892 року (№18–19. С. 137–139), з приміткою «Переклад з “Pamiętki z pierwszego maja”, Львів, 1892». 1897 року оповідання вийшло окремою книжкою: Історія кожуха. Львів: Хлопська бібліотека, вип. IX, 1897. 10 с. Через кілька років було включено у збірку «Сім казок» (Львів, 1900. С. 32–38).

К свету!

Вперше опубліковано у виданні: Франко И. К свету! Перевод с украинского Л. У. Ростов-на-Дону: Издание товарищества «Донская речь», 1904. № 98. 27 с.

Автограф невідомий.

Подано за першопублікацією. Текст підготувала Олена Маланій.

Українською мовою оповідання Івана Франка «До світла!» вперше було опубліковано в журналі «Зоря» 1890 року (№2. С. 17–21; №3. С. 33–36), з підзаголовком «Оповідання арештанта». Того ж року передруковано з деякими правками у збірці Франка «В поті чола. Образки з життя робучого люду» (Львів, 1890. С. 267–288).

Цей текст було включено в антологію «Вік» (1902. Т. 2. С. 512–532) та у «Збірник творів» Франка (Київ, 1903. Т. 2. 5–38). Оповідання було видане у Києві окремою книжкою 1914 року.

Ще за життя Івана Франка оповідання «До світла!» набуло великої популярності в Російській імперії. У перекладі російською мовою друкувалося понад десять разів у різних періодичних

виданнях (зокрема в журналах «Мир Божий». 1895. №2; «Вестник Европы» («Вісник Європи» (рос.)). 1897. Т. 5. Кн. 9; «Журнал для всех» («Журнал для всіх» (рос.)). 1898. №11, 12). 1904 року у видавництві «Донская речь» оповідання надруковано в російському перекладі Лесі Українки (у публікації 1904 року подано криптонім перекладачки — Л. У.). Неодноразово видавалось окремою книжкою (вперше — 1899 року).

Габріеле д'Аннунціо

Gabriele d'Annunzio (Габріеле д'Аннунціо, 1863–1938) — італійський поет, прозаїк, драматург, журналіст, військовий і політичний лідер. Одна зі знакових постатей європейської літератури зламу XIX–XX ст. Почав писати поезію з 16-ти років; серед збірок поезій — «Primo vere» (1879; «Перша правда») «Canto novo» (1882; «Нова пісня»), «Laudi del cielo del mare della terra e degli eroi» (1899; «Похвала неба морю, землі й героям»), «Ode alla nazione serba» (1914; «Ода сербському народу»). Його перші романи «Il piacere» (1889; «Задоволення»), «L'innocente» (1892; «Невинний») були написані під впливом ідей Фрідріха Ніцше. Цей вплив відчутний і у його пізнішій прозовій творчості, як у його найпопулярніших романах «Il trionfo della morte» (1894; «Триумф смерті») та «Le vergini delle rocce» (1896; «Діви скель»). Автор трагедій «La Gioconda» (1899; «Джоконда»), Francesca da Rimini («Франческа да Ріміні»), «La figlia di Iorio» (1904; «Дочка Іоріо»), «La nave» (1908; «Корабель»), «Fedra» (1909; «Федра») та інших. Брав участь у Першій світовій війні (воєнно-повітряні сили). 1919 року д'Аннунціо разом зі своїми спільниками всупереч Версальському мирному договору зайняв порт Фіуме (зараз м. Р'ека, Хорватія), який він вважав італійським, і керував цим містом як диктатор до кінця 1920 року. З того часу він став прихильником фашистських ідей і був нагороджений Беніто Муссоліні титулом, а його твори почали активно видавати. Президент Італійської академії (1937). Іменем д'Аннунціо названо університет в Італії (м. К'еті, м. Пескара), аеропорт (м. Монтік'ярі), а його буремне життя стало сюжетом для кількох фільмів. Кінострічки знімали й за його творами — найвідоміша з-поміж них «L'Innocente» (1976; «Невинний») італійського режисера Лукіно Вісиконті.

П'єси д'Аннунціо ставилися у київському театрі «Соловцов». Українською твори Габріеле д'Аннунціо перекладали Іван Франко

(оповідання), Ніна Трикулевська (драми), згодом — Максим Стріха (поезії) і Віктор Шовкун (романи). Твори італійського автора активно публікувалися у «ЛНВ» (1899–1900, у перекладі Франка).

* *
* *
*

«Данте італійської літератури» — так називали сучасники д'Аннунціо, котрий своїми творами здобув собі славу за життя. Леся Українка теж відгукнулася на твори свого італійського колеги по перу. У статті «Два направления в новейшей итальянской литературе (Ада Негри и д'Аннунцио)» («Два напрями у найновішій італійській літературі (Ада Негрі й д'Аннунціо)») вона аналізує творчість д'Аннунціо, протиставляючи її іншій за філософією та естетикою письменниці — Ади Негрі, творчості якої і віддає перевагу Леся Українка. Хоча д'Аннунціо і не є серед улюблених письменників Лариси Косач, вона з дослідницькою прискіпливістю вивчає й аналізує його творчість. Для своєї доповіді авторка доповіді переклала уривки поезій та прозових творів д'Аннунціо.

Український ідеолог інтегрального націоналізму Дмитро Донцов цікавився творами як Лесі Українки, так і д'Аннунціо. Його праця «Поетка українського Рісорджіменто (Леся Українка)» (Львів, 1922) інтерпретує Лесю Українку як національну поетку та присвячена темі боротьби у її поезії за повноцінне місце українського народу на рівні з іншими. Захоплюючись ідеями італійського визволення й боротьби, Донцов означив Лесю Українку як «поетку українського Рісорджіменто». Леся Українка зараховує обох італійських авторів до «епігонів великої епохи визволення Італії (Risorgimento)», які лише чули відголоски великої епохи. У контексті рісорджіменто Лариса Петрівна пише і про д'Аннунціо: «Величие души и стойкость он находит только среди тех аристократов, которые, считая себя обманутыми великим Risorgimento, удалились в свои полуразоренные поместья и там ведут строгую, уединенную жизнь, охраняя сословные традиции и предаваясь мечтам о пришествии мессии, который избавит Италию от ее псевдоосвободителей» («Велич душі і стійкість він знаходить лише серед тих аристократів, які, вважаючи себе обманутими великим Risorgimento, пішли у свої напівзбанкрутовані маєтки й там провадять суворе, відокремлене життя, охороняючи станові традиції і дозволяючи собі мріям про пришествя месії, який позбавить Італію від псевдовизволителів») (Леся Українка.

Два направления в новейшей итальянской литературе // Зібрання творів / за заг. ред. Б. Якубського. Київ: Книгоспілка, 1927. Том VII. С. 106). Леся Українка зараховує обох італійських авторів до «епігонів великої епохи визволення Італії (Risorgimento)», які лише чули відголоски великої епохи. У своїй статті Леся Українка простежує, як ідеї боротьби, спротиву, славного минулого, ностальгії за кращими часами трансформуються у творчості її сучасників-італійців, і д'Аннунціо зокрема. У своїй оригінальній творчості Лариса Косач теж порушувала ці питання, що і дало підстави Донцову означити її «поеткою українського рісорджіменто».

* * *

Переклади роману Габріеле д'Аннунціо «Діви скель» з італійської на російську мову були опубліковані у тексті доповіді Лесі Українки «Два направления в новейшей итальянской литературе (Ада Негри и д'Аннунцио)» («Два напрями у найновішій італійській літературі (Ада Негрі й д'Аннунціо)» (рос.)) в «Иллюстрированном сборнике Киевского литературно-художественного общества», 1900, с. 187–218. У тексті статті є авторська примітка: «эта и все следующие цитаты приведены мною в собственном переводе».¹

У розширеному варіанті стаття опублікована в журналі «Жизнь» («Життя»), 1900, № 7, с. 187–214.

Автограф невідомий. Уривки прозових перекладів подаються за публікацією в журналі «Жизнь».

Текст підготувала Олена Маланій.

Переклад уривків російською мовою з роману д'Аннунціо «Le vergini delle rocce» (1895; «Діви скель») Леся Українка здійснила, готуючи статтю «Два направления в новейшей итальянской литературе (Ада Негри и д'Аннунцио)». Окремими уривками переклади роману д'Аннунціо, зроблені Лесею Українкою, подаються вперше.

488 Вилла Шьярра — італ. — Villa Sciarra. Вілла Шьярра — одна із міських віл Риму, яка розташована на схилі пагорба Янікул. Ця вілла була передана Беніто Муссоліні, який перетворив її на громадський парк (1932).

¹ «Цю і всі наступні цитати я наводжу у власному перекладі» (рос.).

489 Вилла Людовизи— італ. — Villa Ludovisi. Громадський парк у Римі, розташований на пагорбі Пінціо. Спочатку це була історична дворянська резиденція, побудована в XVII ст. на замовлення кардинала Людовіко Людовізі (онук Папи римського Григорія XV). У другій половині 1880-х рр. на місці парку було розбудовано новий район Рима (вулиця Віа Вітторіо Венетто чи Via Veneto). З історичних будівель вілли, проти знищення яких протестував і д'Аннунціо, збереглося лише одна з фресками Гверчіно (Джованні Франческо Барб'єрі).

490 Вилла Боргезе— італ. — Villa Borghese. Вилла Боргезе— один із найбільших ландшафтних громадських парків у Римі на пагорбі Пінчо. На її території знаходяться Галерея Боргезе (у якій представлені шедеври світового мистецтва), Національний музей вілла Джулія з найбільшою колекцією етруського мистецтва та Національна галерея сучасного мистецтва (у якій представлено мистецтві від XIX ст. до сучасності). На території цього парку розташований пам'ятник українському письменникові Миколі Гоголю (встановлений 2002 р.; скульптор— Зураб Церетелі). Гоголь жив у Римі приблизно чотири з половиною роки (між 1837–1846).

Поетичні переклади поезій Габріеле д'Аннунціо з італійської на російську мову були опубліковані у тексті доповіді Лесі Українки «Два напрямлення в новейшій італійській літературі (Ада Негри і д'Аннунціо)» в «Ілюстрованном сборнике Киевского литературно-художественного общества», 1900, с. 187–218. У розширеному варіанті стаття опублікована в журналі «Жизнь», 1900, № 7, с. 187–214.

Автограф невідомий. Подано за першою публікацією.

Текст підготувала Олена Маланій.

Тут подаємо уривки творів Габріеле д'Аннунціо, які Леся Українка переклала для своєї наукової статті, щоб проілюструвати та унаочнити свої тези. У такому вигляді ці переклади публікуються вперше.

«Canto novo» (1882; «Нова пісня») — друга збірка віршів Габріеле д'Аннунціо, якому на той час було 19 років. Це збірка сонетів, написаних під впливом італійського майстра Джозуе Кардуччі (лауреат Нобелівської премії з літератури, 1906), об'єднана темою кохання ліричного героя до Ельди Зукконі. Любовна тема цих сонетів зазнала впливу давньогрецьких ліриків (Алкей, Піндар,

Анакреонт). Усі поетичні переклади для своєї розвідки Леся Українка зробила із цієї книжки.

«Я с гневом свой светильник разбиваю...»

Переклад із сонета «Offerta votiva I» («Пропозиція I»).

491 Киприда — одне з імен давньогрецької богині Афродіти, богині кохання й краси (Венера — у давніх римлян); походить від назви острова Кіпр, куди вона вперше ступила, народившись із морської білої піни.

«Тоску такую выразить нет слова...»

Переклад із сонета «L'Imagine» («Образ») із циклу «Animal triste» («Сумна тварина» (лат.)).

«Напрасно войско юное мое...»

Переклад із сонета «Sed non satiatis» («Але не задоволений» (з лат.)) із циклу «Animal triste».

«О нет, весна, я ложа не покину...»

Переклад із сонета «Vere novo» («Нова весна» (лат.)) із циклу «Animal triste».

«Здесь, в этом сердце, развращенный стих...»

Переклад із сонета «L'Inconsapevole» («Незнаний» (лат.)) із циклу «Animal triste».

«Оставьте музыку! довольно! я устал...»

Переклад із сонета «Quousque eadem?» («Як довго?» (лат.)) із циклу «Animal triste».

Жорж д'Еспарбес

Georges d'Espèrès (Жорж д'Еспарбес, 1863–1944) — французький письменник, автор історичних романів і драм. Син гусара Другої імперії, д'Еспарбес звертається до воєнної тематики і в ранній, і в зрілій творчості. Був частим гостем знаменитого кабаре на паризькому Монмартрі «Le Chat Noir» («Чорний кіт»), 1888 року став співробітником літературного журналу «Gil Blas» («Жиль

Блас») (у ньому друкувалися Поль Бурже, Барбе д'Оревільї, Еміль Золя, Вільє де Ліль-Адан, Гі де Мопассан та інші). До цього журналу він писав вірші у прозі про військові новини, про життя та героїзм французьких солдат. З 1892 року стає співробітником мистецького часопису «La Plume» («Перо», 1879–1914, Париж).¹ 1905 року був призначений куратором палацу Фонтенбло, резиденції-шато французьких королів, цю посаду він займав до відставки 1930-го року. Декілька його творів було екранізовано: «La légende de l'Aigle» (1911; «Легенда Орла»), «Les Demi-solde» («Половина оплати») вийшов на екрани під назвою «L'agonie des aigles» (1933; «Агонія орлів»). 1923 року він написав сценарій до фільма класика кінематографа, неодноразового переможця Венеціанського кінофестивалю Жюльєна Дювів'є «Credo ou la Tragédie de Lourdes» («Віровчення, або Трагедія Лурда»). Кавалер Ордена Почесного легіону (1899); Офіцер Ордена Почесного легіону (1926); отримав 1-й клас честі Іноземного легіону (1936). Батько художника і поета Жана д'Еспарбеса (1899–1968) й журналіста, актора й драматурга Асте д'Еспарбеса (1896–1952).

У журналі «La Plume» (15 березня 1896), співробітником якого був д'Еспардес, була опублікована курйозна стаття «Pour Michel Dragomanov (Serge Stepniak)» («Для Михайла Драгоманова (Сергій Степняк)»). Стаття підписана псевдонімом Malicaud. Автор розвідки сплутав Михайла Драгоманова з Сергієм Степняком (псевдонім російського революціонера українського походження Кравчинського (1851–1895)), котрий вбив шефа корпусу жандармів Миколу Мезенцова і після цього втік за кордон, де написав популярну в Європі книжку «Підземна Росія». Він був приятелем Драгоманова, а французьке видання написало у статті, що це та сама особа, плутаючи факти біографії двох чоловіків. Також, як повідомляв Володимир Дорошенко, працюючи в архіві Бібліотеки НТШ у Львові, він знайшов запрошення від журналу «La Plume» для Івана Франка до співпраці. Відповіді Франка не знайшлося і твори його в журналі не друкувалися (Борщак Ілько. *Стаття про М. Драгоманова в журналі «La Plume» // Україна (Париж)*. 1951. № 6. С. 405–406).

¹ Видання, засноване Леоном Дешамом, підтримувало рух символістів і друкувало твори Поля Верлена, Стефана Малларме, Жана Мореа та інших.

Ух! волки!

Вперше опубліковано у виданні: *Леся Українка. Зібрання творів у 12 т.* Київ: Наукова думка, 1976. Т. 7. С. 500–506.

Недатований чистовий автограф перекладу зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 907).

Подано за автографом. Текст підготувала Олена Маланій.

Леся Українка переклала з французької на російську мову оповідання д'Еспарбеса «Но! Les loups!» («Ох! Вовки»), котре було опубліковане у паризькому мистецькому виданні «L'écho de la semaine» («Відгомін тижня» (фр.), 27 березня 1892 р. С. 405–406).

У виданні міститься різночитання у написанні прізвища автора оповідання: замість d'Esparbès журнал представив автора як d'Espardès. Українська перекладачка транслітерувала прізвище автора так, як воно було написано в часописі, з якого вона перекладала (Див.: Дёмин А. Рассказ «Ух! волки!» из архива Леси Украинки: Оригинал и его автор // Все страхи мира: Horror в литературе и искусстве: Сборник статей. Санкт-Петербург; Тверь: Изд-во Марины Батасовой, 2015. С. 162–168). В автографі рукою Лесі Українки написано — «Разсказъ Жоржа д'Эспардеса».

Хоча цей переклад за життя Лесі Українки не публікувався, з чистового автографа складається враження, що він був готовий до публікації. Дослідниця творчості письменниці Лариса Мірошниченко зауважує, що автограф «...справляє враження зовсім недавнього письма і тієї сумлінної закінченості, яку вкладає в роботу серйозний автор перед виходом її у світ» (Мірошниченко Л. Переклад Лесі Українки: непереборні підозри текстолога // Слово і час. 2017. № 3. С. 108). На основі біографічних свідчень і текстологічного аналізу Лариса Мірошниченко висунула гіпотезу, що цей переклад належить до ранніх робіт Лесі Українки початку 1890-х років (Мірошниченко Л. Переклад Лесі Українки. С. 109).

Чому і коли Леся Українка переклала це оповідання Жорж д'Еспарбеса і для якого видання — питання, на які складно відповісти. Хоча на той час вона не робила перекладів на російську мову, причиною могло бути те, що місце для друку україномовного перекладу за умов дії Емського акту навряд би знайшлося. Хоча, з іншого боку, платформою для оприлюднення її перекладів до скасування заборони на друк українських перекладів у Російській імперії стали галицькі видання Австро-Угорщини.

Завісу над феноменом цього перекладу привідкриває передмова Лесі Українки. Авторку здивувало «дивні уявлення про російське життя» французького письменника, про що вона зауважила у примітці від перекладача. Цю примітку 12-томне видання (Київ, Наукова думка, Т. 7, 1976) подало як авторську передмову до перекладу.

Через незнання реалій російського життя текст французького автора, який за задумом спрямований на драматичний ефект, викликає, навпаки, комічний. Лариса Косач переклала це оповідання, щоб не бути голослівною і наочно показати необізнаність французького автора із реаліями російського життя. Українська письменниця, котра завжди дотримувалася історичної достовірності у своїх текстах, особливо ж — драмах, ретельно зі скрупульозністю історика-дослідника вивчаючи історичну добу та її особливості, була немало здивована та обурена таким вільним та недбалим зображенням російського життя під пером її сучасника-митця з Франції.

492 ... которую ты зажаримь к заговенам — заговены (заговеньє), розм. — останній день перед Великим постом, коли дозволено їсти непісну їжу (мясо, молоко, рибу, тваринні жири тощо).

493 Пулярка — годована жирна курка.

Людвіг Якобовський

Ludwig Jacobowski (Людвіг Якобовський, 1868–1900) — німецький поет, письменник, редактор і літературознавець єврейського походження. Після закінчення Берлінського університету імені Гумбольдта вчився у Фрайбурзькому університеті, де здобув ступінь доктора (1891). Серед збірок його поезій — «Funken» (1890; «Іскра»), «Aus Tag und Traum» (1895; «З дня і мрії»), «Leuchtende Tage» (1900; «Осяйні дні»). Деякі твори присвячені темі євреїв. Серед його романів відзначають «Werther der Jude» (1892; «Вертер-єврей»), «Loki. Roman eines Gottes» (1898; «Локи. Роман Бога»). Йому належить також літературна історико-філософська праця «Die

¹ Як написав Агатангел Кримський про Лесю Українку, котра консультувалася з ним з питань раннього християнства і просила поради щодо книжок: «Без перебільшення можу сказати, що Леся Українка була справжнім ученим, дослідником» (Кримський А. Зі спогадів щирого друга // Твори в 5-ти т. Київ: Наукова думка, 1972. Т. 2. С. 689).

Anfänge der Poesie» (1891; «Початки поезії»). Був членом Асоціації захисту від антисемітизму (Verein zur Abwehr des Antisemitismus). Приятелював з Рудольфом Штайнером, котрий опікувався літературною спадщиною Якововського. Помер у 32 роки в Берліні від наслідків менінгіту.

Редагував літературно-науковий журнал «Die Gesellschaft» («Суспільство» (нім.), 1885–1902, Дрезден), в якому серед інших українських письменників, перекладом творів яких займалася здебільшого Ольга Кобилянська, була опублікована поезія Лесі Українки «To be or not to be?» (1900). Оповідання Якововського в перекладі на українську мову друкувалися в газеті «Буковина». На українську мову твори Людвіга Якововського перекладали Антін Крушельницький, Денис Лукіянович, Осип Маковей.

Україномовний переклад оповідання Якововського «Парфума» (в оригіналі — «Parfüm»), котре Леся Українка перекладала російською як «Духи», з'явився на сторінках «ЛНВ» 1898 року за підписом «з німецького переклав В. Р.».

* * *

Леся Українка познайомилася з Людвігом Якововським завдяки своїй подрузі Ользі Кобилянській. Після складної операції на нозі в Берліні, Лариса Косач пише, що залюбки зустрілася б з німецьким письменником: «Як би Ваш знайомий літерат був цікавий побачити мене, то я була б дуже рада його пізнати, я дуже високо ціню la confraternité littéraire.¹ Все ж я не настільки інвалід, щоб не могли бачити людей. Що до приймання незнайомих але відомих людей взагалі, то ми, українки, в сьому досить ліберальні» (Лист до Кобилянської О. від 20 травня 1899 р. Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 128). Літературне побратимство та формування спільнот було бажаною справою для Лесі Українки, і операція та лікарняні процедури, котрі за її словами були такі, що «вдруге я собі й за царство небесне такого не хочу» (Лист до Кобилянської О. від 20 травня 1899 р. Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 128), не стали на заваді.

У наступному берлінському листі від 29 травня 1899 року Леся Українка жалкує за тим, що не вдалося зустрітися із Якововським, і повідомляє, що вона затримується в Берліні на 1,5–2 тижні, оскільки ортопедичний апарат для неї ще не виготовили (Леся

¹ Літературне побратимство (фр.).

Українка. Листи: 1898–1902. С. 134). 20 травня (1 червня) 1899 року, письменник відвідав українську письменницю у берлінській лікарні, і про неї залишив спогад: «Панна Косач продовжила своє перебування в Берліні на кілька днів, і я її відвідав. На отомані застав струнку, терпінням обтяжену даму, якої обличчя так сильно оживлене внутрішньою духовністю, що вона виглядає прямо красиво» (Лист Якововського Л. до Кобилянської О. від 2 травня 1899 р. Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 492).

В результаті цього знайомства з'явилися спільні творчі плани. Якововський почав готувати збірник оповідань українських письменників німецькою мовою, у праці над яким йому мали допомагати Ольга Кобилянська та Осип Маковей. До співпраці була запрошена також і Леся Українка, яка сама взялася до перекладу свого оповідання «Голосні струни» на німецьку мову. Вона закінчила переклад у липні 1899 року і надіслала Ользі Кобилянській на редагування. «Певно моя німечина здасться Вам дикою, але в наш вік шаблонів часом цікаво щось оригінального побачити, — певне ж ви такої німечини не бачили. До всього я ще не маю тут ні словника і, нічогісінько. Я все таки переклала сама, бо, як бачите, воно все таки писання чимало, а я знаю, що Ви дуже зайняті. Може таки з поправкою менше буде клопоту, ніж було б з перекладом» (Лист до Кобилянської О. від 9–21 липня 1899 р. Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 149). Українська письменниця також пояснює, чому вона обрала саме це оповідання, попри те, що Якововський волів би мати оповідання з народного життя: «Врешті се (перекладне) оповіданнячко типічніше для мене, бо воно наскрізь ліричне, його б можна поемою в прозі назвати, а я ж власне лірик par excellence» (до Кобилянської О. від 9–21 липня 1899 р. Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 150).

Оповідання Лесі Українки «Голосні струни» (котре вона називала нарисом) ніде не було публіковане, а лише подане на конкурс Київського літературного товариство й отримало золотий жетон конкурсу (тож і мало бути опубліковане). Авторка тішилася, що твір вийде німецькою мовою. Щоправда, воно було надруковане не в журналі Якововського, а з'явилося пізніше під назвою «Das Lied ohne Worte» («Пісня без слів») із вказівкою імені перекладачки Ольги Кобилянської у віденському журналі «Ruthenische Revue» (1903. №9, 10).

Причиною перерваного творчого зв'язку стала передчасна смерть Якововського 2 грудня 1900 року. Леся Українка окрім

жалю за «талановитим і симпатичним чоловіком» висловлює конструктивну пропозицію написати щось про нього у російськомовний журнал «Жизнь» («Життя»), куди вона дописувала заради заробітку, і просить Кобилянську надіслати матеріали про нього для статті. Через заборону журналу у червні 1901 року цим намірам не судилося справдитися, але в архіві письменниці збереглося два переклади творів цього автора російською мовою, призначені для публікації у тому ж журналі.

Примечание к переводам из Л. Якововского

Вперше опубліковано в газеті «Літературна Україна». 1 січня 1971 р.

Подано за авторизованим рукописом Климента Квітки (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Ф. 2. Од. зб. 911) «Примечания к переводам Л. Якововского» написані рукою Лесі Українки. Текст підготувала Олена Маланій.

Пізніше ця примітка разом із перекладами оповідань Якововського «Духи́» і «Как я раз боженьку забыл» була надрукована у 12-томному зібранні творів Лесі Українки (Київ: Наукова думка, 1976. Т. 7. С. 509).

Как я раз Боженьку забыл

Вперше опубліковано у виданні: *Леся Українка. Зібрання творів у 12 т.* Київ: Наукова думка, 1976. Т. 7. С. 516–518.

Подано за авторизованим рукописом Климента Квітки (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Ф. 2. Од. зб. 911). Чистовий недатований автограф оповідання «Как я раз Боженьку забыл» написаний рукою Климента Квітки, внизу оповідання — підпис рукою Лесі Українки «Перевод Л. З.». Текст підготувала Олена Маланій.

Леся Українка переклала російською оповідання Людвіга Якововського «Wie ich einmal den lieben Gott vergeffen» («Як я одного разу забув доброго Бога») зі збірника оповідань «Satan lachte... Und andere Geschichten» (1898; «Сатана сміявся... Та інші оповідання»). Переклад датується орієнтовно 1901 роком. У творі порушується тема соціальної нерівності, селянства, голоду і бунту, саме після прочитання оповідання на цю тему, 10-літній хлопець, герой оповідання, переосмислює своє уявлення про Бога.

494 Боженька — це слово, так само як і «Бог», «Божьи», «Рождество», в автографі — з великої літери. 12-томне видання надрукувало ці слова з малої літери (в тому числі і в назві оповідання).

Духи

Вперше опубліковано у виданні: Леся Українка. Зібрання творів у 12 т. Київ: Наукова думка, 1976. Т. 7. С. 510–515.

Подано за авторизованим рукописом Климента Квітки (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Ф. 2. Од. зб. 911) Чистовий недатований автограф оповідання «Духи» написаний рукою Климента Квітки, внизу оповідання — підпис рукою Лесі Українки «Перевод L. Z.». Текст підготувала Олена Маланій.

Леся Українка переклала російською мовою оповідання Людвіга Якобовського «Parfüm» («Парфум»), яке було вміщено у збірнику оповідань «Satan lachte... Und andere Geschichten» (1898; «Сатана сміявся... Та інші оповідання»). Цей переклад датується орієнтовно 1901 роком.

У творі розповідається про кохання двох людей різних соціальних статусів: інженера простого походження, котрий зрештою досяг позиції директора однієї із найбільших фабрик Німеччини, і баронеси-аристократки Терези фон Вернер. У тексті показано, як їхнє протистояння набуває виразніших форм і закінчується, зрештою, непримиреним конфліктом.

Ада Негрі

Ада Негрі (1870–1945) — італійська письменниця, котра здобула визнання завдяки своїм першим збіркам поезій «Fatalità» («Фатум», 1892) і «Tempeste» («Бурі», 1896). Див. ком. Ада Негрі у розділі «Поезія».

Уривки з поезій

(З тексту статті Лесі Українки «Два напрямлення в новейшей итальянской литературе (Ада Негри и д'Аннунцио)»)

«Я свой летучий стих...»

Вперше опубліковано у виданні: Леся Українка. Твори в 5-ти томах. Київ: Держлітвидав, 1951. Т. 1. С. 179 (як власний вірш Лесі Українки).

Чорновий датований автограф перекладу зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 729).

Подано за автографом. Текст підготувала Олена Маланій.

Автограф перекладу олівцем на першій сторінці зверху знаходиться на одному аркуші із оригінальною поезією Лесі Українки «Як я люблю оці години праці...». Датований 19 жовтня 1899 роком.

Після першопублікації цей переклад був надрукований у 12-томному зібранні творів Лесі Українки (Київ: Наукова думка, 1975. Т. 2. С. 309) у розділі «Незакінчені поетичні переклади».

Вірш «Я свой летучий стих...» є варіантом перекладу однієї строфи вірша Ади Негрі «Sfida» («Виклик») (Леся Українка подає «La Sfida»), який Леся Українка виконала під час роботи над статтею «Два направления в новейшей итальянской литературе (Ада Негри и д'Аннунцио)». У тексті статті є авторська примітка: «эта и все следующие цитаты приведены мною в собственном переводе».¹

Окремим блоком переклади поезій (крім поданого за автографом уривка «Я свой летучий стих...») публікуються вперше. Тексти взято із статті Лесі Українки.

Автограф статті невідомий. Уривки перекладів подаються за текстом статті Лесі Українки у журналі «Жизнь» (1900. № 7. С. 187–214). Текст підготувала Олена Маланій.

ПЕРЕКЛАД УРИВКІВ ТВОРІВ ПОЛЬСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

Переклад уривків творів польських письменників російською мовою Леся Українка здійснила, працюючи над статтею «Заметки о новейшей польской литературе» («Замітки про найновішу польську літературу»). Окремим блоком ці переклади публікуються вперше. Датується 1901 роком за першодруком.

Вперше опубліковано в журналі «Жизнь», 1901, № 1, С. 103–123.

Автограф невідомий.

Подано за першопублікацією. Текст підготувала Олена Маланій.

¹ «Цю і всі наступні цитати я наводжу у власному перекладі» (рос.).

Адам Асник

Adam Asnyk (Адам Асник, 1838–1897) — польський поет, письменник, драматург, редактор та учасник Польського повстання (Січневого повстання) проти російського панування 1862–1863 рр. Після придушення повстання він покидає країну й оселяється у Гейдельберзі, в університеті якого він отримав ступінь доктора філософії (1866). Пізніше жив у Львові та Кракові. Протягом 1889–1894 редагував краківське видання демократичного спрямування «Nowa Reforma» (1882–1928; «Нова реформа»; спочатку видання називалося «Reforma» («Реформа» (пол.))). Був також обраний послом до Галицького сейму 6-го скликання (1889). На його творчість мали вплив польські поети-романтики, а особливо — Юліуш Словацький, але поезія Асника належить позивістської школи мислення. Він прославився як майстр канонічних строф, зокрема — сонета та октави: був першим, хто застосував королівську строфу у польській поезії. Автор поетичних збірок «Nad głębiami» (1883–1884; «Над глибинами»), а також «Poezje» («Поезія»), які виходили друком 1869, 1872, 1880 та 1894 рр. Окрім побутових комедій, Асник є автором історичних драм «Cola Rienzi» (1873; «Кола Рієнці») та «Kiejstut» (1878; «Кейстут»).

Українською поезію Адама Асника перекладали Іван Франко, Павло Грабовський, Василь Щурат, Роман Лубківський, Дмитро Паламарчук, Євген Титикайло, Анатолій Глушак та інші.

* * *

Переклад уривків поеми Адама Асника «Сон могил» («Sen grobów»), яка увійшла у збірку «Poezje. Tom II» (1865; «Поезії. Том II») з польської російською мовою Леся Українка здійснила, працюючи над статтею «Заметки о новейшей польской литературе».

495 ...in aeterno... — лат. — у вічність.

496 Фалерно — сорт вина у давньому Римі.

Анджей Немоевський

Andrzej Niemojewski (Анджей Немоевський, 1864–1921) — польський поет, прозаїк, драматург, публіцист, релігієзнавець та громадський діяч. Належав до угруповання «Молодої Польщі». Був членом Польської соціалістичної партії (1897). Протягом 1904–1905 рр. мешкав у Львові. Співпрацював із виданнями «Tygodnik

ilustrowany» («Ілюстрований щотижневик»), «Prawda» («Правда»), «Głos» («Голос»). Автор поетичних збірок «Poezje» (1891; «Поезії»), «Poezje proza» (1891; «Поезія в прозі»), «Majówka» (1895; «Маївка»), «Polonia irredenta» (1895–1896; «Підземна Польща») «Prometeusz» (1900; «Прометей»), «Legendy» (1902, 1903; «Легенди»). Чимало його поезій присвячені темам робітників та критики соціального ладу. Автор драм «Familia» (1889; «Родина»), «Wajka» (1900, 1901; «Історія») та інших. Прихильник міфологічної школи у християнстві.

Українською твори Анджея Немоевського перекладали Іван Франко, Микола Рябчук.

* *
* *

Переклад уривка з роману Анджея Немоевського 1899 року «Listy człowieka szalonego» («Листи божевільного») з польської російською мовою Леся Українка здійснила, працюючи над статтею «Заметки о новейшей польской литературе».

Вацлав Серошевський

Wacław Kajetan Sieroszewski (Вацлав Серошевський, 1858–1945)— польський письменник, етнограф, дослідник народів Сибіру, громадський діяч. Писав під псевдонімом «Sirko» («Сірко»). Був близький до соціалістичних кіл; 1878 року його було заарештовано у Варшаві, а наступного року заслано до Сибіру. Протягом 1910–1914 рр. жив у Парижі, де приєднався до асоціації «Стрілець», увійшов до лав 1-го кавалерійського полку польських легіонів Владислава Беліни-Пражмовського в Першій світовій війні. 1918 року як лідер Партії національної незалежності був міністром інформації та пропаганди в тимчасовому уряді Польської республіки. Був президентом Союзу польських письменників (1927–1930) та членом Польської академії літератури (1933). Нагороджений Великою стрічкою Ордена Визволення Польщі (1933).

Серошевський автор збірок оповідань «W matni» (1897; «У пастці»), «Powieści chińskie» (1903; «Китайські оповіді»), «Z fali na falę» (1910; «Від хвилі до хвилі»). Серошевський також автор романів і повістей: «Beniowski» (1916; «Беньовський»), «Ocean» (1917; «Океан»), «Łańcuchy» (1919; «Ланцюги»), «Miłość samuraja» (1926; «Любов самурая»), «Dalaj-Lama» (1935; «Далай-лама») та інших. Серед його етнографічних праць — «Dwanaście lat w kraju Jakutów» («Дванадцять років у країні Якутів» у 2 т.), «Korea. Klucz Dalekiego Wschodu»

(«Корея. Ключ далекого сходу»), «W niepodległej Mongolii» («У незалежній Монголії»). Писав також кіносценарії.

1903 року Симон Петлюра написав відгук на праці Серошевського: Петлюра С. Досліди [Вацлава] Серошевського [антропологічний і етнографічний стан айнів] // ЛНВ. 1903. Т. 24. Ч. II. С. 62–63. Пізніше Микола Вороний переклав брошуру Вацлава Серошевського «Юзеф Пілсудський», яка вийшла друком 1921 року у Варшаві (Видання редакції «Сина України»).

На українську мову твори Вацлава Серошевського перекладали Антін Крушельницький, Марія Коваленко, Сидір Сакидон, Олександр Соколовський та інші.

* * *

Переклад уривків повісті «Risztau» (1899; «Ріштау») з польської російською мовою Леся Українка здійснила, працюючи над статтею «Заметки о новейшей польской литературе».

Генрик Сенкевич

Henryk Adam Aleksander Pius Sienkiewicz (Генрик Адам Александр Пйус Сенкевич, 1846–1916) — польський прозаїк білорусько-татарського походження. Лауреат Нобелівської премії з літератури 1905 року. Автор низки оповідань та історичних романів, зокрема, «Quo vadis» (1896; «Куди ідеш» (лат.)), «Krzyżacy» (1897–1900; «Хрестоносці»), «Wiry» (1909–1910; «Вир»), «Na polu chwały» (1903–1905; «На полі слави»), трилогії «Ogniem i mieczem» (1883–1884; «Вогнем і мечем»), «Legiony» (1913–1914; «Легіони») та інших. Співпрацював із виданнями «Gazeta Polska» («Польська газета»), «Niwa» («Нива»), «Słowo» («Слово»). Романи Сенкевича багато разів екранізувалися, найвідоміші з них — «Quo vadis» (1951, США), «Вогнем і мечем» (1999, Польща) та «Quo vadis» (2001, Польща). Іван Франко, Михайло Грушевський, Володимир Антонович, як і інші українські та зарубіжні історики, критикували роман «Вогнем і мечем» за недотримання історичної точності та політичну тенденційність у зображенні історії України доби Хмельниччини. З точки зору історичної достовірності були критично оцінені й інші романи Сенкевича.

1907 року Сенкевич за наклеп на заарештованих українських студентів Львівського університету за вироком Віденського суду після позову студентів-українців заплатив штраф у сумі 300 крон (інакше — 30 діб арешту) за образу честі і гідності українців.

Тексти Генрика Сенкевича на українську мову перекладали Марія Пригара, Василь Косар, Степан Ковганюк, Степан Ковганюк, Ольга Ленік, Василь Лаптіїчук, Ростислав Михайлюк, Євген Литвиненко, Євген Тарнавський, Віктор Бойко, Олег Бурячківський.

* *
*

Переклад з польської замальовки «Rzerowa» («Репиха») (уривку з новели «Szkice węglem» (1876; «Ескізи вуглем») російською мовою Леся Українка здійснила, працюючи над статтею «Заметки о новейшей польской литературе».

Єжи Жулавський

Jerzy Żuławski (Єжи Жулавський, 1874–1915) — польський письменник, філософ, перекладач, альпініст. Один із основоположників польської наукової фантастики. Отримав ступінь доктора філософії у Берні за роботу, присвячену філософії Бенедикта Спінози. Його найпопулярнішою книжкою стала «Trylogia księżycowa» («Місячна трилогія»), яка вийшла у Львові 1912 року. Написав збірки поезій «Na strunach duszy» (1895; «На струнах душі»), «Poezje II» (1900; «Поезія II»), «Z domu niewoli» (1902; «З дому неволі») та інших. Серед його драм — «Dyktator» (1903; «Диктатор»), «Eros i Psyche» (1904; «Ерос і Психея»), «Koniec Mesjasza» (1906; «Кінець Месії»), «Gra» (1906; «Гра»), «Gród Słońca» (1911; «Місто сонця») та інші. Захоплювався лижним спортом та альпінізмом; здійснив перше сходження у Високих Татарах. 1910 року оселився в Закопаному, де працював волонтером служби порятунку в Татрах. Був добровольцем на фронті у Першій світовій війні. 2008 року була заснована польська Літературна премія імені Єжи Жулавського, якою відзначають найкращих авторів наукової фантастики. П'єса Жулавського «Ijola» (1905; «Йоля») була поставлена на сцені Молодого театру Леся Курбаса 1917 року.

На українську мову твори Єжи Жулавського перекладали Леонід та Валерія Пахаревські, Борис Тен (Микола Хомичевський), Валерій Яковчук, Наталія Бельченко.

* *
*

Переклад з польської уривків поезій «Dziwni ludzie jesteśmy!..» («Ми дивні люди!..») із збірки «Poezje. T. 2» (1900; «Поезія. Т. 2») та цитат філософської поеми «Nad morzem» (1896; «Над морем»),

котрі увійшла до збірки «Poezje. T. III», (1908; «Поезія. Т. 3») російською мовою Леся Українка здійснила, працюючи над статтею «Заметки о новейшей польской литературе».

Казімеж Глінський

Kazimierz Gliński (Казімеж (Казимір) Глінський, 1850–1920)— польський прозаїк, поет, драматург. Народився у Київській губернії (зараз— село Василівка, Фастівського району, Київської обл.). Закінчив гімназію у Бердичеві, а згодом навчався на історико-філологічному факультеті Ягеллонського університету. Протягом 1870–1882 рр. працював приватним учителем в Житомирі, а у 1882–1914— у Варшаві. Писав твори на історичні теми, оспівував природу Татр. Писав також твори на українські теми— поема «Ataman Soroaka» (1878; «Отаман Сорока») та повість «Kniahinia Anna» (1911; «Княгиня Анна»). П'ятиактний жарт Казімежа Глінського «Szaławia» (1898; «Салавіла») від 1900 в українському перекладі і постановці Йосипа Стадника грали у львівському мандрівному Руському народному театрі (За матеріалами Енциклопедії сучасної України). На українську мову перекладали Йосип Стадник та Наталія Бельченко.

* *
* *

Переклад окремих цитат з польської поезії «Nis» («Ніщо») російською мовою Леся Українка здійснила, працюючи над статтею «Заметки о новейшей польской литературе».

Казімеж Пшерва-Тетмаєр

Kazimierz Przerwa-Tetmajer (Казімеж (Казимір) Пшерва-Тетмаєр, 1865–1940)— польський письменник, поет-модерніст, член «Молодої Польщі». Дебютував поемою в прозі «Illa» (1886; «Ілля»). Нагороджувався літературними преміями за вірші на честь Адама Міцкевича (1888) (Адам Асник був серед журі конкурсу) та Юзефа Крашевського (1889). Популярність принесли збірки віршів «Poezje» (1891; «Поезія»), «Poezje. Seria druga» (1894; «Поезія. Серія друга»), «Poezje. Seria trzecia» (1898; «Поезія. Серія третя»). Написав цикл оповідань «Na skalnym Podhalu» (1903–1910; «На скелястому Підгаллі») та історичні романи «Legenda Tatrz» (1910–1911; «Легенда про Татри»), «Koniec eropci» (1913–1917; «Кінець епопеї») та інші. Тетмаєр є автором драм «Sfinks» («Сфінкс»), «Zawisza Czarny»

(«Завіша Чорний»), «Maż-poeta» («Чоловік-поет»), «Rewolucja» («Революція») та «Judasz» («Йуда»). Співпрацював із виданнями «Tygodnik Ilustrowany» («Ілюстрований тижневик»), «Kurier Warszawski» («Варшавський кур'єр»), «Czas» («Час»). Друкував свої твори в журналі «Życie» («Життя»). Був головою Товариства польських письменників і журналістів (1921), а також — почесним членом Польської літературної академії (1934).

Твори Казімежа Пшерви-Тетмаєра українською мовою перекладали Антін Павлюк, Михайло Лебединець, Володимир Гжицький, Максим Рильський, Дмитро Павличко, Степан Пінчук, Анатолій Глушак та інші.

* *
*

Переклад з польської уривків поезій Казімежа Пшерви-Тетмаєра «Poeci idealisci» («Поети-ідеалісти»), «Credo» («Кредо»), «Geniusz» («Геній»), російською мовою Леся Українка здійснила, працюючи над статтею «Заметки о новейшей польской литературе».

Стефан Жеромський

Stefan Żeromski (Стефан Жеромський, 1864–1925) — польський прозаїк, драматург, журналіст. Захоплювався соціалістичними ідеями, підтримував революцію 1905 року. Був арештований і після цього емігрував до Парижа 1909 року, де пробув до здобуття Польщею незалежності 1918 року. Твори Жеромського присвячені здебільшого соціальним конфліктам та політичній боротьбі, а його героями переважно стають прості поляки. Серед його найвідоміших романів — «Ludzie bezdomni» (1900; «Бездомні люди») та «Popioły» (1904; «Попіл»), «Dzieje grzechu» (1908; «Історія гріха»), «Uroda życia» (1912; «Краса життя») та інші. Писав також драми та публіцистичні твори. Був знайомий із Михайлом Коцюбинським, а також листувався з Іваном Франком. 1882 року переклав польською вірш Тараса Шевченка «Думи мої, думи мої».

Українською твори Стефана Жеромського перекладали Осип Маковей, Іван Калинович, Поліна Погребна, Володимир Левицький, Марія Пригара, Михайло Лебединець, Валентин Струтинський, Сидір Сакидон, Степан Ковганюк.

* *
*

Переклад уривка з польської останньої повісті Стефана Жеромського «Ludzie bezdomni» (1899; «Бездомні люди») російською

мовою Леся Українка здійснила, працюючи над статтею «Заметки о новейшей польской литературе».

Станіслав Пшибишевський

Stanisław Feliks Przybyszewski (Станіслав Фелікс Пшибишевський, 1868–1927) — польський прозаїк, поет, драматург. Один із головних представників «Молодої Польщі». Його творчість перейнята декадентською тональністю, естетизмом, еротичною тематикою, а також темами екстремальних психологічних людських станів і божевілля. У його творчості відчутні впливи філософії Артура Шопенгауера й Фрідріха Ніцше. Автор романів «Dzieci szatana» (1899; «Діти сатани»), «Homo sapiens» (1901), «Synowie ziemi» (1904; «Сини землі»). Писав також і драми «Matka» (1902; «Мати»), «Śnieg» (1903; «Сніг»), «Odwieczna baśń» (1905; «Вічна казка»), «Miasto» (1914; «Місто»), «Mściciel» (1927; «Месник») та інші. Співпрацював із виданнями: «Gazeta robotnicza» (Берлін; «Робітничка газета»), «Die Fackel» (Відень; «Смолоскип»), «Freie Bühne» (Берлін; «Вільна сцена»), «Życie» (Краків), — а також був серед засновників журналу модерністського спрямування «Pan» (Берлін; «Пан»). Автор маніфесту модерністського мистецтва «Confiteor» (1899; «Сповідуюся»). Залишив книжку спогадів «Moі współczesni» («Мої сучасники» у 2 томах). Писав німецькою й польською мовами. Серед приятелів Пшибишевського були Август Стріндберг, Генрік Ібсен, Кнут Гамсун та Едвард Мунк.

Твори Станіслава Пшибишевського українською перекладали Антін Крушельницький та Віктор Дмитрук.

* * *

Переклад уривків критичних статей Станіслава Пшибишевського із збірника «Na drogach duszy» («На стежках душі»), які Леся Українка назвала «quasi-критичними» та які вважаються маніфестом польської модерні, а також уривка з ліричної поеми «Nad morzem» («Над морем») з польської російською мовою Леся Українка здійснила, працюючи над статтею «Заметки о новейшей польской литературе».

Ян Каспрович

Jan Kasprowicz (Ян Каспрович, 1860–1926)— польський публіцист, перекладач, поет-модерніст, лідер угруповання «Молода Польща». Працював у редакції газети «Kurier Lwowski» («Львівський кур'єр»; співробітником цієї газети був також Іван Франко). Був професором, а у 1921–1922 рр. виконував обов'язки ректора Львівського університету Яна Казимира, і також був почесним доктором Варшавського університету. 1887 року був двічі заарештований за причетність до соціалістичного руху. Прикінці 1880-х жив у Львові, викладав у Львівському університеті. Каспрович був знавцем багатьох мов і йому належать переклади польською творів Есхіла, Евріпіда, Вільяма Шекспіра, Йоганна-Вольфганга Гете, Джорджа Гордона Байрона, Персі Біші Шеллі, Оскара Вайлда, Артюра Рембо, Моріса Метерлінка, Гергарта Гауптмана, Генріка Ібсена та багатьох інших. Серед збірок його поезій— «Krzak dzikiej róży» (1898; «Кущ шипшини»), «Ginącemu światu» (1901; «До світу, який гине»), «Księga ubogich» (1916; «Книга вбогих»), «Hymny» (1921; «Гімни») та інші. Автор поем «Miłość» (1895; «Любов») і «Chrystus» (1890; «Христос»), а також деяких драм. Каспрович був хрещеним батьком Андрія Франка, українського філолога, етнографа, фольклориста, сина Івана Франка.

На українську мову перекладами творів Яна Каспровича займалися Василь Щурат, Дмитро Павличко, Віктор Коптілов, Микола Рябчук.

* * *

Переклад з польської уривка поезії VIII «Byłeś mi dawniej bożyszczem, o tłumie...» («Ти був мені колись кумиром, о натовпе...») з ліричного циклу Яна Каспровича «W ciemności schodzi moja dusza» («У темряві сходить моя душа»), що входить до поетичної збірки «Krzak dzikiej róży» («Кущ шипшини») російською мовою Леся Українка здійснила, працюючи над статтею «Заметки о новейшей польской литературе».

497 Молох кривавий— згадуване в Біблії божество моавитян і аммонитян, якому приносили в жертву дітей.

Ділові документи

УМОВА МІЖ ГР. ДАВИДОВИМ І ІСАХАРОВИМ, з одного боку, і Язди — з другого на купівлю в Персії 2 млн. дубових дерев

Персія — давня держава на території теперішнього Ірану, історичний регіон у південному Ірані і назва Ірану, використовувана в західноєвропейських державах до 1935 року.

Ще із кінця XVI століття Каспійське море було об'єктом боротьби між Іраном (Персією) та Московським царством, пізніше Російською імперією. У Перському поході Петра I 1722–1723 рр. брали участь і українські козаки на чолі з майбутнім гетьманом Данилом Апостолом. До кінця XIX ст. в результаті воєн, тривалих перемовин і угод, Російська імперія міцно закріпилася на північних, західних і східних берегах Каспію, а південне узбережжя залишилось у володіннях Персії.

1813 року був підписаний Гулістанський мирний договір, за яким Росія посунула свої південні кордони до Кури і Аракса та утвердилася на Кавказі і Закавказзі, закріпивши за собою більшу частину західного узбережжя Каспію. Туркманчайський договір (1828) як підсумок другої російсько-іранської війни, закріпив положення Гулістанського. Договір мав силу до 1920-х рр.

1907 року Велика Британія та Російська імперія (союзники по Антанті) розділили зони впливу в Персії. Великобританія отримала у 1909 р. концесію на видобуток нафти майже на всій території Персії, Росія отримала північні землі (південні береги Каспію з лісами).

До кінця XIX століття Росія міцно закріпилася на берегах Каспію, і лише південна його частина перебувала у володінні Ірану (Персії). На зламі XIX–XX століть починається економічна експансія Росії на північ Ірану (південний берег Каспію). Російські купці отримували дозвіл від іранської влади на вилов риби у морі, Росія також отримала дозвіл на монополію будівництва та експлуатації порту Ензелі терміном на 75 років, а також на пароплавне сполучення та будівництво доріг на півночі Ірану. На початку XX ст. Російська імперія вже повністю господарювала на Каспійському морі і мала великі важелі впливу у цілому каспійському регіоні.

**Договор между Ю. Давыдовым и Г. Исахаровым,
с одной стороны, и А. Язди — с другой, на покупку
в Персии 2 млн. дубовых деревьев**

Чистовий автограф перекладу зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 917).

Подано за автографом. Текст підготувала Олена Маланій.

Публікується вперше.

На звороті другого аркуша приписка Лесі Українки до Давидова і Ісахарова — прохання написати свої прізвища російською мовою: «Переводчица просит написать имя и фамилию господ Давыдова и Исахарова по русски так, как они написаны в паспортах, во избежании недоразумений. А также просит сообщить, в одном или в двух экземплярах надо написать настоящее условие. Л. К.»¹

Прикінці перекладу вказана дата — 3 квітня 1910 року.

Російською переклад «Умови між гр. Давидовим і Ісахаровим, з одного боку, і Язди — з другого на купівлю в Персії 2 млн. дубових дерев» зроблено, найімовірніше, з французької мови.

Очевидно, такими перекладами Леся Українка заробляла на прожиття, перебуваючи на лікуванні в Єгипті та на Кавказі.

498 Самарканд — місто у південно-східному Узбекистані, одне з найдавніших міст у центральній Азії. Оскільки Самарканд розташовано на Великому шовковому шляху між Китаєм та Середземним морем, він став осередком торгівлі. Протягом століть це місто переходило до різних держав, а 1868 року опинилося під російським пануванням (після захоплення цитаделі армією під командуванням полковника Олександра Абрамова). Коли у 1888 році було побудовано залізницю, місто стало важливим центром експорту різних товарів (вина, фруктів, рису, сухофруктів, шкіри, шовку тощо). Протягом 1924–1936 рр. Самарканд був столицею Узбецької РСР. У місті зосереджено численні історичні пам'ятки, внесені до списку історичної спадщини ЮНЕСКО.

¹ «Перекладачка просить написать ім'я та прізвище панів Давидова і Ісахарова російською так, як вони написані в паспортах, щоб уникнути непорозумінь. А також просить повідомити, в одному чи у двох примірниках потрібно написати дану умову. Л. К.» (рос.).

499 Порт-Саїд — Порт-Саїд — портове місто у північно-східному Єгипті, розташоване на узбережжі Середземного моря, на півночі від Суецького каналу. Місто було засноване 1859 року при будівництві Суецького каналу.

500 Решт — місто в Ірані (колишня Персія), центр провінції Гілян (північно-центральна частина Ірану). Перша згадка про місто датується 682 роком. 1669 року Степан Разін, ватажок донських козаків, напав на це місто і пограбував його, а у 1722–1743 рр. місто контролювала російська армія, яка зайняла його під час Перського походу імператора Петра I (1722–1723). Протягом 1917–1920 рр. російська та британська армії вели боротьбу за це місто, де більшовики заснували короткотривалу Перську РСР із столицею у місті Решт.

501 Вилаєт — Вілаєт — область, провінція, основна адміністративно-територіальна одиниця у деяких країнах Північної Африки, Близького та Середнього Сходу.

502 Куртаж — комісія, винагорода, яку отримує біржовий брокер, маклер за посередництво у біржових справах.

Лесная эксплуатация в Персии ее дубовых лесов

Чорновий недатований автограф перекладу зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф. 2. Од. зб. 915).

Подано за автографом. Текст підготувала Олена Маланій.

Публікується вперше.

Доповідна записка «Лесная эксплуатация в Персии ее дубовых лесов» — це додаток до Умови про купівлю в Персії 2 мільйонів дубів, укладена між панами Давидовим та Ісахаровим і Язди. Умови про купівлю теж переклала Леся Українка російською мовою.

Датується орієнтовно першою половиною 1910 року.

503 Ензели — Ензели (також — Бандар-Ензели, Бендер-Анзали) — місто на півночі Ірану у провінції Гілян, великий порт на березі Каспійського моря. На початку ХХ століття Ензели називали «Персидським Харбіном», «російськими воротами Персії». Опинилось у володінні Російської імперії в результаті військового втручання Російської імперії під час громадянської війни в Персії (1909–1911) з метою захисту російських підданих, що проживали в Персії, і російської торгівлі з Персією.

504 Батум — Батумі, Батум — місто і порт в Грузії на південно-східному березі Чорного моря. У XIX столітті Закавказзя входило до складу Російської імперії. Після відкриття в 1883 році залізничного сполучення Батумі з Баку місто стало найважливішим портом, через який здійснювалося перевезення бакинської нафти і нафтопродуктів споживачам в Російській імперії і за кордоном. 1918 року Батумі є частиною Демократичної Республіки Грузія. Після окупації османськими військами та контролю британськими, 1921 це місто переходить під контроль російських більшовиків і стає столицею Аджарської АРСР. Після здобуття незалежності Грузії Батумі — столиця Аджарської Автономної Республіки. У центрі Батумі знаходяться пам'ятники Тарасу Шевченку і Лесі Українці. Лариса Косач кілька разів була в Батумі.

505 Астара — місто на північному сході Азейбарджана, порт на узбережжі Каспійського моря.

506 Славонія — Славонія (хорв. Slavonija) — історична область на сході Хорватії, розташована у Середньодунайській рівнині між річками Дунай, Сава і Драва. Місцевість славиться сільським господарством.

507 Таннин — Танін — дубильна речовина, яка широко застосовувалась в медицині, текстильній і харчовій промисловості в якості харчових добавок і барвників, лікарських препаратів, для дублення шкіри і хутра, а також для протруювання текстильних волокон. Таніни містяться в корі, деревині, листі, плодах (іноді насінні, коренях, бульбах) багатьох рослин (дуба, каштана, акації, ялини, модрина, евкаліпта, чаю, какао, гранатового дерева, черемхи, хурми, хінного дерева, сумаху, квебрахо та інших).

508 ...рабочих надо будет набирать из Кроатов... — очевидно, маються на увазі хорвати.

509 Еймер — eimer — нім. Eimer — відро.

510 Binderholz — нім. — бондарна клепка, або ж деревина, придатна для вироблення клепки.

511 ...леса славонские, Шамбург-Липские и Майалатские — ліси у Європі.

DUBIA

Григорій Мачтет

Григорий Александрович Мачтет (Григорій Олександрович Мачтет, 1852–1901) — письменник частково українського походження, який писав російською мовою. Рід Мачтета походить із Англії. Артилерист Манчтед, воюючи у складі шведської армії Карла XII, був поранений в Полтавській битві, потрапив у полон, залишився в Україні та одружився з україною. Григорій Мачтет народився у Луцьку (одна з вулиць сучасного міста має його ім'я) і навчався в гімназіях Немирова та Кам'янця-Подільського. Протягом 1870–1872 рр. працював вчителем у Могилеві-Подільському й Кам'янці-Подільському. Близько двох років мешкав у США, де відбувся його поетичний дебют у газеті «Свобода» (Сан-Франциско, 1873). Там опублікував два вірші — «Акростих свободі» («Акро-вірш свободі») та «Я не грозный царь...» («Я не грізний цар...»). Про свої відвідини Північної Америки Мачтет залишив нариси. 1876 року був заарештований за участь у підготовці втечі ув'язнених революціонерів-народників. Провів рік в одиночному ув'язненні в Петропавлівській фортеці. З 1877-го перебував на засланні в Архангельській губернії. Після втечі звідти незабаром його знову арештовують і висилають у Тобольську губернію. Співпрацював із часописами «Отечественные записки» (Санкт-Петербург), «Кіевская старина» (Київ), «Вольнь» (Житомир) серед інших. Прозові твори Мачтета здебільшого порушують теми українського побуту, історії і культури. Це засвідчують його роман «И один в поле воин» («І один в полі воїн»), повісті «Жид» і «Біла панна», оповідання «Заклятий козак» та інші. На думку Павла Житецького, деякі твори Мачтета «продумані були українською, а написані російською мовою». Написав один вірш українською мовою «Мамі», який було надруковано посмертно («Киевские вести», «Рада», 1907). Мачтет мав намір перейти з російської на українську, та через смерть у ранньому віці не встиг здійснити цей намір. Помер у Ялті на 49 році життя. Свого сина назвав Тарасом, на честь Тараса Шевченка. Тарас Григорович Мачтет (1891–1942) був поетом і журналістом. Через рік після смерті Мачтета в Києві видали повне зібрання його творів у 12-ти томах. Григорій Мачтет був добрим приятелем родини Косачів-Драгоманових, Старицьких, Лисенків. Приятелював також із Михайлом Коцюбинським.

Окрім Лесі Українки, українською твори Мачтета перекладали також Мефодій Павловський і Павло Сиротенко (Макаренко).

* *
* *

У листі до брата Михайла у вересні 1899 року Леся Українка писала: «Есть чутка, що Короленко має жить у Києві. Що то вже тоді буде? — Хто его зна! може до его Тарасовська вулиця буде прихильніше, ніж до Мачтета» (Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 70). Тарасовська вулиця знаходилася біля Київського університету Св. Володимира і там жило чимало студентів та професури. На той час там жив брат Лесі Українки Михайло Косач. Це — перший раз, коли ім'я Мачтета згадується в листуванні української письменниці, і згадується у зв'язку із іншим письменником українського походження Володимиром Короленком, твори якого з російської на українську перекладав адресат Лариси Косач, її брат Михайло Косач, відомий також під псевдонімом Обачний.

Для плеядівського проекту Леся Українка пропонує перекласти українською два твори Григорія Мачтета: «Он і ми» («Він і ми») та «І одін в полъ воін» («І один у полі воін») (Леся Українка. Листи: 1876–1897. С. 78). А ще раніше у листі від 5 листопада 1889 року брат Михайло пише до Лесі Українки та Олени Пчілки, що серед інших завдань члени «Плеяди» «зважили перекласти і роздали перекладати всі найліпші твори сучасної російської, польської і, коли можна, то й інших літератур. Гаршина, Короленка перекласти цілком, Мачтета дещо, Родзевічувни, коли б спромога, теж усе (2 романи), Ожешкової “Хам” та дрібні речі. Поля Бурже “Учень” — “Le disciple” і т. п.». «Для цього ми тепер ревне шукаємо перекладачів і запрошуємо до спільної праці. Най Леся пошукає таких в Одесі, я думаю, там найлегше знайти таких для чужих мов, себто французької, італійської та англійської». Далі, за спогадами Ольги Косач-Кривинюк, «Перелічує, що є переложене з Гаршина, Короленка, Мачтета» (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 91).

Внаслідок знайомства з Мачтетом у творчості Лесі Українки з'явився єдиний оригінальний російськомовний вірш, котрий вона написала на спір. За новими дослідженнями, орієнтовно осінню (найімовірніше — жовтнем) 1899 року датується її російськомовна поезія «Impromptu», яка починається рядками «Когда цветет никотиана» (щодо датування і різних версій щодо місця і часу написання цього вірша, див.: Гаврилюк Надія. Історія експромту Лесі Українки // Спащина: Літературне джерелознавство.

Текстологія / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Київ: СтилоС, 2010. Т. 5. С. 81–95). За історико-текстологічним дослідженням Надії Гаврилюк, зустріч Лесі Українки і Мачтета у Києві могла відбутися у період із жовтня 1899 до лютого 1900 року (див.: Гаврилюк Надія. Історія експромту Лесі Українки. С. 81–95). Леся Українка написала цей вірш як відповідь Мачтетові на його питання, чи може вона писати іншими мовами. На спір із ним Леся Українка довела, що може, і написала цей вірш у присутності Мачтета. За версією молодшої сестри Лесі Українки Ізидори, Мачтет запросив Лесю Українку до співпраці у якийсь російський журнал. Леся Українка відмовилася і «...сказала, що не пише віршів по російськи принципово, що нема чого збагачувати чужу, а не свою літературу, досить уже наших письменників забрала Росія» (Цит. за: Гаврилюк Надія. Історія експромту Лесі Українки. С. 82). Мачтет відповів жартома, що вона не може писати вірші російською так гарно як і українською, на що Леся Українка пішла і написала вірш російською, щоб довести своєму опоненту протилежне, але згоди на друк цього вірша не дала.

Цей епізод також описує подруга Лесі Українки Людмила Старицька-Черняхівська: «На прикінці 90 років до Києва почав наїздити наш незабутній друг Григорій Олександрович Мачтет, він цікавився і українськими справами, і українською літературою, познайомився з Лесею, дуже вподобав і її і її талант. Раз для спроби попросив він Лесю написати йому вірш по-російськи, і Леся за ради жарту подала йому російський вірш. Мачтет був в захваті від нього» (Старицька-Черняхівська Л. Хвилини життя Лесі Українки // Літературно-науковий вістник. 1913. Том 64. Кн. 10. С. 21).

На могилі

Вперше опубліковано у журналі «Зоря». 1896. № 5. С. 82–86; № 6. С. 109–112 із зазначенням «Переклала Л. К.»

Автограф невідомий.

Подано за першопублікацією. Текст підготувала Олена Маланій.

Мачтет написав оповідання (нарис) «На могиле» («На могилі») 1895 року й воно було опубліковане у Санкт-Петербурзі («Сборник в пользу недостаточных студентов университета Святого Владимира»).

Україномовний переклад оповідання Мачтета у журналі «Зоря», підписаний криптонімом «Л. К.», проілюстровано його

малюнками Канева та Чернечої гори. Твір присвячується Павлу Житецькому, із яким він відвідував могилу Тараса Шевченка, і який також був його викладачем у Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії. Мачтет неодноразово приїжджав на могилу Тараса Шевченка, а також брав участь в її опорядженні та облаштуванні «Тарасової світлиці». Ще один твір автора, присвячений постаті Шевченка, — «Годовщина смерті Т. Г. Шевченка», який був опублікований у житомирській газеті «Волинь» (1898. № 45). Батько Мачета, який здобув фах юриста у Київському університеті, був палким прихильником творчості Тараса Шевченка. Його захоплення передалося і сину, який насичує свої творами інтертекстами із поезій Шевченка.

Здитинства Леся Українка знала й шанувала творчість Тараса Шевченка, зокрема з 12-літнього віку вона брала участь у дитячому святкуванні Шевченкових роковин у Києві (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 47), а через кілька років написала вірш, присвячений 27-ми роковинам поета, «Жалібний марш» (1888), який поклав на музику Микола Лисенко. 1889 року у Колодяжному святкували Шевченківський вечір усієї родиною, у якому брали участь брати і сестри Лесі Українки: Ольга, Оксана, Микола, а також приятелька Марися (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 78). Цього року Леся Українка написала вірш «На роковини Шевченка», а 1911 — вірш «На роковини». Окрім традиції святкування роковин Шевченка (у яких Леся Українка брала участь не лише в Києві та Колодяжному, а й у Дерпті 1900 року), письменниця відвідала могилу поета на Чернечій горі у червні 1891 року по дорозі до Євпаторії, а перед цим вона разом зі своєю подругою Маргаритою Комаровою вишили рушника, який «висів на чільному місці в хаті» Шевченка на Чернечій горі (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 105, 141).

На користь того, що це оповідання переклала саме Леся Українка, окрім криптоніма «Л. К.» свідчить і те, що вона вже публікувала свої переклади у журналі «Зоря» (де й був опублікований переклад оповідання Мачтета 1896 року). У контексті потреби перекладів з Гаршина, Короленка і Мачтета в листуванні письменниці кілька разів згадується про львівське видання «Зоря» та потребу налагодження контактів із австро-угорською частиною

України (Косач-Кривинюк О. Хронологія... С. 91–92). Оповідання Мачтета на тему подорожі до могили Тараса Шевченка на Чернечу гору добре вписувалося в цю місію.

Через 10 років після смерті Мачтета київська газета «Рада» писала: «В особі Мачтета повинні ми згадати одну з тих “пропащих сил”, на які така багата українська нива. За інших обставин з його безперечно був би визначний український письменник, але дійсність зробила з його тільки одну серед багатьох жертву нашого лихоліття...» (Пам’яті Гр. Мачтета // Рада. 14 серпня 1911 р. № 183. С. 2).

Також слід взяти до уваги, що з російської Леся Українка перекладала тих письменників і публіцистів, чие життя більшою чи меншою мірою було пов’язане з Україною (Гоголь, Драгоманов, Надсон, Волховський та до великої міри Тургенев). З цього ряду навряд чи би випадало ім’я Мачтета.

Час роботи над перекладом лежить у часових рамках між появою друком оригіналу (1895) та появою самого перекладу (1896). В умовах відсутності автографа та інших документальних свідчень висловлена у цьому виданні гіпотеза щодо авторства перекладу Лесі Українки потребує подальшої розробки та обґрунтування.

Ольга Полюхович

Літературно-художнє видання

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Повне академічне зібрання творів

У чотирнадцяти томах

Том 8

ПЕРЕКЛАДИ: ПОЕЗІЯ, ПРОЗА, ДРАМА,

ПУБЛІЦИСТИКА ТА ІНШЕ

Редактор тому Максим Стріха

Випускові редактори Олександра Сауляк, Ростислав Семків

Коректура Оксана Щур, Вероніка Вишневська

Художня концепція Ростислав Лужецький

Дизайн обкладинки Віталіна Лопухіна

Дизайн макета Микола Ковальчук

Верстка Микола Ковальчук

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Адреса: просп. Волі, 13, Луцьк, 43025, Україна

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7197 від 24.11.2020 р.

Родина шрифтів «Literata» (OFL).

Формат 60×90^{1/8}. Ум. друк. арк. 71.

Підписано до друку 18.01.2021.

Зам. №77 від 18.01.2021.

Наклад 1500 прим.

Надруковано ТОВ «Типографія “Від А до Я”»

Адреса: вул. Вишняківська, 7-А, кв. 63, Київ, 02140, Україна

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1844 від 11.06.2004 р.

Видано на замовлення Державної установи

«Український інститут книги»

Українка Л.

- У45 Повне академічне зібрання творів: у 14 томах.
Том 8. Переклади: поезія, проза, драма,
публіцистика та інше / ред., передм. М. Стріха;
упоряд. О. Маланій, О. Белих, Л. Бондарук, І. Біскуп,
В. Сірук, В. Соколова; комент. О. Полюхович. —
Луцьк: Волинський національний університет
імені Лесі Українки, 2021. — 1120 с., 16 с. іл.

ISBN 978-966-600-731-8

ISBN 978-966-600-723-3 (Т. 8)

До повного академічного зібрання творів Лесі Українки в 14 томах увійшли всі знайдені на сьогодні тексти письменниці. Відновлено фрагменти й матеріали, вилучені цензурою в попередніх виданнях. Додано розлогі текстологічні, історико-літературні та реальні коментарі.

Том 8 об'єднав тексти з перекладацького доробку письменниці, серед яких — уривки з «Рігведи» і Біблії, творів Гомера, Данте й Шекспіра, поезія Байрона, Гейне та Гюго, оповідання Гоголя, драми Метерлінка і Гауптмана, наукові й публіцистичні статті Драгоманова, Верна та ін. У додатку вміщено переклади російською мовою художніх творів і ділових документів.

УДК 821.1/9-1/-3=030.161.2+821.161.2'05-1/-3

AY